Молодий Вчений

ISSN 2304-5809

1 39/40

2 (54)
2018

ISSN (Print): 2304–5809
ISSN (Online): 2313–2167

Науковий журнал

«Молодий вчений»

№ 2 (54) лютий, 2018 р.

Повний бібліографічний опис всіх статей журналу представлено у:
Національній бібліотеці України імені В.В. Вернадського,
Науковій електронній бібліотеці Elibrary.ru, Polish Scholarly Bibliography

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
РИНЦ, ScholarGoogle, OAJI, CiteFactor, Research Bible, Index Copernicus.
Index Copernicus (IC™ Value): 4.11 (2013); 5.77 (2014); 43.69 (2015); 56.47 (2016)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 18987–7777Р від 05.06.2012 р.,
видане Державною реєстраційною службою України.

Обкладинка журналу присвячена 140-річчю з дня народження Казимира Малевича – українського радянського художника-авангардиста українсько-польського походження. Він був одним із засновників нових напрямків в абстрактному мистецтві – супрематизму та кубофутуризму, педагог, теоретик мистецтва. Став одним із засновників абстрактного мистецтва. Сучасне мистецтво, за К. Малевичем, повинно рухатися новими шляхами, створювати все нові і нові форми, адже в новій речі – нова краса.

ЗМІСТ

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

CONTENTS

PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

CHEMICAL SCIENCES

BIOLOGICAL SCIENCES

PHYSICAL EDUCATION AND SPORT

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

PHILOSOPHICAL SCIENCES

HISTORY OF ART

GEOGRAPHICAL SCIENCES

PHILOLOGICAL SCIENCES

PEDAGOGICAL SCIENCES

HISTORICAL SCIENCES

SOCIAL COMMUNICATIONS

LAW SCIENCES

ECONOMIC SCIENCES

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ

UDC 519.6

ON NEW MATHEMATICAL RESULTS IN RESEARCHING OF LINEAR TRANSFORMATIVE SYSTEMS

Stoyan V.A., Palamarchuk K.M.
Kyiv National Taras Shevchenko University

The problem of construction and research of solutions' multitude (if they are) or root-mean-square approximations to them for the system of linear algebraic equations is set and solved. Obtained mathematical results on pseudo-inversion of these classically known algebraic systems are spread on linear integral and functionally transformed systems. The evalution of accuracy of the obtained in this paper pseudo-inversions' analytical dependencies of these three practically important discrete and discretely-continuous transformers is conducted. Conditions of uniquiness of pseudo-solutions, constructed in this way, are formulated. The form of the considered problems' solutions is quite simple and convenient for practical implementation.
Keywords: Pseudo-inversions, linear algebraic systems, linear integral systems, linear functional systems, root-mean-square approximation.

Introduction. It is well known that functioning of many classically known processes and phenomena is described by mathematical models, the dependence of output characteristics from input ones is linear. Such models are constructed without difficulties and are easier to be researched. However, being mathematically correct in relation to the physical and technical merits of specific processes and phenomena, such models can't be definitely solved or do not have solutions at all. This means, that to set and solve math problems by investigating the status of this process (the phenomenon), by classically known methods of analytic or computational mathematics is impossible. Here you need non-standard approaches to the solution of the problem, especially in cases, when the formulations of mathematical problems are practically oriented.

The given research is based on three classes of transformers, which by linear mathematical model combine discrete-continuous inputs-outputs and are described by systems of linear algebraic, integrated and functional equations. For each of them for previously published [1; 2] authors' scientific achievements will be constructed and researched for accuracy and uniqueness sets of root-mean-square approximations to the exact solution. The peculiarities of the mentioned above approach to pseudo-inverse approximation problems of these three common mathematical models are their simplicity in computer - practical implementation.

1. PSEUDO-INVERSIONS OF LINEAR ALGEBRAIC SYSTEMS

1.1. Optimization definition of pseudo-inverse matrix. Consider linear algebraic system

$$Cx = y, \qquad (1)$$

in which $C\in R^{p\times m}$ and $y\in R^p$ − are known matrix and vector, and $x\in R^m$ is searched vector.

There are many approaches to solving system (1), which may have a solution (one or multiple) and may not have. In the study of system (1) we will consider the proposed and developed research methods in M. F. Kyrychenko's works [2; 3]. Thus, let's construct and research solution of system (1), if it exists. In the absence of the latter, let's construct the best root-mean-square (single or multiple) approximation to it. Found in this way x let's call the general solution of system (1).

For construction of general solution of system (1) we introduce for consideration matrix C^+, pseudo-inversion to C, such as

$$C^+y = \arg\min_{x\in\Omega_x}\|x\|^2, \qquad (2)$$

where

$$\Omega_x = Arg\min_{x\in R^m}\|Cx-y\|^2. \qquad (3)$$

Let's research the properties of vector $\hat{u}=C^+y$, which we name later pseudo-solution of system (1).

For the beginning let's consider, that matrix C^+ exists and can be constructed singularly.

For this purpose define in matrix C r linearly independent columns. Determine via $C_1 = (c_1,...,c_r)$ matrix, formed by these columns. Taking into consideration the fact, that each column of matrix C can be decomposed via vectors $c_1,...,c_r$ as a basis, matrix C is represented as follows:

$$C = (C_1\alpha_1 \vdots \dots \vdots C_1\alpha_m),$$

where $\alpha_i\in R_r \cdot (i=\overline{1,m})$ - is vector of coefficients of decomposition i-th column of matrix C for basis $c_1,...,c_r$. Thus $C = C_1C_2$, where

$$C_2 = (\alpha_1 \vdots \dots \vdots \alpha_m). \qquad (4)$$

Taking into account this, let's construct solution of problem (1)-(3) in two stages:

1) we solve the problem of finding vector $\hat{z}\in R^r$, such as

$$\hat{z} = \arg\min_{z\in R^r}\|C_1z-y\|^2; \qquad (5)$$

2) we find the minimum according to the norm of vector x, such as

$$C_2x = \hat{z}. \qquad (6)$$

These problems have a single solution: the first − as problem of decomposition of vector $y\in R^p$ according to the system of vectors $c_1,...,c_r \cdot (i=\overline{1,r})$;

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ

the second is that for system (6) rank of the major matrix equals to the rank of expanded one.

When solving problem (5) let's come from the fact, that

$$\|C_1 z - y\|^2 = (C_1 z - y)^T (C_1 z - y) = z^T C_1^T C_1 z - 2z^T C_1^T y + y^T y .$$

From here

$$\text{grad}_z \|C_1 z - y\|^2 = 2C_1^T C_1 z - 2C_1^T y = 0 ;$$

$$\hat{z} = (C_1^T C_1)^{-1} C_1^T y. \quad (7)$$

We get the solution to the second problem by minimizing of Lagrange's function

$$\Phi = \|x\|^2 + \lambda^T (C_2 x - \hat{z}) .$$

Taking into consideration, that for

$$\Phi = x^T x + x^T C_2^T \lambda - \lambda^T \hat{z}$$

under

$$grad_x \Phi = 2x + C_2^T \lambda = 0$$

$$x = -\frac{1}{2} C_2^T \lambda ,$$

from (6) we have:

$$C_2 C_2^T \lambda + 2\hat{z} = 0 .$$

From here

$$\lambda = -2(C_2 C_2^T)^{-1} \hat{z} ,$$

and searched

$$x = C_2^T (C_2 C_2^T)^{-1} \hat{z} .$$

Taking into consideration (7), we get:

$$x = C^+ y ,$$

where

$$C^+ = C_2^T (C_2 C_2^T)^{-1} (C_1^T C_1)^{-1} C_1^T \quad (8)$$

is searched, according to (2), (3) pseudo-inverse matrix.

1.2. The singular image of direct and pseudo-inverse rectangular matrices. Let's come from the fact, that every orthogonal matrix C dimension $p \times m$ we can apply as the product of two matrices C_1 and C_2 dimensions $p \times r$ and $r \times m$ accordingly, where r is the rank of matrix C. Consequently

$$C = C_1 C_2 = (c_{1(1)} \vdots \ldots \vdots c_{r(1)}) \begin{pmatrix} c_{(1)(2)}^T \\ \cdots \\ c_{(r)(2)}^T \end{pmatrix},$$

where $c_{i(1)} \cdot (i=\overline{1,r})$ – linearly independent columns of matrix C and $c_{i(2)}^T \cdot (i=\overline{1,r})$ – rows of matrix C_2, defined in (4). This means, that

$$C = \sum_{i=1}^{r} c_{i(1)} c_{(i)(2)}^T. \quad (9)$$

If vectors $c_{i(1)}$ and $c_{i(2)}^T$ we factor out according to the system of orthonormal vectors $y \in R^p \cdot (i=\overline{1,r})$ and $x_i^T \in R^m \cdot (i=\overline{1,r})$ accordingly, then presentation (9) will look as:

$$C = \sum_{i=1}^{r} y_i x_i^T \lambda_i. \quad (10)$$

To determine the properties of the system of orthonormal vectors y_i, x_i, numbers λ_i and their connection with matrix C let's consider expression $CC^T y_S \, \forall s \in \{1,\ldots,r\}$. Taking into consideration orthonormalnist of vectors x_i and y_i, we have:

$$CC^T y_s = \sum_{i=1}^{r} y_i x_i^T \lambda_i \sum_{j=1}^{r} x_j y_j^T \lambda_j y_s = \sum_{i=1}^{r} y_i y_i^T \lambda_i^2 y_s = y_s \lambda_s^2 . \quad (11)$$

Similarly we find, that

$$C^T C x_s = \lambda_s^2 x_s \quad \forall s \in \{1,\ldots,r\} . \quad (12)$$

This means that the system of vectors x_i, y_i and numbers $\lambda_i \cdot (i=\overline{1,r})$ exists: vectors x_i and y_i are proper vectors for matrices $C^T C$ and CC^T with their own values, which are equal to λ_i^2. Representation of matrix C in the form of (10) is possible, though practically it is difficult to construct.

Taking into consideration (10) of matrix C, we construct a similar presentation for matrix C^+.

According to (8), where

$$C = (y_1 \lambda_1 \vdots \ldots \vdots y_r \lambda_r) \begin{pmatrix} x_1^T \\ \ldots \\ x_r^T \end{pmatrix},$$

we find:

$$C^+ = (x_1 \vdots \ldots \vdots x_r) \left(\begin{pmatrix} x_1^T \\ \vdots \\ x_r^T \end{pmatrix} (x_1 \vdots \ldots \vdots x_r) \right)^{-1} \times$$

$$\times \left(\begin{pmatrix} y_1^T \lambda_1 \\ \vdots \\ y_r^T \lambda_r \end{pmatrix} (\lambda_1 y_1 \vdots \ldots \vdots \lambda_y y_r) \right)^{-1} \begin{pmatrix} y_1^T \lambda_1 \\ \vdots \\ y_r^T \lambda_r \end{pmatrix} = \quad (13)$$

$$= (x_1 \vdots \ldots \vdots x_r) \begin{pmatrix} \lambda_1^{-2} & 0 & \ldots & 0 \\ \ldots & \ldots & \ldots & \ldots \\ 0 & \ldots & 0 & \lambda_r^{-1} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} y_1^T \lambda_1 \\ \vdots \\ y_r^T \lambda_r \end{pmatrix} = \sum_{j=1}^{r} x_j y_j^T \lambda_j^{-1} .$$

Singular representation of matrices C, C^+ in the form of (10), (13) allows to prove, that

$$C^+ = C^T (CC^T)^+ = (C^T C)^+ C^T .$$

The authenticity of the last representation of matrix C^+ we check, coming from (10), (13). Here we take into account

$$CC^T = \sum_{j=1}^{r} y_j x_j^T \lambda_j \sum_{k=1}^{r} x_k y_k^T \lambda_k = \sum_{j=1}^{r} y_j y_j^T \lambda_j^2 ;$$

$$C^T C = \sum_{j=1}^{r} x_j y_j^T \lambda_j \sum_{k=1}^{r} y_k x_k^T \lambda_k = \sum_{j=1}^{r} x_j x_j^T \lambda_j^2 .$$

From here

$$C^T (CC^T)^+ = \sum_{j=1}^{r} x_j y_j^T \lambda_j (\sum_{k=1}^{r} y_k y_k^T \lambda_k^2)^+ = \sum_{j=1}^{r} x_j y_j^T \lambda_j^{-1} = C^+ ;$$

$$(C^T C)^+ C^T = (\sum_{j=1}^{r} x_j x_j^T \lambda_j^2)^+ (\sum_{k=1}^{r} x_k y_k^T \lambda_k) = \sum_{j=1}^{r} x_j y_j^T \lambda_j^{-1} = C^+ .$$

1.3. Projection properties of pseudo-inversed matrices. Presentation (10), (13) of matrices C and C^+ allow in the range within the above mentioned notations, write and illustrate some of the properties of the pseudo-inversed matrices. They are quite interesting in themselves and we need them for construction of defined above general solution of system (1).

To determine these properties we introduce for consideration matrices CC^+, C^+C, $Z(C^T) = I_p - CC^+$, $Z(C) = I_m - C^+C$.

System of vectors $y_1, \ldots, y_r$ we supplement with the system of orthonormal vectors $y_{r+1}, \ldots, y_m$, orthogonal to $y_1, \ldots, y_r$.

Then

$$\sum_{j=1}^{m} y_j y_j^T = I_p ,$$

$$CC^{+} = \sum_{j=1}^{r} y_j y_j^T ;$$

$$Z(C^T) = I_p - CC^{+} = \sum_{j=r+1}^{m} y_j y_j^T . \qquad (14)$$

If consider

$$CC^{+}y = \sum_{j=1}^{r} y_j y_j^T y \qquad (15)$$

and

$$(I_p - CC^{+})y = \sum_{j=r+1}^{m} y_j y_j^T y , \qquad (16)$$

where $y \in R^p$, then $y_j^T y$ is nothing else, than the projection of vector y on y_j, but $\sum_{j=1}^{r} y_j y_j^T y$ is the factor of vector y according to the system of vectors $y_1, ..., y_r$. If $y \in R^r$, this decomposition is clear. If dimension of vector y is more than r, then presentation (15) will be decomposition of $y_1, ..., y_r$, the projection of vector y on linear shell $L(C)$, stretched on vectors $y_1, ..., y_r$ and therefore, on vector-columns of matrix C.

That means

$$CC^{+}y = \Pr_{L(C)} y .$$

With similar considerations, on the basis of (14), we can show that

$$(I_L - CC^{+})y = \Pr_{\overline{L(C)}} y$$

is the projection of vector y on orthogonal complement $\overline{L(C)}$ to linear shell $L(C)$, stretched on vector-columns of matrix C.

For vector $y \in R^p$ and $(p \times m)$ - dimensional matrix C, such that for orthonormal vectors $x_1, ..., x_r$ which are basic for a vector of rows $c_1^T, ..., c_r^T$ of matrix C and for which run ratio (11), (12), matrices $C^{+}C$ and $Z(C) = I_m - C^{+}C$ are projection on a linear shell, stretched on a vector-rows of matrix and orthogonal complement to this shell correspondingly.

1.4. General solution of system of linear algebraic equations. Projection properties of matrices CC^{+}, $C^{+}C$, $Z(C)$ and $Z(C^T)$ allow to construct and research the general solution of system of linear algebraic equations (1).

For the construction of the latter we come from the fact, that according to the considered above, the solution of equation (1), if it exists, is written via pseudo-inverse of matrix C^{+} by ratio

$$x = C^{+}y.$$

In the general case

$$x = C^{+}y + w,$$

where w is a random vector of dimension m, such as

$$Cw = 0$$

The latter means, that vector w must be an orthogonal to vector of rows of matrix C, i.e. w must belong to the orthogonal compliment to linear shell, stretched on vector-rows of matrix C, and therefore

$$w = Z(C)v \quad \forall v \in R^m ,$$

and correspondingly

$$x = C^{+}y + Z(C)v \qquad (17)$$

This means, that in general case, if we take into account that $\det(C^TC) > 0$ is the condition of non-degeneracy of matrix C and

$$\left\| Z(C^T)y \right\|^2 = y^T Z(C^T)y = 0$$

is a condition of equality to zero of projection vector y on orthogonal complement to linear shell, stretched on vector-columns of matrix C, which describes the condition under which vector y can be spread according by vector-columns of matrix C, i.e. the condition, when equation (1) is exactly solved, then it is possible to conclude, that solution (17) of system (1) will be:

1) single and accurate, when

$$y^T Z(C^T)y = 0; \qquad (18)$$

$$\det(C^TC) > 0;$$

2) give a set of solutions under

$$y^T Z(C^T)y = 0; \qquad (19)$$

$$\det(C^TC) = 0;$$

3) single pseudo-solution, such that

$$\underline{\varepsilon^2 = \min_x \left\| Cx - y \right\|^2 = y^T Z(C^T)y} \qquad (20)$$

when

$$y^T Z(C^T)y > 0;$$

$$\det(C^TC) > 0;$$

4) give a set

$$\Omega_x = Arg \min_{x \in R^M} \left\| Cx - y \right\|^2$$

of pseudo-solutions with inaccurate ε^2, defined by ratio (20),

when

$$y^T Z(C^T)y > 0;$$

$$\det(C^TC) = 0.$$

2. PSEUDO-INVERSIONS OF LINEAR INTEGRAL SYSTEMS.

Let's consider the question of constructing a general solution of a linear integral system

$$\int_0^T A(t)x(t)dt = y \qquad (21)$$

under the known matrix function $A(t) \in R^{p \times m}$ · $(t \in [0,T])$ and vector $y \in R^p$.

For construction of vector-function

$$x(t) = \arg\min_{\xi(t)} \left\| \int_0^T A(t)\xi(t)dt - y \right\|^2 \qquad (22)$$

let's solve for the beginning the problem of constructing values $x(t_i)$ · $(i=\overline{1,N})$ of this vector, provided that t_i · $(i=\overline{1,N})$ - points of the interval's $[0,T]$ discretization. Under these conditions, system (21) will be written in the form

$$\sum_{i=1}^{N} A(t_i)x(t_i)\Delta t_N = y, \qquad (23)$$

where Δt_N is a step of discretization of interval $[0,T]$. The problem of finding values $x(t_i)$ · $(i=\overline{1,N})$ comes to root-mean-square inversion of the system

$$\overline{A}(\cdot)\overline{x}(\cdot) = y, \qquad (24)$$

in which $\overline{A}(\cdot)$, $\overline{x}(\cdot)$ are matrix and vector functions of discrete argument $i=\overline{1,N}$ are such, that

$$\overline{A}(\cdot) = (A(t_1),\dots,A(t_N))\sqrt{\Delta t_N},$$

$$\overline{x}(\cdot) = col(x(t_1),\dots,x(t_N))\sqrt{\Delta t_N}, \qquad (25)$$

$$\overline{A}(i) = A(t_i)\sqrt{\Delta t_N},$$

$$\overline{x}(i) = x(t_i)\sqrt{\Delta t_N}.$$

According to (17) solution of (24) is such, that

$$\left\|\bar{A}(\cdot)\bar{x}(\cdot)-y\right\|^2 \to \min_{\bar{x}(\cdot)},$$

will be

$$\bar{x}(\cdot)=\bar{A}^T(\cdot)P^+y+\bar{\upsilon}(\cdot)-\bar{A}^T(\cdot)P^+p_\upsilon, \quad (26)$$

where

$$P=\bar{A}(\cdot)\bar{A}^T(\cdot),$$
$$p_\upsilon=\bar{A}(\cdot)\bar{\upsilon}(\cdot)$$

when

$$\bar{\upsilon}(\cdot)=\mathrm{col}(\upsilon(t_1),\ldots,\upsilon(t_N))\sqrt{\Delta t_N}$$

and random $\upsilon(t)\in R^m \cdot (t\in[0,T])$ and vector.

With regard to definition (25) of matrix and vector functions $\bar{A}(\cdot)$ and $\bar{x}(\cdot)$ from (26) we find

$$x(t_i)=A^T(t_i)P^+y+\upsilon(t_i)-A^T(t_i)P^+p_\upsilon \quad (i=\overline{1,N}), \quad (27)$$

where now

$$P=\sum_{i=1}^{N}A(t_i)A^T(t_i)\Delta t_N,$$

$$p_\upsilon=\sum_{i=1}^{N}A(t_i)\upsilon(t_i)\Delta t_N.$$

Solutions (26) and (27) will be accurate regarding to (24) and (23), if (see. (18), (19))

$$\varepsilon^2=y^Ty-y^TPP^+y=0. \quad (28)$$

When $\varepsilon^2>0$ ratios (26) and (27) will be determined the best according to the root-mean-square criterion of approximation to the solution. According to (18), (21) these solutions will be unique ($\upsilon_1(\cdot)=0$, $\upsilon(t)=0$), if

$$\det\bar{A}^T(\cdot)\bar{A}(\cdot)=\det([A^T(t_i)A(t_j)]_{i,j=1}^{i,j=N})>0. \quad (29)$$

With ratio (7), when N→∞ we find vector-function

$$x(t)=A^T(t)\mathrm{P}^+y+\upsilon(t)-A^T(t)\mathrm{P}^+p_\upsilon, \quad (30)$$

where at random integrated on $[0,T]$ vector-function $\upsilon(t)\in R^m$

$$P=\int_0^T A(t)A^T(t)dt, \quad p_\upsilon=\int_0^T A(t)\upsilon(t)dt.$$

This vector-function, according to (22) satisfies (21). When this

$$\min_{x(t)}\left\|\int_0^T A(t)x(t)dt-y\right\|^2=\varepsilon^2,$$

and $\upsilon(t)\equiv 0$, if

$$\lim_{N\to\infty}\det([A^T(t_i)A(t_j)]_{i,j=1}^{i,j=N})>0.$$

3. PSEUDO-INVERSION OF LINEAR FUNCTIONAL SYSTEMS.

Let's consider the question of construction of general solution of a linear functional system of the form

$$B(t)x=y(t)\cdot(t\in[0,T]) \quad (31)$$

when matrix and vector functions $B(t)\in R^{p\times m}$ and $y(t)\in R^p \ \forall t\in[0,T]$ are known.

For construction of vector

$$x=\arg\min_{\xi}\left\|\int_0^T(B(t)\xi-y(t))dt\right\|^2\to\min_{\xi} \quad (32)$$

let's consider for the beginning the problem of finding a set

$$\Omega_x=\left\{x\in R^m:\ \sum_{i=1}^{N}\left\|B(t_i)x-y(t_i)\right\|^2\to\min_x\right\}, \quad (33)$$

which is the set of solutions (or root-mean-square approximations to them) for system (31), defined by points $t_i\cdot(i=\overline{1,N})$, selected on the interval $[0,T]$ with a step Δt_N.

Let's consider from, that problem (33) is equivalent to the problem of root-mean-square system's inversion

$$\bar{B}(\cdot)x=\bar{y}(\cdot), \quad (34)$$

in which

$$\bar{B}(\cdot)=col(B(t_i),i=\overline{1,N})\sqrt{\Delta t_N}, \quad (35)$$
$$\bar{y}(\cdot)=col(y(t_i),i=\overline{1,N})\sqrt{\Delta t_N}$$

matrix and vector functions of discrete argument i are such, that

$$\bar{B}(i)=B(t_i)\sqrt{\Delta t_N}, \quad (36)$$
$$\bar{y}(i)=y(t_i)\sqrt{\Delta t_N}.$$

According to (17), solution of (34) is such, that

$$\left\|\bar{B}(\cdot)x-\bar{y}(\cdot)\right\|^2\to\min_x, \quad (37)$$

will be

$$x=P^+B_y+\upsilon-P^+P\upsilon \quad (38)$$

at random $\upsilon\in R^m$ (if $\det P>0$) and $\upsilon\equiv 0$ (if $\det P=0$) and

$$P=\bar{B}^T(\cdot)\bar{B}(\cdot)=\sum_{i=1}^{N}B^T(t_i)B(t_i)\Delta t_N,$$

$$B_y=\bar{B}^T(\cdot)\bar{y}(\cdot)=\sum_{i=1}^{N}B^T(t_i)y(t_i)\Delta t_N.$$

Solution (38) will be accurate regarding to (34) and (33), if (see. (18), (19))

$$\varepsilon^2=y^2-B_y^TP^+B_y=0 \quad (39)$$

when

$$y^2=\sum_{i=1}^{N}y^T(t_i)y(t_i)\Delta t_N$$

For the other conditions by ratio (37) is defined the best root-mean-square approximation to solution (34) such, that

$$\min_{x\in\Omega_x}\sum_{i=1}^{N}\left\|B(t_i)x-y_i\right\|^2=\varepsilon^2.$$

Pointing $N\to\infty$ from the system (34) we return to system (31), and from problem (37) to (32). It is easy to see, that the solution of the latter in this case is defined by ratio (38), in which now

$$P=\int_0^T B^T(t)B(t)dt, \quad B_y=\int_0^T B^T(t)y(t)dt. \quad (40)$$

The accuracy and uniqueness of solution (38), as before, will be defined by values ε^2 and $\det P$, written with consideration (40), when

$$y^2=\int_0^T y^T(t)y(t)dt.$$

Conclusions. Consequently, set and successfully resolved are complex mathematical problems of pseudo-inversion of linearly transformative systems with vector inputs-outputs. These which systems: 1) discretely defined input signal turn into both static and dynamic output; 2) dynamic vector input integrate into static output.

Mathematical researches conducted in this paper permit according to the known output signal to renew input vector (vector-function), if transformer's structure allows doing it.

Otherwise, root-mean-square approximation to input signal restores. Obtained mathematical results are quite universal and successfully solve the problem of pseudo-inversion of considered systems either in the case of transformer's uniqueness or in the case of its multiple-integrated character.

Regardless of the transformer's structure and its multiply-combining properties, in this paper's representation of pseudo-inversions sets are constructed, considering each of transformers, which is accomplished by the convenient checking conditions of accuracy and uniqueness of the latter. It's quite general and successfully used in engineering-constructive projects.

References:

1. Кириченко Н.Ф., Стоян В.А. Аналитическое представление матричных и интегральных линейных преобразований // Кибернетика и системный анализ. – 1998. – № 3. – С. 90–104.
2. Стоян В.А. Математичне моделювання лінійних, квазілінійних і нелінійних динамічних систем. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2011. 320 с.
3. Кириченко Н.Ф. Псевдообращение матриц и их рекуррентность в задачах моделирования и управления // Проблемы управления и информатики. – 1995. – № 1. – С. 114–127.

Стоян В.А., Паламарчук К.М.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРО НОВІ МАТЕМАТИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ЛІНІЙНО ПЕРЕТВОРЮЮЧИХ СИСТЕМ

Анотація
Ставиться та розв'язується проблема побудови та дослідження множини розв'язків (якщо вони є), або середньоквадратичних наближень до них для систем лінійних алгебраїчних рівнянь. Отримані математичні результати по псевдооберненню цих класично відомих алгебраїчних систем поширюються на лінійно інтегруючі та функціонально перетворюючі системи. Виконана оцінка точності отриманих в роботі аналітичних залежностей псевдообернень цих трьох важливих для практики дискретних та дискретно-неперервних перетворювачів. Сформульовані умови однозначності побудованих таким чином псевдорозв'язків. Форма розв'язку розглядуваних задач досить проста і зручна для практичної реалізації.
Ключові слова: псевдоінверсія, лінійні алгебраїчні системи, лінійні інтегральні системи, лінійні функціонально перетворюючі системи, середньоквадратична апроксимація.

Стоян В.А., Паламарчук Е.Н.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

О НОВЫХ МАТЕМАТИЧЕСКИХ РЕЗУЛЬТАТАХ ПО ИССЛЕДОВАНИЮ ЛИНЕЙНО ПРЕОБРАЗУЮЩИХ СИСТЕМ

Аннотация
Ставится и решается проблема построения и исследования множеств решений (если они есть), или среднеквадратических приближений к ним для систем линейных алгебраических уравнений. Полученные математические результаты по псевдообращению этих классически известных алгебраических систем расспространяються на линейно интегрирующие и функционально преобразующие системы. Выполнена оценка точности полученных в роботе аналитических зависимостей псевдообращений этих трех важных для практики дискретных и дискретно-непрерывных преобразователей. Сформулированы условия однозначности построенных таким образом псевдорешений. Форма решения рассматриваемых задач достаточно проста и удобна для практической реализации.
Ключевые слова: псевдоинверсия, линейные алгебраïческие системы, линейные интегральные системы, линейные функционально преобразующие системы, среднеквадратическая аппроксимация.

ХІМІЧНІ НАУКИ

УДК 543.38

ADVANCED OXIDATION PROCESSES ДЛЯ ОЧИЩЕННЯ СТІЧНИХ ВОД ФАРМАЦЕВТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ ВІД АНТИБІОТИКІВ

Кримець Г.В., Хондока Т.А.
Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського

Досліджено технологію очищення стічних вод після фармацевстичних виробництв від токсичних речовин, яка включає в себе розширені окисні методи AOPs (Advanced Oxidation Processes). AOPs можуть бути використані для очищення таких вод на промисловому рівні, лікарнях та очисних спорудах, які перетворюють токсичні органічні сполуки (ліки, пестициди, ендокринні розлади тощо) у біологічно розщеплювані речовини. Дані окиснювальні процеси застосовуються або в якості доочистки після біологічної (вторинної) обробки стічних вод, або як стадія попередньої обробки.
Ключові слова: очищення, стічні води, озон, ультрафіолетове випромінювання, окиснення, тетрацикліни.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день фармацевтична галузь виступає як один із важливих секторів світової економіки. В усьому світі збільшується кількість лікарських засобів та продуктів їх метаболізму, які забруднюють водні ресурси планети.

Стічні води житлових районів та води медичних закладів і фармацевтичних підприємств, що скидаються у муніципальні стоки, потрапляють на очисні споруди, де проходять біологічну очистку. Але навіть після неї очищені для скиду у природні водойми води містять фармацевтичні препарати або їх похідні. Це пояснюється тим, що більшість конструкцій станцій біологічної очистки не призначено для видалення із стічних вод мікрозабруднювачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні серед дослідників технологічних процесів очищення стічних вод забруднених фармацевтичними препаратами можна виділити роботи Самойленко Н., Єрмакович І., Койнова І., Ковпак Д., Чайка О. та інші.

Постановка задачі. Технологічні процеси в нашій країні, які традиційно використовуються для очищення виробничих стічних вод, не задовольняють вимогам охорони навколишнього середовища та не призводять до повного знешкодження токсичних інгредієнтів, що містяться в стічних водах. За допомогою комплексу розширених окиснювальних процесів (AOPs) очищення таких стічних вод можна здійснювати на промисловому рівні, лікарнях та очисних спорудах за рахунок біологічного розщеплення токсичних органічних речовин.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Послідовним застосуванням різних комбінацій AOPs можна очищати стоки, що містять суміш органічних компонентів. Цей підхід корисний, коли сполуки в суміші являють різні рівні реактивності по відношенню до різних AOPs.

Мета статті. Метою даної статті є розгляд технології видалення зі стічних вод після фармацевтичних виробництв токсичних речовин, яка включає в себе дослідження AOPs (Advanced Oxidation Processes), впливу різних параметрів на процес, обґрунтування і виявлення закономірностей процесу окиснення.

Виклад основного матеріалу. Фармацевтичні стічні води дуже складні за своїм змістом. Визначити, які речовини і в якій кількості присутні в них, неможливо. Стоки виробництва медичних препаратів представляють собою складні колоїдні системи, які містять високі концентрації органічних забруднень, стабілізованих поверхнево-активними речовинами (ПАР), як природнього (білки, жирні кислоти), так і синтетичного походження [1].

Розширені окисні процеси (AOPs) представляють собою комплекс окиснювальних водних процесів, які можуть бути використані для очищення токсичних стоків на промисловому рівні, лікарнях та очисних спорудах. AOPs успішно перетворюють токсичні органічні сполуки (наприклад, ліки, пестициди, ендокринні розлади тощо) у біологічно розщеплювані речовини. AOPs взагалі дешево встановлюються, але пов'язані з високими експлуатаційними витратами завдяки введенню необхідних хімікатів та енергії. Для обмеження витрат AOPs часто використовують як попереднє очищення в поєднанні з біологічним очищенням. Поєднання декількох AOPs є ефективним способом збільшення видалення забруднювачів та зменшення витрат.

Advanced oxidation process є окиснювальними методами, що засновані на генерації проміжних радикалів (гідроксильних радикалів (OH)), які мають більшу реакційну здатність і меншу селективність, ніж інші окиснювачі (наприклад, хлор, озон). Ці радикали виробляються від окиснювачів, таких як озон (O_3) або пероксиду водню (H_2O_2), часто в поєднанні з металевими або напівпровідниковими каталізаторами/або UV-випромінюванням. У цих процесах, очікується, що органічні сполуки окиснюються до менш токсичних видів, які здатні до біодеградації або мінералізуються до CO_2 і H_2O. Приклади AOPs процесів включають озонування, реактив Фентону, напівпровідниковий фотокаталіз і електрохімічні процеси [2].

AOPs можуть бути встановлені на різних етапах очистки стічної (а також питної) води в залежності від складу та бажаної якості [3]. AOPs може бути встановлений або в якості до-

очистки після біологічної (вторинної) обробки стічних вод, або як попередньої обробки стадії для того, щоб підвищити здатність до біологічного розкладання органічних забруднювачів.

Для очищення за допомогою технології AOPs підходять різні види води:

– промислові стічні води, що містять токсичні компоненти можна очищати за допомогою сонячного, UV випромінення, реактиву Фентона;

– поверхневі або ґрунтові води можуть бути очищенні за допомогою поліпшеної дезінфекції води з додаванням H_2O_2;

– бактерії в питній воді або мікро-забруднювачів у стічних системах може знизитися за допомогою озонування.

Переваги даного процесу:

– Знищує токсичні органічні сполуки без переносу забруднень в іншій фазі;

– Дуже ефективно для очищення майже всіх органічних забруднювачів і видалення деяких токсичних металів;

– Використовується для знезараження води;

– Невисока вартість;

– Адаптація до малих масштабів.

Недоліки даного процесу:

– Відносно високі експлуатаційні витрати через вартість деяких хімічних речовин та/або подачі енергії;

– Формування проміжних потенційно токсичних продуктів окислення;

– Необхідність людей певної кваліфікації для обслуговування.

Методи експерименту. У якості досліджуваного зразка було підготовлено модельну воду, що містила різні концентрації тетрацикліну (T-m) (0,075 г/дм^3, 0,225 г/дм^3, 0,375 г/дм^3), pH імітату варіювався в широких інтервалах.

Обрані концентрації тетрацикліну знаходяться в інтервалі 75-375 мг/дм^3 оскільки в реальних стічних водах концентрація речовини коливається від 75 до 1500 мг/дм^3. Моделювання стічних вод проводили за допомогою розчинення пігулок тетрацикліну (вміст речовини у 1 пігулці 150 мг) у дистильованій воді.

Також була використана циклічна система, яка складалася із трьох основних елементів: тара, наповнена дистильованою водою з розчиненим в ній досліджуваним забруднювачем та додаванням речовини окисника; електронасос, який сприяв постійному круговому руху рідини через всю систему; ультрафіолетова лампа жорсткого випромінювання, котра слугувала центром ініціації в системі.

Визначення ступеня деструкції полютанту проводили на спектрофотометрі UV-5800PC. Знято спектри проб води, які відібрані кожні 10 хв протягом всього процесу очистки в діапазоні довжин хвиль 190-900 нм, з використанням кварцових кювет. Результат деструкції розчину тетрацикліну з концентрацією 75 мг/дм^3 наведено на рисунку 1.

Висновки і пропозиції. Дослідження видалення тетрацикліну з води показало, що найкраще очищення проходить при використанні системи UV/O_3 та збільшеній концентрації озону, було досягнуто збільшення ефективності процесу до 100%.

При концентрації тетрацикліну 75 мг/дм^3 ступінь видалення склав 96%, 375 мг/дм – 3-30%. Таке зниження ступеня очищення пояснюється недостатньою кількістю окисного агента в системі. Також встановлено, що зміна pH середовища практично не впливає на процес руйнування тетрацикліну, але при підтриманні лужного середовища процес перебігає повільніше, але досягається більша ступінь видалення.

Провівши ряд дослідів по видаленню антибіотиків з водних розчинів, було встановлено, що раціональними умовами для проведення процесу деструкції є pH 8-10 та різна (в залежності від сполуки) кількість озону.

Отже, встановлено, що кращим рішенням для обробки стічних вод, що містять антибіотики, є використання розширених окисних процесів (AOPs) на основі різноманітних комбінацій окисників.

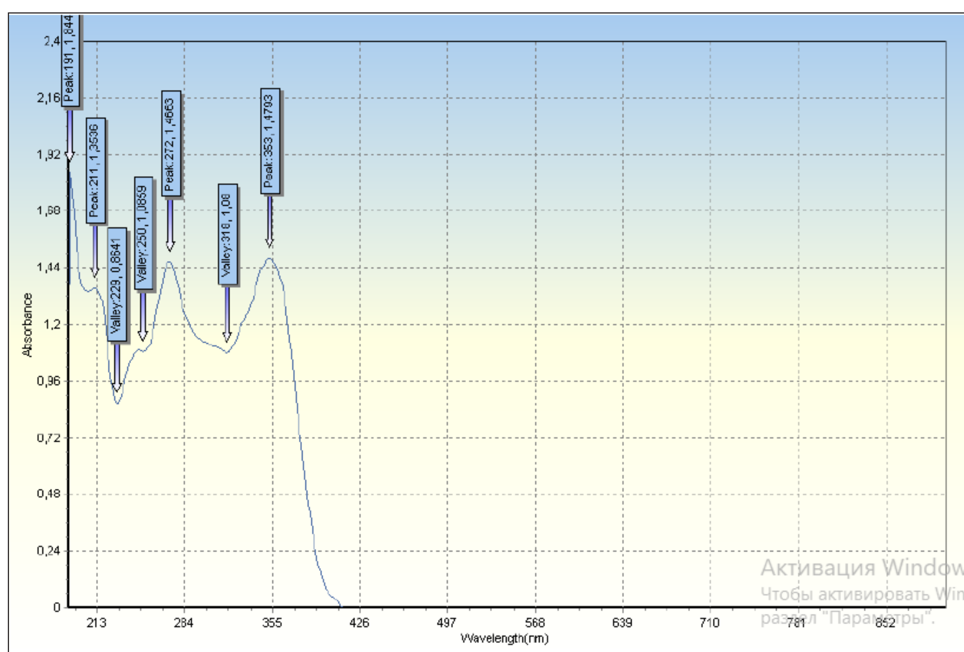

Рис. 1. Спектр поглинання водного розчину тетрацикліну (75 мг/дм^3)

Джерело: розроблено автором

Список літератури:

1. Homem V. Degradation and removal methods of antibiotics from aqueous matrices / Vera Homem, Lъcia Santos // Science of the Total Environment. – 2011. – Vol. 92(10). – 2304–2347 p.
2. Ikehata K. Degradation of aqueous pharmaceuticals by ozonation and advanced oxidation processes: a review / K. Ikehata, N.J. Naghashkar, M.G. El-Din // Ozone Sci. Eng. – 2006. – Vol. 28. – 353–414 p.
3. Adams C. Removal of antibiotics from surface and distilled water in conventional water treatment processes / C. Adams, M. Asce, Y. Wang, K. Loftin, M. Meyer // J. Environ. Eng. – 2002. – Vol. 128. – 253–260 p.

Кримець Г.В., Хондока Т.А.
Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского

ADVANCED OXIDATION PROCESSES ДЛЯ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ ОТ АНТИБИОТИКОВ

Аннотация
Исследовано технологию очистки сточных вод после фармацевстических производств от токсичных веществ, которая включает в себя расширенные окислительные методы AOPs (Advanced Oxidation Processes). AOPs могут быть использованы для очистки таких вод на промышленном уровне, больницах и очистных сооружениях, которые превращают токсичные органические соединения (лекарства, пестициды, эндокринные расстройства и т.д.) в биологически расщепляющиеся вещества. Данные окислительные процессы применяются или в качестве доочистки после биологической (вторичной) обработки сточных вод, или как стадия предварительной обработки.
Ключевые слова: очистка, сточные воды, озон, ультрафиолетовое излучение, окисление, тетрациклин.

Krymets G.V., Khondoka T.A.
Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

ADVANCED OXIDATION PROCESSES FOR WASTEWATER TREATMENT OF PHARMACEUTICAL COMPANIES OF ANTIBIOTICS

Summary
Studied the technology wastewater after pharmaceutical production of toxic substances, which includes enhanced oxidative methods AORs (Advanced Oxidation Processes). AOPs can be used to purify such water at the industrial level, hospitals and treatment plants that convert toxic organic compounds (drugs, pesticides, endocrine disorders, etc.) into biodegradable substances. These oxidation processes are used either as post-treatment after biological (secondary) wastewater treatment, or as a pretreatment stage.
Keywords: treatment, wastewater, ozone, UV radiation, oxidation, tetracycline.

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 612.821.2

ПОКАЗНИКИ ПАМ'ЯТІ, УВАГИ ТА ПРАЦЕЗДАТНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ У ОСІБ З ТЕРИТОРІЙ ПОСИЛЕНОГО РАДІОЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Білокур Д.О., Шейко В.І.
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Представлено результати дослідження показників об'єму короткочасної пам'яті, рівня переключення уваги та розумової працездатності у осіб, які проживають на територіях посиленого радіоекологічного контролю Сумської області. Волонтери з контамінованих територій мають достовірно вищий рівень об'єму короткочасної пам'яті на вербальний подразник. За рівнем переключення уваги досліджуваний контингент демонструє високий та вищий за середній рівні. Встановлено достовірні розбіжності між показниками коефіцієнту розумової продуктивності, об'єму зорової інформації та стійкості уваги у досліджуваній і контрольній групах.
Ключові слова: працездатність центральної нервової системи, об'єм короткочасної пам'яті, переключення уваги, психофізіологічні функції, територія посиленого радіоекологічного контролю.

Постановка проблеми. Важливим аспектом інтелектуальної діяльності людини є відповідна організація психофізіологічних функцій (пам'яті, уваги) центральної нервової системи (ЦНС) [13]. Одним з основних чинників, що забезпечує людині ефективність сприйняття та переробки інформації, є рівень працездатності ЦНС. Ученими засвідчено той факт, що когнітивні характеристики людини є керуючим фактором ефективності виконання роботи у межах діяльності і можуть вважатися критерієм працездатності [10].

Водночас недостатньо висвітленим залишається питання вивченості властивостей пам'яті та уваги як складових когнітивних функцій, їх впливу на формування рівня працездатності та ефективності виконуваної роботи у осіб, які проживають на контамінованих територіях.

З літературних джерел відомо, що забруднення значної площі території України радіоактивними ізотопами (Cs-137, Sr-90), а також опромінення населення держави тісно пов'язане із наслідками аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС). До контамінованих територій Сумської області належать Шосткинський і Ямпільський райони [1; 14; 16].

Згідно літературних даних, пролонгованого впливу малих доз радіації зазнають ті особи, до організму яких потрапляють харчові продукти, забруднені радіонуклідами. Даний факт відіграє одну з ключових ролей у формуванні стану здоров'я населення, яке проживає у IV радіаційній зоні [16].

За період з моменту аварії на ЧАЕС і дотепер вченими відмічається зростання захворюваності як вегетативної, так і центральної нервової системи, яка, у свою чергу, забезпечує діяльність вищих психічних функцій [11–12]. Останнім часом функціональні зміни ЦНС розглядаються як один з найяскравіших стохастичних проявів пошкоджуючого впливу малих доз іонізуючої радіації [8].

Саме тому існує необхідність детального вивчення наслідків довготривалого низькоінтенсивного опромінення фізіологічних систем організму людини і центральної нервової системи зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні висвітленню особливостей становлення психофізіологічних функцій в онтогенезі, розкриттю проявів основних властивостей нервових процесів та їх зв'язку із характером професійної, навчальної і спортивної діяльності людини присвячені чисельні наукові доробки [10; 13].

Існує низка робіт, присвячених особливостям формування психофізіологічних функцій, діяльності ЦНС у осіб, які піддаються впливу різноманітних ендо- чи екзогенних факторів середовища [1; 5; 8].

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує питання дослідження адаптивних реакцій центральної нервової системи на дію низькоінтенсивного пролонгованого радіаційного впливу.

Як відомо з результатів досліджень Борейко Т.І., Шинкаренко В.І., Шинкаренко С.О., Бурєнікової Л.Ю., Хоревіна А.В., у дітей, які проживають на контамінованих територіях, відмічається достовірне зниження якісних і кількісних показників розумової працездатності, ніж у школярів з умовно «чистих» регіонів. За обсягом та переключенням уваги спостерігається статистична різниця. Об'єм засвоєної інформації у дітей із радіаційно забруднених територій майже удвічі менший за відповідний рівень даного показника у однолітків контрольної групи [3–4; 8].

У розвідках Ламбуцької Ж.А., Ткачук Т.М., Завадської Т.В. засвідчено зниження функцій оперативної пам'яті та уваги [9].

У дослідженнях Тофан Н.Т., Опанасенко В.В., Нєдзєльської С.С. відмічались певні ознаки психопатологічних змін у підлітків, які проживали на контамінованих територіях [15]. Дослідники Шестопалова Л.Ф., Кукуруза А.В. стверджують, що діти, які зазнали радіаційного впливу у пубертатному періоді, характеризуються астенічним зниженням працездатності [17].

Богданов Е.Н., Іванов Г.П., Чикалов Н.А. виявили вплив радіаційної забрудненості місцевості на психічний розвиток старшокласників [2; 8].

У працях Коцан І.Я., Козачук Н.О., Журавльова О.А. висвітлено особливості інтенсивності електричної активності та гемодинаміки кори головного мозку жителів радіаційно забруднених районів у відповідь на розумове навантаження створюють основу для закріплення функціональних зсувів, які на момент дослідження мають компенсаторний характер [8].

Водночас варто зазначити, що результати дослідження показників психофізіологічних функцій (пам'яті, уваги), працездатності центральної нервової системи за умови дії довготривалого низькоінтенсивного опромінення, є неоднозначними, а нерідко і суперечливими. Це можна пояснити стохастичністю проявів дії екзогенних хронічних стресових факторів, зокрема, тих, що безпосередньо пов'язані з наслідками аварії на Чорнобильській АЕС [1].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Згідно літературних джерел, погляди на наслідки довготривалого низькоінтенсивного опромінення людського організму різняться – від традиційно негативних (безпорогова концепція) до адаптивних і навіть позитивних (теорія ефектів малих доз, радіаційний гормезис) [1; 16].

Оскільки з моменту аварії на Чорнобильській АЕС минуло вже 30 років, у постчорнобильських поколінь населення України (і Сумщини зокрема), на нашу думку, має місце формування адаптаційно-компенсаторних механізмів, спрямованих на підтримання гомеостазу та оптимізацію діяльності організму.

Ураховуючи вищезазначене, дослідження показників розумової працездатності, пам'яті та уваги у осіб, які проживають на територіях посиленого радіоекологічного контролю Сумської області як таких, що зазнають пролонгованого низькоінтенсивного радіаційного впливу, є актуальним та становить значний науковий інтерес.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення показників розумової працездатності, об'єму короткочасної пам'яті та рівня переключення уваги у осіб, які проживають на територіях посиленого радіоекологічного контролю Сумської області.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилось на базі Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка. У експерименті узяло участь 160 осіб віком 18–35 років: 80 волонтерів із Шосткинського і Ямпільського районів Сумської області (IV радіаційна зона; територія посиленого радіоекологічного контролю); контрольну групу (80 респондентів) склали досліджувані з відносно екологічно чистих територій Сумщини. На період аналізу досліджувані не мали гострих чи хронічних захворювань, не піддавались радіо- чи хіміотерапії.

Визначення показників розумової працездатності здійснювали за методикою коректурної проби за таблицею Анфімова [7].

Дослідження рівня переключення уваги проводили за таблицею Горбова-Шульте (методика відшукування чисел з переключенням). Об'єм короткочасної пам'яті (зорової, слухової на слова і числа, а також смислової) визначали за відповідними бланковими методиками [7].

Ураховуючи зміни розумової працездатності на початку робочого дня і тижня, дослідження здійснювали у такі дні: вівторок, середа, четвер з 09.00 до 12.00 години (у період оптимального рівня фізіологічних функцій) [13].

Для аналізу результатів використали статистичні методи обробки даних за допомогою програмного пакету Excel.

Дослідження виконано у відповідності до біоетичних норм з дотриманням законодавства України [6]. Усі волонтери дали письмову згоду на участь у експерименті.

Результати дослідження показників короткочасної пам'яті волонтерів з територій посиленого радіоекологічного контролю та відносно екологічно чистої місцевості Сумської області представлені у таблиці 1.

З одержаних даних слідує, що досліджуваний контингент демонструє нижчий рівень об'єму короткочасної пам'яті на невербальну інформацію відносно аналогічних показників з вивчення об'єму короткочасної пам'яті на вербальний подразник. Наближених значень у обох групах набувають показники короткочасної пам'яті на числа (зорової та слухової).

У результаті проведеного дослідження з вивчення об'єму короткочасної пам'яті (табл. 1) на вербальну інформацію можемо відзначити, що найвищі за значенням показники спостерігаються у завданнях з визначення зорової на слова, слухової на слова та смислової видів пам'яті. Показники об'єму короткочасної пам'яті досліджуваної групи достовірно вищі за аналогічні значення групи контролю у 1,07, 1,14 та 1,1 рази відповідно.

Результати, одержані внаслідок тестування показників об'єму короткочасної пам'яті на числа, були: у досліджуваній групі у 1,54 та 1,20 рази нижчими, у контрольній – у 1,44 та 1,13 рази нижчими за відповідні показники об'єму короткочасної пам'яті на слова.

Таблиця 1

Показники короткочасної пам'яті волонтерів з територій посиленого радіоекологічного контролю та відносно екологічно чистої місцевості Сумської області

Група	Вид короткочасної пам'яті				
	Зорова на числа	Зорова на слова	Слухова на слова	Слухова на числа	Смислова
	M±m				
Досліджувана	11,63±0,34	17,93±0,23*	17,48±0,29*	14,53±0,31	19,53±0,18*
Контрольна	11,62±0,17	16,78±0,15	15,33±0,16	13,55±0,19	17,78±0,16

**– p < 0,05 – достовірності різниці між показниками контрольної та досліджуваної груп*

БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Таким чином, у волонтерів обох груп спостерігається тенденція до кращого сприйняття інформації, спрямованої на діяльність II сигнальної системи.

Розподіл мешканців з контамінованих та умовно радіоекологічно чистих територій Сумщини за рівнем переключення уваги представлений у таблиці 2.

Таблиця 2

Розподіл волонтерів з територій посиленого радіоекологічного контролю та відносно екологічно чистої місцевості Сумської області за рівнем переключення уваги

Рівень переключення уваги	Група			
	Досліджувана		Контрольна	
	К-сть осіб	%	К-сть осіб	%
Високий	61	76	60	75
Вище середнього	19	24	14	17,5
Середній	–	–	6	7,5
Нижче середнього	–	–	–	–
Низький	–	–	–	–

Середнє значення часу, необхідного для виконання завдань з переключення уваги, становить: 242,27±0,93 сек. у досліджуваній та 281,59 ±1,56 сек. у контрольній групах. У середньому волонтери з територій посиленого радіоекологічного контролю Сумської області виконували завдання на 39,32 сек. швидше за контингент з відносно екологічно чистої місцевості Сумщини.

Результати дослідження показників працездатності центральної нервової системи осіб, які проживають у IV радіаційній зоні та на умовно радіаційно «чистих» територіях Сумської області представлені у таблиці 3.

Дослідження показників розумової працездатності за видами завдань (власне розумова працездатність; рівень працездатності ЦНС з внутрішнім гальмуванням; з внутрішнім і зовнішнім гальмуванням) показали, що за показником загальної кількості переглянутих знаків високий рівень розумової працездатності спостерігається у обох групах лише у завданні, що передбачає наявність внутрішнього гальмування. У завданнях з визначення власне розумової працездатності та рівня працездатності ЦНС з внутрішнім і зовнішнім гальмуванням виявлено середній та нижчий за середній рівні прояву даного показника з перевагою відповідних значень досліджуваної групи над контрольною.

Досліджувані з контамінованих територій у період виконання завдань 1-3 переглядали за відведений час на 58, 22 та 22 знаки більше, ніж волонтери з відносно екологічно чистих територій Сумщини.

Мінімальна кількість переглянутих знаків у досліджуваній групі за кожним видом завдань складає 244, 429 та 239, максимальна – 692, 890, 545 літер. У контрольній групі – 215, 239 та 180 літер (мінімальна кількість); 611, 1232, 528 знаків (максимальна кількість) відповідно.

Кількість помилок, зроблених під час виконання кожного із запропонованих завдань коректурної проби, не мали статистично достовірної різниці. Наближених значень у обох групах набувають показники коефіцієнтів точності виконання усіх видів завдань.

Коефіцієнт розумової продуктивності за усіма видами завдань у волонтерів з територій посиленого радіоекологічного контролю Сумської області на 41,45, 30,95 та 20,74 одиниць вище за аналогічний показник респондентів контрольної групи.

Об'єм зорової інформації за усіма видами завдань у досліджуваних з контамінованих територій Сумщини на 36,7, 16,05 та 14,48 одиниць вище за відповідний показник у осіб контрольної групи.

Практично однакових значень у обох групах набувають показники коефіцієнтів швидкості переробки інформації усіх видів завдань.

За показником стійкості уваги респонденти з радіаційно забруднених територій Сумщини мали перевагу над представниками контрольної групи у завданнях з визначення власне розумової працездатності, рівня працездатності ЦНС

Таблиця 3

Показники розумової працездатності волонтерів з територій посиленого радіоекологічного контролю та відносно екологічно чистої місцевості Сумської області

Група	Завд.	S	M	N	n	A	P	Q	ШПІ	СУ
		M±m								
Досліджувана	1	461,41 ±1,39	118,30 ±0,70	123,32 ±0,70	5,78 ±0,30	0,96 ±0,03	428,14 ±1,43*	273,89 ±1,07*	2,15 ±0,10	163,96 ±1,56*
	2	670,57 ±1,49	17,22 ±0,27	19,24 ±0,24	2,00 ±0,20	0,89 ±0,05	598,79 ±1,70*	398,05 ±1,15*	3,27 ±0,10	276,99 ±2,43*
	3	346,97 ±1,13	86,54 ±0,58	94,54 ±0,60	8,00 ±0,35	0,92 ±0,03	317,54 ±1,10*	205,96 ±0,87*	1,53 ±0,08	88,83 ±1,18
Контрольна	1	403,51 ±1,85	102,88 ±0,92	107,37 ±1,08	4,57 ±0,41	0,96 ±0,04	386,69 ±1,85	237,19 ±1,42	1,90 ±0,13	104,04 ±1,67
	2	648,88 ±2,59	16,72 ±0,46	19,08 ±0,42	2,35 ±0,30	0,88 ±0,06	567,84 ±2,46	382,00 ±2,13	3,16 ±0,19	192,68 ±2,22
	3	324,87 ±1,73	78,47 ±0,97	85,80 ±0,85	7,36 ±0,49	0,92 ±0,05	296,80 ±1,64*	191,48 ±1,31	1,43 ±0,12	57,19 ±1,18*

**– $p < 0,05$ – достовірності різниці між показниками контрольної та досліджуваної груп.*

Примітка: 1 – завдання з визначення власне розумової працездатності; 2 – завдання з визначення рівня працездатності ЦНС з внутрішнім гальмуванням; 3 – завдання з визначення рівня працездатності ЦНС із зовнішнім і внутрішнім гальмуванням; S – загальна кількість знаків; M – кількість викреслених літер; N – кількість літер, що необхідно було викреслити; n – кількість помилок, зроблених під час виконання завдань; A – коефіцієнт точності виконання; P – коефіцієнт розумової продуктивності; Q – об'єм зорової інформації; ШПІ – швидкість переробки інформації; СУ – показник стійкості уваги.

з внутрішнім гальмуванням, а також з визначення рівня працездатності центральної нервової системи з внутрішнім і зовнішнім гальмуванням у 1,6, 1,44 та 1,55 раз відповідно.

Висновки і пропозиції. Таким чином, формування психофізіологічної організації системи переробки інформації у досліджуваних з територій посиленого радіоекологічного контролю Сумської області відбувається під дією зовнішніх факторів, а саме пролонгованого низькоінтенсивного опромінення (як наслідку аварії на Чорнобильській АЕС). Отримані результати узгоджуються з існуючими літературними даними і свідчать, що внаслідок хронічного впливу низьких доз радіації формуються специфічні механізми інтегративних зв'язків у ЦНС, які створюють стабільну морфофункціональну основу для утворення та збереження адаптаційно-компенсаторних механізмів, спрямованих на підтримання гомеостазу організму [8].

На нашу думку, результати подальших досліджень впливу хронічного опромінення у малих дозах можуть слугувати підтвердженням стимулюючої дії пролонгованого низькоінтенсивного опромінення на організм людини (теорія ефектів малих доз).

Список літератури:

1. Бебешко В.Г., Базика Д.А., Романовський А.Ю., Логановський К.М. Радіологічні та медичні наслідки чорнобильської катастрофи / В.Г. Бебешко, Д.А. Базика, А.Ю. Романовський, К.М. Логановський // "Журн. НАМН України". – 2011. Т. 17, № 2. – С. 132–138.
2. Богданов Е.Н., Иванов Г.П., Чикалов Н.А. Влияние условий радиационной загрязненности местности на психическое развитие старшеклассников / Е.Н. Богданов, Г.П. Иванов, Н.А. Чикалов // Вопросы психологии. – 2003. – № 4. – С. 19–25.
3. Борейко Т.І., Бурєннікова Л.Ю., Хоревін А.В. Стан психофізіологічних функцій дітей, які зазнали впливу малих доз радіації / Т.І. Борейко, Л.Ю. Бурєннікова, А.В. Хоревін // Матеріали Всеукраїнського наукового симпозіуму «Особливості формування та становлення психофізіологічних функцій в онтогенезі». – Черкаси: Вид-во ЧДУ, 2003. – С. 18.
4. Борейко Т.І., Шинкаренко В.І., Шинкаренко С.О. Деякі психофізіологічні показники дітей середнього шкільного віку, які зазнали впливу малих доз радіації / Т.І. Борейко, В.І. Шинкаренко, С.О. Шинкаренко // Матеріали Всеукраїнського наукового симпозіуму «Особливості формування та становлення психофізіологічних функцій в онтогенезі». – Київ-Черкаси, 1999. – С. 11.
5. Бузунов В.А., Красникова Л.И., Пирогова Е.А. и др. Эпидемиологические исследования и оценка влияния малых доз ионизирующего излучения на развитие неопухолевых заболеваний у пострадавших вследствие аварии на ЧАЭС / В.А. Бузунов, Л.И. Красникова, Е.А. Пирогова // Пробл. радіаційної мед. і радіобіол. – 2007. – Вип. 13. – К.: ДІА, 2008. – С. 56–66.
6. Додатковий протокол до Конвенції про права людини та біомедицину в галузі біомедичних досліджень (ETS № 195) / Верховна Рада України. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_686/.
7. Дяконов И.Ф., Овчинников Б.В. Психологическая диагностика в практике врача / И.Ф. Дяконов, Б.В. Овчинников. – СПб.: СпецЛит, 2016. – 180 с.
8. Коцан І.Я. Вплив малих доз іонізуючого випромінювання на психофізіологічні функції та стан інтегративних систем організму людей, які постійно проживають на радіоактивно забрудненій території : монографія / І.Я. Коцан, Н.О. Козачук, О.А. Журавльов ; М-во освіти і науки України, Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Біол. ф-т. – Луцьк: РВВ "Вежа" ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. – 184 с.
9. Ламбуцька Ж.А., Ткачук Т.М., Завадська Т.В. Дослідження змін життєдіяльних функцій підлітків під впливом дії екологічного забруднення / Ж.А. Ламбуцька, Т.М. Ткачук, Т.В. Завадська // Матеріали Всеукраїнського наукового симпозіуму «Особливості формування та становлення психофізіологічних функцій в онтогенезі». – Черкаси: Вид-во ЧДУ, 2003. – С. 52.
10. Лизогуб В.С. Індивідуальні психофізіологічні особливості людини та професійна діяльність / В.С. Лизогуб // Фізіол. журн. – 2010. – Т. 56. – № 1. – С. 148–151.
11. Лісуха Л.М. Вплив інструментальної оротерапії на стан ЦНС дітей, що проживають на радіонуклідно забруднених територіях / Л.М. Лісуха // Матеріали XIX з'їзду Українського фізіологічного товариства ім. П.Г. Костюка з міжнародною участю, присвяченого 90-річчю від дня народження академіка П.Г. Костюка, травень 2014, м. Київ. – С. 199.
12. Лісуха Л.М. Вплив нормобаричної гіпоксії на зорово-моторну реакцію дітей, що проживають на радіоактивно забруднених територіях / Л.М. Лісуха, В.Я. Березовський // Фізіологічний журнал. – 2015. – Т. 61. – № 2. – С. 40–47.
13. Макаренко М.В., Лизогуб В.С. Онтогенез психофізіологічних функцій людини / М.В. Макаренко, В.С. Лизогуб. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – 256 с.
14. Сушко В.О. Система експертизи по встановленню причинного зв'язку хвороб з дією іонізуючого випромінення та інших шкідливих чинників внаслідок аварії на ЧАЕС у віддаленому післяаварійному періоді // International conference "Health effects of the Chornobyl accident – 30 years aftermath" : Program and Abstracts, April 18–19 2016, Kyiv, Ukraine. Kyiv, 2016. – P. 286.
15. Тофан Н.Т., Опанасенко В.В., Нєдзєльська С.С. Особливості психічних функцій школярів-підлітків, які проживають на радіоактивно-забрудненій території / Н.Т. Тофан, В.В. Опанасенко, С.С. Нєдзєльська // Матеріали Всеукраїнського наукового симпозіуму «Особливості формування та становлення психофізіологічних функцій в онтогенезі». – Київ-Черкаси, 1999. – С. 96.
16. Чернобыль 25 лет: инкорпорированные радионуклиды Cs-137 и здоровье людей / [Ю.И. Бандажевский, Н.Ф. Дубовая, Г.С. Бандажевская и др.]; под ред. проф. Ю.И. Бандажевского. – К.: Координационный аналитический центр «Экология и здоровье», 2011. – 156 с.
17. Шестопалова Л.Ф., Кукуруза А.В. Особенности личности подростков, эвакуированных из зоны аварии на Чернобыльской АЭС / Л.Ф. Шестопалова, А.В. Кукуруза // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 3. – С. 48–55.

Шейко В.И., Белокур Д.А.
Сумский государственный педагогический университет имени А.С. Макаренко

ПОКАЗАТЕЛИ ПАМЯТИ, ВНИМАНИЯ И РАБОТОСПОСОБНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ НЕРВНОЙ СИСТЕМЫ У ЛИЦ С ТЕРРИТОРИЙ УСИЛЕННОГО РАДИОЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ СУМСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация
Представлены результаты исследования показателей умственной работоспособности, объема кратковременной памяти и уровня переключения внимания у лиц, которые проживают на территориях усиленного радиоэкологического контроля Сумской области. Установлены достоверные разницы между показателями коэффициента умственной продуктивности, объема зрительной информации и стойкости внимания в исследуемой и контрольной группах. Волонтеры из контаминированных территорий демонстрируют более высокий уровень объема кратковременной памяти на вербальный раздражитель. По уровню переключения внимания исследуемый контингент демонстрирует показатели высокие и выше среднего.
Ключевые слова: работоспособность центральной нервной системы, объем кратковременной памяти, переключение внимания, психофизиологические функции, территория усиленного радиоэкологического контроля.

Sheiko V.H., Bilokur D.O.
A.S. Makarenko Sumy State Pedagogical University of Ukraine

INDICATORS OF MEMORY, ATTENTION AND WORKING CAPACITY OF THE CENTRAL NERVOUS SYSTEM OF INDIVIDUALS IN THE TERRITORIES OF INTENSIFIED RADIOECOLOGICAL CONTROL OF THE SUMY REGION

Summary
The results of research on the indicators of mental working capacity, the amount of short-term memory and the level of switching attention of individuals in the territories of intensified radioecological control of the Sumy are presented. There are established significant differences between the indicators of mental productivity, volume of visual information and attention sustainability in the study and control groups. Volunteers from contaminated territories demonstrated a higher level of short-term memory for verbal irritant. By the level of switching attention, the contingent under investigation shows high and above average rates.
Keywords: working capacity of the central nervous system, volume of short-term memory, switching attention, psychophysiological functions, territories of intensified radioecological control.

УДК 612.82:612.216

ОСОБЛИВОСТІ МОЗКОВОГО ЕЛЕКТРОГЕНЕЗУ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК ІЗ РІЗНИМ ПРОФІЛЕМ СЛУХОВОЇ ТА МАНУАЛЬНОЇ АСИМЕТРІЇ У СТАНІ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО СПОКОЮ

Павлович О.С., Абрамчук О.М., Моренко А.Г.
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Досліджено потужність електроенцефалограми (ЕЕГ) 170 чоловіків і жінок з правобічним (ППА) та лівобічним профілями асиметрії (ЛПА) у стані функціонального спокою. Встановлено нижчу потужність α- та вищу β-,γ-коливань ЕЕГ у корі в чоловіків з ЛПА, по відношенню до чоловіків з ППА. У лівопрофільних жінок порівняно з правопрофільними зареєстровано нижчу потужність у всіх діапазонах ЕЕГ. Виявлено вищу потужність θ-,β-,γ-коливань ЕЕГ та нижчу в α-діапазоні в жінок з ППА, порівняно з чоловіками з цієї ж групи. З'ясовано, що в лівопрофільних жінок в статевому аспекті зміни були більш локальними та характеризувались нижчою потужністю в α-,θ- та вищою в β-,γ-діапазонах ЕЕГ.
Ключові слова: електроенцефалограма (ЕЕГ), θ-,α-,β-,γ-діапазони ЕЕГ, потужність, профіль асиметрії, стать.

Постановка проблеми. Кожному суб'єктові властиве індивідуальне поєднання моторних, сенсорних, психічних асиметрій, що в науковій літературі прийнято називати індивідуальним латеральним профілем функціональної асиметрії. Нині відомо, що формування індивідуального профілю латералізації сенсорних і рухових функцій людини за різними літературними даними супроводжується відмінностями структурної організації її мозку [2, с. 8]. Такі закономірності істотно впливають на електрогенез головного мозку людини, вивчення, яких в сучасному світі, зокрема в сферу новітніх технологій, досліджень НКІ є необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних даних показав, що інтерес до мозкового електрогенезу осіб з різним профілем асиметрії щороку зростає, як на міжнародному рівні так і серед вітчизняних науковців. А саме, Жаворонковою Л.О. [2, с. 78], в правшів виявлено реципрокний характер змін когерентності α-,θ-коливань ЕЕГ, у лівшів зміни когерентності всіх частотних діапазонів були однонаправлені та збільшувалися в обох півкулях. Інші її результати показали, що процес регуляції довільних рухів у правшів характеризується формуванням локальних функціональних систем взаємодії електричної активності в α-,θ-діапазонах ЕЕГ, а в лівшів – більш дифузних [2, с. 60]. В СНУ ім. Лесі Українки теж здійснено вивчення мозкового електрогенезу в ліворуких осіб. Згідно яких Кузнєцов І.П. [4, с. 15] вказав, що найбільш інформативним для вивчення особливостей ЕЕГ, залежно від типу мануальної асиметрії є β-,θ-діапазони ЕЕГ. В роботі Т.В. Качинської [3, с. 16] зазначено, що в ліворуких осіб активація коркових ділянок вища загалом незалежно від складності завдання. За нашими дослідженнями [5, с. 20] встановлено, що в жінок із правобічним та в осіб із лівобічним профілями асиметрії сприйняття й відтворення ритмічних стимулів супроводжується зменшенням спрямованого впливу префронтальної кори на центральні, тім'яні та скроневі ділянки, що полегшує активаційні зміни в останніх. В КНУ ім. Шевченка ряд вчених [1, с. 133] теж зацікавився вивченням мозкового електрогенезу в лівшів. Зокрема, проведено низку досліджень по оцінці когерентних зв'язків основних ритмів ЕЕГ у лівшів та правшів при монокулярному виконанні Струп-тесту за умов пред'явлення емоційно значущих слів чи псевдослів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Зміни мозкового електрогенезу в статевому аспекті є більш вивченими в осіб із правобічним профілем асиметрії, ніж такі в осіб з лівобічним. Результати досліджень на особах з правобічним профілем асиметрії виявили зміни мозкового електрогенезу залежно від статі на вирішення одних і тих же завдань. Тому врахування фактору статі під час досліджень осіб різних профільних груп очевидне. Крім цього, в даній роботі представлені відмінності мозкового електрогенезу чоловіків та жінок із різним профілем асиметрії в стані функціонального спокою, що буде інформативним для дослідників, які починають вивчати особливості мозкового електрогенезу осіб із різним профілем асиметрії при будь-яких функціональних навантаженнях. Звідси випливає **мета статті** – дослідження особливостей мозкового електрогенезу в чоловіків та жінок із різним профілем асиметрії за показниками потужності в θ-,α-,β-,γ-діапазонах ЕЕГ у стані функціонального спокою.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети було досліджено електроенцефалограму (ЕЕГ) 170 осіб. Залежно від профілю слухової та мануальної асиметрії сформовано дві групи обстежуваних із різностатевими підгрупами: 50 осіб чоловічої й 50 – жіночої статі з правобічним профілем мануальної та слухової асиметрії (ППА); 35 осіб чоловічої й 35 – жіночої статі з лівобічним профілем мануальної та слухової асиметрії (ЛПА). ЕЕГ реєстрували з поверхні шкіри голови за допомогою апаратно-програмного комплексу «Нейроком», розробленого науково-технічним центром радіоелектронних медичних приладів і технологій «ХАІ-Медика» Національного аерокосмічного університету «ХАІ» (свідоцтво про державну реєстрацію № 6038/2007 від 26 січня 2007 р.). При записі ЕЕГ активні електроди розміщували за міжнародною системою 10/20 у 19 точках на скальпі голови: лобових (Fp1, Fp2, F3, F4, F7, F8), центральних (C3, C4), скроневих (T3, T4, T5, T6), тім'яних (P3, P4), потиличних (O1, O2) та сагітальних (Fz, Cz, Pz) відведеннях. Відведення з непарним

індексом установлювали в лівій півкулі, а з парним – у правій. Реєстрацію здійснювали монополярно, як референтні використовували вушні електроди A1 і A2. Для покращення якості запису розміщували додаткові референтні електроди між передньолобовими та латеральнолобовими відведеннями – Ref, між правим і лівим передніми лобовими відведеннями – N (nazion). За допомогою програмного забезпечення «Нейроком» здійснювали первинний аналіз ЕЕГ-даних.

Реєстрацію електроенцефалограми здійснювали в стані функціонального спокою, який розглядали як вихідну фонову активність. При цьому обстежуваний знаходився в кімнаті в положенні напівлежачи із заплющеними очима. Аналізували потужність електричної активності кори. Потужність відображає енергію окремих частотних діапазонів ЕЕГ та їх кількісну характеристику; визначається як квадрат амплітуди (мкВ2) коливань. Показники потужності коливань ЕЕГ досліджували в частотних діапазонах: тета (θ)-частота – 4–7 Гц, амплітуда – 100–150 мкВ, альфа (α)-частота – 8–13 Гц, амплітуда – до 100 мкВ, бета (β)-частота – 14–35 Гц, амплітуда – 5–30 мкВ, гамма (γ) частота – 36–45 Гц та амплітуда нижче 10 мкВ. Обчислення значущих відмінностей ($p \leq 0{,}05$ і $p \leq 0{,}001$) здійснювали за допомогою параметричних методів статистики, зокрема t-критерію Стьюдента.

Аналіз міжгрупових змін потужності ЕЕГ у чоловіків та жінок з правобічним (ППА) і лівобічним профілями асиметрії (ЛПА). У чоловіків із ППА та ЛПА значущих міжгрупових змін потужності θ-коливань ЕЕГ не виявлено (рис. 1, I-III). У α-діапазоні ЕЕГ чоловіки з ЛПА відзначалися нижчою потужністю загалом у корі ($p \leq 0{,}05$), особливо в тім'яно-потиличних ділянках правої півкулі ($p \leq 0{,}001$) порівняно з чоловіками ППА. У β-діапазоні ЕЕГ в чоловіків з ЛПА відзначено вищі показники потужності в лобових та скроневих відведеннях, передусім лівої півкулі, порівняно з чоловіками з ППА. У лівопрофільних чоловіків виявили більшу потужність γ-коливань ЕЕГ в корі ($p \leq 0{,}05$), особливо в передніх лобових та лівих скроневих відведеннях ($p \leq 0{,}001$) порівняно з правопрофільними (рис. 1, I-III).

У жінок із лівобічним профілем асиметрії порівняно із жінками з правобічним зареєстровано нижчу потужність у всіх діапазонах ЕЕГ (рис. 1, II-IV). Такі зміни в θ-діапазоні ЕЕГ встановили в лобових ($p \leq 0{,}001$), центральних та тім'яних ділянках кори ($p \leq 0{,}05$), у α-діапазоні в тім'яно-потиличних ділянках лівої півкулі ($p \leq 0{,}05$). В β-діапазоні ЕЕГ вказані зміни простежували в лобових відведеннях кори ($p \leq 0{,}05$). Лівопрофільні жінки характеризувались меншою потужністю в γ-діапазоні ЕЕГ в передніх скроневих та потиличних відведеннях ($p \leq 0{,}05$) правої півкулі (рис. 1, II-IV).

У статевому аспекті в жінок із ППА встановлено більшу потужність в θ-діапазоні ЕЕГ у лобових, центральних, правому тім'яному й меншу – в правому потиличному відведеннях кори порівняно із чоловіками цієї ж групи ($p \leq 0{,}05$, рис. 1, I-II).

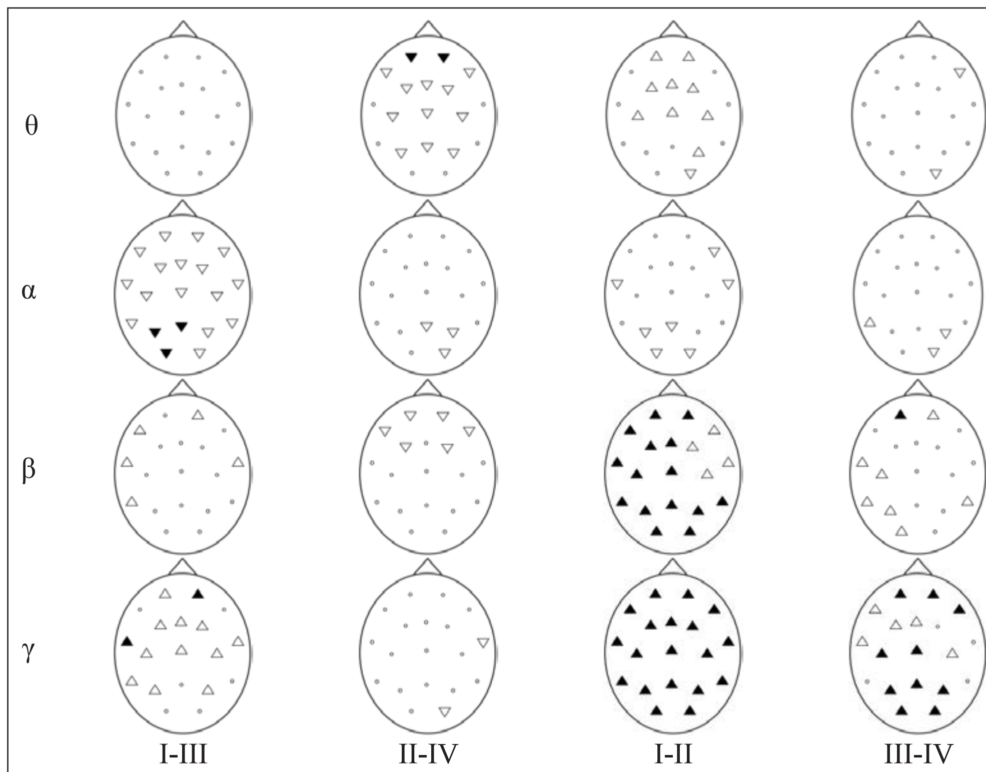

Рис. 1. Міжгрупові зміни потужності θ-, α-, β-, γ-коливань ЕЕГ у чоловіків та жінок із правобічним та лівобічними профілями асиметрії в стані функціонального спокою

Див. прим. до рис. 1
I - чоловіки з правобічним профілем асиметрії, II - жінки з правобічним профілем асиметрії, III - чоловіки з лівовобічним профілем асиметрії, IV- жінки з лівовобічним профілем асиметрії.
більші (менші) показники у другій групі, $0{,}001 \leq p \leq 0{,}05$;
більші (менші) показники у другій групі, $p \leq 0{,}001$.

В α-діапазоні ЕЕГ у жінок встановлено нижчу потужність у лобових, скроневих та тім'яно-потиличних ділянках кори порівняно із чоловіками. Особливо вираженими в групах правопрофільних обстежуваних виявились зміни у високочастотній складовій діапазону ЕЕГ. Зокрема, жінки з ППА відзначалися вагомим переважанням потужності β, γ-коливань ЕЕГ загалом у корі ($p \leq 0{,}001$, $p \leq 0{,}05$), порівняно із чоловіками з ППА (рис. 1, I-II).

Жінки з ЛПА відзначилися меншими значеннями потужності θ-коливань ЕЕГ порівняно із чоловіками цієї ж групи (рис. 1, III-IV). Вказані відмінності відзначали в бічних лобових та потиличних відведеннях правої півкулі кори ($p \leq 0{,}05$). У α-діапазоні ЕЕГ в жінок із ЛПА виявили меншу потужність в у тім'яно-потиличних відведеннях, та більшу в лівому скроневому відведеннях кори ($p \leq 0{,}05$). Жінки з ЛПА мали вищу потужність β,γ-коливань ЕЕГ порівняно з чоловіками ($p \leq 0{,}001$, $p \leq 0{,}05$).

Таким чином, в чоловіків з ППА, встановлено нижчу потужність β-,γ-коливань ЕЕГ та вищі значення потужності в α-діапазоні ЕЕГ, порівняно з чоловіками з ЛПА та жінками з ППА. Припускаємо, що такі відмінності можуть свідчити про більшу роль в формуванні мозкового електрогенезу таламо-кортикальних взаємодій в чоловіків з ППА. Чоловіки з ЛПА характеризувались нижчою потужністю α- та вищою β- і γ-коливань ЕЕГ у корі. Відповідно до даних літератури [8, с. 50], це може вказувати на переважання неспецифічних впливів, що зумовлюють вищий рівень процесів активації в корі в чоловіків цієї групи. Переважання змін β-активності зліва – свідчення більшої ролі ретикулярної формації. Згідно з даними літератури, саме стовбурові структури створюють більший вплив на кору лівої півкулі мозку [2, с. 12]. Лівопрофільні жінки відзначалися нижчою потужністю θ-активності загалом у корі, α- γ-коливань у тім'яно-потиличних ділянках правої півкулі, ніж правопрофільні. Такі ж зміни в діапазоні β-частоти фіксуються і в лобових ділянках. Це може відображати більший вихідний рівень просторової уваги [6, с. 536] та менші інтегративні можливості кори, пов'язані з організацією специфічних форм уваги, потрібних для забезпечення вищих когнітивних функцій [7, с. 435] у лівопрофільних жінок.

Усі жінки відзначаються нижчою потужністю θ-активності в правій потиличній та α-коливань у тім'яно-потиличних і задніх скроневих ділянках кори, особливо справа, та більшою експресією β- і γ-коливань загалом у корі, особливо лівої півкулі, ніж чоловіки. У лівопрофільних жінок такі зміни доповнюються зниженням потужності θ-коливань у правій лобовій ділянці. Указані відмінності є критерієм переважання явищ сенсорної і просторової уваги на фоні більшої ролі стовбурових неспецифічних активаційних впливів на кору в жінок порівняно з чоловіками. Водночас у жінок із ППА встановлено переважання потужності θ-активності в лобових і центральних ділянках кори, що може бути висвітленням відносно більшого фонового рівня емоційного напруження, механізмів пам'яті, ролі лімбічних активаційних систем [9, с. 203; 10, с. 42].

Висновки і пропозиції Отже, стан функціонального спокою в обстежуваних із ЛПА в статевому аспекті в жінок формується за більшої активності з боку лімбічної системи, ретикулярної формації. У правопрофільних чоловіків більшу роль відіграють таламо-кортикальні взаємодії. За результатами потужності електроенцефалограми встановлені особливості мозкового електрогенезу в формуванні фонової активності ЕЕГ кори головного мозку в чоловіків та жінок із різним профілем асиметрії. Виявлені особливості фонової активності ЕЕГ кори головного мозку при дослідженнях необхідно враховувати, оскільки вони здійснюють визначальний вплив на організацію нервових процесів при будь-якому виді діяльності обстежуваного.

Список літератури:

1. Бондаренко (Рассомагіна) М. Когерентні зв'язки основних ритмів ЕЕГ головного мозку правшів та лівшів при монокулярному сприйнятті домінантним чи недомінантним оком вербальної емоційної інформації / М. Бондаренко (Рассомагіна), В. Кравченко, М. Макарчук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Біологічні науки. – 2015. – № 2. – С. 133–138.
2. Жаворонкова Л.А. Правши-левши: межполушарная асимметрия электрической активности мозга человека / Л.А. Жаворонкова. – М.: Наука, 2006. – 200 с.
3. Качинська Т.В. Викликана активність кори головного мозку в осіб з різним типом мануальної асиметрії (віковий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : 03.00.13 фізіологія людини і тварин / Т.В. Качинська. – К., 2009. – 22 с.
4. Кузнєцов І.П. Електроенцефалографічні особливості когнітивної діяль-ності за умов ліво- и праворукості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : 03.00.13 фізіологія людини і тварин / І.П. Кузнєцов. – Л., 2006. – 19 с.
5. Павлович О.С. Аналіз когерентності електроенцефалограми у осіб із різним профілем асиметрії під час обробки ритмічних патернів / О.С. Павлович, О.М. Абрамчук, Л.О. Шварц, А.І. Поручинський, А.Г. Моренко // Scientific Journal «ScienceRise» (Міжнародний науковий журнал «Наукове сходження»). – 2017. – № 1(4). – С. 17–21.
6. Bastiaansen M. C. M. Theta responses are involved in lexical-semantic retrieval during language processing / M. C. M. Bastiaansen, M. van der Linden, M. ter Keurs [et al.] // J. of Cognitive Neuroscience. – 2005. – V. 17, № 3. – P. 530–541.
7. High-frequency brain activity: its possible role in attention, perception and language processing / F. Pulvermuller, N. Birbaumer, W. Lutzenberger, B. Mohr // Progress in Neurobiology. – 1997. – V. 52, № 5. – P. 427–445.
8. Klimesch W. Episodic retrieval is reflected by a process specific increase in human electroencephalographic theta activity / W. Klimesch, M. Doppelmayer, W. Stadler [et al.] // Neuroscience Letters. – 2001. – V. 302, № 1. – P. 49–52.
9. Matsuoka S. Theta rhythms: state of consciousness / S. Matsuoka // Brain Topography. – 1990. – V. 3, № 1. – P. 203–208.
10. Theta synchronization in the human EEG and episodic retrieval / M. Doppelmayr, W. Klimesch, J. Schwaiger [et al.] // Neuroscience Letters. – 1998. – V. 257, № 1. – P. 41–44.

Павлович О.С., Абрамчук О.Н., Моренко А.Г.
Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки

ОСОБЕННОСТИ МОЗГОВОГО ЭЛЕКТРОГЕНЕЗА МУЖЧИН И ЖЕНЩИН С РАЗЛИЧНЫМ ПРОФИЛЕМ СЛУХОВОЙ И МАНУАЛЬНОЙ АСИММЕТРИИ В СОСТОЯНИИ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО ПОКОЯ

Аннотация
Исследована мощность электроэнцефалограммы (ЭЭГ) 170 мужчин и женщин с правосторонним (ППА) и левосторонним профилями асимметрии (ЛПА) в состоянии функционального покоя. Установлена более низкая мощность α- и высокая β-,γ-колебаний ЭЭГ в коре у мужчин с ЛПА, по отношению к мужчинам с ППА. У левопрофильных женщин по сравнению с правопрофильными зарегистрировано более низкую мощность во всех диапазонах ЭЭГ. Выявлена более высокая мощность θ-, β-, γ-колебаний ЭЭГ и низкая в α-диапазоне у женщин с ППА, по сравнению с мужчинами из этой же группы. Установлено, что у левопрофильних женщин в половом аспекте изменения были более локальными и характеризовались болем низкой мощностью в α-, θ- и высокой в β-, γ-диапазонах ЭЭГ.
Ключевые слова: электроэнцефалограмма (ЭЭГ), θ-, α-, β-, γ-диапазона ЭЭГ, мощность, профиль асимметрии, пол.

Pavlovych O.S., Abramchyk O.N., Morenko A.G.
Lesya Ukrainka Eastern European National University

PARTICULAR QUALITIES OF CORTEX ELECTROGENESIS OF MEN AND WOMEN WITH A DIFFERENT PROFILE OF AUDITORY AND MANUAL ASYMMETRY IN THE STATE OF FUNCTIONAL REST

Summary
The power of the electroencephalogram (EEG) of 170 men and women with right-hand (RHA) and left-hand (LHA) profiles of manual asymmetry in a state of functional rest was investigated. The lower level of power was registered in α- and higher in β-, γ-fluctuations of EEG in the cortex of men with LHA, compared with RHA men. In the group of women with LHA, compared with the RHA group, was registered lower level of power in all EEG ranges. The higher power of EEG θ-, β-, γ-oscillations and lower power in the α-band in women with RHA was found, compared with men from the same group. It was found that in the LHA group of women in the sexual aspect the changes were more local and characterized by lower power in α-, θ- and higher in β-, γ-ranges of EEG.
Keywords: electroencephalogram (EEG), θ-, α-, β-, γ-band EEG, power, profile of asymmetry, sex.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ

УДК 574:611:612

ОСОБЕННОСТИ КОСТНОГО ТАЗА В СОМАТОТИПАХ У СПОРТСМЕНОК ЮНОШЕСКОГО ВОЗРАСТА, ЗАНИМАЮЩИХСЯ ТЕННИСОМ

Бугаевский К.А.
Институт здоровья, спорта и туризма,
Классический приватный университет

В статье представлены результаты исследования, посвящённого изучению индивидуальных особенностей размеров, видов и строения костных тазов, в половых соматотипах, у спортсменок юношеского возраста, занимающихся теннисом. По результатам исследования было определено, что в исследуемой группе имеются проявления не только инверсии половых соматотипов, но и многочисленные, зачастую комбинированные варианты нарушений, как в соотношениях размеров, так форм и видов тазов у спортсменок юношеского возраста.

Ключевые слова: спортсменки, теннис, юношеский возраст, половой диморфизм, половые соматотипы, костный таз, узкий таз.

Постановка проблемы. Современный женский спорт, как спорт высших достижений, так и любительский, требует от спортсменок значительных усилий, при частых и интенсивных тренировках. Это не может не сказаться на показателях деятельности их организма. Обилие интенсивных физических и психо-эмоциональных нагрузок, без должной компенсации и медицинского наблюдения, неизбежно приводит к адаптивным изменениям в организме спортсменок разных возрастных групп [1, с. 253-256; 2, с. 42-46; 3, с. 85-91; 4, с. 7-9; 9, с. 76-78]. При этом, наиболее уязвимой и подверженной интенсивным соматическим и психологическим изменениям, являются молодые спортсменки, в особенности пубертатного возраста, начавшие занятия спортом до наступления менструаций, а также спортсменки юношеского возраста [1, с. 253-256; 2, с. 42-46; 3, с. 85-91; 9, с. 76-78]. Изучение адаптационных изменений, возникающих у спортсменок под воздействием спорта, а порой и не адекватных, физических и психо-эмоциональных нагрузок, которым они подвергаются во время тренировок и соревнований, всегда является актуальным и востребованным [1, с. 253-256; 2, с. 42-46; 3, с. 85-91; 4, с. 7-9; 9, с. 76-78]. Авторские работы последних лет представлены результатами проведённых исследований, посвящённых анатомо-антропологическим и морфофункциональным особенностям организма спортсменок всех возрастных групп, в основном, особенностям ряда значений их репродуктивной, эндокринной и кардио-респираторной систем [1, с. 253-256; 2, с. 42-46; 3, с. 85-91]. Является исключением изучение антропометрических показателей и морфологических индексных значений костного таза спортсменок в их онтогенезе [1, с. 253-256; 2, с. 42-46; 3, с. 85-91; 4, с. 7-9; 9, с. 76-78].

Анализ последних исследований и публикаций. Следует отметить, что исследований, касающихся физической работоспособности, антропологических показателей и технических критериев подготовки теннисисток разных возрастных групп, имеется достаточное их количество [3, с. 85-91; 4, с. 7-9; 5, с. 15-25]. Но, в доступной научной и научно-методической литературе, нами не было обнаружено данных, посвящённых изучению вопроса проявлений полового диморфизма у юных спортсменок, занимающихся теннисом. Редкими являются исследовательские работы, посвящённые изучение анатомо-антропологических и морфофункциональных особенностей костного таза у спортсменок пубертатного и юношеского возраста в индивидуальных игровых видах спорта, в частности у теннисисток [3, с. 85-91; 4, с. 7-9; 5, с. 15-25]. Хотелось бы отметить работы, посвящённые морфофункциональным особенностям и проблемам полового диморфизма у спортсменок, в т.ч. и у теннисисток, таких исследователей, как: Д.А. Зайцев, Ю.П. Ивонина, 2013; Л.А. Лопатина, Н.П. Сереженко, Ж.А. Анохина, 2013; С.Я. Надеина, В.М. Клоц, Л.А. Звягинцева и др., 2014; Н.Д. Нененко, О.А. Абрамова, Н.В. Черницына, Р.В. Кучин, 2014; Е.Ф. Кочеткова, О. Н. Опарина, 2014; В.Б. Мандриков и соавт., 2015; Бугаевский К.А., 2014-2018. Вопросами, касающимися изучения морфофункциональных и анатомо-антропологических исследований костного таза, как у спортсменок, так и в популяции, посвящены исследования таких авторов, как: Н.И. Ковтюк, 2004; В.Г. Николаев, Н.Н. Николаева, Л.В. Синдеева, Л.В. Николаева, 2007; О.В. Сырова, Т.М. Загоровская, А.В. Андреева, 2008; В.А. Яшворская, М.И. Левицкий, 2012; О.В. Тян, Л.В. Стклянина, Л.Д. Савенко, 2012; К.А. Бугаевский, 2014–1018.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Ряд исследователей данной проблемы, указывают на имеющиеся изменения костного таза у спортсменок, в виде многообразия форм узких тазов, анатомически узких

тазов, их «стёртых» форм, с I-II степенями сужения [2, с. 42-46]. Практически отсутствуют фундаментальные, системные научные исследования, касающиеся полиэтиологических моментов изменений костного таза у женщин-спортсменок в их онтогенезе. Поэтому, мы считаем, что особенности знаний половых соматотипов, антропометрических и морфологических особенностей строения костного таза девушек юношеского возраста, занимающихся теннисом, могут помочь повысить не только уровень их спортивного мастерства, но и сохранить их соматическое и репродуктивное здоровье. Это и обусловило актуальность нашего исследования, как со стороны поиска новых данных об особенностях адаптации и жизнедеятельности человека, так и в вопросе профилактики репродуктивной патологии у спортсменок данной возрастной группы.

Цель статьи: изучение и анализ полученных данных об изменениях в размерах, формировании, строении и видах костного таза, и связанных с ним анатомических значений и морфологических показателей у юных теннисисток.

Изложение основного материала. Для получения необходимой информации о размерах костного таза спортсменок и его видах в исследуемой группе, нами были применены такие методы исследования, как пельвиометрия и перерасчёт полученных данных, с целью получения дополнительных показателей, таких как истинная конъюгата (для определения имеющейся степени сужения таза), классификация узких тазов и их форм по Литцману, определение таких антропометрических значений, как ширина плеч (ШП) и таза (ШТ), для определения типа телосложения у спортсменок, и индекса полового диморфизма (ИПД) по Дж. Таннеру. Также, согласно полученным значениям ШП и ШТ, проводилось соматотипирование у спортсменок, исходя из критериев, классификации Дж. Таннера, а именно: мезоморфный половой соматотип (73,1–82,1), как переходный, между характерным для женщин гинекоморфным половым соматотипом (менее 73,1) и андроморфным соматотипом (более 82,1) [3, с. 85-91; 4, с. 7-9; 5, с. 15-25; 7, с. 15–20; 8, с. 504-508; 9, с. 76-78; 10, с. 26-29]. Как мезоморфный, так и андроморфный половой соматотипы относятся к инверсиям – патологическим смещениям соматотипов, не характерным для гинекоморфного полового соматотипа [3, с. 85-91; 4, с. 7-9; 5, с. 15-25; 7, с. 15-20; 8, с. 504-508; 9, с. 76-78; 10, с. 26-29].

Данное исследование проводилось в 2017 году, на базе спортивных клубов г. Новая Каховка Херсонской области, занимающихся подготовкой теннисисток. В исследовании приняли участие спортсменки юношеского возраста (n=12), занимающихся теннисом. Спортивная квалификация спортсменок, принявших участие в проводимом исследовании – от I разряда до кандидата в мастера спорта (КМС) и мастера спорта (МС). Стаж занятий данным видом спорта – от двух до семи лет. Частота тренировок – 4-6 раз в неделю, от 2-х до 4-х часов. Средний возраст спортсменок – 19,58±068 лет. Было установлено, что 9 (75,00%) спортсменок юношеского возраста начали свои занятия теннисом до наступления менархе (первуй менструации). После проведения антропометрических измерений, с определением показателей ширины плеч (биакромиальный размер) и ширины таза (бикристарный размер, или d. cristarum), были получены следующие результаты, отражённые в табл. 1.

Таблица 1

Показатели ширины плеч и таза в исследуемой группе (n=12)

Наименование показателя	Ширина плеч, (см)	Ширина таза, (см)
Теннисистки юношеского возраста	36,87±0,79	27,05±0,23

Источник: разработка автора

Согласно данным проведённого анализа полученных результатов, можно утверждать, что у теннисисток показатели ширины плеч значительно превышают размеры ширины их таза. При этом, значения ширины таза не соответствуют общепризнанным анатомическим показателям нормальных размеров ширины таза (distancia cristarum), равняющегося 28-29 см [1, с. 253-256; 2, с. 42-46; 11, с. 67-73; 13, с. 132-133; 14, с. 56-59]. Дополнительно, для определения степени зрелости костей таза, нами определялся индекс костей таза (ИКТ), как интегрального показателя сформированности костей таза, по методике Н.И. Ковтюк [6, с. 48-49]. Согласно данным её исследования, пик прироста основных размеров костного таза происходит, в среднем, в 12-13 лет, и совпадает с появлением у девочек менархе (первой менструации). В связи с этим, возрастной период, приходящийся на пубертатный и юношеский возраст, являются критическими периодами онтогенеза, в процессе формирования и созревания костей таза [2, с. 42-46; 6, с. 48-49; 12, с. 45-47; 13, с. 132-133]. Н.И. Ковтюк было установлено, что для девушек юношеского возраста, значение ИКТ составляет от 30,0 до 40,0 у.е., что соответствует их возрастной норме [2, с. 42-46]. После проведения необходимых антропометрических измерений и математического исчисления данного морфологического значения нами были получены следующие результаты: среднее значение ИКТ у спортсменок юношеского возраста – 32,68±1,06. При этом полученные данные показали, что у 4 (33,33%) спортсменок юношеского возраста значения ИКТ чуть ниже их возрастной нормы (от 27,5 до 29 у.е.), что указывает на всё ещё проходящий у них процесс созревания костных структур таза. У остальных 8 (66,67%) спортсменок юношеского возраста, полученные значения ИКТ, со значениями выше 30,0 (от 31 до 54 у.е.), свидетельствуют о том, что процесс созревания и формирования их тазовых костных структур завершён [2, с. 42-46; 6, с. 48-49].

После определения антропометрических показателей ШП и ШТ, нами было проведено математическое исчисление значений индекса полового диморфизма (ИПД) и выделение половых соматотипов в исследуемой группе, с выделением гинекоморфного, мезоморфного и андроморфного половых соматотипов у спортсменок [3, с. 85-91; 4, с. 7-9; 5, с. 15-25; 7, с. 15-20; 8, с. 504-508; 9, с. 76-78; 10, с. 26-29]. Данные о полученных значениях половых соматотипов, отражены в таблице 2.

Обращает на себя внимание тот факт, что в исследуемой группе присутствуют спортсменки – 10 (83,33%) с выявленными мезоморфным

Таблица 2

Распределение спортсменок по половым соматотипам (n=12)

Наименование показателя	Гинекоморфный половой соматотип	Мезоморфный половой соматотип	Андроморфный половой соматотип
Теннисистки юношеского возраста (n=12)	2 (16,67%) спортсменки	6 (50,00%) спортсменок	4 (33,33%) спортсменки

Источник: разработка автора

и андроморфным половыми соматотипами. Лишь у 2 (16,67%) был сохранён гинекоморфный соматотип. Дополнительно, посредством опроса спортсменок, было установлено, что эти девушки имеют малый спортивный стаж – от 1 года до 2,5 лет. У спортсменок, имеющих стаж занятий спортом, в т.ч. и теннисом от 3-х и более лет доминирует мезоморфный и андроморфный половые соматотипы [3, с. 85-91; 4, с. 7-9; 5, с. 15-25; 7, с. 15-20; 8, с. 504-508; 9, с. 76-78; 10, с. 26-29].

Для выявления имеющихся изменений в размерах и строении костных тазов у спортсменок, нами была проведена пельвиометрия, с классическим определением 4-х наружных размеров большого костного таза и, опосредовано, через перерасчёт, значение истинной конъюгаты: distantia spinarum (межостистый/битуберозный размер) – в норме 25-26 см, distantia cristarum (межгребневый/бикристарный размер) – в норме – 28-29 см, d. trochanterica (межвертельный размер) – в норме 30-32 см, c. externa (наружная конъюгата) – в норме 20-21 см, c. vera (истинная конъюгата или прямой размер входа в малый таз – в норме 11 см [1, с. 253-256; 2, с. 42-46; 11, с. 67-73; 12, с. 45-47; 13, с. 132-133; 14, с. 56-59]. Во всей группе (n=12) были получены данные пельвиометрии: d. spinarum 24,37±0,81 см, d. cristarum – 27,11±0,65 см, d. trochanterica – 31, 21±0,72 см, c. externa – 19,46±0,47 см, c. vera – 10,03±0,34 см (p<0,05). При анализе результатов пельвиометрии, с определением двух поперечных (d. spinarum, d. cristarum) и 1 прямого размера (c. externa) достоверно было установлено (p<0,05) что полученные нами показатели меньше анатомических норм наружных размеров таза: d. spinarum – 25-26 см; d. cristarum – 28-29 см; c. externa – 20-21 см [1, с. 253-256; 2, с. 42-46; 11, с. 67-73; 12, с. 45-47; 13, с. 132-133; 14, с. 56-59]. Исключение составляют только показатели d. trochanterica), соответствующее нормальным значениям (30-32 см) [1, с. 253-256; 2, с. 42-46; 11, с. 67-73; 12, с. 45-47; 13, с. 132-133; 14, с. 56-59]. По результатам проведённого измерения размеров таза, нами были получены следующие пельвиометрические значения в исследуемой группе (n=12): у 7 (58,33%) исследуемых спортсменок: d. spinarum – 24,41±065 см (p<0,05), d. cristarum – 27,68±0,44 см (p<0,05), d. trochanterica 32,64±0,93 см (p<0,05), c. externa 18,55±0,35 см (p<0,05), c. vera 10,27±0,25 см (p<0,05). Все полученные значения пельвиометрии, кроме значений d. trochanterica, которые соответствуют норме, меньше нормативных показателей, что позволяет утверждать о присутствии в данной группе спортсменок анатомически узкого таза (АУТ) [2, с. 42-46; 11, с. 67-73; 12, с. 45-47; 13, с. 132-133; 14, с. 56-59]. При более детальном рассмотрении полученных пельвиометрических значений, удалось достоверно (p<0,05) установить, что показатели d. spinarum меньше анатомической и акушерской нормы, выявлены у 7 (58,33%), d. cristarum – у 5 (41,67%), d. trochanterica – у 3 (25,00%), c. externa – у 7 (58,33%), c. vera – у 7 (58,33%). При этом следует отметить, что у 7 (63,64%) спортсменок, показатели d. trochanterica превышают нормативные показатели, что свидетельствует о превышении нормативных значений этого поперечного размера таза. Спортсменки, у которых был определён АУТ, были отнесены к таким половым соматотипам по классификации Дж. Таннера, как: андроморфный половой соматотип – 4 (33,33%), мезоморфный половой соматотип – 5 (41,67%).

У 2 (41,67%) спортсменок юношеского возраста, отнесённых к гинекоморфному и у 1 (8,33%) – к мезоморфному половым соматотипам (соответственно – 4 (33,33%) и 1 (8,33%) – были определены нормальные размеры таза, с соответствующими норме, показателями пельвиометрии [2, с. 42-46; 11, с. 67-73; 12, с. 45-47; 13, с. 132-133; 14, с. 56-59]. Анализ выявленных вариантов узких тазов, с разными степенями их сужения показал, что нормальные значения c. vera (11 см) во всей группе, имели 4 (33,33%) девушек. Прямой размер входа в малый таз, или c. vera, по значениям которого определяется степень сужения таза [11, с. 67-73; 12, с. 45-47; 13, с. 132-133; 14], менее 11 см – был определён у 8 (66,67%) спортсменок, поперечно-суженный таз – у 6 (50,00%), «стёртые» формы таза – у 6 (50,00%), I степень сужения таза (менее 11 см, но более 9 см) [2, с. 42-46; 11, с. 67-73; 12, с. 45-47; 13, с. 132-133; 14, с. 56-59] – у 6 (50,00%), II степень сужения (8,5 см) – у 2 (16,67%).

С учётом всего вышеизложенного можно сделать следующие выводы:

1. В исследовании установлено, что в группе спортсменок пубертатного возраста, занимающихся теннисом от 3-х и более лет, начинают формироваться мезоморфный и андроморфный половые соматотипы, как результат инверсии и адаптивной перестройки в организмах 10 (83,33%) этих спортсменок.

2. Все полученные значения 3-х размеров, кроме значений d. trochanterica – меньше нормативных показателей, что позволяет утверждать о присутствии в данной группе спортсменок анатомически узкого таза (АУТ).

3. Спортсменки, у которых был определён АУТ, были отнесены к таким половым соматотипам, как: андроморфный половой соматотип – 4 (33,33%), мезоморфный половой соматотип – 5 (41,67%).

4. Прямой размер входа в малый таз (c. vera), менее 11 см – был определён у 8 (66,67%) спортсменок, поперечно-суженный таз – у 6 (50,00%), «стёртые» формы таза – у 6 (50,00%), I степень сужения таза (менее 11 см, но более 9 см) – у 6 (50,00%), II степень сужения (8,5 см) – у 2 (16,67%).

Перспектива дальнейших исследований в данном направлении состоит в изучении ряда репродуктивных показателей (менструальный цикл, сроки полового созревания, гиперандрогения в данной группе спортсменок.

Список литературы:

1. Антропологические обследования в клинической практике / В.Г. Николаев, Н.Н. Николаева, Л.В. Синдеева, Л.В. Николаева // Морфологические ведомости. – 2007. – № 1–2. – С. 253–256.
2. Бугаевский К.А. Изучение морфологических и анатомических особенностей организма и костного таза девушек, занимающихся вольной борьбой / К.А. Бугаевский // Стратегические направления реформирования вузовской системы физической культуры : сборник научных трудов Всероссийской научно-практической конференции с междунар. участием, 16–17 декабря 2016 г. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2016. – С. 42-46.
3. Бугаевский К.А. Изучение пальцевого индекса и проявлений полового диморфизма у волейболисток / К.А. Бугаевский // Актуальные научные исследования в современном мире. – 2016. – № 10-4(18). – С. 85–91.
4. Зайцев Д.А. Морфологические показатели полового диморфизма у спортсменок разного телосложения / Д.А. Зайцев, Ю.П. Ивонина // Вестник магистратуры. – 2013. – № 2(17). – С. 7–9.
5. Исследование полозависимых характеристик спортсменок, представительниц феминных, маскулинных и нейтральных видов спорта / Н.Д. Нененко, О.А. Абрамова, Н.В. Черницына, Р.В. Кучин // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. – С. 15–25.
6. Ковтюк Н.І. Динаміка формування розмірів таза у дівчат шкільного віку Чернівецької області / Н.І. Ковтюк // Клінічна анатомія та оперативна хірургія. – 2004. – Т. 3. – С. 48–49.
7. Кочеткова Е.Ф. Особенности и проблемы полового диморфизма в спорте / Е.Ф. Кочеткова, О.Н. Опарина // Современные научные исследования и инновации. – 2014. – № 7. – С. 15-20.
8. Лопатина Л.А. Антропометрическая характеристика девушек по классификации Дж. Таннера / Л.А. Лопатина, Н.П. Сереженко, Ж.А. Анохина // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 12 (ч. 3). – С. 504-508.
9. Мандриков В.Б. К вопросу об инверсии показателей полового диморфизма у представительниц маскулинных видов спорта / В.Б. Мандриков, Р.П. Самусев, Е.В. Зубарева, Е.С. Рудаскова, Г.А. Адельшина // Вестник ВолгГМУ. – № 4(56). – 2015. – С. 76-78.
10. Надеина С.Я. Определение морфофункциональных особенностей у спортсменов с различными соматотипами по классификации Дж. Таннера / С.Я. Надеина, В.М. Клоц, Л.А. Звягинцева и др. // Известия АлтГУ. – 2011. – № 3-2. – С. 26–29.
11. Стрелкович Т.Н. Антропометрическая характеристика таза женщин в зависимости от соматотипа / Т.Н. Стрелкович, Н.И. Медведева, Е.А. Хапилина // В мире научных открытий. – 2012. – № 2(2). – С. 60-73.
12. Сырова О.В. Взаимосвязь антропометрических параметров с размерами таза у девушек 17-19 лет / О.В. Сырова, Т.М. Загоровская, А.В. Андреева // Морфология. – 2008. – Т. 133. – № 3. – С. 45–47.
13. Тян О.В. Антропометричні характеристики пацієнток з різними формами звуження тазу / О.В. Тян, Л.В. Стклянінa, Л.Д. Савенко // Український морфологічний альманах. – 2012. – Том 10. – № 3. – С. 132–133.
14. Яшворская В.А. О некоторых антропометрических особенностях таза у современных девушек / В.А. Яшворская, М.И. Левицкий // Акушерство и гинекология. – 2012. – № 1. – С. 56–59.

Бугаєвський К.А.
Інститут здоров'я, спорту і туризму,
Класичний приватний університет

ОСОБЛИВОСТІ КІСТКОВОГО ТАЗУ В СОМАТОТИПАХ У СПОРТСМЕНОК ЮНАЦЬКОГО ВІКУ, ЯКІ ЗАЙМАЮТЬСЯ ТЕНІСОМ

Анотація
В статті представлені результати дослідження, присвяченого вивченню індивідуальних особливостей розмірів, видів та будови кісткових тазів в статевих соматотипах, у спортсменок юнацького віку, що займаються тенісом. За результатами дослідження було визначено, що в досліджуваній групі мають місце не тільки прояви інверсії статевих соматотипів, так і, найчастіше, численні, комбіновані варіанти порушень, як в співвідношенні розмірів, так форм та видів тазів у спортсменок юнацького віку.
Ключові слова: спортсменки, теніс, юнацький вік, статевий диморфізм, статеві соматотипи, кістковий таз, вузький таз.

Bugaevsky K.A.
Institute of Health, Sports and Tourism,
Classical Private University

PECULIARITIES OF THE BONE GOSPEL IN SOMATOTYPES IN THE SPORTSMAN OF YOUNG-BORN AGE WITH THE TENNIS

Summary
The article presents the results of a study devoted to the study of individual features of the size, types and structure of the bone pelvis, in sexual somatotypes, in athletes of adolescents engaged in tennis. According to the results of the study, it was determined that in the study group there are manifestations not only of inversion of sexual somatotypes, but also numerous, often combined variants of violations, both in proportions of sizes and shapes and types of pelvis in athletes of adolescence.
Keywords: athletes, tennis, youthful age, sexual dimorphism, sex somatotypes, bone pelvis, narrow pelvis.

УДК 796.035+615.82

МЕТОДИКА ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ ПІСЛЯ АМПУТАЦІЇ НИЖНЬОЇ КІНЦІВКИ НА РІВНІ ГОМІЛКИ

Пасенко М.В., Глиняна О.А.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В статті розглянуто актуальність фізичної реабілітації осіб після ампутації нижньої кінцівки на рівні гомілки, пов'язаною з ускладненнями після цукрового діабету та аблітеруючого атеросклерозу судин. Мета статті – розробка та оцінка методики фізичної реабілітації осіб після ампутації нижньої кінцівки на рівні гомілки. Фізичну реабілітацію застосовували в трьох періодах: ранній післяопераційний, період підготовки до протезування та оволодіння протезом. Обґрунтовано ефективність застосування лікувальної фізичної культури, масажу, кінезіотейпування та фізіотерапії. За результатами оцінки проведеної реабілітації протягом 21 дня, больові відчуття за шкалою (VAS 10 балів) склали: до проходження заходів фізичної реабілітації у пацієнтів обох груп больові відчуття при активних рухах були дуже вагомими при активних рухах у: контрольній групі – $\bar{x}$ = 8,0 балів (S=1,1 балів), основній – $\bar{x}$ = 8,1 бали (S=1,6 бали), (p>0,05), в стані спокою у: контрольній групі – $\bar{x}$ = 6,5 балів (S=1,7 балів), основній – $\bar{x}$ = 6,3 бали (S=1,6 бали), (p>0,05) та після проведеної реабілітації ці показники значно зменшились та становили при активних рухах у контрольній групі – $\bar{x}$ = 5,8 бали (S=0,7 бали), в основній групі $\bar{x}$ = 3,2 бали (S=0,6 бали), де (p<0,01) та в стані спокою показники значно зменшились та склали в контрольній групі – $\bar{x}$ = 3,4 бали (S=0,4 бали), в основній групі $\bar{x}$ = 1,8 бали (S=0,6 бали), де (p<0,01).

Ключові слова: ампутація, кукса, больовий синдром, дзеркальна гімнастика, фізичнареабілітація.

Постановка проблеми. Ряд пошкоджень і захворювань рухового апарату змушує хірургів проводити ампутації кінцівок. Ампутація кінцівки є важкою фізіологічною втратою для хворого і надзвичайно відповідальною операцією для хірурга. Серйозна подія, яка тягне за собою значні зміни в житті людини. В наш час досягнення технологічного прогресу дозволяють людям, що перенесли ампутацію, продовжити колишнє життя і зберегти соціальний статус, незважаючи на втрату кінцівки [4, с. 120].

Однак, для досягнення цієї мети необхідно якомога раніше розпочати реабілітаційні заходи та як найшвидше поставити хворого на протез. Реабілітація людей, які перенесли ампутацію, є досить актуальною в наш час. Згідно статистики, в Україні виконується більше 10 тисяч ампутацій на різних сегментах. Якщо проаналізувати причини, чому саме людям доводиться робити цю операцію, то можемо зробити висновок що більшість з них (70%) здійснюється у зв'язку із захворюванням серцево-судинної системи, а саме: цукровий діабет та облітеруючий ендартеріїт. Довготривала інвалідизація хворих, значний період непрацездатності, висока летальність, все це обумовлює пошук нових засобів та методів фізичної реабілітації для осіб після ампутації кінцівки. На сьогоднішній день також актуальною проблемою в Україні є збільшення кількості воїнів АТО, які внаслідок бойових дій і військових травм потребують протезування нижніх кінцівок і тривалої фізичної реабілітації, яка дозволить їм повернутися до нормального повсякденного життя. В цьому випадку основне місце займають травми опорно-рухового апарату, які ведуть до інвалідності. Серед травм опорно-рухового апарату переважають пошкодження нижніх кінцівок (60%), найбільш важкі з них – це типові для мінно-вибухових поранень руйнування, відриви і, як наслідок, ампутація нижньої кінцівки [2, с. 273].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, у більшості пацієнтів після оперативного втручання у післяопераційному періоді можуть виникнути погіршення стану оперованої кінцівки у зв'язку з прогресуванням основного захворювання, також може виникати біль, який не пов'язаний з руйнуванням тканин – фантомний біль, який іноді погано піддається медикаментозному лікуванню. Якщо фантомний біль стає постійним і досягає рівня, що перешкоджає подальшій реабілітації, необхідне комплексне лікування. Зниження фантомної болі сприяє моральне прийняття втрати кінцівки, масаж кукси, ранній початок фізичних вправ, використання тимчасових протезів (ортезування кукси) і фізіотерапевтичні процедури [1, с. 83]. Теоретичні основи загальновизнаних способів реабілітації осіб з ампутацією кінцівок вивчено на достатньому рівні [4, с. 79]. Але в практичному вирішенні питання відзначається значне відставання від теорії. У більшості хворих, які перенесли ампутацію, з'являються фантомні болі через несвоєчасно розпочату фізичну реабілітацію та довготривале знаходження кінцівки без протезу [8, с. 107].

Робота виконана по плану НДР «Розробка технологій фізичної терапії та технічних засобів їх здійснення» (№ держ. реєстрації 0117U002933) кафедри біобезпеки і здоров'я людини Національного технічного університету України «Київського політехнічного інституту ім. Ігоря Сікорського».

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема реабілітації осіб після ампутації на сьогоднішній день залишається актуальною і складною. В силу багатофакторності аспектів, що включають вирішення завдань, є відсутність єдиного організаційного підходу, що об'єднав би ці впливи. Сучасна система реабілітації після ампутації зводиться до завдання раціонального протезування та навчання користуванню протезом, хоча вони вирішують далеко не все комплексне відновлення функціональних розладів, що виникли внаслідок втрати кінцівки людини. Заходи, які слід застосовувати під час реабілітації: перш за все акцентувати увагу на опірність

дистальної кінцівки кукси, навчанню ходьби в тренувальному протезі, використання певних методик кінезіотейпування та ортезування кукси, а також профілактика контрактур та збільшення сили м'язів засобами лікувальної фізичної культури [6, с. 127]. Лікування больового синдрому після ампутації залишається складним завданням, що вимагає подальшого вивчення [2, с. 469].

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розробка та оцінка методики фізичної реабілітації осіб після ампутації нижньої кінцівки на рівні гомілки.

Виклад основного матеріалу. Було обрано 20 хворих (6 жінок і 14 чоловіків), яким було проведено ампутацію нижньої кінцівки на рівні гомілки. Пацієнтів було розділено на дві групи по 10 чоловік віком від 46-62 років. Згідно мети проведено клінічні дослідження на базі Київської клінічної обласної лікарні № 1 м. Києва у 2016-2017 рр. у відділенні судинної хірургії. Оцінка больових відчуттів проводилася за шкалою VAS. Контрольна група займалася за програмою лікувального закладу, основна за розробленою методикою.

Фізична реабілітація після ампутації нижньої кінцівки на рівні гомілки проводилась у трьох періодах: ранньому післяопераційному (із дня операції до зняття швів); періоді підготовки до протезування (із дня зняття швів до отримання постійного протеза); під час оволодіння протезом [1, с. 241].

У ранньому післяопераційному періоді застосовувалися заходи, які були спрямовані на профілактику післяопераційних ускладнень, покращення кровообігу в куксі, стимуляцію процесів попередження вираженої атрофії м'язів кукси та зменшення больових відчуттів, навчання фантомно–імпульсній гімнастиці (дзеркальна гімнастика), вправам на укріплення м'язів здорової кінцівки, покращення психо-емоційного стану хворого. Фахівець з фізичної реабілітації проводив бинтування кукси еластичним бинтом та навчав хворого робити це самостійно, оскільки це дуже важливо у її формуванні. З допомогою скотчкасту реабілітолог формував на культі «кокон», який пацієнт в подальшому самостійно одягав під час пересування із засобами додаткової опори поки не зробили постійний протез. Він допомагав формувати необхідної форми куксу та в подальшому полегшує пересування пацієнта на протезі.

Після загоєння рани розпочинався період підготовки кукси до протезу. Шкіра, післяопераційний рубець та інші тканини кукси не звикли до контакту з протезом і до самого навантаження, тому підбиралися вправи для поліпшення загального стану хворого, підвищення функціонального стану серцево-судинної системи, дихальної, зміцнення м'язів кукси, самого тулуба, а також м'язів верхніх кінцівок і здорової нижньої кінцівки, вироблення рівноваги, підготовка до побутових навантажень. Головним завданням – зробити еластичним та м'яким рубець, щоб полегшити пересування на протезі. Для цього використовувалось кінезіотейпування після зняття швів з культі, аплікація накладалася на 4-5 днів у вигляді ялинки на рубець і повторювалась до 3-4 рази за необхідністю. Після виписки із стаціонару хворий виконував тейпування самостійно. Тейпування забезпечувало не тільки еластичність та м'якість рубця, але й підтримку м'язів, знижувало больовий синдром, а також зменшувало запалення. Після 2-3 сеансів тейпування рубець був ледь помітний.

Природною реакцію на ампутацію кінцівки був набряк. Для його зменшення проводився лімфодренажний масаж. Методика проведення лімфодренажного масажу. Початкове положення пацієнта – на спині. При виконанні масажу діяли на зону проекції основних лімфатичних вузлів (підключичних, пахово-стегнових, підколінних). Під час процедури руками знімалася напруга і спазм, по всій здоровій нижній кінцівці, на поверхні і в глибоких тканинах. І тільки потім здійснювали прийоми «прокачування» лімфатичної системи. Ручний лімфодренаж виконувався м'якими, легкими хвилеподібними рухами знизу вверх по руху лімфи. Під час лимфодренажного масажу виконують чотири основні прийоми, розроблені лікарем Фоддером: «коло на місці», «насос», «черпаючий» і «обертаючий». У ході процедури спочатку знімалася руками напруга і спазми – «пошарово», по всьому об'єму, і на поверхні, і в глибині тканин. І лише потім здійснювалася власне прокачування лімфатичної системи. Натискання виконувалося на видиху пацієнта шляхом плавного наростання і потім плавного зменшення тиску. Кількість таких натискань – сім. Потім також на видиху сім натискань підставою долоні, частіше правої, в районі резервуара Пеке (грудну протоку). Дуже важливо в першу чергу звільнити саме цей резервуар. Оскільки безпосередньо руками на цей резервуар впливати неможливо (він знаходиться на передній поверхні тіл хребців), використовували діафрагмальне дихання (грудна протока проходить між ніжками діафрагми, які працюють в даному випадку як насос). Масаж починається зі здорової кінцівки, на початку здійснюються відкачують руху в районі паху. Для цього, в зоні паху масажист накладав свої долоні одну на іншу, хрестоподібно, натискаючи лімфатичні вузли кілька разів. Натискання виконувалося достатньої сили для заповнення лімфатичних вузлів свіжою порцією лімфи [3, с. 58]. Час проведення лімфодренажного масажу кінцівки становить 15-20 хвилин для однієї кінцівки. Для отримання стійкого ефекту масаж проводили курсом 10-12 процедур, протягом перебування пацієнта в стаціонарі при поєднанні з іншими методами.

Досить складним процесом є навчання ходьби, успішність якого залежить від правильного поетапного добору вправ. При задовільному стані пацієнта з другого–третього дня проводилась його активізація. Після проведення операції першочергово застосовували фізіотерапевтичні процедури, з метою зменшення болю, запобігання інфекції, набряку, протизапальної і антитоксичної дії, попередження утворення деформуючих рубців і контрактур, поліпшення крово- і лімфообігу, трофічних і регенеративних процесів, поліпшення психоемоційного стану хворого. Використовують ультрафіолетове опромінення ділянки шва, потім електрофорез з новокаїном та антибіотиками [9, с. 78].

Після зняття швів починають підготовку кукси до протезування. Заняття спрямовано на те, щоб кукса могла бути опорною, мала максимальний об'єм рухів, її м'язи повинні мати здатність

скорочуватися, а сила скорочень повинна бути максимально великою. Для цього відновлюють рухливість у збережених суглобах ампутованої кінцівки. При зменшенні болю й збільшенні рухливості в збережених колінному та кульшовому суглобах у заняття включають вправи для м'язів культі, що сприяють формуванню правильної форми культі: активні вправи спочатку при підтримці культі, а потім самостійно та з опором рук інструктора, вправи з відтворення амплітуди рухів [7, с. 54].

Для профілактики викривлень хребта застосовують загальнозміцнювальні, коригувальні вправи, вправи на збільшення сили й витривалості м'язів верхнього плечового поясу.

Тренування стояння та ходьби починали на милицях через 2-4 тижні після операції, при цьому використовують вправи для відновлення рівноваги. У подальшому для швидшої реабілітації хворого застосовували тимчасовий протез до остаточного формування кукси. Після цього переходили до використання постійного протеза різної конструкції.

Оволодіння протезом включало три етапи:

– перший етап – навчання стояння з рівномірною опорою на обидві кінцівки, переносу маси тіла у фронтальній площині;

– другий етап – навчав переносу маси тіла в сагітальній площині, проводили тренування опорної й переносної фаз кроку протезованою та збереженою кінцівкою;

– третій етап – засвоєння навичок рівномірних крокових рухів. У подальшому це ходьба по похилій площині, повороти, по сходах, по пересіченій місцевості, елементи спортивних ігор [2, с. 468].

Так, інтенсивність больових відчуттів за результатами застосування візуальної аналогової шкали болю (VAS 10 балів) складала: до проходження заходів фізичної реабілітації у пацієнтів обох груп больові відчуття при активних рухах у: контрольній групі – $\bar{x}$ = 8,0 балів (S=1,1 балів), основній – $\bar{x}$ = 8,1 бали (S=1,6 бали), (p>0,05), в стані спокою у: контрольній групі – $\bar{x}$ = 6,5 балів (S=1,7 балів), основній – $\bar{x}$ = 6,3 бали (S=1,6 бали), (p>0,05) та після проведеної реабілітації ці показники значно зменшились та становили при активних рухах у контрольній групі – $\bar{x}$ = 5,8 бали (S=0,7 бали), в основній групі $\bar{x}$ = 3,2 бали (S=0,6 бали), де (p<0,01) та в стані спокою показники значно зменшились та склали в контрольній групі – $\bar{x}$ = 3,4 бали (S=0,4 бали), в основній групі $\bar{x}$ = 1,8 бали (S=0,6 бали), де (p<0,01).

Висновки і пропозиції. Розглянуто методику фізичної реабілітації осіб після ампутації нижньої кінцівки нижче гомілки із використанням сучасних методів відновлення кінезіотейпування, отрезування та лімфодренажного масажу. В результаті проведених реабілітаційних заходів значно знизилися в основній групі больові відчуття, як при активних рухах, так і в стані спокою.

Список літератури:

1. Безсмертний Ю.О. Медична реабілітація хворих з місцевим больовим синдромом в ампутаційних куксах нижніх кінцівок / Ю.О. Безсмертний // Інноваційні діагностичні технології в медико-соціальній експертизі і реабілітації інвалідів : матеріали наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 240–242.
2. Епифанов В.А. Лечебная физическая культура : учеб. пособие / В.А. Епифанов. – М.: ГЭОТАР – Медиа, 2006. – С. 468–475.
3. Журнал «Массаж эстетикатела» Под эгидой Российской ассоциации по спортивной медицине и реабилитации больных и инвалидов. Издательство «Провизор информ». Главный ред. Еремушкин М.А. № 3. – 2008. – С. 58.
4. Пілашевич А.А. Фізична реабілітація при ампутації нижніх кінцівок. – К.: [Б.В.] 2006. – 81 с.
5. Курдыбайло С.Ф., Герасимова Г.В. Лечебная физическая культура после ампутации конечностей и при заболеваниях опорно-двигательной системы. – СПб., 2004. – 268 с.
6. Мухін В.М. Фізична реабілітація. – Київ: Олімпійська література, 2009. – 203 с.
7. Протасов А.В., Смирнова Э.Д., Каитова З.С., Шемитовский К.А. Практикум по оперативной хирургии. – Москва: РУДН, 2017. – 122 с.
8. Пустовойтенко В.Т. Реабилитация и протезирование инвалидов после ампутации нижних конечностей / И.Н. Волков – Минск: Беларуская наука, 2003. – 125 с.
9. Ушаков А.А. Практическая физиотерапия. – М.: АНМИ, 2009. – 90 с.

Пасенко М.В., Глиняная О.А.
Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт им. Игоря Сикорского»

МЕТОДИКА ФИЗИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЛИЦ ПОСЛЕ АМПУТАЦИИ НИЖНЕЙ КОНЕЧНОСТИ НА УРОВНЕ ГОЛЕНИ

Аннотация
В статье рассмотрены актуальность физической реабилитации лиц после ампутации нижней конечности на уровне голени, связанной с осложнениями после сахарного диабета и аблитеруючого атеросклероза сосудов. Цель статьи – разработка и оценка методики физической реабилитации лиц после ампутации нижней конечности на уровне голени. Физическую реабилитацию применяли в трех периодах: ранний послеоперационный, период подготовки к протезированию и овладения протезом. Обоснована эффективность применения лечебной физической культуры, массажа, кинезиотейпирования и физиотерапии. По результатам оценки проведенной реабилитации в течение 21 дня, болевые ощущения при шкале (VAS 10 баллов) составили: до прохождения мероприятий физической реабилита-

ции у пациентов обеих групп болевые ощущения при активных движениях были очень весомыми при активных движениях в: контрольной группе – $\bar{x}$ = 8,0 баллов (S = 1,1 баллов), основной – $\bar{x}$ = 8,1 балла (S = 1,6 балла), (p> 0,05), в состоянии покоя в: контрольной группе – $\bar{x}$ = 6,5 баллов (S = 1,7 баллов), основной – $\bar{x}$ = 6,3 (S = 1,6 балла), (p <0,05) и после проведенной реабилитации эти показатели значительно уменьшились и составили при активных движениях в контрольной группе – $\bar{x}$ = 5,8 балла (S = 0,7 балла), в основной группе – $\bar{x}$ = 3,2 балла (S = 0,6 балла), где (p <0,01) и в состоянии покоя показатели значительно уменьшились и составили в контрольной группе – $\bar{x}$ = 3,4 балла (S = 0,4 балла), в основной группе – $\bar{x}$ = 1,8 балла (S = 0,6 балла), где (p <0,01).
Ключевые слова: ампутация, культя, болевой синдром, зеркальная гимнастика, физическая реабилитация.

Pasenko M.V., Glynyana O.A.
Kyiv Technical University of Ukraine
Kiev Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky

METHODOLOGY OF PHYSICAL REHABILITATION OF PATIENTS AFTER AMPUTATION OF THE LOWER LIMBS AT THE LEVEL OF THE SHIN

Summary
The article considers the actuality of physical rehabilitation of patientsafter amputation of the lower limb at the shin level, associated with complications after diabete,s mellitus and ablative atherosclerosis of the vessels. The purpose of the article is to develop and evaluate the methods of physical rehabilitation of patients after amputation of the lower limb at the shin level. Physical rehabilitation was used in three periods: early postoperative, the period of preparation for prosthetics and the period of training of possession of a prosthesis. Grounded the effectiveness of the application of therapeutic physical training, massage, kinesiotherapy and physiotherapy. Based on the results of the evaluation of the rehabilitation performed for 21 days, the pain on the scale (VAS 10 points) was: before the physical rehabilitation activities were carried out patients of both groups, the pain in active movements was very significant in: control group – 8.0 points (S = 1,1 points), the main group $\bar{x}$ = 8.1 points (S = 1.6 points), (p> 0.05), during the rest in: the control group $\bar{x}$ = 6.5 points (S = 1 7 points), the main group $\bar{x}$ = 6.3 (S = 1.6 points), (p <0.05) and after the rehabilitation they decreased significantly and during active movements became: in the control group $\bar{x}$ = 5.8 points (S = 0.7 points), in the main group $\bar{x}$ = 3.2 points (S = 0.6 points), where (p <0.01) and during the rest significantly decreased and amounted to 3.4 points in the control group (S = 0.4 points), in the main group $\bar{x}$ = 1.8 points (S = 0.6 points), where (p <0.01).
Keywords: amputation, residual limb, pain syndrome, mirror gymnastics, physical rehabilitation.

УДК 796.412

ФІТНЕС ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНИХ УСТАНОВОК ОСОБИСТОСТІ, ОРІЄНТОВАНОЇ НА ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ

Тесліцький Ю.П., Кочурка С.О.
Чернівецьке вище комерційне училище
Київського національного торговельно-економічного університету

У статті розглядається проблема формування у студентської молоді мотиваційних пріоритетів до занять руховою активністю засобами фітнесу. Проаналізовано питання ціннісного відношення молоді до власного здоров'я, охарактеризовано сучасні фітнес-технології як інноваційні види оздоровчої фізичної культури, досліджено особливості впровадження фітнес-програм у практику фізичного виховання під час занять зі студентами.
Ключові слова: фітнес-технології, мотивація, оздоровча фізична культура, студенти.

Постановка проблеми. На сучасному етапі суспільного розвитку, коли гостро стоять проблеми формування підростаючого покоління, підготовки його до повноцінного самостійного життя, особливе значення набуває удосконалення системи фізичного виховання і формування здорового способу життя студентської молоді. При цьому пріоритетним є напрямок, пов'язаний із застосуванням таких форм і методів навчання і виховання, використання яких з більшою ефективністю формує ціннісне відношення молоді до засобів фізичної культури. Аналіз змісту інноваційних форм і засобів фізичної активності населення різних країн показує, що на даному історичному етапі фізична культура людини трактується не тільки як сукупність фізичних якостей особистості, але і як визначений стиль життя, що визначає здоров'я як важливий ціннісний орієнтир індивіда.

Вирішальним фактором зміцнення здоров'я сьогодні визнана позиція самої людини, її ставлення до власного соціального, психологічного і фізичного здоров'я. Звідси випливає сутність концепції формування ціннісно-мотиваційних установок особистості, орієнтованої на здоровий спосіб життя, що є основою сучасного суспільства.

Нові уявлення про людську життєдіяльність орієнтують особистість на досягнення фізичного та духовного розвитку, поліпшення самопочуття внаслідок психічного і фізичного здоров'я.

Разом з тим поява інноваційних видів оздоровчої фізичної культури в Україні пов'язана з інтенсивним розвитком фізкультурно-оздоровчої роботи і, перш за все, з можливостями та темпами зростання фітнес-індустрії, де створюються нові напрямки фітнесу і різні фітнес-технології, що мають свою специфіку.

Широке поширення фітнесу стало відображенням того, як змінилися потреби в руховій активності представника сучасного соціуму, його прагнення до здоров'я і благополуччя, та вимог суспільства до рівня розвитку фізичних і психологічних якостей людини. На даному етапі розвитку фітнес все активніше впроваджується як у фізкультурно-оздоровчу практику роботи з населенням, так і в процес професійної підготовки фахівців в різних навчальних закладах країни.

Система фітнесу – це сукупність цілей, завдань, принципів, а також інноваційних засобів, методів і форм організації добровільних систематичних занять фізичними вправами і керування цим процесом, спрямованих на підтримку і підвищення рівня фізичної дієздатності і здоров'я різних груп населення, що забезпечує прилучення до здорового способу життя, формування фізичної культури особистості для успішного виконання соціальних і професійних обов'язків у суспільстві.

Нами виявлено тенденції розвитку фітнесу в Україні. До них відносяться: посилення ролі духовного фактора у фітнесі й індивідуалізація програм; упровадження фітнесу в сферу оздоровлення працівників на виробництві; активний розвиток дитячого фітнесу; інтеграція фітнесу в сферу освіти; упровадження інформаційних технологій і комп'ютеризація фітнес-програм.

Оздоровчий фітнес – це складне, багатогранне, поліфункціональне соціальне явище, яке можна розглядати як процес і результат поліпшення фізичного удосконалення людей, підвищення рівня їх фізичної дієздатності і стану здоров'я, як сукупність матеріальних і духовних цінностей, як складну динамічну, керовану систему, як специфічний продукт наданих населенню оздоровчих, рухових, видовищних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слово "фітнес" у перекладі з англійської означає "здібність, придатність" (від «to be fit for» бути придатним до чогось, бадьорим, здоровим).

Як стверджує В.Є. Борілкевич [2, с. 45-47], за своїм цільовим призначенням "фітнес" ближчий загальноприйнятому у нас в країні поняттю "фізична культура". Однак це широке поняття в значній мірі є декларативним, що утверджує значимість фізичної активності для життя людини.

Концептуальна база "фітнесу" має більш конкретний зміст і являється важливою складовою філософії успіху, яка передбачає необхідність певного рівня готовності долати життєві труднощі – фізичні, психологічні, емоційні.

За свідченням Е. Хоулі та Б. Френкс, смислове значення слова «фітнес» поступово еволюціонувало від "фізичної придатності" до позначення соціального явища, культурного феномена XX століття; від "фізичного здоров'я людини, що виражається в його придатності до фізичної роботи" до "прагнення до оптимального якості життя, що включає соціальний, психічний, духовний і фізичний компоненти" [11].

Грамотне і цілеспрямоване впровадження фітнес-технологій в систему безперервної фізкультурної освіти, в заняття фізичною культурою для оздоровлення, розвитку та виховання дітей та підлітків, студентської молоді є сьогодні одним з основних і актуальних завдань модернізації навчальних планів, програм дошкільних установ, школи, середніх професійних та вищих навчальних закладів. При цьому слід особливо підкреслити роль фітнес-індустрії як первинної основи в процесі появи інноваційних оздоровчих технологій.

Сьогодні розвиток фітнес-індустрії характеризується наявністю і значним збільшенням кількості фітнес-клубів, розробкою фітнес-технологій і програм з організації сімейного дозвілля, адаптацією програм занять до конкретних груп населення (тобто широка стратифікація), зближенням діяльності фітнес-клубів, медичних та соціально-психологічних установ, а найголовніше – залученням широкого кола споживачів фітнес-послуг, що корелює із зміною стилю життя молоді та дорослого населення.

Дослідження з проблеми формування здорового способу життя студентів засобами фізичної культури відображені в працях як філософів, психологів, педагогів (Л. Виготський, А. Сміт, Р. Айзман, Е. Вайнер, В. Зайцев, Н. Касаткіна та ін.), так і вчених-медиків (М. Амосов, І. Брехман).

Одним з найважливіших завдань педагогічної науки стосовно вимог професійної діяльності є забезпечення впевненого майбутнього кожному фахівцю за рахунок ціннісного ставлення до здоров'я і оволодіння основами здорового способу життя.

Особистість не може існувати без певної самоорганізації, але її наявність можлива тоді, коли на людину здійснюється цілеспрямований, правильний педагогічний вплив [3; 4; 7].

Коли йдеться про самоорганізацію, мається на увазі постановка мети, планування роботи та розподіл часу, оволодіння необхідними діями і операціями, реалізація програми самоконтролю. Студент, який не володіє методами самоорганізації, не тільки не зможе стати повноцінним спеціалістом і учасником ринку праці, але не зможе і повноцінно вчитися. Базові механізми педагогічної орієнтації студентів на здоровий спосіб життя вивчалися С. Добротвірською [5] та визначені як навчання здоровому способу життя, сприйняття здорового способу життя, самооздоровлення (самовдосконалення).

Формування готовності студентів до здорового способу життя передбачає стимулювання процесів духовного та фізичного самовдосконалення особистості, але процес духовного самовдосконалення повинен стояти на першому місці.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукової літератури показав недостатність розробок у галузі інноваційних технологій і методів підготовки студентів до самоорганізації здорового способу життя засобами фізичної культури, зокрема фітнесом. Можливо, саме тому серед студентів переважає низький рівень культури здоров'я молоді, яка своє дозвілля пов'язує тільки з вживанням алкогольних напоїв, курінням, відвідуванням барів і т.д.

Метою цієї роботи є пошуки шляхів вирішення проблеми мотиваційної спрямованості до здорового способу життя, підвищення інтересу студентів до фізичної культури і спорту з використанням у навчальному процесі занять фітнесом.

Для вирішення цілей були поставлені наступні **завдання**:

– вивчити теоретичні аспекти проблеми застосування інноваційних технологій фізичного виховання серед студентів;

– проаналізувати результати використання фітнесу на заняттях з фізичного виховання серед студентів Чернівецького вищого комерційного училища Київського національного торговельно-економічного університету.

Виклад основного матеріалу. Сучасна фізкультура – це спосіб життя, розрахований на тривалу систематичну роботу над своїм тілом. І крім того – це психологічна готовність прийняти цю роботу і навчитися отримувати від неї задоволення.

Фізична культура і спорт в навчальних закладах є наймасовішими і дієвими засобами формування соціально-активних майбутніх фахівців. Отже, метою фізичного виховання є сприяння підготовці гармонійно розвинених, висококваліфікованих фахівців. Позитивну мотивацію до фізичної культури можна виховувати у студентів на заняттях протягом усього терміну навчання.

З метою залучення до занять руховою активністю якомога ширшого кола студентської молоді, поширення ідей здорового способу життя та ціннісного відношення до власного здоров'я актуальним є використання в навчальному процесі новітніх фізкультурно-оздоровчих технологій, зокрема фітнесу. Захоплюючі й корисні заняття оздоровчою фізичною культурою здатні збільшити емоційний фон, щільність і ефективність процесу навчання, привити у студентів бажання систематично займатися фізичними вправами, сформувати ціннісно-мотиваційні пріоритети ставлення до власного здоров'я.

Завдання викладача – допомогти студенту знайти мотивацію до занять, пояснити про необхідність психологічної роботи над собою, важливість аналізу ставлення до своїх дій. Звичайний студент на відміну від спортсмена (у якого кінцева мета – досягнення високих результатів) погано розуміє, що саме він хоче отримати від занять фізичною культурою. А в першу чергу, це здоров'я, настрій, бажання вдосконалюватися, бути сильним і витривалим [9, с. 337].

Фітнес-заняття вимагають від тренера-викладача щирого бажання, відповідальності й компетентності. Завданням викладача є дотримання балансу можливостей студента з його потребами. Важливо допомогти студенту знаходити "золоту середину" (вид та обсяг тренувальної діяльності), яка приносила б максимальне задоволення і можливість діяти в потрібному напрямку.

У сучасному фітнесі передбачено наявність різних тренувальних програм, за допомогою яких можна організувати серії ефективних занять з фізичної культури, спрямованих на поліпшення загального стану студента, тобто розуму, духу і тіла.

З метою визначення зміни мотивації до занять фізичними вправами під впливом занять фітнесом було проведено анкетування серед студентів 1-2 курсів Чернівецького вищого комерційного училища Київського національного торговель-

но-економічного університету перед початком впровадження фітнес-програм у курс "Фізичне виховання" та після 6 місяців проведення фітнес-занять. Всього в опитуванні взяли участь 74 студентки віком 16-17 років.

Результати анкетування засвідчили наступне:

– до впровадження фітнес-курсу 48% респондентів охарактеризували заняття з "Фізичного виховання" як корисно проведений час, 29% – як марну втрату часу, 13% опитаних негативно оцінили заняття фізичною культурою, 10% не змогли визначитися; після 6 місяців активних занять за програмою фітнес-курсу 85% опитаних визначили заняття фізичною культурою як корисно проведений час, 9% – як марну втрату часу, 6% – не змогли визначитися;

– після проведення фітнес-курсу 91% опитаних бажали б продовжувати відвідувати навчальні заняття (до запровадження – 46%);

– після проведення фітнес-курсу 42% опитаних засвідчили покращення самопочуття та зовнішнього вигляду;

– 38% опитаних після фітнес-курсу готові відвідувати додаткові заняття (до запровадження – 7%).

Отже, проведене теоретичне дослідження засвідчило істотне покращення мотиваційних пріоритетів студентів навчальних закладів під впливом занять фітнесом.

Висновки і пропозиції. Завдання сучасної фізкультури – зробити суспільство здоровим і сильним. Тому для студента дуже важливо систематично займатися спортом, приділяти своєму фізичному стану належну увагу.

Проведені на базі Чернівецького вищого комерційного училища Київського національного торговельно-економічного університету заняття з фітнесу свідчать, що студенти з величезним бажанням відвідують фітнес-заняття, на яких вони одержують масу позитивних емоцій. Займаючись запропонованою методикою, студенти можуть досягти прекрасної фізичної форми, зміцнити здоров'я, поліпшити самопочуття. Багато з них зазначають, що отримали впевненість у власних фізичних можливостях, що за допомогою таких занять вони розширюють свій кругозір, отримуючи нову інформацію про ті комплекси вправ або різновиди фітнесу, до яких їх залучають. У них з'явилася можливість навчитися виконувати вправи в правильній техніці, відчуваючи при цьому роботу м'язів. Заняття фітнесом допомогли подолати страх і сором'язливість за свій зовнішній вигляд, підвищивши при цьому самооцінку.

Предметом наступних наукових досліджень може слугувати дослідження динаміки показників фізичної підготовленості студентів у процесі занять фітнесом.

Список літератури:

1. Алексейчук І. Мотиви занять фізичною культурою і спортом у вищій школі / Алексейчук І., Добровольська Н., Начата О. // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: Зб. наукових праць. – Луцьк, 2002. Том 1. – С. 173-175.
2. Борилкевич В.Е. Об идентификации понятия "фитнес" / В.Е. Борилкевич // Теория и практика физической культуры. – 2003. – № 2. – С. 44–48.
3. Галан Я.П. Корекція психофізичного стану школярів 13-14 років засобами спортивного орієнтування: автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту: [спец.] 24.00.02 «Фіз. культура, фіз. виховання різних груп населення» / Галан Ярослав Петрович; Нац. ун-т фіз. виховання і спорту України. – Київ, 2015. – 21 с.
4. Галан Я.П. Мотивація школярів до занять в гуртках зі спортивного орієнтування / Ярослав Галан // Фізична культура, спорт та здоров`я нації: зб. наук. пр. – Вип. 15 / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського; голов. ред. В.М. Костюкевич. – Вінниця: ТОВ «Ландо ЛГД», 2013. – С. 54–57.
5. Добротворская С.Г. Проектирование и реализация системы педагогической ориентации студентов на здоровый образ жизни : Дис. ... д-ра пед. наук. / С.Г. Добротворская. – Казань, 2003. – 376 с.
6. Лукашевич Н.П. Теория и практика самоменеджмента : учебное пособие / Н.П. Лукашевич. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.
7. Мар'єва Л. Вплив ритмічно гімнастики на гармонійний розвиток особистості / Л. Мар'єва, М. Сена // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: 36. наук. праць. – Харків: ХдАМ. – 2004. – 77 с.
8. Носко М.О. Вплив занять з фізичної культури на стан здоров'я та фізичну підготовленість студентської молоді / М.О. Носко, А.Г. Кривенко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. пр. / За ред. С.С. Єрмакова. – Х., 2000. – № 22. – С. 14–19.
9. Тесліцький Ю.П. Професійно важливі якості тренера та шляхи їх формування // Теорія і практика фізичного виховання. Науково-методичний журнал. Спеціальний випуск за матеріалами ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Здоров'я і освіта : проблеми та перспективи». – Донецьк, ДонНУ. – № 2. – 2010. – С. 335–339.
10. Усатова І.А. Сучасні фітнес-технології як засіб виконання завдань з фізичного виховання для студентів з порушенням у стані здоров'я: навч.-метод. посіб. / І.А. Усатова, С.В. Цаподой. – Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2014. – 88 с.
11. Хоули Э.Т. Оздоровительный фитнес / Э.Т. Хоули, Б.Д. Френкс. – К.: Олімпійська література, 2000. – 264 с.

Теслицкий Ю.П., Кочурка С.А.
Черновицкое высшее коммерческое училище
Киевского национального торгово-экономического университета

ФИТНЕС КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНО-МОТИВАЦИОННЫХ УСТАНОВОК ЛИЧНОСТИ, ОРИЕНТИРОВАННОЙ НА ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ

Аннотация
В статье рассматривается проблема формирования у студенческой молодежи мотивационных приоритетов к занятиям двигательной активностью средствами фитнеса. Проанализированы вопросы ценностного отношения молодежи к собственному здоровью, охарактеризованы современные фитнес-технологии как инновационные виды оздоровительной физической культуры, исследованы особенности внедрения фитнес-программ в практику физического воспитания во время занятий со студентами.
Ключевые слова: фитнес-технологии, мотивация, оздоровительная физическая культура, студенты.

Teslitsky Y.P., Kochurka S.O.
Chernivtsi Higher Commercial School
of Kyiv National Trade and Economic University

FITNESS AS A MEANS OF VALUE-MOTIVATIONAL PERSONALITY SETTINGS, FOCUSING ON HEALTHY LIFESTYLES

Summary
The problem of forming young students motivational priority to employment physical activity fitness facilities. Analyzed issues related values of young people to their own health, fitness characterizes modern technology as innovative types of recreational physical culture, the features fitness programs implementation in practice of physical education in the classroom with students.
Keywords: fitness technology, motivation, improving physical education students.

УДК 37.037

БОКС У СИСТЕМІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Юрченко І.В.
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

У статті розглянуті особливості застосування засобів боксу в системі фізичного виховання студентів. Мета роботи – розкрити особливості використання засобів боксу в навчальному процесі зі студентами як альтернативу стандартним навчальним заняттям із фізичного виховання. Виявлена зацікавленість студентів до реалізації своїх потреб у сфері фізичного виховання на заняттях за власним вибором, зокрема, боксом. Визначені мета і завдання навчально-тренувальних занять зі студентами. Розкрито зміст цих занять. Запропоновані критерії для оцінювання успішності студентів, що займаються боксом. Виявлені переваги навчально-тренувальних занять з боксу в навчальному процесі зі студентами як альтернативу стандартним навчальним заняттям із фізичного виховання.
Ключові слова: бокс, фізичне виховання, студентська молодь.

Постановка наукової проблеми та її значення. Останніми роками в Україні значна увага приділяється розвитку національної системи фізичного виховання студентів, що відображено у Законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про фізичну культуру і спорт» та в Концепції національного виховання студентської молоді. Означені документи визначають стратегію розвитку системи фізичного виховання студентської молоді, реалізація якої повинна забезпечити формування у молоді світоглядних позицій та ціннісних орієнтацій, виховати у них відповідальне ставлення до власного здоров'я, до здорового способу життя, створити умови для їх повноцінного фізичного та духовного розвитку [5]. Незважаючи на значну увагу з боку держави до системи фізичного виховання студентської молоді, остання залишається усе ще малоефективною [8]. До цього часу все ще залишається невирішеною існуюча суперечність між суспільною потребою в здоровій фізично підготовленій студентській молоді й неможливістю задовольнити цю потребу традиційними засобами фізичного виховання, які використовуються у вищій школі.

Як засіб формування спеціальних рухових навичок студентської молоді, на заняттях з фізичного виховання у деяких вищих навчальних закладах пропонується бокс [4]. Зайняття боксом сприяють всебічній фізичній підготовці. Для виконання боксерських рухів потрібні всі рухові якості, всі властивості рухового апарату.

Аналіз останніх досліджень. В останні роки досліджувана проблема є актуальною серед науковців. Зокрема, Назимок В.В. [7] досліджував мотивацію до занять боксом серед студентів. Знак В.Е. [3] розробив критерії оцінювання успішності студентів, що займаються боксом. Вихор В. [2] і Криловський О.В. [6] досліджували проблеми удосконалення фізичної підготовки студентів засобами боксу. Практика показує, що для студентів навчальних груп фізичного та спортивного виховання найбільш поширеною є спортивно орієнтована форма організації занять з фізичного виховання. Про це свідчать результати цілого ряду наукових досліджень. Так, у дисертаційному дослідженні Л.М. Барибіної (2013) робиться висновок про те, що організація занять з фізичного виховання студентської молоді на основі самостійного вибору студентами спортивної спеціалізації є найбільш прогресивною формою. На думку науковців, саме такий підхід стимулює інтерес студентів до конкретного виду спорту та інтерес до розвитку своїх фізичних здібностей (Б.А. Акішіна, П.М. Оксьоми, Д.І. Цьось, В.С. Гуменний, І.Е. Краміда та інш.). Означена вище проблема обумовлює актуальність даної роботи.

Мета роботи – розкрити особливості використання засобів боксу в навчальному процесі зі студентами як альтернативу стандартним навчальним заняттям із фізичного виховання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Фізичне виховання – невід'ємна частина навчання й професійно-прикладної фізичної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах. Воно спрямоване на зміцнення здоров'я студентів та їх підготовку до високопродуктивної професійної діяльності [8]. Але, незважаючи на масове використання фізичного виховання в навчальному процесі, несприятливі тенденції, про які було сказано вище, не зникають, а в низці випадків збільшуються. Отже, виникає необхідність застосування засобів, спрямованих на покращення фізичного стану та фізичної підготовленості молоді. Для розв'язання цих завдань необхідно шукати нові, більш досконалі форми й методи організації навчальних занять, а також виявлення невикористаних можливостей. У студентському віці відбувається значне зниження рівня фізичної та функціональної підготовленості, що пов'язано з великою завантаженістю навчальним навантаженням, браком вільного часу й т. д. Саме в цьому періоді необхідно використовувати заходи, спрямовані на оптимізацію фізичного стану молоді. Для цього запропоновано цілеспрямоване, систематизоване використання засобів боксу в навчальному процесі зі студентами як альтернативу стандартним навчальним заняттям із фізичного виховання з метою різнобічного впливу на їх організм і цілеспрямованого розвитку їх рухових якостей [2].

Бокс – компенсаторний вид спорту, де недолік одних рухових якостей можливо компенсувати іншими. Арсенал ударів в боксі невеликий. Їх усього шість: прямий або крос, боковий або хук та удар знизу – аперкот. Усі три удари наносять як лівою, так і правою рукою. Ось і виходить – шість. Але варіантів їх застосування – безліч. Удари мо-

жуть бути поодинокими, повторними, двійними, серійними і так далі. Бокс є доволі доступним видом спорту, так як не обмежує можливостей тих, хто ним займається. Цей вид спорту є ефективним засобом різностороннього фізичного розвитку та фізичної підготовленості [1; 9].

Боксери мають пропорційну статуру з розвинутою мускулатурою. У процесі занять боксом під впливом тренувальних навантажень зміцнюється опорно-руховий апарат, розвиваються різноманітні рухові якості, особливо швидкість, швидкісно-силові якості, сила, точність і координація рухів, та, як наслідок, активізуються всі основні життєво важливі функції [6]. Вправи боксера різноманітні і впливають на всі групи м'язів, нервову, судинну дихальну і травну системи людини [4]. Позитивний вплив занять боксом на розвиток рухових і психічних функцій, виховання моральних та вольових якостей дає змогу розглядати бокс не тільки як вид спорту, але і як потужний засіб фізичного виховання й удосконалення особистості молоді [2; 4; 6]. Заняття боксом виховують у студентів сміливість, мужність, виробляють швидкість реакції, здатність швидко і холоднокровно орієнтуватися в складних життєвих обставинах.

В останні роки чітко проглядається зацікавленість студентів до реалізації своїх потреб у сфері фізичного виховання, займаючись в групах з видів спорту або рухової активності за власним вибором. Заняття з боксу повинні носити оздоровчий характер і бути спрямовані на фізичний розвиток студентів, ознайомлення їх з дисципліною, режимом дня, гігієною і самоконтролем [7].

Основна мета навчання полягає у формуванні у студентів постійного інтересу до занять боксом, досягненню високого рівня розвитку спеціальної та загальної фізичної підготовленості, забезпечення достатнього обсягу рухової активності при оздоровчій спрямованості занять.

Основними завданнями навчання студентів, що займаються боксом в групах фізичного виховання, є: всебічний фізичний розвиток і зміцнення здоров'я студентів; розвиток швидкості, спритності, витривалості, швидкісно-силових і морально-вольових якостей; навчання основам техніки і тактики; навчання захисним і атакуючим елементам, тактичних дій; формування у студентів культури до здорового способу життя.

Методико-практичний підрозділ спрямований на освоєння методики підбору фізичних вправ, складання комплексів загально-розвивальних і спеціальних вправ для проведення підготовчої частини навчально-тренувального заняття, формування вміння здійснювати контроль і самоконтроль у процесі занять, страховку й самостраховку [4]. Окрему увагу приділено організаційно-методичним прийомам навчання й тренування, серед яких необхідно виділити головні:

1) групове засвоєння прийому під спільну команду тренера в одно-шеренговому строю (без партнера);

2) групове засвоєння прийому під спільну команду тренера в дво-шеренговому строю (з партнером);

3) самостійне засвоєння прийому за завданням тренера в парах, які вільно пересуваються залом, майданчиком;

4) умовний бій з обмеженими конкретним вузьким завданням діями партнерів;

5) умовний бій із широко поставленими техніко-тактичними завданнями;

6) вільний бій (бій без обмежень дій партнерів).

Методико-практичний підрозділ складається із шести навчальних годин (чотири години у першому семестрі й дві – у другому).

Навчально-тренувальний підрозділ, що включає 84 годин, спрямований на підвищення рівня фізичної підготовленості й розвиток фізичних якостей, освоєння технічних дій, підготовку студентів до участі в спортивно-масових заходах.

Зміст навчально-тренувального підрозділу включав техніку боксу (бойова стійка, пересування рингом, бойові дистанції, удари, захист, контрудари, серії ударів і захисту від них), тактику бою (наступальні й оборонні дії, умови бою на різних дистанціях, тактичну організацію бою) та вправи, спрямовані на освоєння цієї техніки й тактики (загально-розвивальні, спортивно-допоміжні, спеціальні, у тому числі імітаційні, вправи із боксерськими снарядами, бойові вправи з партнером) [9].

Навчально-тренувальний підрозділ складається із шести тем, кожна з яких має кілька підтем:

1. Основні положення боксера.

1.1. Бойове положення кулака.

1.2. Бойова стійка.

1.3. Пересування боксера рингом.

1.4. Бойові дистанції: дальня, середня, ближня.

1.5. Загальні відомості про атакуючі удари, захист і контрудари.

2. Прямі удари.

2.1. Атаки прямими ударами лівою й правою рукою в голову та корпус.

2.2. Захист від прямих ударів: підставкою, ухилом, відбивом і доглядом.

2.3. Прямі контрудари в поєднанні із захистом: підставкою, ухилом, відбивом та відходом від прямих атакуючих ударів.

2.4. Атаки й контратаки подвійними прямими ударами.

3. Бокові удари.

3.1. Атаки боковими ударами лівою та правою рукою в голову й корпус.

3.2. Захист від бокових ударів: підставкою, нирком, доглядом.

3.3. Прямі та бічні контрудари в поєднанні із захистом: підставкою, нирком і відходом від бічних атакуючих ударів.

3.4. Атаки й контратаки з комбінацій подвійних прямих і бічних ударів.

4. Удари знизу.

4.1. Атаки ударами знизу лівою та правою рукою в голову й корпус.

4.2. Захист від ударів знизу: підставкою та доглядом.

4.3. Застосування різних контрударів у поєднанні із захистом: підставкою та відходом від атакуючих ударів знизу.

4.4. Атаки й контратаки серіями різних ударів.

5. Бій на різних дистанціях.

5.1. Ведення бою на дальній дистанції: нанесення прямих і бокових ударів із кроком уперед різної сили залежно від тактичного задуму; особливості захисту від цих ударів і проведення контрударів; вивчення прийомів маневрування для збереження дальньої дистанції.

5.2. Ведення бою на середній дистанції: особливості зближення, атак, захисту й контратак; утримання дистанції та вихід з неї.

5.3. Ближній бій: входження в ближній бій, ведення бою й вихід із нього.

6. Підготовка до змагань.

6.1. Навчання початківців-боксерів готуватися до змагань.

6.2. Удосконалення засвоєних технічних прийомів.

6.3. Відпрацювання вміння користуватись у вільному бою засвоєним комплексом технічних прийомів, поєднувати окремі види захистів і ударів в атаках та контратаках.

У процесі освоєння техніко-тактичного арсеналу використовувалися спортивно-допоміжні й спеціальні вправи, що становило основу загальної та спеціальної фізичної підготовки.

Фізична підготовка як процес розвитку рухових якостей нерозривно пов'язана із підвищенням загального рівня функціональних можливостей організму, різнобічним фізичним розвитком, зміцненням здоров я. Загальна фізична підготовка боксера спрямована на різнобічний розвиток фізичних здібностей: загальної витривалості, швидкісних і швидкісно-силових якостей, координаційних здібностей та ін. Під впливом загально-фізичної підготовки покращується здоров'я, організм стає досконалішим [2]. Студенти краще сприймають тренувальні навантаження, швидше до них пристосовуються й досягають високого рівня розвитку рухових якостей, найбільш успішно опановують технічні навички. Загальна фізична підготовка має важливе значення для виховання вольових якостей, оскільки виконання багатьох вправ пов'язане з подоланням різного виду труднощів, для створення психологічної стійкості й тривалої підтримки спортивної форми. Спеціальна фізична підготовка спрямована на розвиток фізичних здібностей, що відповідають специфіці боксу. Це вправи в координації рухів під час ударів і захисту, у пересуванні, бій "із тінню", вправи на спеціальних боксерських снарядах (мішку, насипній груші, настінній подушці, на лапах тощо) та спеціальні вправи з партнером [1]. Протягом навчального року види фізичної підготовки повинні поєднуватися між собою.

Навчальні заняття з боксу проводяться в формі практичних занять і з розподілом навчального матеріалу по семестрах. В системі оцінювання успішності студентів з дисципліни «Фізичне виховання» в умовах кредитно-модульної системи отримання заліку (оцінки, кількості балів) не можна зводити тільки до показників відвідування практичних занять, доцільно враховувати якість, яка виражається в наявності умінь і навичок виконання фізичних вправ, а також теоретичні знання студентів з обраного виду спорту. Критеріями, які можуть бути використані для оцінювання успішності студентів, що займаються боксом, можуть бути: - при визначенні суми балів модульного контролю: а) ступінь активності студентів на заняттях; б) участь в спортивних змагання, в спортивно-масових заходах - при визначенні суми балів підсумкового контролю: а) нормативи із загальної та спеціальної фізичної підготовки боксера; б) теоретичні тести, що включають в себе питання з історії виникнення і розвитку боксу, інвентарю і обладнання для боксу, правилам проведення змагань, техніці і тактиці боксера і т.п. [3].

Одним з основних критеріїв оцінки при визначенні суми балів модульного контролю є регулярність відвідування навчальних занять. Залежно від кількості занять на тиждень, передбачених навчальним планом, визначається і кількість балів, одержуваних студентом за відвідування одного заняття [3].

Створення позитивного емоційного фону, нестандартні умови виконання фізичних вправ під час проведення занять з елементами боксу сприяє формуванню стійкого інтересу, в результаті підвищується мотивація студентів до занять. Позитивний вплив занять боксом на розвиток рухових та психічних функцій, виховання моральних та вольових якостей дозволяє розглядати бокс не тільки як вид спорту, але ще і як потужний засіб фізичного виховання та вдосконалення особистості студентської молоді [2; 4; 6].

Висновки. За результатами дослідження можна зробити висновок про переваги використання засобів боксу в системі фізичного виховання студентів як альтернативних занять в неспеціалізованих ВНЗ, порівняно зі стандартними навчальними заняттями з фізичного виховання згідно з навчальною програмою.

Виграшне становище боксу щодо інших видів спорту для цих цілей полягає, по-перше, у комплексному розвитку рухових якостей. По-друге, виховання рухових якостей у боксі взаємопов'язане та взаємозалежне.

Перспектива подальших досліджень у цьому напрямі полягає в розробці детального комплексного планування використання боксу для вдосконалення фізичної підготовки студентів.

Список літератури:

1. Атиля А.А. Бокс для початківців / Атиля А.А. – Ростов н/Д.: Фенікс, 2007. – 224 с.
2. Вихор В. Удосконалення фізичної підготовки студентів засобами боксу // Педагогічні технології навчання фізичної культури. – 2011.
3. Знак В.Е. Оценивание успеваемости студентов, занимающихся боксом // Единоборства № 2. – 2017. – Режим доступа: http://www.sportsscience.org/index.php/combat/article/viewFile/523/544.
4. Качурін А.І. Бокс в системі фізичної культури студента: навч. посібник / А.І. Качурін. – М.: Фізкультура і спорт, 2006. – 342 с.
5. Концепція національного виховання студентської молоді. Додаток до рішення колегії МОН від 25 червня 2009 р. протокол № 7/2-4.
6. Крыловский О.В. Совершенствование физической подготовки студентов средствами бокса // Физическое воспитание студентов. – 2010. – № 1. – С. 66-69.
7. Назимок В.В. Мотивація студентів до занять боксом у процесі фізичного виховання / В.В. Назимок // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2015. – № 8. – С. 54-56.
8. Сутула В.А., Шутеев В.В., Булгаков А.И., Луценко Л.С. Перспективы спортизации системы физического воспитания студенческой молодежи // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2014. – № 4(42). – С. 65-68.
9. Філімонов В.І. Бокс. Педагогічні засади навчання і вдосконалення / В.І. Філімонов. – М.: Інса, 2001. – 400 с.

Юрченко И.В.
Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды

БОКС В СИСТЕМЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация
В статье рассмотрены особенности применения средств бокса в системе физического воспитания студентов. Цель работы – раскрыть особенности использования средств бокса в учебном процессе со студентами в качестве альтернативы стандартным учебным занятиям по физическому воспитанию. Обнаружена заинтересованность студентов к реализации своих потребностей в сфере физического воспитания на занятиях по собственному выбору. Определены цель и задачи учебно-тренировочных занятий со студентами. Раскрыто содержание этих занятий. Предложенны критерии для оценки успеваемости студентов, занимающихся боксом. Выявлены преимущества учебно-тренировочных занятий по боксу в учебном процессе со студентами в качестве альтернативы стандартным учебным занятиям по физическому воспитанию.
Ключевые слова: бокс, физическое воспитание, студенческая молодежь.

Yurchenko I.V.
Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University
named after Grigory Skovoroda

BOX IN THE SYSTEM OF PHYSICAL EDUCATION OF STUDENT YOUNG PEOPLE

Summary
In the article features of application of boxing means in system of physical education of students are considered. The purpose of the work is to reveal the peculiarities of the use of boxing facilities in the educational process with students as an alternative to standard training sessions on physical education. The students' interest in realization of their needs in the field of physical education in classes on their own choice is revealed. The purpose and tasks of the training sessions with the students are determined. The content of these classes is revealed. Proposed criteria for assessing the success of boxing students. The advantages of training sessions on boxing in the educational process with students are revealed as an alternative to standard training sessions on physical education.
Keywords: boxing, physical education, student youth.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

UDC 159.9.07

PERCEIVED THREATS AND THEIR INFLUENCE ON EMOTIONAL RESPONSES TOWARDS RUSSIANS IN UKRAINE

Winiewski M., Goncharova M.A.
University of Warsaw

In this study I wanted to check the influence of the perceived threats and military affect on the emotions that are felt by Ukrainians towards the Russians who participate in the Donbass war zone. Test was constructed using the theories that link perceived intergroup threats and emotions that they elicit. The participants from the military and general population were asked to take the test in order to investigate the attitudes towards different groups. There were three versions of the test which included demographic questions, questions about the threat-perceptions and emotions experienced towards Russians; additionally, six criminal stories in order to see what types of punishments would be assigned to different ethnic groups. The last part of the test later proved to have validity problems and thus was not included into final analyses. Factor analyses on threat perceptions towards Russians revealed two different threats: individual and group threats. Significant predictors of the particular emotions in the sample were found. Individual threats and group threats significantly predicted the level of aggression; group threats significantly predicted the level of fear and envy and individual threats significantly predicted the level of disgust in the sample.
Keywords: intergroup conflict, perceived threats, group threats, individual threats, emotions.

The problem and the analysis of previous studies Ukrainian – Russian relations

In the 2014, after the occupation of Crimea and proclamation it as a Russian land, as well as invasion in the Donbass area of the Russian troops, Ukrainian perceptions of Russians are of a different kind in comparison with one's several years ago. The Russian-Ukrainian conflict that had started in 2014, first of March, had a significant impact on the attitudes towards Russians as a nation. In the Ukrainians' minds Russia became an active aggressor after the occupation of Crimea and active support of opposing terrorists in the war zone in Donbass area; while on the other hand, Russia was always the closest country, where many people were interacting freely and many families lived in both countries simultaneously. The conflict has changed the way interaction is happening nowadays. This issue is a part of modern Ukrainian history that had never been explored before and worth exploration since the conflict influences people directly and in every aspect of their lives. Great amounts of people are joining the army to fight in the occupied territories. There are many stories from the war zone that are spread all over the media and in a daily life, that creates negative perceptions of the Russian population. Ukrainians started to develop certain associations between Russians and war and economic instability. These perceptions are driven from the emotional responses towards the great amount of frustration that is present at the time when political instability and governmental decisions change rapidly.

Study examining the attitudes of Ukrainians towards Russians done in 2014 (from February to May by Paniotto and Pyaskovska) had shown that number of people willing friendly relations between the two states, Russia and Ukraine, were 54% of both Russians and Ukrainians. Compared with February, in Ukraine this amount decreased by 14% (was 68%), in Russia - 5% (was 59%). Follow-up study revealed that when comparing February survey the number of positive-minded Ukrainians towards Russia has fallen sharply (from 78% in February to 52% - in May). Another study done in Ukraine shows that most Ukrainians agree with the opinion that Russia and Ukraine are fighting among themselves (supported by 63% of respondents). Instead, most Russians do not recognize the war between the two countries (25% agree). In the presence of Russian troops in Ukraine believe 65% of Ukrainian respondents (study with 2020 respondents, data from the report on 5 May 2016, Shpiker). Accordingly, to the data of the research, conducted in September 2014, the majority (43.1%) of adult population in Ukraine believes that the current "bloodshed in Donbas" is to blame on Russian authorities, who provides support for armed separatists (Lippman, 2014).

In the 2015 the vast majority of respondents in the West (66.8%) and Central (51.2%) regions had shown support to the statement that getting more lethal weapons might help with the conflict resolution. In other regions, respondents believe that lethal weapons would not ease the conflict resolution in the South (42.3%). Eastern (49.5%) regions, as well as, the vast majority of respondents in Donbas (61.2%). A relative majority of respondents (48.6%) support the idea that citizens of Ukraine who supported the Russian aggression against Ukraine, the annexation of Crimea and separatist movements in the East and South, must be deprived of the Ukrainian citizenship. The vast majority of Ukraine believes that Russia is an aggressor state party to the conflict in eastern Ukraine (71.8%) (Razumkov Centre, 2015).

Intergroup-relations and threat perception in groups

In the situation of revolution or a conflict between the nations the intergroup behavior and

relations are defined as any interaction between the two groups, that includes any perceptions of each other, emotions and recognitions of own in-group (Vaughan & Hogg, 2005). Additionally, self-identification and categorization processes have an impact on the behavior of the group towards the out-group, it's definition, shared ideas (Tajfel and Turner, 1979) and emotions. In the close in-group, people tend to share strong emotional feelings towards the out-group, depending on the situation in which the in-group might be harmed or benefited (Mackie, Devos & Smith, 1999). If the in-group is hurt, emotions would motivate the group to protect it. Emotionally driven group-oriented actions are to reduce potential threats that may damage the development of that group (Vaughan & Hogg, 2005). The way the certain events are seen by the group affect the way they would feel about them and thus, react. It was hypothesized that the predominant threats to the group are symbolic and realistic (Integrated threat theory, Stephan & Renfro, 2002), which may have certain negative impacts on the in-group towards the out-group. The results of the study done on the negative stereotypes of the out-group (Stephan, Boniecki, Ybarra, Bettencourt, Ervin, Jackson, McNatt, & Renfro, 2002) showed that negative stereotypes were significantly predicting both realistic and symbolic threats. A distinction was also made between group threats and individual threats. Realistic group threats are listed as threats to the power of the group, it's resources and general welfare; symbolic group threats are threats to religion, values, morality and beliefs (Stephan & Renfro, 2002). Realistic individual threats are threats towards one individual, such as physical harm, economic loss, deprivation of resources. Symbolic threats to individuals are loos of self-esteem, honor and identity (Stephan & Renfro, 2002). Situational factors such as smaller land, lack of resources and military equipment, possibility of losing close friends and family, elicits realistic individual threat.

Threats and emotions

There was a prediction made between the possible link of threat-perception and emotions, this hypothesis was supported by the results of the study done on the American population (Neuberg & Cottrell, 2002). Group-level resource threats (e.g. threat to safety, possessions, economy) would generally elicit anger and fear, which would activate anger/attack or escape as a response. Group-integrity threats (e.g. reciprocity relations, trust, values, morality, competence) would in most cases elicit anger with a variety of emotions, such as pity, sadness, disgust, envy; which would activate aggression, avoidance or prosocial behavior (see Neuberg & Cottrell, 2002). Sociofunctional approach implies that different threats will impact the different emotions and action tendencies (Neuberg & Cottrell, 2002). Threats to individual resources would be the most important concern, thus eliciting the strongest and extreme emotions; less extreme impact would have the group-related threats and then the threats to group integrity. Consequently, certain features of the environment (e.g. war, the amount of people/their speed from the out-group approaching), would affect the perception of the immediate threat and thus the intensity of the experienced emotion. Experienced emotions are based on the context of whether certain situation is beneficial or harmful to oneself or the in-group (Devos, Silver, Mackie, & Smith, 2002; E. R. Smith, 1993, 1999; Mackie et al., 2000). If the in-group is threatened by the out-group it plays a direct impact on the emotions that are going to appear towards the out-group. Additionally, the bonding of the in-group identification would be higher (Mackie, Devos & Smith, 2000). In the study, the negative reactions (and assigned punishments) to the out-group were measured in relation to the group-identification. It was found that fear and anger were mostly distinguished if talking about the intergroup context, as it was found that action tendencies were highly related to the emotions that were present towards the out-group (Mackie, Devos & Smith, 2000). They predicted negative actions and anger towards the out-group when reminded of the symbolic and collective resources. Additionally, active support of the anger of the in-group would more likely to provoke acting on it, also for the person who sees hem/herself as a part of the group, emotions that he/she would experience towards the out-group would differ in the intensity accordingly to the in-group.

Current Study

I want to know whether the model of intergroup threat would explain the emotions towards Russians in the Ukrainian group. I hypothesize that the perception of threat in Ukrainians would elicit emotions as predicted by the theory. I also want to study whether a threat has an impact on the emotions and actions that are going to be taking towards the out-group. One possible factor is that Ukrainians may see Russians as a threat, moreover, soldiers who have higher threat perceptions of Russians since they took part in the conflict is the way to see differences in groups of participants. In the process of conflict between the countries it is expected that general population would be feeling threatened, and the perceptions of threats in the military group would be higher.

My hypothesis and main goal of the study

In my study, the conflict that is happening between Ukraine and Russia would be illustrated as such: there is a political struggle, while also cultural similarities that are present between the two countries and are threatened by intrinsic culture of each country and self-identification. Loss of resources and lives of relatives would represent realistic threats. Additionally, media on both sides inflates the way the war is perceived, creating variety of additional perceived threats (e.g. loosing amounts of resources due to Russian invasion, versus actual amounts of resources). It might be mentioned that the prior history between two countries, similarities in culture may have the influence as well. Accordingly, to previous research done by Zarate, Garcia, Garza, & Hitlan (2004), if participants in the study think about the similarities between them and the out-group, the out-group would be later seen as equally powerful and, hence, able to compete for their resources (Stephan & Renfro, 2002). Thus, I expect that Ukrainians would be feeling threatened.

Methods

Sample

The overall number of participants was 60, mostly males (*N*=55) with the mean age of 32.5 (*SDage*=9.62). 38 of the participants had finished school or had completed their BA studies, while 11 had only finished middle school, 11 had finished MA studies and 2 had had their PhD completed.

Procedure

Participants would be asked whether they would like to take a survey in order to measure the attitudes towards different groups. Sixty-three questionnaires in total were completed by the two groups of general Ukrainians and a military group. Forty-five questionnaires were given to different groups of Ukrainians living in the Kyiv city (using snowball sampling method) which included students, businessmen, lecturers and others (*Mage* = 30.2, *SDage* =11.2). Thirty-five questionnaires were delivered to the 73 Maritime Center of special forces (SPECNAZ) that carry out war operations behind enemy lines, from the March 2014, now in Kramatorsk base, originally from the Crimea. The military group had diverse population of young soldiers, older volunteers in the military and commanders (*Mage* = 31.7, *SDage* =7.6). The test was created in English and later translated into Russian language. After completing a demographic questionnaire, participants were asked to answer the following questions on the perceived threat of Russians and emotions that they have towards them. The military group completed the test in the process of being on the base at the time in between the operations, later tests were sent back to Kyiv by mail within a week. Test consists of three parts and is six pages long. It includes sixteen demographic questions. Thirteen threat-perception questions, emotional scale in the next section where participants were asked to mark to what extend they feel presented emotions when think about Russians. At the end, the participants were proposed to read six criminal-behavior-related stories which could be seen in Appendix A in a greater detail. The test was then translated into Russian language and checked (to see the original test, see the Appendix B). However, due to the possible methodological problems, limited numbers of participants and other factors described later, this hypothesis was not confirmed.

Measures

Intergroup Threats. In order to see whether Russians are perceived as threatening on different dimensions (ex: group threats and threats to the individual's resources and health) with the five-dimension answer scale (from completely disagree- to completely agree), thirteen threat-realted questions were created on the basis of integrated threat theory (Stephan & Renfro, 2002). Explanatory factor analyses on threat-related question was conducted. The factorability of the 13 threat-perception items was examined. Based on scree plot two factor solution was accepted explaining 62% of the variance Some of the questions (1, 7, 8, 9, 10 – see appendix A) were excluded due to large crossloadings.

Intergroup emotions. In order to measure intergroup emotions toward Russians 2 items per dimension were proposed. Participants would be asked on the scale from 1 to 5 (where 1 is not applicable, and 5 is totally applicable), whether they feel presented emotions towards Russians. anger: anger, hatred (*M*=3.47, *SD*=1.23, *Cronbach's* α=.81), disgust: disgust, squeamishness (*M*=2.68, *SD*=1.24, *Cronbach's* α=.65), fear: fear, anxiety (*M*=2.45, *SD*=1.09, *Cronbach's* α=.70), envy: envy, jealousy (*M*=1.32, *SD*=.63, *Cronbach's* α=.73), respect: respect, reverence (*M*=1.32, *SD*=.73, *Cronbach's* α=.93), pity: compassion, pity (*M*=2.5, *SD*=2.69, *Cronbach's* α=.28), two of the emotions were excluded from the further analysis: guilt: guilt and sorry for (*M*=1.64, *SD*=1.09, *Cronbach's* α=-.17), adoration: adoration, admiration (*M*=1.31, *SD*=.84, *Cronbach's* α=.84).

Military service. In the demographic questions section there are three military-related questions of whether the person is currently in the military or in the war zone, since that might have an impact on the emotions that the out-group (Russians) may rise.

Results

First a zero-order correlations were calculated of threats and emotions (see Table 2). The results of the correlation revealed that disgust was highly correlated with Individual threats, fear was mildly correlated with Group threats and anger had shown a correlation with both factors. Additionally, the tendency for the respect was observed, suggesting that the lower the perceived group threat is, the higher the respect.

In order to test impact of threats and military service on emotions several models of multiple regression were calculated. Models for respect and pity turned out to not be significant, thus they are not reported.

Table 1

Summary of Factor Analyses Results for Threat Perceptions

Item	Individual threats	Group threats
(6) Russians are a threat to my freedom	**.86**	.33
(3) Russians are potentially dangerous	**.85**	.15
(4) Russians may hurt me physically	**.85**	.34
(5) Russian person is more likely to attack me first	**.82**	.24
(12) Russians are potentially threatening to the Ukrainian resources	.29	**.89**
(13) Russians portray a threat to Ukrainian economy	.30	**.82**
(2) Russians are fighting against Ukrainians on the occupied territories	.16	**.76**
% of variance	44.53	34.15
Cronbach's α	.92	.84
M	4.37	3.24
SD	0.96	1.42

Table 2

Summary of the emotion correlations with threats

	1	2	3	4	5	6	7
Group threats (1)							
Individual threats (2)	.57**						
Anger (3)	.52**	.55**					
Fear (4)	.33**	.14	.34**				
Envy (5)	-.115	.023	-.011	.23			
Disgust (6)	.43**	.48**	,65**	.40**	.08		
Respect (7)	-.37**	-.32*	-.39**	-.18	.53**	-.29*	
Not in military/ in military	-.08	-.27*	-.20	.12	-.04	-.08	-.06

*** $p < .001$; *. $p < .05$*

Table 3

Summary of the Multiple Regression Analysis for anger scores

Variable	B	SE of B
Constant	1.00	0.73
Individual threats	0.30*	0.11
Group threats	0.40*	0.16
Military cond.	-0.19	0.26

*R2= .37; *p <.5*

Table 4

Summary of the Multiple Regression Analysis for envy scores

Variable	B	SE
Constant	1.74	0.46
Individual threats	0.05	0.07
Group threats	-0.12*	0.10
Military cond.	-0.03	0.16

*R2=.02; *p<.5;*

Table 5

Summary of the Multiple Regression Analysis for disgust scores

Variable	B	SE
Constant	0.21	0.79
Individual threats	0.31*	0.12
Group threats	0.30	0.17
Military cond.	0.08	0.28

*R2=.27; *p<.5*

Table 6

Summary of the Multiple Regression Analysis for fear

Variable	B	SE
Constant	0.20	0.76
Individual threats	-0.01	0.11
Group threats	0.41*	0.17
Military cond.	0.33	0.27

*R2=.13; *p<.5;*

Model for anger shows that individual threats, group threats significantly predicted the level of aggression in the sample, while being in the military had no significant effect. With the proportion of explained anger variance of 37,3%.

Analyses revealed that with proportion of explained envy variance is 2,6%, group threats significantly predicted the level of envy in the sample, while (not)being in the military and individual threats did not.

The results of the multiple regression for disgust indicated that three predictors explained 27, 2% of variance. Analyses revealed that individual threat significantly predicted the level of disgust in the sample, while (not)being in the military and group threats did not (Table 5).

Model for fear, with proportion of explained fear variance is 13,8%, shows that group threats significantly predicted the level of fear in the sample, while (not)being in the military and individual threats did not (Table 6).

Discussion

Findings

The results show that certain emotions can be linked to specific threats, which is consistent with the previous research. Analysis shows that individual threats and group threats significantly predicted the level of aggression, the result that corresponds to the previous findings about the anger (Neuberg & Cottrell, 2002); group threats significantly predicted the level of fear and envy (which also corresponds with the Neuberg & Cottrell, 2002 predictions); individual threats significantly predicted the level of disgust in the sample. In the previous studies it was shown that disgust levels significantly correlated with physical threats, however Neuberg & Cottrell (2002), argued that threats elicit variety of emotions, which was not found in my study. It can be said, that no other study examining phenomena of perceived threats in Ukraine was done before.

Even though I hypothesized that actions that Ukrainians would take towards the Russians in the specific situations would differ substantially, it did not have any significant results and thus that part of the test had to be left out from the initial analysis.

Limitations

The numbers of participants, that might have been unsubstantial for such a long test (six pages to fill in), as well as the groups that were taking the test were specific, meaning the results cannot be generalized. Additionally, the groups that have participated in the study were not controlled by me and I am unable to judge where and in which conditions the tests were completed. It is important to remember, that the military group in Ukraine was a volunteering group of people, and is a special group of participants within which lies a population of itself: with a different level of IQ's, ages and economical statuses. Such a diversity may cause too many different understanding of the questions, attitudes and emotional inside. Thus, soldiers might not have answered

the questions in the way that was predicted (e.g., when asked if they feel afraid, they would answer that they would mark not at all), due to high feelings of patriotism, distrust into tests and others. These ideas may have had an effect on the responses, whereas some people from other regions from Ukraine could have reacted otherwise. Additionally, the majority of the respondents were males in both samples and in total only sixty questionnaires were completed fully. If the participant perceived himself as a Russian, he was excluded from the sample, since he would be a part of the out-group stereotype and his responses would be biased.

The test was fully constructed by me, thus reliability and validity were not checked prior the testing. Thus it might have had an influence on the test itself. Also, since the face validity of the test was unknown and I did not have any influence on the way results were collected, I cannot conclude whether the participants understood the questions and answered them as intended.

Further studies suggestions and conclusions

My findings might give a raise to a further investigation in order to predict the future attitudes and actions towards the Russian group as well as possibility high levels of prejudice occurring as the conflict between the countries. The results did not differ for the military when compared with the general population. The effect might be due to the number of the sample, however this issue has to be explored further, since differences were expected at first. My research suggests that further testing is needed in order to have a broader understanding of the life and perception of the Russians in Ukraine. Even though some results are present, since Russians and Ukrainians had such a long history of relationships in between the two countries, the existing model of threat-perception might be modified in order to find more conclusive results on the inter-group conflicts and interaction in the war-like situation in between two culturally similar countries. Another aspect that could be studied in Ukrainian-Russian interactions is power asymmetry. I suspect, that Ukraine is a lower power-group in comparison to Russia's amount of resources and their group size. It was shown that ethnic groups lower in power (e.g., Ukrainians in this case) perceive higher levels of threat from high power groups (e.g., Russians) then the high power groups perceive from low power groups (Corenblum & Stephan, 2001; Stephan et al., 2002). Additionally, the results provide an understanding of how the Russians are seen and using the existing models of emotions and behavioral responses (such as in Neuberg & Cottrell, 2002), the outcomes of the war and further relationships with the country might be predicted.

References:

1. Corenblum B. & Stephan W.G. (2001). White fears and native apprehensions: An integrated threat theory approach to intergroup attitudes. Canadian Journal of Behavioral Science, 33, 251-268. https://dx.doi.org/10.1037/h0087147.
2. Cottrell C.A. & Neuberg S.L. (2005). Different emotional reactions to different groups: A sociofunctional threat-based approach to "prejudice." Journal of Personality and Social Psychology, 88, 770-789. https://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.88.5.770.
3. Davis M. & Stephan W.G. (2011). Electromyographic analysis of responses to threat. Journal of Applied Social Psychology, 41(1), 196-218. https://dx.doi.org/10.1111/j.1559-1816.2010.00709.x.
4. Lazarus R. (1994). Universal antecedents of the emotions. In P. Ekman & R.J. Davidson (Eds.), The nature of emotion: Fundamental questions (pp. 163-171). New York, NY: Oxford University Press.
5. Lippmann W. (2014). Public opinion. Institute of "Public Opinion" Foundation. P. 46-47.
6. Neuberg S.L. & Cottrell C.A. (2002). Intergroup emotions: A biocultural approach. In D.M. Mackie & E.R. Smith (Eds.). From Prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social group. (P. 265-284). New York, NY: Psychology Press.
7. Paniotto V. & Pyaskovsky T. (2014). Changes in the attitude of Ukrainians towards Russia and the attitude of Russians towards Ukraine. Levada Center. Retreived from http://kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=347.
8. Qillian L. (1995). Prejudice as a response to perceived group threat: Population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe. American sociological review, 60, 586-611. https://dx.doi.org/10.2307/2096296.
9. Reed II A. & Aquino K.F. (2003). Moral identity and the expanding circle of moral regard toward out-groups. Journal of personality and social psychology, 84(6), 1270-1286. https://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.84.6.1270.
10. The war in the Donbas. What do Ukrainians think (research). Razumkov Centre (April 2, 2015, 17:00). Retreived from http://glavcom.ua/publications/129079-vijna-na-donbasi.-shcho-dumajut-ukrajintsi-doslidzhennja.html.
11. Rothgerber H. (1997). External intergroup threat as an antecedent to perceptions in in-group and out-group homogeneity. Journal of personality and social psychology, 73(6), 1206-1212. https://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.73.6.1206.
12. Shpiker M. (2016, May 5). Comparison of views of the Ukrainians and the Russians on armed conflict in Donbas. Retreived from http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=609&page=1.
13. Stephan W.G., Boniecki K.A., Ybarra O., Bettencourt A., Ervin K.S., Jackson L.A., McNatt P.S. & Renfro C.L. (2002). The role of threats in the racial attitudes of Blacks and Whites. Personality and Social Psychology Bulletin, 28, 1242-1254. https://dx.doi.org/10.1177/01461672022812009.
14. Stephan W.G. & Renfro C.L. (2002). The role of threats in intergroup relations. In D. Mackie & E.R. Smith (Eds.), From prejudice to intergroup emotions (P. 191-208). New York, NY: Psychology Press.
15. Tajfel H. & Turner J.C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. The social psychology of intergroup relations, 33(47), 74.
16. Vaughan G. & Hogg M.A. (2005). Introduction to social psychology (4th ed.). Frenchs Forest, NSW: Pearson Education.
17. Zarate M.A., Garcia B., Garza A.A. & Hitlan R.T. (2004). Cultural threat and perceived realistic group conflict as dual predictors of prejudice. Journal of Experimental Social Psychology, 40, 99-105. https://dx.doi.org/10.1016/S0022-1031(03)00067-2.

Appendix A

Please read the following questions and respond honestly by underlining or writhing the answer that suits you the most.

1) Where are you originally from ?
Ukraine — Russia — Belorussia — Georgia — Other (write) ____
2) What ethnic group do you identify with
Ukrainian -- Russian -- Ukrainian-Russian − Georgian ----
3) Your age
4)Your sex male/ female
5) What is your native language
Russian — Ukrainian — Other
6) What is the highest degree or level of school you have completed?
7) Elementary — Middle school — High school — BA — MA — Phd
8) Are you currently
Unemployed — student —work and study — work— do not study anything — volunteer
9) Are you currently:
Now in service — never have been in service — no longer in service
10) Do you keep track of the changes in the war and it's progression?
Yes/No
11) Have you ever participated in the current military battle (in ATO)?
Yes/No
12) Have you ever been close in the area(20 km from the front line) of the ATO battle
Yes/No
13) Please underline to which world views you could relate more
Left — Right
14) What is your religious preferences
Orthodox — Catholic — Muslim — Judaism —Atheist/ Agnostic — Other
15) How often are you involved in the religious practices?
1(never) -2(rarely)-3(from time to time)-4(every month-every week) - 5(every day)

Next I am going to present several statements. Please, indicate to what extend you agree or disagree with them.

1) Russians display a threat to me and your my country?
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
2) Russians are fighting against Ukrainians on the occupied territories
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
3) Russians are potentially dangerous
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
4) Russians may hurt me physically
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
5) Russian person is more likely to attack me first
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
6) Russians are a threat to my freedom
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
7) Russians could limit my ability to communicate with my family
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
8) Russian influences are threatening to the development of our culture
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
9) Russian are Orthodox Church is a direct threat to the Ukrainian Orthodox Church
(absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
10) Russians are a threat to the way we live now
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
11) On occupied territories Russians are dictating rules that are not driven by morality
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
12) Russians are threatening to the Ukrainian resources
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)
13) Russians portray a threat to Ukrainian economy
1 (absolutely disagree) − 2 − 3 − 4 − 5 (absolutely agree)

1. Please mark to What Extend do you think that Ukrainians feel next presented emotions towards Russians?

Whether they feel definitely not/yes

		1 (not at all)	**2**	**3**	**4**	**5 (extremely)**
1	Fear	1	2	3	4	5
2	Anxiety	1	2	3	4	5
3	Anger	1	2	3	4	5
4	Hatred	1	2	3	4	5
5	Envy	1	2	3	4	5
6	Jealousy	1	2	3	4	5
7	Pity	1	2	3	4	5
8	Compassion	1	2	3	4	5
9	Disgust	1	2	3	4	5
10	Squeamishness	1	2	3	4	5
11	Admiration	1	2	3	4	5
12	Adoration	1	2	3	4	5
13	Guilt	1	2	3	4	5
14	Sorry	1	2	3	4	5
15	Respect	1	2	3	4	5
16	Reverence	1	2	3	4	5

Вінієвський М., Гончарова М.А.
Національний університет Варшави

СПРИЙНЯТТЯ ЗАГРОЗ І ЇХ ВПЛИВ НА ЕМОЦІЙНІ РЕАКЦІЇ НА РОСІЯН В УКРАЇНІ

Анотація
У цьому дослідженні я хотіла перевірити вплив сприйманих загроз та військової служби на емоції, які відчувають українці, які беруть участь у зоні Донбасу, відносно росіян. Тест був побудований з використанням теорій, що зв'язують сприйняті міжгрупові загрози та емоції, які вони викликають. Учасникам військового та загальнонародного населення було запропоновано пройти тест, щоб дослідити ставлення до різних груп. Існували три варіанти тесту, які включали демографічні питання, питання про загрозу та емоції, які відчували відносно росіян; до того ж, шість кримінальних історій, щоб побачити, які види покарань будуть призначені для різних етнічних груп. Факторний аналіз щодо сприйняття загроз відносно росіян виявив дві різні загрози: так звані індивідуальні та групові загрози. Знайдені істотні предиктори окремих емоцій в группі. Індивідуальні загрози та групові загрози значно передбачали рівень агресії; групові загрози значно передбачали рівень страху та заздрості, а індивідуальні загрози значно передбачали рівень відрази у вибірці.
Ключові слова: міжгруповий конфлікт, типи загроз, групові загрози, окремі загрози, емоції.

Виниевський М., Гончарова М.А.
Национальный унивеситет Варшавы

ВОСПРИНИМАЕМЫЕ УГРОЗЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ РЕАКЦИИ НА РОССИЯН В УКРАИНЕ

Аннотация
В этом исследовании я хотела проверить влияние воспринимаемых угроз и военной службы на эмоции, которые испытывают украинцы, участвующие в зоне Донбасса, в отношении россиян. Тест был построен с использованием теорий, связывающих воспринять межгрупповые угрозы и эмоции, которые они вызывают. Участникам военного и общенародного населения было предложено пройти тест, чтобы исследовать отношение к разным группам. Существовали три варианта теста, которые включали демографические вопросы, вопросы об угрозе и эмоции, которые испытывали в отношении россиян; к тому же, шесть уголовных историй, чтобы увидеть, какие виды наказаний будут предназначены для различных этнических групп. Анализ по восприятию угроз в отношении россиян обнаружил две разные угрозы: так называемые индивидуальные и групповые угрозы. Найдены существенные предикторы отдельных эмоций в группе. Индивидуальные угрозы и групповые угрозы значительно предусматривали уровень агрессии; групповые угрозы значительно предусматривали уровень страха и зависти, а индивидуальные угрозы значительно предусматривали уровень отвращения в выборке.
Ключевые слова: межгрупповой конфликт, типы угроз, групповые угрозы, отдельные угрозы, эмоции.

УДК 159.99

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

Перегончук Н.В., Краєвська Т.С.
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

В статті розглянуто проблему психологічного ресурсу особистості майбутнього психолога. Розкрито зміст поняття «психологічний ресурс». Наведено властивості ресурсів. Зазначено, що психологічний ресурс відіграє важливу роль в професійному становленні психолога. Визначено роль психологічного ресурсу в процесі професійної діяльності майбутнього психолога.
Ключові слова: психологічний ресурс, майбутній психолог, стрес, адаптаційний потенціал, ситуація невизначеності.

Постановка проблеми. Взаємостосунки в системі «особистість-професійне середовище» посідають особливе місце у процесі розвитку особистості в змінних умовах ринку праці. Процеси, у яких задіяна професійно ефективна особистість, вимагають від неї неабияких зусиль, адже входження у професійну діяльність можна розглядати як зміну умов звичної життєдіяльності, що зазвичай супроводжується різноманітними психічними станами, а саме стрес, фрустрація, агресивність, ригідність тощо. Особливої актуальності набуває діяльність психолога, оскільки відносини між психологом і клієнтом належать до категорії «допомагаючих». Це передбачає активну особисту участь фахівця у позитивних змінах клієнта. Такі стосунки ґрунтуються на особливій відповідальності та емоційних навантаженнях, а також потенційно містять у собі ризик переживань, пов'язаних з робочими ситуаціями і ймовірність виникнення професійного стресу. Для успішного виходу із подібних ситуацій майбутньому психологу необхідний психологічний ресурс та способи його відновлення. Відтак, необхідність вивчення психологічних ресурсів у мінливих умовах сучасного світу визначають актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою психологічних ресурсів займалися як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, зокрема Л.І. Анциферова, Л.А. Китаєв-Смик, С. Хобфолл, Є.Ю. Кожевнікова, О.Б. Сіматова, Г.Ю. Фоменко, А.А. Будницький, І.Г. Малкіна-Пих, О.А. Москвітіна, В.А. Толочек. Серед українських дослідників, які займались дослідженням проблеми ресурсів, О.С. Штепа та В.Ф. Казібекова. Поняття «психологічного ресурсу» розглядалося у працях В.А. Бодрова [1], Н.Е. Водопьянової [2], К. Муздибаєва [10]. Психологічні ресурси розглядалися в рамках різних підходів. Е. Фромм розглядає психологічний ресурс як три психологічні категорії [2]: надія – забезпечує готовність до зустрічі з майбутнім, бачення його перспектив і саморозвиток, що сприяє життю і його зростанню; раціональна віра – усвідомлення існування безлічі можливостей і необхідності вчасно ці можливості виявити і використовувати; душевна сила (мужність) – здатність чинити опір спробам поставити під загрозу надію і віру та зруйнувати їх, перетворивши на голий оптимізм або ірраціональну віру, здатність сказати «ні» тоді, коли увесь світ хоче почути «так». С. Хобфолл розробив власний підхід до розуміння ресурсів представлений у ресурсній концепції стресу [4]. Науковець виокремлює такі види ресурсів [2; 12]: матеріальні об'єкти і нематеріальні; зовнішні і внутрішні змінні; психічні та фізичні стани; вольові, емоційні й енергетичні характеристики, які необхідні для виживання або збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях або служать засобами досягнення особисто значущих цілей [2].

Проте не дивлячись на певні напрацювання у вивченні психологічних ресурсів, дане питання висвітлюється досить фрагментарно, мало вивченим залишається питання психологічного ресурсу особистості майбутнього психолога.

Мета статті. Здійснити теоретичний огляд проблеми психологічного ресурсу особистості майбутнього психолога.

Поставлена мета реалізовувалася в вирішенні таких **завдань**:

1. На основі теоретичного аналізу визначити зміст поняття «психологічний ресурс».
2. Розкрити та охарактеризувати психологічний ресурс з точки зору різних підходів.
3. Визначити роль психологічного ресурсу у діяльності психолога.

Виклад основного матеріалу. В сучасному суспільстві психологічні ресурси займають провідне місце у структурі особистості. У психологічній практиці та теорії не існує єдиного розуміння поняття «ресурс». Різноманіття визначень терміна «ресурси особистості» зумовлено як багатоплановістю поняття, так і можливістю взаємозамінюючих термінів, а також в залежності від напрямку досліджень, в рамках яких вивчалися ресурси. Так, психологи, що займаються вивченням копінг-ресурсів, розуміють їх як «сфери або характеристики, властивості людини, що підживлюють в важкий період» (визначення А. Хамера та М. Цайндер [приведено по 3, с. 164]). Натомість В.А. Бодров розглядає ресурс в рамках розвитку теорії психологічного стресу. При цьому дослідник визначає ресурси так: «вони є тими фізичними та духовними можливостями людини, мобілізація яких забезпечує виконання діяльності і способи (стратегії) поведінки для запобігання або подолання стресу» [1, с. 115-116]. К. Муздибаев [10] стверджує, що психологічні ресурси слід уявляти як засоби для існування, можливості людей і суспільства; як все те, що людина використовує для задоволення вимог середовища; як життєві цінності, які утворюють реальний потенціал для подолання несприятливих життєвих подій.

У дослідженнях Н.Є. Водоп'янової «психологічний ресурс» визначається «як внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних ситуаціях; це емоційні, мотиваційно-вольові, когнітивні і поведінкові конструкти, які людина актуалізує для адаптації до стресогенних, стресових, трудових і життєвих ситуацій, це інструменти, які використовуються для трансформації взаємодії зі стресогенною ситуацією» [2, с. 290].

Таким чином, ресурси – це системна, інтегральна характеристика особистості, що дозволяє долати важкі життєві ситуації, яка актуалізується і виявляється в процесах самодетермінації особистості.

Загальною властивістю ресурсів є індивідуальність, так як кожна людина наділена унікальним, властивим лише їй набором психологічних ресурсів. Ресурси можуть активно використовуватися або знаходитися в активному або латентному стані – «потенційно наявні». Ще однією важливою характеристикою ресурсів особистості є здатність формуватися в процесі діяльності. За визначенням Р.М. Кумишевої, внутрішні ресурси – «… є одночасно рухомою частиною внутрішнього світу та інструментом для взаємодії із зовнішнім світом, це потенціал досвіду і одночасно творець нових знань і вмінь» [7, с. 40].

При аналізі змісту поняття «ресурс», з'являються близькі, не завжди тотожні терміни, які значно розширюють наше уявлення про досліджуваний феномен. Так, у роботах Маклакова А.Г. [9] з'являється поняття «особистісний адаптаційний потенціал». Автор розглядає здатність до адаптації як процес і як властивість саморегульованої системи, що виявляється в здатності пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов. На думку дослідника, психологічні характеристики людини, найбільш значущі для регуляції психічної діяльності і самого процесу адаптації, складають його особистісний адаптаційний потенціал, який включає: нервово-психічну стійкість, рівень розвитку якої забезпечує толерантність до стресу; самооцінку особистості, що є основою саморегуляції і впливає на ступінь адекватності сприйняття умов діяльності і своїх можливостей; відчуття соціальної підтримки, що визначає почуття власної значущості; рівень конфліктності особистості; досвід соціального спілкування.

Тобто, загалом психологічні ресурси утворюють найбільш надійний захист від несприятливих обставин життя і втрата яких призводить до втрати суб'єктивного благополуччя, переживається як стан психологічного стресу, негативно позначається на стані здоров'я особистості.

У концепції С. Хобфолла втрата ресурсів розглядається як первинний механізм, що запускає стресові реакції. Коли відбувається втрата ресурсів, інші ресурси виконують функцію обмеження інструментальної, психологічної і соціальної дії ситуації. Втрата внутрішніх і зовнішніх ресурсів спричиняє втрату суб'єктивного благополуччя, переживається як стан психологічного стресу, негативно позначається на стані здоров'я особистості [13]. Тому, вихід із напружених станів пов'язаний з пошуком ресурсів, що допомагають в подоланні негативних наслідків стресових ситуацій.

Таким чином, роль психологічних ресурсів у житті людини є беззаперечною, особливої актуальності вони набувають в професійній діяльності майбутнього психолога. В процесі навчання, трудової діяльності виникають і закріплюються навички, вміння, знання, нові ресурси, що супроводжують процес подолання важкої ситуації, а усвідомлення особистістю вимог майбутньої діяльності, можливих стресових ситуацій, пов'язаних з нею, особливостей взаємодії психолога і клієнта, сприяє активізації психологічних ресурсів.

Л.В. Куліков стверджує, що серед важливих ресурсів людини [6]: здатність контролювати ситуацію; використання методів або способів досягнення бажаної мети; здатність до адаптації, готовність до самозміни, інтерактивні техніки зміни себе і навколишньої ситуації, активність перетворення ситуації взаємодії особистості зі стресогенною ситуацією; здатність до когнітивної структуризації і осмислення ситуації.

Досить цікавої думки притримується П.В. Лушин, розглядаючи ситуацію невизначеності як потужний ресурс для особистості психолога. Адже впевненість у своїй інтуїції і адекватності почуттів, переконаність в правильності прийнятих рішень і здатність до ризику – всі ці якості допомагають витримувати напругу, що виникає при ситуації невизначеності, більш того здатність витримувати напруження кризових, проблемних ситуацій є необхідною умовою для майбутнього психолога. Враховуючи основні напрямки роботи майбутнього психолога треба зважити і на те, що він працює з невизначеністю як зовнішнього мінливого світу, так і внутрішнього/клієнта [8].

Досить часто невизначеність розглядають крізь призму неприємних емоцій, проте вона може містити в собі важливий потенціал для людини, за умови адекватної позиції у ставленні до невизначеності і можливості відчути притаманні їй позитивні можливості [11]. Толерантність до невизначеності – це якість особистості, яка допомагає витримувати напругу стресових ситуацій і непросто витримувати, а за таких умов дає людині безліч можливостей та альтернативних варіантів виходу із складної ситуації. Толерантність до невизначеності – це спосіб відчути психологу ті внутрішні сили та опори, за рахунок яких і відбувається вирішення проблемної або подолання стресової ситуації. Це стосується і самого психолога і його професійної діяльності, тобто роботи із клієнтом, коли консультанту необхідно побачити оптимізм під час консультації, життєві перспективи і ресурси, за рахунок яких вони будуть реалізовані.

Крім того варто звернути увагу, що більшість консультантів–початківців можуть відчувати тривогу і напругу перед зустріччю з клієнтом, оскільки консультант має справу з різними людьми – різних професій і соціальних верств, різного віку, несхожими характерами. Іноді консультант може бути молодшим, мати менший життєвий досвід, ніж деякі клієнти, і це може викликати у консультанта невпевненість у своїх силах [5]. Деякий рівень тривоги вказує на усвідомлення професійної відповідальності, а також розуміння непередбачуваності процесу консультування. Тобто діяльність психолога-практика,

вимагає великих емоційних затрат, втрати психологічного ресурсу. Р. Кочюнас робить акцент на тому, що майбутня професійна діяльність психолога потребує інвестування в роботу саме значних психологічних ресурсів [5]. Саме тому, для майбутнього психолога великого значення набуває проблема способів збереження, відновлення та пошуку психологічного ресурсу, для успішного виконання професійною діяльністю. Однією із основ ресурсного підходу є принцип «консервації» ресурсів, який припускає можливість людини отримувати, зберігати, відновлювати, примножувати та перерозподіляти ресурси відповідно до власних цінностей. За допомогою такого розподілу ресурсів людина має можливість адаптуватися до змінних умов навколишнього середовища і професійної діяльності. На думку С. Хобфолла, у складних ситуаціях людина звертається до різних ресурсів, що допомагають відновити рівновагу, стабілізуватися та відрегулювати власний психічний стан, зокрема матеріальні обєкти (дохід, будинок, транспорт, одяг) й нематеріальні (бажання, цілі); зовнішні (соціальна підтримка, сімя, друзі, робота, соціальний статус) і внутрішні (самоповага, професійні вміння, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, система вірувань) і т. д. [12].

Таким чином ситуація непередбачуваності запускає механізм витрати ресурсів, тому можливість актуалізувати власні ресурси з метою самозбереження й надання допомоги іншим та вміння оновлювати їх є визначальним у професійній діяльності майбутнього психолога.

Висновки і пропозиції. Узагальнюючи сучасні дослідження з даної проблеми, психологічні ресурси можна уявити як сильні сторони особистості, які підвищують соціальну адаптивність і психологічну стійкість до стресів. Психологічні ресурси детермінують стосунки з зовнішнім та внутрішнім світом. До ресурсів особистості можна віднести знання, вміння, навички, здібності, досвід, моделі конструктивної поведінки, що дають можливість людині бути більш адаптивною і стресостійкою та сприяють подоланню важких життєвих подій. Кожна окрема особистість має індивідуальний набір ресурсів, які здатні формуватися, зміцнюватися, а також витрачатися в процесі діяльності. А так як професії мають різні вимоги до людини, відповідно, і вимоги будуть різні до її потенційних можливостей і ресурсів. Саме тому особливе значення розуміння психологічних ресурсів має для психолога, оскільки перед ним постає проблема розкриття не лише власних ресурсів, за допомогою яких, в тому числі здійснюється його професійна діяльність, а й інших індивідів, зокрема клієнтів.

Перспективи подальших досліджень полягають у дослідженні суб'єктивної оцінки майбутнього психолога наявності психологічних ресурсів для успішного виконання професійної діяльності.

Список літератури:

1. Бодров В.А. Проблема преодоления стресса. Часть 2. Процессы и ресурсы преодоления стресса / В.А. Бодров // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27. – № 2. – С. 113-122.
2. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика / Н.Е. Водопьянова. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.
3. Дементий Л.И. Ответственность личности как ресурс копинг-поведения / Дементий Людмила Ивановна // Вестник Красноярского гуманитарного университета, серия «Гуманитарные науки», № 6, 2004 г., с. 164-170.
4. Калашникова С.А. Личностные ресурсы как интегральная характеристика личности / С.А. Калашникова // Молодой ученый. – 2011. – № 8. Т. 2. – С. 84-87.
5. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / Р. Кочюнас. – М.: Академ. проект, 1999. – С. 78.
6. Куликов Л.В. Психогигиена личности / Л.В. Куликов. – СПб., 2004. – 464 с.
7. Леонтьев Д.А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Леонтьев Дмитрий Алексеевич // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Вып. 1 / под ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева. М.: Смысл, 2002. С. 56-65.
8. Лушин П.В. Экологическая помощь в переходной период: экофасилитация [Текст]: монография / П.В. Лушин. – Киев, 2013. – 296 с.
9. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А.Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16-24.
10. Муздыбаев К. Стратегия совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – Том 1. – 1998. – № 2. – С. 100-109.
11. Хілько С.О. Сутність і типи ситуацій невизначеності у професійній діяльності психологів / С.О. Хілько // Актуальні проблеми психології. – 2016. – Т. 1. – Вип. 45. – С. 144-150.
12. Hobfoll S.E. Conservation of resources: a new attempt at conceptualizing stress. American Psychologist. 1989. Vol. 44(3). P. 513-524.
13. Hobfoll S.E. The influence of culture, community, and the nest-self in the stress process: Advancing conservation of reources theory // Applied Psychology: An International Review. 2001. № 50. P. 337-421.

Перегончук Н.В., Краевская Т.С.
Винницкий государственный педагогический университет
имени М. Коцюбинского

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РЕСУРСЫ ЛИЧНОСТИ БУДУЩЕГО ПСИХОЛОГА

Аннотация
В статье рассмотрена проблема психологического ресурса личности будущего психолога. Раскрыто содержание понятия «психологический ресурс». Приведены свойства ресурсов. Отмечено, что психологический ресурс играет важную роль в профессиональном становлении психолога. Определена роль психологического ресурса в процессе профессиональной деятельности будущего психолога.
Ключевые слова: психологический ресурс, будущий психолог, стресс, адаптационный потенциал, ситуация неизвесности.

Perehonchuk N.V., Kraevska T.S.
Vinnitsia M. Kotsubinsky State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL RESOURCE OF THE PERSONALITY OF THE FUTURE PSYCHOLOGIST

Summary
The article deals with the issue of psychological resource in the structure of the personality of the future psychologist. The nature of psychological resource is described. The article contains some information about charscteristics of the resource.It is noted that psychological resource plays a significant role of professional development.The role of psychological resource in during professional activity of the future psychologist is determined.
Keywords: psychological resource, future psychologist, stress, adaptive capacity, uncertainty situation.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 378.22:616-051]:17

СУСПІЛЬНО-СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СІМЕЙНОГО ЛІКАРЯ В УМОВАХ МЕДИЧНОЇ РЕФОРМИ

Блоха Я.Є.
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка
Іваницький І.В.
Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»
Кононенко В.В.
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка
Іваницька Т.А.
Вищий державний навчальний заклад України
«Українська медична стоматологічна академія»

У статті розглянуті питання формуванні нового типу сімейного лікаря, який не тільки досягнув необхідного рівня професійної культури, а й здатний ефективно вирішувати лікарські проблеми у нестандартних ситуаціях. Метою роботи стало обґрунтування поглибленого вивчення студентами-медиками у закладах вищої освіти циклу світоглядних дисциплін, які допоможуть їм підвищити професійну культуру та зробити більш конкурентоспроможними на ринку праці. Аналіз праць як класичних, так і сучасних філософів та педагогів засвідчив необхідність не лише виховної роботи з групою лікарів, а й індивідуальної виховної роботи упродовж усього періоду навчання у закладах вищої освіти, а також в інтернатурі, спрямованої на формування особистості як ціннісного джерела розвитку демократичного суспільства третього тисячоліття – рівноправного суб'єкта; гармонійно розвиненої індивідуальності, здатної до співтворчості й духовної взаємодії у вирішенні проблем сучасності на основі конструктивного діалогу; конкурентноспроможного фахівця, готового до інтерактивного спілкування, адаптації в нових соціально-економічних умовах, здатного до виходу в європейський і світовий простір.
Ключові слова: світогляд, професійна культура, сімейний лікар, медична реформа.

Постановка проблеми. 19 жовтня 2017 року Верховною Радою України було прийнято Закон України № 2168-VIII «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», статтею 351 якого передбачено, що первинну медичну допомогу надають лікарі загальної практики – сімейні лікарі, лікарі інших спеціальностей, визначених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я, та інші медичні працівники, які працюють під їх керівництвом. Цією ж статтею передбачено, що пацієнт має право обирати лікаря, який надає первинну медичну допомогу, у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я [11].

Таким чином, виходячи з одного з основних постулатів медичної реформи «гроші ходять за пацієнтом», перед переважною більшістю сімейних лікарів постає питання виживання: або змінювати алгоритм своєї поведінки, підвищуючи професійну культуру спілкування, або змінювати кваліфікацію.

Зважаючи на основні положення закону «виклик – відповідь» Арнольда Джозефа Тойнбі, у сучасній вищій медичній освіті актуалізується потреба у формуванні нового типу сімейного лікаря, який не тільки досягнув необхідного рівня професійної культури, а й здатний ефективно вирішувати лікарські проблеми у нестандартних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких розпочато вирішення даної проблеми, на які посилаються автори. Питання професійної культури сімейного лікаря розкривають О.А. Жиляева у статті «Профессиональная культура врача как культурологическая проблема» [3], О.Г. Берестечко у навчально-методичному посібнику для студентів денної та заочної форм навчання всіх спеціальностей гуманітарного профілю «Культура професійного спілкування» [7], О.Б. Наливайко у дисертації на здобуття кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» «Формування професійної культури майбутніх сімейних лікарів у процесі контекстної підготовки» [9] та С.Є. Трегуб у дисертації на здобуття кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» «Формування професійної культури спілкування майбутніх лікарів у процесі фахової підготовки» [13].

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Однак у жодній з перерахованих робіт не концентрується увага на необхідності реагування на сучасні виклики, які поставила перед сімейними лікарями медична реформа, шляхом їх міждис-

циплінарної підготовки завдяки включенню до навчальних планів медичних університетів не лише 60% нормативних дисциплін професійної підготовки, які підкріплюються дисциплінами вільного вибору студента з метою підготовки фахівця, який отримав спеціалізовану багатопрофільну підготовку з надання первинної медико-санітарної допомоги, а й розширення циклу дисциплін загальної підготовки, які будуть сприяти формуванню їх світогляду на засадах гуманізму та «кордоцентризму» і підвищувати професійну культуру.

Метою статті є спроба довести необхідність поглибленого вивчення студентами-медиками у закладах вищої освіти циклу світоглядних дисциплін, які допоможуть підвищити професійну культуру та зробити їх більш конкурентоспроможними на ринку праці.

Виклад основного матеріалу. На думку колишнього президента Міжнародної асоціації типології особистості Отто Крегера: «Сучасна філософська та педагогічна думка зосереджена на формуванні особистості як ціннісного джерела розвитку демократичного суспільства третього тисячоліття – рівноправного суб'єкта; гармонійно розвиненої індивідуальності, здатної до співтворчості й духовної взаємодії у вирішенні проблем сучасності на основі конструктивного діалогу; конкурентноспроможного фахівця, готового до інтерактивного спілкування, адаптації в нових соціально-економічних умовах, здатного до виходу в європейський і світовий простір» [6, с. 13].

Як стверджує О.Б. Наливайко, на сучасному етапі розвитку вітчизняної науки актуалізується потреба в системному соціально-філософському, культурологічному та психолого-педагогічному дослідженні феномену професійної культури, визначення її місця й ролі в процесі підготовки майбутніх сімейних лікарів у медичних університетах [9, с. 4].

Уперше в Україні питання про сутність культури поставив Г. Сковорода у другій половині XVII ст. Центром філософських пошуків мислителя була проблема людини, її природа й призначення, її сенс життя та щастя. Підґрунтя моральних основ людини він вбачав у її «серці», яке він розумів як центр духовності людини, основою її індивідуальної життєдіяльності та принцип її соціального існування [8, с. 58]. Саме тому він говорив: «Знайдіть у собі Людину... коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, щасливе. Це є філософія» [12, с. 12].

На основі філософії Г. Сковороди в Україні виникла традиція, названа «філософією серця», «кордоцентризмом», котра продовжила тему цілісності людини, цілісності її духовного буття. Саме ця тема стала домінуючою у творчості Т. Шевченка, який основою філософствування людини вбачає звернення до її серця як центру духовності й уособлення усієї України [10, с. 124].

Подібної позиції дотримувався і наш відомий земляк – мислитель, письменник, правозахисник і громадський діяч, найбільш показовим підсумком якого було створення «Ліги захисту дітей» у м. Полтаві. Її завдання є актуальними і зараз: порятунок дітей від голоду, сприяння їх фізичному, розумовому і моральному вихованню [14], що є одним із першочергових завдань сімейного лікаря в умовах медичної реформи.

Отже, поняття культури тісно пов'язане з сутністю людини, її діяльністю. Незважаючи на різноаспектність визначення культури з філософської точки зору (духовність, матеріальність, універсальність, індивідуальність, соціальність), можна виокремити її інтегрувальну особливість як виявлення сутності людини в ставленні її до навколишнього світу.

Категорія «професійна культура» характеризує соціально-професійні якості фахівця з урахуванням специфіки його професійної діяльності, ступінь оволодіння ним досягнень науково-технічного та соціального прогресу. Професійна культура – це міра, якість діяльності людини в певній, строго обмеженій галузі її професії, в тому виді діяльності, де вона почуває себе досить комфортно, впевнено, вільно й розкуто. Так, С. Ісаєнко, досліджуючи проблеми формування професійної культури, робить висновок, що «професійна культура – це цілісне особистісне утворення, сутність якого полягає у діалектичному взаємозв'язку усіх елементів культури індивіда, яке динамічно та нелінійно розвивається, специфічно виявляючи себе у сфері професійної діяльності та спілкування» [4, с. 28].

У структурі професійної культури вчені виокремлюють три компоненти:

1) аксіологічний – представлений сукупністю цінностей, які входять у цілісний процес освітньої й фахової діяльності;

2) технологічний – об'єднує способи та прийоми фахової діяльності – способи задоволення потреб у спілкуванні й передачі досвіду;

3) особистісно-творчий – розкриває механізми оволодіння культурою та її втілення в творчому акті фахової діяльності [5, с. 22–23].

Для майбутнього лікаря комунікація є важливою частиною професійної діяльності, від її якості та професійної культури залежать фахові досягнення медика, фізичне та моральне здоров'я пацієнтів.

Як зауважує В.М. Ждан та інші, відповіддю медичних ЗВО на медичну реформу стала не стільки теоретична підготовка, а й повне опанування практичними навичками саме на етапі навчання, а не в процесі трудової діяльності. Це є переконливим поясненням наявності заочної частини навчання на базах стажування. Основною метою роботи лікарів-інтернів на базах стажування є засвоєння професійних практичних навичок і вмінь, вивчення основних особливостей організації роботи лікаря загальної практики сімейного лікаря та підготовки лікаря до самостійної роботи в амбулаторії (відділенні) сімейної медицини. Виконання навчальної програми на базі стажування досягається шляхом їх практичної лікарської діяльності під керівництвом безпосереднього керівника інтернів в амбулаторії (відділенні) сімейної медицини протягом всього періоду перебування на базі [2]. Однак, очевидно, з метою підвищення професійної культури сімейного лікаря необхідно не лише вдосконалювати практичну лікарську діяльність, а й забезпечити засвоєння циклу світоглядних дисциплін, що, на нашу думку, значно покращить комунікацію сімейного лікаря з пацієнтами і сприятиме встановленню між ними вищого рівня довіри, адже, як влучно зауважував В. Бехтєрєв:

«Якщо хворому після розмови з лікарем не стало легше, то це – не лікар!» [1].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Таким чином, можемо стверджувати, що підготовка сімейних лікарів потребує різностороннього підходу, що обумовлено специфікою професії. Адже в умовах медичної реформи сімейний лікар – це не лише спеціаліст з внутрішніх хвороб, це фахівець, який не лише повинен володіти глибокими знаннями із профілактики та лікування інфекційних хвороб, хвороб дитячого віку, знати особливості ведення нормальної вагітності, бути обізнаним у питаннях ендокринології, нефрології, ревматології, кардіології та широкому спектрі інших захворювань, а й володіти специфічною професійною культурою спілкування, яка має базуватися на основних положеннях світової та української філософської думки як-то гуманістів епохи Відродження Л. Валли, Е. Роттердамського, Т. Мора, Т. Кампанелли чи «філософії серця» Г.С. Сковороди та П.Д. Юркевича. Окрім самопожертви, яка була присутня у українських лікарів починаючи з формування земської медицини, сучасному сімейному лікарю потрібна глибока впевненість у ефективності реформування медицини. Необхідно зауважити, що світогляд сімейного лікаря потрібно формувати ще до вступу у вищий медичний навчальний заклад, тому значну роль має адекватний підхід до даного питання у профільних медико-біологічних класах у поєднанні з потужним пластом суспільно-світоглядних дисциплін – філософії, аксіології, етики, а також культури мовлення та культури спілкування. Водночас, необхідно пам'ятати, що світогляд, на думку Дж. Локка з його теорією «tabula rasa», значною мірою формується соціальному оточенні, тому важливою є як індивідуальна виховна робота, так і виховна робота з групою лікарів як упродовж усього періоду навчання у ЗВО, так і в інтернатурі.

Список літератури:

1. Бехтерев В.М. // Психологос : энциклопедия практической психологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psychologos.ru/articles/view/behterevzpt_vladimir_mihaylovich.
2. Ждан В.М. Організація навчання лікарів-інтернів на кафедрі сімейної медицини і терапії [Електронний ресурс] / В.М. Ждан, М.Ю. Бабаніна, Є.М. Кітура, Л.М. Шилкіна, І.В. Іваницький, Г.В. Волченко, М.В. Ткаченко, О.А. Кир'ян // Медичні перспективи – 2017. – Т. XXII, № 2, Ч. 1. – С. 99–101. – Режим доступу: https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-navchannya-likariv-interniv-na-kafedri-simeynoyi-meditsini-i-terapiyi.
3. Жиляева О.А. Профессиональная культура врача как культурологическая проблема / О.А. Жиляева // Вестник Бурят. государственного университета. Сер. Философия, социология, политология, культурология. – 2009. – Вып. 6. – С. 242–245.
4. Ісаєнко С.А. Формування професійної культури у студентів інженерно-технічних спеціальностей засобами іноземної мови : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / С.А. Ісаєнко. – К., 2009. – 227 с.
5. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / И.Ф. Исаев. – М.: Академия, 2002. – 208 с.
6. Крегер О. Типы людей и бизнес: как 16 типов личности определяют Ваши успехи на работе / О. Крегер, Дж. Тьюсон. – М.: Персей : Вече : АСТ, 1995. – 558 с.
7. Культура професійного спілкування : навч.-метод. посіб. Для студ. ден. та заоч. форм навчання всіх спец. гуманіт. профілю / О.Г. Берестечко ; Держ. закл. «Луган. нац. унт імені Тараса Шевченка». – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 299 с.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Академия, 2004. – 352 с.
9. Наливайко О.Б. Формування професійної культури майбутніх сімейних лікарів у процесі контекстної підготовки : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Ольга Борисівна Наливайко. – Вінниця, 2016. – 286 с.
10. Пальм Н.Д. Історія української культури : навчальний посібник / Н.Д. Пальм, Т.Є. Гетало. – Х.: Вид. ХНЕУ, 2013. – 296 с.
11. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України № 2168-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2168-19.
12. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Григорій Сковорода ; пер. М. Кашуби ; пер. поезії В. Войтович. – Львів: Світ, 1995. – 528 с.
13. Трегуб С.Є. Формування професійної культури спілкування майбутніх лікарів у процесі фахової підготовки: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Світлана Євгенівна Трегуб; Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2017. – 303 с.
14. Шебитченко А.П. Искусство делать добро по-короленковски [Электронный ресурс] / А.П. Шебитченко, Я.Е. Блоха // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Том 23(62). – 2010. – № 2. – С. 97-101. – Режим доступа: http://sn-spp.cfuv.ru/wp-content/uploads/2017/05/uch_23_2kult.pdf#page=97.

Блоха Я.Е.
Полтавский национальный педагогический университет
имени В.Г. Короленко
Иваницкий И.В.
Высшее государственное учреждение Украины
«Украинская медицинская стоматологическая академия»
Кононенко В.В.
Полтавский национальный педагогический университет
имени В.Г. Короленко
Иваницкая Т.А.
Высшее государственное учреждение Украины
«Украинская медицинская стоматологическая академия»

ОБЩЕСТВЕННО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СЕМЕЙНОГО ВРАЧА В УСЛОВИЯХ МЕДИЦИНСКОЙ РЕФОРМЫ

Аннотация
В статье рассмотрены вопросы формирования нового типа семейного врача, который не только достиг необходимого уровня профессиональной культуры, но и способен эффективно решать проблемы оказания медицинской помощи в нестандартных ситуациях. Целью работы стало обоснование углубленного изучения студентами-медиками в учреждениях высшего образования цикла мировоззренческих дисциплин, которые помогут им повысить профессиональную культуру и сделать более конкурентоспособными на рынке труда. Анализ работ как классических, так и современных философов и педагогов показал необходимость не только воспитательной работы с группой врачей, но и индивидуальной воспитательной работы в течение всего периода обучения в учреждениях высшего образования, а также в интернатуре, направленной на формирование личности как ценностного источника развития демократического общества третьего тысячелетия – равноправного субъекта; гармонично развитой индивидуальности, способной к сотворчеству и духовной взаимодействия в решении проблем современности на основе конструктивного диалога; конкурентоспособного специалиста, готового к интерактивному общению, адаптации в новых социально-экономических условиях, способного к выходу в европейское и мировое пространство.
Ключевые слова: мировоззрение, профессиональная культура, семейный врач, медицинская реформа.

Blokha Ya.Ye.
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
Ivanytskyi I.V.
Highest State Institution of Ukraine
«Ukrainian Medical Stomatological Academy»
Kononenko V.V.
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
Ivanytskaya T.A.
Highest State Institution of Ukraine
«Ukrainian Medical Stomatological Academy»

SOCIAL AND IDEOLOGYCA FOUNDATIONS OF GENERAL PRACTITIONER'S PROFESSIONAL CULTURE IN CONDITIONS OF MEDICAL REFORM

Summary
The article deals with the formation of a new type of family doctor who not only reached the required level of professional culture, but also is able to effectively solve medical problems in non-standard situations. The aim of the work was to substantiate the in-depth studing of a cycle of ideological disciplines by medical students in higher education institutions. That will help them to enhance their professional culture and make them more competitive in the labor market. Through the analysis of works of the modern and classical philosophers and teachers, we reveaed the necessity of both individual educational work and educational work in group of doctors as during the whole period of study in higher education institutions and in internship. The aim is the formation of a person as a valuable source of the development of a democratic society of the third millennium.The harmoniously developed individuality is capable of co-creation and spiritual interaction in solving problems of the present on the basis of constructive dialogue. The competitive expert is ready for interactive communication, adaptation in the new socio-economic conditions, capable of entering the European and world space.
Keywords: worldview, professional culture, family doctor, medical reform.

УДК 778.5(4):141.32

КІНЕМАТОГРАФІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ. ЧАСТИНА І

Бурий А.Р.
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Стаття є спробою розкриття впливу ідей філософії екзистенціалізму на становлення образів фільмів провідних майстрів західноєвропейського кіно 1960–1980-их рр. Доведено, що у цей період кінематографічні людинознавчі рефлексії детерміновані тими самими особливостями духовної ситуації, які раніше сприяли появі екзистенціалізму. Кінематограф постає своєрідним способом філософування й індикатором духовних процесів у суспільстві[1] й перебуває у синхронності з актуальними тенденціями філософської думки свого часу. У першій частині статті полемічно досліджується проблематика стосунків людини й суспільства у контексті аналізу долі людини в історичному процесі.
Ключові слова: екзистенціалізм, кіномистецтво, суспільство, об'єктивація, історія, революція, демократія.

Постановка проблеми. Екзистенціальне розуміння людини нерозривно пов'язане з розумінням суспільства й суспільного буття. За Ґ. Марселем, буття – не Воно, а Ти, тож прообразом ставлення людини до буття є особистісне ставлення до іншої людини, яке здійснюється перед обличчям Бога. «Люди є екзистенціал» [33, с. 129], – доводив раніше М. Гайдеґґер. Справді, буття людини не є ізольованим, воно пов'язане зі світом, насамперед – з іншими людьми. «Індивід тільки тоді існує у справжньому сенсі, коли він відкритий для Іншого. Присутність Іншого (не завжди просторова присутність) є конститутивною для буття індивіда» [23, с. 268]. Людина, якщо існує, то – у світі (*Mitdasein* у М. Гайдеґґера, *etre pour autrui* у Ж.-П. Сартра). На думку Ґ. Марселя, «довіру можна мати лише до «ти», лише до певної реальності, здатної взяти на себе функцію «ти», до якої можна звернутись і яка прийде на допомогу» [21, с. 107]. Суть Ясперсового екзистенціалізму також полягала, зокрема, у тому, що «окрема людина сама собою не може стати людиною і що свідомість робиться дійсною лише в комунікації з іншим самобуттям» [12, с. 27], а Х. Ортеґа-і-Ґассет вбачав головний недолік попередньої філософії у тому, що людина тлумачилася нею як істота автономна стосовно навколишнього їй світу [15, с. 84]. «... у світі немає нічого, гідного називатись «я» у точному сенсі цього слова. Бо саме властивості цього персонажа однозначно визначаються оцінками, які в житті отримує все наше: тіло, душа, характер й обставини. ... «Я» – визначений та суто індивідуальний, мій тиск на світ; світ – такий самий визначений та індивідуальний спротив мені» [24, с. 309–310]. Формула «Я є Я з моїми обставинами» покладає, що саме поняття обставин передбачає спочатку природне становище людини, потім його тлумачення ускладнювалось, до нього долучились культурні й соціальні параметри; у підсумку «найвагомішою частиною «обставин» поставала сукупність переконань, властивих соціальному світові, до якого належить людина[2]» [14, с. 372].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній філософській думці та в кінокритиці радянських років взаємозв'язок кіномистецтва з екзистенціалізмом хоч і не заперечувався, але й не постулювався, натомість коли факти такого взаємозв'язку аналізувались, то це робилось зазвичай упереджено, як того вимагали тенденції ідеологічного кшталту. Тож актуалізація знакових кінематографічних образів сорокарічної давності під кутом аналізу проблематики екзистенціалізму (й насамперед – у контексті аналізу проблеми свободи й вибору, яка ніколи не втрачає актуальності), на наше переконання, виявляє як наукову, так і соціальну значущість і складає **основне завдання статті**. Пропонована стаття є продовженням авторського циклу публікацій з вивчення рецепції екзистенціалізму в образах західноєвропейського кіно [3; 4; 6; 8; 9], та розділів колективних монографій, опублікованих протягом 2016–2017 рр. [5; 7] і присвячених вивченню суспільної проблематики на перетині екзистенціалізму та кіномистецтва.

Виклад основного матеріалу. Людина від початку має усвідомлення не лише власного «Я», як стверджував Декарт, а й світу довкола. Згідно з Ж.-П. Сартром, «під екзистенціалізмом ми розуміємо таке вчення.., яке стверджує, що усяка іс-

[1] Щодо кіномистецтва Західної Європи окресленого часового періоду, то, на жаль, є усі підстави визнати той факт, що сучасна молодь – і навіть молоді філософи-професіонали – загалом цього кіно не знають, воно сприймається або як знак елітарної культури, «мистецтва для мистецтва», яке з реальними умовами життя нібито не має нічого спільного, до того ж вимагає певної концентрації зусиль при перегляді й аналізуванні, або як щось застаріле, а тому не варте уваги сьогодні й нецікаве. Змаління моральних вартостей героїв більшості сучасних фільмів (зауважимо, що ми зовсім не маємо наміру займатися моралізаторством, лише констатуємо очевидне), заниження у них ролі трансцендентного, адаптація художнього образу переважної більшості фільмів до рівня невибагливого глядача – усе це постає супутнім явищем і наслідком загальних процесів, що стали компонентами антропологічного анамнезу нашого часу і виходять поза межі проблеми співвідношення масової й елітарної культур.

[2] При цьому варто прислухатись до доповнення О. Руткевича: «Поняття «обставини» (ісп. в одн. circunstancia) аналогічне поняттю Umwelt, яке вживали Гуссерль і біолог Я. фон Ікскюль. ...Обставини – це все, що може стати предметом акту свідомості, й не лише пізнавального. Обставини містять у собі і зовнішній, і внутрішній світ» [29, с. 18]. Людина не тільки існує у світі, але його також пізнає, тому усвідомлення буття не лише власного, але й чужого, є рисою її існування. «Я нічого не можу про себе стверджувати такого, що було б перманентним, нічого такого, що було б поза критикою і поза тривалістю. Звідси виникає ця невпинна потреба утвердження із-зовні, утвердження якоюсь іншою особою, цей парадокс, коли через іншу особу і тільки через неї, в кінцевому підсумку, найзосередженіше в собі «я» набуває своєї чинності» [20, с. 22].

тина й усяка дія передбачають деяке середовище й людську суб'єктивність» [31, с. 320]. Існування інших людей мають вплив на існування людини. Вона робить усе більш-менш так, як роблять інші, або, кажучи словами М. Гайдеґґера, робить усе так, як «слід» робити: ходить – як «слід» ходити, їсть – як «слід» їсти тощо. Оте «слід» володіє нею і через нього вона не є справді собою[3]. ***Суспільство переформовує буття індивіда, котре через це перестає бути справжнім існуванням***[4].

Уже саме виникнення екзистенціалізму з духовної й соціально-політичної кризи західного суспільства логічно ставить перед ним проблему історії. Те, що історія не тотожна природній еволюції і є специфічним для людства способом буття в часі, стало ледь не аксіомою. Попри це, поняття історії потребує власної аналітики. Пропонує її й М. Гайдеґґер, покладаючи, що сенс історичного буття треба прояснити. Той особливий час, в якому (або, точніше, яким) живе самосвідома людина, природно, пов'язаний з турботою: якщо людині нема про що турбуватись, нема до чого прагнути, нема чого остерігатись і нема за чим жалкувати – часу для неї також немає. Темпоральними межами людини є народження й смерть. Ні одне, ні друга безпосередньо для людського єства не дійсні – адже вони можуть бути пережитими. Тому її буття «розташоване» між народженням і смертю. Однак цілком специфічно: ні народження, ні смерть ніколи не «зникають» з буття – людина завжди «народжена» й постійно «смертна», не кажучи вже про те, що її буття є від народження до смерті. Це буття сповнене «подіями», тим, що супутнє її буттю, пов'язане з ним. Якщо історію тлумачити як спосіб людського буття, то передовсім слід відмовитись від тлумачення «історичного» як «минулого». Справедливо кажуть, що неможливо відкинути своє минуле. Звідси – подвійний смисл «якості» минулого: воно, звісно ж, належить і до «раннього часу», і – разом з тим – є тепер, подібно до античних руїн. Далі, історичне означає й «таке, що виникає»; воно передбачає деяке становлення (як «підйом», так і «втрату»). Окрім того, «історію» творять, визначаючи майбутнє в теперішньому. Таким чином, у підсумку, історичне «пронизує» минуле, теперішнє й майбутнє – щоправда, з пріоритетом минулого[5]. Пов'язана з екзистенціалами страху й турботи, провини і смерті, «часовість» людського існування виявляється переживанням часу, забарвленим у емоційні тони. Для екзистенціалізму проблема історії постає як сумірна людському існуванню, «екзистенціальній» історії. Відповідно до цього, філософ формулює вихідну позицію в розумінні історії: «Аналіз історичності буття людини прагне показати, що це суще не тому «часове», що воно «стоїть в історії», але навпаки, що воно існує і може існувати історично, оскільки воно в основі свого буття часове» [33, с. 376]. Історія не може бути ні описом змін деяких об'єктів, ні описом послідовності переживань суб'єкта. Історія означає світові події в їхній сутнісній, екзистенціальній єдності з людським буттям, тобто координацію суб'єкта (історика, який переживає історичний процес і емоційно реагує на нього) й об'єкта (історичного процесу)[6].

Сенс історії – така думка М. Гайдеґґера – відкривається «мислителю, який екзистує», у вирішальну мить життя. Ця думка, близька до ідеї «межової ситуації», постає при цьому як основа нового підходу до філософії історії: історичні епохи відрізняються одна від одної типом «одкровення буття». З цієї точки зору наша епоха – доба «завершення західної метафізики» і, водночас, доба регресу[7], вираженого в «забутті буття» сучасною людиною, захопленою теорією інформації й історичним матеріалізмом, технологіями й комфортом. Цей регрес як сутність «метафізичної доби» і є фатум, доля західної культури, сутність якої – нігілізм.

Довіра до історичного прогресу до початку XX ст. перетворилась на сале надбання ліберальної свідомості. Тодішні соціально-філософські доктрини були різними варіантами відповідей на питання про суть гуманістичного плану історії. Сумніви (наприклад, у Ф. Ніцше) сприймались як «белетристичні парадокси», які не мають жодного стосунку до поважної історичної науки [32, с. 290]. ***Упевненість в тому, що історія в кінцевому рахунку не може вимагати від особи чогось антигуманного, перетворилась майже на негласну догму.*** «Якщо людство неухильно прогресує, то можна спокійно полишити усіляке прагнення, відмовитись од особистої відповідаль-

[3] Вказуючи на небезпеки, які приховуються у підпорядкуванні людини тривіальній повсякденності, стандартам і взірцям поведінки, у втечі від питань про глибший сенс власного життя та смерті, спростовуючи двоїстість «повсякденного буття», що приховує від людини фундаментальні питання її існування, «філософія Гайдеґґера влилась у широкий та неоднорідний потік критики всіх тих аспектів культури XX ст., які позбавляють індивіда справжності (автентичності) існування» [34, с. 155].

[4] Такий перебіг думки суголосний позиції М. Бердяєва. Позаяк будь-яка всезагальність видається йому безособовим началом, то особистість визначається ним «як принципово невсезагальне, одиничне та єдине» [11, с. 452]. Особливо рішуче повстає він проти всезагального у соціальній царині – влади над особистістю держави, нації, народу, колективу, торкаючись однієї з найбільш болючих проблем XX століття, яка, на жаль, не оминула й українців, – проблеми масових типів спільноти, деспотичних і нетерпимих до свободи окремої людини. Тема «людина й колектив» є стрижневою для філософської творчості М. Бердяєва. «З поміж усіх форм рабства людини найвагомішим є рабство людини у суспільства. ... Суспільство немов каже людині: ти моє творіння, все, що ти маєш найкращого, – вкладено мною й тому ти належиш мені й маєш віддати мені всього себе» [11, с. 452].

[5] Зрозуміло, що ця «наскрізь-часовий» історичний зв'язок існує лише остільки, оскільки є суб'єкт подій. Примітно, наприклад, що зібрані в музеї речі (щось безсумнівно «теперішнє») тим не менш розглядаються як «історичні предмети». Це означає, що «світу», в до якого ці предмети належали як «всередині-світу-суще», більше немає. Первинно історичним є Dasein; другорядно-історичне – «у-світі-суще». Вульгарне розуміння історичності орієнтоване якраз на «вторинне». «Первинне» ж – Dasein – екзистує як у своїй основі часове. І це – суттєва характеристика його буття. Dasein, по суті, є «його історія», і його буття конституюється історичністю.

[6] Можна, перефразовуючи М. Гайдеґґера, сказати, що історія – те, що вона означає для мене, неповторного й приреченого на смерть індивіда. Однак у пізніших творах філософ заміняє суб'єктивістську концепцію історичності на релігійно-містичну – концепцію долі, фабулу (Geschick), або «долі буття» (Seingeschick). Так він, по суті, об'єднує геґелівське розуміння сенсу історії як детермінованого ідеєю процесу з к'єркеґорівським поняттям «вирішального моменту», який означає різкий поворот в існуванні, що відкриває єдність тимчасового й вічності.

[7] У цьому контексті варто пригадати позицію Ф.Ніцше, який переконував, що європеєць його часів уже незрівнянно нижчий за своєю цінністю від, скажімо, європейця доби Ренесансу – отже, філософ не вбачав у розвиткові людства висхідної лінії.

ності й просто бити байдики, надавши людству можливість вести нас до безмежного тріумфу. Так історія позбувається властивого їй драматизму, перетворюючись на подобу туристичної мандрівки» [25, с. 491–492],– писав Х. Ортеґа і-Ґассет. Коли ж Перша світова війна спростувала штучні моделі історичного процесу, виявила, що усі вони були лише гуманістичними фікціями історії, тоді ліберальна інтелігенція відчула себе так, наче її позбавили світогляду. Ця війна вразила мислячого європейця не так масштабами жертв, як їхньою очевидною безглуздістю: вони не укладалися в жодну з можливих конструкцій історичного виклику[8]. 1931 р. вийшла «Духовна ситуація часу» К. Ясперса, яка містила діагноз повоєнної масової свідомості. Ще більш моторошною, ніж сама війна, була легкість, з якою її забули, – безтурботно-цинічний стиль життя, що встановився в буржуазному й дрібнобуржуазному середовищі 1920-х років, той самий нігілізм (за М. Гайдеґґером). У історичному цинізмі й нігілізмі К. Ясперс вбачав розплату за некритичну довіру до історії. Війна та повоєнна криза не привели б людину до відчаю, якби минулі століття не привчили її до думки, що історія у підсумку все облаштує якнайкраще. Тож минула світова війна була першою власне історичною подією; вперше за останні століття люди збагнули фундаментальну істину: ***історичному процесові немає до них ніякої справи, сам по собі він не містить жодних гарантій гуманності.*** Немає сенсу шукати в історії свого призначення, однак і «немає шляху в обхід світу, немає шляху в обхід історії, шлях пролягає лише через історію» [35, с. 280]. Історія – не спільне завдання, а спільна доля багатьох людей. Отже, історія зовсім не генерує людяності, а є випробуванням, в якому людяність перевіряється й гартується. Тож «історія – це багато в чому боротьба за перетворення людини в людяність і перетворення людяності у щось органічно притаманне людині[9]» [26, с. 105]. Катастрофи Другої світової війни ще більше загострили парадоксальність буття. «…Ми занурені у страхітливу старість нашого століття. … Всюди – люди, всюди людські крики, і страждання, і погрози. … Історія – земля безплідна… Одначе сучасна людина обрала історію, вона не могла, не мала права від неї відвернутись. Та замість того, щоб підкорити її, вона з дня у день стає її рабом» [16, с. 436], – писав А. Камю.

Свідченням взаємопов'язаності кіно й філософії екзистенціалізму є жвавий інтерес, виявлений Ж.-П. Сартром до фільму Андрія Тарковського «Іванове дитинство» (1962). «У радощах цілої нації, яка дорого заплатила за право продовжувати будівництво соціалізму, чорна діра – серед багатьох інших смерть дитини, смерть у ненависті та відчаї. Ніщо, навіть прийдешній комунізм, не окупить її. Нам показують тут, без посередників, колективну радість і цю особисту трагедію. Немає навіть матері, яка змогла б відчути двозначне почуття болю й гордості, втрата абсолютна. Людське суспільство йде до своєї мети, ті, хто виживуть, досягнуть її, та цей маленький мрець, крихітний зародок, зметений історією, залишиться питанням, на яке немає відповіді. Його загибель нічого не змінює, але змушує нас побачити навколишній світ у новому світлі. Історія трагічна. … «Іванове дитинство» ненав'язливо нагадує нам про це. Помирає дитина. І це стає майже хеппі-ендом, бо ж вона не змогла б вижити. Мені видається, що у певному сенсі автор, дуже молодий чоловік, хотів розповісти про себе й своє покоління. Не тому, що вони мертві, ці горді й суворі першопрохідці, а тому, що їхнє дитинство було скалічене війною та її наслідками» [27, с. 455–456].

Пік популярності екзистенціалізму припав якраз на 1940–1960-ті роки, коли він набув політизованого характеру. Якщо у роках 1920-их західне суспільство було схожим «на невротика, який робить усе можливе, аби згладити, витіснити усвідомлення пережитої душевної травми» [32, с. 291], то на початку 1960-их років ситуація повторилася: інтелектуальна винахідливість була спрямована на те, щоб позбутися необхідності історичного самозвітування. Кінематограф чутливо відреагував на таке повторення «ситуації часу». Через 34 роки після Ейзенштейнового шедевру у фільмі Алена Рене «Хіросімо, кохання моє» (1959) світ, затьмарений загрозою тотальної війни, постане велетенською подобою Одеських сходів, яка не має видимого кінця, бо світ мислиться наче пауза між смертельними залпами; Мікеланджело Антоніоні стане співцем некомунікабельності – нової хвороби західної буржуазії (тетралогія «Пригода» – «Ніч» – «Затьмарення» – «Червона пустеля», 1959–1964); Федеріко Фелліні виголосить вирок «солодкому життю» нової еліти, яка хоче забутися («Солодке життя», 1960); П'єр Паоло Пазоліні піддасть рефлексії духовний устрій представників різних верств нового суспільства (починаючи від «Аккаттоне» (1961) й – через «Теорему» (1968) – аж до «Салу, або 120 днів Содому» (1975)).

Екзистенціалізм в окремих своїх варіантах поставав доктриною стоїчної неучасті в історії – втечі, еміграції з раціонально пізнаваного історичного руху, неважливо як – чи то в активістській формі екстатичних дій, чи у вигляді неприєднання, квієтизму, саботажу чи нехтування. В умовах окупації, коли монополією на формування соціально-політичних істин володіли нацисти, такі варіанти були виправданими й навіть логічними, однак у повоєнні роки вони вже бачаться з позиції нашого часу такими, що не мають виправдання. Тим не менш (таку інформацію наводить Е. Соловйов), коли 1945 року до К. Ясперса приходить представник американських військ, щоб дізнатись його думку (як інтелігента, не заплямованого співпрацею з фашистами) з питанням про майбутнє Німеччини, то філософ каже, що зараз в країні немає сил, які могли б узяти на себе відповідальність за її майбутнє – й тому встановлення нового політичного порядку є правом і навіть обов'язком

[8] Одним з найкращих кінематографічних втілень цього світоглядного зламу став ейзенштейнівський «Панцерник “Потьомкін”» (1925). Його незабутній розстріл на Одеських сходах – це водночас і протокол масового винищення, і грандіозна метафора історичної негативності: страх, розгубленість, паніка, масова істерія – ось одна з можливих перспектив, які приховані для людства в історичному процесі.

[9] «Ми – жертви історії» [21, с. 94], – констатував Ґ. Марсель.

американців; тобто людина, яка «зуміла не капітулювати перед Гітлером, дає типово капітулянтську відповідь, щойно доходить до власного політичного рішення: звичка до окупаційного режиму, до того, що національна політика є чужою справою, висловилась у цьому випадку цілком виразно. І найстрашніше полягало в тому, що вчення Ясперса справді віддзеркалювало настрої багатьох чесних інтелігентів, які жили інерцією підпільного існування й спирались на філософію історичного саботажу» [32, с. 333]. Достеменно відомо також, що під час референдуму 1945 р. Ж.-П. Сартр схвалив запропоновану комуністами конституцію, але відмовився голосувати за неї, оскільки, на його думку, головним було не діяти, а означити особистісне ставлення.

Такий ***історичний ескейпізм*** постає предметом рефлексії у фільмі Бернардо Бертолуччі «Стратегія павука» (1969). У драмі, знятій за мотивами «Теми зрадника й героя» Х.Л. Борхеса, режисер своєрідно критично «переосмислює концепцію героїчного» [17, с. 190] й спростовує псевдолегендарність одного з учасників руху Опору, котрого вбили за зраду його ж товариші, які потім зробили з нього героя й поставили йому пам'ятник – щоб він міг бути символом мужності для нащадків. Відвідавши місто, де колись убили його батька, Атос Маньяні дізнається, що той, кого він змалку вважав взірцем сміливості й безкомпромісності, постійно зраджував свої ідеали й сповістив карабінерів про те, що готується замах на Муссоліні під час урочистої церемонії відкриття театру. У містечку Тара відкрито меморіал Атоса-старшого – так підтримується фальшива легенда самими сподвижниками псевдогероя, які його викрили й убили. Тепер вони сумно несуть тягар колективної провини. А після з'ясування істини Атос хоче залишити містечко, але не може: у фінальній сцені Маньяні-син стоїть на краю платформи залізничної станції, де рейки давно заросли травою. «З оголошень гучномовця стає відомо, що потяг до Мілана запізнюється на все більше число хвилин. Минуле, наче павук, затягує у свою павутину – і Атос вже не може вибратись назад, відмовитись від добровільно прийнятої ролі у спектаклі з назвою «Історія». Він схилявся до гри у зрадника, який вдавав зі себе героя. Маньяні-син визнавав «лише теперішнє» і вважав, що «несе в самому собі Історію» (відповідно до повторюваної ним фрази Сартра[10]), але став жертвою «стратегії павука», заручником минулого» [19, с. 299]. Таким чином, сучасний європеєць, як випливає з картини, потрапив у трагічну ситуацію: не лише майбутнє, але й минуле для нього раптом виявилось сповненим проблем. Спробувавши з'ясувати своє становище, європеєць розчарувався, причому не так теперішнім і майбутнім, як власне минулим[11].

Неможливо не побачити, що така доля випала й на долю тих німців, які не вели жодної боротьби з гітлеризмом, але відмовлялися від співпраці з ним, як, приміром, К. Ясперс. У його «Духовній ситуації часу» фашизм згадується лише у вигляді декількох критичних реплік й розглядається як одне з побічних явищ у процесі виродження буржуазно-демократичних псевдо-цінностей та інституцій в інституції конформістські. Тому філософ виявляється недалекоглядним у ставленні до того реального руху, що став наслідком висміяного ним порядку. А Ж.-П. Сартр у п'єсі «Бранці Альтони» виводить пам'ятний образ будинку-фортеці родини аристократів фон Ґерлахів, які намагаються відмежуватись від століття стінами будинку, але у них зі століттям спільний злочин – фашизм, вони підштовхнули до влади й озброїли Гітлера – бо їм це було вигідно, вони віддали свої родові обійстя під табори смерті – бо не хотіли сваритися із замовниками, вони постачали нацистам відбірних катів – бо виховали власних дітей у дусі ненависті до всього чужого, й ті стали «принцами» промислових династій, яким все дозволено; фашизм пустив у хід ура-патріотизм, містику раси й культ насильства, але ж це все так і залишилося б вибриком тупих розбійників, якби рурські й гамбурзькі фон Ґерлахи не підперли їх економічною силою своїх концернів. Тому ми вважаємо Сартрів аналіз механізмів маніпулювання масами й дослідження реальних чинників для його перемоги більш глибокими, ніж це зроблено у німецького філософа. Точно так само ми можемо провести вододіл між «Бранцями Альтони» (1964) у постановці Вітторіо Де Сіки і «Загибеллю богів» (1969) в режисурі Лукіно Вісконті, але вже з точки зору значимості для історії кіномистецтва: тоді як перший фільм бачиться нам добротною екранізацією п'єси Ж.-П. Сартра, яка більш-менш вдало (за допомогою цілої когорти видатних акторів) відтворює дух і головні ідейні «послання» першоджерела, то друга картина, знята за оригінальним сценарієм, тлумачить фашизм як неймовірний, але закономірний декадентський міф в координатах новітньої історії, і виходить на такі простори узагальнення долі людини в ніцшеанській ситуації «сутінків богів», яких просто не зміг досягти В. Де Сіка, обмежений камерною естетикою. Погоджуємося з думкою про те, що «підмінивши інтелектуальну драму драмою ситуацій, аналітичність розгляду проблеми – неглибокою публіцистичністю тлумачення, автори «Бранців Альтони» логічно прийшли до того, що фільм, який мав стати глибоким антифашистським твором, пролунав лише як трагічний реквієм за родиною, яка гине» [22, с. 111].

Л. Вісконті у родинній історії промисловців фон Ашенбахів робить ті самі висновки, що і

[10] Припускаємо, що критик, посилаючись на Ж.-П. Сартра, має на увазі таку його сентенцію: «Якщо людські суспільства історичні, то не просто тому, що мали минуле, а тому, що знову беруть його, обертаючи в пам'ятник. ... Теперішній проект вирішує, чи означений період минулого становить неперервність із теперішнім, а чи просто є фрагментом, з якого виникають і який віддаляється. Отже, історія людства має бути закінченою, щоб та або та подія, скажімо, штурм Бастилії, набула остаточного значення, ... значення суспільного минулого постійно «в стадії визначення». Так само як і суспільства, людина має минуле як «пам'ятник» і в стадії визначення. Саме це постійне ставлення минулого під сумнів дуже рано відчули мудреці й саме його висловили грецькі трагіки, скажімо, оцим прислів'ям, що трапляється в усіх їхніх п'єсах: «Хто ще не вмер, того годі назвати щасливим». Постійна історизація для-себе – це постійне утвердження його свободи» [30, с. 683–684].

[11] Річ у тім, що «європеєць довго вважав себе спадкоємцем блискучого минулого, на ренту від якого він сподівався жити» [13, с. 21], а минуле, як виявляється із ситуації фільму Б. Бертолуччі, «засмоктує» людину, вибиваючи у неї ґрунт (у тому числі світоглядний) з-під ніг.

Ж.-П. Сартр у «Бранцях Альтони»: руйнування served родинного укладу, гниття моральних норм, падіння старих ідеалів; у режисерському тлумаченні та порожнеча, де «бог помер», є благодатним ґрунтом для зародження ідеології людини, яка виправдовується так званим «людським призначенням» – а звідси і вседозволеність засобів. «Ніколи ще у новітній історії злочин не було так легко вчинити й уникнути кари, як у цей період. Держава охоче вдавалась до злочинів, а зі свідомості її громадян наче зовсім вивітрились ті моральні закони й принципи, що їх вироблено упродовж віків цивілізації» [2, с. 26]. Постановник фільму перетворює історію злочинних пристрастей тих, хто хотів би вважати себе елітою суспільства, у справжню трагічну фреску з майже античним напруженням подій. Однак у новітній ситуації боги повалені або давно померли, тому навіть архетипний Софоклів мотив інцесту між сином і матір'ю, який мав міфологічний вимір у трагедії про Едіпа, у Л. Вісконті набуває характеру примітивного заміщення прихованих інстинктів Мартіна фон Ашенбаха, який рветься до влади, цієї «білявої бестії», що її, своєю чергою, спокушає диявол в образі есесівського офіцера фон Ашенбаха (тут перегук і з темою роздвоєння особистості, і з Ж.-П. Сартром, у якого Франц постає такою самою «білявою бестією» нацизму [10, с. 660], а від З. Фрейда у «Загибелі богів» присутня сцена інцесту Мартіна й Софі [1, с. 131] – Л. Вісконті робить це, «щоб вразити глядача фактом народження нацизму як дебіла, як монстра» [28, с. 147]). Отже, у назві «... йдеться про «сутінки», про «падіння», про «загибель» богів, про крах вірувань, падіння основ традиційного ставлення до світу й людини, про спростування моральних принципів, які складалися віками[12]» [18, с. 90].

Отже, для екзистенціалізму проблема історії постає з необхідністю як сумірна людському існуванню, «екзистенціальній» історії; за час минулих світових воєн люди збагнули фундаментальну істину: історичному процесові немає до них ніякої справи, сам по собі він не містить жодних гарантій гуманності; екзистенціалізм в окремих варіантах постає концепцією неучасті в історичному процесі. З ним полемізують «Стратегія павука» Б. Бертолуччі, у якій некритичне ставлення героя до історії перетворює його на справжнього її заручника, і «Загибель богів» Л. Вісконті, де змальовується доля людини, яка не чинить спротиву історичним викликам. Очевидним тому видається зв'язок між історіософською проблематикою та проблемою революції як однієї з можливостей протистояти несправедливостям суспільного устрою й нелогічностям історичного процесу.

Список літератури:

1. Бадалукко Н. Гибель богов. Литературный сценарий / Никола Бадалукко, Энрико Медиоли, Лукино Висконти; [пер. с ит. Л. Алова] // Висконти о Висконти. Сборник. – М.: Радуга, 1990. – С. 58–137.
2. Бадалукко Н. Гибель богов. Синопсис / Никола Бадалукко, Энрико Медиоли, Лукино Висконти; [пер. с ит. О. Боброва] // Висконти о Висконти. Сборник. – М.: Радуга, 1990. – С. 25–57.
3. Бурий А. Бунт і революція: до кіноінтерпретації екзистенціалізму / А.Р. Бурий // International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: Conference Proceedings, December 28–29, 2016. – Kielce: Holy Cross University, 2016. – P. 148–152.
4. Бурий А. Екзистенційна комунікація як об'єкт кінематографічної рефлексії / А.Р. Бурий // Людинознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ. Вип. 28. Філософія. – Дрогобич: Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2013. – С. 73–90.
5. Бурий А. Історія, революція, демократія: екзистенційна проблематика на перетині філософії та кіномистецтва / А.Р. Бурий // Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада: колективна монографія. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2015.– С. 32–56.
6. Бурий А. Кінематографічні метафори історії як дзеркало європейської ідентичності / А.Р. Бурий // Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в контексті соціокультурного різноманіття. Част. 2. – Острог: В-во НУ «Острозька академія», 2014. – Вип. 15. – С. 122–142.
7. Бурий А. Свобода та вибір: на перетині філософії та кіномистецтва / А.Р. Бурий // Час вибору: виклики інформаційної епохи: колективна монографія. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2016. – С. 163–180.
8. Бурий А. Співбуття як предмет кінематографічної рефлексії / А.Р. Бурий // Наукові записки. Серія «Філософія». – Острог: Видавництво НУ «Острозька академія», 2013. – Вип. 14. – С. 13–20.
9. Бурый А. Проблема Massendaseinordnung: взгляд киноискусства / А.Р. Бурый // Realita a perspektnvy vэvoja spoločnosti: sociblne, psychologickй a politickй aspekty: Medzinбrodnб vedecko-praktickб konferencia, 28–29 oktybra 2016. – Slбdkovičovo: Vysokб љkola Danubius, 2016. – S. 162–165.
10. Великовский С. Путь Сартра-драматурга / С.И. Великовский // Сартр Ж.-П. Пьесы / Жан-Поль Сартр. – М.: Искусство, 1967. – С. 589–670.
11. Гайденко П. Проблема свободы в экзистенциальной философии Н.А. Бердяева / П.П. Гайденко // Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века / П.П. Гайденко. – М.: Республика, 1997. – С. 448–467.
12. Григорьян Б. Экзистенциалистская концепция человека К. Ясперса / Б.Т. Григорьян // Буржуазная философская антропология XX века. – М.: Наука, 1986. – С. 23–34.
13. Зыкова А. Учение о человеке в философии Х. Ортеги-и-Гассета: Критический очерк / А.Б. Зыкова. – М.: Наука, 1978. – 160 с.
14. Зыкова А. Хосе Ортега-и-Гассет: поиски новой философии / А.Б. Зыкова // Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М.: Наука, 1991. – С. 353–382.
15. Зыкова А. Человек в философском учении Хосе Ортеги-и-Гассета / А.Б. Зыкова // Буржуазная философская антропология XX века. – М.: Наука, 1986. – С. 83–90.
16. Камю А. Прометей в аду / Альбер Камю; [пер. с фр. Н. Галь]. – Харьков: Фолио, 1998. – (Вершины). – (Сочинения: в 5 т. / Альбер Камю; т. 3). – С. 435–437.
17. Капельгородська Н. Людина в сучасному буржуазному кіно / Н.М. Капельгородська. – К.: Наукова думка, 1975. – 248 с.

[12] І тоді режисер робить узагальнювальний висновок: «Нацизм, як і фашизм, за самою своєю природою не здатен до подальшого розвитку, не може стати ступенем якоїсь іншої суспільно-економічної формації, крім протилежної, тобто неуникно веде до соціалістичної революції» [28, с. 146].

18. Козлов Л. Кинематограф Висконти / Л.К. Козлов // Лукино Висконти: Статьи. Свидетельства. Высказывания. – М.: Искусство, 1986. – С. 57–106.
19. Кудрявцев С. 500 фильмов / С.В. Кудрявцев. – М.: СП «ИКПА» – «Видео-Асс», 1991. – 384 с.
20. Марсель Г. Homo Viator. Пролегомени до метафізики надії / Габріель Марсель; [пер. з фр. В.Й. Шовкун] – К.: «КМ Academia», «Пульсари», 1999. – 320 с.
21. Марсель Г. Опыт конкретной философии / Габриэль Марсель; [пер. с фр. В.П. Большаков и В.П. Визгин]. – М.: Республика, 2004. – 224 с.
22. Муратов Л. Итальянский экран: Антивоенная и антифашистская тема / Л.Г. Муратов. – Л.: Искусство, 1971. – 128 с.
23. Огурцов А. Образы образования. Западная философия образования. XX век / А.П. Огурцов, В.В. Платонов. – СПб.: РХГИ, 2004. – 520 с.
24. Ортега-и-Гассет Х. Письмо к немецкому другу / Хосе Ортега-и-Гассет; [пер. с исп. не указ.] // Современная философия. – Ростов н/Д., 1996. – С. 308–311.
25. Ортега-и-Гассет Х. Человек и люди / Хосе Ортега-и-Гассет; [пер. с исп. А.Б. Матвеев] // Избранные труды / Хосе Ортега и-Гассет. – М.: Весь Мир, 2006. – С. 480–698.
26. Петрушенко В. Иов, или О человеческом самостоянии (исследования, эссе, размышления) / В.Л. Петрушенко. – Львов: Новый свит – 2000, 2008. – 340 с.
27. Письмо Жана-Поля Сартра редактору газеты «Унита» Марио Аликате // Фрейлих С. Теория кино: От Эйзенштейна до Тарковского / С.И. Фрейлих. – М.: Академический Проект: Альма Матер, 2005. – («Gaudeamus»). – С. 450–457.
28. Ронкорони С. Гибель богов. Диалог с автором / Стефано Ронкорони; [пер. с ит. О. Боброва] // Висконти о Висконти. Сборник. – М.: Радуга, 1990. – С. 139–155.
29. Руткевич А. Предисловие к изданию: Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / А.М. Руткевич. – М.: Весь Мир, 1997. – С. 3–42.
30. Сартр Ж.-П. Буття і Ніщо. Нарис феноменологічної онтології / Жан-Поль Сартр; [пер. з фр. В. Лях, П. Таращук]. – К.: «Основи», 2001. – 854 с.
31. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Жан-Поль Сартр; [пер. с фр. А.А. Санин] // Сумерки богов.– М.: Политиздат, 1990. – С. 319–344.
32. Соловьёв Э. Прошлое толкует нас: Очерки по истории философии и культуры / Э.Ю. Соловьёв. – М.: Политиздат, 1991. – 432 с.
33. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. В.В. Бибихин]. – М.: Ad Marginem, 1997. – 452 с.
34. Ярошевский Т. Личность и общество. Проблемы личности в современной философии / Тадеуш М. Ярошевский; [пер. с польск. Р.Е. Мельцер]. – М.: Прогресс, 1973. – 543 с.
35. Ясперс К. Истоки истории и её цель / Карл Ясперс; [пер. с нем. М.И. Левина] // Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – М.: Республика, 1994. – С. 28–287.

Бурый А.Р.
Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко

КИНЕМАТОГРАФИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВЕННОГО БЫТИЯ. ЧАСТЬ I

Аннотация
Статья является попыткой раскрытия влияния идей экзистенциализма на становление образов фильмов ведущих мастеров западноевропейского киноискусства 1960–1980-х гг. Доказано, что в этот период кинематографические человековедческие рефлексии детерминированы теми же особенностями духовной ситуации, которые ранее способствовали появлению экзистенциализма. Кинематограф является своеобразным способом философствования и индикатором духовных процессов в обществе, пребывая в синхронности с актуальными тенденциями философской мысли. В первой части статьи полемически исследуется проблематика отношений человека и общества в контексте анализа судьбы человека в историческом процессе.
Ключевые слова: экзистенциализм, киноискусство, общество, объективация, история, революция, демократия.

Buryi A.R.
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

CINEMATORGAPHIC INTERPRETATIONS: PROBLEMS OF SOCIAL EXISTENCE. PART I

Summary
The article aims at unveiling the influence of existential philosophy on the shaping images in films created by leading representatives of Western Film Art in the 1960s–1980s. The author proves that in the given period film art reflected on the human condition and these reflections were determined by the same spiritual peculiarities, which earlier determined shaping of existentialism. The author concludes that the film art appeared to be a special way of philosophizing and, being synchronized with the philosophic key tendencies of the period, it was an indicator of spiritual processes in society. Part I of the article represents a polemic study of the “man – society» issue in the context of man’s fate in history.
Keywords: existentialism, film art, society, objectification, history, revolution, democracy.

УДК 141.319.8:[130.2:796"652"]

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО СВІТУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОГЛЯД

Поліщук Р.М.
Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського

Життєустрій античного індивіда (антропоцентризм, полісна система, космологічність, змагальність, видовищність і т. п.) визначав особливості та спосіб поведінки громадянина. Спрямований він був на задоволення його життєвих потреб, серед яких поступово виокремлювалася необхідність у фізичних вправах. Фізична культура (агоністика), як форма проведення дозвілля та елемент розвитку античного суспільства, сприяла формуванню чеснот, приносила людям славу, публічне визнання й стала атрибутом культуротворчих основ античної людини. Мислителі цього періоду неодноразово висловлювали свою думку про важливість фізичних вправ у гармонійному розвитку особистості.

Ключові слова: антична культура, агони, антропоцентризм, аскетизм, калокагатія, поліс.

Постановка проблеми. Фізична культура – невід'ємна частина життя людини. Однак, сучасна епоха, з прогресом науково-технічного ресурсу, створює умови для мізерної активності людства. Автоматизація праці (машинізація та роботизація) виконує левову частку фізичних навантажень, а внесок людини зводиться до мінімуму: натискання кнопок чи до написання програм. Внаслідок, у різних вікових груп можна констатувати недолік рухових і фізичних навантажень, що призводить до ускладнень у функціюванні людського організму.

Проте, ще у період Античності, яку часто називають "фундаментом Європи", фізична культура і зародки спорту постали засобами всебічного виховання і гармонійного розвитку особистості, які поєднують в собі фізичну підготовку та розвиток інтелектуальних здібностей. Сьогодні загальновідомо та доведено багатосторонній зв'язок розумового виховання з фізичною культурою. Виконуючи фізичні вправи, можна набути знання про раціональний спосіб виконання рухових дій, застосування їх у тому чи іншому виді діяльності. Заняття фізичною культурою і спортом допомагають розвитку пам'яті, уваги. Власне, мислителі та ідейні натхненники античної культури неодноразово підкреслювали на потребі гармонійного розвитку індивіда, всебічно розвинутій особистості.

Стан досліджуваної проблеми. Осмисленню поставленої проблеми допомогли праці: В. Дюранта "Жизнь Греции", Роберта Грейвса "Мифы Древней Греции", П'єра Адо "Що таке антична філософія", Гальчук Оксани "Антична література". У них дослідники розкривають тему античного життєустрою та умови, що сприяли організації людиною свого дозвілля. У книгах А. Содомори "Жива античність", Балуха В.О. "Історія античної цивілізації. В 3-х т. Т. 3. Практикум", Л. Винничука "Люди, нравы, обычаи Древней Греции и Рима" (1988), П. Гіро "Быт и нравы древних греков" (2002) ґрунтовно розглянуто основи гуманітарної культури античності та її феноменів, до яких зараховано фізичну культуру. Також опрацьовано матеріали дослідників історії фізичної культури та спорту – Вацеби О.М., Гречанюк О.О., Тимчака Я.В., Столбова В.В., Столярова В.І. та ін. Окремо проаналізовано й висвітлено проблему фізичного виховання з погляду античних мислителів: Гомер "Одіссея" та "Іліада", Аристотель "Політика", Платон "Держава", Плутарх "Избранные жизнеописания", Гиппократ "О здоровом образе жизни", Полібій "Всеобщая история".

Мета: окреслити погляди античних філософів на фізичну культуру.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальним, на нашу думку, етапом історії фізичної культури постає культура антична – давньогрецьке та римське суспільство. Для розуміння сутності феномену давньогрецької фізичної культури необхідно означити характерні і принципово важливі особливості її розвитку. Дослідниця Семенюк К. зазначає: "Незважаючи на регіональні і культурні розходження, антична культура мала визначену цілісність. Єдність виражалася не тільки в спільності інтересів як економічних, так і соціально-політичних, але й у єдиному світосприйманні ... " [17, с. 34–37]. Цей соціокультурний феномен зобов'язаний своїм існуванням, передусім, унікальній формі організації суспільства – полісу. Полісна система життєдіяльності сприяла розквіту особистості, розвитку творчих сил індивіда. Це безпосередньо вплинуло на становище античного мистецтва, філософії, літератури і фізичної культури. Давні греки вперше в історії спробували створити відкрите горизонтальне суспільство, побудували особливий тип демократії, заснований на самоврядності індивіда, що несе особисту відповідальність за свої рішення. В такому середовищі важливу роль відігравала гармонія між індивідуальним і суспільним. Цікавим є те, що практично все суспільне життя було пронизане агоністичною ідеєю.

Мислення у греків частково звільнилося від "настанов" богів. У своєму повсякденному житті вони спираються на доводи розуму, покладаючись на себе і вважаючи, що сама людина є "творцем свого щастя", а така примітна особливість античної культури як антропоцентризм формує культ тіла людини. Ідеалізуючи богів, греки уявляли їх у людській подобі і наділяли вищою тілесною красою. Людське тіло стало мірилом усіх форм грецької культури [2, с. 126–127].

Давньогрецька культура, особливо в період V–IV ст. до н. е., представляла ідеал людини як поєднання тілесної і фізичної краси з духовним і інтелектуальним змістом. Відомий філософ Аристотель акцентував увагу на вихованні мужності й витривалості, поміркованості й спра-

ведливості, високої інтелектуальної і моральної чистоти [7, с. 162–165]. У своїй праці "Політика" мислитель вказує, що "у справі виховання розвиток навичок має передувати розвиткові розуму і фізичне виховання має йти попереду інтелектуального..." і додає – "у вихованні першу роль повинне відігравати прекрасне, а не тваринне" [1, с. 216–217].

На думку Аристотеля, предметами, необхідними для виховання, були граматика, музика й малювання. Але найбільше уваги приділялося вихованню тіла. Тіло повинно формуватися раніше духу, уміння – раніше розуму. Навіть виховуючи дітей у сім'ї, необхідно звертати увагу на підбір дитячих ігор. У програмі фізичного виховання Аристотель указував на вибір і поділ фізичних вправ, виходячи з можливостей дітей. Він зробив першу в історії фізичного виховання спробу дати вікову періодизацію в дозуванні фізичних вправ [21, с. 6].

Проте, культ мужнього тіла отримував й критичну оцінку. Наприклад, філософ Ксенофан, акцентуючи на надмірному возвеличенні переможців атлетичних змагань – агонів, вказував, що мудрість і обачність приносять користь всьому суспільству і повинні цінуватися більше, ніж атлетична сила і швидкість, оскільки вони приносять славу лише окремому індивіду. Доказом його критичного ставлення є те, що він виступав проти антропоморфних елементів в релігії (висміював богів у людській подобі) [19, с. 34].

Так, разом з утвердженням принципу калокагатії [4, с. 151] як ідеалу виховання людини, що виражає ідеальне єднання фізичної (тілесної) краси та духовної досконалості, розпочався процес протистояння між цінностями культури тіла і культури духовної. Його витоки пов'язують з появою творів Гомера "Іліада" та "Одіссея".

Легендарного давньогрецького поета вважають авторитетним знавцем античної Греції, а його твори початком європейської літератури. Тому в його працях шукали культурні норми і моделі людської поведінки та розвитку. Чи не найвідомішим прикладом може слугувати образ Ахілла – одного з давньогрецьких непереможних героїв.

В "Іліаді" описано, що виховання Ахілла в рівній мірі ґрунтувалося на двох складових – фізичній підготовці, яка була необхідна в боях, а також музиці і ораторському мистецтві. Тут наводяться епітети – войовничий, прудконогий, які підкреслюють фізичну міць і можна у приклад привести слова учителя Ахілла – Фенікса, які наголошують на ораторській майстерності та інтелектуальній культурі славетного героя – "в слові пророчистим був" та "велика-бо сила була в його слові" [6]. В Ахіллеса було навіть два наставники: перший – вже згаданий Фенікс, який вчив його красномовству, щоб він міг бути хорошим оратором і мистецтву військової стратегії; другий – Хірон, який навчав його полюванню, верховій їзді, метанню списа, а також хірургії та медицині. Гармонійне виховання Ахілла стало універсальною моделлю усього античного періоду.

Цікавою сторінкою в історії античної Греції постає Спарта. Життя спартанців було підпорядковане головній вимозі – бути в стані військової готовності. Головною метою спартанського фізичного виховання була підготовка сильного, витривалого, мужнього воїна-захисника спільноти. "У Лакедемоні ... майже все виховання юнаків і майже вся законодавча система передбачають військові цілі", – писав Аристотель у "Політиці" [1, с. 184]. Цікавою позицією фізичне виховання Спарти проявилося і в гендерному аспекті. Історик, філософ та громадський діяч Плутарх зауважував, що становище жінок в Лакедемоні було специфічним. Вони не були ізольовані від суспільства, подібно жінкам у всіх інших частинах Греції. Дівчата проходили таке ж фізичне навчання, як і хлопчики; більш примітно те, що хлопчики і дівчатка займалися разом гімнастикою в оголеному вигляді. "Дівчата повинні були для зміцнення тіла бігати, боротися, кидати диск, кидати списа, щоб їхні майбутні діти були міцні тілом в самому череві їх здорової матері, щоб їх розвиток був правильним і щоб самі матері могли народжувати вдало і легко завдяки фортеці свого тіла..." [14, с. 57].

Одним з найвеличніших явищ грецької культури називають агони. Дух агону проникав усюди, пронизуючи найбільш важливі, основні і домінуючі сфери діяльності людського суспільства: духовну, інтелектуальну, художню та навіть просту селянську і ремісничу [20, с. 115–120]. Як і вся історія давньогрецького суспільства, по суті, вони постають в змагальній традиції, з одного боку пов'язані з культом тіла, а з іншого – змагальним принципом в інтелектуальній і духовній культурі.

Один із основоположників європейської філософії Платон, наприклад, поділяв всю культуру на дві складові: гімнастику, яка включала в себе всю сферу фізичної культури тіла і музику – сферу духовної та інтелектуальної культури. І та й інша складова мають у нього більш широкий зміст, ніж в даний час: "музика" означає все, що входить в сферу муз, "гімнастика" означає все, що пов'язано з фізичним тренуванням і підготовкою. За думкою філософа "музика" майже таке широке поняття, як те, що ми називаємо "культурою", а "гімнастика" являє собою щось значно ширше, ніж те, що ми називаємо "атлетикою" [16, с. 140]. Ідея мислителя полягала у тому, щоб шукати гармонію через синтез цих двох складових людської культури: "хто найкраще почергово змішує гімнастику з мистецтвом і в найпоміркованіший спосіб подає їх душі, того з повним правом ми могли б вважати таким, що досяг досконалості в мистецтві й здобувся на повну гармонію набагато більше, ніж той, хто налагоджує струни" [13, с. 101].

Крім атлетичних змагань у древніх греків були також Панеллінські ігри, присвячені поезії, співу, музиці і театру. Піфійські ігри під заступництвом бога Аполлона, що проходили до 582 р. до н.е., присвячувалися спочатку виключно його музам (пізніше вони включили в себе і атлетичні змагання). У Немейських й Істмійських іграх, що проводилися під заступництвом богів Зевса та Посейдона, було дві офіційні програми: атлетична і музична, які об'єднували духовну і фізичну культуру.

Всесвітньовідома Олімпія також була місцем проведення атлетичних змагань, під час яких виступали поети, письменники і філософи. У числі учасників і переможців Олімпійських ігор були такі відомі вчені та мислителі як Демосфен, Демокріт, Платон, Аристотель, Сократ, Піфагор, Гіппократ. Причому змагалися вони не тільки в образотворчих мистецтвах. Наприклад, Піфагор був чемпіоном з кулачного бою, а Платон – в панкратіоні [11].

Деякі стародавні філософи, наприклад Сократ, засуджували те, що організатори Олімпійських ігор вирішили присуджувати високі нагороди на Іграх атлетам за досягнення, пов'язані з їх фізичними результатами, але не нагороджували поетів, мислителів і філософів, концепції і праці яких, за його думкою, могли принести не тільки особисту славу, а й користь іншим людям, жителям інших міст-полісів. Хоча мислитель висловлював також тезу на підтримку фізичних вправ – "люди, від природи немічні тілом, завдяки вправам стають міцніші силачів".

Загалом відомо, що і змагання в інтелектуальній сфері стали приносити лаври олімпійців на агонах в Олімпії. Наприклад, Есхіл, Софокл та Евріпід були для древніх греків олімпійцями в інтелектуальній сфері. Демосфен мріяв бути політичним оратором і виступати перед Народними зборами, для чого він почав фізично загартовуватися, тренувати дихання та підніматися в гори [9, с. 13]. А відомий філософ і математик Піфагор вважав, що фізична культура допомагає розумовій діяльності людини. У 588 році до н. е. він став чемпіоном Олімпійських ігор з кулачних боїв [12].

Загальновідомо, що фізична культура та фізичне виховання сприяють здоровому способу життя. Тому, стародавні філософи, знахарі та лікарі робили спроби дослідження здоров'я, причому не тільки через осмислення природи людини, а й наголошували на значенні її діяльності, способі життя та мислення. "Яка діяльність людини, така вона сама, така її природа", зазначав Гіппократ у трактаті "Про здоровий спосіб життя" [3, с. 217–218]. Асклепіад – вважав, що метою лікування має бути поновлення розумової активності, харчування, перебування на повітрі. Він писав, що треба "дати дихання шкірі, ... її частіше омивати, а також застосовувати фізичні вправи: біг, гімнастику, ходьбу, активні та пасивні рухи, масаж, прогулянки" [21, с. 7].

Однак, виходячи з вище сказаного, не можна ідеалізувати ні еллінську гармонію, ні давньогрецьку атлетику. У цьому сенсі гармонія між духом і тілом домінувала в Стародавній Греції до V–IV ст. до н. е., а потім почав проявлятися і поглиблюватися розрив між ними. Трагедії Евріпіда вже була сповнена глузувань над атлетами. Аристофан (давньогрецький поет-комедіограф) говорить про те, що молоді люди перестали відвідувати палестри, а більш цікавляться філософією [5, с. 9–10].

Чимало мислителів з тривогою підкреслювали, що люди надають перевагу видовищності, швидкості та силі кінцівок над інтелектуальним розвитком. Возвеличена атлетична мораль з самого початку проведення змагань була сповнена недоліків. Хитрощі, спрямовані на досягнення перемоги не завжди або ж не в повній мірі засуджувалися громадською думкою і, більш того, широко практикувалися. В таких змаганнях як кулачний бій, боротьба, панкратіон, було дуже багато відвертої жорстокості. Відомо, що поєдинки в них тривали до переможного кінця, а в панкратіоні всі прийоми єдиноборства були дозволені і учасники часом закінчували сутички з важкими каліцтвами і навіть смертю. Ці негативні сторони давньогрецької атлетики супроводжували її з моменту виникнення.

В подальшому розвитку вони стали проявлятися повсюдно. Тут доречно згадати, що давньогрецькі агони проходили на тлі численних воєн і чвар між полісами. Мир для античних греків був скоріш винятком, натомість війна була нормальним станом. Це визначало пріоритетну спрямованість фізичної підготовки – більшість змагань було спрямовано на демонстрацію військово-фізичних умінь, перемога в яких досягалася усіма можливими способами, часто на шкоду гуманним принципам. Таким чином, ідеалізувати давньогрецьку фізичну культуру було б неправомірно, хоча применшувати її важливість теж.

Антична культура не обмежилась тільки грецьким суспільством, а стала середовищем розквіту ще одного всесвітньо відомого феномену – Римської цивілізації. Для розкриття її особливостей потрібно дати певну характеристику.

На розвиток Риму, без сумніву, вплинула культура Стародавньої Греції. "Проникнення римлян на Балкани і приплив греків в Італію вели до неминучих контактів людей двох близьких культур і засвоєнню римлянами грецької освіченості" [15, с. 12]. Давньогрецький історик Полібій, підкреслив суттєву особливість давньоримської культури, вказуючи не те, що римляни могли змінювати свої звички, запозичуючи корисне в інших культурах [15, с. 5–33]. Мова про те, що римська культура не мавпувала грецьку, а була наступницею, розвиваючи та поглиблюючи її досягнення. Підкоряючи різні народи, римляни вбирали їх культурні досягнення, але при цьому зберігали свої звичаї та притаманні риси – практицизм, дисциплінованість, системність, традиціоналізм, динамізм.

На Апеннінскому півострові головною силою в VIII–VI ст. до н.е. були етруски. Вони заснували й упорядкували міста з величними храмами і навіть каналізацією. Одним з таких міст, яке виникло на місці кількох сільських поселень, в VIII в. до н.е. був Рим. До кінця VI ст. до н.е. настінні розписи і знайдені побутові предмети свідчать про те, що фізичні вправи були досить поширені у цей період, особливо біг, метання диска і списа, боротьба, кулачний бій, верхова їзда, змагання колісниць, стрибки, а також плавання і стрибки у воду. Наприклад, у 1958 році в некрополі в Тарквініях була виявлена гробниця, датована приблизно 500 р. до н.е. з дуже багатим художнім оздобленням. Майже на всіх малюнках були зображені атлетичні сцени. Тому її назвали "гробницею олімпійських ігор" [10, с. 25]. Крім атлетичних ігор у етрусків популярні були поєдинки людини з тваринами (биками, собаками), що носили характер жорстоких розваг господарів і рабів Стародавнього Риму. Незважаю-

чи на велику кількість змагань та ігор, у них не було такого як у греків культу людського тіла, що підтверджується творами мистецтва. Часто змагання зображуються разом з глядачами, що свідчить про публічність та політизованість ігор.

У період Республіки, основним правом і обов'язком римського громадянина вважалася служба в армії. Військова підготовка була добре організованою, з суворою дисципліною. У діалозі сатира Лукіана «Анахарсіс, або про тренування тіла» Солон підкреслює, що змушує синів виконувати фізичні вправи, щоб вони були хорошими захисниками своєї держави та її громадян: "Ми вважаємо, що користуємося при цьому найкращими вправами, загартовуючи голе тіло і роблячи його більш здоровим і сильним, легким, стрункім і непоборним для ворогів" [8, с. 222].

Ядро римських легіонів становили піхотинці, які щодня здійснювали походи різної дальності, при цьому несучи на собі зброю, особисті речі і спорядження для табору.

Особливо популярними були гладіаторські бої, що влаштовувалися в Древньому Римі в кінці республіканського періоду і в епоху імперії (I ст. до н.е. – V ст. н.е.). Організація таких видовищ мала соціально-політичне підґрунтя, адже римська правляча знать прагнула здобути прихильність натовпу, привернути її на свою сторону в боротьбі за досягнення політичних або економічних цілей.

Гладіаторські бої беруть початок від культових похоронних обрядів, пов'язаних з жертвопринесеннями. Римський філософ Луцій Сенека мотивом своєї моральної філософії вважав любов до людини. Йому належать знамениті слова: "homo res sakra homini" (людина є святинею для людини). Мабуть, саме тому Сенека засуджував бої гладіаторів і відкрито висловлював зневагу до тих, хто цим займається. Він заступався за людську гідність рабів, які виконували цю роль. Мислитель писав: "випадково я потрапив на обіднє видовище, сподіваючись там якоїсь забави, дотепів, розслаблення – того, на чому б могли відпочити очі людей, пересичених виглядом людської крові. Та ба! Милосердям, власне, можна було назвати бої, що відбувались там раніше. Тепер – не до жартів: розпочалася справжня різанина. Жодного прикриття – все тіло оголене для ударів; порух руки – рана. Цьому видовищу здебільшого надають перевагу над звичайними поєдинками, як і перед улюбленими парами бійців. Ще б пак! Ні шолом, ані щит не протистоять мечеві. Та до чого тут захист? До чого вміння? Все це лише ненадовго відстрочує смерть. Уранці людей кидають на поталу левам та ведмедям, в обід – глядачам. Вони й нацьковують убивць на тих, які в свою чергу стають убивцями; переможця приберігають лише для наступного вбивства: єдиний вихід для всіх, хто тепер б'ється, – смерть" [18, XII]. У 12 листі до Луція він згадує й мистецьку сторону видовища, вказуючи, що під час перерви часом ставились міми – короткі сценки з життя.

Після падіння республіки відбулася заміна громадянського війська найманим. Основою військової підготовки були систематичні тренування, в які входили боротьба і фехтування на дерев'яних палицях. Поширений у військах був і біг зі зброєю. Імператорський період Стародавнього Риму характеризується тим, що фізична культура вільних громадян стала предметом уваги імператорської влади. З цією метою будувалися величезні лазні-терми – невід'ємна частина життя імператорського Риму. Вони обладналися з комфортом, в будівлях були аудиторії, бібліотеки, зали для фізичних вправ та ігор. У комплекс бань також входили палестри, що призначалися для гімнастичних вправ, практики гри в м'яч. Для римлян атлетика була скоріш способом розваги, публічного видовища.

З III ст. н.е. Римська імперія вступила в період глибокої кризи. Після довгих гонінь в якості нової ідеології утвердилося християнство. Почастішали напади варварських племен, які зруйнували територіальну цілісність імперії. У 476 р. Риму був нанесений нищівний удар, влада перейшла до варварських дружин, Римська імперія перестала існувати. Боротьба між старим світоглядом і новим християнським вченням відбилася і на сфері фізичної культури. Спочатку християнство в силу своєї слабкості терпимо ставилося до фізичної культури античного світу. Однак, поступово християнство відкидало всілякі радості життя, в тому числі свята і змагання, вважаючи їх пережитками язичницьких обрядів та поганських ритуалів. Римські філософи, мислителі зверталися до питань фізичного виховання дітей, молоді куди рідше, ніж в Стародавній Греції. Лише деякі з них – мислитель Квінтиліан, філософ Сенека, лікар Гален, поет Ювенал, висловлювали думку про користь занять фізичними вправами військової і загальної фізичної підготовки для здоров'я. Саме Ювеналу належить відомий вислів: "Mens sana in corpore sano", що у перекладі з латини – "У здоровому тілі – здоровий дух". Насправді в оригіналі він звучить так: "Якщо ти просиш чого і до святилищ жертви приносиш – там тельбухи, ковбасу, що з білої свині приготував, – треба молити, щоб розум був здоровим в тілі здоровому. Бадьорого духу проси, що не знає страху перед смертю, що шанує за дар природи межу свого життя, Що в змозі терпіти утруднення які завгодно..." [22].

Висновки. Фізична культура Античного світу є досить цікавим плацдармом для філософських досліджень. В цей період формувалися перші елементи фізичного виховання та майбутнього спорту, особливого значення та уваги заслуговують Олімпійські ігри. Не менш важливими та суспільно значущими постають питання про гармонійний розвиток – поєднання фізичної міці та інтелектуальної культури. Крім того, можна виокремити й два своєрідні підходи до фізичної культури та громадянського суспільства загалом – грецького та римського. В грецькій культурі кожен отримує свій зиск з прогресу суспільства, в якому жорстка система громадянства. Римське суспільство створило інклюзивну систему – в котрій кожен має право голосу, своє право на суспільний внесок і свій сенс належності до цієї спільноти. Можливо саме тому, в першій фізична культура пронизувалась ідеєю гармонії культу тіла й інтелекту та підпорядковувалась традиції, а інша включала в себе перш за все видовищність та політичні цілі.

Список літератури:

1. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
2. Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Кравченко О.В. Історія світової культури: Навч. посібник / Наук. ред. В.М. Шейко. – К.: Кондор, 2006. – 404 с.
3. Гиппократ. О здоровом образе жизни // Гиппократ. Избранные книги. – М.: Государственное издательство биологической и медицинской литературы, 1936. – С. 217–218.
4. Гіптерс З.В. Культурологічний словник-довідник / З.В. Гіптерс. К.: ВД «Професіонал», 2006. – 328 с.
5. Голощапов Б.Р. История физической культуры и спорта: учебник длястуд. учреждений высш. проф. образования / Б.Р. Голощапов. – 10-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 320 с.
6. Гомер. Іліада / Гомер. – Харків: Фоліо. – 416 с.
7. Дячкова Т.В. Мета виховання на сучасному етапі розвитку української держави [Текст] / Т.В. Дячкова // Педагогічні науки. – 2007. – Вип. 45. – С. 162–165.
8. Лукиан Самосатский. Сочинения. В 2 т. Т. 1 / Под общ. ред. А.И. Зайцева. – СПб.: Алетейя, 2001. – 480 с.
9. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика / Л.І. Мацько, О.М. Мацько. Навч. посіб. – 2-ге вид., стер. – К.: Вища шк., 2006. – 311 с.
10. Моисеева О., Коваленко Т., Кузнецов Е. Социальное значение физической культуры и спорта: Методическая разработка по курсу «Физкультура в вузе» / О.А. Моисеева. – Волгоград: Издательство Вол ГУ, 1999. – 40 с.
11. Олимпийские игры Древней Греции. [Электронний ресурс] // Энциклопедия Кругосвет. – Режим доступа к ресурсу: http://www.krugosvet.ru/enc/sport/OLIMPISKIE_IGRI_DREVNE_GRETSII.html?page=0,1.
12. Піфагор. Цікаві факти [Електронний ресурс] // © dovidka.biz.ua. – Режим доступу до ресурсу: http://dovidka.biz.ua/pifagor-tsikavi-fakti/.
13. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.
14. Плутарх. Сравнительные жизнеописания / Плутарх. – Москва: Издательство «Наука», 1994. – 714 с. – (2).
15. Полибий. Всеобщая история / Пер. с греч. и комментарии Ф.Г. Мищенко. Том I. СПб.: «Наука», «Ювента», 1994. – (Историческая библиотека). – С. 5–33.
16. Рассел Б. История западной философии. В 3 кн.: 3-е изд., испр. / Подгот. текста В.В. Целищева. – Новосибирск: Сиб. унив. изд-во; Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 992 с.
17. Семенюк К.С. Калокагатія: сутність і специфіка історичної трансформації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2004. – Вип. 70. – С. 34–37.
18. Содомора А. Сенека. Моральні листи до Луцілія / А. Содомора. К.: Основи, 1999 (2-е вид.). – 608 с. Лист XII.
19. Спиркин А.Г. Философия: учебник для бакалавров / А.Г. Спиркин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2012. – 828 с.
20. Степанов Г.И. Актуальные проблемы права и государства в XXI веке, Т. 2. – Уфа, 2012. – С. 115–120.
21. Тягур Р.С., Тягур Т.Р. Історія фізичної культури і олімпійського руху: 180 базових термінів / Р.С. Тягур, Т.Р. Тягур. – Івано-Франківськ: Видавець Віктор Дяків, 2013. – 374 с.
22. Ювенал. Сатиры / [Перевод: сатиры 1–8 – Д.С. Недовича, сатиры 9–16 – Ф.А. Петровского]. – Сатира X, с. 350.

Полищук Р.Н.
Львовский государственный университет физической культуры
имени Ивана Боберского

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО МИРА: ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД

Аннотация
Жизнеустройство античного индивида (антропоцентризм, полисная система, космологичнисть, состязательность, зрелищность и т. п.) Определял особенности и способ поведения гражданина, был направлен на удовлетворение его жизненных потребностей, среди которых постепенно выделялась необходимость в физических упражнениях. Физическая культура (агонистики), как форма проведения досуга и элемент развития античного общества, способствовала формированию качеств, приносила людям славу, публичное признание и стала атрибутом культуротворчих основ античного человека. Мыслители этого периода неоднократно выражали свое мнение о важности физических упражнений в гармоничном развитии личности.
Ключевые слова: античная культура, агоны, антропоцентризм, аскетизм, калокагатия, полис.

Polishchuk R.M.
Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky

PHYSICAL CULTURE OF THE ANCIENT WORLD: A PHILOSOPHICAL VIEW

Summary
The life-system of the ancient individual (anthropocentrism, polis system, cosmologicality, agon, amusement, etc.) determined the characteristics and manner of behavior of a citizen, was aimed at satisfying his vital needs, among which gradually emphasized the need for physical exercise. Physical culture (agonistic), as a form of leisure and an element of the development of the ancient society, contributed to the formation of virtues, brought people glory, public recognition and became an attribute of the cultural fundamentals of the ancient man. Thinkers of this period have repeatedly expressed their opinion about the importance of physical exercises in the harmonious development of personality.
Keywords: ancient culture, agon, anthropocentrism, asceticism, kalokagathia, polis.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 78.071.1(477)

ТВОРЧІСТЬ ДМИТРА ГНАТЮКА: СТОРІНКАМИ ОСОБИСТІСНОГО

Бондарчук В.О.
Національна музична академія України
імені П.І. Чайковського

Обрана для дослідження тема, дає можливість зануритися у сферу митецького сходження на олімп світового визнання видатної особистості національної музично-театральної культури України – Дмитра Михайловича Гнатюка. Унікальні і неповторні якості Майстра, виражені здатністю створювати навколо себе художній світ, стимулювали злет українського оперного виконавства на щаблі європейського та світового визнання.
Ключові слова: творча особистість, виконавська інтерпретація, оперне мистецтво, стильові координати, майстер сцени.

Постановка проблеми. Наукова думка сьогодення стимулює до перманентного переосмислення сталих і вже канонізованих методів та механізмів вивчення творчої біографії як явища культури, закладаючи непохитні основи для розвитку гуманітаристики у просторі новітніх осягань та дискурсів. Досліджуючи творчу біографію Д.М. Гнатюка, сучасне мистецтвознавство заповнить значні прогалини національної культурно-мистецької спадщини.

Аналіз останніх досліджень, сформований на епістолярній спадщині Д. Гнатюка, його спогадах, листах, особистих записах, зокрема: спогади про участь у концерті для Сталіна [1], про М.Т. Рильського [4], О. Гончара [6], І.С. Паторжинського [5]. Закладаючи в основу дослідження першоджерело, ми маємо можливість відчути первинність в оцінки мислених подій і явищ комутативного простору Митця.

Мета дослідження полягає у дослідженні творчої біографії Д.М. Гнатюка в контексті опрацювання його епістолярної спадщини. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні історичного, мистецтвознавчого та культурологічного методів, що дає можливість аналізу творчої біографії в контексті міждисциплінарного зв'язку.

Виклад основного матеріалу. Архетип українського культурно-мистецького простору XX століття сформований зіткненням як соціальних, політичних, ідеологічних, так і мистецьких суперечностей, тло яких увінчане контрастною багатозначністю жанрового вітчизняного розмаїття. Кожний мистецький напрям, кожний жанр стимулював до локалізації творчої особистості як феномену часу, презентуючи світові українську культуру як модель, сутність якої наповнена екзальтованим прагненням до катарсису мистецтва, до очищення його внутрішнього єства від контекстних негативних аплікацій, до формування творчої інтелехії як результату динамічних зрушень та апробацій. Феномен творчої особистості української культури XX століття протистоїть соціальній, економічній, ідеологічній тиранії, яка всіма засобами прирікала суспільство на перманентну вульгаризацію, безкультурщину, зневіру, забуття. Занурення у минуле мистецького простору XX століття дає можливість відчути динаміку генераційного протистояння у творчості Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, ввібрати інтонації народного мелосу у композиціях К. Стеценка, В. Косенка, Платона та Георгія Майбороди, відчути екзистенційну напругу композиторської техніки В. Губаренка, В. Кирейка, Ю. Мейтуса, полинути у вимір неперевершених координат композиторської техніки М. Скорика, Є. Станковича, В. Сильвестрова, насолодитись неповторними зворотами вокальної творчості І. Шамо, О. Білаша, осмислити ідентифікацію народно-інструментальної традиції крізь оптичні проекції В. Зубицького, замислитися над проблемою протистояння особистості і часу у творчості С. Турчака, К. Симеонова, відчути сакральні лейтмотиви хорової звучності у інтерпретаціях Є. Савчука, переосмислити канони оперного виконавства завдяки співу І. Паторжинського, Є. Чавдар, З. Гайдай, А. Солов'яненка, Є. Мірошниченко, Б. Руденко, Л. Лобанової, М. Кондратюка, Г. Туфтіної, Є. Колесник, М. Стеф'юк. Кожне з названих імен являє собою віху українського професійного академічного мистецтва, яке не тільки віддзеркалює культурні та суспільно-політичні тенденції, а й звеличує мистецькі надбання України XX століття з потенцією їх ствердження у континуумі європейських та світових парадигм. Це ті особистості, які створюють сферу мистецького середовища, що сформувало, зростило і відпустило у простір соціального, політичного та культурного становлення постать, яка окреслила площину вітчизняних мистецьких звершень XX – початку XXI століття – Д.М. Гнатюка.

Одержимість мистецтвом, фанатичне і повне занурення у сутність поняття з глибоким і виваженим переосмисленням механізмів його організації та структурованості в просторі часової реальності – це ті координати, що окреслили феномен особистості Д.М. Гнатюка у непорушних вимірах естетичної та етнічної ідентифікації України XX – початку XXI століття.

Дмитро Гнатюк – особистість, сформована реаліями потужних зламів ідеологічних, соціальних, політичних, культурних та мистецьких векторів парадоксального і жорсткого часу для країни, часу, що представлений в історії гене-

раційним протистоянням фашизму крізь призму втрат у Велику Вітчизняну війну; пекучим Сталінським тоталітаризмом; екстазом його руйнації та відлигою М. Хрущова, відлуння якої впевнено формує риторику ренесансу нації, її традицій та самобутності; період, що окреслений стихією шістдесятників, світоглядні моделі котрих були ледве помітними крізь оптику чіткої девальвації національної самобутності; періоду, в якому хаотична зміна векторів соціальної, політичної та ідеологічної деформації стимулює до творчої реабілітації нації 80-х років, її досягнень та пріоритетів у літературі, кінематографі, освіті, науці, музичному мистецтві; періоду, який пронизаний потужним протистоянням національної свідомості хаотичним програмно-структурованим моделям тоталітарної ідеології радянської організованості з подальшим проголошенням незалежності України 1991 року; періоду, завуальовані і заангажовані координати якого стануть в основі породження невпинної синонімічної анархії у вигляді пафосних гасел «вільна особистість», «творчий художник», «культурно-мистецька реанімація» і т.д.; періоду, в якому мистецький олімп буде представлений видатним конгломератом С. Турчака, Є. Мірошниченко, А. Солов'яненка, які сформують естетичні моделі національного надбання українців, винесуть його у простір європейського та світового визнання; періоду, в якому жага до національного відродження та визнання, потреба у переосмисленні та ідентифікації цінностей нації будуть обрамлені помаранчевим протистоянням та кривавими подіями революції гідності; періоду, в якому постать Дмитра Гнатюка відчує занурення у різні соціальні, політичні, ідеологічні та мистецькі стихії, вбираючи їх енергію та невпинно закарбовуючи у тло мистецтва, освіти, науки та соціальної парадигми.

Феномен Д.М. Гнатюка як творчої особистості наповнений багатогранністю проявів у різних сферах суспільної організації. Ми без сумнівів можемо розглядати постать митця в контексті циклічних моделей: митець – час, митець – політика, митець – мистецтво, митець – освіта, митець – митець і т.д. Така багатовекторна і розгалужена концепція дає можливість зруйнувати сталі стереотипи щодо творчої особистості, як моделі, що аналізується однобічно, що поринула у світ мистецтва, інтерпретуючи його лише стильовими координатами та жанровими детермінаціями музичного мистецтва. Всі ці циклічні моделі дадуть можливість розгледіти у складних вимірах XX століття постать, яка стала інструментом конструювання людських особистостей часу, взірцем суспільної ідентифікації, мірилом оперної, режисерської та освітньої практики.

Д.М. Гнатюк – постать, сутність якої формувалася рефлексією глобальних деформацій історії з її динамікою до відродження та інерцією у втриманні сформованих часом політичних та суспільних позицій; культури, основа котрої поставала крізь призму потужної етнічної девальвації і була визнана світовою мистецькою спільнотою.

Світоглядні засади Д. Гнатюка формувалися під гаслами румунської ідеології, що у переплетінні з канвою радянських стереотипів, вкарбували у його внутрішній простір відчуття генетичної належності та самобутності. Такі зрушення визначили потенцію митця до переоцінки етико-моральних цінностей дійсності, сформували напрямки подальшої самореалізації та самоактуалізації. Дмитро Михайлович згадує: «Коли у 1940 році Радянська армія звільнила Буковину і вона воз'єдналася із Радянської Буковиною, мої мрії були недалекі від здійснення, але почалася Велика Вітчизняна війна і вони знову відсунулися на довгий час» [2]. Культурно-мистецьке середовище, як простір формування творчої особистості Д. Гнатюка, зазнає перманентного втручання механізмів зовнішньої політики держави, системно конструюючи вектори його становлення та розвитку. Події Великої Вітчизняної війни доповнюють сутність Д. Гнатюка жагою до свободи, любов'ю до батьківщини, прагненням зберегти її цінності та традиції. Війна – це явище, яке вимагає перманентного самооновлення людських цінностей, вироблення нових форм комунікації, засобів задоволення інтересів і суспільних потреб. Загострене відчуття реалій і безжалісного часу сформували у митця непохитність поглядів, уподобань та інтересів. У вирі буремних подій він стрімко входить у культурно-мистецьке середовище (організовує хорові колективи, продукуючи цим самим віру у перемогу над мороком фашизму), планує його розвиток, визначає координати естетичних світоглядних моделей.

Закінчення війни відкриває нові можливості розвитку Д. Гнатюка. «1945 рік був роком перемоги над страшною фашистською силою, початком мирного життя, початком здійснення мрій, які жеврілі в серці кожного з нас. Моєю мрією була пісня, яка жадала вилетіти з душі на простори, бажання стати співаком, артистом, брати безпосередню участь у мистецькому житті», – згадує Дмитро Михайлович [3]. Пізнання незнаного простору мистецтва буде пов'язане з його роботою артистом хору Чернівецького музично-драматичного театру ім. О. Кобилянської, а людиною, яка відкрила шлях на творчий олімп, був художній керівник театру В.С. Василько. «Добре пам'ятаю той день, коли зайшов до нього в кабінет і попросив, щоб він мені дав маленьку роль. Не піднімаючи очей, Василь Степанович сказав: «Перш, ніж грати на сцені якусь роль, треба навчитися добре говорити». Потім пильно подивився на мене і додав: «Для того, щоб добре грати, щоб уміти запалити глядачів, треба багато знати, треба вчитися». З великою дякою, шаную, згадую ті хвилини, які, по суті, стали переломним моментом у моєму житті» [3].

Дмитро Михайлович увійшов у вітчизняне професійне академічне мистецтво у складний і неоднозначний час – повоєнний період, що не тільки гальмував, а й нищив етнічні та соціокультурні нашарування в усіх ланках вітчизняної культури, освіти, науки. Становлення Дмитра Гнатюка як оперного виконавця збігається з періодом повоєнного відродження вітчизняного культурно-мистецького простору і з часом його вступу (1946 рік) до Київської консерваторії. «Вступивши в 1946 році до Київської консерваторії імені П.І. Чайковського до творчої майстерні І.С. Паторжинського, я попав у справжню лабораторію високого вокально-музичного мистецтва», – згадує Д. Гнатюк [5]. Період навчан-

ня у стінах славетного мистецького закладу став початком формування у Дмитра Михайловича засад професійного академічного мистецтва, поняття оперно-вокальної культури, зумовленого сильним мистецьким континуумом вчителя і учня, учня і однодумців, учня і корифеїв оперної сцени. Д. Гнатюк згадує як І.С. Паторжинський під час зустрічі з С.І. Мигаєм промовив: «Це росте Ваша зміна. Після таких слів хотілося перевернути гори, але не підвести свого вчителя» [5]. Навчання у консерваторії відкрило для Д.М. Гнатюка обрії високого п'єдесталу професійної академічної музичної освіти, наповненої потужними інформаційними потоками, що сприяло його розвитку як соціальної особистості. Саме у стінах консерваторії Д. Гнатюк сформує напрямок свого подальшого мистецького сходження на олімп світового оперного виконавства, саме тут він відкриє для себе сутність музичної режисури, що прокладе магістраль його мистецької самовизначеності та самоактуалізації, саме у стінах консерваторії він відкриє для себе літературне надбання українського народу, його історію крізь призму обрамленого тоталітарною ідеологією часу.

Знаковою у творчій біографії митця була постать О. Гончара, яка пройшла крізь все життя Дмитра Михайловича, залишивши помітний слід у вигляді зашерхлої рани, яка вже й не болить, але все ще нагадує про себе. «Накрапав дощ. У Києві, на Володимирській вулиці, біля газетного кіоску стояла черга: у продаж надійшла остання частина трилогії Олеся Гончара «Прапороносці» – «Злата Прага». Це був 1948 рік. І хоч дощ посилювався, черга не розходилася, кожному хотілося придбати книжку. Були в черзі й представники студентської братії, горлаті, голодні, але щирі і веселі. Складалися, купували одну книжку на кількох», – з великим пієтетом згадує Д.М. Гнатюк ту мить, коли він придбав для себе твір О. Гончара [6]. Творчість письменника, сутність якої обрамлена ідеєю рівноправності та інтонаційно-загостреним відчуттям свободи і незалежності, боротьбою внутрішнього «Я» особистості з часом та його герметизацією суспільних поглядів, відкрила для Дмитра Михайловича новий, незнаний раніше простір, наповнений величчю національного українського здобутку. Як згадує Д. Гнатюк, особливий вплив на нього мав роман О. Гончара «Собор». «Його протест проти існуючих порядків, проти безправ'я народу, повної залежності селянства, нищення духовності, нищення безцінних пам'яток історії та культури, проти брехні, зведеної в ранг державної політики, проти процвітання чиновників, які ради кар'єри готові на все, – мав характер нищівної критики ладу. Для такої позиції треба було неабиякої мужності. Навіть порушити питання про збереження соборів, храмів духовності, було ризикованою справою. Адже офіційна настанова «релігія – опіум народу» ніким не була відмінена, і прекрасні собори, навіть тисячолітньої давності, гинули чи від прямого руйнування, чи занедбані як склади або нікому не потрібні приміщення», – згадує О. Гончар [6].

Дмитра Михайловича особливо переймала тема ідентифікації самобутності української нації, її традицій та ідентичності. У часи, коли переслідували О. Гончара владні тоталітарні структури і ганьбили ім'я славетного патріота, Дмитро Гнатюк, від'їжджаючи з концертами до Канади, таємно вивозить декілька примірників «Собору», підтримуючи ідеологічну позицію товариша. У творах О. Гончара Д.М. Гнатюк знайшов для себе підтримку в протистоянні часу, його тоталітарній міцності і нещадності. «Мене, зокрема, як співака, для якого у ті часи навіть вибір пісні міг бути фатальним, його приклад наснажував, давав сили. Добре пам'ятаю я, як вперше проспівав, до речі на XXV з'їзді Компартії України, тобто не криючись перед керівництвом, свідомо, пісню О. Білаша на слова Д. Павличка «Україна моя». У ній є такі слова: «Україно моя, Україно, я для тебе на світі живу». І хоч там же для «урівноваження» є ще й інші – дуже інтернаціональні «лиш твоєю любов'ю я можу обнять всі народи й племена землі», мені добре влетіло. Ніхто інший, як сам перший секретар ЦК Компартії України В.В. Щербицький викликав мене до себе і сказав, що з мого боку це було неправильно, необачно, що до них надійшло багато листів від комуністів, які різко звинувачують мене в націоналізмі. Така ситуація могла закінчитися для мене погано, але я згадував, як тримався у важкі для себе часи Олесь Терентійович, і ні про що не шкодував. На щастя, цим історія з піснею обійшлася, але могло бути й гірше», – згадує митець. Долі О. Гончара і Д. Гнатюка переплелися в єдиній меті – вберегти національний дух українців, відстояти їх віру у справедливість. Робота їх депутатами Верховної Ради СРСР, у комітеті з присвоєння шевченківських премій, у комітеті захисту Миру, у всеукраїнському фонді відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини, давала надію на досягнення цієї мети.

Середовище, в якому зростала творча особистість Д. Гнатюка, увінчане іменами видатних діячів культури, мистецтва, освіти, науки, кожне з яких мало вплив на формування самобутності митця, його життєву та творчу позицію. 1946 року Д. Гнатюк знайомиться з М. Рильським, який наповнить молодого артиста відчуттям гідності, гармонії, поваги та взаємопідтримки, збагатить лексику митця мелодичними зворотами, скоротить ту просторову генетичну дистанцію, яка відділяла його від рідної Буковини, родини, друзів. З великим піднесенням і хвилюванням Д. Гнатюк гортає сторінки віршів поета: «А ці рядки у вірші «Хлопчик», мені здавалося, були написані про мене, не стільки за збігом імені, скільки за виявом великої любові до музики», – зазначає у спогадах Дмитро Михайлович [4].

У період, коли Дмитро Михайлович потрапив у поле зору політичних переслідувань за виконання на концертах козацької думи «Віє вітер, віє буйний», за що його навіть виключили з комсомолу, Максим Тадейович втрутився і Д. Гнатюкові дали спокій. М. Рильський став авторитетом для Д. Гнатюка як особистості, яка концентрує увагу на єдиній меті – зберегти автентичні засади народнопісенної культури українців, утримати статус одного зі співочих народів, який має, а головне поважає, своє надбання, з гордістю культивуючи славетні традиції у вирі світового етнічного розмаїття. 1951 року під час поїздки до Москви на декаду українського мистецтва

й літератури, Д. Гнатюк і М. Рильський їхали в одному купе вагона, обговорюючи проблему гідності особистості, знищення і плюндрування її духовної скарбниці. «Але за тих обставин про це говорилося натяками, з недомовками. Про незалежність України можна було тільки мріяти. Та нічна розмова залишила глибокий слід у моїй душі. Вона спонукала до ширшого бачення й розуміння мистецтва, зокрема, народної пісні у творчості народу, до різних аспектів добору, виконання вокальних творів. Ця розмова спонукала до формування високого, інтелігентного і інтелектуального. А ще його роздуми утверджували почуття національної самовідданості, патріотизму, посилювало любов до України і її багатостраждального народу. Але у ті часи саме це треба було ховати у глибині душі», – згадує Д. Гнатюк [4]. М. Рильський все життя підтримував Д. Гнатюка у його поглядах, цілях, допомагав витримати життєві випробування, що не полишали митця. У той час, коли ім'я Дмитра Гнатюка лише вкарбовувалося у мистецький граніт української оперної сцени, він був заявлений у програмі культурного діалогу України з Росією до 300-річчя воз'єднання 1954 року. Артист виконував партію Остапа з опери М. Лисенка «Тарас Бульба» і відома арія «Прощай, прощай мій брате дорогий, вже не побачимось ніколи», яка з внутрішнім болем звучала над тлінним тілом брата Андрія, попала в поле зору рецензії з подальшою рекомендацією купюри. Художня рада театру наполягала на тому, щоб зняти з опери цю мізансцену, оскільки оплакувати зрадника суперечить світоглядним засадам партійної організації. Для артиста зняти кульмінаційну сцену ролі є важким психологічним ударом, який знецінює його як актора, суперечить механізмам розвитку драматургії твору і внутрішньому єству як творчої особистості. У відчаї Д. Гнатюк звертається до М. Рильського за порадою і допомогою. Поет запропонував залишити арію, змінивши два останні рядки на такі: «Прощай, прощай, хоч жаль мене гнітить, але простить тебе не можу». Цей варіант непрощення був прийнятий, арію врятовано, а Д. Гнатюк з відчуттям високого і піднесеного патріотизму виконував партію Остапа у повному обсязі в Москві, Києві і у всіх подальших постановках цієї славетної опери.

Висновок. Творча особистість Д.М. Гнатюка формувалася у вирі комунікативної моделі повоєнного часу, що перебувала у стані перманентного очищення, творчого катарсису, координати якого визначали корифеї української культури, серед яких був і Г.Г. Верьовка. Ця особистість графічним контуром окреслила усю творчу біографію Дмитра Михайловича. Будучи солістом народного хору, яким керував диригент, Д. Гнатюк бере участь у святкуванні 70-річчя від дня народження Сталіна. «Добре пам'ятаю, в правій ложі театру (як дивитися зі сцени) сидів Сталін, поряд Мао Цзе Дун, члени політбюро. Успіх хору був надзвичайний. Але можна уявити і наш стан – ми співали «самому» Сталіну», – згадує митець [1]. Волею долі Д. Гнатюк був запрошений на приватну зустріч політичних вождів, де виконав пісню В. Заремби «Дивлюсь я на небо» та «Застольну» на честь Сталіна. Такі події стали віхою не тільки в біографії окремої особистості, а й в історії держави, нації. Тоталітарна блокада формувала свої напрямки розвитку суспільства, його культурно-мистецької сутності, підіймаючи на олімп слави одних та ламаючи у таборах долі інших.

Список літератури:

1. Гнатюк Д.М. Спогади [Про участь у концерті для Сталіна] // Особистий архів Д.М. Гнатюка. Зберігається в родині Гнатюків. 6 арк. Рукопис.
2. Гнатюк Д.М. Спогади [Розповідь про себе] // Особистий архів Д.М. Гнатюка. Зберігається в родині Гнатюків. 2 арк. Рукопис.
3. Гнатюк Д.М. Спогади [Сіяч прекрасного з буковинського краю] // Особистий архів Д.М. Гнатюка. Зберігається в родині Гнатюків. 7 арк. Рукопис.
4. Гнатюк Д.М. Спогади [М.Т. Рильський і пісня] // Особистий архів Д.М. Гнатюка. Зберігається в родині Гнатюків. 17 арк. Рукопис.
5. Гнатюк Д.М. Спогади [Про І.С. Паторжинського] // Особистий архів Д.М. Гнатюка. Зберігається в родині Гнатюків. 10 арк. Рукопис.
6. Гнатюк Д.М. Спогади [Спогади про Олеся Гончара] // Особистий архів Д.М. Гнатюка. Зберігається в родині Гнатюків. 9 арк. Рукопис.

Бондарчук В.А.
Национальная музыкальная академия Украины имени П.И. Чайковского

ТВОРЧЕСТВО ДМИТРИЯ ГНАТЮКА: СТРАНИЦАМИ ЛИЧНОСТНОГО

Аннотация
Выбранная для исследования тема, дает возможность окунуться в сферу искусного восхождение на олимп мирового признания выдающейся личности национальной музыкально-театральной культуры Украины – Дмитрия Михайловича Гнатюка. Уникальные и неповторимые качества Мастера, выраженные способностью создавать вокруг себя художественный мир, стимулировали всплеск украинского оперного исполнительства на ступени европейского и мирового признания.
Ключевые слова: творческая личность, исполнительская интерпретация, оперное искусство, стилевые координаты, мастер сцены.

Bondarchuk V.O.
National Music Academy of Ukraine named after P.I. Tchaikovsky

CREATIVITY OF DMYTRO GNATYUK: PERSONAL PAGES

Summary
The theme chosen for the study, gives the opportunity to plunge into the sphere of creative ascension to the Olympus world recognition of the outstanding personality of the national musical and theatrical culture of Ukraine – Dmitry Mikhailovich Gnatyuk. The unique and unique qualities of the Master, expressed by the ability to create an artistic world around them, stimulated the rise of Ukrainian opera performance at the level of European and world recognition.
Keywords: creative person, performing interpretation, opera art, style coordinates, master of stage.

УДК 784.9

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВОКАЛЬНОГО ВИКОНАВСТВА В ЕСТРАДНІЙ ТА АКАДЕМІЧНІЙ МАНЕРІ

Горобець В.П.
Київський національний університет культури і мистецтв

В статті розкриваються проблемні аспекти виконавської діяльності вокалістів. Зазначено, що в умовах сучасної культури необхідно бути універсальними виконавцями, що пов'язане з опануванням різних манер співу, як академічної, так і естрадної. Серед актуальних завдань, що потребують розв'язання, є вміння відтворювати на високому виконавському рівні твори, що написані з урахуванням різних вокальних манер, індивідуального стилю композитора та доби. В процесі удосконалення вокальної майстерності доречним буде використання методичних матеріалів, представлених в мережі Інтернет. Метою сучасного співака має бути поєднання перспективних компонентів обох вокальних манер.
Ключові слова: академічна манера, естрадна манера, вокаліст, стиль, майстерність.

Постановка проблеми. Головною метою будь-якої виконавської діяльності є максимально точне відтворення музичного тексту. Проте подібна задача передбачає надзвичайно ретельну роботу співака над твором, пов'язану з подоланням проблемних аспектів. Спів у кожній вокальній манері має ряд особливостей. Відповідно в кожній з них наявні складнощі різних рівнів. Висвітлення труднощів, які виникають в процесі вокального виконавства, насамперед при співі у естрадній та академічній манері сприятиме виробленню методичного підходу, практичне застосування якого полегшить досягання позитивних результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання виконавської майстерності вокалістів представлені в роботах як вітчизняних, так і російських дослідників. Здебільшого наукові розвідки стосуються висвітлення аспектів, на які варто звертати увагу виконавцю або в академічній, або в естрадній манері. Ґрунтовна розробка, в якій наводиться великий масив інформації, присвячена вихованню вокальної техніки в академічній манери, належить російському досліднику В.І. Юшманову [5]. Історію формування методик, пов'язаних з навчанням академічному співові, розробляє Л.В. Антонова [1]. У праці українських авторів [3] окреслюються вимоги до підготовки фахівців спеціальності «академічний вокал». Питання специфіки роботи звукорежисерів з естрадними вокалістами із залученням звукопідсилювальної апаратури висвітлюються в роботі І.Х. Стулова [4]. Методичні аспекти навчання естрадного вокалу розроблені в статті В.А. Бокоч, Л.І. Кузьменко-Присяжної, Л.В. Остапенко [2].

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. У вітчизняному музикознавчому дискурсі наявний ряд робіт, присвячених методиці викладання співу у різних манерах. Проте ці праці рідко надають рекомендації щодо використання обох вокальних манер. А внаслідок перманентного ускладнення вимог, що висуваються перед сучасними виконавцями в їх професійній діяльності, процес викладання фаху для вокалістів потребує постійної корекції. Тому висвітлення проблем, що можуть виникнути перед співаком, який опановує обидві вищезгадані вокальні манери, є актуальним та малодослідженим завданням.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виділення проблемних аспектів, пов'язаних з вихованням професійних вокалістів спеціальностей «естрадний спів» та «академічний спів» в умовах сучасної культури, однією з найбільш нагальних потреб якої є формування універсального співака, здатного виконувати твори різних жанрів та стильової приналежності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професія співака є однією з тих, що надзвичайно цінується в музичній культурі. Майстерні вокалісти ймовірно чи найбільше, з усіх інших виконавців здатні викликати надзвичайно сильні емоції у аудиторії, передаючи художній образ, створений композитором. Тембр людського голосу може грати на «струнах» людської душі. Але задля досягнення позитивних результатів необхідні постійні вокальні тренування, прагнення до саморозвитку та вміння добре опрацьовувати музичний матеріал.

Варто зазначити, що при опануванні майстерності співу є ряд вимог, що будуть спільними при використанні будь-якої манери. Їх можна поділити на вокально-технічні та музично-естетичні. До вокальної техніки віднесемо вміння добре дихати, використовувати резонатори при співі, здійснювати плавний перехід від одного регістру до іншого. До музично-естетичних компонентів можна віднести бездоганне знання музичного матеріалу, дотримання інтонаційної точності, розвинений слух, точність у дотриманні метро-ритму. Проте, окрім спільних ознак є і різні риси. Розглянемо більше детально особливості співу у різних вокальних манерах.

Більш давні традиції викладання має академічна манера співу. Її зародження генетично пов'язане з професійною музикою. Відповідно, якщо ми кажемо про академічний вокал, то для нього мають бути притаманні навички опанування музичного матеріалу, який відноситься до сфери «класичної» музики. Дане визначення включає композиторські твори, зазвичай представлені у нотному тексті. Задля виокремлення масиву творів, що сюди відносяться, можна згадати творчість західноєвропейських та вітчизняних композиторів, що успадковують сталу традицію, яка склалась починаючи з доби середньовіччя. Опозицією до них буде виступати музика народна, побутова, прикладна, яка не має визначеного автор-

ства та у змістовному відношенні, у виборі форм, інструментарію буде багато в чому відрізнятися від академічної. Причому існування другого типу творів буде пов'язане з усною традицією.

Академічна музика нараховує багато стильових напрямків та достатньо сильно відрізняється в залежності від методу композиції, який використовував автор в процесі написання. Однією з головних вимог постає доречність використання того чи іншого тембрового забарвлення, можливість вільно інтерпретувати твір чи, навпаки, точно дотримуватись найменших занотованих нюансів. Тобто, перед тим, як перейти до безпосереднього початку роботи над вокалом, необхідно провести ретельний теоретичний аналіз самого твору, його жанру, а також стильового контексту, в якому він виник. Досить сильно буде відрізнятись підхід до прочитання музичного твору, написаного у добу бароко та, наприклад, добу романтизму. Для першої характерне застосування більш легкого звуку, використання сухого тембру без надмірного вібрато, наявність творчого підходу до виконання вокальної партії. Згідно актуальному руху «історично поінформованого виконавства» співак повинен розраховувати на камерність концертної зали та інструментального ансамблю, що супроводжує спів. Неодмінним компонентом виконання є імпровізація у репризі барокової арії, створення каденції, причому вони, попри удавану свободу, повинні відповідати стилістиці композитора. Подібні вимоги будуть висуватись при виконанні творів більшості композиторів окресленої доби.

У разі ж виконання творів доби романтизму, визначним аспектом буде вивчення творчого підходу кожного автора. Спів оперних арій Верді та Вагнера буде принципово відрізнятися, причому мова йде не тільки про надзвичайну легкість запам'ятовування та вокальну яскравість музичної мови першого та вокальну складність творів другого композитора. Це йде мова про різні функції, які повинен виконувати співак. В творах Вагнера на перший план буде виходити необхідність бути драматичним актором, який при цьому буде володіти голосовими даними, що виходять за межі звичних. Мова йде про «Helden Tenor».

При виконанні творів композиторів будь-якого стильового напрямку, варто зауважити на необхідності дотримання гучності, в залежності від приміщення, де виконується твір. У разі твору, що виконується у великих залах, як-от опера, необхідним є дотримання балансу між гучністю та тембральною наповненістю, які не повинні виходити за межі вокалізації. В. Юшманов відзначав специфіку оперного співу: «Для того, щоб бути чутним в залі оперного театру, він повинен бути гучним (до 120 децибел, що за інтенсивністю звучання відповідає реву двигуна злітаючого реактивного літака), але це не має бути крик; голос повинен бути яскравим, польотним і разом з тим – м'яким, тембрально наповненим; його тембральна однорідність не повинна бути тембральною одноманітністю, а проспівати голосні треба одночасно фонетично «усередненими» і мати ясно помітну фонетичну різноякісність» [5, с. 8].

Реалії XXI століття створюють умови для того, щоб кожен виконавець міг проявити себе однаково добре, виконуючи твори композиторів, що відносяться до різних і часом протилежних за своїм ідеологічно-художнім підґрунтям, обраних композиційних методів. Хоча в середині XX століття було чимало оперних співаків, які працювали здебільшого з певною музичною вокальною традицією – італійською чи німецькою, виконуючи твори доби Відродження чи спеціалізуючись на мистецтві сучасників, але тепер опанування вокальної майстерності в сфері академічного співу пов'язане з необхідністю наявності навичок виконання в інших манерах. Ця риса відмічається рядом сучасних авторів. «Однією з настанов, що актуалізуються в XX столітті є оволодіння різною співацькою манерою. Зазвичай, серед основних вимог є майстерний спів у академічній манері. Проте з розвитком естрадної музики та проникнення різноманітних стилів у оперні жанри починає більш опукло проступати необхідність співати також у них. Існує ряд творів, в яких можна віднайти риси полістилістики, коли потрібно використовувати естрадну, джазову та академічну манеру» [3, с. 554].

Проте чимало вокалістів можуть мати хибне уявлення стосовно вивчення естрадної манери співу. Подібне враження може скластися внаслідок масивної рекламної діяльності, що впроваджується в мережі Інтернет, де пропонується чимало вокальних курсів, начебто здатних навчити за декілька уроків. «Реклама заявляє про те, що співу можна навчитися швидко і миттєво, протягом усього декількох уроків або місяців навчання (в тому числі через Інтернет, по CD- і DVD-дискам)» [1, с. 72].

Л. Антонова, сучасна дослідниця, наголошує на тому, що уроки, які пропонуються для молодих вокалістів, засновані на дистанційному принципі, мають чимало негативних аспектів, серед яких втрата комунікаційної ланки учень-концертмейстер-викладач. В тому числі відсутність гри у супроводі концертмейстера буде сприяти відсутності здатності виконувати твір наживо. «Однак в більшості випадків це «уроки» низької якості, проводяться музикантами, що не мають кваліфікації «викладач вокального мистецтва», і – як результат – не дають повноцінної професійної освіти в області вокалу; спів під «мінусовку» і використання «програмного» (комп'ютерного) супроводу позбавляють співака «живого» акомпанементу, збіднюють професійне і емоційне насичення від «живого» спілкування з педагогом і концертмейстером, що в кінцевому підсумку заважає повноцінному професійному розвитку молодого вокаліста» [1, с. 72]. На нашу думку, подібні уроки все ж таки мають певну доцільність, наприклад, коли мова йде про те, щоб зацікавити широку аудиторію у навчанні вокалу. Крім цього дистанційні уроки, які пропонуються західними співаками та педагогами, сприятимуть можливості опанувати їх методику, порівняти з вітчизняною. Ймовірно після виникнення зацікавленості завдяки дистанційним курсам, майбутній співак відчує нагальну потребу у поглибленні рівня власної вокальної вправності, що сприятиме його зверненню до професійних викладачів. Не варто також применшувати значення вміння співати під «мінусовку», адже для естрадного вокаліста необхідна ця навичка, нарівні зі співом у супроводі естрадного інстру-

ментального колективу чи вокальним співом а капелла у якомусь камерному гурті. Це різні можливості для розвитку, які не варто відкидати через певну упередженість.

Відзначимо, що спів у естрадній манері має ряд специфічних вимог, що висуваються перед виконавцями. Так, задля урізноманітнення, з метою надання необхідної експресії при виконанні творів, що відносяться до поп-музики (естрадної музики), варто використовувати різні вокальні прийоми – штробас, йодль, гроулінг, субтон та т.п. Їх видобування пов'язане зі специфічними прийомами подачі звуку та його оформленням в процесі вокалізації. «Ми вважаємо за доцільне опанування різними прийомами, які будуть необхідними при виконанні вокальних творів, написаних в останні роки в руслі академічного композиторського письма, де все частіше застосовується залучення певних елементів з інших напрямків музичного мистецтва. Так само їх використання буде доцільним у разі співу творів, що мають синтетичний у стильовому відношенні характер та об'єднують академічну та естрадну манеру» [3, с. 554]. При вивченні вокальних прийомів необхідно дотримуватись рекомендацій професійних викладачів вокалу та не намагатись відтворювати їх без нагляду, особливо на стадії формування. У разі навчання, яке відбувається стихійно, без підтримки, частіше можна досягнути не надто гарних результатів, навіть більше – ймовірним є перевантаження голосових зв'язок, зрив голосу та втрата можливості співати взагалі.

При співі в естрадній вокальній манері, так само необхідним має бути дотримання стильового напрямку. Загальновідомо, що до естрадної музики відноситься ціла низка напрямків, в кожному з яких співак повинен бути обізнаним. Проте наразі подібна вимога досить часто не дотримується виконавцями, призводячи до значних втрат у естетико-музичному факторі твору. «Актуальною проблемою сучасних вокалістів є їх недостатня обізнаність у особливостях різноманітних стилів. Варто зосередитись на тих співацьких манерах, які має опанувати співак. Додання співочому звуку експресивності і виразності здійснюється за рахунок використання в процесі голосоутворення вокальних ефектів» [2, с. 33].

При виконавстві в естрадній манері, необхідним чинником є опанування роботи з мікрофоном. Причому невірним буде твердження щодо недостатньої важливості даної навички. Жоден співак, який не працював зі звукопідсилювальною технікою, не зможе це зробити з першого разу. «Звук, що подається співаком в мікрофон, тепер доводиться розглядати скоріше як сигнал, якесь джерело, що збуджує коливання мембрани мікрофону. Кінцевий звук виходить в результаті проходження джерела звуку через електричні ланцюги цілого ряду звукоперетворюючих приладів. В результаті звук голосу співака на виході завжди дещо відрізняється від вихідного сигналу... У результаті технічної обробки звуку голос співака може стати як кращим, так і гіршим» [4, с. 184–185].

Доречним буде відмітити, що задля професійного співака в повній мірі необхідне поєднання навичок класичної постановки голосу та естрадного співу. За умови використання звукопідсилювальної апаратури, що застосовується на естрадних концертах чи при роботі у студійному просторі, традиції співу bel canto не лише не стануть на заваді, а й навпаки, матимуть продуктивний характер. І. Стулов відмічає цю особливість у своїй науковій розробці: «Ідеальним в сучасних умовах роботи зі звукопідсиленням є голос, що володіє м'якістю, гнучкістю, рівністю і стабільністю по всьому діапазону, при цьому не розвиває особливо сильної звучності. Тут неважко простежити аналогію з співочими задачами і ідеалами часів belcanto і ранньої італійської опери» [4, с. 185].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Діяльність сучасних вокалістів пов'язана з вимогою бути універсальними виконавцями. Їх завданням є опанування різних манер співу, як академічної, так і естрадної. Подібна модифікація звичного підходу до формування спеціалістів може створити ряд завдань, що вимагатимуть розв'язання. Проблемні аспекти може викликати недостатня технічна підготовка, яка може бути вирішена шляхом тренувань. Проте набагато більш важливою є відповідність вокальної манери індивідуальному композиторському стилю та стилю певної доби. Вміння виконувати твори, які відносяться до різних композиційних технік, так само буде виступати свідченням майстерності співака. В процесі удосконалення вокальної майстерності доречним буде застосування не лише традиційних методів навчання, що включають інтеракцію між викладачем, концертмейстером та виконавцем, але й залучення відеокурсів.

Список літератури:

1. Антонова Л.В. Методика обучения студентов академическому пению: история и проблемы исследования / Л.В. Антонова // Поволжский педагогический вестник. – 2014. – № 3(4). – С. 70-74.
2. Бокоч В.А. До проблеми методики навчання естрадному вокалу [Текст] / В.А. Бокоч, Л.І. Кузьменко-Присяжна, Л.В. Остапенко // Молодий вчений. – 2017. – № 8. – С. 31-34.
3. Закрасняна Ж.М. Сучасні вимоги до підготовки фахівців спеціальності «Академічний вокал» / Ж.М. Закрасняна, А.А. Хлопотова, В.В. Юрчук // Молодий вчений. – 2017. – № 11. – С. 552-555.
4. Стулов И.Х. Специфика работы с голосами эстрадных певцов / И.Х. Стулов // Преподаватель XXI век. – 2017. – № 2. – С. 182-186.
5. Юшманов В.И. Вокальная техника и её парадоксы / В.И. Юшманов. Изд. второе. – СПб.: Издательство ДЕАН, 2002. – 128 с.

Горобец В.П.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ВОКАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬСТВА В ЭСТРАДНОЙ И АКАДЕМИЧЕСКОЙ МАНЕРЕ

Аннотация
В статье раскрываются проблемные аспекты исполнительской деятельности вокалистов. Отмечено, что в условиях современной культуры необходимо быть универсальными исполнителями, что связано с освоением различных манер пения, как академической, так и эстрадной. Среди актуальных задач, требующих решения, является умение воспроизводить на высоком исполнительском уровне произведения, написанные с учетом различных вокальных манер, индивидуального стиля композитора и эпохи. В процессе совершенствования вокального мастерства уместно использование методических материалов, представленных в сети Интернет. Целью современного певца должно быть сочетание перспективных компонентов обоих вокальных манер.
Ключевые слова: академическая манера, эстрадная манера, вокалист, стиль, мастерство.

Gorobets V.P.
Kyiv National University of Culture and Arts

PROBLEM ASPECTS OF VOCAL EXECUTION IN THE ESTRAD AND ACADEMIC MANERE

Summary
The article reveals the problem aspects of vocal performance. It is noted that in the conditions of modern culture it is necessary to be universal performers, which is connected with the development of various manners, both academic and variety. Among the urgent problems that need to be solved is the ability to reproduce, at a high performing level, works written with due regard for various vocal manners, the individual style of the composer and the era. In the process of improving vocal skill, it is appropriate to use methodological materials presented on the Internet. The purpose of the modern singer should be a combination of promising components of both vocal manners.
Keywords: academic manner, pop style, vocalist, style, mastery.

УДК 378

МУЗИЧНО-ТЕОРЕТИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ У СУЧАСНІЙ МИСТЕЦЬКІЙ ПАРАДИГМІ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ

Дорофєєва В.Ю.
Київський національний університет культури і мистецтв

В статті висвітлено риси сучасної мистецької парадигми відповідно до теоретичних концепцій мистецтвознавців, розглянуто специфіку викладання музично-теоретичних дисциплін у вищій школі. Зазначено, що в умовах сьогодення необхідним є перегляд раніше встановлених норм. Визначено традиції, які полягають у збереженні необхідного для засвоєння масиву знань. Виокремлено потребу у внесенні інновацій, котрі полягають у включенні звукових матеріалів сучасної естрадно-джазової музики, а також з творів академічної музики, що сприятиме як відповідності «інтонаційному словникові» часу, так і розширенню знань новітніх технік композиції та прийомів нотації. Підкреслено необхідність залучення інформаційно-комп'ютерних технологій в процес викладання музично-теоретичних дисциплін, зокрема й з метою ефективної самостійної підготовки студентів, здійснення контролю знань тощо.
Ключові слова: викладання, традиції, новації, музично-теоретичні дисципліни, інформаційно-комп'ютерні технології.

Постановка проблеми. Процес навчання музиці є досить тривалим та складним. Це велика розгалужена система, що має багато компонентів. Результатом є виховання професіоналів найвищого рівня у музичній сфері – виконавців, композиторів, музикознавців, диригентів, чия діяльність має бути спрямована на подальший розвиток мистецтва. У вищій школі реалізовується найважливіший та найбільш складний етап підготовки музикантів-професіоналів. Відповідно, вдосконалення освітніх принципів, новаторство у цій сфері має принциповий характер, адже зі зміною світоглядних установок та з розвитком культури відбувається модифікація системи навчання. Аналіз проблем викладання музично-теоретичних дисциплін як складової освітнього процесу є актуальним завданням, вирішення якого сприятиме виявленню тих традицій, новацій, що в ньому присутні та дозволить динамізувати засвоєння компетентностей, необхідних для формування майбутнього музиканта-професіонала.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному музикознавстві останніх років спостерігається підвищена увага науковців до проблеми впровадження інноваційних принципів у освітній процес. А. Горемичкін у роботі «Основи музичної мови» пропонує оригінальну систему викладання музично-теоретичних дисциплін у вищій школі. У дисертаційному дослідженні Д. Шайхутдинової приділяється значна увага інноваціям у викладанні музично-теоретичних дисциплін у музичній гімназії. М. Долгушина досліджує питання застосування інформаційно-комп'ютерних технологій у вивченні історії музики. Питання, пов'язані з історичними формами теоретичних систем, розглядаються в колективній праці «Музично-теоретичні системи» під керівництвом Ю. Холопова.

Виділення раніше не вирішених частин проблеми. Попри те, що існує чимало розробок, присвячених викладанню фаху – співу, гри на музичних інструментах, диригуванню, новітні моделі, методи та новації у викладанні музично-теоретичних дисциплін, зумовлені зміною у сучасній мистецькій парадигмі, недостатньо окреслені у науковому дискурсі. Ця проблема, насамперед, зумовлена широким спектром музично-теоретичних дисциплін, а також багатовекторністю завдань з набуття фахових компетентностей з кожної окремої дисципліни. Проте в умовах, коли відбувається оптимізація навчального процесу у системі вищої освіти, необхідним є перегляд «класичних» підходів та застосування нових форм роботи зі студентами.

Формулювання мети дослідження. Метою статті є дослідження специфіки викладання музично-теоретичних дисциплін у вищій школі задля виявлення тих аспектів, що залишаються сталими, незмінними, традиційними та окресленням інноваційних, які впливають на підвищення рівня засвоєння матеріалу та формування фахових компетентностей студентів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному освітньому просторі України підготовка фахівців музикантів відбувається у тісній взаємодії із загальномистецькими процесами. Розкриття нової мистецької парадигми, за визначенням Ю. Холопова [5], детерміновано: глобальною широтою естетичного матеріалу; неймовірною строкатістю установок музичного мистецтва XX ст., що включає не тільки академічний, але й джазовий стилі, естрадну музику, музичне оформлення телепрограм і кінофільмів, електронно-механічну музику і т.д.; неможливістю вербальної передачі глибинної сутності музичного мистецтва; помітною розбіжністю між значеннями однакових або подібних понять в різних мистецтвах, а також між хронологічними періодами етапів еволюції.

Зі значною часткою обережності науковець виділяє з авангардних естетичних парадигм сучасності новітню та визначає її як девальвацію антропоцентризму. У цьому твердженні його підтримали й інші дослідники. Зокрема, український науковець, доктор мистецтвознавства, професор, академік НАН України Н. Герасимова-Персидська, котра також досліджує музику у новій культурній парадигмі, підкреслює: «...замість колишнього антропоцентричного часу формується розуміння часу антропологічного (без центру, оскільки центр – всюди). ...Наукове пізнання світу та його осягнення крізь нове мистецтво поступово готують людину до нової картини світу. Можливо, так перед нами відкривається шлях переходу від homo terrestris до homo cosmicus,

шлях наближення до втілення свого призначення – осягнення світобудови» [2, с. 334].

Дослідниця зазначає: «Кожен наступний рік нового століття все більше утверджує у думці, що ми знаходимося на порозі нової епохи, що має зовсім нові характеристики у всіх галузях життєдіяльності людини. Те, що наприкінці XX століття сприймалося як плюралізм, змішення стилів, ідей, гіпотез, сьогодні починає набувати впорядкованої форми, виявляє властивості парадигми. І це не лінійний перехід до наступного етапу, а якісний стрибок. Нова парадигматика, порівняно із попередньою, виступає як об'єднуюча система більш високого рівня. Це дійсно зрушення на порядок вище» [2, с. 5].

Аналізуючи сучасний музичний простір спостерігаємо, як у нових музичних образах змінюються стереотипи форми, образний світ збільшується до нескінченності, переломлюючи тим самим сприйняття предметів та явищ.

Музична освіта не може залишатися поза загальномистецькими тенденціями та опиняється у вирі глобального реформування та впровадження новацій. Зауважимо, що інновація в дослівному перекладі з латинської мови означає оновлення, отже, інновація не являє собою повне заміщенням застарілого новим, а лише оновлює його.

Чималу частину у програмі підготовки музикантів у вищих навчальних закладах відведено музично-теоретичним дисциплінам, що дає змогу формування професійних компетентностей. Хоча базові знання отримуються в рамках початкового етапу отримання музичної освіти – на рівні музичної школи, проте найбільш поглиблено та узгоджено ці дисципліни викладаються у вищих навчальних закладах мистецького спрямування.

Музично-теоретичні дисципліни утворюють окремий блок, що інтегрується у цикл фахових дисциплін. Насамперед, це «теорія музики», «сольфеджіо», «гармонія», «поліфонія», «аналіз музичних творів», «музично-теоретичний практикум» тощо. У праці, присвяченій історії музично-теоретичних систем, зазначено: «Теорія музики є системою знань про сутність явищ та законів музики. Серед багатьох галузей науки про музику теорія специфічна в першу чергу своїм методом, який веде до своєрідності форми науки. Метод теорії музики характеризується пошуком і формулюванням керівного принципу музичного явища, якщо так можна висловитися, – спрямованістю дослідження до відшукання генетичного коду музики, представлення його в логічній формі, подібній математичній науці» [5, с. 21].

Холопов Ю., досліджуючи основи музичної грамоти, виявив, що перші спроби її освоєння розпочались ще за часів Аристотеля, коли музику поділяли на «практичну» та «теоретичну». Якщо при викладанні музики «практичної» надавалися рекомендації щодо основ гри на музичному інструменті та співу, то другий різновид, скоріше за, все асоціювався з елементарною теорією музики – певними знаннями про загальні основи музики – гармонію, ритм, мелодію, інструменти. Дослідник виявив, що творення музики та виготовлення музичного інструмента вважалися явищами одного рівня та іменувались «техне». «Відносно мистецтва і музики це означає різкий поділ практики мистецтва на діяльність – техне, мета якої – як виробництво предметів мистецтва (статуй, трагедій, пісень), так і сам життєвий процес (спів, танець, виконання сценічних творів), і на роздуми – феорію про мистецтво-практику, метою чого є істина» [5, с. 27]. Термін «феорія» означав споглядання та був чимось набагато вищим за практичний вимір осягнення мистецтва. Згодом термін «феорія» трансформувався у термін «теорія».

В умовах сьогодення вивчення музично-теоретичних дисциплін має системний характер та зберігає зв'язок зі встановленими традиціями. Як для фольклору, так і для академічної музики притаманним є консерватизм не тільки на рівні збереження виконавської традиції, а й консерватизм на рівні передачі знань у різновидах прийомів, форм, видів та засобів, що забезпечує спадкоємність передачі у аксіологічному розумінні.

Загальновідомо, що компетентність – це здатність діяти на основі отриманих знань. Однією з ключових компетентностей музиканта-професіонала є здатність інтегрувати набуті теоретичні знання у практичну виконавську сферу. Знання, отримані під час вивчення теорії музики, сольфеджіо, гармонії та ін., впливають на ефективність навчання грі на музичних інструментах, співу тощо, сприяють розвитку музичного мислення та динамізують процес формування музиканта-інтерпретатора.

Теорія музики є константою, однак реалії сьогодення спонукають до пошуку нових форм та методів її опанування. Цікавим є дослідження А. Горемичкіна [3], котрий пропонує розуміти музику як знакову систему мовного типу. Відтак теоретичні дисципліни стають своєрідною граматикою музичної мови, наприклад теорія музики та гармонія розуміється автором як аналог морфології, сольфеджіо – фонетики. Аналіз музичних творів має мовні аналоги з синтаксисом, пунктуацією, стилістикою та теорією літератури. Науковець зауважує, що важливим є постійне та систематичне звернення до різних форм музичної творчості (слухання, розуміння, виконавство, композиція тощо), що є основою музично-теоретичних занять. Доцільною умовою успішного навчання є технічне забезпечення, а саме наявність спеціалізованих кабінетів музично-теоретичних дисциплін обладнаних клавіатурами, комп'ютерами зі відповідним програмним забезпеченням, інтерактивними дошками та ін.

Того ж принципу дотримується і Д. Шайхутдінова та зазначає, що «інноватика полягає в пошуку педагогічних технологій, адекватних вимогам того чи іншого часу, і реалізації їх на практиці» [6]. Насамперед новацією структурно-організаційного рівня має бути використання інформаційно-комп'ютерних технологій у різних формах роботи.

Сучасні дослідники відмічають перспективи використання інформаційно-комп'ютерних технологій як таких, що сприяють осучасненню процесу навчання та його актуалізації для молодого покоління. «Впровадження в практику інформаційно-комп'ютерних технологій здатне, з одного боку – зацікавити школярів і зробити процес навчання відповідним духу часу, з іншого – полегшити організаційно-технічну роботу педагога, залишаючи при цьому простір для фантазії і творчого самовираження» [4, с. 55].

Розглянемо, які саме є можливості застосування програмного забезпечення при освоєнні теорії музики. Використання мультимедійного обладнання у ході викладення теоретичних основ, а

саме – проекційних екранів, проекторів, ноутбуків чи планшетів сприятиме більшій наочності, ефективності засвоєння матеріалу, а також заздалегідь розроблена презентація дозволить оптимально використовувати час. М. Долгушина відмічає ті аспекти використання технологій, які можуть бути задіяні у засвоєнні музично-історичних дисциплін. «Використання комп'ютерних технологій при вивченні музично-історичних дисциплін має різноманітні перспективи, але, в цілому, зводиться до трьох основних напрямків: 1) розширення різноманітності, всебічності та глибини уявлення викладачем і студентами досліджуваного матеріалу; 2) технічне забезпечення контролю успішності; 3) організація творчих форм роботи» [4, с. 56]. У повній мірі їх можна віднести і до тих засобів, які можна застосовувати у процесі викладання музично-теоретичних дисциплін.

У окремих випадках може бути використане програмне забезпечення, що встановлюється на мобільних пристроях (телефонах, планшетах та ноутбуках) та відтворює фортепіанну клавіатуру. Застосування цих пристроїв при виконанні завдань з гармонії, з одного боку надає можливість перевірити гармонізацію мелодії чи басової лінії, програти задачу і ін. та, з іншого боку, урізноманітнює навчальний процес та відповідає рівню сучасного інформативного молодіжного середовища. Якщо ж пристрій обладнаний навушниками, то це сприяє тому, що всі студенти можуть застосовувати свої пристрої одночасно. За рахунок комп'ютерних технологій можна також прискорити не лише процес навчання, а й проведення контролю теоретичних знань студентів – через систему онлайн-тестування. Перевірка результатів може здійснюватись миттєво та вивільняти час на планування занять, скорочується термін виконання студентами самостійних індивідуальних робіт. М. Долгушина зазначає, що від студентів варто вимагати вміння працювати з необхідними інформаційними ресурсами. «Вже на початковому етапі навчання вони повинні мати відомості про професійно розроблені сайти, що містять довідковий матеріал по історії та теорії музики, колекції нот і звукозаписів і використовувати їх в процесі самостійності підготовки до занять. Підготовлені студентами доповіді та навчальні проекти, подібно до лекцій педагога, повинні супроводжуватися презентаціями, технічний рівень яких необхідно обговорювати і оцінювати» [4, с. 56].

Ще одним аспектом інноваційного характеру є вимога оновлення наочного матеріалу, який використовується в ході занять. Класики музичної педагогіки були переконані у тому, що найбільш придатною в якості методичної «сировини» є музика, яка «на слуху». Саме тому до збірників диктантів та посібників з сольфеджіо слід включати народні пісні, а також репліки з класичних творів. Подібний підхід є достатньо актуальним, адже існує таке поняття як «інтонаційний словник», запропоноване Б. Асаф'євим. «У свідомості слухачів, тобто в масовій суспільній свідомості, музичні твори не розміщені повністю (хіба що у професіоналів чи окремих любителів), а відкладається складний, дуже мінливий комплекс музичних уявлень, у який входять і різноманітні «фрагменти» музики, але який, по суті, складає «усний музично-інтонаційний словник»» [1, с. 357]. На думку Асаф'єва, музично-інтонаційний словник є доволі стійким, про що свідчить поширення фольклору та його складність, хоча він і передається в усній формі. Вчений констатує, що «криза музичних інтонацій» зазвичай відбувається у зв'язку зі змінами суспільної свідомості та супроводжується неприйняттям складної та витонченої мови на користь простої та виразно-визначеної. Саме такий процес відбувається в умовах постмодерного суспільства, для якого притаманний розвиток масового мистецтва та зменшення інтересу до елітарного. Ця тенденція призводить до того, що відбувається поступова зміна усного музично-інтонаційного словника. Відповідно, задля того, щоб впливати на краще засвоєння теоретичного матеріалу, який використовується викладачем, варто залучати музичний матеріал, який буде відповідний інтересам сучасної молоді. Пропонується використовувати в якості матеріалу для диктантів, слухового та розгорнутого аналізу, гармонізації мелодій приклади з сучасної естрадної музики – джазові стандарти, поп- та рок-хіти. Мотиви, що входять в інтонаційний словник XXI століття, мають позитивну оцінку з боку тих, хто навчається, адже такий музичний матеріал буде легко сприйматися студентами, із задоволенням аналізуватися та підвищує мотивацію до опанування музично-теоретичних дисциплін. Звісно, що подібні приклади не будуть доречними при вивченні складних гармонічних послідовностей, кадансових зворотів чи форми творів, засвоєння котрих передбачає традиційні підходи до навчання.

Застосування технічних пристроїв на заняттях з дисципліни сольфеджіо сприяє розвитку тембрового мислення та дозволяє сформувати навички запису твору, який належить до сфери естрадної музики, розвиває вміння «занотовувати» його задля аранжування, відтворення, транспонування, тобто всього комплексу професійних завдань сучасного музиканта.

Окрім оновлення методичного матеріалу за рахунок залучення фольклорних, естрадних, джазових творів та їх жанрових модифікацій, важливим є включення у вивчення музично-теоретичних дисциплін творчого доробку сучасних академічних українських та зарубіжних композиторів. Їх твори можна застосовувати не лише для того, щоб розширювати світогляд студентів та знайомити з сучасними композиторськими техніками, але й задля вивчення новітніх засобів нотації та прийомів звуковидобування. Адже саме в XX–XXI століттях відбувається кардинальне оновлення музичної мови, яке призводить до освоєння такої сфери, як сонорика.

В умовах сучасної освіти можливі значні трансформації в межах викладання музично-теоретичних дисциплін. Така дисципліна як сольфеджіо може поставати як цілісна система, що складається з «галузевих» підсистем: гармонічного, ритмічного, поліфонічного, тембрового сольфеджіо. Останні дві підсистеми сольфеджіо відкривають широкі перспективи їх розвитку в зв'язку з можливістю більш активного впровадження електронно-музичної апаратури. Серед новацій можна виділити такий напрямок, як «стильове» сольфеджіо, що базується на вивченні гармонії, мелодики, ритміки музичної мови XX, XXI ст. – як в академічному, так і в естрадно-джазовому напрямках.

Висновки. Вдумливе ставлення до традицій викладання музично-теоретичних дисциплін, збереження їх кореневого шару та пошук нових методів, форм, відповідних сучасній мистецькій парадигмі, трансформаціям музичного простору, художнього, стильового звучання має бути вирішальним принципом підготовки музикантів.

Розуміння музично-теоретичних дисциплін як своєрідної граматики музичної мови дозволить поглиблено засвоювати фольклорні, естрадно-джазові, класичні та сучасні академічні зразки музичного мистецтва, у тому числі й у семантико-семіотичному аспекті. Особливу увагу при підготовці музикантів необхідно приділяти опануванню зразків академічної музики XX–XXI ст., що сприятиме розширенню знань щодо новітніх технік композиції та прийомів нотації.

Блок музично-теоретичних дисциплін має вагоме значення у формуванні професійних компетентностей музикантів та повинен реалізовуватися відповідно до загальних сучасних тенденцій. Інформаційне поле, сучасні комп'ютерні технології та спеціальне програмне забезпечення необхідно повнооб'ємно впроваджувати у навчальний процес сучасних мистецьких вищих навчальних закладів.

Окреслені інновації потребують подальшого наукового осмислення та експериментальних досліджень у сфері мистецької освіти.

Список літератури:

1. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс / Б.В. Асафьев (Игорь Глебов). – Л.: Музыка, 1963. – 379 с.
2. Герасимова-Персидская Н. Музыка. Время. Пространство / ред. И. Тукова. – К.: Дух і літера, 2012. – 408 с.
3. Горемичкін А.И. Основи музичної мови. Підручник-дослідження з методики викладання музично-теоретичних дисциплін в системі музично-педагогічної освіти. – Мелітополь, 2005. – 161 с.
4. Долгушина М.Г. Информационно-компьютерные технологии в процессе преподавания музыкально-исторических дисциплін / М.Г. Долгушина // Музыкальная культура и образование: инновационные пути развития: материалы I международной научно-практической конференции, 21-22 апреля 2016 года / науч. ред. докт. пед. наук О.В. Бочкаревой. – Ярославль: РИО ЯГПУ, 2016. – С. 55-57.
5. Холопов Ю. Музыкально-теоретические системы: Учебник для историко-теоретических и композиторских факультетов музыкальных вузов / Холопов Ю., Кириллина Л., Кюрегян Т., Лыжов Г., Поспелова Р., Ценова В. – М., 2006. – 632 с.
6. Шайхутдинова Д.И. Инновационный подход в преподавании музыкально-теоретических дисциплин (на материале музыкальной гимназии): Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. – Уфа, 2004. – 219 с.

Дорофеева В.Ю.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ПРЕПОДАВАНИЕ МУЗЫКАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ: ТРАДИЦИИ И НОВАЦИИ

Аннотация
В статье рассмотрена специфика преподавания музыкально-теоретических дисциплин в высшей школе. Отмечено, что в сегодняшних условиях необходим пересмотр ранее установленных норм. Определены традиции, заключающиеся в сохранении массива знаний, которые должен усвоить студент. Выделена потребность во внесении инноваций, которые заключаются во включении методического материала из современной эстрадной музыки, а также из произведений академических композиторов, способствующего как соответствию «интонационному словарю» времени, так и расширению знаний новейших техник композиции и приемов нотации. Подчеркнута необходимость использования информационно-компьютерных технологий в процессе преподавания музыкально-теоретических дисциплин, при осуществлении контроля знаний и при подготовке самостоятельной работы студентов.
Ключевые слова: преподавание, традиции, новации, музыкально-теоретические дисциплины, информационно-компьютерные технологии.

Dorofieieva V.Y.
Kyiv National University of Culture and Arts

TEACHING MUSIC-THEORETICAL DISCIPLINES IN HIGHER SCHOOL: TRADITIONS AND NEWS

Summary
In the article the specificity of teaching of musical-theoretical disciplines in the higher school is considered. It is noted that in today's conditions it is necessary to revise the previously established norms. Traditions are defined, which consist in preserving the array of knowledge that the student must learn. The need to innovate is included in the inclusion of methodological material from contemporary pop music, as well as from the works of academic composers, contributing both to the "intonational vocabulary" of time and to the extension of knowledge of the latest techniques of composition and notation techniques. The need to use information and computer technologies in the teaching of music and theoretical disciplines, in the control of knowledge and in the preparation of independent work of students, is emphasized.
Keywords: teaching, traditions, innovations, music-theoretical disciplines, information-computer technologies.

УДК 781.2

МУЗИКА ЗСЕРЕДИНИ

Закус І.М.
Київський національний університет культури і мистецтв

Музика (з грец. – мистецтво муз) – мистецтво організації музичних звуків, насамперед в часовій (ритмічній), звуковисотній та тембровій шкалі та її різні складові. Сюди беззаперечно відносяться: артикуляція, техніка, відчуття (емоції, настрій, грув), динаміка, тон (тембр), фразування, простір (паузи), слухання.
Ключові слова: артикуляція, імпровізація, джаз, техніка, відчуття (емоції, настрій, грув), динаміка, тон (тембр), фразування, простір (паузи), слухання.

Постановка проблеми. Дитина не знаючи літер, може розмовляти, висловлювати свої думки та бажання, спілкується з дорослими і вони розуміють її. Завдяки цьому спілкуванню дитина розвивається, вчиться новому. В музиці цей процес працює навпаки. Якщо в розмовній мові дитина придумує свій стиль, її хвалять, направляють, в музиці це не дозволено. Після багатьох років занять нам доводиться шукати свій стиль. У музиці ми рухаємося в зворотному напрямку, думаємо про неї так само. Якщо музика дійсно мова, ми повинні обходитись з нею як з мовою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд та аналіз основних складових музики допомагає оволодіти інтернаціональною мовою – музикою та імпровізацією.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Існує безліч шкіл, літератури що вивчають музику. Але основна частина матеріалу пов'язана з вивченням нот. У статті розглядаються інші аспекти музики.

Формулювання цілей статті (постановка завдання): аналіз 9-ти складових музики (артикуляція, техніка, відчуття, динаміка, тон, ритм, фразування, простір та слухання), їх роль та взаємодія. Лише та музика, яка містить в собі ці елементи, живе довго та надихає.

Життя доводить, що в складних умовах, в умовах, що постійно змінюються, найкраще орієнтується, приймає рішення, працює людина творча, гнучка, креативна, здатна до генерування і використання нового (нових ідей і задумів, нових підходів, нових рішень). Творчість не виростає на порожньому місці, творчість – властивість, як правило, професіоналів своєї справи, які ефективно працюють у відповідній галузі. Вона ґрунтується на розвинених мисленні та уяві, інтелекті [2, с. 237].

Під творчістю розуміється передусім процес створення нового, корисного продукту. За обсягом принципової новизни результату розрізняють чотири рівні творчості. Найвищий рівень характеризує процес творчості, який приводить до принципово нового результату, нового для всього людства, а може, нового й у космічному масштабі. Це твори геніальних письменників, художників, композиторів, винаходи та відкриття, які перетворюють життя людини й людства в найрізноманітніших напрямах (від атомної бомби до пеніциліну). Зрозуміло, що творчість такого рівня (абсолютна, об'єктивна новизна продукту творчості) властива досить вузькому колу творців-геніїв, є прерогативою еліти людства [2, с. 237].

Беззаперечно, до прояву найвищого рівня творчості варто віднести таке явище, як музика. **Музика** (з грец. – мистецтво муз) – мистецтво організації музичних звуків, насамперед в часовій (ритмічній), звуковисотній та тембровій шкалі. Музичним може бути практично будь-який звук з певними акустичними характеристиками, які відповідають естетиці тої чи іншої епохи, та може бути відтвореним. Джерелами такого звуку можуть бути: людський голос, музичні інструменти , електричні генератори тощо [4].

Психофізіологічною основою здатності сприйняття музики є слух, що дозволяє сприймати звуки частотою від 20 Гц до 20 кГц і гучністю до 100 дБ. Музику можуть сприймати і глухі люди, відчуваючи вібрацію власного тіла, це відчуття може бути підсилене, якщо особа тримає порожнистий, резонуючий об'єкт.

Музична психологія виділяє декілька стадій сприйняття музики від початкового ознайомлення до логічного засвоєння і емоційного переживання, а також виділяє області свідомого і несвідомого при сприйнятті музики [5, с. 23].

Музика – це мова. Що таке мова? – це спосіб спілкування, можливість висловити те, що ми думаємо, відчуваємо, можливість вести бесіду, висловлювати ідею. Важлива не сама мова, а те, що можемо сказати з її допомогою. Музика і мова – це тотожні поняття.

Як ми вчимо мову... Ми вивчаємо її з дитинства, ми не вчимо правила, вправи, будучи малими – ми просто знаходимось під її впливом. Діти в ранньому дитинстві імпровізують мовою, не знаючи що таке іменник, прикметник... Дитина не знаючи літер, може розмовляти, висловлювати свої думки та бажання, спілкується з дорослими і вони розуміють її. Завдяки цьому спілкуванню дитина розвивається, вчиться новому.

В музиці цей процес працює навпаки. На сцені не прийнято виступати новачкам з професіоналами. Якщо в розмовній мові дитина придумує свій стиль, її хвалять, направляють, в музиці це не дозволено. Після багатьох років занять нам доводиться шукати свій стиль. В музиці ми рухаємося в зворотному напрямку, думаємо про неї так само. Якщо музика дійсно мова, ми повинні обходитись з нею як з мовою. Дитина починає вивчати музику значно пізніше, аніж мову. Її вивчення розпочинається з нот. Адже як в розмовній мові, ноти – це букви, слова; короткі музичні звороти – фрази, словосполучення; музичні періоди – речення; музичні частини – історії... Але вивчення музики в школі, як правило, обмежується вивченням нот, таких предметів як

сольфеджіо (розвиток слуху), елементарна теорія музики (вчить музичну будову), та поліфонія (вивчає прийоми контрапунктного багатоголосся). Все це безпосередньо пов'язане з нотами. Різні музичні підручники, відео та аудіо-школи в першу чергу також пов'язані з нотами. Музиканти жартують, що музика і ноти – це різні речі.

Спробуємо визначити інші складові музики. Сюди беззаперечно відносяться: артикуляція, техніка, відчуття (емоції, настрій, грув), динаміка, тон (тембр), фразування, простір (паузи), слухання.

Артикуляція – це акцентування окремих нот, як сильна доля, інших – слаба доля; створюючи таким чином певний ритм. Можна грати різні ноти, але якщо в них немає певного порядку, ритмічної ідеї, певного зв'язку (тобто артикуляції) – це буде абсолютно безглуздий набір нот, що немає з музикою нічого спільного. Людська мова має артикуляцію, наголос на певні звуки, інші протяжні, паузи між словами, коми, крапки, знаки запитання, оклику... Оскільки музика – це мова, тільки міжнародна, то артикуляція відіграє надзвичайно важливе значення. Вона надає музиці порядок, цілісність, оживляє її. Тому одна людина розповідає свою історію непереконливо, нецікаво; інша – емоційно, захоплююче, зрозуміло. Звичайно ж ми будемо слухати другу історію. Так само натхненною, індивідуальною гра на інструменті чи спів не можуть бути без артикуляції [7].

· Щоб передати емоції, переживання мовою музики, крім артикуляції потрібна ***техніка*** гри на інструменті, чи техніка співу (тобто володіння інструментом). Для цього існує наука про постановку рук чи голосу, набір технічних гам, вправ, етюдів, п'єс, вивчення різних прийомів гри. Техніка розвивається, вдосконалюється, змінюється протягом творчого життя музиканта, доповнюється новими можливостями та засобами. Достойний технічний арсенал дозволяє виконавцю витонченіше передати наміри композитора, інтерпретувати твір по своєму, та висловлювати музиканту свої музичні думки індивідуально, витончено, красиво та цікаво. Хороша техніка дає можливість виконавцю користуватись усіма перекисленими складовими музики (артикуляція, тон, динаміка, фразування...), вона допомагає висловлювати свої думки звуками. Але одної техніки занадто мало. Для того, аби правильно використовувати техніку, потрібні відчуття (емоції, настрій, переживання, грув) [7].

· ***Відчуття*** – це наступна складова музики. Щоб розповісти свою історію мовою музики, потрібні відчуття, які ми переживаємо. Тоді музиканту є що сказати. Якщо людина глибока і має свої відчуття, переживання, – вона має свою історію, яку може розповісти слухачеві. Завдяки індивідуальності виконавець є цікавим для своєї аудиторії. Відчуття – це основна вимога творчого процесу. Це те, що виховує в музиканта почуття груву, того стану, без якого музика не народжується.

· «***Грув*** – це стан безперервного ритмічного відчуття або свінгу, який створюється від взаємодії ритм секції (бас та барабани)» *В. Вутен.*

Грув – це рушійна сила в будь-якій музиці (народній, джазовій, роковій, класичній...), і в кожному жанрі свій грув, свої закони його створення та існування. Це відчуття дається людині від природи, але виховується і вдосконалюється з досвідом та оволодінням різними техніками ритму, пульсації. Грув це те, що змушує нас реагувати на музику, рухатись, танцювати, співати, не бути байдужими до музики. Залежно від того, чи музика звучить тихо чи голосно – вона діє на нас як гіпноз, якщо у ній є ті вібрації та відчуття, що називаються грумом [7].

· Ми підійшли до наступної складової музики. ***Динаміка*** – це поняття, пов'язане з відтінками гучності, звучання в музиці. Від дуже тихо (pp) до дуже голосно (FF). Динаміка є важливим виражальним засобом, здатним впливати на сприймання музики, викликати різні асоціації у слухачів. Музика, яка немає динаміки, не здатна довго утримувати увагу аудиторії. Якраз різна динаміка (від піано до форте) дає музиці життя, емоції, викликає інтерес та увагу у слухачів. А це означає, що відбувається зв'язок виконавця та аудиторії, обмін емоціями, енергетикою. Це підсилює ефект дії музики на усіх учасників даного процесу. Людська мова є живою завдяки динаміці та індивідуальною залежно від темпераменту, характеру, настрою, фізичного та духовного станів. В музиці динаміка має ту саму дію, тільки ще з більшою силою.

· ***Тон (тембр)*** – це забарвлення звуку. Кожна людина є індивідуальною. На Землі не знайти Вашого двійника, якщо Ви не маєте брата чи сестру-близнюка. В цьому полягає природна унікальність кожної особи. В музиці індивідуальність це те, що цінується найдужче. Тон (тембр) – одна з основних складових індивідуальності. Тембр дається виконавцю природою та фізіологічними даними, але ця якість розвивається і направляється в потрібне русло залежно від «смакових якостей» виконавця. «Хороший смак» – дуже цінна якість, яка дозволяє музиканту отримати цікавий звук, тембр, манеру. І це дуже сильні аргументи. Інколи кілька простих нот мають магічну силу завдяки цим якостям поняття хорошого звуку (тону) цінується серед музикантів і для цього вони купують дорогі інструменти, технічні прибори (сучасні інструменти потребують підсилення передачі звуку). Для цього існує дуже широкий вибір. Важливо розумітись на цьому і мати «хороший смак» [7].

· ***Ритм-темп.*** Ритм – це оформлення музики в часі. В музиці використовується таке поняття, як метро-ритм, має виражальні та можливості, які пов'язані з особливостями нашого організму та рушійними процессами в природі. художні Все, пов'язане з рухом (нашим власним чи природнім) може мати художнє відображення в метроритмі(наша ходьба, спів птахів, мова людини, хвилі моря...)Існують сильні та слабі долі метроритму, що утворюють різні розміри. Трактуватись мелодія може в простих розмірах (2/4, 3/4, 4/4) і буде мати різний колорит. Сьогодні в джазі популярні складні, змішані розміри (5/4, 7/4, 9/4, 11/8). Вони надають музиці особливе, незвичне звучання. Людська мова теж має свій метро-ритм, темп. Її можна оформити на нотному папері. Чиясь розповідь буде дуже мелодійною, красивою, в розмірі 3/4, 4/4, інша – напруженою, схвильованою, в розмірі 7/8, 9/8. А хтось розмовляє повільно, задумливо, в розмірі 2/2, 3/2. В ритмічному розвитку звуку важливе значення має темп, що вказує на точну тривалість звуків. Наприклад звучання одної четверті в темпі Andante дорівню-

ватиме 76 ударів за хвилину, а в темпі Allegro – 152 удари. З допомогою цих позначень передаються художні наміри композитора [7].

· ***Фразування.*** В людській мові є наголоси на певні слова та букви, крапки, коми, знаки оклику, запитання... Вони існують для того, аби легше та точніше висловлювати свою думку в розмові. Фразування в музиці – це ті самі крапки, коми, висловлення мовою музики відчуттів, переживань та ідей. Музичне фразування допомагає висловити тривогу короткими, рваними фразами; спокій – монотонними, одноплановими музичними лініями в малому нотному діапазоні; радість – скачко подібними квартовими та секстовими фразами. Фразування допомагає виробити індивідуальний стиль. Воно має дві складові: ритмічну та мелодичну.

Фраза залежить від ритмічного малюнку і звуковисотності нот, що відповідають цьому ритму. Вона може бути довгою, короткою чи середньою. Поєднання таких фраз дає різні поєднання в музиці. Первинною у фразі є ритмічна основа, звуковисотність додає забарвлення. Фразування в музиці працює за принципом людської мови, допомагає бути оригінальним та неповторним.

· ***Простір*** в музиці – це напевно сама проста і магічна річ. Якщо б не було пауз, ми не змогли б відділити одну ноту від іншої. В природі кожна річ відділяється від іншої простором. В музиці простір це те, за допомогою чого вона дихає, а значить живе. Дуже важливо, щоб простору в музиці було достатньо. Паузи дозволяють слухачеві почути, оцінити та зрозуміти значення зіграних нот. Лише дуже досвідчені музиканти володіють почуттям простору в музиці, майстерно використовуючи паузи створюють певний стан, малюють образи, творять картини. Ця, на перший погляд проста складова музики, має надзвичайно чарівну дію [7].

· Однією з найважливіших складових музики є ***слухання***, вміння чути, відчувати. Усі вищезгадані складові втрачають свій зміст якщо музикант не володіє останньою – вмінням чути та розуміти ідею, забарвлення, настрій та суть музики чи партнерів, які стоять поряд. Вміння чути містить в собі такі поняття як толерантність, смак, інтелект, культура виконання та інші елементи музики. Вміння слухати і чути – це основна і найважливіша якість музиканта. Завдяки йому оволодівши техніками виконання, знаннями про гармонію, мелодію, стилі, музикант може стати справжнім професіоналом та розмовляти мовою музики цікаво, індивідуально та переконливо.

Отже, крім знань про ноти, мелодію, акорди та гармонію в музиці існують як мінімум ще 9 складових: артикуляція, техніка, відчуття, динаміка, тон, ритм, фразування, простір та слухання. Лише той виконавець, який володіє усіма вищевказаними поняттями, може створювати справжню музику, яка впливає на нас духовно та фізично, робить нас кращими. Лише та музика, яка містить в собі ці елементи, живе довго та надихає.

З середини XX століття об'єктом спеціального інтересу стала можливість музики зцілювати людину на фізіологічному чи психічному рівні. Свідчення про цілющі властивості музики в літературі численні, і найчастіше приписуються музиці В. А. Моцарта, проте в окремих працях йдеться і про лікування більш екзотичними музичними явищами, як наприклад дзвоном дзвонів чи навіть п'єси Джона Кейджа «4′33″» (твір американського композитора Джона Кейджа для вільного складу інструментів, який складається з трьох частин. Тривалість твору відповідає його назві: по частинах це, починаючи з першої, – 30 секунд, 2 хвилини 23 секунди і 1 хвилина 40 секунд, відповідно. Упродовж всього виконання твору учасники ансамблю не утворюють жодних звуків зі своїх інструментів [1, с. 103-104].

Стверджується, що музика здатна, наприклад, впливати на рецептори шкіри, активізувати функції нервової системи, зменшувати больовий поріг, регулювати виділення гормонів, що знижує стрес, впливати на серцевий ритм і пульс, підвищувати і знижувати кров'яний тиск, знижувати м'язову напругу і покращувати координацію рухів [6].

Інтегративна дисципліна, що вивчає цілющий вплив музики на здоров'я людини, а також сама практика отримала назву музикотерапії.

Засвоєння музичної культури та створення цієї категорії мовлення можливе лише за музичної активності індивідуума. Музична педагогіка виділяє три види творчої музичної діяльності, з яких складається інститут музичної культури – це діяльність композитора, виконавця і слухача. Мова музики передбачає всі ці види діяльності. «Емоційно естетичний зміст, що існує у свідомості композитора, знаходить своє висловлення мовою музики шляхом кодування в музичній мові» [3, с. 58].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Отже, крім знань про ноти, мелодію, акорди та гармонію в музиці існують як мінімум ще 9 складових: артикуляція, техніка, відчуття, динаміка, тон, ритм, фразування, простір та слухання. Лише той виконавець, який володіє усіма вищевказаними поняттями, може створювати справжню музику, яка впливає на нас духовно та фізично, робить нас кращими. Лише та музика, яка містить в собі ці елементи, живе довго та надихає.

Список літератури:

1. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л. Трофімова. – 5-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 560 с.
2. Рудницька О.П. Формування музичного сприйняття в системі розвитку педагогічної культури майбутнього вчителя. Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / О.П. Рудницька. – К., 1994. – 431 с.
3. Словник музичної термінології / НАН України, Ін-т енциклопедичних дослідж. НАН України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень, 112 с.
4. Холопова В.Н. Область бессознательного в восприятии музыкального содержания – М., 2002. 23 с.
5. Шабутін С., Хміль С., Шабутіна І. Зцілення музикою. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008.
6. Victor Wooten "Groove Workshop"(Video school) Hudson Music LLC 2008.
7. Виконавське музиканство: Енциклопедичний довідник / Укл. М.А. Давидов. – Луцьк: Волинська обласна друкарня; К.: Національна музична академія України ім. П. Чайковського, 2010. – 399 с.

Закус И.М.
Киевский национальный университет культуры и искусств

МУЗЫКА ИЗНУТРИ

Музыка (с греч. – искусство муз) – искусство организации музыкальных звуков, прежде всего во временной (ритмической), звуковысотными и тембров шкале и ее различные составляющие. Сюда беспрекословно относятся: артикуляция, техника, ощущения (эмоции, настроение, грув), динамика, тон (тембр), фразировки, пространство (паузы), слушание.
Ключевые слова: артикуляция, импровизация, джаз, техника, ощущения (эмоции, настроение, грув), динамика, тон (тембр), фразировки, пространство (паузы), слушания.

Zakus I.M.
Kyiv National University of Culture and Arts

INSIDE MUSIC

Music is a language. What is the language? – this is a way of communication, the ability to express what we think, feel, the ability to talk, express an idea. Important is not the language itself, but what we can say with its help. Music and language are identical concepts.
Keywords: articulation, improvisation, jazz, technique, sensation (emotions, mood, groove), dynamics, tone (timbre), phrasing, space (pauses), listening.

УДК 786.2+78.083.1

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СЮЇТИ В ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ КОМПОЗИТОРІВ: ДІАЛОГ «БАРОКО – ХХ СТОЛІТТЯ»

Ілечко М.П.
Одеська національна музична академія імені А.В. Нежданової
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті досліджуються окремі питання розвитку сюїти в творчості українських композиторів сучасності в контексті діалогу «бароко-ХХ століття». Висвітлюється тема старовинної та модерністської сюїти в мистецтвознавчому дискурсі. В статті також виявляються загальні тенденції діалогу «бароко – ХХ століття» у розвитку фортепіанної сюїти.
Ключові слова: сюїта, бароко, діалог, українські композитори.

Жанр сюїти з моменту появи на горизонті музичної культури завжди залишався в полі композиторської уваги. Рідкісні періоди розквіту цього жанру змінювались новими витками в еволюції. Це підтверджує, наприклад, народження «нової сюїти» у творчості композиторів-романтиків після витіснення самої сюїти в другій половині XVIII століття симфонією та інструментальним концертом. Причина такої життєстійкості жанру криється, на погляд науковців, в тому, що сюїта сформувалася як жанр часткової канонізації. Це спочатку передбачало індивідуалізованість композиторських рішень, включення в структуру сюїти різних національних, нових «модних» танців і концертних жанрів свого часу. Крім того, різноманіття жанрового складу сюїт у різних авторів свідчить про надзвичайну рухливість її жанрової структури: «сюїта представляє автору свободу у виборі, трактуванні і компонуванні частин» [5, с. 152–180]. Це також сприяє великій життєздатності досліджуваного жанру. Сприйнятливість сюїти по відношенню до нових стилів, творчим пошукам і експериментів послужила джерелом її різноманітних втілень у фортепіанній та камерно-інструментальній музиці.

Постановка проблеми. У творчості найбільших композиторів другої половини XVII століття І.С. Баха (французькі та англійські сюїти, партити для клавіру, для скрипки і віолончелі соло), Г.Ф. Генделя (17 клавірних сюїт) сюїта стає одним з ключових жанрів клавірної музики. У ній відбувається систематизація загальностильових типологічних ознак композиційно-жанрової моделі старовинної сюїти: серед них координаційний тип зв'язку рухомої багаточастинної структури, драматургія зіставлення і т.п.

Крім того, в цей період складається авторське, більш вільне ставлення до традиційної формули, а, отже, до жанрової структури циклу. Композитори досить вибірково включають окремі частини традиційної послідовності у свої сюїти. «Танцювальний ряд, зберігаючи значення якогось еталона, не стає абсолютом жанрової структури сюїти» [7, с. 9]. Інструментальні жанри епохи бароко (увертюра, прелюдія, токата, канцони та ін.) органічно включалися в процес розгортання контрастних образів сюїти. Було відзначено, що вказана структурна тенденція породжувала аналогічні композиції як у XVII, так і у XVIII столітті у представників різних національних шкіл.

Мета статті полягає в тому, щоб виявити загальні тенденції діалогу «бароко – ХХ століття» у розвитку фортепіанної сюїти. Загальними ознаками внутрішньої структури сюїт, що синтезують побутові, танцювальні та інструментальні жанри, залишалися, зазвичай, логіка темпових зіставлень, об'єднання частин єдиною тональністю і спорідненістю інтонаційних сфер тематизму. Сюїта виявилася сприйнятливою не тільки по відношенню до нових стилів і жанрів, а й до взаємодії з іншими інструментальними циклами бароко. У сюїту поступово входять окремі нетанцювальні частини, які склалися в старовинних сонатних циклах. Особливий вплив старовинної сонати помітний в клавірній творчості Г.Ф. Генделя, в його сюїтах B-dur і g-moll.

Викладення основного матеріалу. С. Маслій визначає, що онурення в механізм з'єднання частин, в принцип переключення із одного стану в інший починає відкривати наступний семантичний пласт, що виводить до основних істин барокового світовідчуття – ідеї антиномічності. Драматургія множинності переховує в собі більш глибокий принцип організації, що заснований на парних відносинах [3, с. 23].

Бароко, як стійка антиномія старого і нового, світського і церковного, апелює до двох систем світовідчуття – теоцентричної та антропоцентричної, об'єднуючи їх в собі та народжуючи в результаті унікальні циклічні форми. Однією із них є малий поліфонічний цикл, який став емблемою епохи в силу цілісного відображення картини світу. Відношення парності репрезентує особливе бачення взаємодоповнюючої єдності світу.

Дослідниця робить висновок про те, що барокова сюїта втілює концепцію особистості як «колективного суб'єкту». Єдність множинності, являючись аналогом багатоцентрової драматургії – природна форма світоспоглядання барокового суб'єкту. Семантика барокової сюїти заключається не в емоційній характерності, персонажності, а в особливому типі розумоспоглядання. Це своєрідне начало виявляється в наративній природі жанру. Суб'єкт духовного розумоспоглядання бароко, за В. Медушевським – соборне «ми» в «я» кожній індивідуальній душі.

Суть структурно-семантичного інваріанту сюїти заключається в поліфонічній супідрядності двох культур, двох типів мислення: раціонального, дискретного і континуального, міфологічного. Сюїта – це не результат кількісного з'єднання,

а результат якісного синтезування двох просторово-часових континуумів, спроба вияснення відносин між двома іманентними системами, які знаходяться в особливій комплементарній єдності. Саме тому сюїта може розглядатися як найбільш універсальний жанр свого часу, своєрідний знак культурної цілісності епохи бароко, що представляє собою драматичну супідрядність «голосів» двох епох – Старого і Нового часу [3].

На думку С. Кенлян, структура старовинної сюїти відобразила різні жанрово-стильові тенденції музичного мистецтва епохи бароко. «При відносній волі та рівноправності частин сюїти в її основі закладається форма, що володіє глибокою внутрішньою єдністю. Ця єдність з точки зору змісту можна назвати художньою єдністю багатоликого світу; засоби його відображення-стихія руху, в якому первинний пластичний рух. Вона передбачає особливу просторову «анфіладну» логіку розгортування багаточастинної композиції, в якій фактор часу вторинний. Суть драматургії – не «дослідження» причинного зв'язку явищ, як в сонаті нового часу, а зведення явищ до органічної рівноваги» [7, с. 10].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідник Цзя Шиї констатує той факт, що у другій половині ХХ – початку ХХІ століть жанр сюїти продовжує залишатися в центрі активної уваги українських композиторів. Багатоаспектне втілення він отримує, з одного боку, завдяки поглибленню тематики, розширенню жанрових можливостей, програмному фактору. З іншого боку, за рахунок активізації пошуку нових виразно-тембрових (а звідси – і образних) можливостей, розширення інструментального складу. З'являються сюїти для баяна, флейти, віолончелі, альта, флейти та арфи і т. д. Серед сюїт для фортепіано виділяються твори М. Скорика, М. Кармінського, В. Сильвестрова, В. Шумейко, Ю. Іщенко, О. Гнатовського, А. Козаренко, Б. Фроляк та інших. У них активізується переосмислення інструментальних жанрів, що мають бароковий генезис, класицистської та барокової стилістики в цілому [10, с. 45].

Найбільш помітним твором в цей період, що оригінально трактує сюїтний жанр, стає «Музика в старовинному стилі» В. Сильвестрова. Композитор створює символічний універсальний образ Музики, поєднуючи стилі кількох століть – бароко, класицизму та раннього романтизму.

Партити № 2 для камерного оркестру М. Скорика об'єднує в одне ціле два жанри, які є невід'ємною частиною західноєвропейського бароко: партити і цикл «токката-фуга». Композитор дає назви чотирьох частин опусу: Прелюдія, Токата, остинато, антифони. З назв частин зрозуміло, що Скорик не ставив перед собою творчого завдання «реконструювати» канонічні риси жанрової моделі. Він зберігає лише її основний формотворчий принцип – контрастне зіставлення рівноправних частин. Структура ж циклу в цілому наближається, скоріше, не до схеми партити, а до послідовності «токата-фуга», яка доповнюється в даному випадку прелюдією та антифоном-постлюдією [9, с. 19].

За І. Туковою, маленька партита № 2 для віолончелі та камерного оркестру Ю. Іщенко відтворює чітку схему жанру старовинної сюїти, підкреслену за допомогою традиційних для неї назв кожної з чотирьох частин – Алеманда, Куранта, Сарабанда і Жига. Композитор максимально зберігає в танцях всі характерні засоби жанрової виразності, наближає форму частин до старовинної двочастинної (яка домінує в структурі номерів старовинної моделі), а також відмовляється від стилізації мовних параметрів барокової епохи, відтворюючи, в той же час, всі основні засоби жанрової виразності, специфічні для кожної частини-танцю.

Відтворення жанрової цілісності старовинної сюїти відрізняє і «партити» ор. 21 В. Сирохватова. Окрім звернення до знакової для сюїти послідовності танців – Прелюдія, Алеманда, Куранта, Сарабанда, Гавот (1), Гавот (2) і Жига – композитором витримана ритмічна і метрична опозиція між ними, дотримується принцип єдиної тональності. Основна ідея твору підпорядкована суворому дотриманню канонам, характерним для циклічних опусів епохи бароко.

Своєрідне бачення «перевтілення» барокового інваріанту сюїтного жанру проявилося в дев'ятичастинній сюїті для фортепіано «Старовинні галантні танці» М. Шуха. Структура циклу – Burleska intrada, Minuetto (1), Burleska in E, Danza alta, Minuetto (2), Baletto, Burlesca variazione, Danza bassa – не включає трьох традиційних танців старовинної сюїти. Перевагу композитор віддає так званим вставним номерам, покликаним пом'якшити темпові контрасти між основними частинами сюїти – прелюдійно-урочистому вступу (перша частина) і менуетам. Така, що кардинально відрізняється від традиційної, послідовність частин, спричиняє неминучі зміни в драматургічному полі циклу, яке втрачає семантичну установку на парне угрупування танців, що знаходяться в певній ритмічній і темповій опозиції один до одного. У цій ситуації композиція циклу «служить не тільки кодуванню, а й перекодуванню, вводить нові «стимули» і оновлює ставлення до відомих» [4, с. 27].

Як зазначають дослідники, в першій половині ХХ сторіччя у фортепіанних творах представників неокласицизму традиції старовинної сюїти виражені не настільки помітно. У них нерідко відсутні інструментальні та танцювальні жанри. Їх багаточастинна структура являє собою гібридизацію рис, характерних для різних старовинних циклічних жанрів (клавірних, ансамблевих, оркестрових). Такими постають неокласичні фортепіанні сюїти А. Казеллі, Д. Маліп'єро, І. Стравінського. «Загалом, неокласицизм як стильовий напрям в області фортепіанної музики підпорядковує не саму танцювально-жанрову модель інструментальної сюїти XVII–XVIII століть, а широко використовує принцип сюїтності, включаючи їх у різні жанри (опери, концерти, симфонії)» [6, с. 21].

Науковця О. Кричинська в своєму дослідженні розглядає старовинну та модерністську сюїту в мистецтвознавчому дискурсі. Вона звертається до сучасного мистецтвознавця Ю. Бочарова та наголошує про те, що він розмірковуючи над визначенням поняття сюїти у статтях «О сюитах «правильных» и «неправильных» (2008) та «Барочная сюита: знакомая и незнакомая» (2013) називає сюїту одним із найважливіших жанрів

останніх чотирьох століть історії професійної музики європейської традиції. В той же час, він наголошував, що численні музичні енциклопедії та словники дають дуже неповне визначення цього терміну, обмежуючись характеристикою композиційної будови, що складається з танцювальних номерів, об'єднаних в цілі єдиною тональністю та програмним задумом. На думку Бочарова, поняття сюїти настільки широке, що не може вкладатися в традиційні музикознавчі рамки і наводить численні приклади відходу від звичної схеми побудови циклу [2].

За П. Довганем, для всіх опусів періоду XX століття в еволюції жанру сюїти загальним стає реалізація діалог «бароко-XX століття» не тільки на рівні відтворення старовинних жанрів і форм, а й «на рівні комунікативного «прориву» в сферу певного стильового простору» [1, с. 19]. Сучасне ставлення до барокової традиції відмічається синтезом новітньої композиторської техніки з широким використанням прийомів стилізації і алюзій.

Крім того, дослідники відзначають й інші тенденції в розвитку української сюїти. Наприклад, науковець П. Довгань вказує на функціонування на початковій стадії розвитку жанру сюїти циклів неофольклорного напрямку, що розкриваються за допомогою асиміляції досягнень європейської культури при домінуванні національної тематики. Кристалізація цих принципів відбувається в українській фортепіанній музиці О. Нижанківського, М. Завадського, В. Сокальського та інших. Також дослідник виділяє ряд ознак, характерних для цього напрямку. Серед них: синтетизм лексичної основи, що органічно поєднує мовно-стилістичні ознаки фольклористики та імпресіонізму; перевага варіантно-варіаційних прийомів розвитку тематизму; експансія ритмічного фактора, що поєднує регулярну і нерегулярну акцентність (термін В. Холопової) як результат опосередкованого впливу індивідуальної стилістики І. Стравінського та Б. Бартока.

Сформувавшись в сюїтах Ф. Якименко, В. Барвінського, М. Нижанківського, М. Колесси, тенденція діалог «бароко – XX століття» призводить до процесу формування нового вигляду інструментальної сюїти в області програмних циклів як найбільш доступних для слухачів сприйняття. Українські композитори по-своєму артикулюють широкий спектр стильових і жанрових компонентів, які визначають сутність принципів циклізації. «Частіше жанровий регламент обумовлює особливості композиційної структури і створює установку на її адекватне сприйняття і розуміння. У назвах циклів можуть знаходити своє відображення додаткові жанрові ознаки – експромт, фантазія, етюд, токата, балада, картина; певний тип емоційного змісту – елегія, роздум; торгово-прикладне призначення – марш, колискова, пісня і т. д.» [1, с. 10].

За спостереженнями автора Цзя Шиї, широкий спектр авторських інтерпретацій жанру фортепіанної сюїти був пов'язаний з тенденціями концептуалізму, синтезом традиційних і сучасних методів композиції, «грою стилями» (Л. Кияновська). Цілеспрямовані новації в жанровому просторі української камерно-інструментальної сюїти 70–80-х років XX століття збіглися зі зрілістю національної інструментальної традиції, коли на перший план висуваються індивідуально-авторські підходи до новітніх технік композиції [10].

Висновки. Отже, не дивлячись на різноманітність композиторських інтерпретацій сюїтного жанру, характеризуючи циклічні форми, дослідники найчастіше звертаються до досвіду західноєвропейської музики, особливо коли мова йде про її інструментальні форми. В області циклічних форм, таким чином, західноєвропейський досвід стає класичним зразком; інші національні школи тільки успадковують його. У зв'язку з цим, важливою перспективою дослідження шляхів еволюції фортепіанної сюїти в XX столітті стає виявлення національно-самобутніх стильових інтерпретацій даної жанрової форми.

Список літератури:

1. Довгань П. Жанрово-стильова динаміка української камерно-інструментальної сюїти XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / П.В. Довгань. – Львів, 2010. – 19 с.
2. Кричинська О. Стильові аспекти розвитку європейської фортепіанної сюїти першої третини XX століття: Дисс. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Національна музична академія імені П.І. Чайковського. – К., 2017. – 273 с.
3. Маслий С.Ю. Сюита: семантико-драматургический и исторический аспекты исследования: Дис. ... канд. иск.., М., 2003. 170 с.
4. Самойленко А. Информационно-культорологические проблемы памяти в музыке / А.И. Самойленко // Науковий вісник ОДМА ім. А.В. Нежданової. Музичне мистецтво і культура. – Одесса: Друк, 2005. – Вип. 6, кн. 2. – С. 27.
5. Соколов О. К проблеме типологии музыкальных форм / О.В. Соколов // Проблемы музыкальной науки : [сб. ст. / сост. : В.И. Зак, Е.И. Чигарева]. – М.: Советский композитор, 1985. – Вып. 6. – С. 152–180.
6. Стравинский И. Музыкальная поэтика // Стравинский И. Хроника. Поэтика. – Цит. изд. – М., 1971. – С. 21-185.
7. Сунь Кэнлян. Особенности циклообразования в западноевропейской инструментальной музыке первой половины XX столетия : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. искусствоведения: спец. 17.00.02 «Музыкальное искусство» / Сунь Кэнлян. – СПб., 2012. – С. 7-9.
8. Тиха О. Музична фреска: до питання про статус жанрового імені / Оксана Тиха // Київське музикознавство : Збірка статей. – К., 2010. – Вип. 31. – С. 1–6.
9. Тукова І. Функціонування інструментальних жанрових моделей західноєвропейського барокко в українській музиці другої половини XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / І.Г. Тукова. – К., 2003. – 19 с.
10. Цзя Шии. Предпосылки и направления развития фортепианной сюиты в творчестве китайских композиторов XX столетия.: дисс. на соискание уч. степени канд. искусствоведения : спец. 17.00.03 «Музыкальное искусство» / Цзя Шии. – Одесса, 2013. – 167 с.

Илечко М.П.
Одесская национальная музыкальная академия имени А.В. Неждановой,
Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СЮИТЫ В ТВОРЧЕСТВЕ УКРАИНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ: ДИАЛОГ «БАРОККО – ХХ ВЕК»

Аннотация
В статье исследуются отдельные вопросы развития сюиты в творчестве украинских композиторов современности в контексте диалога «бароко-ХХ век». Освещается тема старинной и модернистской сюиты в искусствоведческом дискурсе. В статье также определяются общие тенденции диалога «бароко – ХХ век» в развитии фортепианной сюиты.
Ключевые слова: сюита, бароко, диалог, украинские композиторы.

Ilechko M.P.
Odessa National Music Academy named of A.V. Nezhdanova,
Nikolayev National University named of V.A. Sukhomlinsky

DEVELOPMENT TRENDS OF SUITES IN THE CREATIVITY OF UKRAINIAN COMPOSERS: DIALOGUE "BAROQUE – XX CENTURY"

Summary
The article explored individual questions of development of the suite in the works of Ukrainian contemporary composers in the context of the "baroque-twentieth century" dialogue. It highlights the theme of ancient and contemporary suites in art history discourse. The article also defines the general tendencies of the "baroque-twentieth century" dialogue in the development of the piano suite.
Keywords: suite, baroque, dialogue, Ukrainian composers.

УДК 784.96:316

ВОКАЛЬНИЙ АНСАМБЛЬ ЯК ЗАСІБ КОМУНІКАЦІЇ

Каблова Т.Б., Румянцева С.В.
Інститут мистецтв
Київського університету імені Бориса Грінченка

Стаття присвячена питанням комунікації засобами музичного мистецтва. Зокрема, розглядається вокальний ансамбль з позицій комунікативної діяльності в дискурсі культурно-мистецького процесу. Вокально-ансамблева музика вивчається як форма де втілюються еволюційні зміни соціально-історичного буття. Аналізується процес вокального виконавства та безпосередньо спів в ансамблі як можливість втілення реального буття у слові та звуці, а також збереження культурних маркерів епохи для наступних поколінь. Окремо наголошується на виховному значенні ансамблевого співу в процесі формування музичних смаків людства.
Ключові слова: вокальна музика, спів, комунікація, соціально-історичне буття, суспільство, вокальний ансамбль.

Постановка проблеми. Сьогодні все більше викликом суспільства постає формування якісного високо комунікативного процесу між особистостями в історичній горизонталі та вертикалі. Комунікація, як засіб існування та передавання цінностей і норм культури визначають рівень культури суспільства та особливості функціонування суспільної сфери найбільш яскраво отримала вираження в соціальній сфері. Але будь-який соціум не існує у відриві від культурно-мистецького процесу, що відбувається в суспільстві та постає певним носієм основних віянь,сподівань та характерних дефініцій історичного зрізу. Мистецтво як друга природа, створена та завершена людиною, вимагає від художника діяти згідно із законами, закладеними в самій природі та природою йому заповіданими. Художній твір, побудований за цими законами, стає мистецтвом – другою природою [4, с. 53]. В такому контексті мистецьку творчість можливо розглядати як репродуктивну діяльність особистості, де виникають певні міжособистісні, міжнаціональні та міжчасові комунікації. Це викликає потребу знаходження найбільш всеохоплюючого виду мистецтва, що є доступним для будь якої людини.

Таким видом мистецтва, що втілює філософсько-суспільну, історичну картину буття, постає музика. Це підтверджується концепцією, яка була сформована ще в VI в. Боецієм, що ґрунтувалося на античних поглядах щодо місця музики в житті людства та світобудови в цілому Піфагора, Платона та Евкліда. Уявлення щодо єдності «космічного», «людського», та «небесного» втілюється в тріаду musica mundana, musica humana, musica instrumentalis.

Найбільш доступним для людини видом музичної творчості постає спів. В свою чергу ансамблевий спів «є потужним засобом самоствердження та етнічної самоідентифікації українського народу. Вона уособлюється як унікальне явище, як окрема культурологічна система в контексті світової культури» [5].

Аналіз останніх досліджень та публікації. Комунікативні особливості в процесі творчої та мистецької діяльності вивчали ціла низка науковців, серед яких О.В. Брушлинський, Л.П. Гримак, Ю.О. Гусєв, В.В. Давидов, Л.О. Зеленов, Є.М. Іванова, О.М. Леонтьєв, В.С. Лозниця, В.Б. Савицький, В.О. Сластьонін, Л.Д. Столяренко, Х. Хекхаузен. Питанням художнього становлення присвячені музично-педагогічні дослідження В. Антонюк, Е. Абдулліна, Л. Арчажникової, А. Козир, В. Муцмахера, О. Олексюк, Г. Падалки, В. Ражникова, О. Рудницької, Г. Ципіна, О. Щолокової та інші. Але окремого розгляду вокального ансамбля як засобу комунікації поколінь на сьогодні не виявлено, що є **невирішеною частиною загальної проблеми** всебічного вивчення комунікаційних процесів засобами музичного мистецтва, зокрема вокалу.

Розгляд вокального ансамблю як засобу комунікації поколінь формує **основне завдання** даної статті.

Виклад основного матеріалу. Голосова емоційна комунікація є генетично обумовленою складовою суспільного життя. Розвиток ансамблевого виконавства постає як цілком логічна складова вокального мистецтва. Ансамблеве виконавство постає як явище, що тільки своїм існування апелює до комунікації в своїй діяльності як внутрішній так з реципієнтом.

Історія виникнення вокального ансамблю бере своє коріння в хоровому співі, яке, в свою чергу, є найдавнішою формою музичного виконавства. Спочатку спів мав народний і релігійний характер, не потребував дидактичної підготовки, був засобом вираження почуттів і емоцій, передачі внутрішнього стану людей. Виконання молитов і співів під супровід примітивних музичних інструментів в храмах відрізнялося абсолютною спонтанністю і природністю. Тобто голосова емоційна комунікація є генетично обумовленою складовою суспільного життя.

У сучасному світі спів є можливістю творчого самовираження, демонстрацією красот голосу та проникнення виконання. Вокальний ансамбль вважається однією з яскравих та цікавих колективних форм роботи з дітьми, молоддю та дорослими . Він є одним з напрямків вокально-хорового мистецтва, що відрізняється від хорового виконання камерністю звучання та можливістю індивідуальної роботи керівника з кожним учасником.

Основна мета більшості вокальних ансамблів – розвинути у учасників-вокалістів любов до колективного співу, музичне почуття й смак. Вокально-ансамблеве виконання розвиває загальну музикальність виконавців, допомагає почути себе зі сторони і об'єктивно оцінити свої можливості і сили. Добре розвинений музичний смак і слух дозволяють аналізувати спів інших виконавців, у тому числі і професійних. Успішний виконавець

ансамблю, який прагне до професійного розвитку, зможе надалі сам організувати творчий колектив, ставши керівником і носієм музичної культури.

Організаційна і змістовна робота з вокальним колективом в умовах функціонування культурно-освітніх центрів будується на основі досягнень таких наук, як: музичний менеджмент, музикознавства, естетика, психологія, педагогіка, методика музичного виховання і вокального навчання. Вокальні ансамблі, будучи малою формою спільного музикування, займають вагоме місце в широкій концертній практиці. При цьому вони можуть бути різними за рівнем підготовки виконавців і за стилем виконання.

Заняття у вокальному ансамблі культурно-освітнього центру сприяють розширенню музичної культури молодих людей, розвитку їх музичних здібностей (мелодійного, ритмічного, тембрового, гармонійного слуху; вокального голосу; музикальності в цілому), а також виховують сценічну культуру, музично-художній смак, творчу ініціативу і самостійність. Особливо необхідно підкреслити той факт, що участь у вокальному ансамблі впливає на розвиток їх виконавських навичок, що позитивно позначається на самооцінці особистості і її творчому розвитку в цілому. Йдеться про те, що в процесі ансамблевого співу навіть при наявних вельми скромних вокальних даних у кожного учасника ансамблю з'являється можливість самовираження, публічної демонстрації власних досягнень. Це, в свою чергу, обумовлює прагнення молодіжної аудиторії до освоєння вокального ансамблевого виконавства.

Отже, вокально-ансамблеве виконавство, що відрізняється особливою естетикою і міжособистісною природою, є певним втіленням комунікативного аспекту в суспільно-історичному процесі. Як спосіб комунікації вокальний ансамбль проявляється і в спілкуванні музикантів між собою, й в спілкуванні з аудиторією, а в кінцевому підсумку організовує певний оббіг між характером музики, запропонованої цій аудиторії та її нагальними художньо-естетичними потребами. Система «попит-пропозиція» для вокально-ансамблевої музики завжди була і залишається первинною в плані ідейно-художнього змісту та відповідного цьому змісту комплексу використовуваних виразно-конструктивних засобів.

Як і будь-яке музично-художнє явище, форми («стилі музикування») вокально-ансамблева музика схильна до еволюційних змін, що обумовлені властивостями тієї чи іншої соціо-системи, в якій вона функціонують. На відміну від ґрунтовного фольклору, який поступово зникає з ужитку і зберігається лише як етно-ресурс у вигляді архаїки, що періодично відроджується саме через ансамблеве музикування у вигляді академічної музичної культури (професійна музика і міська музична культура), «легка музика» відрізняється особливою мобільністю, гнучкістю в жанрово-стилістичному плані. Якщо порівнювати імпровізаційно-розважальну музику побуту з академічним творчістю, то тут також виявляються комунікативно стилістичні відмінності, засновані, в свою чергу, на відмінностях в ідеології, але ці відмінності несуть позитивні риси діалектичної єдності існування людства. Рефлексія того, що функціонує в нашій реальності буття поступово трансформує нас, але залишає іманентні зв'язки з генезою нашого існування [2, с. 61]. Акцент на творчій діяльності, а саме вокально-ансамблевій, може сприяти посиленню гармонії духовного та національного вимірів життя людини. В ансамблевої діяльності проявляється та людська комунікація, яка спрямована на утворення синтезу творчості природи (створення роду, етносу) і культури (підтримання соціальних традицій і інститутів). Кожен виконавець в ансамблі прямує спочатку на пошук себе – для досягнення виконавського образу, але при цьому необхідно «чути» й іншого, не менш важливого за своїм призначенням, виконавця. Таким чином відбувається комунікативна зустріч між вокалістами, де творча особистість знаходить власне «я», та виходить за його межі, де й знаходиться в співіснуванні з «іншим я». Звісно, це певною мірою перегукується з антропологічною рефлексією. Ця створена ланка (а саме вокальний ансамблю), в свою чергу починає впливати на реципієнта, формуючи новий комунікативний шар. Але при всьому цьому, слід знову наголосити на факті доступності вокальної музики людству та на давніх витоках існування співу та його сакральному значенні. Таким чином, навіть не усвідомлюючи глибоких зв'язків людство оточує себе вокальними звуками, піснями, апелюючи до давніх часів людства. Це формує позачасовий комунікативний зв'язок як всередині нації, країни чи людства в цілому.

Дійсність, де відбувається спів вокального ансамблю в таких умовах постає не тільки як існуючи реалії буття з характерними для свого часу соціокультурними подіями, а як частина світового часового континуума людства. Все це пояснюється вербальною складовою, може носити мовні характеристики, а також звукові, характерні для людства, характеристики. Це полегшує вплив вокального мистецтва, особливо масового характеру, яким за своєю сутністю й може вважатися ансамбль, на людську свідомість, отримувати відгук на звучання слова й музики.

Висновки. Отже, світова практика музичного мистецтва, а саме вокальне ансамблеве виконавство, зберігає зв'язок ні з безпосередньою примітивною дійсністю, але завжди з дійсністю, впорядкованою згідно з відомими загальнолюдськими правилами і перетворюється в слово мистецтва завдяки відомим типізованим слово-образам, які вбирають в себе реальність, але і відразу ж накладають на неї відому схему розуміння та усвідомлення людського буття.

Список літератури:

1. Адорно Т. Вибране: Соціологія музики / Т. Адорно. – М., СПб.: Университетская книга, 1998. 445 с.
2. Адорно Т. Философія нової музыки / Т.Адорно. Пер. с нем. Б. Скуратова. Вст. статья К. Чухрукидзе. – М., Логос, 2001. 352 с.
3. Бермес І.Л. Український хоровий рух у контексті соціокультурнихпроцесів XIX – початку XXI століття: дис. ... д-ра мистецтвознавства: 26.00.01 / Бермес Ірина Лаврентіївна ; Нац. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. – К., 2014. – 437 с.

4. Каблова Т.Б. Золотий перетин як композиційний принцип трансмірності в музичній культурі : монографія / Т.Б. Каблова. – К.: НАКККіМ, 2015. – 160 с.
5. Каблова Т.Б. Специфіка вивчення регіональної хорової культури в соціальному контексті розвитку XX – початку XXI ст. / Каблова Т.Б., Румянцева С.В. //Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: [зб. наук. праць; вип. XXXVIII]. – К.: Мілениум, 2017. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/19899/1/Kablova_Rumyantseva__AP38.pdf.
6. Лащенко А.П. Проблеми дослідження вітчизняної хорової культури // Науковий віс-ник НМАУ ім. П.І. Чайковського : Українське музикознавство. – К., 1998. – Вип. 28. – С. 13-24.

Каблова Т.Б., Румянцева С.В.
Институт искусств
Киевского университета имени Бориса Гринченко

ВОКАЛЬНЫЙ АНСАМБЛЬ В КАЧЕСТВЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИИ

Аннотация
Статья посвящена вопросам коммуникации средствами музыкального искусства. В частности, рассматривается вокальный ансамбль с позиций коммуникативной деятельности в дискурсе культурно-художественного процесса. Вокально-ансамблевая музыка изучается как форма где воплощаются эволюционные изменения социально-исторического бытия. Анализируется процесс вокального исполнительства и непосредственно пение в ансамбле как возможность воплощения реального бытия в слове и звуки, а также сохранения куьтурних маркеров эпохи для следующих поколений. Отдельно отмечается воспитательном значении ансамблевого пения в процессе формирования музыкальных вкусов человечества.
Ключевые слова: вокальная музыка, пение, коммуникация, социально-историческое бытие, общество, вокальный ансамбль.

Kablova T.B., Rumyantseva S.V.
Institute of Arts, Borys Grinchenko Kyiv University

VOCAL ENSEMBLE AS A MEANS OF COMMUNICATION

Summary
The article is devoted to questions of communication by means of musical art. In particular, the vocal ensemble is considered from the standpoint of communicative activity in the discourse of the cultural and artistic process. Vocal-ensemble music is studied as a form where evolutionary changes of social-historical being are embodied. The process of vocal performance and direct singing in the ensemble as an opportunity for realizing the real being in the word and sounds, as well as the preservation of the cue markers of the epoch for the generations to come, is analyzed. Separately, the educational significance of ensemble singing in the process of forming musical tastes of humanity is emphasized.
Keywords: vocal music, singing, communication, socio-historical being, society, vocal ensemble.

УДК 78.07:78.03:792,73«19»

ЕСТРАДНО-АНСАМБЛЕВЕ ВИКОНАВСТВО В ДИСКУРСІ ДЖАЗУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Ланіна Т.О.
Інститут мистецтв
Київського університету імені Бориса Грінченка

Стаття присвячена розкриттю питань естрадно-ансамблевого виконавства. Окремо в роботі наголошується на значення джазу, як типової складової естрадної музичної культури другої половини ХХ ст. В статті зазначені основні соціальні моменти існування джазу в історичному контексті. Досліджено діяльність основних ансамблевих колективів зазначеного часового періоду. Висвітлено взаємозв'язок та взаємопов'язаність діяльності естрадно-ансамблевих колективів.
Ключові слова: естрада, ансамбль, виконавство, джаз, музична субкультура.

Постановка проблеми. Поняття культурного простору є достатньо широким та включає безліч ментальних та предметних втілень відповідно до часового континууму. Визначне місце в такому контексті посягає музичне мистецтво, особливо музичне мистецтво вокальної естради. Саме естрадна музика є найбільш конкретним втіленням сьогоденних проблем людства відповідно до епохи їх існування та життєдіяльності. При цьому серед великої кількості форм та жанрів популярної музики виокремлюються певні напрями, які входять в музичну культуру незалежно від історичної доби та мають загальнолюдський характер.

Безсумнівно, що в першочергово йдеться про класичну музику, але вона апріорі відноситься до академічного напрямку й не дивлячись на шляхи її заангажованості в естрадному втіленні все ж таки не стає від цього загальною чи масовою. Водночас сучасна класична музика займає один з напрямків розвтику культури з другої половини ХХ століття та й по сьогоднішній час. Разом з цим сьогодні існує ще декілька форм сучасної естрадної музики, які впливають на культурний розвиток людства. Йдеться про рок-музику, поп-музику та джаз. Якщо з поп-музикою – як сфери розважальної індустрії, а також з рок-музикою, як проявом певних романтичних тенденцій особистості, більш-менш визначено, то джаз, особливо джазове виконання ансамблем потребує більш глибокого вивчення в контексті свого становлення починаючи з другої половини ХХ ст. Часові межи обрані відповідно до більш активного виходу джазових ансамблів на концертну естраду та визнання джазу як «відкритого», тобто незабороненого напрямку музичної вокально-естрадної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відразу наголосити на тому факті, що в американському контексті Cultural studies вивчення джазу сформувала цілий напрямок джазоведення, де з'являються праці присвячені вивченню конкретних стильових складових, виконавський та творчих чинників. Серед таких слід назвати роботи Кріна Габбарда, де розглядається поетика джазових стандартів; Еріка Портера, де висвітлено історичні та соціальні передумови виникнення та розвитку жанру; безпосередньо аналіз гармоній та ладової складової джазу, як здобуток афроамериканської культури зроблено Самюелем Флойдом.

В європейській науці джаз розглядається більше з позицій міжкультурних комунікацій та як наслідок інтеграції культурних процесів. Саме ці питання висвітлено в роботах Е. Борзової, І. Кондакової. Типологію в контексті взаємодії джазу з феноменом масового мистецтва розглянуто в дослідженнях А. Цукер, Е. Строкова. Мистецтво джазу як соціокультурна складова людського буття розглядаються в роботах Т.Адорна. Також з позицій музикознавства вивчається поняття імпровізаційного субстрату та становлення композиційної бази в джазі, зокрема у працях Д. Лівшица, Т. Полянського, Ю.Г. Кінуса.); розкривається еволюція джазової гармонії в грунтовних працях А. Фішера; окремі бібліографічні та історичні розвідки містять дослідження О. Коржової.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, аналіз наукових джерел дозволяє припустити, що джаз вивчався з позицій соціоісторичних або суто виконавських позицій й тема ансамблевого джазового мистецтва другої половини ХХ ст. не достатньо висвілена у сучасній науковій літературі.

Основним завданням даної статті є визначення впливу зарубіжних джазових вокальних ансамблів ХХ ст. на розвиток естрадного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Як було вказано вище, джаз існує як самостійна складова музичної культури другої половини ХХ ст. Відомий факт, що джазова культура довгий час була голосом конкретного етнічного середовища – афро-американського населення США. Вплив фольклорних традицій відчувається в ній ще сильніше, ніж, наприклад, в рок-музиці. Джаз також спосіб життя. Його основа – імпровізація, яка для музиканта є формою пізнання світу через звуки. Саме від джазу рок-музика перейняла свої основні риси – потяг до імпровізації і колективних форм творчості. Проте, на відміну від року, джазова імпровізація розрахована на камерне спілкування із слухачем (навіть в умовах великого концертного залу). Від публіки джазовий музикант чекає не фанатичного поклонництва (на що нерідко претендує рок-музикант), а зрілого розуміння, не спалаху емоцій, а занурення в духовний світ виконавця. Джазові музиканти виступають, як правило, в невеликих залах і клубах, прагнучи сформувати "свою" публіку і орієнтуючись на тонких знавців. Виникнувши

більше століття тому, джаз в XX-му столітті перейшов початкові етнічні межі. Зараз це інтернаціональний вид творчості з багатьма регіональними і стильовими різновидами

Дуже цікавий шлях пройшли численні колективи у сфері американської хорової та ансамблевої традиції. Духовні піснеспіви, що були поширені на Американському континенті в XVIII-XIX століттях, стали основою, на якій почав народжуватися джаз, його іноді називали «бродвейським мистецтвом». Внаслідок того вийшов симбіоз, у якому вироблені унікальні, індивідуальні, особливі ознаки. Їх багато, і різноманітність американського колективного співу також досить широка.

У джазове мистецтво XX століття численні вокальні ансамблі та групи (тріо, квартети і т.д., однорідні або мішані) прийшли не відразу. Вони спочатку працювали окремо, мали свій репертуар, виконували сучасні їм популярні пісні. Але в подальші роки формується тенденція включати в свій склад професійних джазменів, це значно підвищило рівень їх репертуару. Поступово ці вокальні групи повністю опанували манеру тодішнього джазу і були прийняті на рівних правах в джазових колах. Деякі з них все ж залишалися у сфері своїх попередніх інтересів виконуючи популярну музику.

Однією з перших жіночих вокальних груп є The Boswell Sisters. Американське вокальне тріо Сестри Босвелл, яке відрізнялося своїм виконанням складної музики, зокрема новою була гармонія та ритміка. Вони зробили величезний вплив на співаків – сольних і ансамблевих, як Ела Фіцджеральд, Сестри Ендрюс та інших.

У 1930-і роки The Boswell Sisters отримали визнання і широку популярність в Сполучених Штатах Америки. У першому ефірі солістка Connee простудилася та її голос ослабів, тому довелося компенсувати можливостями звукопідсилювальної апаратури, вона наблизилася до мікрофона і заспівала упівсили. Внаслідок чого звук набув інтимного забарвлення, і Connee Boswell згодом багатьма розглядається, як перша популярна співачка, яка використовувала близьке положення мікрофону для максимального ефекту.

Це вокальне тріо досягло найбільшого успіху в першій половині 30-х років XX століття. У цей час вони випустили свої перші записи на грамплатівках, крім того, вони часто виступали по радіо, а також взяли участь у голлівудських фільмах, зокрема таких як The Big Broadcast (1932) та Мулен-руж (1934). Цей вокальних колектив досяг високої виконавської техніки: вони легко відтворювали досить складну гармонію, домагалися тонкої злагодженості в ансамблевому співі, опанували голосом різні інструментальні тембри, а також впровадили у виконавську практику раптові зміни темпу протягом однієї пісні. У співі The Boswell Sisters відчувався «живий» джаз та свінг. Справді, Сестри Бозвелл були унікальними джазовими співаками, першими серед білих артистів.

Вплив The Boswell Sisters на джазовий спів був великим. Ела Фіцджеральд часто у своїх імпровізаціях цитує Connee Boswell. Багато критиків сьогодні розглядають The Boswell Sisters (разом з Ламберт, Хендрікс і Рос) як одну з найзначніших джазових вокальних груп всіх часів.

MILLS BROTHERS з'явилися на джазовій сцені першою вокальною групою, яка була цілком самостійним творчим колективом, який виробив свою репертуарну політику та індивідуальну манеру виконання. У 1930-і та 40-і роки йому насправді не було рівних, колектив вважався фаворитом такого плану. Ансамбль був створений ще в середині 20-х років. До його складу тоді увійшли брати Міллс: Херберт, Харрі, Дональд і Джон. Джон не тільки співав, але ще й акомпанував квартету на гітарі. На ранньому етапі творчості MILLS BROTHERS займалися тим, що намагалися відтворити своїми голосами інструментальне звучання, виступаючи в різних водевільних трупах рідного штату Огайо. Здобувши собі деяку популярність, у 1928 році вони потрапляють в Цинциннаті, де їх запрошують взяти участь в одному з модних у той час радіошоу.

Група перебирається до Нью-Йорку, де підписують контракт з відомою звукозаписуючою фірмою Brunswick. В цей час з'являється перша платівка групи всього з двома, по прийнятому тоді формату, п'єсами. Услід за цим виходить ще один диск, де до квартету приєднується популярний в ті часи співак Бінг Кросбі. Випускають велику кількість пластинок як самостійно, так і в компанії з такими корифеями джазу, як Луї Армстронг та Ела Фіцджеральд.

Впродовж 1940-х років ансамбль MILLS BROTHERS, можна сказати, знаходився в зеніті популярності. Їх інтерпретації знаменитих джазових та естрадних творів як і раніше викликають інтерес. Аранжування, як і раніше, невибагливі та вишукані. У 50-і та 60-і роки популярність колективу дещо падає. На джазову сцену прийшли молоді музиканти з своїми, новими ідеями, які зацікавлювали публіку більшою мірою, ніж солодкозвучний спів братів Міллс, що вже вийшов з моди. У 1952 році вони вперше відмовляються від свого звичного гітарного акомпанементу та разом з оркестром під управлінням Сая Олівера записують композицію Be My Life's Companion.

Незвичне для MILLS BROTHERS амплуа на якийсь час знову привернуло до них увагу слухачів. У цей період, відчувши інтерес до подібного роду музики, вони співпрацюють з багатьма популярними оркестрами, зокрема під управлінням знаменитих Томмі Дорсі та Каунта Бейсі, а також Хела Макінтайра.

У 50-і роки мода на вокальні ансамблі була надзвичайно поширена, ансамблевий жанр став популярним, і це стосувалося не тільки джазу. Приблизно в цей же час (в кінці 1953 року) з'явився надзвичайно популярний в 50-60-і роки суто чоловічий ансамбль, організований Джином Перлінгом під назвою The Hi-Lo's, виконував різноманітну музику (їх навіть звинувачували в один час в еклектиці), починаючи від джазу, якому приділялося не так вже багато уваги, тим більше, що ряд творів – це, по суті, не джаз, а теми для мюзиклів або просто пісні. Отже, і попмузика була в їх репертуарі. Цей чоловічий квартет досяг високого рівня виконання, йому властиве – чистота інтонації, вдале аранжування, виразна гармонія (оркестровий супровід був чисто «бродвейський»). У Чикаго 1967 р. до чоловічої основи The Hi-Lo's приєдналася співачка Бонні Херман (Bonnie Herman). Так з'явився

The Singers Unlimited, теж квартет, але вже з трьома чоловічими голосами і одним – жіночим. Записи робилися за допомогою багаторазового накладення голосів, але без інструментального супроводу.

Розвиток вокальних ансамблів надалі тісно пов'язаний з ім'ям людини, яка зробила дуже багато що в цій сфері з Дейвом Ламбертом (Dave Lambert), справжнє прізвище Олден. Він був справді талановитим вокалістом, аранжувальником і ударником. Його кар'єра почалася в армійських складах, а потім продовжилася в оркестрах Джина Крупи (Gene Krupa), Стена Кентона (Stan Kenton), Ніла Хефті (Neal Hefti).

Він брав участь як хоровий диригент в деяких записах Чарлі Паркера (Charly Parker). У знаменитій сесії-запису 1953 року, де великий саксофон вирішив розширити свої можливості за рахунок великої кількості музикантів і людських голосів. Тоді в записі з'явився хор Дейва Ламберта і в результаті вийшло дуже нехарактерне для Паркера оточення. У складі оркестру використовувалися також не джазові інструменти – гобой, валторна, флейта, фагот. У запису брав участь хор під управлінням Д. Ламберта, а аранжування робив знаменитий Гіл Еванс (Gil Evans). Чарлі Паркер дуже щільно відносився до цієї сесії-запису, не дивлячись на те, що вона вибивала його із звичайного перебігу «бі-бопа». Проте, це оточення наближало його до загальної канви естетики європейської музики.

Головним досягненням Дейва Ламберта стала організація знаменитого тріо Ламберт-Хендрикс-Росс (Lambert, Hendricks & Ross). За допомогою вокального ансамблю була реалізована ідея заміни інструментів оркестру людськими голосами. Справжня і вельми витончена реалізація такої ідеї відбулася у кінці 50-х, коли вийшла перша грамплатівка тріо Ламберт-Хендрикс-Росс. Кожний з вокалістів брався замінити цілу групу інструментів, відтворюючи реальне звучання оркестрової партитури. Запис, природно, робився шляхом поступового накладення все нових звукових доріжок.

Наприклад, співачка Енні Росс спеціалізувалася на секції труб, причому в її виконанні можна було почути навіть характерне для деяких сурмачів вібрато. До цього складного завдання додалася ще і заміна звуків інструментів на слова текстів, що писалися Джо Хендріксом. Виявилось, що при цьому всі секрети аранжування, діалоги, оркестрові «рифи» проявлялися опукло й яскраво.

Висновок. Отже, джаз, одне з найбільш значущих і яскравих явищ всього XX століття, вплинув не тільки на розвиток художньої культури, різні види мистецтв, а й на повсякденне життя суспільства. В культурному просторі XX століття джаз розвивався в двох напрямках. Перше розвивалося в руслі комерційної індустрії розваг, всередині якої джаз існує і сьогодні; другий напрямок — як самостійне мистецтво, незалежне від комерційної популярної музики. Ці два напрямки дозволили визначити шлях розвитку джазу від явища масової культури до елітарного мистецтва. Джазова музика, саме завдяки ансамблевій манері виконання, подолавши всі расові та соціальні бар'єри, до кінця 20-х років набуває масового характеру, стає невід'ємною частиною міської культури. У період 30-40-х років у зв'язку з розвитком нових стилів і течій джаз еволюціонує і набуває рис елітарного мистецтва, що відбувається практично і в подальшому на протязі XX століття. Безпосередньо джазове ансамблювання постає як глибокоосяжний внутрішній зв'язок виконавців, як вокальних так і інструментальних, який базується на взаємовідчутті та єдності ритміки, мелодики та почуттів.

Список літератури:

1. Адорно Т. Вибране: Соціологія музики / Т. Адорно. – М., СПб.: Университетская книга, 1998. 445 с.
2. Адорно Т. Философія нової музыки / Т. Адорно. Пер. с нем. Б. Скуратова. Вст. статья К. Чухрукидзе. – М., Логос, 2001. 352 с.
3. Ливщиц Д. Р. Феномен импровизации в джазе : дис. . канд. искусствоведения : 17.00.02 / Д.Р. Лифшиц. Нижний Новгород, 2003. – 176 с. : ил. – Библиогр.: с. 149-158.
4. Строкова Є.В. Джаз в контексті масового мистецтва : до проблеми класифікації та типології мистецтва: дис. . канд. мистецтвознавства: 17.00.09 / Е.В. Строкова. – М., 2002. – 211 с.
5. Шапиро Н. «Послушай, что я тебе расскажу» (джазмены об истории джаза) / Нэт Шапиро, Нэт Хентофф. М.: Синкопа, 2000. – 432 с.
6. Фитцджеральд Ф.С. Отзвуки века джаза, ноябрь 1931 г. // Фитцджеральд Ф.С. Последний магнат. Рассказы. Эссе. М.: Правда, 1990.
7. Фишер А.Н. Гармония в афроамериканском джазе периода стилевой модуляции – от свинга к бибопу: дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.02 / А.Н. Фишер. Екатеринбург, 2004. – 188 с. : ил. – Библиогр.: с. 152-168.
8. Gabbard K. Jazz among discourses Duke university Press Durham and London 1995. 320 p.
9. Floyd S. The power of black music: Interpreting its history from Africa to the United States. New York: Oxford University Press, 1995. 450 p.
10. Porter E. What Is This Thing Called Jazz? African American Musicians as Artists, Critics and Activists. University of California press, 2002. 404 p.

Ланина Т.А.
Институт искусств
Киевского университета имени Бориса Гринченко

ЭСТРАДНО-АНСАМБЛЕВОЕ ИСПОЛНИТЕЛЬСТВО В ДИСКУРСЕ ДЖАЗА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ В.

Аннотация
Статья посвящена раскрытию вопросов эстрадно-ансамблевого исполнительства. Отдельно в работе подчеркивается значение джаза, как типичной составляющей эстрадной музыкальной культуры второй половины ХХ в. В статье указаны основные социальные моменты существования джаза в историческом контексте. Исследована деятельность основных ансамблевых коллективов указанного временного периода. Освещены взаимосвязь и взаимосвязанность деятельности эстрадно-ансамблевых коллективов.
Ключевые слова: эстрада, ансамбль, исполнение, джаз, музыкальная субкультура.

Lanina T.O.
Institute of Arts of Kiev University named after Boris Grinchenko

ENSEMBLE PERFORMANCE IN THE DISCOURSE OF JAZZ IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Summary
The article is devoted to the disclosure of questions of pop-ensemble performance. Separately, the work emphasizes the importance of jazz, as a typical component pop music culture of the second half of the twentieth century. The article outlines the main social moments of the existence of jazz in the historical context. The work of the main ensemble groups of the specified time period is investigated. The author highlighted-interconnection of the performance of pop-ensemble of the second half of the twentieth century.
Keywords: pop, ensemble, performance, jazz, musical subculture.

УДК 78.09:780.646.2

АТАКА ЗВУКА, АРТИКУЛЯЦІЯ ТА ФУНКЦІЇ ЯЗИКА ПРИ ГРІ НА ТРОМБОНІ

Марценюк Г.П.
Київський національний університет культури і мистецтв

Досліджено та вивчено питання щодо різноманітних типів атаки звука; розтлумачено поняття «артикуляція»; визначено функції язика в процесі звуковидобування при грі на тромбоні; надано методичні й практичні поради щодо відпрацювання прийому подвійної та потрійної атаки звука; розглянуто один із способів атаки звука – «фрикативну атаку»; визначено типові дефекти при атаці звука та надано практичні рекомендації для подолання недоліків.
Ключові слова: тромбон, атака звука, артикуляція, подвійна, потрійна атака, фрикативна атака, функції язика, дефекти атаки звука.

Постановка проблеми. Сучасне духове виконавство пред'являє до музиканта широкий спектр вимог: оволодіння всіма засобами музичної виразності, вміння естетично осмислювати свою гру, втілювати різноманітні виконавсько-виражальні прийоми тощо. Правильна раціональна постановка, творчий підхід до використання всіх видів виконавської техніки, вірна інтонація, темпоритм, динаміка, агогіка, фразування, різні відтінки звучання – ось ті основні засоби, рівень володіння якими вважається показником виконавської майстерності. Однією з найважливіших складових раціональної постановки при грі на тромбоні є атака звука, артикуляція та постановка язика в процесі звукоутворення. Дана стаття присвячена вивченню цієї проблеми в контексті загального українського духового мистецтва. Робота виконана за планом НДР Київського Національного університету культури і мистецтв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аналізу проблем атаки звука,артикуляції та функцій язика під час звукотворчого процесу знайшли відображення у методичних працях (Ж. Арбан, Ф. Тюрнер, Б. Григор'єв, М. Табаков, Є. Рейхе, Г. Орвід, В. Венгловський, В. Сумеркін), а також вітчизняних авторів (І. Кобець, Б. Манжора, В. Луб, С. Горовой та інш.). Ці роботи стали важливим етапом у розвитку гри на духових інструментах, проте швидкий розвиток духового виконавства та завдання, що постають перед сучасними музикантами, вимагають вирішення нових, більш складних завдань, практичного переосмислення раніше накопичених знань.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однією з новітніх праць з означених питань є дослідження українського вченого І. Гишки «Звукоутворення, як важлива складова технічної досконалості трубача» де авторська концепція суттєво розширює теоретичний і методологічний аспект вивчення творчих процесів гри на трубі. У працях В. Посвалюка, О. Степурка, В. Апатського, Г. Марценюка, Я. Садівського,а також зарубіжних авторів – Д. Уіка, Є. Кляйнхаммера, Ф. Фаркаша, А. Лане та ін.. аналізуються традиційні та сучасні підходи до проблем звуковидобування при грі на духових інструментах. Проте, незважаючи на достатню кількість досліджень з означених проблем, поза межами розгляду залишаються ще багато невирішених питань (враховуючи специфіку виконавства на тромбоні), які й до сьогодні є актуальними. Отже. вважаємо необхідним висвітлити й окреслити проблеми цього дослідження, оскільки існує науковий запит на системне осмислення проблем теорії і практики гри на мідних духових інструментах в контексті загального розвитку вітчизняного духового виконавства.

Головною метою цієї роботи є: виявити та вивчити на основі аналізу даної проблеми різні види атаки звука; визначити функції язика та артикуляції в процесі звуковидобування; сформувати методичні й практичні поради щодо відпрацювання прийому подвійної та потрійної атаки звука; розглянути один з способів атаки звука – «фрикативну атаку»; визначити дефекти при атаці звука та надати практичні рекомендації для подолання недоліків.

Виклад основного матеріалу. Атака звука є одним з найважливіших факторів для формування звука. Раціональна постановка атаки звука у музиканта–початківця, вміння відпрацювати точну й чітку диференційовану (або різноманітну) атаку, гарантує у майбутньому повну виконавську свободу у формуванні якісних звуків у всьому діапазоні інструмента.

Атакою звука називається початковий момент звукоутворення на мідних духових інструментах. У визначенні цього терміну у виконавців нема різночитань, за винятком того, що термін "атака звука" замінюється деякими викладачами словом "атакування". В сучасній методиці воно зустрічається дуже рідко, бо не має аналога в іноземному термінологічному словнику і в зарубіжній практиці не використовується ("attacca" – італ., буквально – нападати).

Головна функція атаки звука – привести губи у стан вібрації точно у потрібний момент. У зв'язку з цим доцільно проаналізувати деякі висловлювання і рекомендації авторів різних методик щодо цього питання. Надаючи особливого значення формуванню вірної атаки звука, Ж. Арбан писав: «Перше, чого слід прагнути, це хороша атака звука. У цьому полягає джерело всякого хорошого виконання, і музикант , у якого видобування звука (атакування) погане, ніколи не стане хорошим артистом» [1; 7].

Для здійснення атаки звука професор Ф. Тюрнер рекомендує: «Щоб відтворити звук слід закрити рота після вдиху, а язик наблизити до губ, подібно до того руху, яке застосовується при виштовхуванні кінчиком язика шматочку паперу, чи нитки» [2; 10]. «Учень має знати, – пише Б. Григор'ев в «Школі гри на тромбоні», – що язик при грі на тромбоні відіграє роль нібито

клапану. Для того, щоб видобувати звук на тромбоні необхідно язиком доторкнутися до краю губ, і разом з видихом струменю повітря в інструмент швидко відвести язик назад. Рухи язика під час гри досить різноманітні» [3; 8].

Відомий трубач Л. Ліпкін у своїй «Школі гри на трубі» вказує: «Для того, щоб видобути звук на трубі з установленим на губах мундштуком, слід застосувати прийом руху язика подібний « сухому плювку» (нібито спльовуючи смітинку, що пристала до середини верхньої губи). При цьому язик відходить назад, відкриваючи доступ струменю повітря, що активно рухається крізь губну щілину» [4].

У всіх наведених висловлюваннях різних авторів щодо способів атаки звука, язику відводиться роль так званого клапану, який відкриває доступ струменю повітря, що видихається, але при цьому ніхто з названих педагогів і музикантів не вказує точку зіткнення кінчика язика з передніми зубами та ролі язика у регулюванні струменю повітря у різних регістрах. На сьогодні вірна атака звука на мундштучних інструментах розглядається ширше й різноманітніше, виходячи з нових наробіток. при цьому відзначається велика кількість її відтінків, обумовлених змістом твору і майстерністю виконавців.

При грі на тромбоні слід виділити такі види атаки звука: тверда атака; м'яка атака; допоміжна (або комбінована) атака; фрикативна атака (без участі язика). Для кожного типу атаки існує тверда приголосна, з вимовляння якої починається будь–який звук. Для твердої атаки характерною приголосною вважається «Т», для м'якої атаки – «Д», для допоміжної – «К» або «Д».

Тверда атака звука здійснюється за рахунок узгоджених дій дихання та язика. Під час звукоутворення кінчик язика має щільно торкнутися до нижньої частини верхніх зубів і енергійно відтягнутися в порожнину рота з одночасним вимовлянням складу «ТА», «ТУ», «ТІ» завдяки чому при інтенсивному поданні повітря відкривається щілина між губами для проходження струменю повітря в інструмент. Цей вид атаки можна вважати основним для утворення початкового звука. Тверда атака дозволяє виконавцеві утворювати звуки різного характеру й відтінків – голосні, тихі, короткі, довгі тощо.

Відомий російський тромбоніст В. Венгловський у своїй роботі "Щоденні вправи" зазначає інший спосіб звукоутворення при твердій атаці звука. Він пропонує атакувати звук не самим кінчиком язика біля нижньої частини верхніх зубів, а утримуючи кінчик язика під час звукоутворення біля нижніх зубів, починати атаку вже згином язика. У цьому випадку роль клапана відіграє вказаний згин. Такий спосіб звукоутворення – більш прогресивний, бо він не потребує переміщення кінчика язика донизу після звукоутворення і створює сприятливі умови для високо–регістрової артикуляції звуків.

М'яка атака звука виконується аналогічними узгодженими діями органів дихання та язика при вимовлянні складів «Д А», «ДУ», «ДІ». В цьому випадку язик відштовхується менш енергійно і дещо м'якіше. Ця атака вживається для повторення тягучих звуків, пов'язаних загальним диханням. Крім того, м'яка атака може застосовуватися у чергуванні з твердою при виконанні пунктирного ритму в дуже швидкому темпі, бо такий прийом полегшує його виконання.

Допоміжна атака звука застосовується, не самостійно, а тільки у чергуванні з твердою або м'якою атаками у подвійній та потрійній послідовності. Вимовляння складів, що використовуються під час допоміжної атаки, виникає за рахунок активного функціонування кореня язика, що відіграє роль клапана–регулятора руху струменю повітря. Склади, що вимовляються при виконанні допоміжної атаки, мають бути подібними до тих, що застосовуються при твердій атаці («ТА-КА», «ТУ-КУ», «ТІ-КІ») або як при м'якій («ДА-ГА», «ДУ-ГУ», «ДІ-ГІ»). Головна мета роботи (функція) язика при виконанні подвійної і потрійної атаки полягає в тому, щоб сформувати звуки, однакові за характером їх початку. Застосування допоміжної атаки звука при грі на тромбоні дозволяє виконавцеві досягти виразності і віртуозності звучання, яких не можливо домогтися, застосовуючи тверду атаку звука. Успішне оволодіння технікою подвійно–потрійної атаки звука сприяє виконанню складних оркестрових і сольних партій, що досить часто зустрічаються у творах сучасних композиторів.

Розглядаючи питання щодо формування всіх постановочних елементів вірної атаки звука не можна обійти увагою роль язика, і артикуляції у процесі звукоутворення при грі на мідних духових інструментах, які тісно пов'язані між собою, як ланки одного ланцюга, бо порушення хоча б одного з них веде до неякісного звукоутворення при грі.

Чіткий і ясний початок звука, володіння різноманітними штрихами і артикуляційними прийомами виконання – ось ті основні критерії, що визначають професійний рівень майстерності виконавця. Участь язика у регулюванні струменю повітря, що видихається, є його важливою функцією у процесі збудження звука при грі інструменті. У цьому зв'язку слід відзначити, що язик дає можливість розподіляти струмінь повітря, який подається в інструмент органами дихання, на окремі порції певної сили і тривалості. Більшість авторів методичних розробок, характеризуючи функції язика при грі на мідних інструментах, порівнюють його зі своєрідним клапаном, що відкриває доступ повітря до губ виконавця, причому, іноді вважають, що саме на цьому і завершується роль язика.

Однак, сучасні методичні розробки з питань щодо ролі та функцій язика у виконавському процесі свідчать, що поряд з функцією його як клапана–розподільника, який закриває і відкриває доступ повітря до губної щілини, він виконує також роль регулятора струменю повітря в усіх регістрах при веденні й закінченні звука. Зі збільшенням або зменшенням апертури (губної щілини) змінюється й положення язика у ротовій порожнині, відповідно до висоти конкретного звука, що утворюється. Тобто, внаслідок координованих дій язика і діафрагми здійснюється регулювання обсягу повітряного струменю, необхідного для утворення конкретного звука. Тому можна з впевненістю говорити, що язик бере участь в звукоутворенні, практично, постійно.

Язик складається з трьох м'язів: поздовжнього, що забезпечує його рухи вперед–назад; поперечного, що сприяє його ущільненню і більш вільним рухам його у ротовій порожнині, а також вертикального, що робить язик пласким, пухким і м'яким. Саме завдяки цим м'язам язик має значну рухомість і здатність до зміни форми. Крім того, корінь язика і його кінчик у напрямку своїх рухів абсолютно незалежні один від одного. Таким чином, наявність добре розвиненої мускулатури язика забезпечує виконавцеві як свободу зміни самої конфігурації язика, так і можливість здійснення різних видів його рухів у процесі звукоутворення. Таким чином, наявність добре розвиненої мускулатури язика забезпечує виконавцеві можливість як вільної зміни самої конфігурації язика, так і здійснення різноманітних рухів його у процесі звукоутворення.

Різні види рухів язика, що супроводжують ту чи іншу атаку звука на тромбоні, у виконавській практиці прийнято пов'язувати з вимовлянням певних звуків або складів, інакше кажучи, сполучати їх з прийомами мовної артикуляції. І дійсно, при грі на духових інструментах в процесі виконавства на яких, так, як у співі, або простому мовленні, беруть участь легені, артикуляційний апарат, ротова порожнина, язик, губи, гортань тощо. Тому абсолютно правомірно застосування у музичній виконавській практиці терміну "артикуляція", запозиченого з мовної фонетики.

"Артикуляція" – слово латинського походження, у перекладі означає членоподільне, чітке вимовляння. Артикулювати у мові – означає вимовляти слова; артикулювати у музиці – інтонувати звуки. Музичне вимовляння – це широке змістове поняття інтонування музики. Тому одним з засобів виконання послідовності на інструменті є артикуляція. Гра на духових інструментах взагалі, і, зокрема, на тромбоні, потребує використання найрізноманітніших артикуляційних засобів. Вони розширюють межі виразності виконання, й музична палітра стає яскравішою й багатішою.

Щоправда, існує й інше трактування терміну артикуляція. Найбільш повне дослідження щодо питань артикуляції зробив відомий органіст та вчений І. Браудо. У своїй праці «Артикуляція» (Л., 1965) він запропонував всі різноманітні процеси, що відбуваються у «житті» одного звука (атаку, філірування, інтонування, вібрато, згасання і закінчення), назвати «музичним вимовлянням». Коло ж явищ, пов'язаних з переходом від одного звука до іншого, включаючи закінчення звука до вичерпання його тривалості, позначеної у нотах – артикуляцією. Таким чином, за Браудо артикуляцією називається спосіб виконання послідовності звуків, що визначає ступінь їх злитності і розчленування.

В. Апатський, трактуючи артикуляцію, зазначає «... відрізняючись від атаки, що визначає характер виникнення звука, артикуляція впливає на його закінчення... Дві основні категорії артикуляції – короткість і подовженість. Але вони визначають ще дві, не менш важливі, категорії: зв'язність та розчленування» [5, с. 204].

У хоровому співі "артикуляція" застосовується у двох значеннях:

– як "один із засобів, за допомогою яких може бути здійснене фразування";

– як "робота органів мови, необхідна для ясного вимовляння звуків".

Таким чином, якщо включити у термін "артикуляція" такі складові елементи, як динаміку, співвідношення ваги часток такту, агогіку, штрихи тощо, то у такому разі артикуляція не буде нічим відрізнятися від фразування: відбувається заміщення понять. У цій роботі автор дотримується визначення терміну "артикуляція", як робота, перш за все, язика, губ і дихальних м'язів, необхідна для утворення і послідовного виконання звуків на тромбоні. Тому артикуляцію обов'язково потрібно пов'язувати, насамперед, з атакою звука.

Головним артикуляційним засобом є язик. І в залежності від характеру музики всі складові частини язика, як разом, так і кожна окремо, беруть участь у звукоутворенні. Вимовляння артикуляційного звука забезпечує правильну подачу повітря у різних регістрах. При цьому провідну роль у формуванні, спрямуванні і регулюванні струменю повітря відіграє язик.

Положення кінчика язика щодо точки зіткнення з внутрішньою поверх-нею зубів залежить не тільки від типу атаки звука, а й, у значній мірі, від регістру. Так, при артикуляції звуків нижнього регістру положення язика відповідає положенню для вимовляння голосних звуків «**А**» або «**О**». Ось що пише з цього приводу американський тромбоніст Д. Рейнхард: "Коли Ви приходите до лікаря з хворим горлом, він просить Вас відкрити рота й промовити «А-А-А» [6, с. 31]. Робить він це тому, що вимовляння цього звука відкриває й розслаблює всю ротову порожнину". Язик у цьому випадку приймає на більш пласку форму, що дозволяє збільшити об'єм порожнини рота і пропустити через неї значний повітряний струмінь. При переході до середнього регістру, язик змінює положення, займаючи більш високу позицію, що відповідає вимовлянню звуків «**Е**» або «**У**». Для відтворення звуків верхнього регістру язик займає найвище аркоподібне положення, значно зменшуючи при цьому отвір між піднебінням і язиком, що відповідає його положенню при вимовлянні звуків «**Ю**», або дуже вузьке – «**І**».

Того ж принципу в техніці атакування дотримується й американський педагог Д. Уік, який зазначає: «Положення язика поступово змінюється від регістру до регістру... Точка створення герметичної перепони видозмінюється від високої (за яснами при верхньому регістрі) до низької (за зубами , чи, навіть, кінчику верхньої губи при нижньому регістрі)» [7, с. 56].

Таким чином, проаналізувавши роботу язика, можна зробити висновок: місце дотику язика під час атаки звука визначається його висотним положенням. Чим вищий звук, тим вище положення язика у порожнині рота, і, відповідно, вище точка його торкання. Якщо при утворенні звуків контроктави язик торкається губ, то по мірі підвищення діапазону точка торкання язика переміщується уверх до верхніх зубів (від їх краю до альвеол). Для встановлення конкретної точку дотики язика в процесі гри у різних регістрах необхідно утворити будь який звук без участі язика, а потім утворити його повторно з допомогою язика, застосовуючи при цьому відповідну артикуляцію. Точка торкання язика у цьому випадку і буде місцем вихідного положення язика для атаки конкретного звука.

Критерієм вірної роботи язика в процесі гри є постійне його знаходження у ротовій порожнині. Недопустиме висовування його за зуби і зіткнення його з губами. Винятком може бути тільки виконання звуків контроктави, коли положення губ при грі у нижньому регістрі не дозволяє забезпечити їх змикання і, відповідно, неможливе виникнення коливань. У цьому випадку язик у момент звукоутворення вимушений закривати створену губну щілину для відтворення звука.

Фрикативна атака звука. У практиці гри на духових інструментах існує спосіб атаки звука без допомоги язика (так звана, фрикативна атака звука). Сутність її полягає у тому, що виконавець за рахунок легкого поштовху струменю повітря, що видихається, без участі язика, заставляє вібрувати губи. Фрикативна атака застосовується як при виконанні штриха "маркироване легато", так і за наявності деяких дефектів звукоутворення. Основне завдання цієї атаки – привести губи у стан вібрації саме у той момент, коли це потрібно. Легкість звукоутворення без участі язика, тобто за допомогою фрикативної атаки звука, може слугувати критерієм для перевірки оптимальної постановки губного апарату. Так, якщо вібрація губ, що виникає при інтенсивному видиху, забезпечує вірне утворення звуків у всьому діапазоні інструмента, це є ознакою вірно сформованого амбушюра. У зарубіжних методиках автори приділяють велику увагу розвиткові фрикативної атаки звука, вважаючи, що практика виконання вправ на здійснення атаки без допомоги язика, вирішує так звані, "язикові труднощі".

Вправи. Протягом, приблизно, десяти хвилин слід грати повільну гаму "фа–мажор" (Andante, чотири чверті). Кожну ноту слід починати з повільного легкого поштовху повітря. Ідея полягає в тому, щоб без атаки язика за рахунок тільки динаміки "крещендо" змусити повітря "спіймати" губи, і, тим самим, викликати їх вібрацію. Якщо настрій губ невірний, і напруження м'язів не відповідає цьому звуку, то опір інструмента до початку вібрації буде відчуватися досить виразно. В той же час, коли губи навчаться точно фокусуватися на потрібну висоту, інструмент зазвучить швидко й легко, тобто, найлегшого дотику язика буде цілком достатньо для "атаки", бо інструмент і губи будуть вібрувати у відповідності.

Дефекти при атаці звука.

Розглядаючи питання атаки звука, слід зупинитися на деяких суттєвих недоліках, що зустрічаються досить часто не тільки у початківців, а й у професійних виконавців на духових інструментах. Це, перш за все, так звання затримка при атаці звука, або, як кажуть, "затичка". Найчастіше це трапляється через нервове напруження під час невдалого виступу, коли виконавець починає зриватися на деяких нотах, або, як кажуть, "кіксувати". Це викликає невпевненість і острах чергової невдачі при звукоутворенні, призводить до гальмування при атаці звука. Такий дефект може з'явитися також внаслідок неправильних і несвоєчасних вимог педагога до студента, коли амбушюр останнього ще не готовий до певного рівня складності, зокрема, до сильної і твердої атаки звука. Якщо студент ще не спроможний у повній мірі виконати таку атаку, він починає "кіксувати" , а згодом, і просто боятися звуків. Внаслідок порушення координації між поданням дихання і атакою язика, останній перекриває апертуру губ, дихання тисне на язик і він, підкорюючись нервовому імпульсу від невдач, із затримкою відкриває ротову щілину. Все це пригнічує виконавця, викликає невпевненість у своїх силах, острах, що затримка атаки перешкодить виконанню і стане помітною оточуючим. Затримка атаки спостерігається, як правило, під час початкового звукоутворення (після вдиху), частіше при сольному виконанні, і, практично, не проявляється під час гри в оркестрі. Ауфтакт диригента сприяє вільній атаці звука.

Особливо важко вдається початок звука при виконанні штриха "маркато", а також музики у повільному темпі. Вирішальним фактором у подоланні цього недоліку має стати усвідомлення виконавцем причин, що перешкоджають правильному виконанню цього прийому. У цьому випадку педагог має ще раз нагадати студентові, з яких елементів складається процес звукоутворення: це подання дихання з атакою язика за умови синхронності цих дій. Виконавцеві потрібно пам'ятати, що закінчення фази вдиху є початком фази видиху, без затримки атаки звука.

Практичні рекомендації

1. Перед початком звука прорахувати (подумки) кілька долей такту; уявити певний ритмічний рух, що передує атаці.

1)
(вдих) V
раз, два раз, два mf
грати з любої ноти
вдих V
раз, два, три, чотири mf раз, два mf mf раз
і так далі

Повторити вправу декілька разів, звільняючи м'язи від зайвої напруги і стежачи при цьому за ритмічністю вдиху і видиху.

2. Вдих здійснювати на визначеній долі такту.

– застосовувати вдих носом;

– вдих здійснювати пізніше, ближче до початку звука з метою усунення часу для затримки атаки;

– пам'ятати, що закінчення фази вдиху є початком фази видиху без найменшої затримки дихання;

– активізувати м'язи виконавського апарату безпосередньо перед атакою (передчасна підготовка викликає скутість м'язів).

Затримка атаки – це “виліковне захворювання” духовика і не є перепоною для гри на інструменті. За умови певного тренування і наполегливості цей недолік може бути успішно подоланий.

Вправи для відпрацювання прийому подвійної і потрійної атаки звука.

1. Для оволодіння цим прийомом необхідно звернути увагу на одна-ковість вимовляння складів «ТА-КА», «ТУ-КУ», «ТІ-КІ», або склади «КА» або “КУ”, вимовлені коренем язика, як правило, менш ясні, ніж звуки на складах «ТА» і «ТУ», вимовлені кінчиком язика.

2. Слід розвивати силу й рухомість м’язів, що підіймають задню потовщену частину язика вертикально до піднебіння, і завдяки яким ми вимовляємо звуки «К», і «Г». Тривалі вправи на складах «КА–КУ» у подальшому слід поєднувати з повільним відпрацюванням у послідовності «ТА-КА».

3. Важливе місце в оволодінні прийомом виконання подвійної атаки належить техніці дихання, що покликана забезпечити суворо рівномірний тиск повітряного струменю однакової інтенсивності, як на перший звук, що утворений за допомогою твердої атаки, так і на другий, що виникає на основі використання допоміжної атаки. При цьому між складами «ТА-КА» і «ТУ-КУ» не повинно бути повітряної паузи.

Вправи для розвитку подвійної атаки звука.

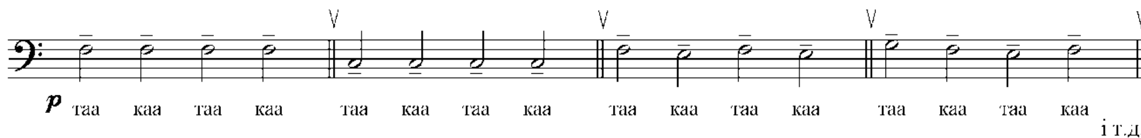
1. Перш за все, слід навчитися утворювати другий склад, тобто «КА», «КУ” і “КІ»:

Брати дихання після кожного звука

Крім того, слід звертати увагу на рухомість язика при грі, яка в значній мірі залежатиме від сили і витривалості м’язів язика, що підіймають потовщену його частину до піднебіння.

2. Відпрацювання разом складів «ТА-КА»:

Пауз між звуками не має бути. М’язи язика і гортані не повинні напружуватися. Подання дихання має бути безперервним. І лише за умови досягнення рівномірності у повільному темпі, можна поступово його прискорювати.

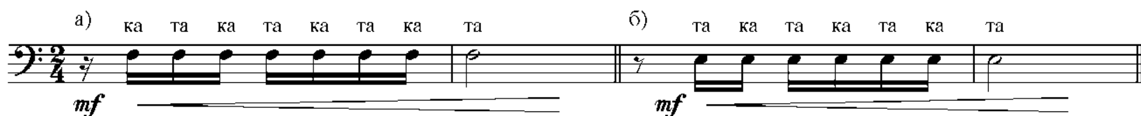
3. Відпрацювання окремих “акцентованих” звуків при безперервному виконанні подвійної атаки:

Для виконання тріолей, а також інших угрупован тріольного характеру застосовується потрійна атака звука. Для відпрацювання техніки виконання цієї атаки рекомендується дворазове застосування твердої і одноразове – допоміжної атаки звука. Інакше кажучи, вимовляння складів «ТА-ТА-КА», або «ТУ-ТУ-КУ». Перевага цього методу полягає в тому, що початок виконання, твердою атакою на «ТА» кожної тріолі більш чітко і природно відзначає сильну долю фігурації, а це, в свою чергу, робить більш чіткою і точною саму фігурацію.

Мідні інструменти, зокрема, труби й тромбони, наприклад, мотиви фанфарного, закличного характеру виконують при використанні складів «ТА-ТА-КА», а не «ТА-КА-ТА».

Іноді трапляється, що пасажі починаються не з початку групи нот, а десь з середини групи. У такому разі атаку слід починати з артикуляції складу «КА», для того, щоб пасаж закінчився на складі «ТА»

У першому випадку рішення щодо початкового складу артикуляції дуже просте. Якщо пасаж починається з непарного числа, атаку слід починати зі складу «КА». Всі парні групи зручніше атакувати за складу «ТА».

У другому випадку, коли пасаж починається з останніх двох нот групи з трьох (*тріолей*), ці дві ноти артикулюються складами «ТА-КА»; якщо ж пасаж починається з останньою ноти групи, то вона артикулюється тільки складом «КА».

Однак, деякі комбінації подвійної і потрійної атаки звука можуть починатися як з артикуляції «ТА», так і з «КА». У такому разі вибір залежить від майстерності і виконавського досвіду музиканта.

Тверда атака, як основна, при використанні (*у комплексі*) разом з допоміжною, має найбільше поширення. У той же час, м'яка атака, поєднана з допоміжною, маючи підлеглу функцію, дозволяє виконавцеві досягти виразності і віртуозності звучання, недосяжних при використанні твердої атаки звука.

Після відпрацювання початкових варіантів гри із застосуванням подвійної і потрійної атаки звука можна переходити до виконання гам. Основну увагу при цьому слід приділяти координації рухів, язика з рухом правої руки, який має бути швидким і плавним, без ривків на кожну ноту, нібито ковзаючи одним рухом куліси по групі нот з опорою на сильні долі такту.

Закінчуючи огляд різних видів атаки звука, слід підкреслити, що для всіх способів атаки звука обов'язково існує загальне правило : необхідна сила звучання має досягатися безпосередньо в момент атаки, а не після неї.

Деякі виконавці замість вимовлянні складів «ТА», «ТУ», «ТІ», вимовляють «ТВА», «ТУА», «ТВУА» тощо. (тобто, "видушують" звуки). Такий невірний прийом звукоутворення дуже складно у подальшому піддається виправленню, тому викладачі повинні з самого початку звертати особливу увагу на усунення цього недоліку.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи викладене можна зробити такі висновки. Атака звука є одним з найважливіших факторів формування звука; вміння володіти диференційованою атакою гарантує музикантові повну виконавську свободу. Артикуляція є важливим виконавським засобом тромбоніста, що сприяє художньому втіленню музики. У статті надано різні трактування терміну «артикуляція» і підкреслено її зв'язок з функцією язика під час виконавського процесу. Наголошено, що вимовляння артикуляційного звука забезпечує правильне подання повітря у різних регістрах. У роботі проаналізовано один з способів атаки звука – «фрикативна атака» та її застосування під час гри. Визначено дефекти при атаці звука й надані практичні рекомендації щодо подолання недоліків. Сформовано методичні й практичні поради щодо відпрацювання подвійної – потрійної атаки звука.

Дане дослідження не вичерпує всіх проблем, що були викладені у матеріалі, та потребує подальших пошуків, на здійснення яких будуть спрямовані наступні кроки дослідження.

Список літератури:

1. Арбан Ж. Школа игры на трубе и корнет–а–пистоне / Ж. Арбан. – М. – Музыка. – 1964. – 324 с.
2. Тюрнер Ф. Элементарная школа для тромбона / Ф. Тюрнер. – Л., 1923. – 126 с.
3. Григорьев Б.П. Школа игры на тромбоне / Б.П. Григорьев. – М., 1979. – 170 с.
4. Липкин Л.И. Школа игры на трубе / Л.И. Липкин. – М., 1976. – 132 с.
5. Апатский В.Н. Основы теории и методики духового музыкально-исполнительского искусства / В.Н. Апатский. Учебное пособие. – К. – НМАУ им. П.И. Чайковского. – 2006. – 432 с.
6. Reinhart D. Pivot System for Trombone / D. Reinhart / Philadelphia, 1942. – 47 p.
7. Сумеркин В.В. Методика обучения игре на тромбоне / В.В. Сумеркин. – СПб.: Из-во политех. ун-та. – 2005. – 310 с.
8. Марценюк Г.П. Методика оволодіння мистецтвом гри на тромбоні: навч.-метод. посібник / Г.П. Марценюк. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство». – 2007. – 351 с.

Марценюк Г.П.
Киевский национальный университет культуры и искусств

АТАКА ЗВУКА, АРТИКУЛЯЦИЯ И ФУНКЦИИ ЯЗЫКА ПРИ ИГРЕ НА ТРОМБОНЕ

Аннотация
Исследованы вопросы относительно различных типов атаки звука; разъяснено понятие «артикуляция»; определены функции языка в процессе звукоизвлечения при игре на тромбоне; даны методические и практические рекомендации по отработке приёма двойной и тройной атаки звука; рассмотрен один из способов атаки звука – «Фрикативная атака»; определены типичные дефекты при атаке звука и даны практические рекомендации для устранения недостатков.

Ключевые слова: тромбон, атака звука, двойная, тройная атака, фрикативная атака, функции языка, дефекты атаки звука.

Martsenyuk G.P.
Kyiv National University of Culture and Arts

SOUND'S ATTACK, ARTICULATION AND FUNCTIONS OF THE TONGUE WHEN PLAYING TROMBONE

Summary
The article examines and studies the issue concerning various types of sound's attack; interprets the notion of «articulation»; defines functions of the tongue in the process of sound extraction when playing trombone; provides methodical and practical advice with regard to exercising the technique of double and triple sound's attack; considers one of the ways of sound's attack – «fricative attack»; defines typical defects at the sound's attack and provides practical recommendations for overcoming drawbacks.
Keywords: trombone, sound's attack, articulation, double, triple attack, fricative attack, functions of the tongue, sound's attack defects.

УДК 78.09:780.646.2

ВИКОНАВСЬКЕ ДИХАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ПОСТАНОВКИ ПРИ ГРІ НА ТРОМБОНІ

Марценюк Г.П.
Київський національний університет культури і мистецтв

Досліджено питання щодо проблем постановки різних типів виконавського дихання під час гри на тромбоні; проаналізовано процес виконавської «фази вдиху» і «фази видиху; розтлумачено поняття важливого елементу виконавського дихання – так звану «опору дихання»; розглянуто питання формування єдиної акустичної системи – резонаторів дихального тракту музиканта; визначено типові дефекти виконавського дихання та надані практичні рекомендації для подолання недоліків.
Ключові слова: тромбон; виконавське дихання; «фаза вдиху» і фаза видиху»; «опора дихання; формування акустичної системи; акустичні резонатори дихального тракту музиканта.

Постановка проблеми. Сучасне виконавське мистецтво, пройшовши до вгий шлях становлення й удосконалення, увібрало у себе елементи хіба що не всіх попередніх стилів і напрямків. Кращі виконавці-духовики нашого часу втілюють досвід музикантів XVIII–XX ст., творчо осмислюють і удосконалюють його. Водночас, незважаючи на існування загальної теорії методики навчання гри на всіх духових інструментах, найвідоміші педагоги і виконавці прагнуть розробити, удосконалити і конкретизувати методи оволодіння майстерністю гри на тому чи іншому духовому інструменті. Відомо, що кожна зі спеціальностей має власну специфіку, науково – методичні обґрунтування якої є найважливішою задачею на сучасному етапі розвитку цієї науки. Багато які аспекти виконавського процесу і до сьогодні залишаються недостатньо чітко, або вельми суперечливо висвітленими, що викликає необхідність їх подальшого вивчення і розробки.

Однією з найголовніших складових виконавської майстерності гри на духових інструментах є постановка виконавського дихання, оволодіння яким вважається чи не найскладнішим завданням виконавця-духовика. Дана стаття присвячена вивченню цієї проблеми в контексті загального українського духового мистецтва. Робота виконана за планом НДР Київського Національного університету культури і мистецтв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аналізу проблем виконавського дихання та питання щодо його правильної постановки знайшли відображення у методичних працях відомих педагогів-методистів XIX–XX ст. (Ж. Арбан, Ф. Тюрнер, Б. Григор'єв, Є. Рейхе, В. Венгловський, В. Сумеркін та ін.), а також зарубіжних і вітчизняних авторів XX–XXI ст. (Д. Уік, Ф. Фаркаш, А. Лафос, Д. Рейнхард, В. Апатський, Б. Манжора, С. Горовой, І. Гишка, В. Посвалюк, Г. Марценюк та інш.). Ці роботи стали важливим етапом у у розвитку гри на духових інструментах, проте швидкий розвиток духового виконавства, та завдання, що постають перед сучасними музикантами, вимагають вирішення нових, більш складних завдань , практичного переосмислення раніше накопичених знань.

Однією з новітніх праць з означених питань є навчально-методичний посібник «теорія і методика постановки виконавського апарату трубача» (І. Гішка, О. Горман), де аналізуються класичні методи формування виконавського апарату трубача, пропонуються методи формування та вдосконалення виконавського дихання тощо. Монографія Н. Волкова висвітлює основні науково-практичні проблеми, пов'язані з удосконаленням виконавства на духових інструментах В наукових статтях методистів-дослідників О. Палаженка, Т. Пастушка, І. Пермякова розглядаються питання розвитку виконавського дихання, надано педагогічні рекомендації щодо пристосування дихальної системи до умов гри на духових інструментах.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте, незважаючи на достатню кількість досліджень з означених проблем, поза межами розгляду залишаються ще багато невирішених питань, враховуючи специфіку виконавства на тромбоні, які й до сьогодні є актуальними. Отже, вважаємо необхідним висвітлити й окреслити ці проблеми, оскільки існує науковий запит на системне осмислення проблем теорії та практики гри на мідних духових інструментах в контексті загального розвитку вітчизняного духового виконавства.

Головною метою цієї статті є: виявити та вивчити на основі аналізу даної проблеми різні типи виконавського дихання; проаналізувати процес виконавської «фази вдиху» та «фази видиху»; визначити важливий елемент виконавського дихання – так звану «опору дихання», як основу виконавського дихання; розглянути питання формування єдиної акустичної системи – значення резонаторів при грі та їх вірне формування; надати практичні рекомендації з означених питань.

Виклад основного матеріалу. Процес гри на духових інструментах є досить багатогранним явищем, яке включає у себе як фізіологічні, так і педагогічні навички, що формуються під час навчання гри на різних видах духових інструментів. Одним з найважливіших етапів для досягнення високої виконавської майстерності є правильне пристосування дихальної системи, від якої залежить видобування звука на музичному інструменті, зокрема при грі на тромбоні. Широта й багатогранність виконавських задач, що стоять перед музикантом-тромбоністом, спонукають його користуватися якомога більш великим арсеналом виражальних засобів і прийомів, що, як правило, тісно пов'язані з виконавським диханням. Виконавство на духових ін-

струментах, особливо широкомензурних, таких як тромбон, потребує від виконавця використання значного об'єму повітря і раціонального його витрачання в процесі гри. Так, виконання великих фраз кантиленного характеру у широкому динамічному діапазоні вимагає значних витрат повітря і природний обсяг вдиху, що використовується при звичайному диханні людини, не може забезпечити вирішення цього завдання. Для цього виконавцеві потрібний такий вдих, при якому заповниться весь можливий обсяг легенів. Крім того, надання струменю повітря потрібної сили і швидкості, є головною специфічною особливістю, що відрізняє це дихання від звичайного фізіологічного. Ці відмінності у підходах до дихального процесу потребують від музиканта суттєвої перебудови дихання при грі на інструменті, тому щоб зрозуміти принципи постановки вірного виконавського дихання, необхідно розглянути його й з точки зору фізіології і мати чітке уявлення різниці між природним і виконавським диханням.

Звичайне дихання людини здійснюється, як правило, автоматично, вільно, без будь-яких зусиль. При цьому вдих і видих приблизно рівні за часом (близько 18 вдихів і видихів за хвилину). При нормальному диханні людина не користується максимальним дихальним обсягом легенів: для спокійного дихання йому цілком вистачає, так званого, дихального повітря, об'єм якого дорівнює 0,5 л, причому, як правило, людина бере дихання носом. Основою природного дихання людини є ритмічні дихальні рухи його грудної клітини й дихальної мускулатури. Механізм цих рухів надзвичайно простий: слідом за розширенням грудної клітини, що активно здійснюється за допомогою групи скелетних дихальних м'язів, розширюються і прилягаючі щільно до її стінок легені. У розтягнутих легенях у цей момент тиск стає нижчим за атмосферний, і вони заповнюються повітрям. Так здійснюється перша фаза фізіологічного дихання – вдих. У наступній фазі фізіологічного дихання – видиху – здійснюється зворотній процес: щойно м'язи, які здійснювали вдих, розслабляються, починає діяти інша група скелетних дихальних м'язів і гладка мускулатура самих легенів, внаслідок чого грудна клітина звужується, легені стискаються, тиск у них стає вищим за атмосферний, і повітря з легенів виштовхується назовні. Таким чином, обидві фази дихання протікають за умови координованої роботи цілої системи дихальних м'язів, які в залежності від дій, що ними виконуються, підрозділяються на вдихальні і видихальні.

Першу групу м'язів складають:

– зовнішні міжреберні м'язи, що піднімають ребра;

– діафрагма – поперечний м'яз, що відділяє органи грудної клітини від органів черевної порожнини. Це один з найсильніших м'язів організму людини, який разом з диханням здійснює близько 18 коливань за хвилину, переміщуючись при цьому приблизно на 4 см вниз і на 4 см догори, працюючи наче нагнітальний насос.

До другої групи м'язів належать:

– внутрішні міжреберні м'язи;

– м'язи черевного пресу, що включають прямі, косі й поперечні м'язи живота.

Функціонування всієї дихальної мускулатури здійснюється і регулюється за допомогою центральної нервової системи. При збудженні нервових клітин у мозку людини, що складають дихальний центр, нервові імпульси спрямовуються до дихальних м'язів і викликають їх скорочення.

Процес нормального (фізіологічного) дихання, як правило, протікає автоматично й невимушено, і навантаження, що припадають на дихальну мускулатуру, незначні, і пов'язані, переважно, зі здійсненням першої фази дихання – вдиху.

В той же час, людина до певної межі може за допомогою вольових зусиль довільно змінити ритм і глибину свого дихання – прискорювати чи уповільнювати його, робити його більш глибоким, чи, навпаки, поверхневим тощо. Таке свідоме управління особливостями дихання і лежить в основі формування виконавського дихання музикантів, що грають на духових інструментах, у тому числі і на тромбоні.

Дихання виконавця підрозділяється на три типи:

– грудне (або ключичне) дихання характеризується активною участю м'язів грудної клітини і слабкою участю діафрагми; при цьому піднімаються грудна клітина і плечі; обсяг грудної клітини не збільшується у вертикальному напрямку, що не дозволяє зробити максимальний вдих;

– черевне (або діафрагмальне) дихання, що характеризується активною участю діафрагми та незначним верхніх та середніх відділів грудної клітини; під час вдиху живіт та боки розширюються вперед і в сторони, під час видиху – повертаються у вихідне положення;

– грудо–черевне (або змішане) дихання, характеризується гармонійним функціонуванням всієї дихальної мускулатури – діафрагми, м'язів грудної клітини та черевного пресу (або абдомінальних м'язів); обсяг легенів при такому типі дихання збільшується у всіх напрямках: вертикальному, передньо–задньому, і боковому. Таке злагоджене функціонування всієї дихальної мускулатури дає можливість вільно змінювати ритм та глибину дихання, інтенсивність і тривалість вдиху і видиху.

Слід зазначити, однак, що так званого "чистого" дихання (грудного або черевного) при грі на духових інструментах взагалі не існує. Воно завжди у якійсь мірі – змішане, оскільки у процесі виконавства задіяні, у більшій або меншій мірі, всі дихальні м'язи, і такий розподіл дихання на типи в залежності від ступеню активності певної групи м'язів може бути здійснений тільки досить умовно.

Власне процес виконавського дихання досить складний і суперечливий. Наприклад, виконавець може здійснити вдих, активно напружуючи міжреберні м'язи грудної клітини без участі діафрагми, а видих – з максимальною участю м'язів черевного пресу. І, навпаки, вдих здійснити без активної участі м'язів грудної клітини, обпираючись на діафрагму, а видих – активізувавши тільки внутрішні міжреберні м'язи. У цьому випадку обидва типи дихання будуть проміжними між грудним і черевним, але не можуть бути віднесені до грудо–черевного дихання.

Сучасній виконавській практиці гри на духових інструментах притаманна тенденція визнання грудо–черевного (змішаного) дихання, як

найбільш раціонального, бо воно включає найрізноманітнішу ступінь активності дихальних м'язів, різноманітні їх взаємодії.

При грі на тромбоні відбуваються значні фізіологічні зміни дії механізму дихання. Поряд з суттєвою відмінністю дії дихальної мускулатури в основних фазах процесу (вдиху і видиху), при збудженні звука у виконавця разом з активним вдихом формується й інтенсивний видих (на відміну від пасивного видиху при звичайному диханні). Виконавське дихання тромбоніста визначається, в першу чергу, усвідомленим і цілеспрямованим управлінням дихальними м'язами, як у фазі вдиху, так і у фазі видиху. Обидві фази дихання можуть по різному використовуватися у виконавському процесі, тому потребують окремого розгляду.

Фаза вдиху. У виконавській практиці тромбоністів найбільш раціональним є вдих, під час якого однаково активними є міжреберні м'язи і діафрагма. Такий вдих можна назвати "змішаним". Він характеризується рухом діафрагми вниз і використанням не тільки передньої ділянки, а й всіх її частин, розтягуванням нижніх і бокових стінок живота та розширенням грудної клітини у всіх напрямках – як у передньо-задньому, так і у бокових.

Участь діафрагми у процесі виконавського вдиху обумовлена його ос-новною специфічною особливістю – необхідністю надання струменю повітря, що видихається, певного тиску, чого неможливо досягти без участі діафрагми. Саме діафрагма разом з м'язами черевного пресу і внутрішніми міжреберними м'язами і є тією "опорою", на яку спирається повітряний стовп під час виконавського видиху. Крім того, участь діафрагми у процесі вдиху сприяє виконанню і таких важливих специфічних особливостей виконавського дихання, як збільшення обсягу легенів і забезпечення достатньої швидкості вдиху.

Взагалі, функції діафрагми виконавця при грі на тромбоні подібні до функцій діафрагми у діафрагмальній помпі. Будучи основою грудної порожнини, діафрагма у момент опускання сприяє збільшенню обсягу повітря в легенях і швидкості їх заповнення. Швидкість вдиху залежить від швидкості опускання куполу діафрагми, яка, в свою чергу, обумовлена швидкістю скорочення мускулатури, що її рухає.

Як зазначає Д. Уік, "Легені спроможні вбирати повітря значно більше, ніж це вважається. Для їх повного і швидкого наповнення горло має бути вільним і повністю відкритим. Легені, що мають форму глечика, спочатку наповнюються знизу, а потім і верхня частина. Тромбоністові необхідно навчитися робити вдих глибоко й швидко. Повне дихання слід брати за одну чверть при темпі „*allegro*" [1, с. 18].

Вірно поставлений вдих відрізняється легкістю і невимушеністю, забезпечуючи добру вентиляцію всіх частин легенів і рівномірне навантаження на всі дихальні м'язи. Швидкість, повнота й глибина вдиху залежить від характеру музично-виконавських завдань, емоційного стану виконавця, що прагне передати образний зміст музичного твору. Виконання життєрадісної музики обумовлює швидкий і легкий вдих; сумної – важкий і повільний; героїчної – впевнений і значний; трагічної – напружений і дещо подовжений тощо. У всіх випадках слід пам'ятати, що вдих – це такий самий засіб музичної виразності, як звук, динаміка, агогіка і т. ін.

Дуже поширеним недоліком серед виконавцівдуховиків є гучний вдих. Гучний або сиплий вдих може свідчити про наявність будь-яких перепон у дихальних шляхах, які можуть проявитися і на стадії виконавського видиху, що обов'язково негативно позначиться на якості звука.

У цьому контексті слід навести висловлювання американського професора-тромбоніста В. Крамара щодо так звані «трьох принципів» для уникнення проблеми вдиху у виконавців:

1. «Вдихайте так, щоб я цього не чув» (деякі музиканти здійснюють дуже гучний вдих, порушуючи тим самим сприйняття музики слухачами (В.В.);
2. «Вдихайте так, щоб я цього не бачив» (мається на увазі стабільність положення плечей виконавця (В.В.);
3. «Вдихайте разом з музикою» (тобто, дихати «логічно» – передбачається не порушувати цілісність фрази і ясність музичної думки) [2, с. 76].

Як зазначає В. Сумеркін: „Під час вдиху необхідно: контролювати діяльність органів дихання; стежити за тим, щоб грудна клітина розширювалася у передньо-задньому і боковому напрямках, а діафрагма діяла вільно; причому певне розширення абдомінальних м'язів вказує на правильність її роботи.

Під час вдиху не слід: вдихати надмірний об'єм повітря, бо це веде до перенапруження дихальних м'язів, і негативно позначається на якості звука; спочатку робити вдих, а потім затримувати дихання для формування потрібного положення амбушюра" [3, с. 83-84].

Слід пам'ятати, що закінчення вдиху має бути початком видиху без будь-якої паузи. У деяких випадках затримка дихання призводить до так званого "музичного заїкання" – поширеної проблеми у виконавській практиці. Однак, коли тромбоніст досконало володіє диханням і у повній мірі свідомо управляє ним, то у цьому випадку можлива коротка затримка повітряного струменю, пов'язана з бажанням музиканта особливо якісно й виразно подати той чи інший звук або фразу.

Фаза видиху. Вирішальна роль у виконавському диханні належить техніці виконавського видиху. Видих, як безпосередній творець музичних звуків, безмежний у своїй різноманітності, його обсяг і характер залежать від змісту та обсягу музичної фрази. Вільне володіння видихом дає виконавцеві змогу динамічно наситити звучання, більш гнучко управляти його філіруванням. Майстерність виконання видиху багато в чому визначається умінням виконавця "грати на опорі". Що ж таке "опора дихання"? Скоріш за все, під цим визначенням слід розуміти щось таке, на що може опиратися повітряний стовп у процесі гри. Термін "опора" запозичений духовиками з термінології італійського вокального мистецтва. Він виник від не зовсім точного перекладу італійського слова "appoggiare" що у російській мові наближається до поняття "подпора" або "поддержка" [4, с. 73].

Сутність виконавського дихання полягає в тому, що "гра на опорі" пов'язана з максимально плавним і пружним видихом, що супроводжується відчуттям активного гальмування діафрагми. Важливе значення тут має синхронна взаємодія тиску, що здійснюється м'язами черевного пресу і опору діафрагми, який завдяки контролю, повертається у нормальне положення значно повільніше, ніж звичайно. Як зазначає В. Венгловський: «...подання дихання можна порівняти з рухом смичка у виконавців на струнних інструментах, для того щоб звернути увагу виконавців на мідних інструментах на обов'язкову присутність тиску, основою якого є безперервне опори під час гри. Активне використання опори на м'язи виконавського дихання в процесі гри надає звуку повноту, силу, зміст, а технічним пасажам в різноманітних штрихах – надійність та озвученість, одночасно зміцнюючи витривалість амбушуру. Для досягнення цієї мети добре допомагає відчуття присутності під час гри вільного продування повітря через інструмент. ...Водночас вільне продування повітря через інструмент передбачає певні умови: під час посилення динаміки – інтенсивна робота всіх м'язів черевного пресу; у верхньому регістрі – інтенсивність опори у найбільш верхній її частині [2, с. 90].

Таким чином, техніка виконавського видиху складається з вільного, плавного, без поштовхів і тремтіння, посилання в інструмент повного, рівномірного струменю повітря, який у значній мірі, визначає красу, повноту, чистоту і тембр звука. Крім того, дихання виконавця та ступінь напруження губних м'язів потребують збалансованого протистояння, оскільки неможливо взяти звук тільки губами, неможливо досягти цього й тільки за допомогою дихання. Завдяки видиху "на опорі" підвищується позиція звучання, полегшується управління звуком, що дозволяє розвантажити губи, звільнити їх від надмірного напруження. Музикант має вміти управляти повітряним стовпом, що створюється між нижньою частиною легенів і губною щілиною.

Розглядаючи питання формування вірного виконавського дихання необхідно звернути увагу на ***взаємозв'язок швидкості вдиху з обсягом повітря, що залишилося у легенях після попереднього вдиху***. Слід пам'ятати, що чим більше повітря залишається у легенях після видиху, тим скоріше може бути здійснений черговий вдих. І навпаки, в результаті більш повного видиху, глибокий вдих потребує значно більшого часу, за який діафрагма може здійснити рух зверху вниз, тобто, чим повніший видих, тим вище піднімається купол діафрагми, і значно більше часу потрібно для його опускання. Крім того, під час повного видиху, якщо не тримати у тонусі м'язи черева, в його закінченні помітно знижається якість звучання.

Значно раціональніше і з позиції фізіології, і з позиції виконавства, коли діафрагма залишається у можливо більш низькому положенні і не здійснює значного руху уверх. У цьому випадку основне навантаження припадає на сильні м'язи черевного пресу і при цьому зберігається постійна можливість підтримувати необхідний тиск струменю повітря, що видихається, до кінця видиху. З цього приводу доречно навести вислів Т. Докшицера: "Під час гри слід залишати певний невикористаний резерв повітря, як у фазі вдиху, так і у фазі видиху. Дихання – це природний процес, воно не має втомлювати виконавця. Слід навчитися користуватися ***малим, половинним і повним вдихом***, а, у разі необхідності, і ***максимально повним вдихом***. Такий диференційований підхід до обсягу вдиху надає виконавцеві легкості й природності, дозволяє уникати перевантаження дихання і, тим самим, зберегти здоров'я" [5, с. 8].

Значення резонаторів при грі та їх вірне формування. У духовому виконавстві якісне звучання інструмента багато у чому залежить від правильної роботи резонаторів звукового апарату виконавця, які благотворно впливають на весь виконавський процес. Якщо резонатором в акустиці називають будь-який обсяг повітря, вміщений у пружні стінки, що мають вихідний отвір, то резонатором духового інструмента є його звуковий канал, оскільки розміри і форма звукового каналу складають вирішальний вплив на висоту, тембр і гучність звучання при грі. В той же час, якісний показник звука на тромбоні залежить від стану порожнини рота, глотки, гортані й м'якого піднебіння та інших порожнин дихального тракту, бо правильно сформовані резонатори звукового апарату музиканта створюють додатковий акустичний опір, завдяки якому суттєво підвищується ефективність при звукоутворенні на духовому інструменті.

З точки зору акустики звукоутворення на тромбоні можна розглядати як потрійну зв'язану акустичну систему, куди входять такі виконавські компоненти: інструмент, амбушур, дихальні шляхи музиканта. Періодичне згущення і розрідження повітря, що виникає під впливом генерації губного апарату, породжує звукову хвилю в інструменті. В той же час, аналогічні їй коливні рухи, але протилежної фази, здійснюються у легенях і дихальних шляхах (тобто, резонаторах), які, в свою чергу, відіграють важливу роль в звукоутворенні. Саме тому на формування звучання тромбона впливають вібраційні явища, що виникають в резонаторах, енергія яких спричиняє вібрацію стінок резонуючих порожнин.

Як зазначає дослідник В. Морозов: «...звукова хвиля у вокалістів зазнає спрямованості у самому голосовому апараті, який відіграє роль «хвилеводу» і рупору одночасно. Наслідуючи конфігурації голосового тракту, звукова хвиля, що зароджена у гортані, поширюється уздовж його стінок , в окремих місцях концентрується і резонує, викликаючи сильні вібраційні відчуття, відгалужується, якщо їй буде відкритий доступ, наприклад, у носову порожнину за допомогою опускання м'якого піднебіння і, таким чином, вигинається, відбиваючись і ковзаючи уздовж вигнутих поверхонь голосового тракту, наприклад, твердого піднебіння подібно тому, як поширюється звук у численних вигинах мідних духових інструментів [6, с. 155].

Французький вчений Р. Юссон та інші дослідники співочого голосу довели, "...що вібраційні явища, які виникають у резонуючих порожнинах співака, трясучи навколишні тканини і викликаючи подразнення широкої зони нервових закінчень, рефлекторно збуджують і діяльність голосових зв'язок" [7, с. 51].

В.Апатський пише у своїй роботі: "Враховуючи наявність багатьох точок збігу у природі вокального і духового виконавства, цілком логічно припустити, що і резонатори музиканта-духовика тими самими каналами здатні стимулювати діяльність його губного апарату. Спираючись на подібне припущення легко пояснити, чому при потраплянні звука в резонатори духовику легко і зручно грати, а його губи при цьому менше втомлюються" [4, с. 83].

Головним резонатором у процесі формування звука є ротова порожнина, що являє собою своєрідну камеру, в якій здійснюється кінцеве, більш точне регулювання тиску струменю повітря, що видихається, формування його обсягу, а також спрямування струменю безпосередньо до амбушура.

У попередньому матеріалі були докладно розглянуті питання щодо положення язика у порожнині рота музиканта у процесі утворення звуків нижнього, середнього і верхнього регістрів, тому нема сенсу знову торкатися цих питань Слід тільки нагадати, що стан ротової порожнини музиканта, а отже , і положення язика, обумовлені характеристиками струменю повітря, що видихається, які, в свою чергу, залежать від губного апарату і положення гортані в розширеному стані. Резонуючу функцію в процесі гри виконують й інші ділянки дихального тракту музиканта, такі як: глотка, гортань, трахея і бронхи. Ці резонуючі порожнини, як і ротова порожнина, здатні змінювати свій об'єм і довжину внаслідок скорочення гладкої мускулатури, тобто під час фізіологічного дихання просвіти бронхів можуть розширюватися і звужуватися. Саме ці вібраційні відчуття сприяють настроюванню резонаторних областей для надання звуку округлості, повноти тембру і нових барв.

„Правильному формуванню резонуючої порожнини рота допомагає популярна серед вокальних і духових педагогів рекомендація "Грати на позіханні". Існують різні варіанті цієї методичної установки, що рекомендують виконавцям "грати на прихованому позіханні" або уявляти для порівняння якісь метафори, паралелі тощо". Наприклад, такі педагогічні рекомендації, що допомагають музикантові правильно настроювати роботу рото глоткового резонатора: "Уяви, що ти їж гарячу картоплину, яка обпікає тобі рот, язик, м'яке піднебіння і горло" або "уяви, що у тебе в роті знаходиться яблуко, або кулька" тощо [8, с. 86]. Безумовно, всі ці рекомендації мають на меті сприяти отриманню гарного звукового результату при грі на тромбоні, розвиткові культури м'язових відчуттів і знаходженню різних оптимальних варіантів поліпшення якості гри.

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши сутність різних типів виконавського дихання слід наголосити, що сучасній виконавській практиці гри на тромбоні притаманна тенденція визнання грудо-черевного (змішаного) дихання найбільш раціональним. Вирішальна роль у виконавському диханні належить техніці виконавського видиху, а а його обсяг і характер залежить від змісту та обсягу музичної фрази. Важливим елементом виконавського дихання є «опора дихання», або той фундамент, на який має спиратися повітряний стовп своєю основою. Зазначено, що важливим компонентом звукотворчого процесу під час гри на тромбоні є акустичні резонатори дихального тракту музиканта. У роботі сформовано методичні й практичні поради щодо правильного формування резонуючої порожнини рота в процесі виконавського дихання.

Дане дослідження не вичерпує всіх проблем, що були викладені у матеріалі, та потребує подальших пошуків, на здійснення яких будуть спрямовані подальші кроки дослідження.

Список літератури:

1. Wick D. Trombone Technique / D. Wick. – Oxford university Press, 1984. – 130 p.
2. Венгловский В.В. Специфические особенности звукоизвлечения и звуковедения на медных духовых инструментах / Сб. трудов – «Современное исполнительство на духовых инструментах». – М. – 1990. – С. 76–92.
3. Сумеркин В.В. Методика обучения игре на тромбоне. / В.В. Сумеркин. – С. Пб. : Из-во политех. Ун-та, 2005. – 310 с.
4. Апатский В.Н. Основы теории и методики духового музыкально-исполнительского искусства: учеб. пособие для студ. высш. Муз. учебн. заведений III - IV уровней аккредитации. / В.Н. Апатский. НМАУ им. П. И. Чайковского. – К. – 2006. – 432 с.
5. Докшицер Т.А. Система комплексных упражнений на трубе. / Т.А. Док-шицер. – М. – 1985. – 113 с.
6. Морозов В.В. Об экспериментально-теоретических исследованиях го-лоса певца и их значение для вокальной педагогики. / В.В. Морозов. – Ленинград, «Музыка». – 1982. – С. 141–179 .
7. Юссон Р. Певческий голос. / Р. Юссон – М.. – 1974. – 262 с.
8. Терехин Р.П. Методика обучения на фаготе: учеб. пособие для оркестровых фак. муз. вузов /Р.П.Терехин, В.Н. Апатский. – М., «Музыка». – 1988. – 207 с.
9. Марценюк Г. П. Методика оволодіння мистецтвом гри на тромбоні: навч –метод. посіб. / Г.П. Марценюк. – К. : ДП інформаційно-аналітичне агентство». – 2007. – 351 с.
10. Марценюк Г.П. Українське тромбонове виконавство в контексті європейського духового музичного мистецтва: монографія / Г.П. Марценюк. – К. : ДП інформаційно-аналітичне агентство». – 2013. – 402 с.

Марценюк Г.П.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЕ ДЫХАНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ПОСТАНОВКИ ПРИ ИГРЕ НА ТРОМБОНЕ

Аннотация
Исследован вопрос о проблемах постановки разных типов исполнительского дыхания при игре на тромбоне; проанализирован процесс исполнительской «фазы вдоха» и «фазы выдоха»; разъяснено понятие важного элемента исполнительского дыхания – так называемая «Опора дыхания»; рассмотрен вопрос формирования единой акустической системы – резонаторов дыхательного тракта музыканта; определены типичные дефекты исполнительского дыхания и даны практические рекомендации по их устранению.
Ключевые слова: тромбон, исполнительское дыхание, «фаза вдоха» и «фаза выдоха», «опора дыхания», формирование акустической системы, акустические резонаторы дыхательного тракта музыканта.

Martsenyuk G.P.
Kyiv National University of Culture and Arts

PERFORMANCE BREATHING AND PROBLEMS OF ITS TRAINING WHEN PLAYING TROMBONE

Summary
The article examines the subject related to problems of training of various types of performance breathing when playing trombone; it analyzes the process of performance «inspiratory phase» and «expiratory phase»; the article interprets the notion of an important element of the performance breathing – the so-called «breathing prop»; it deals with the subject of formation of a unified acoustic system of a musician's respiratory passage resonators; the article defines typical defects of the performance breathing and provides practical recommendations for overcoming the flaws.
Keywords: trombone, performance breathing «inspiratory phase» and «expiratory phase», «breathing prop», formation of an acoustic system, acoustic resonators of a musician's respiratory passage.

УДК 78.01+781.8:7.011

ВЧЕННЯ ПРО МУЗИЧНИЙ ЕТОС У КЛАСИЧНУ ЕПОХУ

Мішин В.Ю.
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглядається вчення про музичний етос, яке у античну епоху було панівною філософською концепцією сприйняття музики. Воно поширюється та досягає свого апогею у працях філософів класичної епохи, тому стаття спрямована на висвітлення цього вчення в період його розквіту та найбільшої значимості. Пропонується висвітлення даного явища у широкому соціокультурному контексті та пояснюються основні положення самого вчення у класичну епоху.
Ключові слова: музичний етос, вчення про музичний етос, філософія музики, сприйняття музики.

Постановка проблеми. На сьогодні ми навіть наближено не уявляємо собі, якою була музика у епоху античності, оскільки збереглось надзвичайно мало нотних зразків цієї музики, та і музична практика такої музики повністю втрачена, що робить інтерпретацію цих нотних фрагментів практично неможливою. Тому вчення про музичний етос, як сугубо філософське вчення, дає можливість нам хоча б трохи наблизитись до античного розуміння музики як феномену. Водночас важливою проблемою є саме виникнення цього вчення та історичні і соціокультурні передумови його появи, оскільки у класичну епоху, у епоху полісного державного устрою, воно відігравало певну роль у реальній політиці та займало надзвичайно важливе місце у філософсько-політичних проектах Платона та Арістотеля.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед російських дослідників античної музики найвідомішими та найавторитетнішими вважаються Герцман Є.В. та Лосєв А.Ф., також активні дослідження у наш час ведуть Ципін В.Г. та Лєбєдєв Е.С. Зарубіжні дослідники античної музики M.L. West, S. Hagel, T.J. Mathiesen. В останні десятиліття проводиться масштабна робота з дослідження джерел античної філософії музики та нотних зразків античної доби, а також спроби реконструкції античного музичного мистецтва.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. При дослідженні даної проблематики недостатня увага звертається на соціокультурний та загальноісторичний контекст, часто нівелюється суспільне значення даного феномену, який хибно поміщається у площину сугубо музично-естетичну або в кращому випадку музично-філософську. На нашу думку, даний феномен знаходиться у площині набагато ширшій – культурологічній, а тому (також і через брак власне музичного матеріалу та його розуміння) повинен розглядатись у якомога ширшому контексті.

Мета даної статті. Дослідити вчення про музичний етос у класичну епоху та висвітлити дане явище у широкому соціокультурному та загальноісторичному контекстах.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що у античні часи музику наділяли етичними властивостями. Вважалось, що певним ладам та ритмам музики притаманні певні риси людського характеру (етосу) і тому музика у свою чергу може відповідним чином впливати на формування цих рис у людини. Якщо перше твердження безсумнівне в силу специфіки сприйняття музики суб'єктом у широкому соціокультурному контексті (причому контексті даним культурним суб'єктом інтеріоризованому), інше твердження має гіпотетичний характер і піддавалось критиці ще у античні часи. Тим не менше у епоху античності вчення про можливість виховання певних етичних рис шляхом музики (далі – просто вчення про музичний етос) широко розповсюдилось завдяки діяльності Платона та Арістотеля, які використали його у своїх працях про ідеальний державний устрій (відповідно «Держава» та «Політика»).

Давньогрецьке поняття ήθος зазвичай перекладається як душевний склад, характер людини, тобто щось відмінне від її природи (φύσις) [8]. Для прояснення розуміння даного поняття на момент завершення класичної епохи, використаємо фрагмент з «Нікомахової етики» (Ηθικά Νικομάχεια) Арістотеля, де доброчесності розподіляються на 2 види: мислительні та етичні. «Таким чином, за наявності доброчесності двох [видів], як мислительної, так і етичної, мислительна виникає і зростає головним чином завдяки навчанню (διδασκαλίας), і саме тому потребує досвіду та часу, а етична (ηθική) народжується звичкою (έθος), звідки й отримала назву: від етос при невеликій зміні [букви]» (Arist. Eth. Nicom. 1103a). У даному фрагменті Арістотель вводить поняття етичної доброчесності, чесноти, яка формується у результаті звички і етос розуміється як сукупність таких чеснот. Ключовим словом тут буде «звичка», що свідчить про можливість виховання етичних чеснот, а отже і формування певного етосу шляхом здійснення вчинків певного роду: «Подібним же чином, діючи справедливо, ми стаємо справедливими (δίκαιοι), розсудливо – розсудливими (σώφρονες), а мужньо – мужніми (ανδρείοι)» (1103b).

Для чого знадобилось вчення про етос? Божественність як ентелехія людського буття – характерна риса давньогрецької ментальності, глибоко закорінена у міфах та легендах про богоборців і напівбогів. Ідея людини як напівбога у поєднанні з публічним, агональним характером давньогрецької цивілізації пояснює дивовижне прагнення еллінів до досконалості в усьому – від архітектурних форм, драматичних творів та спортивних змагань до предметів домашнього вжитку. Але важливішим від усього було досягнення досконалості етичної, виховання душі – божественної безсмертої сутності. Втім, виховання душі, окрім досягнення певних метафізичних ідеалів, мало і величезне насущне значення для формування сильного полісу, що після вторгнення персів стає історичною необхідністю. Тому ідея виховання певного етосу (можна

сказати, етосу ідеального громадянина) особливо поширюється одразу після розквіту афінського полісу в епоху Перікла (444–429 до н.е.) та під час його занепаду, що розпочався майже одразу. Вона прагне у своїй сутності до створення того самого ідеалу вільного елліна, який переміг персів при Марафоні, Саламіні та Платеях, покінчив з тиранією і підняв рівень давньої культури та науки до небачених висот. Імовірно тоді ж, у епоху Перікла, в Афінах музику почали використовувати для виховання на політичному рівні.

У діалозі «Крітон», Сократ під час свого алегоричного звернення до персоніфікованих законів, згадує, що згідно афінському законодавству, музика та гімнастика були обов»язковими дисциплінами для виховання дітей, за що він їм (законам) вдячний (Plat. Crito 50 d-e). Ми допускаємо, що таке нововведення сталось в епоху Перікла, оскільки вчителем музики і радником у державних справах Перікла був дехто Дамон (Plut. Per. 4) і саме Дамон – автор вчення про етос музики. Основні положення цього вчення були проголошені у його промові до членів афінського Ареопагу, яка не збереглась, але згадується у трактаті Філодема «Про музику». Відомо, що деякий час у нього, можливо, вчився Сократ (Diog. L. II 19), а сам Платон вивчав музику у учня Дамона Драконта (Olymp.V. Plat. 2), тому сприйняв його вчення про музичний етос та неодноразово цитує (Resp. 400b, 424c) та згадує (Laches180d, 197d; Alcib. I 118c;) Дамона і використовує це вчення у системі виховання громадян своєї утопії. Сам Дамон був людиною надзвичайно активною в політичному плані і, на думку Плутарха, музика слугувала для нього прикриттям для приховування своїх софістичних здібностей, підтримки тиранії та прагнення здійснити державний переворот. У результаті, Дамон був вигнаний шляхом остракізму (Plut. Per. 4). Дані історичні факти дозволяють зробити висновок, що завдяки Дамону та його діяльності ідея етосу в музиці стала надзвичайно поширеною та отримала реальне втілення у вихованні громадян афінського полісу, а саме вчення про музичний етос виступає у Афінах як характерна музична естетика епохи Перікла [2, с. 38].

У чому ж, власне, полягає ідея музичного етосу? Яким чином музика з еллінської точки зору могла впливати на етичну сферу? Трактат псевдо-Арістотеля «Проблеми» (Προβλήματα), написаний, імовірно, перипатетиком і остаточно оформлений численними компіляторами до V–VI ст. н. е. (Forster) [14, p. VIII], піднімає у XIX розділі ряд питань, пов»язаних з музикою та пропонує відповіді на них. Питання, які будуть нас цікавити: «Чому з усього, що ми можемо відчувати, лише те, що ми чуємо має етичні властивості?» (Проблема 27) та «Чому ритми та мелодії, які є звуками, уподібнюються до етичних якостей, у той час, коли смаки – ні, як і кольори та запахи?» (Проблема 29) (Arist. Probl. XIX 27, 29). Відповідь цього невідомого автора така: коли ми чуємо, ми сприймаємо рух, який супроводжує музику одночасно в мелодії та в ритмі, що надає здатність звуку впливати на душу (919b30–920a5). Для античної людини таке пояснення було абсолютно достатнім та зрозумілим, для сучасної людини воно буде абсолютно беззмістовним, доки ми не прояснимо античне розуміння душі.

У I книзі трактату «Про душу» (Περί ψυχής), Арістотель подає огляд найпоширеніших поглядів на природу душі і робить висновок, що усі філософи визнають за душею 3 ознаки: рух, відчуття та безтілесність (Arist. De anima 405b10). Тобто, душа – сутність, що здатна приводити тіло в рух, вона здатна відчувати і не є тілом, а лише знаходиться у ньому. Причому душа як щось, що спричиняє рух (403b30) часто сприймається як саморухлива сутність. Останнє положення для Арістотеля спірне, але те, що душа призводить до руху – це положення однозначне для античного (і не тільки) світогляду, оскільки саме поняття душі – це поняття життя, яке люди споконвіку нарозривно зв»язували з диханням, серцебиттям, з рухом тіла (ψυχή) означає також і «дихання», ідентично – слов»янські поняття «дух», «душа», латинське anima і т.п.) [10, c. 215]. Платон же був настільки переконаним у тому, що душа – саморухлива сутність, що намагається з цього положення довести безсмертя душі, оскільки смерть – це переривання руху, а те, що рухає саме себе не може зупинитись (Plat. Phaedr 245c-e). «Что такое душа по Платону? Это есть только принцип движения, или, вернее, самодвижения. Когда такая душа воплощается в теле, то, очевидно, тело становится главным образом упорядоченностью тех или иных физических движений» [6, c. 344], – геніальне узагальнення А.Ф. Лосева дозволяє дозволяє уявити *душу як носій певного етосу в залежності від її руху*.

Тепер, після того як ми визначились з тим, що:

1) музика впливає на душу завдяки тому, що їй притаманний деякий рух (ритмічний, мелодичний, а також рух коливання струни – давнім грекам була відома залежність висоти звука від частоти коливання (Plat. Tim. 67c)),

2) душа – це деякий принцип руху, саморухлива сутність, яка здатна викликати рух в тілі (в залежності від певного, притаманного їй етосу), ми можемо поєднати ці два положення, визначивши, яким чином, з позиції давнього грека, музика може впливати на етос, або, що означає те ж саме – яким чином певна музика може мати певний етос.

Фрагмент, де Платон, устами піфагорейця Тімея розказує про 4 види чуття (смак, нюх, слух, зір), дозволяє нам довершити картину фізичної складової вчення про музичний етос: «звук – це поштовх, який створюється повітрям через вуха на мозок та кров і доходить до самої душі» (Plat. Tim. 67b). Отже, модель давньогрецького розуміння фізичної дії музики виглядає так: *рух звуку через кров впливає на рух душі, а рух душі в свою чергу – впливає на рух тіла*. Ми отримуємо замкнуте коло впливу етосу музики на етос душі та навпаки – етосу душі на етос музики: «Справедливо казав Дамон та його послідовники, що і пісні і танці народжуються від деякого руху душі: красиві та благородні пісні роблять такими ж і людські душі, а протилежні – протилежними» (Athen. 628c).

Ця примітивна світоглядна модель потребує значного уточнення – а саме пояснення ідеалу калокагатії (καλοκαγαθία), гармонійної людської істоти, який дотичний до вчення про музичний етос і виховання певного людського ідеалу взагалі. Сам термін є поєднанням двох слів – καλός

«прекрасний, красивий» та αγαθός «хороший, добрий». Отже, καλός καὶ αγαθός дослівно означає «прекрасний та добрий». Потрібно наголосити на злитності цього поняття, воно не зводиться до простого значення «прекрасний та добрий» (де «прекрасний» традиційно відносять до тіла, а «добрий» – до душі), оскільки в античну епоху естетична та етична свідомість були, по суті, синкретичним явищем [3, с. 100]. Це один людський ідеал, який не можна розчленувати на зовнішнє та внутрішнє, душу та тіло чи на прекрасне та добре [6, с. 340]. Так, відомі уривки, де калокагатія протиставляється зовнішній красі як окрема категорія. Наприклад, Агафона, учня софіста Продіка з діалогу «Протагор», Платон описує як калокагатійного (καλόν τε κἀγαθὸν) та на вигляд дуже красивого (καλός) (Plat. Prot. 315d-e).

Античний синкретичний естетично-етичний ідеал найточніше переданий Платоном у такому вигляді: «усе добре, безсумнівно, прекрасне, а прекрасне не може не мати міри» (πᾶν δὴ τὸ ἀγαθὸν καλόν, τὸ δὲ καλὸν οὐκ ἄμετρον) (Tim. 87c). У цьому ж тексті, Платон наголошує на тому, що ми, звертаючи увагу на неспіврозмірність тіла, не помічаємо, що співрозмірність душі та тіла – ще важливіша, оскільки жива істота – це не тіло та душа окремо, а їх поєднання (Tim. 87e). Так часто цитувавши «Тімей», для справедливості потрібно неодмінно додати, що для його написання Платон використав трактат Філолая, учня Піфагора, тому майже увесь зміст цього діалогу (якщо не весь) належить до піфагорейської традиції (Diog. L. VIII, 85).

А.Ф. Лосев дає таке визначення калокагатії: «Калокагатия есть соразмерность души, соразмерность тела и соразмерность того и другого» [6, с. 344]. Калокагатія – це співрозмірність душі і тіла, їх гармонія. А отже – це співрозмірність рухів душі та рухів тіла, що становлять нерозривне ціле, ідеалом якого і є калокагатія. Платон наголошує на небезпеці невідповідності тіла душі і навпаки, оскільки у першому випадку душа руйнує тіло та викликає хвороби, а у другому випадку виникає найстрашніша хвороба – невігластво. Гімнастика найсильніше впливає на рухи тіла та його розвиток, а музика – на рухи душі, саме тому гімнастика та музика – це 2 дисципліни, покликані створити людину калокагатійну. Слід додати, що коли Платон говорив про музику як засіб врівноваження рухів душі для досягнення співрозмірності з тілом, він мав на увазі музику не будь-яку, а лише певного етосу – це наступна частина вчення про музичний етос.

«Держава» Платона, а також більш пізні «Закони», які свідчать про остаточне розчарування філософа – ось для чого йому знадобилось вчення про музичний етос. Він пропонує, фактично, канонізацію музичного мистецтва у відповідності з виключно етично-виховними цілями. У приклад Платон приводить єгипетське мистецтво, яке на його думку, захищене від усякого роду новацій і тим самим від деструкції суспільства, які ці новації несуть (Leges 656d – 657c). Платон використовує ідею вищезгаданого Дамона, якого він цитує у «Державі»: «впровадження нового виду музичного мистецтва треба остерігатися як небезпеки, що загрожує всьому; тому що жанри мистецтва ніде не зазнають перемін без одночасної зміни в найважливіших законах держави» (Resp. 424c).

Питанням музичного етосу та музичного виховання присвячена частина III книги «Держави» (Resp. 398c-412b) та ціла II книга «Законів» (Leges 652a-674b). Діалог «Держава» (Πολιτεία) був створений Платоном, очевидно, після першої його поїздки у Італію та на Сицилію (389-387 до н.е.) [7, с. 27], де він познайомився з Діоном, братом дружини сіракузького тирана Діонісія (Старшого). Діон познайомив Платона з Діонісієм, який сприйняв Платона вкрай погано і у результаті Платон ледве врятував життя (Plut. Dion 4,5). Після смерті Діонісія Старшого у 367 до н.е., до влади приходить його син Діонісій Молодший і через рік Платон прибуває по проханню Діона для навчання молодого тирана, який, як він запевняв, прагне втілити у Сіракузах високі філософські ідеали. Платона зустріли з почестями, Діонісій добре прийняв філософа, але проти нього та Діона одразу ж почали плести інтриги. Ця поїздка закінчилась вигнанням Діона і після початку якоїсь війни Діонісій відпустив Платона, пообіцявши після війни повернути Діона (Plut. Dion 10-16). У 361-360 до н.е. майже 70-річний Платон третій раз їде на Сицилію на запрошення Діонісія. Тиран, який боявся, що Діон почне боротьбу проти тиранії (як згодом і сталось), довго просив його приїхати, вмовив піфагорейця Архіта (учня Філолая) поручитись за нього та навіть погрожував розправою над Діоном. Дуже швидко Платон знову попав в опалу до тирана і лише втручання Архіта, стратега Тарента, який направив у Сіракузи корабель з посольством, дозволило йому покинути Сицилію (Plut. Dion 18-20).

Дані біографічні відомості дозволяють з»ясувати деякі особисті передумови написання діалогу «Держава», який був завершений вже після поїздок на Сицилію. Платон вірив, що єдиний шлях побудувати його утопію – освічений потомок царського роду, цар-філософ, який маючи у своїх руках державу, може її змінити (Resp. 502 a,b). Таку особу він безрезультатно намагався знайти у Сіракузах в лиці Діонісія [11, с. 277]. Насправді розчарування філософа було значно глибшим, оскільки цій невдачі передувала страта Сократа і, очевидно, саме під впливом цієї цинічно-законної несправедливості Платон задумав написати трактат, що описує справедливе суспільство. Все це відбувалось на фоні занепаду грецького полісу, кінця класичного періоду та глибокої кризи в античному суспільстві, коли класичний поліс вже майже припинив своє існування, а епоха еллінізму ще не наступила [7, с. 31]. Ми говоримо про це все в статті про етос, тому що поняття етосу у Платона – це складова частина його уявлення про ідеальне суспільство, а ідеальне суспільство Платона тяжіє до класичного полісного суспільства і є нічим іншим, як історично обумовленою ностальгією в період його розпаду, прагненням до вигаданих ідеалів глибокої давнини, які ми бачимо, наприклад, у легендах про перемогу давніх жителів Афін над атлантами (Tim. 24e).

Лише при врахуванні усіх вищезгаданих обставин стане зрозумілою різка позиція Платона до мистецтва. Зокрема, по відношенню до музики – Платон пропонував заборонити музику, засновану на лідійському та іонійському ладах, етос яких він вважав невідповідним етосу стража (Resp. 398e).

Загалом, Платон згадує 6 ладів: змішаний лідійський [міксолідійський][1] (μειξολυδιστί), строгий лідійський [синтолідійський] (συντονολυδιστὶ), іонійський (ἰαστί), лідійський (λυδιστὶ), дорійський (δωριστὶ) та фригійський (φρυγιστί) (Resp. 398e-399c). З поданого фрагменту можна вивести 4 типи музичного етосу:

1. Лади, які властиві для голосінь, плачів – *міксолідійський, синтолідійський*;
2. Лади, які сприяють розпещеності й притаманні застільним пісням – *іонійський та лідійський*;
3. Лад «примусовий» (вимушений; лад мужньої людини, яка перебуває у гущі воєнних дій і змушена боротись з усякими напастями: коли вона зазнає невдачі, чи її поранили, або вона готується зустріти смерть чи коли якесь інше лихо впало на неї – така людина усе ж мужньо, наче в бойовому строю, захищає свою долю) – *дорійський*;
4. Лад «добровільний» (прислужиться тому, хто в мирний час заклопотаний не примусовою, а добровільною справою, коли він когось у чомусь переконує і про щось просить – чи бога – молитвою, чи людину – повчаннями і настановами, або ж буває і так, що сам вислуховує благання, чи повчання, чи докази когось іншого, і тому у своїх вчинках керується розумом, не чваниться, а за всяких обставин діє розсудливо й помірковано, завжди маючи задоволення від того, що дає доля) – *фригійський*.

З вищевказаних ладів, Платон пропонував у своїй утопії залишити тільки дорійський та фригійський. Усі інші він вважає такими, які не сприяють вихованню етоса, необхідного для стража, а тому пропонує їх заборонити.

Потрібно уточнити, що давньогрецька музична система була тетрахордовою і, незважаючи на велику кількість ладових комбінацій, які можна було утворити їх поєднаннями з урахуванням існування 3 родів – діатоніки, хроматики та енгармоніки, у кожному з яких міг вживатись тетрахорд, основних тетрахордів (а отже і основних музичних етосів) було три: дорійський, фригійський та лідійський. Вони відрізнялись положенням півтона і у діатонічному роді мали таку інтервальну будову: Дорійський 1, 1, 1/2; Фригійський 1, 1/2, 1; Лідійський 1/2, 1, 1.

Спробуємо дати характеристику етосів цих 3 основних ладів:

1. **Дорійський лад.** Оскільки музичний етос ладів намагались вивести з етосу тих племен, по імені яких ці лади були названі, дорійський лад дійсно підкреслює суворий характер, войовничість та стійкість цих племен, які вторглись на територію Пелопонеса та у XII–X ст. до н.е. завоювали його, заснувавши ряд полісів – Коринф, Мегари, Аргос, Мессена, Лакедемон (Спарта). Антична традиція вважала, що їх вели потомки Геракла – Геракліди [13]. «Дорійський лад – мужній, величний, не розпущений і веселий, а скоріше похмурий та напружений, без мінливості та строкатості» (Athen. 624d). Опис етосу дорійського ладу Платоном поданий вище. Арістотель радить його як той, який сприяє вихованню (Arist. Polit. 1342a30) та, на його думку, єдиний з ладів, який викликає середній, врівноважений настрій (Arist. Polit. 1340b). Дорійський лад – найбільш характерний для грека, для усієї його спільної національності [5, с. 653].

2. **Фригійський лад.** Тут потрібно одразу підмітити, що його батьківщина – Мала Азія, як і батьківщина гри на авлосі (αὐλός), з якою неодмінно зв»язували цей етос. Афіней згадував, що елліни навіть обзивали своїх флейтистів «фригійськими рабами» (Athen. 624b). Цей лад і гра на авлосі втілюють у собі діонісійське начало у противагу аполонічному началу дорійського ладу та гри на лірі. Звідси його оргіастичний, пристрасний характер, необхідний для вираження вакхічного екстазу (Arist. Polit. 1342b). Він екстатичний, діє збуджуючим чином (1340b5) і дуже дивним виглядає той факт, що Платон сприймав фригійський лад абсолютно по іншому – як лад мирний, розсудливий, поміркований і т.п. (див. вище). Вже Арістотель критикує цю думку Платона, вказуючи на невідповідність цього лада такому етосу, а також робить зауваження йому через те, що він залишив фригійський лад, але заборонив авлос, між тим, як вони являють собою практично одне ціле (1342a30-1342b10). На Діонісії в орхестрах навіть курили стіракс[2], щоб публіка могла почути фригійський запах (Athen. 626f). Також у фригійському ладі виконувались дифірамби (διθύραμβοι), причому настільки органічно, що спроби Філоксена обробити дифірамби та міфи [діонісійські] в дорійському ладі провалились (1342b10). Існує анекдотична думка Теофраста про те, що у тих, хто страждає [запаленням] сідничного нерву проходить біль, якщо над цим місцем зіграти щось у фригійському ладі (Athen. 624b).

3. **Лідійський лад.** Теж походив з Малої Азії. Сприймався як сумний, жалісний та млявий (імовірно, близький до сучасного мажору по тональній структурі!). Арістотель докоряє Платону-Сократу з «Держави» за те, що він виключив з виховання мляві лади і вважає лідійський лад таким, що личить юнакам, оскільки сприяє, окрім виховання, розвитку та прищеплює риси добропорядності й чемності (1342b30). Міксолідійський лад (змішаний лідійський) Арістотель вважав таким, що викликає скорботний і похмурий настрій.

Зауважимо, що лише дорійський лад з цих 3 ладів названий на честь грецького племені. По цій причині Геракліт Понтійський вважав фригійський та лідійський лади прийшлими (Athen. 625e). Корінними ж грецькими ладами він називав дорійський, еолійський та іонійський.

Арістотель, на відміну від Платона, вже не так різко відноситься до музики у системі державного виховання, не прагне до її канонізації, та визнає право на існування усіх ладів. Але, хоча, згідно трактату «Політика», можна користуватись усіма ладами, застосовувати їх потрібно по-різному. Для виховання пропонується використовувати лише такі, які відповідають етичним мелодіям [тобто дорійський] (1341a).

[1] У тексті статті в квадратні дужки взяті запропоновані варіанти термінів, відмінні від вжитих у використаних перекладах: Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. – К.: Основи, 2000. – 355 с.; Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3 / Общ. Ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1994. – 654 с. Див.: Петръ В.И. О составахъ, строяхъ и ладахъ въ древне-греческой музыкѣ. – К., 1901. – 364 с.

[2] Смола куща Styrax officinalis, яка використовувалась як пахощі.

Питанню про музику присвячений фрагмент VIII книги «Політики» (1339b-1342a), багато уривків якого ми вже розглянули. На початку цієї книги він наголошує на необхідності створення державної системи виховання, приводячи у приклад лакедемонців (спартанців) (1337a30). Перечисливши вільні науки: граматику, гімнастику, музику та малювання, Арістотель робить висновок, що граматика та малювання мають практичне застосування, гімнастика сприяє розвитку мужності, а користь музики потрапляє під сумнів, оскільки нею стали займатись лише заради втіхи (1337b25). Проясненню цього питання і присвячений згаданий фрагмент.

Потрібно відмітити, що у Арістотеля відсутня цілісна музична теорія, на відміну від поезії чи риторики. Він говорить лише про деякі загальні питання, які не вирізняються ні великою кількістю, ні великою глибиною. І, хоча, і тут не обійшлось без геніальних спостережень, у цілому цей виклад фрагментарний та переривчастий [4, с. 618]. Арістотель стверджує, що музика – це одночасно і предмет виховання, і забава, і корисне проведення часу (1339b10). Далі він доводить, що музика впливає на наш етос, приводячи у приклад пісні Олімпа, які надихають наші душі, що в свою чергу є збудженням їх етичної частини (1340a10). Ритми і мелодії відображають різноманітні етичні якості, слухаючи музику ми змінюємось в настрої. Арістотель поширює свою теорію мімесісу (μίμησις) – мистецтва як наслідування – на музику. А наслідує музика, на відміну від інших видів мистецтва, не що інше, як етичні переживання. Тому висновок Арістотеля такий: музика здатна впливати на етичну сторону душі (1340b10) і не тільки мелодика, але і ритміка має певні етичні властивості. «Те саме стосується й ритміки; одні ритми мають спокійніший характер, інші – рухливий, із цих останніх в одних ритмах рухи грубіші, в других – витонченіші» (1340b5-10).

Але що таке музика для Арістотеля? У «Метафізиці» він виділяє 3 види здатностей[3]:

1. Здатність вроджена (συγγενής) (наприклад відчуття, чуттєве сприйняття (αἴσθησις)),
2. Здобута навиком (δὲ ἔθει) (наприклад, здатність гри на флейті)
3. Здобута через навчання (δὲ μαθήσει) (власне здатність до мистецтва (τέχνη)) (Arist. Met. 1047 b 31-33).

З цього розподілу видно, що власне мистецтвом (τέχνη) Арістотель гру на музичних інструментах не вважав, оскільки це здатність, здобута навиком, звичкою (δὲ ἔθει), тоді як τέχνη здобувається через акт навчання, розуміння (δὲ μαθήσει). Власне τέχνη він вважав теоретичну науку, яка як і усяка чиста наука (ἐϖιστήμη) шукає начала та причини свого предмету (Met. 1063b). Такою наукою в епоху античності була гармонія. У теоретичному змісті музика, «гармонія» (ἁρμονία) є розгалуженням арифметики (Anal. post. 75b14-17).Тому перед Арістотелем і стояла проблема введення практичних занять музикою у виховання, оскільки останні тяжіють до ремесла, а тому і можуть бути недостойними вільного грека. Його висновок такий – практичні заняття музикою потрібні, як засіб заспокоєння більш дорослих дітей, порівняно з тими, яких заспокоює брязкальце – винахід Архіта [Тарентського], а також людям, поки вони молоді, для того, щоб їм краще пізнати те [прекрасне], про що згодом вони будуть розмірковувати та чим будуть насолоджуватись. Пізніше практичні заняття музикою потрібно припинити (1340b20-35).

В цілому ж Арістотель не може вийти за рамки етично-естетичної єдності класичної античної естетики та користується тією ж теорією музичного етосу Дамона, якою користувався і Платон. Але у Арістотеля вже можна помітити початки визнання права на існування окрім етичного, виховного начала у музиці власне естетичного (насолода, яку отримує людина від музики), яке він по традиції підпорядковує виховному, але вже не уникає, як чогось неправильного. Більш того, ту насолоду, що викликає музика, Арістотель вважав величезною її перевагою для виховання молоді, яка не витримує чогось неприємного і нудного. У подальшому такий аспект сприйняття музики як естетичного розвинеться у поглядах епікурейців аж до крайності неприйняття етичного начала (див. далі).

Ще одне місце з Арістотеля, яке варто згадати у контексті вчення про музичний етос, не є повністю зрозумілим і стосується розподілу мелодій на етичні, практичні та ентузіастичні (1341b30).

Це функціональна типологія мелодій та ладів в залежності від функцій, які їм відвів Арістотель:

1. Етичні (ἠθικὰ) використовуються для виховання. Це передусім вже згаданий дорійський лад, який виховує мужність, стійкість, врівноваженість. Також сюди можна віднести лідійський лад, який підходить для дитячого віку та сприяє у дітей розвитку благопристойності (1342b30).
2. Практичні (ϖρακτικὰ) – ті, які збуджують і зміцнюють людську волю та прагнення до дії. До них відносяться гіподорійський лад (сучасний мінор) героїчної трагедії та гіпофригійський лад бурхливої діяльної сили.
3. Ентузіастичні (ἐνθουσιαστικὰ) – ті, які викликають екстатичне збудження. Це передусім фригійський лад, а також гіполідійський лад, завдяки своєму вакхічному характеру [12, с. 44–45].

Тісно зв»язане з етичною музичною концепцією і вчення Арістотеля про катарсис (κάθαρσις), з яким зв»язані мелодії II і III типів, як ті, що застосовуються у трагедії та для релігійної музики. Зокрема, ентузіастичні мелодії у релігійному співі «збуджують психіку й дарують немовби зцілення й очищення» (1342a5-10).

Очевидно, що етоси музичних ладів, які так чи інакше пов»язували з етосами певних еллінських та оточуючих Елладу племен, у своїй раціональній, адекватно сприйнятній для сучасників основі залежали від самої об»єктивності існування та ступеня автентичності кожного окремо взятого племені, а саме – від його етнопсихологічних характерних особливостей. Тому у класичну епоху, коли об»єктивність існування більшості племен та їх автентичність не підлягали сумніву, вчення про етос виглядало принаймні зовні правдоподібним. В елліністичну епоху ситуація міняється, завоювання Александра Македонського сприяють формуванню єдиної елліністичної культу-

[3] На укр. перекладають по аналогії з рос. «здібність», але в укр. мові семантичне навантаження цього слова не зовсім точно відповідає поняттю, застосованому Арістотелем (рос. «способность» у значенні здатність δύναμις, англ. «might»)

ри не лише на території Греції, але на величезних просторах переможеної імперії Ахеменідів. Окрім того, політичні ідеали класичної епохи з її ідеями виховання громадян втрачають своє значення, оскільки зникає саме поняття «полісу». Це, в свою чергу, послугувало причиною втрати вченням про музичний етос будь-якого реального підгрунтя. Воно і надалі згадується у музично-теоретичних працях (аж до «De instutione musica» Боеція та більш пізніх візантійських трактатів) та слугує приводом для критики (наприклад епікурейців (Філодем) та скептиків (Секст-Емпірик)), але розвитку не отримує і ні про яке практичне його застосування мова вже не йде.

Висновки і пропозиції. Виконане дослідження показує, що вчення про музичний етос у класичну епоху займало певне місце у системі виховання та суспільно-політичному житті давньогрецького полісу. Етичний вплив музики неодноразово акцентується у працях провідних філософів класичної доби (Платон, Арістотель), а також детально досліджується у їх новаторських суспільно-політичних проектах по створенню нового державного устрою. Зважаючи на те, що дане вчення – чи не єдиний доступний для сучасного розуміння компонент античної музично-філософської думки, саме на ньому повинна зосереджуватись основна увага при вивченні античної музики та античної філософії музики. Подальші пошуки мають бути націленими на встановлення взаємозв'язків вчення про музичний етос з більш сучасними концепціями емоційного (афективного) сприйняття музики, оскільки такий підхід до проблеми музичного сприйняття домінує дотепер і антична його версія, безумовно, мала значний вплив на його формування.

Список літератури:

1. Philodemi de musica librorvm quae exstant. Ed. Ioannes Kemke. – Lipsiae in aedibus B.G. Tevbneri, MDCCCLXXXIV.
2. Золтаи Д. Этос и аффект. История философской музыкальной эстетики от зарождения до Гегеля. М.: Прогресс, 1977. – 371 с.
3. Лосев А.Ф., Шестаков В.П. История эстетических категорий. М.: Искусство, 1964. – 376 с.
4. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. – М.: ООО "Издательство АСТ"; Харьков. Фолио, 2000. – 880 с.
5. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. – М.: ООО "Издательство АСТ"; Харьков. Фолио, 2000. – 960 с.
6. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. – М.: ООО "Издательство АСТ"; Харьков. Фолио, 2000. – 846 с.
7. Лосев А.Ф., Жизненный и творческий путь Платона / Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 1 / Общ. ред. А.Ф. Лосева и др.; М.: Мысль, 1990. – 860 с.
8. Новая философская энциклопедия: В 4 т. М.: Мысль. Под редакцией B.C. Стёпина, 2001.
9. Петръ В.И. О составахъ, строяхъ и ладахъ въ древне-греческой музыкѣ. – К., 1901. – 364 с.
10. Тайлор Э.Б. Первобытная культура (Пер. с англ.). – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
11. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. М., 1981. – 374 с.
12. Шестаков В.П. От этоса к аффекту. – М.: Музыка, 1975. – С. 44–45.
13. Шмидт Р.В. Античное предание о дорийском переселении, «Вестник древней истории», 1938, № 2 [3].
14. The Works of Aristotle Translated into English. Volume 7. Problemata. (v. 7). – Oxford University Press, 1927.

Мишин В.Ю.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

УЧЕНИЕ О МУЗЫКАЛЬНОМ ЭТОСЕ В КЛАССИЧЕСКОЙ ГРЕЦИИ

Аннотация
В статье рассматривается учение о музыкальном этосе, которое в эпоху античности было доминирующей философской концепцией восприятия музыки. Оно распространяется и достигает своего апогея в работах философов классической эпохи, поэтому статья является попыткой пролить свет на это учение в период его расцвета и наибольшей значимости. Предлагается освещение данного явления в широком социокультурном контексте и разъясняются основные положения самого учения в классическую эпоху.
Ключевые слова: музыкальный этос, учение о музыкальном этосе, философия музыки, восприятие музыки.

Mishyn V.J.
Ivan Franko National University of Lviv

THE DOCTRINE OF MUSICAL ETHOS IN CLASSICAL GREECE

Summary
This article deals with doctrine of musical ethos, which was a main philosophical conception of music perception in Antiquity. It spreads and reaches its apogee in works of classical Greek philosophers, so this article is an attempt to clarify this doctrine in the period of its flourishing and particular significance. The article highlights this phenomenon within the broader socio-cultural context and explains main features of the doctrine itself.
Keywords: musical ethos, doctrine of musical ethos, philosophy of music, perception of music.

УДК 784

ПІСНІ З РЕПЕРТУАРУ ЯВДОХИ ЗУЇХИ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ КОРДО ЦЕНТРИЗМУ

Павлюченко П.Г.
Київський національний університет культури і мистецтв

Значну роль в осмисленні проблеми українського кордоцентризму відіграє міжнауковий підхід, за допомогою якого здійснюється аналіз заявленої проблеми з залученням наукових доробків істориків філософії, культурологів, етнологів, мистецтвознавців. Необхідний для вирішення поставленого завдання аналіз українських народних пісень в контексті проблеми українського кордоцентризму, виконаний за допомогою герменевтичного методу. Для аналізу пісень з репертуару Явдохи Зуїхи позицій класифікації, запропонованої Н. Більчук, було обрано порівняльний та контекстний підходи.
Ключові слова: кордоцентризм, український кордоцентризм, народна пісня, Явдоха Зуїха.

Постановка проблеми. В українській гуманістиці в останні десятиріччя була розпочата дискусія навколо українського кордоцентризму як українського філософського вчення про серце. Характерна риса кордоцентризму прагнення знайти підхід, в якому цілісність внутрішнього світу людини забезпечує взаємозв'язок особистості й суспільства. Кордоцентризм як принцип цілісного розуміння особистості, що включає в себе проблеми духовності, моральності і єдності внутрішнього світу людини, є свого роду підґрунтям розуміння творчої діяльності того чи іншого митця. Завдяки розуму людина здатна пізнавати навколишній світ, але лише серцем вона може побачити дійсно величні та не одразу помітні речі. «Сердечний» світогляд мав значний вплив на розвиток етичних та естетичних ідей українського народу, а відтак і на народну творчість, однією з яскравих представниць якої, є українська народна співачка, фольклористка Явдоха Зуїха Євдокія Микитівна Сивак. Виконавська творчість Явдохи Зуїхи в контексті проблеми кордоцентризму в українській гуманістиці не розглядалась, чим і обумовлена актуальність обраної теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання кордо центризму як філософського явища піднімається в працях авторитетних дослідників Г. Биченко [2], Н. Більчук [3], Я. Гнатюка [6; 7], Л. Кияновської [9]. Проте дані праці стосуються виключно кордо центризму, як філософського явища, котре доречно розглянути в контексті ґрунтовної творчої спадщини Явдохи Зухи.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Завдяки розуму людина здатна пізнавати навколишній світ, але лише серцем вона може побачити дійсно величні та не одразу помітні речі. «Сердечний» світогляд мав значний вплив на розвиток етичних та естетичних ідей українського народу, а відтак і на народну творчість, однією з яскравих представниць якої, є українська народна співачка, фольклористка Явдоха Зуїха Євдокія Микитівна Сивак. Виконавська творчість Явдохи Зуїхи в контексті проблеми кордоцентризму в українській гуманістиці не розглядалась, чим і обумовлена актуальність обраної теми дослідження.

Мета статті. Дослідити кордоцентричні риси українських пісень з репертуару Явдохи Зуїхи.

Викладення основного матеріалу. Значну роль в осмисленні проблеми українського кордоцентризму відіграє міжнауковий підхід, за допомогою якого здійснюється аналіз заявленої проблеми з залученням наукових доробків істориків філософії, культурологів, етнологів, мистецтвознавців. Необхідний для вирішення поставленого завдання аналіз українських народних пісень в контексті проблеми українського кордоцентризму, виконаний за допомогою герменевтичного методу. Для аналізу пісень з репертуару Явдохи Зуїхи позицій класифікації, запропонованої Н. Більчук, було обрано порівняльний та контекстний підходи.

Протягом століть багатьма теоретика порушувалися проблеми провідних світоглядних тенденцій в українській культурі. З плином часу думки мінялися поряд зі зміною ідей розвитку української культури. Кордоцентризм, або «філософія серця» вважалась центром, стрижнем української філософсько-світоглядної думки, адже серце – це орган не лише почуттів, але і своєрідний провідник між почуттями та розумом. Розум вважався лише механізмом обдумування, планування дій, а серце – безпосереднім виконавцем. Як слушно відзначає Я. Гнатюк, «фундатори українського кордоцентризму як національної філософії Г. Сковорода, М. Гоголь, П. Юркевич й П. Куліш одними з перших в історії християнської філософії Заходу створили самобутню й оригінальну ідею першості серця перед розумом. Засновник українського кордоцентризму як національної філософії Г. Сковорода сформулював цю ідею у такому вигляді: "Голова всього в людині – людське серце", оскільки "без зерна горіх є ніщо, а людина без серця"» [7, с. 16]. Слід зазначити, що традиція пов'язує «філософію серця» з релігійною філософією, тому поняття «кордоцентризм» відображує пізнавальні здібності «серця», тобто чуттєво-емоційне та морально-етичне відношення людини до об'єкта пізнання Бога. В українській філософській традиції кордоцентризм розуміють як національну особливість (морально-емоційне, «сердечне» бачення світу). Однак, не можна не погодитись з Н. Більчук, яка зауважує, що така інтерпретація є однобічною і не відбиває специфіки кордоцентризму, ототожнюючи його з ученнями про «серце» та з «філософією серця», у якій визначено «серце» як поняття й принцип філософських побудов і позначено його методологічну функцію. У цьому плані перспективним є комплексний аналіз і розвиток з ураху-

ванням соціальної проблематики «філософії серця», у якій центральне поняття – «серце» дозволяє органічно поєднати в людині її духовну, моральну, почуттєву та вольову сутності в єдине ціле й представити як цілісну особистість. Взагалі «ідеї серця», мають свої давні коріння (праці античних мислителів, християнська філософія часів Київської Русі). Так, як зазначає Я. Гнатюк, «представники протоісихастської традиції – Євгарій Понтійський, Макарій Єгипетський, Ісаак Сірин, Максим Сповідник, Іван Ліствичник й Симеон Новий Богослов та ісихастської традиції – Григорій Синаїт й Григорій Палама, а також інституту російських ченців – Ніл Сорський, Тихон Задонський, Серафим Саровський, Феофан Затворник й Ігнатій Брянчанінов теоретично розробляли й практично послідовно застосовували метод читання в серці, чи кардіогносію й психофізичний метод особистої молитви, або, іншими словами, молитви серця, безперервної молитви, молитви Ісусової: спочатку метод читання в серці, для його очищення та збереження, а потім психофізичний метод особистої молитви, для закликання Ісуса Христа, Святої Трійці у своє очищене серце, аби разом із ними боротися зі злом, поборювати ворога роду людського» [7, с. 16]. Тут можна згадати і пораду Ісаака Сірина, яку він дав для збереження серця: «Увійшовши у виноградник серця свого, працюй в ньому, знищуй в душі твої пристрасті, старайся не знати зла людського» [13, с. 262]. Український теоретик Д. Слободянюк зауважує, що у Західній Європі філософія серця поширюється під назвою «кордоцентризм» через Екгардта, Сузо, Таулера, Беме. «Зрілої форми західноєвропейська традиція кордоцентризму набуває в протистоянні схоластичному раціоналізму Суареса і "казуїстиці" Ескобара-і-Мендози – в рамках протистояння Реформаційного руху (німецький пієтизм і французький янсенізм) та ренесансного раціоналістичного натуралізму. На противагу нав'язаному Ренесансом культу розуму янсеніст Паскаль, визначаючи важливу роль розуму в пізнанні, наголошує на незаперечному пріоритеті серця («логіки серця» перед «логікою голови» (розуму)). Цей мислитель впевнений, що ми пізнаємо істину не лише одним розумом, але й і серцем. При чому саме серцем осягаються перші начала, на які потім спирається розум» [14].

В передромантичний період ідеї «серця» набули розвитку під назвою «кордоцентризм»: у Західній Європі – у поглядах Ж.-Ж. Руссо, представників німецького напряму «Sturm und Drang», в Україні, як вже зазначалось, у вченні Г. Сковороди. Особливого сенсу «ідея серця» набуває в епоху Романтизму завдяки характерному культу «емоційності» і «моральності», які, згідно з теорією кордоцентризму, знаходяться у серці людини. «"Філософії серця" присвячені роботи й відомого філософа та богослова П. Юркевича, котрий співвідношення ролі розуму й сердечної любові у моральності індивідуума порівнює, посилаючись на Євангеліє від Матвія, зі світильником і єлеєм, що його живить» [1, с. 131].

У сучасній науковій думці теорія кордоцентризму активно розробляється українськими науковцями (І. Бичко, Н. Більчук, Я. Гнатюк, К. Дубровіна, Т. Закидальський, Л. Кияновська, С. Кримський, В. Михалевич, Д. Слободянюк, С. Ярмусь та ін.).

Кордоцентризм, як компонент української ментальності, має риси світоглядного начала, а також відіграє мотиваційну роль в житті українців. «В українській кордоцентричній парадигмі серце є уособленням принципу свободи, а розум – необхідності» [6, с. 15]. Український науковець Я. Гнатюк так пояснює цю тезу: Саме в серці укорінена релігійна віра. Віра в Бога – це шлях до свободи, оскільки Бог не скутий необхідністю й для нього все можливо, а, відповідно, все можливо для віруючої людини. Розум же – слуга необхідності, й тому людина, яка покладається на нього, знає лише несвободу, рабство, а саме раціональне пізнання множить тільки кількість ланцюгів, котрими людина прикута до буття. Власне тому характерну для українського кордоцентризму перевагу серця над розумом варто інтерпретувати, як перевагу свободи над необхідністю. «Таким чином, в українському кордоцентризмі найбільш яскраво виражена волелюбність українського народу, його прагнення до правди і свободи» [6, с. 15]. Кордоцентризм пов'язаний із сердечним ставленням до природи рідного краю, до землі лагідної, доброї, щедрої, родючої. Рідна природа, рідний край, рідна земля – це не абстрактні поняття для українця, а Батьківщина, ненька Україна, що переживається глибокими почуттями. В ній радощі й печалі, доля та воля кожного. Кордоцентризм пов'язаний і з поняттям «любов» у всіх гранях розуміння цього слова.

Не можна не погодитись з думкою відомого українського мистецтвознавця Л. Кияновською, котра стверджує, що якщо не розуміти втілення «філософії серця» в нашій музичній спадщині, то можна поставитись до національних композиторів, до фольклору, взагалі до всього звукового середовища, яке нас оточує, з певною долею зверхності. «Врешті-решт, яка різниця, що за музика звучить довкола, є ж більш нагальні справи, війна, економічна криза, зубожіння мільйонів наших співгромадян!» [9]. Але існує логічний ланцюжок: музичні архетипи народу – ментальний код у його музичних символах і знаках – сучасний звуковий простір України... В сердечній мудрості музичної культури закладено багато, адже саме в її різних формах і проявах зберігалась національна ідентичність. Відтак, без осягнення своєї музичної сутності ми можемо опинитись перед небезпекою втратити себе.

Наразі, повертаючись до постаті непересічної виконавиці українських народних пісень Явдохи Зуїхи розглянемо пісні з її репертуару, спираючись на класифікацію «сердечності», запропоновану Н. Більчук, яка зазначає: «В області онтології "сердечність" орієнтує на розгляд світу через власне буття людини, обумовлюючи їхню діалектичну єдність. У гносеології "серцеве" пізнання являє собою почуттєвий та морально обумовлений акт переживання, який розкриває сутність об'єкта через його аксіологічну значущість для людини. У сфері антропології "сердечність" виділяє чуттєво-емоційний та морально-етичний аспекти сутності людини; визначає саморозвиток як моральне удосконалення, зберігаючи свободу, відповідальність і підкреслюючи значення індивідуальності особистості. У соціальній філософії "сердечність" уособлює мету морального удосконалення людини, результати розвитку якої

повинні проявлятися в суспільній діяльності (“сродній праці”)» [3, с. 10].

Отже «онтологічну сердечність», що орієнтує на розгляд світу через власне буття людини «зустрічаємо» у рекрутських піснях, зокрема «Гей, зажурився сивий соколонько», «Зійшла зоря ізвечора та й зазорілася», «Не бачу парня молодого» та ін. У рекрутських піснях народ висловлював своє ставлення до нових історичних та політичних обставин, що були неприйнятними для українців, суперечили їхній національній психології селян-хліборобів. Солдатчина і рекрутчина, як форми військової організації, що впали на селянство разом із панщиною (в Австрії та Російський імперії) стала страшним тягарем для українського селянства. Як відомо, непомірною була сама тривалість служби: за Петра І вона була довічною, згодом термін зменшився і в 1793 р. був скорочений до 25 років, у 1834 – до 20, а пізніше – 15, 12, 10 років. З 1874 р., коли була введена всезагальна військова повинність, служба тривала 7 років. Тому не дивно, що з'явились рекрутські голосіння, якими супроводжувався відхід хлопця до війська. Голосіння майже не відрізнялись від поховальних, бо пожиттєва чи довготривала служба у війську фактично означала кінець його життя у родині, рідному селі і знаменувала перехід зі «свого» світу в «чужий», де діють інші закони, де чекає невідоме майбутнє. На військову службу йшли молоді, здорові хлопці, але багато з них не доживали до завершення строку: гинули у війнах, від знущань, покарань, важких умов життя, хвороб та ін. Ті, кому щастило повернутися з війська, приходили додому каліками, хворими, зламаними фізично і морально. Тут з'являються виразні жіночі образи матері, дружини, коханої дівчини: «Не бачу я парня молодого, / Бо в солдати узяли. / Як узяли та й погнали / Все битими шляхами. / Стоїть дівка на воротях, / Умивається сльозами...» [10]. Або: «Ой в городі буркун-зілля, / Вже й лист опадає. /Мати сина, мати сина / В військо виряджає...» [11]; «Ой піду я понад круті гори, / Відвідаю свої близькі роди. /– Мій милий друже, люблю тебе дуже. / Серденятко моє, покидаєш мене, / А вже ж мені забувати за тебе...» [12]. Отже, кожне слово рекрутських пісень породжене болем та відчаєм, і відбиває ці, мовою Я. Гнатюка, ланцюги, котрими людина прикута до буття.

«Гносеологічна сердечність», за Н. Більчук, відбиває акт переживання, який розкриває сутність об'єкта через його аксіологічну значущість для людини. Слід зазначити, що, на мою думку, під цю класифікацію можна віднести усі народні пісні. Щодо «сердечності» в антропологічному сенсі, в якій Н. Більчук виділяє чуттєво-емоційний та морально-етичний аспекти, а також «саморозвиток як моральне удосконалення, зберігаючи свободу, відповідальність і підкреслюючи значення індивідуальності особистості» [3, с. 10], то тут можна виокремити історичні пісні, балади, пісні родинного життя,безперечно, материнські пісні, пісні про любов до батьківщини.

Висновки та подальші перспективи. Найбільш цікавими, на мій погляд, є пісні, які можна віднести до «соціальної сердечності», що «уособлює мету морального удосконалення людини, результати розвитку якої повинні проявлятися в суспільній діяльності (“сродній праці”)» [3, с. 10]. П. Куліш, підкреслюючи провідну роль серця в діяльності людини, наголошував, що «найперша річ – серце щире й якийсь голос із душевної глибини, котрий велить чоловікові йти вгору, а розум – слуга того голосу» [4, с. 112]. Отже, до цієї категорії («соціальної сердечності») можна віднести і календарно-обрядові пісні, і гумористичні. До речі, щодо «сродної праці». Цей «мотив» займає важливе місце в байках Г. Сковороди, на думку якого, праця – це природна, органічна потреба кожної людини. Тільки тоді людина буде щасливою, коли пізнає себе, розпізнає своє покликання, нахили чи обдарування, зрозуміє, який рід діяльності зможе принести їй моральне задоволення. Сам процес роботи, а не її результати мають давати втіху. Згідно з думкою Г. Сковороди, «сродна праця» принесе суспільству матеріальне і духовне багатство, а людям – щастя і задоволення. В якості прикладу, можна навести пісню з репертуару Явдохи Зуїхи «Вже ж бо ми пшениченьки дожали, / Найми нам музиченьків з Варшави. / Ой з Варшави, не з Варшави – із селян, / Щоб нашим женчикам заграли...» [5]. Тут поєднується і ідея «сродної праці», і присутня гумористична складова, яка часто виступає в якості однієї з форм залицяння та взаємопізнання між парубками та дівчатами.

Отже, кордоцентризм – одна з характерних рис українського народу, що відбита в українських народних піснях, у тому числі й з репертуару Явдохи Зуїхи, рис, що включає в себе ідею цілісної людини як єдності духу, душі й тіла, духовне народження та вдосконалення, патріотизм, почуття любові до України, рідної мови та пісні, а також прагнення до свободи.

Список літератури:

1. Бензюк О.О. Відкрита інтерпретація в логіці творчого процесу: культурологічний аналіз : дис. ... канд. культурології : 26.00.01 / Олександр Олексійович Бензюк. – К., 2017. – 197 с.
2. Бичко І. Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: «кордоцентричні мотиви» / І. Бичко // Київські обрії: історико-філософські нариси. – К.: Стилос, 1997. – С. 316–337.
3. Більчук Н.Л. Кордоцентризм як методологічний принцип цілісного розуміння людини та її місця в суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. Наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н.Л. Більчук. – Харків, 2001. – 19 с.
4. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / П. Куліш. – Нью-Йорк, Торонто: Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – 326 с.
5. Вже ж бо ми пшениченьки дожали... // Пісні Явдохи Зуїхи. – К.: Наукова Думка, 1965. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://proridne.com/Українські%20народні.
6. Гнатюк Я.С. Український кордоцентризм: історико-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Я.С. Гнатюк. – Львів, 2005. – 18 с.
7. Гнатюк Я.С. Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретацій : Монографія / Я.С. Гнатюк. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2010. – 184 с.

8. Закидальський Т.Д. Поняття серця в українській філософській думці / Т.Д. Закидальський // Філос. і соціол. думка. – К., 1991. – № 8. – С. 127–138.
9. Кияновська Л.О. Кордоцентризм в українській музичній ментальності / Л.О. Кияновська // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: https://zbruc.eu/node/56864.
10. Не бачу я парня молодого... // Пісні Явдохи Зуїхи. – К.: Наукова Думка, 1965 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://proridne.com/Українські%20народні.
11. Ой в городі буркун-зілля... // Пісні Явдохи Зуїхи. – К.: Наукова Думка, 1965 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://proridne.com/Українські%20народні.
12. Ой піду я понад круті гори... // Пісні Явдохи Зуїхи. – К.: Наукова Думка, 1965 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://proridne.com/Українські%20народні.
13. Преподобный Исаак Сирин. Слова подвижнические / Исаак Сирин [пер. с др.-греч.]. – М.: Правило веры, 1998. – 435 с.
14. Слободянюк Д.І. «Філософія серця» як методологічне підґрунтя ідейно-теоретичної спадщини Памфіла Юркевича / Д.І. Слободянюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/books-text-11881.html.
15. Солдатські та рекрутські пісні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.e-reading.club/chapter.php/1006554/83/Lanovik_-_Ukrainska_usna_narodna_tvorchist.html.

Павлюченко П.Г.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ПЕСНИ ИЗ РЕПЕРТУАРА ЯВДОХИ ЗУИХИ В КОНТЕКСТЕ ПРОБЛЕМЫ КОРДОЦЕНТРИЗМА

Аннотация
Значительную роль в осмыслении проблемы украинского кордоцентризма играет межнаучный подход, с помощью которого осуществляется анализ заявленной проблемы с привлечением исследований историков философии, культурологов, этнологов, искусствоведов. Необходимый для решения поставленной задачи анализ украинских народных песен в контексте проблемы украинского кордоцентризма, выполнен с помощью герменевтического метода. Для анализа песен из репертуара Явдохи Зуихи с позиций классификации, предложенной Н. Бильчук, был избран сравнительный и контекстный подходы.
Ключевые слова: кордоцентризм, украинский кордоцентризм, народная песня, Явдоха Зуиха.

Pavlyuchenko P.G.
Kyiv National University of Culture and Arts

SONGS OF YAVDOKHA ZUYKHA'S REPERTURE IN THE CONTEXT OF THE PROBLEMS OF CORDOCENTRISM

Summary
A significant role in understanding the problem of Ukrainian cordocentrism is played by the inter-scientific approach by which the analysis of the stated problem with the involvement of scientific developments of historians of philosophy, cultural scientists, ethnologists, and art historians is carried out. An analysis of Ukrainian folk songs in the context of the problem of Ukrainian cordocentrism, carried out with the help of the hermeneutic method, is necessary for solving the task. Comparative and context-based approaches were chosen for the analysis of songs from the repertoire of Yavdokha Zuykha in the positions of classification proposed by N. Bilchuk.
Keywords: cordocentrism, Ukrainian cordocentrism, folk song, Yavdokha Zuykha.

УДК 784

ОСОБЛИВОСТІ РЕПЕРТУАРУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ХОРУ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ГРИГОРІЯ ВЕРЬОВКИ

Павлюченко П.Г.
Київський національний університет культури і мистецтв

В даній публікації аналізують аспекти творчого композиторського мислення Григорія Верьовки в контексті становлення та формування виконавського репертуарної політики. Розглядаються особливості роботи з пісенним фольклорним матеріалом та локальними виконавськими традиціями в контексті побудови репертуарної політики. Аналізується специфіка становлення художньо-естетичних принципів функціонування колективу, формування відповідного виконавського репертуару.

Ключові слова: народний хор, репертуар, вокальна школа, Григорій Верьовка, хорове мистецтво.

Постановка проблеми. Аналізуючи проблеми та особливості «верьовкинського» стилю, авторитетні дослідники характеризують цей стиль, як адекватно народний, вказують на загальну орієнтацію українських професійних народних хорових колективів на цей виконавський стереотип, пояснюючи це тим, що перед колективом було поставлене завдання стати «репрезентатором усіх різноманітних пісенних ареалів» галузі народнопісенного виконавства. Виконавський репертуар колективу є одним з найвагоміших чинників його художньої цінності, відповідності локальним виконавським традиціям та регіональним особливостям певного регіону. Дослідження особливостей репертуару Українського народного хору під керівництвом Григорія Верьовки дозволить виявити чинники становлення індивідуального виконавського стилю колективу, котрий ґрунтувався на виконавській традиції центрального регіону України, разом з тим поєднуючи в репертуарі багатоманітний за стильовими, регіональними ознаками фольклорний репертуар.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 70-80-х роках XX ст. з'являються праці, автори яких здійснюють спроби розкрити мистецькі досягнення Державного українського народного хору, очолюваного Г. Верьовкою. Так, у виданні «Радянське мистецтво» зазначалось, що дивовижно, як за порівняно короткий час художній керівник народного хору, глибокий знавець народнопісенного виконавства Г.Г. Верьовка зумів досягли рівного, компактного звучання усього хору. Логічно, що увага звернена не лише на репертуар, але і на вокально-хорову майстерність виконавців.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Багаторічна практика роботи з аматорськими хоровими колективами стала для Г. Верьовки школою майстерності, професійного досвіду та досконалого вивчення хорового мистецтва, в тому числі художньо-виражальних можливостей мішаного хору. Діяльність Г. Верьовки як керівника хору, педагога, композитора поєднувалась з активною культурно-просвітницькою роботою. З наукової точки зору є цікавим дослідження аспектів композиторського та хормейстерського мислення в контексті добору репертуару відповідно історичних, соціально-культурних реалій часу у поєднанні з власним баченням митця.

Мета статті. З'ясувати особливості творчого мислення Г.Г. Верьовки в контексті добору репертуару для Державного українського народного хору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Культурна політика в Україні 30-40 рр. XX століття характеризується посиленням тиску держави на культуру шляхом прийняття нормативно-правових документів з врегулювання культурного життя, в тому числі й народної хорової справи. 11 вересня 1943 року було прийнято постанову РНК УРСР «Про організацію Державного Українського народного хору», і якій йшлось про необхідність «...організувати Державний український народний хор у кількості 134 осіб...» Склад виконавців розподілявся таким чином: 84 співаки, 34 музиканти оркестру народних інструментів, 16 артистів хореографічної групи. Метою колективу було: сприяти розвитку та популяризації українського народного і музично-хореографічного мистецтва. На посаду художнього керівника Державного українського народного хору було призначено Григорія Верьовку, який на той час уже був авторитетним хоровим диригентом, композитором, дослідником українського музичного фольклору та мав значний досвід роботи з хоровими колективами. Основу репертуару колективу складав багатоманітний за жанрово-стильовими ознаками фольклорний репертуар. О. Бенч-Шокало зазначає, що хор виконував народнопісенний матеріал у композиторському опрацюванні, стиль виконання народних пісень ґрунтувався на регіональній традиції центрального регіону України [7].

Особистість Григорія Верьовки привертає увагу вчених своїм талантом, високою майстерністю, організаторськими здібностями та відданістю хоровій справі. Тому вважаємо за доцільне зупинитись на окремих фактах біографії митця. У 1933-34 рр. Г. Верьовка поєднує хормейстерську діяльність з викладацькою: спочатку в інституті ім.. Лисенка, згодом – на кафедрі хорового диригування Київської державної консерваторії: з 1946 по 1955 рр. він очолював цю кафедру [7].

Перші кроки Г. Верьовки як диригента пов'язані з організацією аматорського хору, який, з ініціативи відомого українського поету П. Тичини, було перейменовано, було перейменовано на студію-капелу ім. Леонтовича. Важливу роль у формуванні Г. Верьовки як хормейстера відіграє досвід роботи з аматорською хоровою капелою Київського заводу «Більшовик» протягом 1935-1941 рр. [4].

Добираючи репертуар, Г. Верьовка дотримувався певних принципів, зазначаючи, що слід вчитись від народу, нову пісню приносить на свою вулицю один із співаків. З часом, вона стає надбанням усіх виконавців. Він надавав важли-

вого значення історії виникнення та побутування народної пісні, жанровій своєрідності народної пісні (історична, побутова, обрядова), типам фактури (гармонічна, поліфонічна), видам підголосків (фальцетний, грудний) тощо [2].

Особливе місце в репертуарі хорового колективу посідають обробки та аранжування українських народних пісень, здійснені Г. Верьовкою, в яких спостерігаємо глибоке відчуття композитором природи українського мелосу, особливостей мелодичного голосоведіння, ладової специфіки. Григорій Верьовка використовує в обробках заспів низького жіночого голосу, що характерно для жанру української ліричної пісні, чергування двоголосся з унісонами, октавні розгалуження, паралелізми квінт, терцій, тризвуків, як наприклад, у піснях «Десь поїхав син», «Ой як стало зелено», «Шахтарочка» та ін. У поліфонічних обробках Г. Верьовка вдається до «гуртових підхватів», підголосків типу «виводчик» та «горяк», імпровізаційних розспівів, основного наспіву з поступовим розгалуженням на два, три, чотири і більше голосів та з епізодичним злиттям в унісон, як наприклад, у пісні «Туман яром, туман долиною...», «Чи ти чула молода дівчина», що притаманно народній виконавській традиції центральної України [6].

У жанрі жартівливо-танцювальної пісні композитор органічно поєднує елементи підголоскового стилю з акордово-поліфонічним, або акордово-гармонічним викладом («І шумить, і гуде», «Вийшли в поле косарі»). Ряд обробок українських народних пісень є розгорнутими драматичними сценами, в яких застосовуються елементи театралізованої гри, сюжетний розвиток («Чи це тії чоботи», «Жито, мати») [1].

Своє розуміння специфіки української народної пісні Г. Верьовка переносить і на власну вокально-хорову творчість, використовуючи в хорових партитурах характерні композиційні ознаки українських народних багатоголосних пісень, заспіви, хорові розспіви, та інтонаційно-ладовий розвиток основного наспіву (як наприклад, «Ой чого ти, земле, молодіти стала», слова народні, «Пісня про Волго-Дон», слова Г. Верьовки [5].

Розвиваючи традиції обробки М. Леонтовича, М. Лисенка, К. Стеценка, Григорій Верьовка застосовує принцип варіаційно-фактурного гармонічного розвитку, прийоми поліфонічно-підголоскової техніки, елементи тембральної поліфонії.

Більшість хорових творів Г. Верьовки за характером, музичною образністю, багатоголосною хоровою фактурою, ладовими та ритмічними особливостями тісно пов'язані з регіонально-локальними народними виконавськими традиціями. Так, у хороводах «Урожайна святкова», «Хоровод дружби» майстерно відтворено специфіку давньоукраїнського обрядового фольклору [7].

У творчому доробку композитора чільне місце належить жанру кантати, що характеризується масштабністю, поєднанням мішаного хору, солістів, оркестру народних інструментів (кантата «Ми ковалі своєї долі» на вірші Павла Тичини). Хорова фактура витримана в традиції «академічного» чотириголосся з органічним «втіленням» поліфонічних епізодів та підголоскових виводчиків [2].

Тема Великої Вітчизняної війни розкрита у хоровому творі «Дума про визволення України» (1944) на вірші В. Перепелюка.

Відтворення характерних особливостей української ліричної пісні-романсу (виразної мелодичної лінії, традиційних гармонічних зворотів, відкритих кадансів тощо) простежується в диптиху на вірші П. Тичини «Десь на дні мого серця», «Прощання», присвяченому Е. Скрипчинській.

Слід окремо зауважити про зацікавленість Г. Верьовки поезією Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, хоча більшість вокально-хорових композицій було створено на вірші відомих українських поетів радянської доби – М. Бажана, М. Рильського, М. Стельмаха, П. Тичини.

Отже, аналіз композиторського доробку Г. Верьовки свідчить про тяжіння композитора до масштабних вокально-хорових творів для котрих характерним є синтез поезії та музики, збагачення поетичної образності засобами вокального мовлення та хорового співу. Спирання на український музичний фольклор, народну виконавську традицію та академічну традицію обробки фольклорного мелосу є провідними ознаками композиторського стилю Григорія Верьовки [2].

Слід підкреслили визначну роль Державного українського народного хору під керівництвом Григорія Верьовки для розвитку професійного народного хорового мистецтва, для формування репертуарної політики та популяризації високохудожніх зразків українського пісенного фольклору та оригінальних вокально-хорових творів сучасних композиторів, для становлення художньо-естетичних засад та наукових основ українського народного хорового виконавства, для розвитку народної хорової освіти та хорознавства тощо. Важливу роль в реалізації творчих задумів Г. Верьовки відіграли його однодумці – хормейстер В. Суржа, керівник оркестру народних інструментів Я. Орлов, керівник танцювальної групи О. Шильонк.

Про визнання на державному рівні діяльності хорового колективу очолюваного Г. Верьовкою свідчать численні нагороди. Його було нагороджено орденом Леніна, орденами Трудового Червоного прапора, а також присвоєно звання заслуженого діяча мистецтв УРСР, народного артиста УРСР.

У 50-70 х роках XX ст. з'являється значна кількість професійних народних хорових колективів у різних регіонах України, а саме: Чернігівський державний народний хор, народний хор «Льонок», Черкаський державний народний хор, ансамбль пісні і танцю «Поділля» тощо. Вони наслідували художні принципи, репертуар, виконавський стиль Державного українського народного хору, проте ці наслідування не дали позитивного результату, оскільки відзначалися, на думку науковця Скопцової О.М., канонізацією хорового співу, уніфікацією виконавських стилів. У цей період спостерігається ослаблення інтересу українських композиторів до народного хорового мистецтва.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином, діяльність Державного народного хору під керівництвом Г. Верьовки була тісно пов'язана з історичними, політичними та соціально-культурними реаліями радянської доби, що позначились не лише на художній манері, репертуарній політиці, інтенсивній концертно-гастрольній діяльності, але і власне на репертуарній політиці хорового колективу. Художньо-естетичні принципи Державного українського народного хору формувались на міцному грунті української пісенної

культури в її багатоманітних жанрово-стильових виявах та самобутній виконавській традиції центрального регіону України.

Мистецькі досягнення хорового колективу були значною мірою пов'язані з реалізацією художніх задумів і творчих принципів Г. Верьовки – талановитого, досвідченого хормейстера, диригента, композитора, дослідника українського музичного фольклору. Узагальнюючи ці принципи, слід назвати серед них такі: спирання на традиції народного гуртового співу та носіїв цієї традиції, відчуття імпровізаційної природи українського народного мелосу, культивування багатоголосного розспіву, збагачення хорового співу, збагачення хорового співу стильовими засобами музичної театралізації, сценографії, усвідомлення хору, як художньої цілісності.

Г. Верьовка значної уваги надавав вокальному навчанню та музично-теоретичній підготовці співаків хору. Він організував на основі хору студію, що стала одним із перших в Україні закладів, де навчали мистецтву народного хорового співу [3].

Слід відзначити важливу роль Державного українського народного хору в розвитку культурних контактів з країнами Східної та Західної Європи, в популяризації національного самобутнього українського музичного фольклору та народного хорового виконавства за межами України. З діяльністю Державного українського народного хору під керівництвом Г. Верьовки тісно пов'язані розвиток та піднесення професійного народного хорового мистецтва та й загалом хорової культури в Україні.

Список літератури:

1. Асафьев Б.В. О хоровом искусстве: Сб. статей / Сост. и коммент. А. Павлова-Арбенина. – Л.: Музыка, 1980. – 216 с.
2. Гуменюк А.І. Український народний хор: метод. поради / А.І. Гуменюк. - 2-е, випр. і доп. – К. : Муз. Україна, 1969. – 118 с.
3. Калугина Н.В. Методика работы с русским народным хором / Гос. муз.-пед. ин-т им. Гнесиных, Кафедра хорового дирижирования. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Музыка, 1977. – 255 с.
4. Скопцова О.М. Аспектний аналіз народного гуртового співу // Вісник КНУКіМ: Зб. наук. прац. / Київський національний університет культури і мистецтв. – К.: Видавництво центр "КНУКіМ", 2001. – Вип. 5. – С. 107–112. – Серія "Мистецтвознавство".
5. Скопцова О.М., Рубаха О.О. Народно-хорове виконавство в контексті сучасної української культури // Вісник КНУКіМ: Зб. наук. прац. /Київський національний університет культури і мистецтв. – К.: Видавництво центр "КНУКіМ", 2003. – Вип. 8. – С. 102–109. – Серія "Мистецтвознавство".
6. Скопцова О.М. Наукове осмислення українського народнопісенного виконавства // Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові записки КНУКіМ. Випуск 6 /Київський національний університет. – К., 2005. – С. 233–239.
7. Скопцова О.М. Народне багатоголосся як стильова ознака фольклорного виконавства // Вісник КНУКіМ: Зб. наук. праць. – Вип. 12 / Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2005. – Серія „Мистецтвознавство". – С. 133–139.

Павлюченко П.Г.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ОСОБЕННОСТИ РЕПЕРТУАРА УКРАИНСКОГО НАРОДНОГО ХОРА ПОД РУКОВОДСТВОМ ГРИГОРИЯ ВЕРЕВКИ

Аннотация
В данной публикации анализируют аспекты творческого композиторского мышления Григория Веревки в контексте становления и формирования исполнительского репертуарной политики. Рассматриваются особенности работы с песенным фольклорным материалом и локальными исполнительными традициями в контексте построения репертуарной политики. Анализируется специфика становления художественно-эстетических принципов функционирования коллектива, формирования соответствующего исполнительного репертуара.
Ключевые слова: народный хор, репертуар, вокальная школа, Григорий Веревка, хоровое искусство.

Pavlyuchenko P.G.
Kyiv National University of Culture and Arts

FEATURES OF THE REPERTURE OF UKRAINIAN PEOPLE'S CHOIR UNDER THE GUARANTEE OF GRIGORIY VERIOVKA

Summary
This publication analyzes the aspects of creative composer thinking of Gregory Verovka in the context of the formation and formation of a performing repertoire policy. The peculiarities of work with song folk material and local performing traditions in the context of constructing a repertoire policy are considered. The specificity of the formation of the artistic and aesthetic principles of the functioning of the collective, formation of the corresponding performing repertoire is analyzed.
Keywords: folk choir, repertoire, vocal school, Grigoriy Veryovka, choir art.

УДК 784.96

ОХМАТІВСЬКИЙ НАРОДНИЙ ХОР, ЯК ЕТАП СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ХОРОВОЇ СПРАВИ ДОБИ КІНЦЯ XIX СТ. – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

Скопцова О.М.
Київський національний Університет культури і мистецтв

В статті аналізуються етапи становлення та професіоналізації народного хорового виконавства в контексті діяльності Охматівського народного хору під керівництвом П. Демуцького. Прослідковується процес переходу співочих гуртів до хорового виконавства. Аналізуються та науково осмислюються особливості організації та функціонування Охматівського народного хору.

Ключові слова: Хор, Народно-хорове мистецтво, співочі гурти, співацькі артілі, Охматівський народний хор, Порфирій Демуцький.

Постановка проблеми. Питання становлення й розвитку народного хорового виконавства в Україні досі ґрунтовно не досліджене в українському етномистецтвознавстві. Так, поза науковим інтересом лишаються ранні форми народного хорового виконавства, зокрема співочі гурти та аматорські народні хорові колективи, розвиток та професіоналізація української народної хорової справи, формування репертуару для народних хорових колективів та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні цієї проблеми важливу роль відіграли наукові праці в яких частково досліджуються окремі засади розвитку народного хорового виконавства: “Український хоровий спів” О. Бенч-Шокало [1], у якій висвітлено етнокультурні витоки українського хорового співу, його зв’язок із співочими традиціями; “Український народний хор” А. Гуменюка [2], “Українська народна музична творчість” А. Іваницького [3], що є історико-теоретичними дослідженнями українського музичного фольклору (джерела, еволюцію, жанри, поетика, мелодика, форми народного багатоголосся); “Хоровая культура: аспекты изучения и развития” А. Лащенка [7], в якій проаналізовано стилі хорового виконавства, організація хорової справи. Важливе значення мають наукові статті: “Порфирій Демуцький”, “Фольклористична спадщина Миколи Лисенка” К. Квітки [4; 5]; монографія “Григорій Верьовка” С. Козака [6] та “Повість про народний хор” В. Перепелюка [8], в яких розглянуто роль відомих митців у становленні та розвитку української народної хорової справи й народного хорового виконавства.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Систематизуючи наукові джерела, матеріали періодичних видань 50-60-х років XX ст., ми здійснили спробу детально дослідити етапи становлення та професіоналізації української народної хорової справи доби кінця XIX ст. – першої половини XX ст. В даній публікації ми ставимо завдання дослідити соціально-історичні та культурологічні передумови становлення української народної хорової справи, проаналізувати типологічні особливості народного виконавства різних регіонів України, створення аматорських народних хорів, хорів-ланок, артілей, формування репертуару професійних та аматорських народних хорових колективів.

Мета дослідження. Систематизувати та узагальнити особливості та художньо-організаційні засади розвитку народного хорового виконавства наприкінці XIX – першої половині XX ст.

Виклад основного матеріалу. Етап професіоналізації української народної хорової справи тісно пов'язаний із творчістю цілого ряду хорових колективів, у творчості яких узагальнено характерні організаційні, художньо-стильові та музично-стилістичні принципи українського народного хорового виконавства.

Одними з ранніх форм народного хорового виконавства були співочі гурти, що мали мобільний склад виконавців, відзначались локальними та регіональними особливостями (мовний діалект, манера виконання, тембральна окраса). Характерною ознакою співочих гуртів є специфічний локальний колорит, що виявляється у жанровостильових та музично-стилістичних особливостях пісенного репертуару, в манері виконання. Це було зумовлено історичними формами родинно-побутового життя, складом гурту (жіночі, чоловічі, мішані), особливостями виконавської традиції, жанровою специфікою українського пісенного фольклору. Важливі типологічні ознаки гуртового співу, формування етнорегіональної виконавської традиції у тісних зв’язках з лексичними та фонетичними особливостями мовних діалектів, специфікою звуковидобування та звукоутворення, використанням голосових регістрів, переважанням різноманітних форм народного багатоголосся, жанрової спрямованості репертуару, – все це знайшло відображення у формах аматорського та професійного народного хорового виконавства другої половини XIX ст. – початку XX ст.

На основі гуртів на початку XX ст. створюються співацькі артілі[1], хори-ланки, згодом – аматорські народні хорові колективи. Одним із перших колективів, що започаткував традицію концертно-сценічного функціонування, був аматорський народний хор, створений 1892 р. Порфирієм Демуцьким (1860–1927).

Відомості про П. Демуцького в науковій літературі досить скупі. Важливе наукове значення має праця “Порфирій Демуцький” відомого українського фольклориста К. Квітки. Проте, на

[1] Артілями називають робітничі бригади, при яких створювались невеликі аматорські хорові колективи.

нашу думку, роль П. Демуцького у становленні розвитку українського народного хорового виконавства осмислена в сучасному мистецтвознавстві не повною мірою. Адже П. Демуцький був не лише засновником аматорського народного хору, а й визначним хормейстером, фольклористом, автором обробок та аранжувань українських народних пісень.

Слід зазначити, що К. Квітка у своїй праці використовував епістолярну спадщину Демуцького, зокрема працю "Уривки із щоденника Охматівського сільського хору", в якій вміщено достовірні факти біографії П. Демуцького [5; 6]. Завдяки К. Квітці, до нашого часу дійшли відомості про заснування аматорського народного хору та фольклористичну діяльність П. Демуцького. Заслуговує на увагу аналіз К. Квіткою обробок та аранжувань українських народних пісень П. Демуцького та узагальнення на його основі особливостей композиторського стилю.

Одним із важливих напрямів діяльності П. Демуцького було створення народного хору в селі Охматів Черкаської області, до складу якого увійшли співаки-аматори як носії виконавських традицій цього регіону [5; 6].

За спогадами сучасників, П. Демуцький "плекав дуже бережно стиль селянського співу в його непідробленому, непідфарбованому вигляді", культивував співочу манеру, яку називав "співати жанром" [6, с. 86]. Своєрідність цієї манери співу зумовлена особливостями звуковидобування та використанням грудного резонування жіночих голосів, що характерно для співу Центральної України.

Характеризуючи виконавський стиль Охматівського хору, К. Квітка зазначає: "Мені не доводилось чути, щоб десь отак горлали пісні про Бондарівну, але я можу собі це уявити як ендосмозу. Навіть в полі чи степу ті самі дівчата видають голосом так, що зовсім протиставляється під час роботи в хаті... Ту саму пісню, сидячи в хаті й відпочиваючи, співають більш зосереджено, з меншим динамічним напруженням" [6, с. 86].

Прагнучи до автентичного звучання українських народних пісень в концертних умовах, П. Демуцький використовував оригінальний мистецький прийом – виконання пісні з різних кутків зали. Це дозволяло йому створити природний акустичний фон, підкреслювало своєрідність та "справжність" народного хорового звучання.

Певну наукову та методологічну цінність мають збірки багатоголосних народних пісень: "Народні українські пісні в Київщині" (К., 1905); "Українські народні пісні" (К., 1951); "Українські народні пісні" (К., 1954) П. Демуцького, які дають уявлення про стильові особливості їх виконання. П. Демуцький був одним із перших, хто зафіксував у записах народних пісень звуковисотність мелодій, діапазон підголосків тощо. Поряд із цим П. Демуцький один із перших систематизував та упорядкував за жанрами українські народні пісні підголосково-поліфонічного складу, канти та лірницькі пісні, поширені в Центральній Україні. В репертуарі сучасних аматорських та професійних народних хорових колективів важлива роль належить народним багатоголосним пісням в обробках П. Демуцького.

Аналізуючи аранжування та обробки П. Демуцького, слід зазначити їх тісні зв'язки з особливостями народного співу, розуміння багатоголосної природи українських народних пісень. П. Демуцький використовує рівнобіжний рух голосів інтервалами (квінтами), тризвуками, октавами, поступово збільшуючи кількість підголосків, що в цілому не порушує "народного стилю". Яскравими прикладами обробок П. Демуцького є народні пісні "Гей, у лісі, в лісі", "Гей, у лісі два дубочки", "На городі верба рясна", "Чорноморець". Художньо досконалим зразком, створеним для жіночого хору, є обробка української народної пісня з виводом (підголоском) "А ще сонечко не заходило". Стилістично довершеною є обробка багатоголосної пісні для чоловічого хору "Гей, у лісі, в лісі", записана П. Демуцьким саме в Охматові [4; 5, с. 123].

Обробка П. Демуцького "На городі верба рясна" – це характерний приклад народної підголоскової поліфонічної пісні. Своєрідною ознакою пісні є те, що "заводить" пісню нижній голос, до якого приєднується самостійний підголосок. Партію верхнього голосу доручено виводчиці, голоси вступають поступово, завдяки цьому тембральне забарвлення стає більш яскравим і повним. Створюється своєрідна поліфонічна партитура, в якій гармонічна вертикаль підпорядкована особливостям народного пісенного стилю. Пісня за своєю природою є триголосною. П'ятиголосся утворюється шляхом дублюванню нижнього жіночого голосу (альта) чоловічими голосами.

Поряд з піснями поліфонічного складу у збірках П. Демуцького зустрічаються пісні гомофонно-гармонічної фактури: "На вулиці дощ", "Ой горе тій чайці". У цих піснях спостерігаємо підпорядкування мелодії верхнього голосу решті голосів, що утворюють гармонічну основу.

В аранжуванні пісень для аматорського народного хору (як приклад "Росте, росте зіллячко романець", "Ой п'яна я, п'яна") П. Демуцький використовував різноманітні музично-виконавські засоби: збільшення кількості голосів, створення завершених музичних форм з хоровим вступом, модуляції, квартові зіставлення куплетів, чергування заспіву солістів та хорових груп, співу соліста на фоні хорового звучання, а також використання народного музичного інструментарію, тощо. Яскравим прикладом є обробка української народної пісні "Скриплять нові та ворітечка", в якій спостерігаємо поєднання ознак, притаманних народному та академічному хоровому багатоголоссю. П. Демуцький використовує гармонічний зворот, що завершує заспів пісні (V-I-V). Кожен із цих тризвуків виконується хором подовжено, що дозволяє відчути чітку послідовність акордів, гармонічний колорит. В останніх тактах пісні неодноразово повторюється неповний тризвук I щабля і автентичний каданс (Д7 – I), в якому використано домінантсептакорд з терцевим тоном. Це є характерним для академічного хорового багатоголосся. Водночас у музичному розвитку пісні наявні й специфічні ознаки народнопісенного багатоголосся: унісон чоловічих голосів, різноманітний ритмічний малюнок, одноголосний заспів, якому протиставляється багатоголосний епізод із статичною гармонічною фактурою.

Поряд з обробками народних пісень П. Демуцький створив оригінальні хорові композиції в "народному" стилі: "Дума про Федора Безрідного", пісні на слова Т. Шевченка ("Заповіт", "Б'ють пороги"), що відзначаються масштабністю, строгою музичною формою, розвиненою хоровою фактурою.

Серед обробок П. Демуцького зустрічаємо також популярні у XIX ст. російські народні пісні: "Вниз по матушке, братцы, по Волге", "За Кубанью за рекой стоял гусар молодой", в яких збережено особливості російського фольклорного мелосу.

Репертуар Охматівського хору П. Демуцького, репрезентований українськими народними піснями, обробками, аранжуваннями та авторськими композиціями, був відомий за межами регіону. Хор, очолюваний П. Демуцьким, був один із перших аматорських хорових колективів в Україні. Його значення в становленні й розвитку українського народного хорового виконавства полягає в тому, що він започаткував концертно-сценічну форму функціонування народного хорового виконавства, позначену такими характерними ознаками: збереження традиційної виконавської народної манери, переважання в репертуарі українських багатоголосних народних пісень, відтворення акустики природного середовища звучання народної пісні. Діяльність цього колективу мала вплив не лише на подальший розвиток аматорського хорового мистецтва, а й на становлення професійних форм народного хорового виконавства. Це був один із перших народних хорових колективів, що функціонував в умовах концертної естради, підпорядковуючись певним її закономірностям.

На сучасному етапі Міністерство культури і мистецтв України, національна Всеукраїнська музична спілка організували конкурс-фестиваль ім. П. Демуцького, мета якого – зберегти та популяризувати народну пісенну творчість, традиції гуртового співу, продемонструвати художнє багатство народної хорової поліфонії і виконавських стилів. Учасниками конкурсу є аматорські народні хорові колективи з усіх регіонів України. В репертуарі цих колективів обов'язковим номером є обробка української народної пісні П. Демуцького. Цей факт підкреслює важливу роль П. Демуцького у розвитку народної хорової справи в Україні.

Висновки і пропозиції. Під впливом нових соціальних зрушень на початку XX ст., пов'язаних з переважанням колективних форм народногосподарської діяльності, виникають колективні форми господарювання, з'являються й співацькі "артілі". Співацька "артіль" як рання форма народного хорового виконавства сформувалась на ґрунті фольклорного співочого гурту. Вона складалась із співаків однієї місцевості (міста, селища), яких об'єднувала любов до співу та до української народної пісні. Співацька артіль не мала сталого складу, налічувала від трьох до дванадцяти виконавців. Основу репертуару співацької "артілі" складав локальний пісенно-танцювальний фольклор. У своїй виконавській манері артілі дотримувалися традиції певного регіону, місцевості.

Список літератури:

1. Бенч-Шокало О.Г. Український хоровий спів. Актуалізація звичаєвої традиції: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. – К.: Ред. ж-лу "Український Світ", 2002. – 440 с.: фотоіл.
2. Гуменюк А.І. Український народний хор: Метод. поради. – 2-е, випр. і доп. – К.: Муз. Україна, 1969. – 118 с.
3. Іваницький А.І. Українська народна музична творчість: Навч. посібник / Під ред. М.М. Поплавського; М-во культури і мистецтв України; КНУКіМ. – 2-ге вид., допрац. – К.: Муз. Україна, 1999. – 222 с.: нот.
4. Квітка К.В. Лисенко як збирач народних пісень // Повідомлення музично-етнографічного кабінету / Укр. Акад. наук. – К.: Друкарня Київської філії Книгоспілки, 1923. – Ч. 1. – 18 с.
5. Квітка К.В. Порфирій Демуцький // Вибрані статті. Ч. 2. Фольклористичні праці / Упор. та комент. А.І. Іваницького. – К.: Муз. Україна, 1986. – С. 78–129.
6. Козак С.Д. Григорій Верьовка: Біограф. повість. – К.: Молодь, 1981. – 232 с. – (Уславлені імена: Сер. біогр. творів; Вип. 51).
7. Лащенко А.П. Хоровая культура: аспекты изучения и развития. – К.: Муз. Україна, 1989. – 134 с.
8. Перепелюк В.М. Повість про народний хор: Сторінки з щоденника / Літературний запис В. Данилейка. – К.: Муз. Україна, 1970. – 260 с.

Скопцова Е.М.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ОХМАТОВСКИЙ НАРОДНЫЙ ХОР, КАК ЭТАП СТАНОВЛЕНИЯ И ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО НАРОДНОГО ХОРОВОГО ИСКУССТВА КОНЦА XIX В. - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX СТ.

Аннотация: В статье анализируются этапы становления и профессионализации народного хорового исполнительства в контексте деятельности Охматовского народного хора под руководством П. Демуцкого. Прослеживается процесс перехода певческих групп к хоровому исполнительству. Анализируются и научно осмысливаются особенности организации и функционирования Охматовского народного хора.
Ключевые слова: хор, народно-хоровое искусство, пение группы, певческие артели, Охматовский народный хор, Порфирий Демуцкий.

Skoptsova O.M.
Kyiv national university of culture and arts

OKHMATIV PEOPLE'S CHOIR, THE STAGE OF THE PROMOTION AND PROFESSIONALIZATION OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S CHOIR LIFE OF THE GIVEN OF THE XIX CENTURY. - FIRST HALF OF XX ST.

Summary
The article analyzes the stages of formation and professionalization of folk choral performance in the context of the activity of the Okhmatov folk choir under the direction of P. Demutsky. The process of transition of singing groups to choral performance is traced. The peculiarities of the organization and functioning of the Okhmatov folk choir are analyzed and scientifically comprehended.
Keywords: choir, folk-choir art, singing group, singing artels, Okhmatov folk choir, Porfiry Demutsky.

УДК 7.03;7:001.12

ДРЕВНЯЯ КИММЕРИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ К.Ф. БОГАЕВСКОГО (1872-1943 ГГ.)

Филиппова О.Н.
Ассоциация искусствоведов, г. Москва

Известный русский художник, заслуженный деятель искусств РСФСР К.Ф. Богаевский (1872-1943 гг.) вошел в историю нашего искусства, как выдающийся мастер пейзажной живописи. Неповторимая оригинальность произведений К.Ф. Богаевского отличала его от других пейзажистов, работавших в конце XIX – начале XX века. Он стал создателем героико-романтических картин, посвященных преимущественно восточному побережью Крыма – легендарной стране Киммерии. Источником вдохновения художника служили виды окрестностей древних крымских городов – Феодосии, Керчи, Судака, Бахчисарая.
Ключевые слова: выдающийся мастер пейзажной живописи, древняя Киммерия, поэтический образ природы, пейзажные зарисовки с натуры, масло, акварель, литография, альбом.

Постановка проблемы. Крым – это неисчерпаемая кладовая сюжетов для многих поколений русских художников. Наиболее известны широкому кругу любителей живописи великий маринист И.К. Айвазовский и его последователи А.И. Фесслер, Л.Ф. Лагорио, А.В. Ганзен. Они вдохновлялись красотой Черного моря, воспроизводя его стихию в своих произведениях. Художник Киммерийской школы живописи К.Ф. Богаевский, опираясь на искусство предшественников, обратил свой взор на землю древней Киммерии. Его пленила ее суровая красота и многовековая история, впитавшая в себя культуру многих народов, ее населявших. Статья посвящена творчеству К.Ф. Богаевского, как ключевой фигуры Киммерийской школы живописи, сложившейся на рубеже XIX-XX веков в восточной части Крымского полуострова.

Анализ последних исследований и публикаций. Творческий путь К.Ф. Богаевского долгое время не был достаточно освещен в литературе. В дореволюционной литературе наиболее обстоятельное исследование его искусства принадлежит поэту и художнику М.А.Волошину (1877-1932 гг.). В его статьях оценка произведений К.Ф. Богаевского дается в тесной связи с мировоззрением большого круга русской интеллигенции рубежа XIX-XX столетий, к которому принадлежал и сам К.Ф. Богаевский, поэтому она весьма ценна для изучения его творчества [5; 6]. Характеризуя художника, как автора исторического пейзажа, М.А. Волошин верно отмечает его глубокий интерес к прошлому крымской земли и указывает на взаимосвязь его искусства с классическим наследием мастеров западноевропейской живописи XV-XVII веков. Он дает также яркую образную характеристику произведений К.Ф. Богаевского 1900-1910-х годов. До революции имя К.Ф. Богаевского довольно часто упоминалось в периодической печати, но в рецензиях критиков той поры оценка его искусства давалась очень бегло и односторонне, в основном, в связи с участием художника в выставках. Из высказываний о нем, встречающихся в журнальных и газетных статьях начала 1900-х годов, особого внимания заслуживает мнение А.Н. Бенуа, который писал, что К.Ф. Богаевский в ряде своих работ проявляет себя «стилистом, декоратором и поэтом» [3; 7]. А.Н. Бенуа отметил, таким образом самые существенные черты искусства К.Ф. Богаевского, не развивая, однако, своих мыслей в дальнейшем.

В советское время, при жизни К.Ф. Богаевского, на страницах газет и журналов неоднократно появлялись статьи, касающиеся отдельных сторон его творчества. В большинстве случаев эти публикации также являлись комментариями к выступлениям художника на отдельных выставках. Интерес представляют работы А.Г. Габричевского (статья в каталоге выставки картин общества «Жар-цвет», 1928), А.А. Сидорова (статья в том же каталоге), Э.Ф. Голлербаха (статья в книге «Советская графика». М., 1938), в которых заложены основы для дальнейшего углубленного изучения художественной деятельности крупного советского пейзажиста [3; 7].

Попытка дать всесторонний анализ искусства К.Ф. Богаевского была сделана спустя много лет после его смерти. Серьезным исследователем его творчества необходимо назвать художника и искусствоведа Н.С. Барсамова (1892-1976 гг.), который с 1923 года жил в Феодосии и хорошо знал К.Ф. Богаевского. В его очерке: «К.Ф. Богаевский» (М., 1961) сделан широкий обзор деятельности К.Ф. Богаевского в дореволюционный и советский периоды, а также дан искусствоведческий разбор наиболее выдающихся его произведений [1]. Однако, в своей публикации Н.С. Барсамов не задавался целью делать критический анализ творчества К.Ф. Богаевского и освещать в достаточной мере вопросы эволюции его искусства, поэтому некоторые важные для оценки и понимания искусства художника моменты остались не затронутыми в труде этого автора. Монография Р.Д. Бащенко: «К.Ф. Богаевский» (М., 1984) явилась итогом многолетнего изучения искусства К.Ф. Богаевского и попыткой дать по возможности наиболее полное освещение его творчества [3; 8].

Между тем, Крымской природе, выкристаллизовывавшейся в творчестве К.Ф. Богаевского в художественные образы, несущие глубокий философский смысл, посвящено немного исследований. Целью автора данной публикации является анализ самобытных пейзажей Восточного побережья Крыма – древней страны Киммерии, как менялся характер решения этой темы в творчестве К.Ф. Богаевского в дореволюционное и советское время.

Биография художника оказалась в какой-то мере нетипичной для эпохи, но она необычайно органично сплелась с его воззрениями на ре-

альность, с его представлениями о творчестве. Константин Федорович Богаевский родился 12 января 1872 года в городе Феодосии. Его отец – Федор Константинович Богаевский – уроженец Украины, служил в казначействе города. Воспитанием детей в семье занималась мать К.Ф. Богаевского, Александра Михайловна, женщина малограмотная, но с живым и пытливым умом, большая рукодельница, хорошая хозяйка. В 1878 году Александра Михайловна со своими сыновьями уехала в глубь Крыма, поселилась около женского монастыря «Топлы», в гористой местности, среди прекрасных лесов [2, с. 81]. На мальчика сильное впечатление произвела дикая природа Крыма, громадные дубы-великаны, крутые склоны гор, густые заросли кустарника. Уже в раннем детстве в душе мальчика пробудилась любовь к природе. Вскоре после возвращения в Феодосию К.Ф. Богаевский попал в дом богатого горожанина И.Е. Шмитта и впоследствии стал его приемным сыном. Семья Шмитт любила музыку, искусство и была тесно связана с художественным миром города. Очагом культуры тут в то время был дом знаменитого художника-мариниста И.К. Айвазовского.

Осенью 1881 года К.Ф. Богаевский поступил в классическую гимназию, и в это время И.Е. Шмитт устроил ему уроки у художника А.Ф. Фесслера, искусство которого сложилось под воздействием И.К. Айвазовского. А.Ф. Фесслер обращает внимание И.К. Айвазовского на одаренного мальчика, и тот разрешает К.Ф. Богаевскому посещать свою галерею и копировать картины. Иногда сам И.К. Айвазовский приходил и, остановившись за спиной мальчика, наблюдал его работу. В 1885 году умер А.Ф. Фесслер, и К.Ф. Богаевский, оставшись без руководителя, продолжал заниматься самостоятельно. Из окон дома И.Е. Шмитта открывался чудесный вид на рыночную площадь – пеструю, шумную, заваленную горами полосатых арбузов, желтых дынь, краснобоких яблок… Не менее красочна была и толпа торговцев, мужчин и женщин, наряженных в яркие одежды.

Костю привлекали, стоящие на базаре, у специальной изгороди, горбатые верблюды, буйволы, неуклюжие понурые волы, стройные тонконогие козы, курчавые бараны. Устроившись на подоконнике дома, он делал с них многочисленные рисунки, наброски. Уже в этих самых ранних рисунках К.Ф. Богаевского поражают особая острота взгляда, чувство пропорции, четкость и выразительность линий.

Будучи еще гимназистом, К.Ф. Богаевский пытался делать и первые пейзажные зарисовки с натуры. После окончания гимназии, в 1892 году, К.Ф. Богаевский едет в Петербург и поступает в Академию художеств, в мастерскую профессора А.И. Куинджи, который к этому времени был прославленным художником, автором картин: «Ночь на Днепре», «Березовая роща», «Дубы», покоряющих зрителя совершенно новым «звучанием» красок [2, с. 82]. А.И. Куинджи стремился развивать в своих учениках любовь к природе, натуре, часто он собирал студентов вокруг себя и беседовал с ними.

В становлении и развитии творческого пути К.Ф. Богаевского уроки А.И. Куинджи имели большое значение. Впоследствии, Константин Федорович не раз с благодарностью вспоминал о своем учителе: «Влияние на всех нас А.И. Куинджи, как художника и человека, – было огромно. Он-то, главным образом, и внушил нам любовь к природе, ее внимательному изучению и потом ее творческому преображению в картине» [7, с. 21]. После окончания академии К.Ф. Богаевский вернулся в родной город Феодосию и навсегда связал свою жизнь и творчество с Крымом.

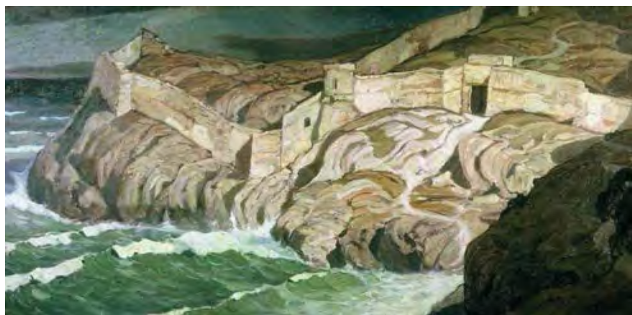
К тридцати годам он исходил и изъездил почти всю восточную часть полуострова от Керчи до Алушты, открывая для себя новые и новые памятники старины. Приезжая с друзьями в Керчь, К.Ф. Богаевский не раз поднимался на гору Опук, где проходил древний «Оскандров вал», а внизу у моря лежали развалины города Киммерикона, построенного еще во втором веке до н.э. [2, с. 82].

Сама гора Опук, поднимающаяся над степной равниной и солеными озерами, не раз становилась объектом зарисовок художника, как и дикие остробокие «скалы-корабли» – остатки гор, в далекой древности погрузившихся в море [2, с. 83]. Часто бывал К.Ф. Богаевский в старом поселке восточного побережья Крыма Судаке (Суроже), где в XIII-XIV веках были построены мощные оборонительные стены и башни, хорошо сохранившиеся до наших дней, и где любого человека, а тем более художника, не могла не волновать живопись природы в сочетании с прекрасными и грозными сооружениями далеких лет. Любил К.Ф. Богаевский также посещать окрестности Бахчисарая со средневековым городищем Чуфут-Кале и пещерными городами Тепе-кермен, Качи-кален. Но, самой близкой сердцу художника была его старая Феодосия с холмистыми невысокими берегами, покрытыми выжженой травой, плоской «Лысой» горой, глиняными домишками, кривыми уличками, древними сооружениями [2, с. 83].

История родной земли, ее пейзаж, быт предков, дивные сказы, былины, легенды – всегда привлекали к себе многих художников. Русская старина нашла свое отражение в произведениях В.И. Сурикова, В.М. Васнецова, М.А. Врубеля, А.П. Рябушкина, М.В. Нестерова, В.А. Серова, и каждый из них по-своему решал эту богатую содержанием ему. Таким образом, под воздействием своих ранних впечатлений от древних памятников Крыма и влияния со стороны товарищей в годы студенчества у К.Ф. Богаевского появляется интерес к исторической теме, и в своем творчестве он обращается к историко-эпическому пейзажу.

Необходимо отметить, что в своих исторических пейзажах К.Ф. Богаевский наделяет картины далекого прошлого земли глубиной личного чувства, создает художественный поэтический образ природы. Таковы его картины: «Древняя крепость» (1902), «Старый город (Мертвый город)» (1903), «Ночь у моря» (1903) и другие [2, с. 83] (илл. 1, 2).

В картины 1902-1904 годов К.Ф. Богаевский ввел динамические ракурсы. Он обобщил цвет до локальных цветовых пятен, наращивая одновременно его интенсивность. Подобные натурные перевоплощения способствовали выражению

1. К.Ф. Богаевский. «Древняя крепость». 1902 г. Х., м., 99,0 X 193,0 см // Феодосийская картинная галерея им. И.К. Айвазовского.

2. К.Ф. Богаевский. «Ночь у моря». 1903 г. Х., м., 109,0 X 144,5 см // Саратовский государственный художественный музей имени А.Н. Радищева (Бывшее собрание И.П. Свешникова, Москва).

3. К.Ф. Богаевский. «Последние лучи». 1903 г. Х., м., 98,5 X 135,5 см // Севастопольский художественный музей им. М.П. Крошицкого (Бывшее собрание Г.Р. Бидермана, Хоста).

идеи вечности, незыблемости лика земли, как бы сдерживающей время, жизнь, развитие. Земля словно замерла, она осталась такой же неизменной и вечной, как неизменны волны, с древнейших времен накатывающиеся на берег. Циклопически твердое и незыблемое горное побережье с каменной крепостью, хранящей следы упорного труда людей, кажется, не меняло своего облика на протяжении столетий. К.Ф. Богаевский созидал миф о крушении культур. Этот пессимистический пафос составлял этическую идею его творчества, выраженную в символическом образе. Мышление художника титанично, масштабно, вместе с тем оно подвержено влиянию стиля модерн и составляет оригинальный сплав уникального и стилистически типичного.

Картина, открывающая «киммерийский» цикл – «Последние лучи» (1903), – едва ли не самое «красочное» полотно в творчестве К.Ф. Богаевского [8, с. 10] (илл. 3).

По стилистике она напоминает произведения Поля Гогена, и не только своей интенсивной цветностью, но и «гогеновским» экзотичным образом неведомой южной страны [8, с. 10]. Малиновый цвет каменистой земли словно раскален солнцем, длинные фиолетовые тени иссекают сожженое плато, внося беспокойство своей прихотливой игрой. Оранжевым цветом воспламенены деревья, их силуэты отчетливо читаются на темно-сиреневом небе, клубящемся у горизонта розовыми облаками.

Небо – это своеобразный «град Китеж», особый прекрасный мир, своего рода экзотичный мираж, растворяющийся в высоких перистых облаках светло-голубого горизонта [8, с. 11]. Небу художник придает особое значение: он не только нагромождает облака, будто возлежащие на фиолетовом плоскогорье, но выделяет их необычайно низкой перспективой, благодаря которой и небо, и предметы первого плана (голые камни и кустистые деревья) приобретают особый смысл. Они – знаки-символы, они – лицо этой неведомой земли.

Неожиданно разразившаяся русско-японская война внесла смущение в тихое феодосийское общество. К.Ф. Богаевский был призван в армию и определен прапорщиком в Керченский гарнизон. Сразу после демобилизации в 1906 году К.Ф. Богаевский женился на Жозефине Густавовне Дуранте (1879-1969 гг.). Он с большим трудом вновь обретал творческий тонус, хотя впечатлений и замыслов, сложившихся за время армейской службы было немало. Смерть брата жены, в короткое время ставшего ему другом, наслоилась на годы «заключения» в Керченской крепости, на долгие месяцы одиночества и изолированности от привычной духовной среды [8, с. 11]. Неудивительно, что К.Ф. Богаевский создал вслед за этими событиями серию картин, где проявилось его новое отношение к миру, другая философия, отягченная постигшими его бедами. Разгадку новых картин отчасти дают строки его письма: «Небо забыло человека, чужое и далекое, оно светит ему свысока» [8, с. 11]. В это время художник осознал зависимость судьбы человека от мироздания, понял несоизмеримость двух величин, отчужденность человеческой жизни от бытия огромного неба, от небесных светил. Центральное произведение этого периода – «Звезда Полынь» (1907); в нем сконцентрировались философия художника, его отношение к жизни, его миропонимание, его излюбленные размышления [8, с. 12].

Звезда Полынь – это апокалиптический сюжет, олицетворенный символ ужаса, символ познания и магии. Это тема была общей для художника К.Ф. Богаевского и поэта М.А. Волошина (1877-1932 гг.), сильно повлиявшего на феодосийского художника. Вероятно, в своих беседах они рисовали себе этот образ. Написав стихотворение «Полынь», М.А. Волошин посвятил его К.Ф. Бо-

гаевскому [8, с. 12]. Несмотря на явную перекличку образов поэзии М.А. Волошина и живописи К.Ф. Богаевского, они имеют существенные различия. Поэтический образ одушевляет звезду, почти очеловечивает ее «тоскующую душу» [8, с. 12]. Полынь у художника льет на землю мертвящий ужас.

Остановилось время, будто звезда появилась из вневременного пространства и опалила острыми лучами каменные дома современного города. В мире установилась тягостная неподвижность магического света Полыни. Под ее разящими лучами все живое скрылось и исчезло. Осталась только каменная земля, будто ровесница звезды, подверженная каре жгучих лучей.

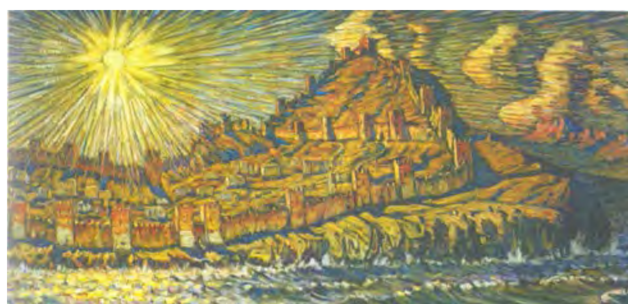
Вариации на тему карающего неба и грешной земли присутствуют и в двух других замечательных полотнах – «Солнце» (1906) и «Генуэзская крепость» (1907) [8, с. 13] (илл. 4, 5).

Один и тот же мотив раскаленного солнца или расплавленной звезды, исторгающей на землю испепеляющие лучи, потребовал здесь нового живописного решения. Мир К.Ф. Богаевского суровый и драматичный. Человеческая жизнь, как и жизнь земли, – это нечто незначительное в масштабе вечного времени. Мышление художника обретает планетарные масштабы. К.Ф. Богаевский пренебрегает мелочной суетой современности и хочет обозреть мир в свете вечности. Прозаическое демонстративно противопоставлено возвышенному. Художник поднимается над суетной действительностью ради осознания вечности, преображенной им в образах внеисторического, символического характера.

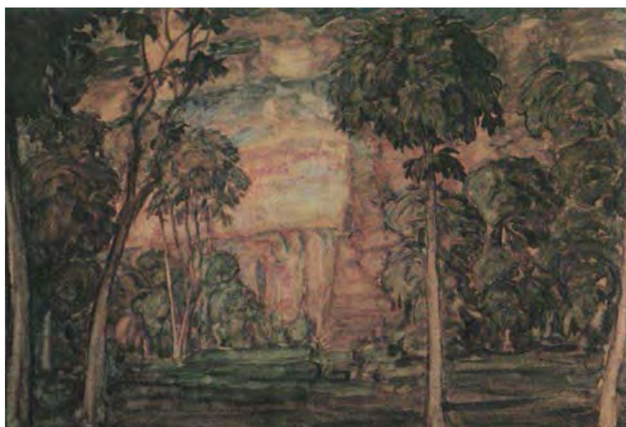
Кажется, неожиданным, что в 1907 году К.Ф. Богаевский изменил творческие ориентиры. Из его искусства исчезли «терзания» земли, они сменились миром тихой гармонии, будто Крым повернулся к художнику другой стороной, ранее им не замечаемой [8, с. 13]. И, действительно, новый цикл картин: «Тихая равнина» (1907-1908), «Раннее утро» (1908), «Пейзаж» (1908), «Пейзаж со скалами» (1908), «Южная страна. Пещерный город» (1908), «Поток. Фантастический пейзаж» (1908) и другие – совсем по-иному воплощали представления художника о райской земле, о которой так хорошо мечталось в новой мастерской, с удовольствием благоустроенной К.Ф. Богаевским [8, с. 13] (илл. 6, 7, 8). М.А. Волошин назвал это цикл картин «Золотым веком» [8, с. 13].

4. К.Ф. Богаевский. «Солнце». 1906 г. Х., м., 111,0 X 138,0 см // Вологодская областная картинная галерея (Вологда)

5. К.Ф. Богаевский. «Генуэзская крепость». 1907 г. Х., м., 80,0 X 173,0 см // Пермская государственная художественная галерея (Бывшее собрание В.О. Гиршман, Москва)

6. К.Ф. Богаевский. «Пейзаж». 1908 г. Бумага на картоне, акв., итальянский кар., 33,0 X 48,8 см // Государственный музей изобразительных искусств им. А.С. Пушкина (Москва)

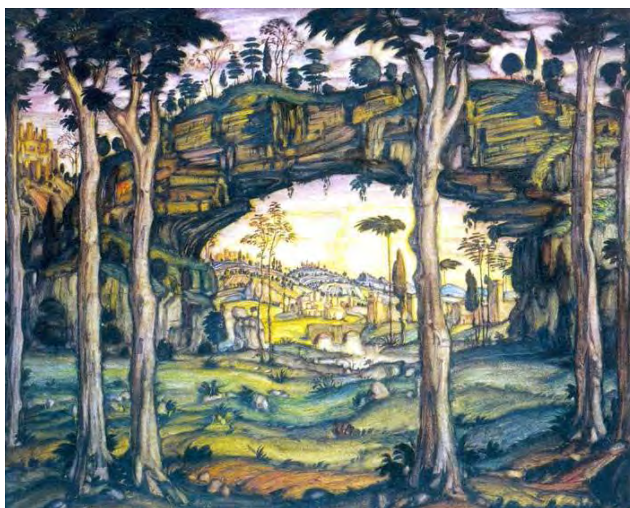
7. К.Ф. Богаевский. «Южная страна. Пещерный город». 1908 г. Х., м., 143,0 X 179,0 см // Севастопольский художественный музей им. М.П. Крошицкого (Бывшее собрание С.О. Цейтлина, Москва)

8. К.Ф. Богаевский. «Поток. Фантастический пейзаж». 1908 г. Х., м., 125,0 Х 170,0 см // Самарский областной художественный музей (Бывшее собрание Б.О.Гавронского, Москва)

10. К.Ф. Богаевский. «Корабли (Вечернее солнце)». 1912 г. Х., м., 133,0 Х 155,0 см // Государственный Русский музей (Бывшее собрание С.М. Коровина, Петербург)

9. К.Ф. Богаевский. «Итальянский пейзаж». 1911 г. К., акв., пастель, 69,7 Х 83,5 см // Феодосийская картинная галерея им. И.К. Айвазовского

11. К.Ф. Богаевский. «Воспоминание о Мантенье». 1910 г. Х., м., 109,0 Х 171,0 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

Поездка в Германию, Италию, Грецию очень существенна в биографии К.Ф. Богаевского. Путешествие в Италию стало неким камертоном, по которому художник настраивал свое искусство. Он стал грезить Италией, начал писать большие холсты на темы райской земли, страны величайших мастеров искусства. Влияние Н. Пуссена ощутимо в акварельных работах «Киммерийские сумерки», «Героический пейзаж» и другие [8, с. 19]. Оно перемежалось с воздействием К. Лоррена, стилистика и образный мир которого просматриваются в картинах: «Воспоминание об Италии» (1910), «Итальянский пейзаж» (1911), «Корабли (Вечернее солнце)» (1912) [8, с. 19] (илл. 9, 10).

В двух первых работах художник прямо заимствовал лорреновские сюжеты. Итальянский пейзаж с руинами, элегическое восприятие античных древностей, столь свойственные К. Лоррену, словно переносятся в произведения К.Ф. Богаевского. Однако, несмотря на идентичность сюжетики, есть и существенное отличие русского мастера от французского. Гармоничный образ древней итальянской земли у К.Ф. Богаевского как бы вторичен, он пропущен сквозь восприятие искусства классицизма. Легкая грусть, появляющаяся в мечтаниях К. Лоррена о гармоничной жизни, перевоплотилась в картинах К.Ф. Богаевского в воспоминания о прекрасном искусстве и прекрасной жизни.

Картина К.Ф. Богаевского «Воспоминание о Мантенье» (1910) наилучшим образом выразила идеи великих мастеров [8, с. 21] (илл. 11).

«Воспоминание о Мантенье» – это дань восхищения художника мастерами Возрождения [8, с. 21]. В ней соединились несколько идейно-тематических версий: идея земного блага, идея планетного одиночества земли, идея ее разрушения, ее старости и мудрого спокойствия, идея обетованной земли, каковой обычно представлялась художнику Киммерия. Все вошло в картину и целостно спаянно в ней. «Золотой век» человечества предстал на сей раз в облике произведений итальянского Ренессанса [8, с. 21]. Одновременно с «Воспоминанием о Мантенье», К.Ф. Богаевский работал с четырьмя другими картинами: «Киммерийская область», «Итальянский пейзаж»,

«Воспоминание об Италии» и «Вечернее облако», которое впоследствии стало называться «Корабли (Вечернее солнце)» (1912) [8, с. 22] (илл.12).

Художник писал: «Из них только одну я считаю хорошей, остальные посредственные. Сейчас я пишу пятую, и я ее особенно люблю и хочу ее послать в Париж» [8, с. 22]. Отношение к картине по мере ее завершения заметно менялось: «Довольно дикая вещь эта моя картина, и называется она «Подражание Мантенье» или «Посвящение Мантенье» [8, с. 23]. «Мантеньевским» работам К.Ф. Богаевского присуще одно свойство, не характерное для творений мастеров Высокого Возрождения: произведение оставляет впечатление некоего несовершенства, хотя видимых несовершенств незаметно.

Необходимо обратить внимание еще на одну пластическую особенность живописи К.Ф. Богаевского того времени. Художник использовал главное выразительное средство живописи К. Лоррена – свет: он обыгрывал этот прием для изображения природы уже в произведениях 1910-х годов. Кроме того, К.Ф. Богаевский развивал романтическую тему лорреновских произведений – тему дальних странствий, открытия гармоничной земли, где обитает идеальный человек. Этой теме посвящена картина «Корабли (Вечернее солнце)» (1912), которую можно было бы назвать воспоминанием о К. Лоррене [8, с. 29]. Полотно удивительно по точности передачи духа произведений К. Лоррена, оно романтично по настроению и классично по структуре. В нем воплотился ретроспективный принцип живописи К.Ф. Богаевского. Художник придал цвету некую патину времени, а всему произведению – старинность стиля, достигаемую общим тоном пейзажа.

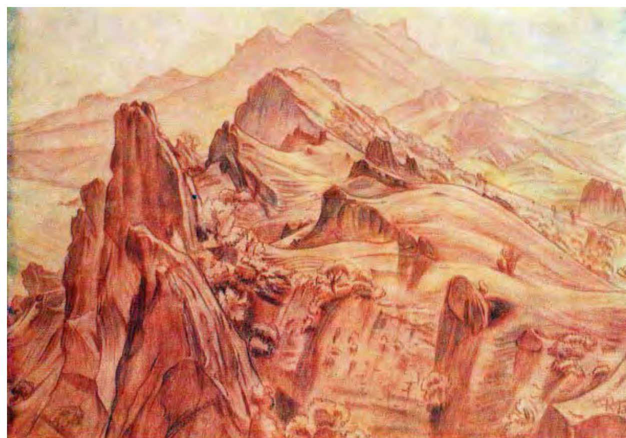
Кажется, что литография – это особая область творчества К.Ф. Богаевского. В действительности, она неотделима от других видов его деятельности, благодаря пронизывающей все его искусство теме мироздания. В 1923 году вышел в свет альбом литографий К.Ф. Богаевского. Среди литографий выделяется цикл, объединенный общей темой – «Звезда» (1923), один из листов которого возвращает нас к сюжету картины «Звезда Полынь» [8, с. 33]. В своих размышлениях художник неизменно отталкивался от натурного материала.

Его зарисовки 1922-1923 годов, исполненные сангиной и углем, точны, метки, свободны в передаче пространства и учитывают освещенность и удаленность планов. Несмотря на такую же, как в литографиях, заостренность рисунка, зарисовки более жизненны, эмпирически достоверны. В рисунке «Пейзаж. Горы» (1923) острые, как лезвия, очертания скал выполнены безукоризненно точно [8, с. 34] (илл. 13).

Живой рисунок лишен условности и отвлеченности литографического штриха. В нем рельефно выделяются скалистая поверхность крымских гор и редкие деревья, зацепившиеся за скалы. В литографиях, напротив, пейзаж очищен от всего «земного», от всего суетного. Им овладевает космическая идея. Из рисунка в литографию перенесены острые скалы, но они утрированы, от чего пейзаж приобретает иной, «неземной» характер [8, с. 34].

12. К.Ф. Богаевский. «Киммерийская область». 1910 г. Х.. м., 92,0 Х 198,0 см // Серпуховский историко-художественный музей (Бывшее собрание М.П. Рябушинского, Москва)

13. К.Ф. Богаевский. «Пейзаж. Горы». 1923 г. Б., сангина, 34,0 Х 48,0 см. // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

14. К.Ф. Богаевский. «Феодосия». 1926 г. Х., м., 82,0 Х 145,0 см // Феодосийская картинная галерея им. И.К. Айвазовского

В 1926 году К.Ф. Богаевский окончил живописное полотно «Феодосия», которое передавало не только личные настроения художника, но и нечто более общее – мировосприятие старой русской интеллигенции, не всегда легко адаптирующейся к новой действительности [8, с. 36] (илл. 14).

Изображен как будто реальный город, современная Феодосия, но незначительные добавления к изобразительному мотиву: здание, похожее на греческий храм, что возвышается над городом, как Акрополь, форсирование графического начала, благодаря чему небо, покрытое тучами, обретает повышенную эмоциональность, «рваный» силуэт города, скалы и высокие здания которого «взрезают» грозовое небо, преувеличенно темный

15. К.Ф. Богаевский. «Крымский пейзаж». 1930 г. Х., м., 108,0 X 152,0 см // Феодосийская картинная галерея им И.К. Айвазовского

16. К.Ф. Богаевский. «Старая гавань». 1931 г. Х., м., 71,0 X 196,0 см // Симферопольский художественный музей

колорит – вся эта гармония единонаправленных живописных средств создает суровый образ города, вызывающий в памяти полотна Эль Греко (1541-1614) [8, с. 36].

И если темная цветовая гамма рождает суровое настроение пейзажа, то ломаные линии очертаний холмов, острые голые деревья внушают беспокойство. В картине много пластических метафор, свойственных романтическим образам: утрированно темный цвет неба, внушающий грозовые предчувствия, нервные зигзаги изрезанного каменистого склона, словно морщины на лице гор, дробный ритм четко очерченных объемов домов, сгруппированных в плотную, нераздельную массу вокруг высокого здания в центре города. Эти метафоры – намеки на скрытый смысл, стоящий за сюжетом – составляют образную суть произведения.

К 1930 году относится «Крымский пейзаж», представляющий образ земли, полной гармонии и умиротворения [8, с. 37] (илл. 15).

Каждый из компонентов картины: скалистые горы, кустистые развесистые деревья, ясное море, мельничная постройка и водопад, имеющие весьма конкретные прототипы в Крыму, будучи соединены вместе, рождают необычный облик неведомой страны, напоминающей Крым лишь отдаленно. К.Ф. Богаевский – прекрасный колорист. «Крымский пейзаж» обладает широкой красочной палитрой: перламутровое небо и бронзовые кроны деревьев, красная мельничная крыша и изумрудные воды источников, розовые скалы и темная зелень деревьев, желтизна мельницы и легкая голубизна моря – все цветовое богатство приведено к единству тональной живописью, не позволяющей ярким краскам обратиться дробной пестротой колорита [8, с. 38].

Благодаря пышным формам роскошных деревьев и изящной нарядности цветовой гаммы, сохраняется впечатление великолепной декоративной природы. Плавными и «чуткими» к тону мазками художник лепит форму скал, внимательно прослеживая цветовые переливы, и столь же чутко и точно обрисовывает каменистую землю, вдохновенно приписывает розовеющее к горизонту и затемненное в зените небо [8, с. 38].

Мир, творимый К.Ф.Богаевским, – сочиненный. Однако в 1930-х годах пейзажи художника все более «натурализовались» [8, с. 43]. В этой «натурализации» угадывалась изменившаяся подоснова образа, желание художника быстрее соединить воображаемое с реальным и выдать мечтаемое за сущее. Именно в том смысле и примечательна картина «Старая гавань» (1931), которая не отсылает к воспоминаниям об искусстве [8, с. 44] (илл. 16).

Это оригинальный образ, созвучный образному строю произведений другого крымского романтика – А.С.Грина (1880-1932 гг.). Картина как будто натурна и этим своим свойством встает в ряд реалистических пейзажей 1930-х годов, но тональный трепет живописи ставит ее в ряд произведений, в которых происходит романтическое преображение реальности.

Таким образом, обращение К.Ф. Богаевского к крымскому пейзажу во многом определялось тем, что он был уроженцем Феодосии и прожил здесь всю свою жизнь. Крым и в советское время являлся главной темой в творчестве художника, над которой он работал до самой смерти, последовавшей в 1943 году. Но, характер решения этой темы меняется. Художник создает в своих картинах живые, реалистические образы природы, в которых он ищет не «лучезарный мир сказки», как в произведениях 1911-1914 годов, а героику, эпос, большую историю [2, с. 87].

Список литературы:

1. Барсамов Н.С. К.Ф. Богаевский. М.: Государственное изд-во «Искусство», 1961. 54 с.: ил.
2. Бащенко Р.Д. Константин Федорович Богаевский // Крым. Литературно-художественный Альманах Крымского отделения Союза Писателей Украины. – 1959. – № 23. – С. 81–89.
3. Бащенко Р.Д. К.Ф. Богаевский: монография. М.: Изд-во «Изобразительное искусство», 1984. 296 с.: ил.
4. Богаевский К.Ф. О композиции в пейзаже // Юный художник. – 1939. – № 3. – С. 11–15.
5. Волошин М.А. К.Ф. Богаевский // Золотое Руно. – 1907. – № 10. – С. 24–30.
6. Волошин М.А. Константин Богаевский // Аполлон. – 1912. – № 6. – С. 5–24.
7. Константин Федорович Богаевский. Казань: Изд. Центрального Музея ТССР, 1927. 46 с.: ил.
8. Манин В.С. Константин Богаевский. М.: Изд-во «Белый город», 2000. 63 с.

Filippova O.N.
Association of art historians, Moscow

ANCIENT CIMMERIA IN THE CREATIVE WORK OF K.F. BOGAEVSKY (1872-1943)

Summary
Famous Russian painter, honored artist of the RSFSR K.F.Bogaevsky (1872-1943), was entered in the history of our art, as an outstanding master of landscape painting. Unique originality of the works of K.F.Bogaevsky distinguishes it from other landscape painters who worked in the late of the XIX – early of the XX century. He became the Creator of the heroic-romantic paintings, mainly devoted to the Eastern coast of the Crimea – the legendary country of Cimmeria. The source of inspiration of the artist served the neighborhoods of the ancient Crimean cities – Feodosia, Kerch, Sudak, Bakhchisarai.
Keywords: outstanding master of landscape painting, ancient Cimmeria, a poetic image of nature landscape, sketches from nature, oil, watercolor, lithograph, album.

УДК 7.03;7:001.12

ПЕЙЗАЖ В ТВОРЧЕСТВЕ Л.Л. КАМЕНЕВА (1833-1886 ГГ.)

Филиппова О.Н.
Ассоциация искусствоведов, г. Москва

Русское искусство знает немало художников, подобно Льву Львовичу Каменеву (1833-1886 гг.), искренне любивших родину и отдавших все творческие силы на правдивое изображение ее. Не все они были знаменитыми, но каждый из них вложил скромную лепту в общее дело создания реалистического пейзажа. Эти рядовые художники, начавшие свою деятельность в середине века, подготовили своими работами подъем искусства второй половины XIX столетия. На примере Л.Л. Каменева мы видим, как творческие поиски одного художника, влившись в общее русло развития искусства, внесли в него глубоко личные, неповторимые черты, обогатившие это искусство и вместе с тем оттенившие общее направление пейзажа, к которому примыкал Л.Л. Каменев.

Ключевые слова: пейзаж, творчество Л.Л. Каменева, учитель, ученик, заграничная поездка, этюд, картина, выставка, каталог, некролог.

Постановка проблемы. Как часты в русской живописи бескрайние лесные и степные дали, величественные горы, безудержная мощь морских волн, сельская распутица – сколько бы картин мы не видели, нас всегда будут привлекать виды родной природы. И чтобы почувствовать ее красоту и изобразить красками, художники забирались в глухие леса, путешествовали по Волге и другим рекам, отправлялись на жительство в деревню. Но, наверное, единственным художником, кто своим творчеством доказал, что удивительное находится рядом, был Л.Л. Каменев. Ему не нужны были глухие лесные дебри – он находил прекрасное в городе и на его окраинах. Весь фокус в том, что он не был мастером городского пейзажа. Зато он умел необычайно точно выразить мечту городского жителя о живой природе.

Анализ последних исследований и публикаций. К сожалению, специалисты отмечают малую изученность жизни и творчества Л.Л. Каменева. Многие его картины до нас не дошли, некоторые атрибутируются неточно, с определенной долей вероятности. Прекрасный художник так и остался малоизвестным, да и попросту почти забытым из-за некоторых обстоятельств. Во-первых, Л.Л. Каменев не был первопроходцем, он шел вслед за А.К. Саврасовым и так и остался в его тени. Во-вторых, он был чужд конъюнктурным требованиям своего времени, оставаясь всегда самим собой. В-третьих, когда он умер, у него не осталось ни учеников, ни родных и близких, кто позаботился бы о его наследии и дальнейшей судьбе этого наследия. По той же причине не сохранилось никакого архива, не осталось ни его портрета, ни дневников, ни писем, которые дали бы пищу исследователям и биографам, среди которых важно назвать Л.А. Беспалову, Ф.С. Мальцеву и др. Таким образом, среди пейзажистов второй половины XIX века Л.Л. Каменев остается до сих пор художником малоизученным. Многие произведения его, известные по отчетам выставок, до сего времени не выявлены, а то, что дошло до нас из его наследия, никогда не собиралось воедино. О некоторых, приписываемых Л.Л. Каменеву пейзажах приходится говорить с большой осторожностью, поскольку он был живописцем очень неровным: иногда его произведения поражают смелостью живописного решения и новизной в раскрытии темы, а в то же время у него могли появляться пейзажи явно неудачные, ниже возможностей его мастерства. Цель данной публикации – раскрыть творчество Л.Л. Каменева, показать его значение в общем развитии русской пейзажной живописи второй половины XIX века.

О детских годах Льва Львовича Каменева известно немного. Родился он в 1833 году в городе Рыльске в семье небогатого торговца. Достигнув школьного возраста, Л.Л. Каменев поступил в астраханскую гимназию, но не окончил ее, так как отец нуждался в помощнике и взял сына к себе в лавку. В Астрахани Л.Л. Каменев жил до 1854 года. О ранних живописных работах Л.Л. Каменева сведений не сохранилось. Оставив в 1854 году семью, Л.Л. Каменев приехал в Москву. В это время будущему пейзажисту шел двадцать второй год, и он мог вполне сознательно выбрать жизненный путь. Он поступил в московское Училище живописи и ваяния. Возможно, что этот путь был подсказан Л.Л. Каменеву каким-либо заезжим художником, возможно, что сам он пришел к такому выводу под влиянием природной склонности и виденных им в детстве картин и репродукций.

Поступив в пейзажный и перспективный класс Училища живописи и ваяния, Л.Л. Каменев стал заниматься под руководством профессора К.И. Рабуса, одного из основателей Училища (1800-1857 гг.). К.И. Рабус был сторонником романтического направления в пейзаже, учеником известного пейзажиста М.Н. Воробьева (1787-1855 гг.). В основе творческого метода К.И. Рабуса лежала перспективная видопись. Она оживлялась романтическими эффектами освещения: косыми лучами солнца, пробивающимися сквозь темные массы клубящихся облаков, лунным освещением и т.п. Следы влияния К.И. Рабуса на творчество Л.Л. Каменева можно было усмотреть в ряде его работ.

Ученики пейзажного класса копировали оригиналы картин и эстампы известных художников, писали этюды с натуры, главным образом подмосковные виды. На основе этюдов они должны были к концу курса уметь компоновать картины. Будучи разносторонним и высокообразованным человеком, К.И. Рабус горячо ратовал за просвещение молодых художников. Помимо чтения лекций по теории живописи, по перспективе и теории красок, он вел с учениками беседы на самые разнообразные темы.

В своих воспоминаниях скульптор Н.А. Рамазанов (1815-1867 гг.) пишет: «К.И. Рабус был предан искусству всей душой, кроме того, не было отрасли знаний, которой не изучал бы почтеннейший художник, имевший всегда готовность делиться и со старыми и с молодыми своими сведениями» [1, с. 6].

Трудно переоценить роль, которую он сыграл в деле воспитания Л.Л. Каменева, тем более, что систематического образования молодой художник не имел и жадно прислушивался ко всему, что открывало перед ним красоту в многообразных проявлениях человеческой жизни. Об ученических работах Л.Л. Каменева, сделанных под руководством профессора К.И. Рабуса, ничего не известно, но можно не сомневаться, что они также носили характер видописных пейзажей с глубокой линейной перспективой, широким охватом горизонта и другими подобными чертами, свойственными ученикам пейзажного класса Училища.

Но, самое большое влияние на Л.Л. Каменева оказал талантливый ученик К.И. Рабуса, еще молодой тогда художник А.К. Саврасов (1830-1897 гг.), повлиявший на его художественное развитие и как бы открывший ему его творческую индивидуальность. А.К. Саврасов занял пост руководителя пейзажного класса после смерти К.И. Рабуса в январе 1857 года. Несмотря на то, что Л.Л. Каменев учился у А.К. Саврасова один год, это время было наиболее плодотворным для молодого пейзажиста. На отчетной выставке 1858 года пейзажи Л.Л. Каменева привлекли внимание. За один из них он получил звание неклассного художника.

Влияние А.К. Саврасова на Л.Л. Каменева было настолько велико, что многие исследователи готовы считать его прямым последователем А.К. Саврасова. Взаимоотношения между молодым учителем и учеником в дальнейшем перешли в крепкую дружбу, продолжавшуюся до самой смерти Л.Л. Каменева. О том, насколько А.К. Саврасов ценил молодого художника, свидетельствует тот факт, что, когда в 1870 году потребовалась кандидатура для замещения А.К. Саврасова на время отпуска, он, не колеблясь, предложил Л.Л. Каменева. Особое внимание А.К. Саврасов обращал на писание этюдов с натуры, на изучение природы, на воспитание в учениках «собственного убеждения» т.е. искреннего и в то же время передового взгляда на жизнь, дающего молодым художникам возможность не только видеть, но и оценивать окружающую действительность, быть активными членами общества [1, с. 7]. А.К. Саврасов был учителем, открывшим путь не только Л.Л. Каменеву, но и многим другим молодым художникам к новому пониманию и изображению природы. Ученик А.К. Саврасова И.И. Левитан писал в некрологе о своем учителе: «Не стало одного из самых глубоких русских пейзажистов... С А.К. Саврасовым появилась лирика в живописи пейзажа и безграничная любовь к своей родной земле. А.К. Саврасов создал русский пейзаж...» [1, с. 8].

Окончив Училище, Л.Л. Каменев активно участвует в литературно-художественных вечерах, устраиваемых на квартире А.К. Саврасова. Русский писатель П.А. Россиев в своих воспоминаниях, относящихся, правда, к 1870-м годам, так описывает эти дружеские собрания: «Наступал вечер; в уютной квартире Саврасовых собирались «на чашку чая»: академик живописи Л.Л. Каменев, В.В. Пукирев, В.Г. Перов, скульптор С.И. Иванов, Сорокин... меценаты А.А. Борисовский, П.М. Третьяков, М.П. Боткин, Н.А. Мазурин и др., вели оживленные беседы об искусстве, читали литературные новинки, спорили по вопросам, волновавшим в то время русское общество» [1, с. 8].

Здесь возникали замыслы новых картин, обсуждались пути развития искусства, его цели и задачи. Таким образом, такие кружки прогрессивно мыслящих художников способствовали их объединению и создавали предпосылки для возникновения Товарищества передвижных художественных выставок, ставшего знаменем и организационной формой передового демократического направления в русской живописи. Многие члены саврасовского кружка в дальнейшем связали свою судьбу с Товариществом передвижников.

Из ранних работ Л.Л. Каменева известны: «Пейзаж с избушкой» (1859, Нижегородский государственный художественный музей) и «Пейзаж с рекой» (1860, Национальная галерея Республики Коми, Сыктывкар); они являются переходными от ученических работ к пейзажам 1860–1870-х годов [1, с. 9]. (илл. 1, 2).

1. Л.Л. Каменев. «Пейзаж с избушкой». 1859 г. Х., м., 62,5 Х 80,0 см// Нижегородский государственный художественный музей (Нижний Новгород)

2. Л.Л. Каменев. «Пейзаж с рекой». 1860 г. Национальная галерея Республики Коми, Сыктывкар

3. Л.Л. Каменев. «Зимняя дорога». 1866 г. Х., м., 34,0 Х 58,2 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

4. Л.Л. Каменев. «Весна». 1866 г. Х., м., 33,8 Х 58,9 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

В 1862 году Л.Л. Каменев при содействии Общества поощрения художеств уезжает за границу. Во время поездки он познакомился с выдающимися картинными галереями Европы, с жизнью и творчеством современных зарубежных художников. Особенно занимала его пейзажная живопись. Л.Л. Каменев уже определил для себя, что своеобразие и красоту национальной природы можно передавать, только вдумчиво и глубоко изучая родную природу.

Дольше всего Л.Л. Каменев жил в Мюнхене и Дюссельдорфе. Много писал он этюдов в Швейцарии. Однако эта работа не удовлетворяла художника. В письме к И.И. Шишкину от 31 апреля 1864 года из Дюссельдорфа он пишет: «Чтобы писать ее [Швейцарию], надо родиться швейцарцем или им сделаться, а я и во сне вижу наше русское раздолье с золотой рожью, реками, рощами и русской далью...» [1, с. 10]. Характерно, что эти строки перекликаются с письмами многих пенсионеров Академии художеств. В период все большего подъема национального искусства художники научились любить родную природу, глубоко понимать ее и гордиться ее мощью и эпической широтой.

По этюдам, сделанным во время заграничной поездки, Л.Л. Каменев через три года после возвращения в Россию написал: «Пейзаж» (1867, частное собрание; название условное). Возможно, что это и есть та картина, которая появилась на выставке 1870 года и называлась «Вид из окрестностей Гапсаля» [1, с. 10]. Л.Л. Каменев удачно использовал академическую традицию деления картины на три плана. Первый план написан очень предметно, в нейтрально-коричневых тонах; он весь в тени и как бы создает окно, из которого зритель увидел пейзаж. Второй план – это тихий ландшафт, скромная жанровая сцена, глубоко человечная и мирная, выдержанная в серебристо-зеленых тонах с желтым песком дорожки, с ажурным узором листвы и теплым пятном белого домика. И, наконец, третий план – это громада безмолвных гор. Это деление на три плана вполне соответствует смысловому делению картины и придает пейзажу особую убедительность. Однако, несмотря на все достоинства, «Пейзаж» 1867 года уступает картинам Л.Л. Каменева, посвященным русской природе, где художнику удалось создать пейзажи, глубоко трогающие зрителей [1, с. 11]. Они были высоко оценены современниками, и в первую очередь В.В. Стасовым (1824-1906 гг.), строгим и чутким ценителем искусства.

Вернувшись из-за границы, где он находился два года, Л.Л. Каменев горячо принялся за работу. Написанные им в 1866 году картины «Зимняя дорога» и «Весна» имели успех и были сразу же приобретены П.М. Третьяковым для своей галереи [1, с. 12] (илл. 3, 4).

Лучшим из них является пейзаж «Зимняя дорога» [1, с. 12]. Чем-то бесконечно родным и близким веет от этой небольшой картины. По глухим нескончаемым дорогам только на лошадях и было возможно передвижение между деревушками и захолустными городами России. Особенно трудно было это передвижение в зимнюю пору. Народ опоэтизировал зимнюю дорогу, связав ее с ямщицкой песней, в которой звучит то «широта русского раздолья», то жалоба на «подневольную долю», то «богатырская сила и горючие слезы» [1, с. 12]. Л.Л. Каменеву удалось передать в «Зимней дороге» те же чувства, которые вызывает и народная поэзия [1, с. 12]. Картина выдержана в единой гамме свинцово-серых тонов, оттеняемых коричневыми кустиками переднего плана, чуть желтоватой наезженной дорогой и темным силуэтом лошади, запряженной в сани.

Очень хорошо написано небо. Тонко проработанные лессировки поверх густых пастозных мазков прекрасно передают медлительные снеговые тучи, низко нависшие над притихшей деревушкой. Точными мазками вылеплены занесенные снегом домики, тактично и умело введены зеленые оттенки в живопись снега на втором плане. Удачно общее композиционное решение: большое пространство хмурого неба и одинокая лошадь с санями, двигающаяся по пустынному полю, создают настроение тихой грусти.

В картине «Весна» (Государственная Третьяковская галерея) изображена группа обнаженных деревьев, как бы сиротливо столпившихся около ржавой, коричневой воды [1, с. 13]. Сзади голая пустынная местность и над нею безрадостное небо, покрытое влажными облаками. На переднем плане лежит мокрый ствол дерева, видно, спиленного зимой на дрова, но так и оставшегося гнить под открытым небом. Ничто не радует глаз зрителя. Даже яркая, несколько ядовитая в цвете молодая трава кажется мокрой и холодной. Грустная весна... Блеклые голубоватые просветы весеннего неба подчеркивают тоскливое настроение. Резко отличается эта картина Л.Л. Каменева

от сходного по мотиву пейзажа А.К. Саврасова «Проселок» (1873 г.), полного ощущения свежести, светлой радости первых солнечных лучей, могучей жажды жизни [1, с. 13].

Новым этапом творческой деятельности Л.Л. Каменева явилась картина «Вид из окрестностей села Поречье» (1869, Государственный Русский музей; в каталоге музея она называется «Пейзаж»), которая по глубине раскрытия образа стоит выше предыдущих работ художника [1, с. 16] (илл. 5).

Развернутая повествовательность пейзажа, предметность изображаемых деталей и слаженность композиционного решения говорят о зрелом мастерстве Л.Л. Каменева. Рассматривая «Вид из окрестностей села Поречья», нетрудно убедиться, какую значительную роль играет для художника выбор сюжета и правдивое его изображение [1, с. 16]. В картине отображена жизнь, как она есть, без всяких прикрас. Картине свойственна широкая повествовательность, естественно связывающая и маленькую рощу, и группу людей, занятых своих делом, и опушку леса с пасущимся стадом, и тихую лесную речку, и детально выписанную траву, кусты, камыш переднего плана. Как и в действительности, все живет в ней самостоятельной, своей жизнью и подчинено общим законам бытия, неразрывно связано с основным замыслом художника. Обилие деталей, точность их передачи не разрушают цельности впечатления.

Состояние разлитого кругом спокойствия достигается композиционным построением пейзажа. Все в нем наполнено торжественным покоем жарких летних дней, когда тишина замершей от жары природы настолько сильно действует, что кажется, будто воздух звенит от зноя, легкими волнами колеблющего очертания дальних предметов. Как бы распластанная земля, придавленная жарой, противопоставлена спокойному силуэту замершего леса, ровная линия которого неожиданно прерывается остроконечными неподвижными вершинами высоких елей. Текущая на зрителя река как бы останавливается широким бочагом, вытянутым вдоль плоскости картины.

Весь пейзаж строится на спокойном сочетании уравновешивающихся линий. Они придают спокойный и в то же время напряженный тон всему произведению. Медленное скольжение облаков соответствует движению бредущего по полям стада и разливу речки. Стволы берез и елей перекликаются с травой и кустами переднего плана. И даже речка, текущая из глубины картины, непрерывно извивается между осокой то вправо, то влево, усиливая общее впечатление замедленного движения, колеблющегося от зноя воздуха. Таким образом, пейзаж этот в отличие от большинства пейзажей академической школы не был «сочинен» или заимствован с образцов [1, с. 18]. Л.Л. Каменев сумел почувствовать ритм в самой природе, и этот ритм органически присущ сюжетной завязке картины, являясь вскрытой художником закономерностью природы. Художник лишь усилил основные черты, характеризующие состояние жаркого летнего дня, из массы случайностей выявил сущность явления.

То же самое можно сказать о живописном решении пейзажа. Мажорная гамма зеленых тонов самых ярких оттенков, яркость и локальность

5. Л.Л. Каменев. «Вид из окрестностей села Поречье». 1869 г. Х., м., 92,0 Х 143,0 см // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

цвета в изображении песка, энергичные мазки, лепящие стволы берез, смелое сочетание цветов – розовой рубахи мальчика с темной водой и зеленью осоки – все это можно заметить, только внимательно рассматривая живопись картины. При общем взгляде на картину мы видим кусок живой природы с точно переданным пространством, объемностью предметов, светом и цветом. Здесь уместно вспомнить слова И.Н. Крамского, характеризующие отношение к цвету наиболее передовых художников того времени: «Чем ближе к правде, к природе, тем незаметнее краски…» [1, с. 18]. Эти слова можно полностью отнести и к живописной манере Л.Л. Каменева.

В 1869 году Л.Л. Каменев подал прошение в Академию художеств с просьбой удостоить его звания академика за представленные пейзажи «Зимний вид из окрестностей Москвы» и «Вид из окрестностей села Поречья» [1, с. 19]. В решении Совета Академии от 2 ноября 1869 года было сказано: «Академия художеств за искусство и отличные познания в живописи ландшафтной признает и почитает художника Л.Л. Каменева своим академиком» [1, с. 19]. Л.Л. Каменеву было тогда тридцать шесть лет. В эти годы художник подолгу живет в Саввинской слободе под Звенигородом, пишет много этюдов села Поречья и Саввинского монастыря. Его дружеские связи с передовым кругом художником становятся все более прочными.

В 1870 году Л.Л. Каменев стал одним из членов-учредителей Товарищества передвижных художественных выставок и активно включился в его деятельность, несмотря на болезнь, уже начавшую подтачивать силы художника и мешавшую его нормальной работе. Два пейзажа, выставленные Л.Л. Каменевым на Первой передвижной выставке 1871 года, имели успех. Это были «Туман. Красный пруд в Москве осенью» и «Летняя ночь» [1, с. 19] (илл. 6).

В картине «Летняя ночь» Л.Л. Каменеву удалось до иллюзорности правдиво передать лунный свет и его отражение в спокойной ночной воде [1, с. 20]. Пейзаж получил высокую оценку В.В. Стасова. Картина «Туман. Красный пруд в Москве осенью» (1871, Государственная Третьяковская галерея) является одним из лучших пейзажей Л.Л. Каменева [1, с. 20]. Прекрасно передал художник настроение поздней осени, густым влажным туманом окутавшей промокшую землю. Лучи солнца робко пытаются пробиться сквозь

6. Л.Л. Каменев. «Туман. Красный пруд в Москве осенью». 1871 г. Х., м., 68,0 Х 113,0 см // Государственная Третьяковская галерея (Москва)

7. Л.Л. Каменев. «Летний пейзаж под Казанью». 1876 г. Х., м. // Частное собрание

плотную завесу тумана. На первом плане грязный размокший берег, справа в глубине рисуются неясные силуэты домов. Картина полна определенного настроения, эмоционально воздействует на зрителя. Тут и тишина, и легкая грусть, и в то же время бодрость, которую придают лучи солнца, как бы заставляющие светиться туман над прудом. В ней ярко выступила лирическая сторона дарования художника. Картина почти монохромна: серовато-золотистые тона воды и неба, золотисто-коричневый берег, золотистые блики на воде. Все построено на тончайших тоновых отношениях. По богатству лиризма картину Л.Л. Каменева хочется сравнить с лучшими пейзажами Ф.А. Васильева (1850-1873 гг.).

В 1870-х годах Л.Л. Каменев много путешествовал по России. Он делает этюды Волги, пишет ряд пейзажей уголков украинской природы, много работает в окрестностях Москвы. Его мастерство становится все более совершенным. Характерной особенностью зрелого периода творчества художника является простота и будничность изображаемых мотивов природы в сочетании с большой задушевностью и лиризмом.

В 1875 году Л.Л. Каменев пишет пейзаж «Перед грозой» (частное собрание), который, как и все картины периода расцвета таланта художника, прекрасно скомпонован [1, с. 23]. Л.Л. Каменев поставил перед собой задачу передать знакомое каждому состояние природы, когда дождя еще нет, все спокойно, но приближение грозы чувствуется в самом воздухе, наэлектризованном и напряженно застывшем в ожидании бури.

Это состояние достигается контрастом клубящихся туч, громоздящихся одна над другой, и неподвижностью притихшей земли. Ива, наклонившаяся над стоячим прудом, усиливает ощущение ожидания. Кажется, что гибкие ветви уже почувствовали первое дуновение приближающейся бури и сейчас зашумят под налетевшим порывом ветра.

В пейзаже «Перед грозой» неспокойное движение спешащих сбиться в кучу коров, беспорядочное чередование темных и белых пятен и одинокая фигура пастуха, сзывающего стадо, создают вместе с наклонившимся деревом ощущение внутреннего волнения, беспокойства, ожидания приближающейся грозы. Весь живописный строй пейзажа также направлен к тому, что дать почувствовать зрителю близость грозы. Темная коричневато-зеленая трава, чуть оживленная свежей зеленью осоки, и пруд в центре освещены предгрозовым желтоватым светом. Белесое у горизонта небо выше переходит в превосходно написанные буро-свинцовые, рваные по краям тучи. Спокойной и будто теплой на ощупь земле противопоставлены неудержимо несущиеся, словно готовые все смести на пути холодные облака. В этом пейзаже Л.Л. Каменеву удалось создать впечатляющий образ неспокойной, взволнованной непогодой природы.

Иное содержание в картине «Летний пейзаж под Казанью» (1876, частное собрание), композиция которой предельно проста и уравновешена [1, с. 25] (илл. 7).

Спокойная, почти ничем не нарушаемая полоса берега соответствует далекой линии горизонта, видимой в прорыве между двумя группа деревьев. Тихое, неподвижное небо занимает больше половины пейзажа. Группа деревьев слева уравновешивается передним планом берега, поросшего кустарником, в правом углу картины. Показывая кусочек берега и причаленные к нему лодки, Л.Л. Каменев определяет перспективное расстояние до противоположного берега и придает вещественную убедительность водной глади, занимающей центр картины. Этот пейзаж Л.Л. Каменева, как и другие его работы 1870-х годов, правдиво воссоздает образ родной земли, он является оптимистичным, жизнеутверждающим произведением.

В течение своей жизни Л.Л. Каменев неоднократно писал и рисовал Саввинский монастырь под Звенигородом, основанный еще в XIV веке. Саввинская слобода, расположенная вблизи монастыря на берегу реки, была любимым местом пребывания московских пейзажистов. Здесь подолгу жили и работали А.К. Саврасов, И.И. Левитан и другие художники; почти безвыездно провел здесь свои последние годы и Л.Л. Каменев, которого очень увлекало это святое место вблизи Москвы. Картины: «Саввина слобода близ Звенигорода. Дождь» (1867 г.) и «Саввино-Сторожевский монастырь под Звенигородом» (1860-е гг.) могут служить своеобразным памятником души художника [4, с. 117] (илл. 8, 9).

В картине «Саввино-Сторожевский монастырь под Звенигородом» (1860-е годы) над извилистым ручейком, уходящим вдаль, на поросшем деревьями пригорке возвышается тихая обитель. Именно она стала последним приютом художни-

8. Л.Л. Каменев. «Саввина слобода близ Звенигорода. Дождь». 1867 г. К., м. // Музей В.А. Тропина и московских художников его времени (Москва)

9. Л.Л. Каменев. «Саввино-Сторожевский монастырь под Звенигородом». 1860-е годы. Х., м., 61,0 X 104,0 см // Музей В.А. Тропинина и московских художников его времени (Москва)

ка. И его душа, немало потрудившаяся над созданием пейзажа настроения, стремится в святое место, которое и возвышается над типичным «каменевским» ручейком [4, с. 117].

В 1870-е годы имя Л.Л. Каменева все реже встречается в каталогах выставках. Тяжелая, полная лишений жизнь, видимо, истощила силы мастера. Названия картин, выставленных Л.Л. Каменевым в последние годы жизни, указывают, что это были главным образом варианты более ранних произведений. К этому периоду, очевидно, относится ряд недатированных пейзажей, значительно уступающих пейзажам 1860-1870-х годов. Таковы, «Украинский пейзаж» и другие, поздние работы, в которых чувствуется усталость художника, сохранившего прежнее мастерство в композиции, но утратившего свежесть восприятия жизни и творческую энергию [1, с. 27]. Последней вспышкой дарования Л.Л. Каменева был пейзаж «Ручей» (1884 г.), за который он получил первую премию Общества поощрения художников [1, с. 27] (илл. 10).

10. Л.Л. Каменев. «Ручей». 1884 г. Х., м. // Государственный Русский музей (Санкт-Петербург)

Биографические сведения о художнике, вообще скудные, совершенно не проливают света на последние годы его жизни. Умер он в Савинской слободе 14 января 1886 года пятидесяти трех лет от роду. Полицейская управа Звенигорода возвратила в Петербургскую Академию художеств диплом Л.Л. Каменева на звание академика, найденный на квартире художника после его смерти.

Таким образом, одиноким, нищим и больным окончил свой жизненный путь «честный и бедный труженик», как было сказано в газетном некрологе, пейзажист Лев Львович Каменев, отдавший все свои силы служению искусству [1, с. 28]. Но, как и творчество многих художников-реалистов, жизнь которых во многом была похожа на жизнь Л.Л. Каменева, его скромная деятельность не пропала даром. Его пейзажи обогатили русское искусство, а незаурядное мастерство в композиции пейзажа-картины может сейчас быть предметом изучения для художников, работающих в области пейзажа.

Список литературы:

1. Беспалова Л.А. Лев Львович Каменев. 1833-1886. М.: Государственное изд-во «Искусство», 1954. 28 с.
2. Беспалова Л.А. Лев Львович Каменев (1833-1886 гг.) // Русское искусство. Очерки о жизни и творчестве художников. Вторая половина XIX века. Т. 1. М.: Государственное изд-во «Искусство», 1962. С. 603-616.
3. Каменев Лев Львович (1833-1886 гг.) // Художники народов СССР. Биобиблиографический словарь. Том четвертый. Книга вторая (Каев-Кобозев). СПб.: Гуманитарное агентство Академический проект, 1995. С. 128-129.
4. Лев Львович Каменев (1831-1886 гг.) // Шестимиров А.А. Забытые имена. Русская живопись XIX века. М.: Изд-во «Белый город», 2008. С. 112-121.
5. Лясковская О.А. Пленэр в русской живописи XIX века. М.: Изд-во «Искусство», 1966. 189 с.
6. Мальцева Ф.С. Л. Каменев // Художник. – 1965. – № 9. – С. 44-48.
7. Мальцева Ф.С. Мастера русского пейзажа. 1870-е годы. М.: Изд-во «Искусство», 1999. 72 с.: ил.
8. Русская пейзажная живопись / Авт.-сост. альбома А.А. Федоров-Давыдов. М.: Государственное изд-во «Изобразительного искусства», 1962. 13 с.: ил.
9. Скоробогатько Н. Лев Каменев. М.: Изд-во «Белый город», 2007. 48 с.

Filippova O.N.
Association of art historians, Moscow

LANDSCAPE IN THE CREATIVE WORK OF L.L. KAMENEV (1833-1886)

Summary
Russian art is replete with artists like Lev Lvovich Kamenev (1833-1886), was, sincerely loved his country and gave all the creative power in the true image of her. Not all of them were famous, but each of them made a modest contribution to the common cause of creating a realistic landscape. These ordinary artists, who began their activities in the middle of the century, prepared their works the rise of art in the second half of the XIX century. On the Example of L.L. Kamenev, we see how the creative search for one artist, having poured into the General direction of the development of art, made it deeply personal, unique features that enriched this art and at the same time repelled the General direction of the landscape, to which L.L. Kamenev adjoined.
Keywords: the landscape, the creative work of L.L. Kamenev, teacher, student, overseas trip, sketch, painting, exhibition catalogue, obituary.

УДК 783.6

ХОРОВИЙ КОНЦЕРТ МАКСИМА БЕРЕЗОВСЬКОГО «ПРИДІТЕ І ВИДІТЕ ДІЛА БОЖИЇ»: ВИКОНАВСЬКИЙ АНАЛІЗ

Юрченко М.С.
Київський національний університет культури і мистецтв

У статті здійснюється виконавський аналіз нещодавно віднайденого хорового концерту Максима Березовського. Звертається увага на інтерпретацію біблійного тексту композитором. Прослідковується логіка розвитку музичного матеріалу, що впливає на структуру твору. Аналізуються засоби виразності, які акцентують певні змістовні моменти твору. Здійснений аналіз дозволяє зрозуміти яким чином створюється особливе авторське прочитання псалму.

Ключові слова: Максим Березовський, хоровий циклічний концерт, хорове виконавство, інтерпретація.

Постановка проблеми. Творчість Максима Березовського є ключовою у проблемі створення українського хорового циклічного концерту 18 ст. М. Березовський також здійснив стильовий перехід у вітчизняній музиці від барокової форми хорового концерту (партесний концерт) до нового класицистичного (хоровий циклічний концерт). Нещодавно віднайдені концерти автора заповнюють прогалину в розумінні переходу від барокової стилістики до класичної. Тому аналіз кожного з віднайдених творів допомагає цьому процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість М. Березовського становила предмет наукових досліджень з кінця 18 ст. Проте, дана стаття базується на тих роботах українських та зарубіжних музикознавців, хорових диригентів, які безпосередньо займалися творчістю композитора і внесли вагомий внесок у справу пізнання його доробку. Серед останніх можна виділити праці М. Рицаревої [5], А. Лебедєвої-Ємеленої [3], О. Шумілiної [7], Л. Корній [2], М. Степаненка [1], О. Шреєр-Ткаченко [6].

Вирішення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Для творчості М. Березовського важливим є віднайдення нотного матеріалу, який довгий час вважався втраченим. У віднайдених нотах також не все в порядку: відсутні оригінальні авторські автографи – ми маємо справу лише з копіями переписників різних часів, від кінця 18 до початку 20 ст. Як правило, ці копії існують у вигляді поголосників, які потрібно звести в партитуру, що не завжди можливо. Отже реконструйовані партитури не є остаточною редакцією концертів і допоки не віднайдуться оригінали, слугуватимуть єдиними зразками цих композицій. Тому на перший план виходить музикознавчий, стилістичний, виконавський, текстовий та інші аналізи концертів, які, проте, не стільки переконують у правильності розшифровки, скільки пропонують їх варіанти. Дана стаття пропонує свій варіант стилістичної розшифровки віднайденого хорового концерту М. Березовського.

Мета статті. Головною метою статті є виявлення особливостей хорового письма Максима Березовського для встановлення закономірностей його композиторського стилю.

Постановка завдання. Здійснити виконавський аналіз нещодавно віднайденого хорового концерту Максима Березовського з метою виявлення особливостей його хорового письма.

У обраному Березовським 45-му псалмі йдеться про чудесну перемогу над ворогами, яку надав Ізраїлю Бог, коли він своєю могутністю розвіяв ворожі сили («лук сокрушил і потрощив зброю»). За твердженням біблійних істориків, у цьому псалмі описано реальні події, що сталися за царювання царя Йосафата. Під час нападу на Ізраїль об'єднаних племен і царств, між ними сталися настільки сильні протиріччя, які призвели до громадянської війни у стані ворога Ізраїлю. Тому перемога дісталася євреям практично без боротьби і вони з повним правом могли приписати її божественному втручанню – тому, що Господь «розвіяв» ворожі сили, надаючи таким чином перемогу Ізраїлю [4].

Псалом 45/9-12

9. Прийднте і ви́діте діла́ Бо́жія, я́же положи́ чудеса на землн:

10. от'є́млн бра́ні до ко́нца́ землн, лук сокруши́т і сло́мит ору́жіє, і щити́ сожже́т огнем.

11. Упраздннтеся і разумн́йте, я́ко Аз єсм Бог: вознесу́ся во язи́цих, вознесу́ся на землн.

12. Госпо́дь сил с на́ми, Засту́пник наш – Бог Іа́ковль.

Обираючи останні рядки псалму, композитор виділяє переможну силу Бога, звертає увагу на невідворотність його покарання тим, хто прямує на обраний народ з мечем. І далі наголошує на тому, що Бог застерігає ворогів до подальших нападів, зважаючи на його могутність. Аналіз тексту, який обрав Березовський, допомагає уточнити час його створення. А це, у свою чергу, допоможе визначити стилістику творів композитора, прив'язавши їх до важливих періодів його життя.

Такий текст пасує не стільки до мирного богослужіння, скільки до вшанування переможних воєнних дій. Змалювання гніву Господнього, його безпосереднього знищення ворогів говорить про військові події у житті держави, які потребували оспівування в урочистій великій концертній формі. Виходячи з тексту, можна припустити, що концерт було написано під час переможних дій російської армії у першій російсько-турецькій війні 1768 – 1774 р.: це перемоги кінця 1769, 1770, 1771 років, а також події 1774 р., що завершилися Кучук-Кайнарджийським мирним договором, за яким Росія отримувала значні територіальні та політичні переваги. Отже, текстовий аналіз звужує часові рамки створення концерту до початку 1770-х років. У цей час композитор

перебував в Італії і, як відомо, відправляв до театральної компанії у Санкт-Петербург хорові твори (переважно концерти) у вигляді звіту про свою роботу. Або ж цей концерт був створений у другій половині 1774 р. у Санкт-Петербурзі. Хоча, це не впливає на визначення стилістики Березовського, оскільки його стиль ще не помінявся і загалом не відрізнявся від творів італійського періоду.

«Прийдіте і видіте діла Божиї» – це урочистий, величальний концерт, в якому переважають почуття радості за отриману перемогу та гордості за те, що народ має такого усемогутнього заступника, який карає ворогів. Музика твору яскраво концертна. Вона складається з ряду колоритних епізодів, кожен з яких змальовує свій неповторний характер. Переважають рухливі, гучні епізоди з потужними динамічними хвилями: в кульмінаційній точці – грізні високотеситурні унісони. Мінлива фактура вирізняє кожен характерний нюанс, протиставляючи ансамблеве й туттійне звучання, начебто обігруючи вагомі слова з різних сторін. На цьому загальному урочистому фоні помітно вирізняються заспокійливі, зосереджені епізоди, які примушують прислухатися до «тихо кульмінаційного» способу підкреслення думки, і які виразно розчленовують структурні елементи.

Музичний потік кожного епізоду пружно спрямовується до кульмінаційного моменту, після якого слідує емоційний спад, що заокруглює структурну побудову. Через це виклад матеріалу сприймається як драматична оповідь, емоційно захоплююча і формально виразна. Весь цей багатоепізодний матеріал вкладений у велику за обсягом першу частину, що у п'ять разів перевищує останню, яка представлена у вигляді фуги. Тобто концерт складається з двох частин. Така двочастинність загалом не характерна для концертів Березовського, у яких переважає багаточастинність. Лише ще у двох чотириголосних концертах прослідковується подібна тенденція, що мабуть пов'язане з особливостями відтворення специфічного тексту (двочастинними є майже усі причасні вірші композитора, що, безумовно пов'язане з особливостями службового тексту). У цьому концерті весь багатозначний фокус сконцентровано у першій частині, яка структурно сполучає партесний стрічковий розвиток попередньої доби з поемними композиціями наступної епохи. Тут показовим є виразна, навіть опукла образність та зразкова технічна дос-коналість. Березовський наче хоче найяскравіше описати зміст біблійних строф, при прочитанні яких у нього виникає віяло музичних асоціацій, які він не встигає подати усі, тому часто «застрягає» на важливих словах, обігруючи їх різною музикою: «прийдіте і видіте діла Божиї» – проводиться чотири рази (один на відстані), то стрибкоподібно по тонах тоніко-домінантового тризвуку, то хоральним викладом, миготячи прозорим та щільним звучанням Solo – Tutti, перекидаючи наголос («приидмте» - «прѝидіте»), граючи динамікою та поліфонічними включеннями.

Так само кількаразово зі зміною контенту обігрується наступний епізод «яже положи чудеса на землі» («які руйнування вчинив на землі»). Стрімкий рух прямує до кадансу, що закінчується словами «на землі». Здавалося б, що після цього проситься наступний епізод з іншим текстом. Але композитор несподівано повторює ці слова з ритмічним заповільненням. І, розшифровуючи намір композитора, сповільнюємо рух та стишуємо динаміку. Каданс набуває неочікуваної вагомості, неначе мудрий батько, напучувано погойдуючи пальцем, научає неслухняних дітей: «на землі» – тобто серед людей, там, де це стосується кожного. Зрозуміло, що епізод закінчився (Приклад № 1).

Приклад № 1

За таким же принципом побудовано наступний великий епізод, що також складається з кількох дрібних побудов. «От'ємля брані» («припиняя війни») проголошується кількаразово, сходячи у високу теситурну зону, що звучить як наказ, заклик до припинення насильства. Збудження нароцується, проголошується каральний текст: «лук сокрушит і сломит ору-

жіє і щити сожжет огнем». Гнів Божий в кульмінації гримить нищівним гучним унісоном (верхнє «фа» у низьких голосів), що начебто змітає усю людську зброю. Це емоційна кульмінація концерту, гнівний фокус гучності, після якого напруження спадає і текст набуває більш повчального характеру, немов би для заспокоєння наляканих людей: «Упразднітеся і разумійте, яко Аз єсм Бог» («Зупиніться і пізнайте, що Я – Бог!»). Так само, як і у попередньому епізоді, Бог неначе кількаразово повторює, щоб втовкти неразумним: «упразднітеся і разумійте». Після чого так само вагомо і повчально, з уповільненням промовляється незаперечне: «Яко Аз єсм Бог!». Знову вагомий каданс, значить кінець чергового епізоду (Приклад № 2).

Приклад № 2

Наступний епізод – констатація величності Бога, його незаперечної могутності й значущості: «вознесуся во язиціх, вознесуся на землі» («піднесусь між народами, піднесусь на землі»). Знову імітації, що групами голосів поперемінно «наздоганяють» один одну, поспішаючи звеличити Господа. Повертається первісний величальний характер, рух набуває початкової стрімкості, настрій – початкової збудженості, ряд імітаційних побудов наче прямує до урочистого фіналу. Але на емоційному гребені промовляється інший текст: «Господь сил, Господь сил с нами!». Цей епізод доступно інтерпретувати по різному. Або ще збільшуючи збудження, доходячи до скандування тексту, щоб посилити відчуття того, що Господь перебуває серед людей, з ними! Але можливе й інше прочитання цього тексту: люди нарешті зрозуміли, що Господь перебуває з ними і це настільки їх вразило, що наступило осяяння, яке можливо передати лише раптовою «тихою кульмінацією», що, на нашу думку, переконливіше передасть авторську думку. Тоді цей крихітний епізод у чотири такти має прозвучати захоплююче тихо і у абсолютно уповільненому темпі. Але у такому разі цей епізод, з одного боку кардинально контрастуватиме усьому попередньому руху, підводячи вагомий підсумок усьому сказаному раніше, з іншого – готуватиме наступну рухливу, активну фугу. Прикладів такого концентрованого епізоду, що відділяє весь інформаційний передуючий матеріал перед заключною фугою у концертах Березовського (і його наступників) безліч. І це дозволяє виділити його у окремий епізод, як самостійну структурну одиницю.

Завершує концерт рухлива, енергійна фуга, що є особливістю майже усіх хорових концертів Березовського. Проте ця фуга має ряд особливостей, які вирізняють її від інших. По-перше, мелодика теми цієї фуги має посилений пружний характер через широкі октавні стрибки, які нагадують як інструментальні теми, так і оперні аріозні. Їх присутність посилює акценти у темі, що робить її більш емоційно напруженою, дієвою. Також Березовський посилює напруження через надзвичайно стислу стретту у репризі, коли голоси буквально «наступають» один на одний кожної долі вісім разів на витриманому басу. Дуже сильне напруження, що створюється цим прийомом, потребує надяскравої кульмінаційної розв'язки. Проте композитор, після невеликої заключної кульмінації, сюрпризно буквально розчиняє емоційний рух терасним динамічним стишенням, коли заключне протискладення «заступник, заступник наш Бог, заступник наш Бог Іаковль» з кожним проведенням сильно стишується аж до повного зникнення (до трьох piano). Зважаючи на збережений рухливий темп, таке стишення створює прямо зорове враження буквального «зникнення» звучання. Цікаво, що Березовського наслідує цей прийом у свого попередника Андрія Рачинського, який використав його у заключній фузі свого концерту «Не отвержи мене во время старости».

З виконавського боку цей концерт є одним з найважчих через його теситурну складність: перебування крайніх високих голосів у високих теситурних зонах (часті педалі), важливі мелодичні проведення на перехідних нотах, чого не так багато в інших творах композитора. Це може свідчити як про дещо експериментальний характер твору, так і про його замовний характер, коли він створювався у вкрай стислі строки.

Як бачимо, концерт є структурно неоднозначним, таким, що допускає інтерпретаторські різночитання, як на рівні форми, тобто змістовної концепції твору, так і у виконавських деталях. Це робить кожне виконавське прочитання концерту унікальним, навіть таким, що може відрізнятися кардинально.

Питання, які виникають у концерті стосовно нотного тексту, інтерпретаторських різночитань, наявності чи відсутності сольних епізодів – це питання типові для концертів Березовського, які присутні у кожному його концертному творі. У цьому ж концерті ці питання набувають більшої гостроти через відсутність віднайдених дублюючих поголосників – віднайдено тільки чотири поголосника по одному на кожну партію, що допо-

ки унеможливлює точне відтворення авторського тексту у сольних епізодах. Ці питання будуть зняті лише після віднайдення дублюючих поголосників, а ще краще – авторського нотного тексту.

Незважаючи на це, концерт «Приідіте і видіте» є, безперечно, видатним хоровим твором і його знахідка не тільки доповнює наші знання про українську хорову музику 18 ст., але й надає хоровим колективам цінний репертуарний твір – велику циклічну хорову форму у вигляді чотириголосного концерту.

Висновки і пропозиції. Виконавчий аналіз концерту «Приідіте і видіте» показав, що Березовський створює цей твір у зрілому (як для фахівця) віці, набувши достатньо знань і вмінь стосовно композиторської майстерності: він відбирає з 45 псалму лише ті вірші, які йому потрібні для втілення задуму; фуга цього концерту є зразком віртуозного володіння складною поліфонічною формою, де він використовує різноманітні, часом сміливі прийоми; до позитивних моментів можна віднести майстерне володіння композитором фактурним простором: співвідношення Tutti – Solo націлене на обігрування характерних ситуацій, що суттєво поглиблює загальну виразність твору; використання виразних та різноманітних мотивів.

З іншого боку, видно, що композитор ще перебуває у пошуку виразності: це і невизначена структура текстової частини концерту, і певна мотивна й фактурна повторність, і завищена, часом незручна теситура.

Загалом, концерт, безумовно, стане окрасою репертуару любого достатньо підготовленого хорового колективу. Подальші перспективні дослідження повинні привести до повернення повного тексту концерту, а в ідеалі – до віднайдення оригіналу автографу, коли будуть розв'язані текстові дискусії.

Список літератури:

1. Березовський М. Соната для скрипки і чембало / Публ., розшифровка та ред. М. Степаненка. – К., 1983. – 124 с.
2. Корній Л. Історія української музики. Ч. 2 (друга половина XVIII ст.). – К., Харків, Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1998. – 387 с.
3. Лебедева-Емелина А. Русская духовная музыка эпохи классицизма (1765–1825). Каталог произведений. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 655 с.
4. Лопухин А.П. Толковая Библия. Том 4. Толкование на Псалтирь. СПб., 1907 г. – С. 225-226.
5. Рыцарева М. Композитор Максим Березовськийй. Жизнь и творчество. – Л.: Музыка, 1983. – 141 с.; Рыцарева М. Максим Березовский. Жизнь и творчество композитора. Изд. 2-е, пересм. и доп. – СПб.: Композитор, 2013. – 225 с.
6. Шреєр-Ткаченко О. Історія української музики. Ч. перша. Розвиток української музичної культури від найдавніших часів до середини XIX ст. – К.: Муз. Україна, 1980. – 198 с.
7. Шуміліна О. Стильова динаміка української духовної музики XVII–XVIII ст. За матеріалами рукописних колекцій. Донецьк, 2012. – 299 с.

Юрченко М.С.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ХОРОВОЙ КОНЦЕРТ МАКСИМА БЕРЕЗОВСКОГО «ПРИИДИТЕ И ВИДИТЕ ДЕЛА БОЖИИ»: ИСПОЛНИТЕЛЬСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация
В статье осуществляется исполнительный анализ недавно найденного хорового концерта Максима Березовского. Обращается внимание на интерпретацию библейского текста композитором. Прослеживается логика развития музыкального материала, что влияет на структуру произведения. Анализируются средства выразительности, которые акцентируют определенные содержательные моменты произведения. Осуществленный анализ позволяет понять каким образом создается особое авторское прочтения псалма.
Ключевые слова: Максим Березовский, хоровой циклический концерт, хоровое исполнительство, интерпретация.

Yurchenko M.S.
Kyiv National University of Culture and Art

MAXYM BEREZOVSKY CHORAL CONCEPT "COME AND SEE DEEDS OF GOD": PERFOR-MANCE ANALYSIS

Summary
The article provides an executive analysis of the recently discovered choir concert by Maxym Berezovsky. Attention is drawn to the interaptation of the biblical text by the composer. The development logic of the musical material, which affects the structure of the work, is followed. The means of expressiveness are analyzed, which emphasize certain meaningful moments of a work. An analysis made allows us to understand how a special author's reading of a psalm is created.
Keywords: Maxym Berezovsky, choral cyclic concert, good performance, interpretation.

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

UDC 338.339.46

USING CYPRED CURRENCY IN THE HOSPITALITY INDUSTRY

Sologub Yu.I., Kazantseva K.A., Protas A.Ya.
National University of Food Technology

Financial sector, as well as all other aspects of business, has not escaped the introduction of IT-technologies. Not only have these technologies accelerated all transactions, but also made them relatively cheap and instant. If earlier payments were primarily conducted only in traditional currencies by banks and other relevant entities, recently the Bitcoin and other similar cryptocurrencies took its place as a universal currency. This article is devoted to the topical matter of cryptocurrencies, their functions and mechanisms of emission.
Keywords: Currency system, cryptocurrency, Bitcoin, decentralized system, the risk of inflation.

Relevance. Tourism is a dynamic, open sphere of life that quickly takes over modern trends and fashion. Innovative developments from any sphere of life easily enter the tourism industry. Considering the rapidly changing of system of settlement in the world and how the tourism market easily perceives these changes. It is worth considering one of the possible options for the calculation – the use of alternative, electronic types of currencies.

The growth in demand for electronic currency opens up new horizons for businesses dealing with transactions at the macro level. Each transaction costs a certain percentage of the amount transferred, this mechanism is used in conventional banks. But on the world's market came "Noutlus" of modern cryptography – Bitcoin.

Please note that this topic has not been investigated previously by scientists of tourism direction. Most of works on alternative types of payments are written by economists and programmers. But today it is impossible to ignore this kind of payments.

The purpose of this study – to investigate the possibility of using electronic types of currency in the tourism market.

The object of the study – alternative, electronic types of currency

The subject of research – the possibility of applying alternative, electronic types of currency in the tourism sector.

Tasks of this work:

- To consider the general principles of crypto currency and also bitcoins;
- To indicate the advantages and disadvantages of this currency
- To analyze the legal framework
- To suggest an alternative currency for the tourist market

Main part. First it is necessary to consider the general principles of modern electronic currencies. It will give the possibility to understand how data systems have emerged and how they work, the main difference between this type of payment and the generally accepted. But the main thing is to understand how expedient the use of these methods of payment in the tourist market is. Consider the advantages and disadvantages.

Bitcoin – "Electronic Money Transfer System of Peer-to-Peer Network", published (created?) in 2008 by Satoshi Nakamoto. Is an electronic payment system based on cryptographic proof instead of trust, allowing any two willing parties to transact directly with each other without the need for a trusted third party. Transactions that are computationally impractical to reverse would protect sellers from fraud, and routine escrow mechanisms could easily be implemented to protect buyers. In this paper, we propose a solution to the double-spending problem using a peer-to-peer distributed timestamp server to generate computational proof of the chronological order of transactions. The system is secure as long as honest nodes collectively control more CPU power than any cooperating group of attacker nodes [2].

Introduced as a peer-to-peer electronic cash system, Bitcoin experienced explosive, exponential growth during its initial years. Users were drawn by properties of Bitcoin that allowed for cheap money transfers, instant confirmations, worldwide compatibility, round-the-clock operation, and no limitations on minimum or maximum transaction amounts. This electronic form of money quickly became popular with diverse groups of users all around the world. Merchants used Bitcoin to tap into a global marketplace [3].

The steps to run the network are as follows [3]:

1) New transactions are broadcast to all nodes.
2) Each node collects new transactions into a block.
3) Each node works on finding a difficult proof-of-work for its block.
4) When a node finds a proof-of-work, it broadcasts the block to all nodes.
5) Nodes accept the block only if all transactions in it are valid and not already spent.
6) Nodes express their acceptance of the block by working on creating the next block in the chain, using the hash of the accepted block as the previous hash.

Consider the advantages and disadvantages of using this type of calculation (payment) what will make it possible to weigh the rationality of use and outline the range of aspects that can be used in tourism.

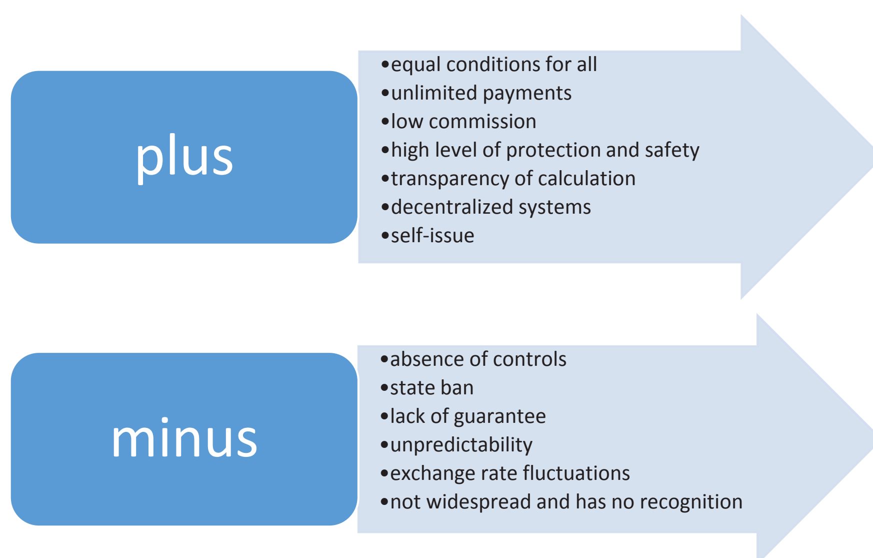

Fig. 1.1. Pluses and minuses (Advantages and disadvantages) of bitcoin

Development of author

It is worth considering that one of the most expensive cryptocurrency today is Ethereum: it costs nearly 300 dollars per one.

Therefore, the creation of a closed currency for the tourism industry is the next way to speed up the turnover of the financial side of the business. Accelerating the work of finance will increase the speed of implementation and creation of new products, with no bank fees for each transaction or cross-rate.

The main question that arises is how to create your own cryptology for a this economic sector. To do this, it is necessary to have the following main resources:

· Small server

· The code of cryptology (it ia possible to generate the code using the service github.com)

· Transaction Library

· The name of cryptology (I suggest "Voluptuariyn" based on the Latin meaning “tourism”)

· Developing of the cryptography and defining its price for participants

To register a currency, you must present a graphic interpretation. At the same time for properly work of the system, it is necessary to generate a certain amount of coins to be issued to participants for real currency funds.

The safety of this type of organization of the financial flow is due to the closure of the system and the algorithm of encryption of so-called "keys and electronic signatures." The system is designed in such a way that a new currency is created with limited speed and the total amount of money in the system is limited. Therefore, in the long run, the depreciation of savings is not threatened by the fact that some country has included its printing press.

This system will allow automated accounting of all operations to perform duties before tax services. The system will keep accounting from the moment it starts working, so it will lead to increase the reliability of all operations and reducing of fraud.

During the creating of this project there is some dissonance with the administrative legal system. In order to implement this mechanism it is necessary to organize a group of partners (hotels, transfer, restaurants, etc.) into a "cooperative group of partners", which may have its own currency as "Voluptuariyn".

It is also important to consider the regulatory framework that regulates this process. That will allow to estimate how legal is the use of new methods of payment and how well the legal framework is adapted to the current needs of the market.

According to Art. 2 of the Law of Ukraine No. 1087-IV of 10.07.2003 "On Cooperation", as amended and supplemented (hereinafter – Law No. 1087), a cooperative is a legal entity formed by natural and / or legal persons who are voluntarily united on the basis of membership for conducting joint economic and other activities in order to meet their economic, social and other needs on the basis of self-government.

According to Art. 8 of Law No. 1087, the charter of the cooperative is a legal document regulating its activities. The charter of the cooperative must include, in particular, information on the procedure of setting the size and payment of contributions and shares by the members of the cooperative and responsibility for breach of obligations about their payment.

In order to ensure statutory activities, the cooperative, in the manner prescribed by its charter, at the expense of shares (including additional) of members and associate members of the cooperative, forms a unit fund (Article 20 of the Law N 1087). When displaying the contribution received in the tax accounting, one should proceed from the fact that in exchange for the contribution received, the corporate rights are transferred to the founder.

In accordance with clause 1.8 of Art. 1 of the Law of Ukraine No. 334/94-VR of December 28, 1994 "On the taxation of corporate profits" (as amended by the Law of Ukraine dated May 22, 1997 N 283/97-VR), as amended and supplemented (hereinafter referred to as Law No. 334), corporate rights are the property rights to the authorized capital of a legal entity or its share, including rights to management, obtaining the corresponding share of the profit of such legal entity, as well

as assets in case of its liquidation in accordance with the current legislation, regardless of that such legal entity was created in the form of a business partnership, the enterprise was founded on the property of one legal or physical person, or in other organizational and legal forms.

In this case, according to subparagraph 4.2.5 of clause 4.2 of Art. 4 of the Law No 334, amounts of money or value of property received by a taxpayer in the form of direct investments or reinvestments into corporate rights issued by such a taxpayer, including monetary or property contributions, in accordance with agreements on joint activity in the territory of Ukraine without the creation of a legal entit, are not included in gross income.

This legal scheme will allow organizing not only a reduction of taxation but also an independent system of financial partnership. For example, members of the cooperative join the organization with a certain monthly contribution of 10,000 Voluptuarion coins. A certain circular scheme of assistance is provided for each cooperative link, with interest to be returned to those who participated in the formation of the collective fund. The Circular Closed Care Scheme is shown in Figure 1.2

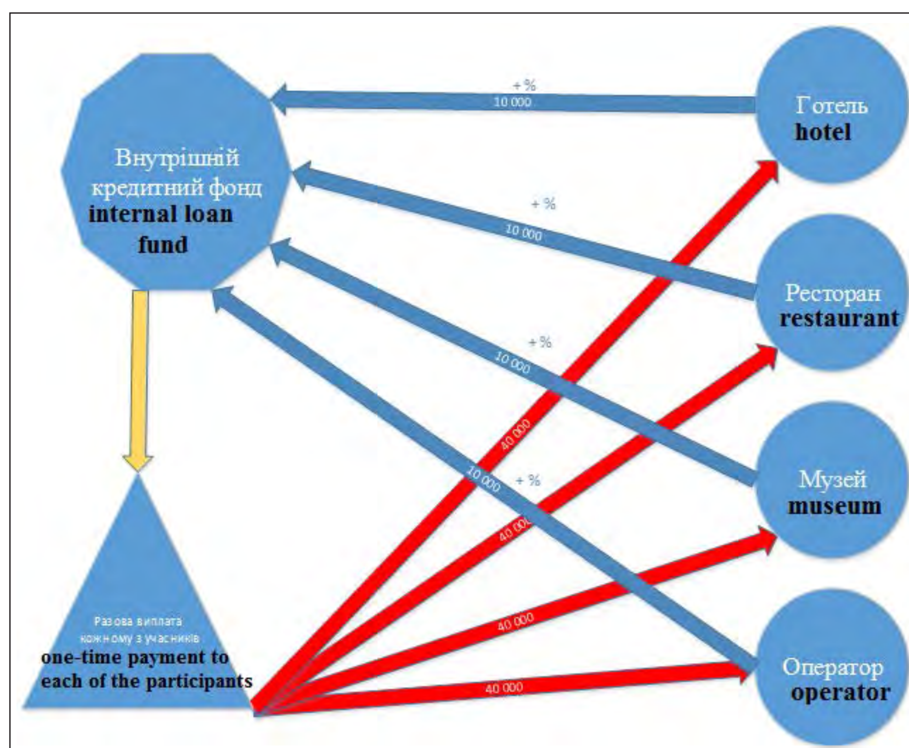

Fig. 1.2. The Circular Closed Care Scheme

Development of author

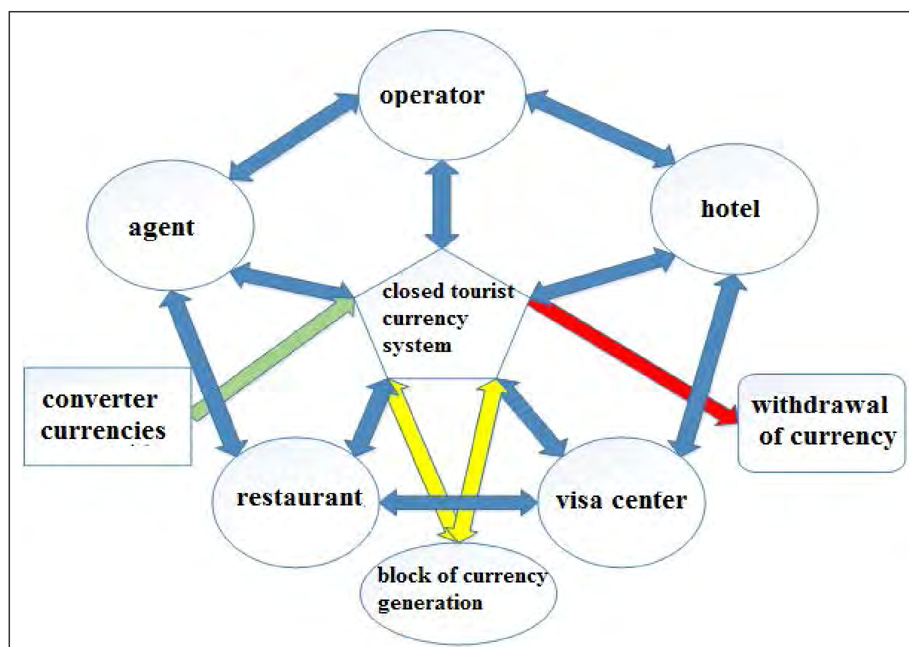

Fig. 1.3. Scheme of the work of the electronic currency of tourism

Development of author

Such an organization of funds is not subject to banks and their financial position. Cooperation creates credit services on collective agreements of partners. There are 4 participants, each month they allocate 10,000 coins, after which for the first month the total amount of 40,000 was allocated to the hotel. On the second month to the restaurant, on the third – to museum, on the fourth – to operator. But for all four months the subscription fee for each participant is determined by 10 000 coins.

This will have a positive impact on the company, a single injection of a large sum can help the company raise its sales percentage, which it will return by pieces later without bank interest. Let's consider the general scheme of the system of "cooperative group based on cryptology". The general scheme of the work of the electronic currency of tourism is shown in Fig.1.3

The real currency comes through the "Real Currency Converter" and transformes into a cryptographic currency. The real money remains in the system, but goes to the "Block of cash generation", so the money is sent to the investment fund of the system. Which additionally generates profits. Cryptocurrency becomes the main currency for trading relations, as in the system itself. For the request of a participant, funds can be converted into a real bank transaction and received in cash.

We also get the opportunity to use only the cryptocurrency in the system until the real currency works on the assets of the investment module.

The real currency can be used to upgrade a particular module of the system. That is, the entire system can invest in itself, for example, to repair a hotel room, or purchase equipment for a certain point of attraction.

Cryptocurrency is transformed not only into electronic money, but for a certain period of time it replaces real ones, thus bringing additional profit as well as reducing tax deductions by 20% for all operations inside of this system.

Conclusions. Obviously, electronic money is a very flexible tool that allows to expand the direction of cash use. Only electronic money can provide micro-payments that are necessary for information business and the sale of publications. Such electronic money can be seen for special use, for example, only for tourism, which is very convenient for controlling money in the family and business.

This work demonstrates the importance and relevance of more in-depth research of the possibility of using modern methods of calculation (payment) in the tourism market.

References:

1. W. Dai, "b-money," http://www.weidai.com/bmoney.txt, 1998.
2. H. Massias, X.S. Avila, and J.-J. Quisquater, "Design of a secure timestamping service with minimal trust requirements", In 20th Symposium on Information Theory in the Benelux, May 1999.
3. S. Haber, W.S. Stornetta, "How to time-stamp a digital document," In Journal of Cryptology, vol 3, no 2, pages 99-111, 1991.
4. D. Bayer, S. Haber, W.S. Stornetta, "Improving the efficiency and reliability of digital time-stamping", In Sequences II: Methods in Communication, Security and Computer Science, pages 329-334, 1993.
5. S. Haber, W.S. Stornetta, "Secure names for bit-strings", In Proceedings of the 4th ACM Conference on Computer and Communications Security, pages 28-35, April 1997.
6. A. Back, "Hashcash – a denial of service counter-measure, http://www.hashcash.org/ papers/hashcash.pdf, 2002.
7. R.C. Merkle, "Protocols for public key cryptosystems", In Proc. 1980 Symposium on Security and Privacy, IEEE Computer Society, pages 122-133, April 1980.
8. W. Feller, "An introduction to probability theory and its applications", 1957.

Сологуб Ю.І., Казанцева К.А., Протас А.Я.
Національний університет харчових технологій

ВИКОРИСТАННЯ КРІПТОВАЛЮТИ В ІНДУСТРІЇ ГОСТИННОСТІ

Анотація
Туристична сфера, як і всі інші сфери бізнесу, не уникла проникнення IT технологій. Такі технології не лише прискорили всі транзакції, але й зробили їх відносно дешевими і миттєвими. Якщо раніше платежі переважно проводилися банками та іншими відповідними структурами тільки в традиційних валютах, то останнім часом місце універсальної валюти посідають біткоіни та інші аналогічні кріптовалюти. Ця стаття присвячена актуальній темі кріптовалют, їхнім функціям і механізмам емісії.
Ключові слова: валютна система, кріптовалюта, біткоіни, децентралізована система.

Сологуб Ю.И., Казанцева Е.А., Протас А.Я.
Национальный университет пищевых технологий

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРИПТОВАЛЮТЫ В ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА

Аннотация
Туристическая сфера, как и все другие сферы бизнеса, не избежала проникновения IT технологий. Такие технологии не только ускорили все транзакции, но и сделали их относительно дешевыми и мгновенными. Если раньше платежи преимущественно проводились банками и другими соответствующими структурами только в традиционных валютах, то в последнее время место универсальной валюты занимают биткоины и другие аналогичные криптовалюты. Эта статья посвящена актуальной теме криптовалюты, их функциям и механизмам эмиссии.
Ключевые слова: валютная система, криптовалюта, биткоины, децентрализованная система.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

UDC 821.45.12:147

«LA COMEDIE HUMAINE» UN GIGANTESQUE RESEAU RELATIONNEL

Vysotska R.R.
L'Université nationale polytechnique de Lviv

L'article donné est consacré à la question de La Comédie Humaine qui était à d'écrire une histoire de mœurs. Une notion particulière est portée sur l'idée que l'humanité est comparable à l'animalité et définir par l'apparence physique et par les comportements qui montrent les modes de vie, les façons de penser, et la nature morale des individus. On parle aussi d'une dimension réaliste, grâce aux précisions des descriptions, au style, et à la sévérité de son jugement sur la société.
Mots-clés: description, relation, composition, société, moeurs, récit, contexte.

Qu'on le veuille ou non, Balzac est le plus grand des romanciers français. Dans sa Préface à un ouvrage de son fils Claude, significativement intitulé *Aimer Balzac*, François Mauriac a évoqué d'une façon saisissante la fascination qu'exerça sur certains esprits, et non des moindres, la découverte de l'univers de la *Comédie humaine*: «Un garçon de quinze ans qui s'appelait Paul Bourget entra un jour dans un cabinet de lecture de la rue Soufflot et y demandera le premier tome du *Père Goriot*» [1, p. 106]. Il était une heure quand il commença de lire, il en était sept quand le jeune Paul se retrouva sur le trottoir, ayant achevé l'ouvrage entier. Le hazard lui ouvert la porte par où il convient de pénétrer dans *La Comédie humaine* **présente notre objectif de recherche**.

La définition du problème. Il n'y a pas de voie d'accès plus envoûante que celle du *Père Goriot* pour nous conduire au coeur de *La Comédie humaine*. Le nombre et la diversité, l'étoffe et la qualité des personnages dont nous faisons la connaissance dans ce roman composent une extraordinaire densité de vies et de destins que chaque lecteur peut suivre, selon l'ordre qu'il désire, dans une vingtaine d'autres romans sans mettre en péril l'autonomie d'aucun.

L'intérêt scientifique. Chez Balzac, les personnages reparaissent de roman en roman exactement comme, dans le monde réel, les hommes se déplacent sous l'effet de la mobilité sociale, parcourent l'espace selon le déchaonement de leurs ambitions, la brûlure de leurs désirs, leurs satisfactions ou leurs échecs.

L'actualité du travail. Prenant pour l'objet la connaissance de l'homme social par le genre romanesque, *La Comédie humaine* est un gigantesque réseau relationnel – et ce caractère est bien celui de toute société, qu'elle soit réelle ou fictive.

Le matériel de base. Est-ce bien ainsi que l'on entrera aujourd'hui dans l'univers balzacien? Par *Le Père Goriot* peut-être, et peut-être même de préférence, parce que c'est à la création de ce roman qu'est principalement liée l'invention du rerour des personnages à l'intérieur de *La Comédie humaine*, et parce que c'est à l'invention de ce procédé que le roman balzacien doit en grande partie la fascination qu'il continue d'exercer sur ses lecteurs [1, p.108]. Mais le monde que construit ainsi de sa plume notre romancier à l'image du vrai et, selon une célèbre formule de l'Avant-propos, en concurrence avec l'Etat-Civil, est-il encore le nôtre?

Depuis le XIX siècle, la question de la réception de l'oeuvre balzacienne s'est déplacée. On connait la querelle de Balzac avec Saint-Beuve: «il y a des moments», écrivait ce dernier en janvier 1860, «où presque invariablement dans les romans de Balzac, il commence à suinter à travers les fausses élégances une odeur de crapule» [4, p. 250]. Dans son outrance, le mot semble pure expression d'une haine personnelle. Mais nombreux sont en vérité les critiques qui alors condamnent l'oeuvre balzacienne pour sa moralité prétendument douteuse, pour une écriture dont le manque de goût s'étale à chaque page, pour sa langue détestable.

A la différence des *Rougon-Macquart* de Zola, vaste fresque sociale dont le plan a été conçu antérieurement à sa rédaction, *La Comédie humaine* de Balzac regroupe sous un titre tardivement inventé un ensemble de romans et de nouvelles qui, en leur très grande majorité, lui ont préexisté. Elle devait dans l'esprit de son créateur, selon le catalogue qu'il en a dressé en 1845, comporter 137 titres: nombre d'entre eux sont restés à l'état de projet, certains se sont ajoutés. L'ensemble est donc colossal, en frappe d'abord comme tel. D'autant plus qu'il ne ressemble pas toute la production littéraire de l'auteur. A côté de *La Comédie humaine* existent des oeuvres de jeunesse, c'est-a-dire, principalement, des romans publiés avant 1829 sous pseudonyme; plusieurs dizains d'étranges Contes drolatiques prétendant renouer jusqu'en leur langue pseudo-ancienne avec une inspiration rabelaisienne à laquelle Balzac était attaché comme Tourangeau et comme penseur appréciant l'audace libératrice en toutes ses formes, même apparement scandaleuses; des oeuvres diverses, comme il est d'usage de les nommer, comprenant des articles de réflexion politique, philosophique ou littéraire confiés à des journaux, de rapides croquis relevant de formes d'expression à la mode, des points de vue ou des fantaisies publiés dans des revues; enfin une importance production théâtrale, dont on ignore trop que telle composante figure toujours au répertoire de la Comédie française [4, p. 255]. Sans oublier une immense correspondance, et en particulier le bloc des *Lettres à Mme Hanska*.

Balzac, manifestement, a passé sa vie à écrire. Telle était bien sa vocation qu'il a, dès sa jeunesse, imposée

aux siens. Si forte qu'elle ait été, cette ambition première d'être écrivain demandait néanmoins à être précisée. Les premiers écrits que nous possédions de Balzac, longtemps non publiés, montrent tout à la fois ses hésitations et ses tendances. Il est claire que le jeune Balzac s'est d'abord voulu philosophe. Ses notes de lecture portent sur Malebranche, Descartes, Spinoza. Ce qu'il envisage d'abord écrire, c'est un *Discours sur l'immortalité de l'âme*. En vérité, Balzac ne renoncera jamais à être un «théoricien» - c'est ainsi qu'il se proclame lui-même dans une lettre au Dr Chapelin d'avril 1832, comme le prouve à l'évidence l'organsation de *La Comédie humaine* en série d'*Etudes*, aanlytiques, philosophiques ou de moeurs [3, p. 158]. Il lui fallut quelque temps pour découvrir cépendant que la meilleure façon de s'imposer comme théoricien n'était pas d'écrire des oeuvres pour une part rhétoriques, commes des discours, ou des traités. Quelle forme d'expression un jeune écrivain du début du XIX siècle ayant des prétentions à la philosophie devait-il donc choisir pour faire entendre sa voix?

Prisonnier encore d'une culture scolaire, il songea d'abord à la tragédie en vers. D'où la tentative de Cromwell, qui aurait dû fournir, selon l'ambition de ce «Sophocle jeune», le «bréviaire des peuples et des rois». La pièce, dont l'assassinat du duc de Berry rendait de toute façon le sujet bien audacieux, fut jugée mauvaise par des juges, membres du comité de lecture du Théâtre français, que les parents de Balzac convoquèrent. On sait que notre auteur ne renonça pas pour autant à écrire pour le théâtre, songeant même à d'autres titres de tragédies, et aussi en mélodrame, sans plus de succès. On le voit s'essayer à la poésie. Mais il semble avoir assez rapidement perçu que «le genre du roman était le seul qu'avait inventé la modernité». Il s'egage donc dans cette voie, avec le souci, qu'il conservera, de s'y montrer penseur. Dans un de ses premiers essais romanesques au titre révélateur, *Sténie ou les Erreurs philosophiques*, la philosophie est même si présente qu'elle écrase le roman, laissé inachevé [5, p. 85]. Là encore, l'erreur de l'apprenti était de s'être donné en Rousseau un modèle littéraire prestigieux mais dépassé. Tout écrivain doit se trouver un public. Dans la modernité où se situe Balzac, le roman qui se lit, le roman qui peut se vendre est celui que fournissent les cabinets de lecture.

Et en peu plus d'un an, de mars 1829 à avril 1830, Balzac publiera trois chefs-d'oeuvre déterminants, qui le feront devenir lui-même. C'est d'abord *Le Dernier Chouan ou la Bretagne en 1800*, premier roman signé «Honoré Balzac», le premier à avoir être jugé digne d'entrer dans la future *Comédie humaine*, et qui, mettant en scène un conflit majeur entre deux France, s'inscrit à l'évidence dans l'inspiration du projet *d'Histoire pittoresque de la France* mais en choisissant significativement de commencer par le passé le plus récent [6, p. 97].

En avril 1830 enfin étaient mis en vente deux volumes de *Scènes de la vie privée*, regroupant six nouvelles dont plusieurs avaient fait l'objet de publication partielle en revue. Ces oeuvres ont été conçues comme un ensemble et leur réunion en une collection est la première expression d'un programme: le socle de *La Comédie humaine* est posé. En elles l'historien qu'annonçait l' «Avertissement» du Gars, enrichi des croquis recueillis par le physioligiste, s'orientait manifestement vers l'étude des moeurs présentes. Il y exprimait le même souci du vrai, d'un vrai dont les drames explicitent les ressorts. L'objet avoué du livre, annoncé par sa préface, étaient de présenter le tableau vrai des moeurs que les familles ensevelissent dans l'ombre et que l'observateur a quelquesfois de la peine à deviner. Héritier des classiques, porté plus qu'eux à l'ironie, l'auteur soulignait le bénéfice moral que tireraient forcément de la lecture de ses oeuvres ses jeunes lectrices. Analyste impartial, il illustrait avec un évident souci d'équité les dangers symétriques que faisaient encourir selon lui à l'institution du mariage aussi bien l'inconduite que la vertu [7, p. 189]. Certes, les nouvelles qui composent ces *Scènes de la vie privée* sont relativement courtes. Elles dessinaient surtout des figures des personnages saillants, fortement ancrés néanmoins dans le monde réel plotôt que dans une fiction plus au moins arbitraire. Une seconde édition des *Scènes de la vie privée* paraotra en 1832. Parmi les neuf récits qu'elle ajoute à la première, il est intéressant de noter que cinq seront appelés à fusionner plus tard sous la plume de Balzac, de manière à constituer *La Femme de trente ans*.

Le regroupement de textes qu'inaugurent les *Scènes de la vie privée* de 1830 n'est que le premier de bien d'autres. En septembre 1831, paraissent les *Romans et contes philosophiques*, qui, exploitait le succès de *La Peau de Chagrin*, la rééditent en la faisant suivre de douze contes. Comme dans *La Peau de Chagrin*, qui par bien des aspects est une scène de la vie parisienne, en particulier en sa première partie, mais qui principalement présente en l'image même de la peau une formule de la vie, ces contes sont consacrés à l'illustration d'une idée. C'est l'évidence même dans *La Comédie du Diable, L'Elixir de longue vie, Les Deux Rêves, Jésus-Christ en Flandre*. La distinction balzacienne entre contes et scènes, comme plus tard entre étude philosophique ou études de moeurs, et à l'intérieur même de cette dernière catégorie entre scène de la vie privée ou autre, se caractérisera toujours doublement par la force de l'effet d'affichage et la porosité des limites.

L'oeuvre repose donc sur une vaste assise à partir de laquelle elle s'élève. De toutes les sections annoncées, la plus importante, et de loin, sera en effet celle des *études de moeurs au XIX siècle*, conçue dès septembre 1833, et qui s'incarne en six livraisons de deux volumes qui se succèdent de décembre 1833 à février 1837. *Les études de moeurs au XIX siècle* s'y subdivisent elles-mêmes en trois séries de scènes: aux *Scènes de la vie privée* précédemment créées qui sont ici reprises et enrichies, s'ajoutent des *Scènes de la vie de province*, qui s'ouvrent par *Eugénie Grandet*, se ferment par le début d'*Illusions perdues*, puis des *Scènes de la vie parisienne* où figureront les récits qui composent *l'Histoire des Treize*. Les douze tomes qui composent ces études de moeurs étant publiés dans le désordre [10, p. 55].

On voit qu'en composant ces études, Balzac était poussé à infléchir sa manière. Défini dans les parties neuves de l'édifice comme provincial ou parisien, l'espace devait se faire plus concret: les nouveaux tableaux gagneront sans doute à être enfermés dans un monde spécial. La philosophie ellemême poussait à la description: «Quand un écrivain a entrepris une description complète de la société, vue sous toutes ses faces, saisie dans toutes ses phases, en partant de ce principeque l'état social adapte tellement les hommes à ses besoins et les

déforme si bien que nulle part les hommes n'y sont semblables à eux-mêmes, et qu'elle a créé autant d'espèces que de professions; qu'enfon l'Humanité sociale présente autant de variétés que la Zoologie, ne doit-on pas faire crédit à un auteur aussi courageux d'un peu d'attention et d'un peu de patience? Ne saurait-il être admis au bénéfice accordé à la science, à laquelle on permet, alors qu'elle fait ses monographies, un laps de temps en harmonie avec la grandeur de l'entreprise?» [11, p. 78].

On voit que l'auteur des études de moeurs se veut plus que jamais philosophe. En juillet 1834 est d'ailleurs signé un traité prévoyant, sur le modèle de ces derniers, une édition de vingt volumes d'Etudes philosophiques, en cinq livraisons, s'étendant d'août 1834 à mars 1835. La manière en était, comme dans le cas des études de moeurs, largement nourrie par la reprise des anciens contes philosophiques, enrichi de nouveautés. Balzac s'installe ainsi de multiples façons dans un processus de relecture constante de ses oeuvres, qui conduit forcément à un effet, au demeurant voulu, d'homogénéisation de l'ensemble. Il retentit sur la production balzacienne extérieure aux études. Ainsi la réapparition de personnages dans des romans différents est de fait antérieure au *Père Goriot*. Mais c'est à partir de sa publaication, c'est-a-dire au début de 1835, qu'il devient systématique, et que Balzac non seulement réintroduit dans les fictions qu'il crée des personnages antérieurs de manière à les rendre reparaissants. Selon son ordre de lecture de *La Comédie Humaine*, le lecteur se fera des personnages qu'il y rencontre une idée très différente. Il peut les découvrir, ou les retrouver, parfois avec surprise. La découverte peut commencer par l'âge mûr, ou par la mort, ou l'enfance. De là une épaisseur du personnage balzacien, qui est bien celle de la vie. Certes, l'ampleur de l'oeuvre créée fait qu'en dépit de sa puissance mémoire son créateur n'a pu échapper à d'objectives contradictions internes [8, p. 100]. Mais les voyons-nous? Tous les personnages balzaciens ne seront pas reparaissants. Certains, et des plus vigoureux, resteront enfermés dans le récit qui rapporte leur destinée. Mais cela tient à leur nature.

Tout se passe comme si l'achevement en février 1837 de l'édition des études de moeurs lancée en 1833, l'avancement, plus chaotique, de celle des études philosophique, lancée en 1834, avaient libéré Balzac, ouvrant la voie à un nouveau progrès dans l'exécution de ses projets, définis avec une remarquable constance.

Son titre apparait pour la première fois sous la plume de Balzac dans une lettre de janvier 1840. Sans doute fait-il référence à *La Divine Comédie* de Dante, qui est un personnage *des Proscrits*, étude philosophique qui introduit *Le Livre mystique*. Aux origines de la modernités, Balzac place l'avenement de l'ère de doute, du rire rabelasien, en surtout du protestantisme, dont l'esprit révolutionnaire de contestation n'est que l'expression politique. Le temps des croyances et de ce qu'elles fondaient n'est plus. Autre est le monde qu'il appartient à l'artiste poète d'explorer aujourd'hui, d'expliquer, de montrer aussi à la postérité. Matérialisé, dominé par le jeu égoiste de l'argent et des intérêts, il peut s'ouvrir néanmoins à une forme d'au-dela, dont la science n'interdit pas l'hypotèse [8, p. 102]. Du titre finalement retenu par Balzac pour son oeuvre, on retiendra aussi l'ambition. Le sujet que se donne à traiter l'auteur d'un ouvrage ainsi nommé est à l'évidence sans fin.

La Comédie Humaine finira par aboutir. C'est le 2 octobre 1841 qu'est signé avec un ensemble de librairies emmené par Charles Furne le traité décisif par lequel Balzac leur concède «le droit exclusif d'imprimer et vendre ses oeuvres complètes, sous le titre général de *La Comédie Humaine*». En vertu du contrat, le monument, cette fois, prend concretèment chair, mais aussi impose sa loi. L'équilibre de l'ensemble appelle des compléments, non pas simplement à l'intérieur des séries, mais entre séries, dont certaines, n'existent qu'à l'état de titres. L'ampleur de ce qui existe déjà fait que le travail de relecture à entreprendre est sans commune mesure avec ce qu'il avait pu être précédement. Le gigantesque effort qui aboutit à l'achèvement des seize volumes de l'édition dite «Furne» de *La Comédie Humaine* accaparera le romancier jusqu'en novembre 1846 [9, p. 157]. Encore cet achèvement lui-même avait-il quelque chose d'illusoire. Car une production demeurait, qui pour des raisons variées, n'avait pu être prise en compte dans les catégories primitives. Sur son exemplaire personnel de l'édition «Furne», Balzac sera donc aussitôt conduit à prévoir des corrections, de nouveaux agencements en vue d'une édition nouvelle: c'est sur des indications de ce «Furne corrigé» que se fondent la plupart des éditions modernes de *La Comédie Humaine.* C'était forcément, d'une certaine manière, à titre provisoire que devait s'ajouter en 1848 à l'édition «Furne» un dix-septième tome, contenant La Cousine Bette et Le Cousin Pons: la vrai place de ces romans était ailleurs. Après la mort de Balzac, des textes inachévés durent rejoindre, à leur place prévue ou logique, le monument [10, p. 357]. On a vu parfois dans l'oeuvre balzacienne une création sans créateur, opérée comme malgré lui par un romancier qu'elle transcendait. On y verra bien mieux le fruit après tout abouti des efforts d'un homme qui se sentait avec raison du génie pour maitriser et structurer une création dont l'ampleur aurait conduit tout autre que lui à l'échec.

Pour conclure. Il y a quelque chose d'inaisissable dans l'univers balzacien. Dans une célèbre lettre à la duchesse d'Abrantès, l'homme disait de lui-même «qu'il renfermais dans ses cinq pieds deux pouces toutes les incohérences, tous les contrastes possibles; rien ne m'étonne plus de moi-même. Je finis par croire que je ne suis qu'un instrument dont les circonstances jouent». Il y voyait l'indice d'une prédisposition au métier du romancier. Tout ce dont il se sentait absolument sûr de lui, c'était de sa «sauvage énergie» et de son «horreur pour tout ce qui sent le joug».

Le monde qu'il a créé est pareillement contradictoire. On a souvent reproché à l'auteur de *La Comédie Humaine* d'y penser trop, et le reporoche n'est pas venu seulement de ceux pour qui il pensait mal. Mais que de fois, sans ses récits, la logique de l'intrigue dément celle du discours! C'est souvent pour lui le contradictoire – matérialisme et spiritualisme par exemple – qu'il faut penser. Aux yeux de l'observateur honnête, le réel est multiple en ses faces. Et en Balzac l'artiste aussi excelle à adapter ses prise aux formes diverses du réel qu'il entend saisir. Plutôt que l'inventeur d'une forme spécifique du roman, la critique voit aujourd'hui en lui le créateur agile de formes diverses de récits. Soucieux en sa création de se modeler sur les conceptions scientifiques de son temps, Balzac était un homme moderne. Il l'est resté [10, p. 360].

Liste des ouvrages consultés:

1. Abraham P. Recherches sur la création intellectuelle. Créature chez Balzac / P. Abraham. – Gallimard, 1931; rééd. 1949. – 198 p.
2. Ambrière Fargeaud M. Balzac et «La recherche de l'Absolu» / M. Fargeaud Ambrière. – Hachette, 1968, nouvelle édition augmentée, PUF coll. «Quadrige», 1999. – 288 p.
3. Bardèche M. Balzac romancier. La formation de l'art du roman chez Balzac jusqu'à la publication du «Père Goriot» / M. Bardèche. – Plon, 1940; Genève, Slatkine Reprints, 1967. – 315 p.
4. Bonard O. La peinture dans la création balzacienne. Invention et vision picturales de «Maison du chat-qui-pelote» au «Père Goriot» / O. Bonard. – Genève, Droz, 1969. – 258 p.
5. Delattre G. Les opinions littéraires de Balzac / G. Delattre. – PUF, 1961. – 159 p.
6. Frappier-Mazur L. L'expression métaphorique dans «La Comédie Humaine»/ L. Frappier-Mazur. – Klincksieck, 1976. – 247 p.
7. Jacques G. Paysages et structures dans «La Comédie Humaine» / G. Jacques. – Publications Universitaires, Louvain, 1976. – 369 p.
8. Michel A. Le réel et la beauté dans le roman balzacien / A. Michel. – Champion, 2002. – 179 p.
9. Nykrog P. La pensée de Balzac / P. Nykrog. – Copenhague, Munksgaard, 1956. – 267 p.
10. Vanoncini A. Figures de la modernité. Essai d'épistémologie sur l'invention du discours balzacien / A. Vanoncini. – José Corti, 1984. – 459 p.
11. Wurmser A. La Comédie inhumaine / A. Wurmser. – Gallimard, 1964; éd.définitive, 1970. – 366 p.

Висоцька Р.Р.
Національний університет «Львівська політехніка»

«ЛЮДСЬКА КОМЕДІЯ» ЯК ПРИКЛАД РАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ПИСЬМЕННИКА

Анотація
Стаття присвячена питанню створення "Людської комедії", метою якої був опис історії суспільних манер. Особливу увагу звернено на поняття порівняння людства з анімалією, яке визначається за зовнішнім виглядом і поведінкою, що показують способи життя, способи мислення та моральний характер індивідів. Ми також говоримо про реалістичний вимір, завдяки подробицям опису, стилю та суворістю свого судження щодо суспільства.
Ключові слова: опис, зв'язок, композиція, суспільство, звичаї, контекст.

Высоцкая Р.Р.
Национальный университет «Львовская политехника»

«ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ КОМЕДИЯ» КАК ПРИМЕР РАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ПИСАТЕЛЯ

Аннотация
Статья посвящена вопросу создания «Человеческой комедии», целью которой было описание истории общественных манер. Особое внимание обращено на понятие сравнения человечества с анималиею, которое определяется по внешнему виду и поведеним образа жизни, способом мышления и моральным характером индивидов. Мы также говорим о реалистичный измерение, благодаря подробностям описания, стиля и строгости своего суждения относительно общества.
Ключевые слова: описание, связь, композиция, общество, обычаи, контекст.

Vysotska R.R.
Lviv Polytechnic National University

«LA COMEDIE HUMAINE» AS AN EXAMPLE OF HUGE RATIONAL NETWORK

Summary
The article is devoted to the question of The Human Comedy which was to write a history of manners. A particular notion is put on the idea that humanity is comparable to inhumanity and defined by physical appearance and by behaviors that show ways of life, ways of thinking, and the moral nature of individuals. We also spoke of a realistic dimension, thanks to the details of the descriptions, the style, and the severity of its judgment on society.
Keywords: description, relation, composition, society, customs, story, context.

УДК 372.881.1

ТЕМА «TIME MANAGEMENT» НА ЗАНЯТТЯХ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В ВНЗ

Грачова І.В., Хорошилова Ю.О.
Національна академія національної гвардії України

Використовуючи матеріали, присвячені тайм менеджменту, та адаптуючи їх для викладання дисциплін «Основна іноземна мова (англійська)» та «Менеджмент», у цій статті ми пропонуємо модель викладання теми «Тайм менеджмент» англійською мовою. Вивчаючи матеріали з цієї теми, ми знаходимо окремі книги з тайм менеджменту, вправи, завдання, пов'язані з управлінням часом. Але ми не маємо жодної цільної структурованої методичної розробки з англійської мови, яка б могла висвітлити цю тему. Тому метою цієї статті є навести приклад, як можна доцільно викладати «Тайм менеджмент» на заняттях англійської мови у ВНЗ мовної та немовної спеціалізацій для забезпечення міждисциплінарних зв'язків та поглибленого вивчення англійської мови.
Ключові слова: управління часом, методи, час, менеджмент, план, ціль, завдання.

Постановка проблеми. У сучасному світі з безліччю можливостей кожній людині, в особливості молодій, потрібно бути ознайомленим з особливостями управління своїм часом. Тому термін «тайм менеджмент» уже надійно увійшов у наше життя у контексті тренінгів, занять з менеджменту та інше. У нашій роботі ми пропонуємо свій варіант викладання цієї теми англійською мовою.

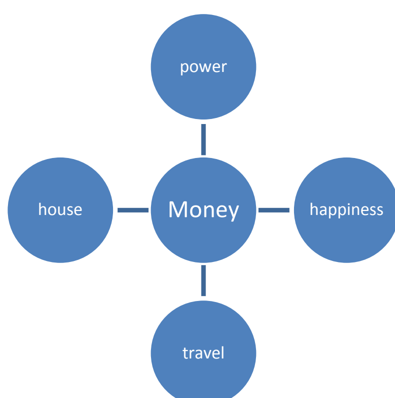
Аналіз останніх публікацій. Виділення невирішених проблем. Попередньо вивчаючи матеріали з цієї теми, ми знаходимо окремі книги з тайм менеджменту, вправи, завдання, пов'язані з управлінням часом. Ми не маємо жодної цільної структурованої методичної розробки з англійської мови, яка б могла більш менш доцільно висвітлити цю тему.

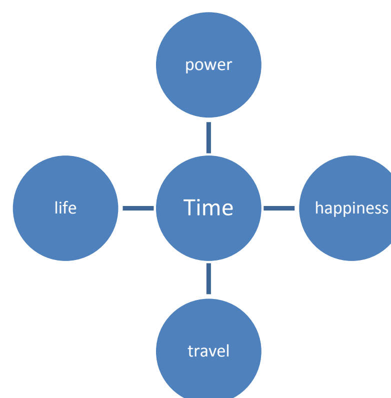
Метою цієї статті є навести приклад, як можна викладати «Тайм менеджмент» на заняттях англійської мови у ВНЗ мовної та немовної спеціалізацій для забезпечення міждисциплінарних зв'язків та поглибленого вивчення англійської мови.

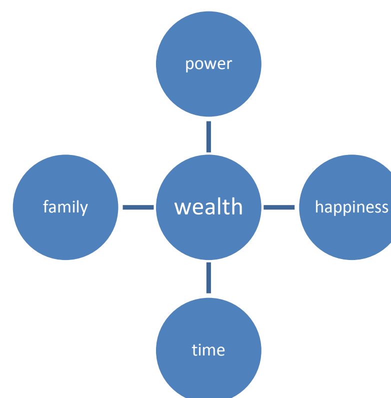
Виклад основного матеріалу. На початку заняття студентам пропонується порівняти поняття «час» (time), «гроші» (money) та «багатство» (wealth). Це може бути зроблено наступним чином:

Вправа 1. Студенти підбирають асоціативний ряд до заданих слів. Для цього доцільно було б представити ці терміни у вигляді схеми. Це може бути ряд іменників, дієслів, прикметників, пов'язаних із наступними поняттями:

Схема 1-3. Приклади

Вправа 2. Студентам пропонується розглянути декілька цитат відомих людей про гроші та час та обговорити цю тему. Приклад цитат:

1. "Time is more valuable than money. You can get more money, but you can`t get more time".

2. "If today were the last day of your life, would you want to do what you are about to do today?" Steve Jobs

3. "There is never enough time to do everything but there is always enough time to do the most important thing". Brian Tracy [1]

Таким чином ми переходимо до того, як важливо вміти планувати свій час та ставити перед собою цілі.

Вправа 3. Complete the sentences. Choose an appropriate word: *complain coworkers deadlines do gossip instead make newscaster on out waste up.*

Студентам пропонується заповнити пропущені слова у прикладі планів-обіцянок на наступний

рік: Every year I make New Year's resolutions. That means, "I promise myself that I will do these things." This year, I will improve my normal day:

• I will not stay up late. I will watch my favorite _____________________ on the 11:00 o'clock news. Then I will go right to bed at 11:30, and I'll turn _____________________ the light before midnight.

• I will get _________________ at 6:30 A.M. I will _________________ my exercises for a half hour.

• I'll ______________________ a good breakfast formyself. I will eat a piece of toast ______________________ of a donut or a muffin.

• I'll leave the house before 8:00 and get __________ the 8:10 bus. I won't be late for work.

• I will be nice to my ________________. I won't ________________ when things are not perfect.

• I will do all my work on time, and meet all my _______________. I won't _________ time in the coffee room or around the water cooler. I won't say bad things about anyone. Nobody likes a __________.

• I'm going to be perfect. Maybe I will get a nice promotion next year.

Вправа 4. Choose the correct form: 'Be going to' or 'will'

a Why are you writing in your diary?

I'll/I'm going to eat at that new restaurant in town on Friday.

b Have you planned your next holiday?

Yes, we'll/we're going to fly to Thailand on Wednesday!

c I can't hear the radio.

I'll/I'm going to turn it up for you.

d Do you prefer the red or black shoes?

I think the red ones *will/are going to look nicer with your new dress.*

e I plan to be a teacher.

I'll/I'm going to apply for a course as soon as I can.

f Sarah telephoned last night.

Will she/Is she going to come to the party on Saturday?

Вправа 5. Студенти заповнюють таблицю, складаючи план на сьогодні та відмічають, які справи вже зроблені:

Things to do today	**Completed**
1. .... 2.	

Вправа 6. The Future Continuous Tense. Студенти розмірковують, що робитимуть у цей час наступного року:

This time next year I'll:
be thinking about...,
be worrying about...,
be living in ...,
be planning to ...,
be wearing ...,
weigh ... .

Вправа 7. *Next year in order to improve my English I am going to* [1]:

- Read an English book.
- Listen to the radio in English
- Watch a movie in English with English subtitles
- Watch a DVD in my language with English subtitles
- Watch a DVD in English without subtitles
- Use an English-English dictionary
- Do online chat in English
- Write to a penfriend in English
- Listen to radio with an English speaking DJ
- Meet with a conversation exchange partner
- Do an internet search in English
- Write emails in English
- Read the lyrics of English language songs.
- Play language learning computer games
- Go through a list of new vocabulary I have learnt
- Listen to an English language audio guide in a museum
- Sing English language songs
- Record myself speaking English

Вправа 8. Match the first half of the sentence with the second half to make some New Year's resolutions.

a I'm going to give up	healthy food.
b I'm going to join	smoking this year.
c I'm going to	stop eating chocolate.
d I think I'll go	a gym in my town.
e Maybe I'll get	eat hamburgers.
f I'm going to eat	a new job.
g I'm not going to	on a diet.

Вправа 9. Choose appropriate resolutions for the next year. Prove your choice.

- Lose weight;
- Quit drinking;
- Quit smoking;
- Join a gym;
- Find a new job;
- Pay off debts;
- Be responsible, confident;
- Buy a house;
- Be open-minded, kind;
- Eat healthful food;
- Get organized;
- Don`t be late;
- Laugh more;
- Write a book;
- Balance my budget;
- Get married;

Вправа 10. There are different kinds of resolutions:

Personal

List at least two resolutions for your personal improvement

1.
2.

Family & Friends

List as least two resolutions that involve family or friends

1.
2.

Institute

List as least two resolutions about how you will improve in institute.

1.
2.

Вправа 11. A. Write your main goal on the line. Be specific.

My goal is _______________________________ .

B. Write a deadline for reaching your goal.

I will reach my goal by _____________________ .

C. Answer these questions.

1. What do I need to do to reach my goal?
2. What sacrifices am I willing to make?
3. On a scale of 1-10, how strong is my desire to achieve my goal?
4. What are the benefits of reaching my goal?
5. How will I encourage myself when I want to give up?
6. What will I say to people who tell me I can't reach my goal?
7. How can friends and family members help me achieve my goal?
8. Is there a local support group that I can join to help me achieve my goal?

Вправа 12. Goals I hope to achieve in the coming year (work, relationships, health...)

1.
2.

Behaviors that have caused problems for me in the past (e.g., excessive drinking, yelling/fighting)

1.
2.

Attitudes that have caused problems for me in the past (e.g., jealousy, impatience, unrealistic expectations)

1.
2.

From the list above, choose the most important, must-do/can-do items. Try to limit yourself to just five. Keep them realistic. Start with something you *know* you can do. Remember that pledging to *work on something may be more doable* than resolving to *get it done (that is, try "Look for a better job" rather than "Find* a better job").

- Resolution #1
- Resolution #2
- Resolution #3

Great, you've got resolutions. Next, think about how to actually get these things accomplished. What are the steps? For example, if you want to start exercising more, steps might include "Get running shoes out of the closet," "Set alarm earlier to make time for exercise," "Run a little every day." Again, keep it grounded in reality: try thinking up steps that you know you can actually get done.

Resolution #1: ______________________________

- Step 1
- Step 2
- Step 3

Висновок та пропозиції

Отже, у цій статті ми запропонували фрагмент заняття, присвяченого темі «Тайм менеджмент», що має за ціль не тільки покращити знання англійської мові та пов'язати їх із дисципліною «Менеджмент», але й розвинути мислення студентів, спонукаючи їх до практичного планування свого майбутнього життя.

Список літератури:

1. Грачова І. В. Викладання теми «Time Management» на заняттях з англійської мови у ВНЗ // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Мовна освіта фахівця: сучасні виклики та тренди» / НЮУ. – Х.:, 2018. – С. 21-24.
2. Scott Purdy. Time Management for Teachers: Essential Tips & Techniques. Write Time Publishing, 1999. – 147 p.

Грачева И.В., Хорошилова Ю.А.
Национальная академия национальной гвардии Украины

ПРЕПОДАВАНИЕ ТЕМЫ «TIME MANAGEMENT» НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗАХ

Аннотация
Используя материалы, посвященные тайм менеджменту, и адаптируя их для преподавания дисциплин «Основной иностранный язык (английский)» и «Менеджмент», в этой статье мы предлагаем модель преподавания темы «Тайм менеджмент». Изучая материалы по этой теме, мы находим отдельные книги по тайм менеджменту, упражнения, задачи, связанные с управлением временем. Мы не имеем никакой цельной структурированной методической разработки по английскому языку, которая могла осветить эту тему. Поэтому целью данной статьи является привести пример, как можно целесообразно выкладывать «Тайм менеджмент» на занятиях английского языка в вузах языковой и неязыковой специализаций для обеспечения междисциплинарных связей и углубленного изучения английского языка.
Ключевые слова: управление временем, методы, время, менеджмент, план, цель, задачи.

Hrachova I.V., Khoroshylova Yu.O.
National Academy of the National Guard of Ukraine

THE TOPIC "TIME MANAGEMENT" IN ENGLISH LANGUAGE CLASSES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Summary
Using the materials in the field of time management and adapting them for the teaching of the disciplines "Basic foreign language (English)" and "Management", in this article we offer a model of teaching the topic "Time management". Studying materials on this topic, we find separate books on time management, exercises, tasks related to time management. We do not have a single, structured English language instruction that could be used to highlight this topic. Therefore, the purpose of this article is to give an example how to teach Time Management in English classes in higher education institutions of language and non-language specialization in order to provide interdisciplinary connection and profound study of English.
Keywords: time management, methods, time, management, plan, goal, task.

УДК 821.161.2"19"Пилипенко (045)

МІСЦЕ С. ПИЛИПЕНКА У ВІТЧИЗНЯНОМУ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ XX СТОЛІТТЯ

Грачова Т.М., Мельничук І.В.
Маріупольський державний університет

Досліджено роль С. Пилипенка у національному літературному процесі XX ст. Зазначено вагомий внесок митця у тогочасну літературну полеміку. Визначено основні естетичні концепти автора стосовно перспектив розвитку вітчизняного літературного дискурсу. Виділено домінантні риси творчого почерку письменника у різних жанрових формах. Накреслено перспективи аналітичної оцінки творчості С. Пилипенка.
Ключові слова: дискурс, полеміка, стиль, літературний процес, періодика, національна культура.

Постановка проблеми. Постать С. Пилипенка в українському загальнокультурному просторі займає вагоме місце з огляду на його суттєвий вплив на розвиток вітчизняного літературного процесу 20-х рр. XX століття. С. Пилипенко – активний громадський діяч своєї епохи, що палко і самовіддано відстоював власні переконання як журналіст, фундатор літературної організації «Плуг», учасник літературної дискусії 1925 – 28 років XX століття. Він був автором низки художніх творів епічних жанрів, демонстрував свою естетичну оцінку дійсності, активізуючи увагу читачів на злободенних культурних проблемах тогочасної реальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Р. Мельників справедливо називає С. Пилипенка «однією з найвидатніших постатей часу» [4, с. 5]. При цьому слід зауважити, що аналітичні літературознавчі розвідки авторитетних учених (Ю. Лавріненка, В. Дончика, Ю. Коваліва, М. Шкандрія, С. Павличко та ін.) стосовно діяльності С. Пилипенка у мистецькому дискурсі початку XX століття мають здебільшого характер негативних нотаток з приводу естетичної позиції ідеолога «Плугу», яку він відверто декларував у полеміці з М. Хвильовим. На слушний погляд О. Мукомела, «нинішні літературознавці та культурологи здебільшого згадують ім'я Сергія Пилипенка тільки як фундатора «Плуга» з його «масовізмом», однобоко оцінюючи значення цієї організації та її керівника без коректив на тодішні соціально-політичні і духовні реалії української громадськості» [4, с. 6]. Однією із спроб подолати усталені багаторічні стереотипи сприйняття особи С. Пилипенка в українському літературознавстві є «Шкіц до портрета Сергія Пилипенка» Р. Мельниківа, де автор сподівається «бодай частково передати багатогранність його таланту та велич постаті» [4, с. 31].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. З огляду на потужний вплив С. Пилипенка на український літературний процес XX ст. та недостатню кількість неупереджених фахових розвідок стосовно його діяльності у різних сферах вітчизняного культурного простору автори статті вважають за доцільне акцентувати увагу на основних естетичних концептах митця, що мали втілення на сторінках його художніх текстів.

Мета статті. Мета роботи – об'єктивно визначити місце С. Пилипенка у національному літературному просторі XX ст. Основними завданнями автори статті бачать неупереджену оцінку творчого спадку С. Пилипенка з акцентом на стильових особливостях автора у контексті поточного літературного процесу.

Виклад основного матеріалу. Соціокомунікативна та культурна сфери суспільно-політичного життя України 20-30 років XX століття – явище багатовекторне, полісемантичне. Періодика цього періоду була тим медіасуб'єктом, що відображав специфіку вітчизняного літературного процесу у його багатовимірності, надавав реципієнтам інформаційне поле щодо полемік і дискусій, ідеологічних та естетичних канонів літературних організацій, отже формував ціннісно-функціональний та комунікаційний статус літератури. Активна журналістська діяльність С. Пилипенка разом з його однодумцями й опонентами допомогла загостренню на сторінках тогочасних періодичних видань багатьох концептуальних питань стосовно шляхів розвитку національної культури. Одним з актуальних питань, що у полемічному дискурсі набуло широкого висвітлення з боку митців загалом і С. Пилипенка зокрема, стало визначення шляхів розвитку української літератури із збереженням національної автентичності.

З позицій новітнього літературознавства, що прагне «спробувати прочитати по-новому, без колишніх упереджень і нав'язливих стереотипів літературний процес 20-х років, позбутися застарілих оцінок і висновків» [1, с. 17], ідеологічна та естетична позиції керівника Спілки селянських письменників була неоднозначною. З одного боку, «масовім» і «просвітянство», бажання «нагодувати» читача «звичайним чорним хлібом» (літературою, що має чітко регламентовані ідеологічні орієнтири та вимоги щодо змісту і форми художнього твору); з іншого боку, залучення широкого кола творчої молоді до літературної справи, видання масових серій художньої літератури, популяризація українських письменників на сторінках плужанських видань тощо.

У процесі літературної дискусії 20-х років XX ст. С. Пилипенко активно декларував свої естетичні константи у статтях, нотатках, рецензіях, документах, що регламентували діяльність Спілки селянських письменників «Плуг». У статті «Підсумки літ дискусії 25/26 року» автор зазначив, що літературна дискусія «коріння свої має в далекому минулому і являється по суті новим етапом тих суперечок про шляхи розвитку культури на Вкраїні, що точилися між найкращими проводирями українського культурно-громадського життя ще 70 років тому...» [4, с. 444].

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

І хоча С. Пилипенкові опоненти часто дорікали неуважність до художньої якості витворів словесного мистецтва, сам автор позитивною стороною дискусії відзначив «підвищення вимоги щодо кваліфікації художніх творів», поликання до «самоудосконалення, вдумливої поглибленої праці» письменників [4, с. 446]. Маючи за мету задоволення «культурних потреб робітничо-селянських мас України» [4, с. 390] ідеолог плужан прагнув «більше досконалості, більше мистецьких досягнень, майстерства» [4, с. 390], коли йшлося про письменницьку діяльність. С. Пилипенко наполегливо декларував власну ієрархію естетичних вимог, що висувалися до художнього твору як мистецького явища. Одним з пріоритетів автора була читабельність художнього словесного тексту, його доступність широкому колу читачів, більша частина яких, на думку митця, ще не мала відповідного загальнокультурного потенціалу.

На сторінках Ідеологічної платформи «Плугу» С. Пилипенко з однодумцями зауважив фундаментальні вимоги щодо змістових і формальних ознак художнього твору. Маючи за мету «організувати психіку й свідомість трудових мас» [4, с. 603], плужани орієнтувалися у художній творчості на створення широких картин із життя революційного селянства. Підкреслюючи домінування соціального змісту художнього твору, С. Пилипенко декларує прагнення до створення єдиного образу (носія відповідного змістового навантаження), що протягом твору має динамічно розгортатися. Інші, другорядні «роздрібні» образи, на думку автора, будуть лише зайвою «мозаїчною орнаментовкою», що буде «розгублювати увагу» читачів.

Визнаючи, що «гармонійна художня синтеза змісту й форми дає найвищі, найліпші зразки мистецької творчости» [4, с. 603], С. Пилипенко підкреслює необхідність наближення форми творів «до найбільшої широти, простоти й економії художніх засобів» [4, с. 603]. Пов'язуючи зміст художнього тексту в переходову революційну добу з різними формами класової боротьби (у дусі часу), ідеолог плужан прагне урізноманітнити зміст художніх текстів, а відповідно й «вибір художніх засобів для оформлення того змісту» [4, с. 603]. При цьому С. Пилипенко наголошує на доцільності використання художнього досвіду попередників (репрезентантів вітчизняного і світового літературного дискурсу).

Протиставляючи свою естетичну концепцію у плані форми художнього твору позиції футуристів, символістів, імажиністів, фундатори плужанства заперечують «культивування форми», відкидають надмірне захоплення ритмом, фонічними засобами як самоціллю, бо це, на їх погляд, негативно впливатиме за зміст художніх текстів. З метою створення «нової синтетичної форми революційної пролетарської літератури» [4, с. 604] теоретик «Плугу» прагне виявити її нові принципи і типи «шляхом практичного оволодіння старими літературними формами й перегартуванням їх у новому клясовому змісті» [4, с. 604].

З позицій сучасної науки ідеологічні й естетичні пріоритети С. Пилипенка, звичайно, потребують суттєвих коригувань. Однак давати їм об'єктиву оцінку можна лише з огляду на період декларування, з урахуванням специфіки літературного, соціального, політичного життя означеного періоду.

Теоретичні константи С. Пилипенка мали практичне втілення на сторінках його художніх текстів. Творча спадщина митця жанрово репрезентована байками, оповіданнями, новелами, гуморесками. Його твори здобули схвальної оцінки Олександра Олеся, Майка Йогансена, Івана Сенченка, Г. Майфета, О. Ладена.

З 1918 року ім'я С. Пилипенка у вітчизняному літературному процесі асоціюється, перш за все, з байкарською практикою (улюбленою жанровою формою автора), що дозволила письменнику «вплинути на формування світогляду якнайширших кіл малописьменного й неписьменного люду» [4, с. 20]. Безумовно, привертає увагу той факт, що на сюжетному рівні байка С. Пилипенка повністю відійшла від Езопової. Сюжети байок С. Пилипенка є цілком оригінальними та злободенними. В основному байкарський спадок автора має соціальну, політичну та морально-етичну спрямованість. Зокрема, тематика байки «Два коні» знаходиться у соціально-політичній площині, оскільки мораль її пов'язана з народами, що маючи різні стартові умови і можливості, змушені підкорятися умовам і нести тягар спільних проблем. Прозорою є алегорія байки «Нарада раків», де в образі щук автор відтворив панство, а в образі карасиків – безпорадних селян. Мораль байки – «панів усіх – мітлою» [4, с. 322] є злободенною. У байці «Мандат» С. Пилипенко порушив ще одну з актуальних тогочасних проблем – влади формального ідеологічного папірця (мандата) над людиною. Байка «Петрусева хата» розвінчує ідею кардинального оновлення, що межує з бездумною деструкцією. Ця концепція мала своїх прихильників у тогочасному суспільстві.

У морально-етичній площині можна трактувати зміст балад «Чабаненко», «Отара», «Гусак і Ластівка», де С. Пилипенко акцентує увагу читачів на проблемах нездорових амбіцій, пихатості формальних лідерів, поверховості і легковажності у справах. Складається враження, що сюжетні колізії цих творів мають автобіографічні алюзії, пов'язані з професійною діяльність митця. Особливо голосно цей акцент звучить у байці «Допомога». Цей твір має розлогий сюжет, динамічність якого досягається, в основному, за рахунок мовної партії персонажа. Мораль байки, порівняно з іншими творами цього жанру, також детально прописана автором. Враховуючи підсилену експресивність художнього тексту, стає зрозумілим, що С. Пилипенко порушив у байці «Допомога» одну з тих проблем, що автора стосувалася безпосередньо – складних відносин між літераторами і критиками у тогочасному літературному процесі. С. Пилипенко виступає у творі на підтримку письменника, чия творча діяльність знаходиться під ретельним (фатальним) контролем зі сторони критика. Помітно при цьому, що відмежуватися від «товариської» допомоги «любого критика» ліричний герой не може. Окремі деталі байки вказують читачеві на домінантні тенденції тогочасного літературно-критичного дискурсу – пошук серед літераторів «ухилистів» та тих, хто наважується виступати проти «керівництва». Не дивно, що у цих умовах митець у байці С. Пилипенка змушений в очікуванні критики «тремтіти, як лист» [4, с. 331].

Байкарська спадщина Сергія Пилипенка стала наочною ілюстрацією естетичних переконань автора (орієнтація на масового читача, соціальна ідейно-тематична спрямованість, прозорість і динамічність сюжету, простота засобів увиразнення художнього тесту).

Прозовий художній доробок С. Пилипенка має більшу художню цінність порівняно з байками. І. Сенченко слушно поставив прозу письменника в один ряд з кращими репрезентантами тодішнього прозового дискурсу. Рецензії О. Ладена (1928 р.) [2] і Г. Майфета (1930 р.) [3] на прозову збірку С. Пилипенка «Тисячі в одиницях» також містять цілком позитивну оцінку естетичної якості художніх текстів письменника. Критики відзначили наявність у творах С. Пилипенка ясного сюжету, що відповідає принципам художньої правди, чіткої композиційної побудови, добре розроблених психологічно вмотивованих образів-персонажів. З огляду на вищезазначене автори рецензій акцентують увагу на тому, що С. Пилипенко – прозаїк відзначається читабельністю, оскільки його художні тексти здатні викликати естетичне задоволення як у підготовленого читача (інтелігента), так і недосвідченого селянина.

Деякі прозові твори письменника, на думку авторів статті, заслуговують окремої читацької уваги. Зокрема, прикладом оригінального художнього осмислення теми кохання є оповідання «Любовні пригоди». Вічна для світового художнього дискурсу тема «маленької людини», у душі якої вирують космічні пристрасті, вирішується С. Пилипенком досить цікаво. Сюжетно-композиційна організація твору (два листи і лаконічні коментарі до них) дозволила письменнику максимально повно розкрити основну ідейно-тематичну, емоційно-настроєву концепцію художнього тексту. Авторові блискуче вдалося намалювати повний психологічний портрет як мінімум двох персонажів – закоханого у редакційну машиністку Карпа Макаровича та його дружини. Оповідання не переобтяжене подробицями з життя героїв, картинами побуту, інтер'єрними деталями; навіть мовна партія персонажів максимально обмежена автором. Листи у творі несуть на собі основне емоційно-змістове навантаження. Саме з них читач дізнається про те, що «завжди сумитний, з повільними хуторянськими рухами, опецькуватий чоловічок, із брезькуватим, невиразним обличчям гемороїдального молодшого бухгалтера якогось підвалу якоїсь дрібної господарчої установи» [4, с. 55] шаленіє від неподільного кохання. Авторові повною мірою вдалося передати силу почуттів Карпа Макаровича, його мрії і сподівання. Художньо довершено показано у творі стан людини, у безрадісне життя якої увірвався «метеор» кохання.

У другому листі – майстерно змальовано трагедію зрадженої жінки, що захищає свій родинний затишок («сурогат сумирного життя», «міраж приязні, кохання» [4, с. 60]) із скаженою пристрастю. Вона також кохає, однак її почуття задушене побутом, життєвими проблемами. Авторові вдалося глибоко зануритися у психологію жінки, що страждає від ревнощів, переляканa від можливості втрати ілюзії родинного щастя.

С. Пилипенко показав сильні характери і глибокий родинний конфлікт у міщанському середовищі початку ХХ століття максимально точно і психологічно переконливо. Художньо довершено вдалося митцеві відтворити стан максимального душевного і фізичного збудження людини, коли почуття виходять з-під контролю і вона здатна на імпульсивні рефлексії.

Слід зауважити, що в українському прозовому дискурсі авторів, твори яких орієнтовані на широкий читацький загал та мають при цьому безперечну художню цінність, не багато.

Висновки і пропозиції. С. Пилипенко – митець широкого культурного діапазону, знакова постать літературного процесу початку ХХ ст., творча спадщина якого досі не набула належної літературознавчої оцінки. Перспективними можна вважати літературознавчі розробки, що безпосередньо мали б предметом осмислення конкретні художні твори автора різних жанрових варіантів під кутом зору їх стильової своєрідності. А також, на думку авторів статті, повної ґрунтовної наукової оцінки потребує громадська та журналістська діяльність С. Пилипенка з огляду на його значний внесок у літературний процес початку ХХ століття.

Список літератури:

1. Двадцяті роки: літературні дискусії, полеміки. Літературно-критичні статті. Упоряд. В.Г. Дончик. – К.: Дніпро, 1991. – 366 с.
2. Ладен О. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань. Вид-во «Укр. Робітник», 1928 / Молодняк. – 1928. – № 10.
3. Майфет Г. [Рецензія на книгу] Пилипенко С. Тисячі в одиницях: Збірка оповідань / Друге, доповнене видання. – Х.: ДВУ, 1929 // Червоний Шлях. – 1930. – № 3. – 227 с.
4. Пилипенко С. Вибрані твори / Упоряд., передм., прим. Ростислава Мельникова. – Київ: Смолоскип, 2007. – 887 с.
5. Хвильовий М. Твори: У 2 т. / Микола Хвильовий. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – 925 с.

Грачова Т.Н., Мельничук И.В.
Мариупольский государственный университет

МЕСТО С. ПИЛИПЕНКО В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ОБЩЕКУЛЬТУРНОМ ПРОСТОРЕ ХХ ВЕКА

Аннотация
Исследована роль С. Пилипенко в национальном литературном процессе ХХ века. Определен существенный вклад мастера в литературную полемику того времени. Виделены основные эстетические концепты автора относительно перспектив развития отечественного литературного дискурса. Определены доминантные черты творческого почерка писателя в разных жанрових формах. Выделены перспективы аналитической оценки творчества С. Пилипенко.
Ключевые слова: дискурс, полемика, стиль, литературный процесс, периодика, национальная культура.

Grachova T.N., Melnichyk I.V.
Mariupol State University

S. PILIPENKO'S PLACE IN THE NATIVE GENERAL CULTURAL SCOPE OF THE 20TH CENTURY

Summary
There is studied the role of S. Pilipenko in the national literary process of the twentieth century. There is determined a significant contribution of the master to the literary polemics of that time. There are identified the main author’s aesthetic concepts relative to the prospects for the development of the native literary discourse. The dominant features of the writer's creative writing in different genre forms are defined. There are highlighted the prospects of an analytical assessment of S. Pilipenko's creative work.
Keywords: discourse, polemics, style, literary process, periodicals, national culture.

УДК 81'373.612.2

МЕТАФОРИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ БІАТЛОНУ У СПОРТИВНОМУ КОМЕНТАРІ

Мандич Т.М.
Херсонський державний університет

У статті розглянуто проблему недосконалого вивчення мовлення україномовних спортивних коментаторів. Звернено увагу на метафору як ключовий засіб образного відтворення спортивних подій. Зафіксовано й схарактеризовано метафори, що репрезентують біатлон, трансльований сайтом Xsport.ua. Систематизовано зібраний матеріал за допомогою методу метафоричного моделювання.
Ключові слова: біатлон, метафора, метафорична модель, пряма трансляція, спортивний коментар.

Постановка проблеми. Україномовні засоби масової комунікації активно висвітлюють матеріали спортивної тематики, що є рейтинговими медійними продуктами серед споживачів інформаційно-аналітичного контенту. На відміну від друкованих видань, тексти яких регулярно підлягають лінгвістичним аналізам, варто звернути увагу на мовлення спортивних коментаторів, які, працюючи в режимі «онлайн», повністю залежать від перебігу подій, тому повинні оперативно пояснювати дії спортсменів без можливості змінити чи виправити текст. Тривале спостереження над коментаторським мовленням показало: коментарі часто побудовані на образних висловлюваннях, що переважно реалізовані у формі метафор.

Дослідниця спортивного дискурсу О.Малишева говорить: ««Спорт» може бути названим концептосферою – сукупністю концептів, безпосередньо чи опосередковано зіставлених із відповідним видом людської діяльності» [2]. Єдиного переліку концептів, що складають концептосферу «спорт», на думку вченої, не існує, адже ця система різнотематична та розгалужена. У широкому розумінні структурними елементами концептосфери «спорт» можна назвати концепти окремих видів спорту. Метафоричне мовлення коментаторів – один із способів вербалізації концепту, що відтворює фонові знання та надає нову інформацію про трансльований вид.

Вважаємо за потрібне проаналізувати способи вербалізації концепту «біатлон», адже це один із найпопулярніших зимових видів спорту в Україні: успіхи вітчизняних біатлоністів привертають увагу вболівальників і медійників, а фізико-географічне розташування нашої держави сприяє розвитку багатьох різновидів гірськолижного спорту. Перераховані фактори є причинами того, що біатлон регулярно транслюють і на телебаченні, і на спортивних сайтах із онлайн-мовленням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення в засобах масової комунікації пов'язаної з біатлоном інформації передбачає проникнення до лексичної системи сучасної української мови нових одиниць. На сьогодні науковці активно вивчають термінологію цього виду спорту, що спостерігаємо у працях О. Очеретович. На переконання дослідниці, «біатлон, як і будь-який інший вид спорту, має свою систему термінологічних найменувань, професійну лексику й жаргон, що обумовлює необхідність ретельного вивчення, лінгвістичного аналізу й лексикографічної фіксації термінології» [3, с. 90].

Метафоричну репрезентацію біатлону розглядали закордонні дослідники на матеріалі іншомовного спортивного дискурсу, зокрема знаходимо розвідки Н. Лабзо, К. Стефановської, О. Уланович. Оскільки фахівці зазначають, що «дискурсоутворювальною ланкою будь-якого спеціального дискурсу, яким, зокрема, є спортивний дискурс, виступає комплекс спеціальних метафор, семантика, прагматика та асоціативне поле яких дещо відмінні в різних лінгвокультурах» [1, с. 211], то вбачаємо потребу у вивченні метафор, що функціюють в україномовних біатлонних трансляціях, із метою отримати відомості для характеристики вітчизняної лінгвокультури.

Про важливість метафор для змістового наповнення текстів у спортивному дискурсі та їхнього стилістичного оформлення лінгвісти говорять так: «Метафоризація спортивного дискурсу, яку спостерігаємо у значному збільшенні масиву метафор у текстах спортивних репортажів, демонструє фактично безмежний потенціал мовної метафори як інтерпретативно багатошарового, витонченого та виразного інструменту спортивної риторики» [4, с. 129]. Отже, метафоризація у спортивному дискурсі – явище часте та динамічне, таке, що демонструє можливості нашого мовомислення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Метафорична репрезентація концепту «біатлон» в україномовному медійному просторі досі не була предметом вивчення, тому аналіз коментаторських метафор у прямих трансляціях цього виду спорту є актуальною проблемою сучасного мовознавства.

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є визначення донорських сфер, що запозичують свої ознаки для подання знань про біатлон у нових категоріях, і формування системи метафоричних моделей, що містять утворені у спортивному дискурсі нові лексико-семантичні варіанти слів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Змагання з біатлону завжди сповнені елементами несподіванки, адже спортсмени залежать від технічної підготовки свого спорядження та погодних умов. Із названих причин трансляції емоційні та непередбачувані, а це впливає на мовотворчість коментатора. Аналіз спортивних коментарів засвідчує: концепт «біатлон» вербалізовано метафорами з моделей, більшість яких репрезентує й інші види спорту, що визначені в наших попередніх розвідках.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Ключовою моделлю антропоморфного типу є макромодель **біатлон – людина**, представлена низкою традиційних для спортивного дискурсу фреймів. Фрейм ***дія людина*** містить метафори, що порівнюють діяльність спортсмена з більш виразними діями, неможливими на момент опису подій. Через різний характер озвучених коментаторами дій виділяємо слоти:

· **нанесення шкоди:** *Мартен Фуркад Савицького **трощить** тут по дистанції (11.02.17 р.); Накручує темп, накручує і накручує темп, жорстоко знущаючись, **розриваючи** суперників <...> Мартен Фуркад (22.01.17 р.); **Затоптали** Діму, **затоптали**, пройшли його на віражі (15.01.17 р.);*

· **перебування у просторі:** *І Антон Шипулін також не може під'їхати до лідерів, він **повзе**, **повзе**, умовно кажучи, разом із Дмитром Підручним (22.01.17 р.); **Відсиджується** за спиною Марі Дорен (11.12.16 р.); Поки що вона **прилипла** до Вірер (22.01.17 р.); За ним **висить** Бармоліні (18.02.17 р.).*

Деякі особливості гірськолижної траси, організацію групи спортсменів, які долають дистанцію, або недоліки в роботі біатлоністів коментатор порівнює з організмом і розладами його функціювання. Фрейм організм складається з кількох слотів:

· **анатомічні особливості:** *Тримається добре траса, незважаючи на те, що **залисини** є навколо траси (09.12.16 р.); Джима підтягнулася трошки більше до **голови** цієї групи (18.12.16 р.);*

· **захворювання та лікування:** *Зараз кількість **валідолу** зменшилась у аптечках німецьких вболівальників (22.01.17 р.); Сьогодні зі стрільбою не складається – це, мені здається, **симптоматична** картина для всіх німкень (19.01.17 р.); Цей **синдром** перемоги може вплинути на всіх (17.02.17 р.).*

Фрейм ***психологічний стан*** поступається у продуктивності, але такі метафори дають вичерпну характеристику емоційному налаштуванню спортсменів на боротьбу. Напр.: *Матвій Єлісєєв – переможець кубку IBU, **загартований в психологічних війнах** за місце у складі збірної Росії, також проривається в топ-10 (09.12.16 р.).*

Зразками метафор артефактного типу є одиниці, що номінують предмети, створені людиною. Логічною для швидкісного виду спорту, де спортсмени пересуваються за допомогою спеціального спорядження, видається модель **біатлон – транспорт**. У фреймі ***рух транспортного засобу*** фіксуємо активне вживання дієслів на позначення переміщення. Напр.: *Доротея Вірер **вирулює** віраж третьою (22.01.17 р.); По 15-20 секунд на двокілометрових колах Кайса Маккаряйнен **привозить** (12.01.17 р.).*

Фрейм ***елементи транспортного засобу*** представлено найменуваннями деталей та асоціаціями з деякими іншими видами спорту, що передбачають використання транспорту. Напр.: *Можливо, це відпочинок, **сівши на колесо** Шипуліну, але виглядає він важкувато (10.12.16 р.); **Скинути з колеса**, велосипедною мовою, Вірер не вдається (22.01.17 р.).*

Про потужність та майстерність спортсменів коменатори говорять метафорами з фрейму ***транспортний засіб***, де технічні параметри названих засобів пересування чи їхнє функційне призначення схожі на рівень підготовки біатлоністів і роль, яку вони відіграють на трасі. Напр.: *Зараз Підгрушну використовують як паротяг (12.01.17 р.); Починає контратакувати – бере на себе роль **локомотива** (18.12.16 р.); Фуркад – **машина**, Бьо маже, Бьо – **не машина** (12.02.17 р.).*

Типовою моделлю соціоморфного типу є **біатлон – війна**. Принципова боротьба із суперниками та погодними умовами, наявність зброї та мішеней, фізична і моральна витривалість учасників змагань, націленість на переможний результат – ті фактори, що пояснюють активне вживання метафор військової тематики. Розмежовуємо одиниці, що характеризують конкретне біатлонне змагання, біатлоністів та інструменти протистояння чи місце розгортання умовного збройного конфлікту.

До фрейму ***військовий конфлікт*** зараховуємо такі метафори: *Хочеться інтриги в цій **битві** (09.12.16 р.); **Штурм** завершується на 300 м., а попереду – ще 200 м (05.01.17 р.); Німецька **облога** лідерки збірної Чехії (21.01.17 р.); Перед тим, як люди добіжать до вогневих рубежів, починається справжня біатлонна **баталія** (20.01.17 р.); Там така **військова нарада**, наскільки штрафувати Мартена Фуркада (19.03.17 р.); 6 секунд **завоював** собі Андрій Расторгуєв (18.02.17 р.).*

У фреймі ***військовик*** розміщено такі коментаторські метафори: *Марта Олсбю – одна з найкращих **снайперів** норвезької збірної (10.12.16 р.); **Бойовий склад** у збірній Німеччини (22.01.17 р.); Ніколь Гонтьє – мабуть, все-таки **збитий льотчик** (12.01.17 р.); Це з категорії біатлонних **бойовиків** – вона не втрачає свідомість (17.02.17 р.); У Австрії взагалі така команда **ветеранів** (18.02.17 р.).*

Для фрейму ***елементи військового конфлікту*** характерні такі метафори, як: *Юля закриває всі **амбразури** (17.02.17 р.); Навіть у Кореї є зміни: людей більше, ніж 4 **бойові одиниці** (12.01.17 р.); Подивіться, що робить, – **кулемет** (17.02.17 р.).*

Стилістичного забарвлення спортивним коментарям додають метафори з моделі **біатлон – історія**. Журналісти покликаються на постатей і явища різних епох і культур. Кожний ужитий лексичний еквівалент понять давнини відтворює атмосферу вказаного історичного періоду, чим урізноманітнює репортаж. Напр.: *Варвинець йде **піонером**, розчищаючи сніг по колу (15.02.17 р.); 7 секунд програти – це **подвиг** майже **лейтенанта Гастелло** (10.02.17 р.); Хто це у нас **Камікадзе** – біжить останній? (10.12.17 р.); Ну, і треті **дуелянти** приїхали, поки без промахів (10.12.16 р.); Кайса не кинулася одразу **рубати шашкою** по голові (12.02.17 р.).*

Естетичності спорту додають метафори, що належать до моделі **біатлон – мистецтво**. У прямих трансляціях фіксуємо лексеми з галузей живопису, літератури та музики. Такі вербалізатори характеризують спортсменів чи оцінюють наслідки їхніх дій під час проходження дистанції. Напр.: *Ось така статистика: не знаю подобається вона чи не подобається, не **Мона Ліза** все-таки, але людина виграє (18.12.16 р.); У Юлі невеличке **намалювалося** відставання (27.11.16 р.); Друге коло, наскільки було у Діми Підручного, – я думаю, що це така **проба пера** <...> (11.02.17 р.);*

Малюночок інший був гонки (22.01.17 р.); Кайса Маккаряйнен очолює групу погоні за Лаурою Дальмаєр, яка іде ***соло*** *(12.02.17 р.).*

Лідери біатлонних гонок, отримавши значну перевагу над суперниками, дозволяють собі гру на публіку. Спортсмени, упевнені в перемозі, ще на трасі припиняють працювати на повну силу. Таку поведінку коментатори описують метафорами з моделі **біатлон – відпочинок**. Напр.: ***Променад*** *у Мартена Фуркада (11.12.16 р.);* ***Прогулянковим*** *трошки темпом іде Фуркад – можна нарватися (10.12.16 р.).* Деякі елементи відпочинку можуть характеризувати і умови змагань, зокрема рельєф гірськолижної траси. Напр.: *Вони просто летять незважаючи на те, що* ***американські гірки*** *на трасі (09.02.17 р.).*

У ситуаціях, де має місце ризик спортсменів, певний тактичний розрахунок сил, реалізація наміченого плану, донорською сферою виступають гроші, тому фіксуємо модель **біатлон – фінанси**. Напр.: *Останнє коло, коли бігти* ***на всі гроші*** *(12.01.17 р.); Вона так Марті Олсбю віддала* ***на відкуп*** *перше коло (09.02.17 р.).* Про відношення між спортсменами чи федераціями або зобов'язання однієї зі сторін коментатор говорить, теж використовуючи лексеми з площини економіки та бізнесу. Напр.: ***Позичили*** *українці біатлоністок Молдові (06.01.17 р.).*

Легкими для декодуванння є метафори з моделі **біатлон – побут**. Глядач незалежно від рівня своєї обізнаності в біатлоні зрозуміє поняття зі сфери повсякденного життя, що називають господарські предмети чи типові для побуту дії. Напр.: *Немає тієї* ***м'ясорубки*** *серед спортсменів, коли тебе масово обганяють на вогневому рубежі (19.01.17 р.); Це спортсменка, яка пройшла* ***горнило*** *всіх поразок і перемог (11.12.16 р.); Все перевернути,* ***переорати*** *цю трасу, але виграти медаль (18.02.17 р.).*

Дотичним до побуту доменом-джерелом, але таким, що заслуговує на виділення окремої моделі, є кулінарія. Стан гірськолижної траси, розташування біатлоністів на дистанції, хибні постріли на вогневих рубежах асоціюються з назвами продуктів харчування і страв у моделі **біатлон – кулінарія**. Напр.: *По цій* ***каші*** *біжить Ерік Лессер – віримо в* ***кашу!*** *(16.02.17 р.); В технічних діляночках формується оця довга нитка, довга* ***ковбаса,*** *яка трошки більше розтягується на інших трасах (22.01.17 р.); Четвертий постріл іде* ***в молоко*** *(06.01.17 р.).* Лексеми, тематично пов'язані з причиною та процесом уживання їжі, можуть вербалізовувати психологічний стан спортсменів, що відбивається на їхній мотивації, або ж називати наслідки конкретних дій, спрямованих на виконання плану під час гонки. Напр.: *Тут тотальний просто* ***голод*** *в жіночій збірній (06.01.17 р.); Кайса Маккаряйнен* ***з'їла*** *вже майже 10 секунд за ці 700 метрів (10.12.16 р).*

У практиці коментування будь-яких змагань є звернення журналістів до інших видів спорту, оскільки вони постачають поняття, що точно пояснюють ситуацію, зокрема й біатлонний епізод. Модель **біатлон – різні види спорту** ілюструємо лексемами, запозиченими з донорських сфер картярських ігор і шахів, де треба демонструвати інтелектуальну підготовку та вміння прораховувати перебіг подій наперед. Напр.: *Як і прогнозували ми, дуже багато змін,* ***перетасувалася колода:*** *Джима з 28-го на 8-ме місце піднімається (10.12.16 р.); Зробила* ***гросмейстерську*** *паузу на вогневому рубежі (10.12.16 р.).*

Концептосфера «спорт» загалом вербалізована нерівномірно. Найпасивніше коментатори продукують метафори природоморфного типу. Концепт «біатлон» як складова концептосфери «спорт» текстуалізується за подібною схемою. Тож нерукотворний навколишній світ відтворено лише кількома метафорами з моделі **біатлон – фауна**. Порівняння спортсменів із тваринами необхідне для характеристики претендентів на перемогу та оцінки якості їхніх дій. Напр.: *Не пропускають з п'яти обоє, і один за одним* ***тигри*** *пішли (09.02.17 р.); Вона сьогодні таким собі* ***зайцем*** *буде працювати, і всі будуть на неї орієнтуватися (06.01.17 р.).*

Особливу увагу звертаємо на поширені метафори, що відбивають специфіку біатлону. Про роботу на трасі, підлаштування під погодні умови чи про вплив зовнішніх факторів на біатлоністів коментатори, як правило, говорять образно. Напр.: ***На вітер*** *треба* ***лягати*** *і стріляти, відчувати його (17.02.17 р.); Хвилину програв Дмитро Підручний –* ***накрила*** *знову його* ***висота*** *на його улюбленій трасі (22.01.17 р.).*

Міжособистісний контакт біатлоністів передбачає застосування технічних прийомів щодо суперників. Метафоричне найменування таких прийомів поступово втрачає свою образність, оскільки регулярно вживається, позначаючи блокування опонента на трасі. Напр.: *Хоча його двоє росіян* ***закрили в коробочку,*** *але може він з коробочки нахрапом вискочити (18.12.16 р.).*

Через те, що значна частина біатлонних змагань складається з лижних гонок, коментатори метафорично описують дистанційну та швидкісну складову. Напр.: *...****розбіглися лижі*** *у Юлії Джими під кінець гонки (11.02.17 р.).* Образно пояснюють і здобутий на дистанції час. Напр.: *Практично хвилину* ***везе ногами*** *Лізі Хаузер Лаура Дальмайєр (19.01.17 р.);* ***Ногами*** *Юля на першому колі* ***програла*** *(10.12.16 р.).*

Про результати стрільби на вогневому рубежі коментатори говорять, згадуючи циферблат годинника. Для того, щоб глядачі зрозуміли кут похибки, спортивний журналіст називає умовні години, при яких стрілки механізму розташовані в такому ж положенні, як і куля відносно центру мішені. Напр.: *Дивіться,* ***на п'ять годин пішов постріл*** *(19.02.17 р.).*

Загальні підсумки біатлонних змагань теж можуть бути метафорично вербалізованими. Одним із етапів нагородження є проведення квіткової церемонії для тих, хто здобув 4–6 місця, яку коментатори часто вводять у метафоричні висловлювання. Напр.: *Хочеться* ***потрапити в квіти,*** *хоча б на Чемпіонаті світу (19.02.17 р.).*

Висновки і пропозиції. Отже, коментарі біатлонних трансляцій часто сповнені концептуальними метафорами, що вербалізують знання про відповідний вид спорту. Побудувавши систему метафоричних моделей, бачимо, що донорськими сферами виступають концепти антропоморфного, артефактного, соціоморфного та природоморфного типів, що запозичують поняття навколишнього природного та рукотворного світу для по-

яснення біатлонних понять. Такі перенесення за подібністю стають причиною творення додаткових лексико-семантичних варіантів слів і, як наслідок, полісемії.

Перспективи дослідження вбачаємо в тому, що трансляції у прямих ефірах є площиною для розвитку коментаторської мовотворчості. Динамічність мовлення в режимі «онлайн» забезпечує регулярне поповнення лексичного рівня сучасної української мови модифікованими значеннями слів, що по-новому репрезентують відповідний сегмент знань про вид спорту. Прогнозуємо активне продукування метафор, за допомогою яких коментатори образно висвітлюватимуть і перебіг біатлонних баталій, і боротьбу за перемогу в інших видах спорту.

Список літератури:

1. Лабзо Н., Уланович О. Спортивные метафоры как отражение специфики образов сознания в лингвокультуре / Н. Лабзо, О. Уланович // Кросскультурная коммуникация и современные технологии в исследовании и преподавании языков: Материалы II Межд. Науч.-практ. конференции, Минск, 25 окт. 2013 г.;. под ред. О.И. Уланович. – Минск: БГУ, 2014. – С. 211-215.
2. Малышева Е.Г. Русский спортивный дискурс : лингвокогнитивное исследование. [Электронный ресурс]: монография / Е.Г. Малышева. – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books.
3. Очеретович О. Лексика біатлону в терміносистемі спорту сучасної англійської мови / О. Очеретович // «English for Specific Purposes». Збірник наукових тез. – Вип. 3. – P. 90-94.
4. Уланович О. Метафора как инструмент эстетизации и экспрессивизации современного спортивного медиадискурса / О. Уланович, Е. Стефановская // Стылістыка: мова, маўленне і тэкст: матэрыялы IV Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 95-годдзю заслужанага работніка адукацыі Рэспублікі Беларусь, доктара філалагічных навук, прафесара Міхася Яўгенавіча Цікоцкага; пад агул. рэд. В.І. Іўчанкава. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2017. – С. 127-135.

Мандыч Т.М.
Херсонский государственный университет

МЕТАФОРИЧЕСКАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ БИАТЛОНА В СПОРТИВНОМ КОММЕНТАРИИ

Аннотация
В статье рассмотрена проблема недосконального изучения речи украиноязычных спортивных комментаторов. Обращено внимание на метафору как ключевое средство образного воссоздания спортивных событий. Зафиксировано и охарактеризовано метафоры, которые репрезентируют биатлон, транслируемый на сайте Xsport.ua. Проведена систематизация собранного материала при помощи метода метафорического моделирования.
Ключевые слова: биатлон, метафора, метафорическая модель, прямая трансляция, спортивный комментарий.

Mandych T.M.
Kherson State University

METAPHORICAL REPRESENTATION OF BIATHLON IN SPORTS COMMENT

Summary
The article deals with the problem of imperfect study of speech Ukrainian sports commentators. It focuses on the metaphor as a tool imaginative play of sports wents. The paper identifies and characterises the metaphor, which represent biathlon shown by site XSport.ua. It systemises the collected material with the help of metaphorical modeling method.
Keywords: biathlon, metaphor, metaphorical model, live stream, sports comment.

УДК'367.622.22

АНАЛІТИЧНІ ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПОНЯТТЯ ЗМЕНШЕНОСТІ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ: СЕМАНТИКА І ФУНКЦІЇ

Руда Н.В.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття досліджує аналітичні форми репрезентації поняття зменшеності в англійській мові. Проаналізовано формальну структуру демінутивних словосполучень. Виділено основні маркери семантики зменшеності в аналітичних одиницях. Виявлено семантичні характеристики аналітичних конструкцій зі значенням зменшеності. Встановлено функціональний спектр демінутивних словосполучень в англійській мові.
Ключові слова: поняття зменшеності, категорія зменшеності (демінутивності), оцінно-емоційне значення, аналітична конструкція, демінутивне словосполучення.

Постановка проблеми. Зменшеність – категорія, що вказує на меншу величину предмета або менший ступінь якості порівняно із звичайною величиною або звичайним ступенем якості [8, с. 614]. Категорія зменшеності (демінутивності) це універсальна гносеологічно-мовна категорія – те, що утворення на позначення малого розміру властиві лексиконам більшості мов, логічно виводиться з факту існування самого поняття малості. Засоби відтворення поняття зменшеності можуть формуватися і в лексиці, і в синтаксисі, і в морфології, але залежно від конкретної мовної структури в одних мовах ядерну позицію займають синтаксичні форми, при цьому лексичні й морфологічні відходять на периферію, в інших у ролі ядерних виступають морфологічні форми при периферійній позиції синтаксичних і лексичних виразників і т. д. [4, с. 7]. Одні мови відзначаються надзвичайним багатством афіксальних засобів творення зменшених форм, інші намагаються відтворити широкий спектр демінутивної семантики синтаксичними конструкціями.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження формальної та семантичної структури виразників значення зменшеності в різних мовах (див. роботи Арнольд І.В., Бондарка О.В., Бондаря А.І., Галкіної-Федорук О.М., Гімалетдінової Г.К., Дмітрієвої О.І., Зубова О.В., Кавінкіної І.Н., Крючкової О.Ю., Максимчук Н.Н., Шакірової С.Н. та ін.) доводять, що ці мовні одиниці, крім функції позначення розміру, часто служать для вираження емоцій мовця, поява яких викликана властивостями оцінюваного об'єкта, особистим ставленням мовця, ситуацією мовлення, а також для створення експресії, з метою підкреслення важливості інформації, експліцитного чи імпліцитного впливу. Більша чи менша функціональна навантаженість демінутивних форм у конкретній мові залежить від багатьох факторів – як внутрішньомовних (напр. тип мови), так і екстралінгвістичних (напр. особливості емоційності народу-носія мови, культуромовні норми, прийняті в даному суспільстві).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на формально-структурну різноманітність мовних засобів вираження семантики зменшеності, дослідники часто-густо пов'язують останню переважно з суфіксальними морфемами. Проте зменшувальні суфікси не відображають усіх можливостей вираження цього поняття – категорія демінутивності охоплює багато інших елементів і конструкцій мови [2, с. 5-6]. Мови синтетичного ладу при вираженні значення малості використовують переважно суфіксальний словотвір, у мовах же аналітичного ладу, до яких, зокрема, належить англійська, морфологічний арсенал демінутивного вираження значно бідніший, тому в них великої ваги набувають синтаксичні способи репрезентації значення зменшеності.

Формулювання завдань статті. Основне **завдання** нашого дослідження полягає в аналізі семантико-функціонального потенціалу аналітичних конструкцій зі значенням зменшеності в англійській мові (як мові аналітичного ладу) та доведенні або спростуванні точки зору про те, що „... не потрібно розуміти інтенсивність та глибину процесів словотворення як факт пріоритету. Мовою будь-якого типу, будь-якої морфологічної структури можна висловити глибокі думки, найтонші відтінки почуттів" [7, с. 51].

Виклад основного матеріалу. Аналітичне вираження поняття зменшеності в англійській мові є домінуючим способом. За свідченням Н. Максимчук, яка досліджувала способи вираження градацій зменшення-збільшення в англійській мові, пріоритетним для вираження значення зменшеності є саме аналітичні словосполучення. У процентному відношенні весь комплекс лексико-граматичних засобів репрезентації значення зменшення-збільшення дослідницею розподіляється так: 66,8% – синтаксичні словосполучення, 27% – лексичні виразники, морфологічні форми – 6,2% на загальну кількість вибраного матеріалу [4, с. 7].

Як показує опрацьований нами матеріал, демінутивні словосполучення в англійській мові є переважно двокомпонентними і утворюються за такими моделями: 1) недемінутивізований прикметник, який вказує на малість + недемінутивізований іменник (e.g. *You have a very **small park** here, – returned Lady Catherine after a short silence* [11]; б) недемінутивізований прикметник, який вказує на малість + демінутивізований іменник (e.g. *When he opened his eyes again, **little wavelets** were hurrying over the river, chasing one another* [14]. Оскільки суфіксальна демінутивізація в англійській мові розвинена мало, типовими є словосполучення, утворені за першою моделлю.

Виразниками демінутивності в англійських демінутивних словосполученнях найчастіше виступають прикметники *little* та *small*, рідше –

tiny, *wee*, *young*, іноді – *dwarf*, *midget*, *miniature*, *pygmy*, *lilliputian*, *diminutive*. У неформальному мовленні вживаються і такі прикметники: *peewee, pintsize, petite, bantam*. Деякі словосполучення, утворені зі *small* та *little*, є семантично дифузними фраземами, які дослівно не перекладаються і часто втрачають значення зменшеності (e.g. *small hours – переддосвітні години*, *small print – дрібна гарнітура*, *small talk – світська бесіда*, *small investor – людина, що вкладає невеликі кошти*, *small potatoes – дріб'язок*, *little theater – любительський театр*, *little finger – мізинець на руці*, *little thing – дрібниці*).

Найчастіше компонентом демінутивних словосполучень виступає прикметник *little*: за нашими підрахунками, на загальну кількість дібраних демінутивних словосполучень у сто двадцять три одиниці сто одне словосполучення (82%) утворене за допомогою прикметника *little*, шістнадцять (13%) – за допомогою *small*, шість (5%) – за допомогою *tiny*.

У значенні прикметника *little* актуалізуються такі семи: 1) маленький за розміром чи величиною (e.g. *his little feet*); 2) маленький за віком (про людей та тварин) (e.g. *little sisters*); 3) вузький або убогий, у переносному значенні (e.g. *little minds*); 4) неважливий, нецікавий, тривіальний (e.g. *he questions every little thing*); 5) коли виражається позитивна оцінка (e.g. *he's a cute little thing*); 6) коли виражається ніжність або поблажливість (e.g. *silly little fool*); 7) невеликий за кількістю, тривалістю (e.g. *we had little time*); 8) незначний або скромний (про людину) (*little-known author*) [10, c. 816; 9, c. 467]. Щодо, наприклад, прикметника *small* словникова стаття виділяє такі значення: 1) маленький за розміром чи величиною (e.g. *small barrel*); 2) маленький за віком (e.g. *small children*); 3) невеликий за кількістю (e.g. *a small audience*), цінністю (e.g. *small change*); 4) незначний за ступенем вияву (e.g. *a small voice*); 5) який працює з невеликою кількістю чогось (e.g. *a small farmer*); 6) неважливий, незначний за силою, впливом (e.g. *a small matter*); 7) неважливий (про людину), ординарний (e.g. *they made me feel small*); 8) скромний, простий (e.g. *a small beginning*) [10, c. 1320; 9, c. 733]. Можна зробити висновок, що за демінутивними прикметниками в англійській мові закріплено функції вираження не лише об'єктивної зменшеності, але й оцінно-емоційної та експресивної семантики.

І.В. Арнольд, аналізуючи стилістичні можливості використання прикметника *little* в англійській мові, зауважує, що в прямому значенні він позначає розмір і є синонімом до більш нейтрального *small*. Але в розмовному стилі мови це предметно-логічне значення затемнюється емоційним, так що *little* може виражати симпатію, ніжність, співчуття, жалісливість і, навпаки, негативні емоції та бути еквівалентом зменшувально-пестливих суфіксів російської мови [1, c. 128]. Нерідко в таких випадках *little* супроводжується так званими надлишковими епітетами (superfluous epithets), тобто прикметниками, які послабили своє семантичне навантаження (e.g. *dear*, *nice*, *sweet*) і вживаються разом з прикметниками-індикаторами зменшеності для вираження суб'єктивної оцінки [6, c. 129] (e.g. 1) *There is such* **a nice little dog** *near our house I should like to show you!* [12, c. 54]; 2) *And yet he looked at* **the poor** *lonely* **little girl**, *who was trying very hard to learn her lessons*... [15]).

Як показує наш аналіз, прикметник *little* частіше використовується для вираження суб'єктивної оцінки мовця, тоді як *small* – реальної малості (e.g. 1) *I am astonished, – said Miss Bingley, – that my father should have left so* **small a collection** *of books* [11]; 2) *Mr. Collins and Charlotte appeared at the door, and the carriage stopped at the* **small gate** *which led by a short gravel walk to the house* [11]; 3) *And which of the two do you call my* **little recent piece** *of modesty?* [11]; 4) *I am happy on every occasion to offer those* **little** *delicate* **compliments** *which are always acceptable to ladies* [11]; **A little house** *well filled,* **a little land** *well tilled, and* **a little wife** *well willed are great riches* (приказка).

Н.І. Кушина, досліджуючи специфіку відтворення етномовного компонента українських казок в англійськомовних перекладах, підкреслює, що при перекладі демінутивних вокативів зростає питома вага епітетів *little, dear* та *darling*, тоді як *small* у функції вираження ніжного ставлення майже не вживається, оскільки йому властива лише сема зменшеності [3, c. 13]. А дослідниця Р. П. Зелікова зауважує, що значення суб'єктивної оцінки, які виражаються, наприклад, у російській мові демінутивними суфіксами, при перекладах відтворюються, як правило, ад'єктивно-субстантивними словосполученнями, ад'єктивним компонентом яких є саме прикметник *little* [2, c. 10]. Прикметник *little* часто зустрічається у творах для дітей (E.g. *Once upon a time there was a hill, and on the hill there was a* **lovely little house**. *It had one* **little** *green* **door**, *and four* **little windows** *with green shutters, and in it there lived a Cock, and a Mouse and a* **little** *Red* **Hen** [13]). Дослідниками звернуто увагу на те, що взагалі у розмовній мові надмірне його використання справляє враження нещирого сюсюкання [1, c. 128]. Посилення емоційної виразності також можливе за допомогою використання в демінутивних словосполученнях поруч із прикметником, який вказує на малість, суфіксально демінутивізованого іменника, проте таке явище є досить рідкісним (E.g. *And yet what a dear* **little puppy** *it was! – said Alice*... [12, c. 79]).

Отже, цілком очевидно, що, незважаючи на аналітичну будову, демінутивні словосполучення англійської мови часто-густо в контексті набувають того чи іншого емоційного забарвлення, виконуючи роль, властиву демінутивним суфіксам мов синтетичного ладу. Порівняймо фрагмент перекладу англійською мовою демінутивів художнього російськомовного твору: *He stoped over, and saw a* **little** *white-and-black* **puppy**, *who could not get out of the water; it was struggling, slipping back, and trembling all over its thin wet* **little body**. ... *The* **poor little puppy** *was not more than three weeks old ... Gerasim took hold of its head softly with two fingers, and dipped its* **little nose** *into the milk*... [14] *Он нагнулся и увидел* **небольшого щенка**, *белого с черными пятнами, который, несмотря на все свои старания, никак не мог вылезть из воды, бился, скользил и дрожал всем своим* **мокреньким** *и* **худеньким тельцем**. ... **Бедной собачонке** *было всего три недели*... *Ге-*

расим взял ее легонько двумя пальцами за голову и принагнул ее ***мордочку*** *к молоку.* Очевидно, що в наведеному уривку англійські демінутивні словосполучення влучно відтворюють співчутливе та ласкаве ставлення головного героя до беззахисної маленької істоти. А от І.В. Арнольд наводить яскравий приклад, де демінутивні словосполучення виражають іронію та сарказм: *Get some cash in the bank and than you can go in for art and be as bad as you like you'll still be happy … and you'll be able to afford a nice* ***little wife*** *and nice* ***little babies*** *and nice* ***little parties****, and you'll get into some nice* ***little society*** *and get a whole lot of nice* ***little compliments*** *from all the other people (J. Cary. The Horse's Mouth)* [1, c. 129].

Варто звернути увагу на ту особливість, що для англійських виразників значення зменшеності на синтаксичному рівні при вираженні емоційних конотацій характерна сполучуваність прикметника *little* (значно рідше *small* та інших синонімічних їм) з прикметниками-конкретизаторами. У таких випадках *little* репрезентує значення зменшеності, що супроводжується (а подекуди й нівелюється) значенням емоційної оцінки (позитивної чи негативної), вираженої прикметником-конкретизатором (E.g. 1) *I must be Mabel after all, and I shall have to go and live in that* ***poky little house*** *and have next to no toys to play with, and oh!* [12, c. 50]; 2) *As she said this, she came upon* ***a neat little house*** *on the door of which was a bright brass plate with the name "W. RABBIT'"engraved upon it* [12, c. 67]; 3) *Little Lucy gazed up at Jim, and the blue-green shade of the cedar seemed to bring out only more clearly the white-rose softness of her* ***dear little face****...* [16]; 4) *Grandmother Wheeler smiled her* ***little, aggravating, curved,*** *pink* ***smile*** [16]; 5) *You reached the conservatory through the drawing-room, and there, on the hot pipes, were dozens of them,* ***ugly, squat, bristly little plants*** *each in a separate pot* [17]; 6) *I will answer for it, he never cared three straws about her – who could about such a* ***nasty little*** *freckled* ***thing*** [11].

Незважаючи на використання в демінутивних словосполученнях англійської мови прикметників-конкретизаторів, що чітко визначають, яка оцінка виражена – позитивна чи негативна, не можна виключати і важливу роль контексту, де іноді нейтральні або емоційно забарвлені словосполучення отримують зовсім нове значення (E.g. 1) *It had given him a disgust to his business, and to his residence in* ***a small*** *market* ***town*** [11]; 2) *No, I'll look first, – she said, and see whether it's marked „poison" or not; for she had read several* ***nice little stories*** *about children who had got burnt, and eaten up by wild beasts and other unpleasant things...* [12, c. 42]. Очевидно, що в першому реченні автор виражає огиду героя не лише до його роду занять, але й до міста в якому він жив, тому значення реальної зменшеності супроводжує й відтінок негативної оцінки, наявної у цілому реченні. У другому прикладі демінутивне словосполучення *nice little stories* навіть за наявності прикметника-конкретизатора позитивної оцінки, яскраво виражає діаметрально протилежне значення – *жахливі оповідання.*

Прикметник *little* нерідко відтворює й значення реальної зменшеності, але серед решти синонімів із семою малості він найчастіше використовується для вираження оцінно-емоційних конотацій. Так само як і *small*, прикметник *little* вживається з іменниками з абстрактним значенням, емоційні конотації при цьому, як правило, відсутні. (E.g. 1) *A* ***little sea-bathing*** *would set me up forever* [11]; 2) *Oh! I am not afraid of her dying. People do not die of* ***little*** *trifling* ***colds*** [11]; 3) *Have* ***a little cry*** *and say your prayers…* [18, c. 90]; 4) *She had very* ***little notice*** *from any but him* [11]; 5) *Do let us have* ***a little music****, – cried Miss Bingley...* [11].

Висновки. З огляду на аналітизм англійської мови цілком зрозумілим є той факт, що в ній аналітичні форми переважають за частотою відтворюваності синтетичні моделі вираження значення зменшеності. Аналіз демінутивних словосполучень засвідчив можливість вираження ними як значення реальної зменшеності, так і оцінно-емоційних конотацій – і позитивно- , і негативно-оцінного семантичного спектру. На відміну від мов синтетичного ладу, де демінутивні словосполучення виражають переважно значення реальної зменшеності, англійська мова за допомогою синтаксичних засобів досить вдало, відповідно до потреб мовців, компенсує брак як демінутивів об'єктивної семантики, так і оцінно-емоційних та експресивних суфіксальних одиниць. Англійські аналітичні форми, які репрезентують поняття зменшеності, досить часто складаються з трьох компонентів: крім прикметника-індикатора значення зменшеності та іменника, про малість якого йдеться, вживається прикметник з яскраво вираженою оцінно-емоційною складовою змісту. У таких випадках смислова структура демінутивних словосполучень англійської мови є майже еквівалентною оцінно-емоційній чи експресивній семантиці суфіксально утворених демінутивів у мовах синтетичного ладу.

Список літератури:

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: стилистика декодирования: [учеб. пособие для пед. и-тов. по спец-ти "Иностранные языки"] / Ирина Вадимировна Арнольд. – М.: Просвещение, 1990. – 300 с.
2. Зеликова Р.П. Средства передачи на английский язык значений, выраженных формами субъективной оценки имен существительных русского языка: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.04 "германские языки" / Р.П. Зеликова – М., 1976. – 18 с.
3. Кушина Н.І. Відтворення етномовного компонента українських народних казок в англомовних перекладах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.16 "перекладознавство" / Н.І. Кушина. – К., 1998. – 16 с.
4. Максимчук Н.Н. Количественные градации уменьшения-увеличения в системе имени (на материале современного английского языка): автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. филол. наук: спец. 10.02.04 "германские языки" / Н.Н. Максимчук – К., 1972. – 23 с.
5. Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов / відпов. ред. Ю.О. Жлуктенко. – К.: Наукова думка, 1981. – 356 с.

6. Расулова М.И. Способы выражения категории уменьшительности в узбекском и английском языках: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02, 10.02.04 "германские языки" / М.И. Расулова – Ташкент, 1981. – 23 с.
7. Романова Н.П. Різноманітність мов світу та її виникнення / Н.П. Романова // Мова. Людина. Суспільство / відп. ред. В.М. Русанівський. – К.: Наукова думка. 1977. – С. 42-51.
8. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР; за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Том 3, 1972.
9. Desk "Standard" dictionary of the English language. About 80,000 words and phrases in the speech and literature of the English-speaking peoples / J.Ch. Fernald. – New York: Funk&Wagnalls company, 1953. – 918 p.
10. The New Penguin English dictionary / editor R. Allen. – Harmondsworth, 2000. – 1642 p.

Джерела ілюстративного матеріалу:

11. Austen J. Pride and Prejudice / Jane Austen // [electronic resourse]: http:// www. gutenberg.org/etext/1342.
12. Carroll L. Alice in Wonderland // Lewis Carroll // Alice's Adventures in Wonderland. – Mocsow: Progress Publishers, 1967. – 235 p.
13. The little Red Hen and the Grain of Wheat (english fairy tale) // [Electronic resourse]: http://www.sacred-texts.com/neu/eng/meft/ndex.htm.
14. Turgenev I. Mumu / [Electronic resourse]: http://www.online-literature.com/turgenev/1972/.
15. Wilkins Freeman Mary E. Big Sister Sally / Eleonora Mary Wilkins Freeman // [Electronic resourse]: http://www.classicreader.com/book/944/1/.
16. Wilkins Freeman Mary E. The Copy-Cat Sally / Eleonora Mary Wilkins Freeman // [Electronic resourse]: http://www.classicreader.com/book/946/1/.
17. Woolf V. A Society / Virginia Woolf // [Electronic resourse]: http://manybooks.net/titles/woolfvir2922029220-8.html.
18. Shaw B. Pygmalion // Бернард Шоу // Избранные пьесы. На англ. яз. / Комментарий М.В. Дьячкова. – М.: Изд-во "Менеджер", 2002. – С. 6-124.

Рудая Н.В.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ФОРМЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ПОНЯТИЯ УМЕНЬШИТЕЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: СЕМАНТИКА И ФУНКЦИИ

Аннотация
Статья исследует аналитические модели репрезентации понятия уменьшительности в английском языке. Проанализирована формальная структура диминутивних словосочетаний. Выделены основные маркеры семантики уменьшительности в аналитических единицах. Выявлены семантические характеристики аналитических конструкций со значением уменьшительности. Установлен функциональный спектр диминутивних словосочетаний в английском языке.
Ключевые слова: понятие уменьшительности, категория уменьшительности (диминутивности), оценочно-эмоциональное значение, аналитическая конструкция, диминутивные словосочетания.

Ruda N.V.
Kyiv Taras Shevchenko National University

THE ANALYTICAL FORMS OF SMALLNESS NOTION REPRESENTATION IN ENGLISH LANGUAGE: SEMANTICS AND FUNCTIONS

Summary
The article investigates the analytical forms of SMALLNESS notion representation in English Language. The formal structure of diminutive phrases is analyzed. The main markers of SMALLNESS semantics in analytical units are distinguished. The semantic features of the analytical forms with SMALLNESS meaning are highlighted. The functional spectrum of the diminutive phrases in English Language is manifested.
Keywords: SMALLNESS notion, SMALLNESS (diminutive) category, evaluative-emotional meaning, analytical form, diminutive phrases.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

УДК 378.147:33

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ЕКОНОМІКИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Александрова Н.М., Сгадова В.В.
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

В статті на основі аналізу останніх наукових досліджень з проблеми професійної підготовки майбутніх викладачів в непедагогічних вищих навчальних закладах обгрунтовано актуальність і необхідність формування управлінської культури у студентів – майбутніх викладачів економіки в процесі психолого-педагогічної підготовки в економічному університетті. За результатами дослідження запропоновано методичні рекомендації щодо удосконалення змісту психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів економіки у вищих навчальних закладах економічного профілю. Рекомендації можуть бути інтегровані в існуючий зміст психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів економіки, не створюючи додаткові курси і дисципліни.
Ключові слова: управлінська культура викладача, фомування управлінської культури, експериментальне дослідження, психолого-педагогічна підготовка майбутніх викладачів економіки, методичні рекомендації.

Проблема у загальному вигляді. У сучасних умовах конкурентноздатним ресурсом професійної діяльності викладача стає його загальна і професійно-педагогічна культура, яка забезпечує особистісний розвиток, вихід за межі стандартної діяльності, здатність створювати і передавати цінності праці. Водночас для ефективного здійснення професійної діяльності особливої актуальності набувають знання з управлінської культури, як складової професійно-педагогічної культури, оскільки будь-яка діяльність передбачає виконання управлінських функцій (планування, організація, мотивація, контроль).

Актуальність формування особистості викладача, який володіє високим рівнем управлінської культури, пояснюється зростаючими вимогами до рівня його професіоналізму в умовах реформування вищої освіти. Об'єктивна необхідність інтенсивних змін педагогічних систем і процесів зумовлює високий рівень готовності майбутнього викладача до управлінської діяльності, наявність у нього управлінської свідомості та мислення.

Отже, **метою нашого** дослідження є розробка практичних рекомендацій щодо покарщення психолого-педагогічної підготовки майбутніх економістів в економічному університеті.

Важливість зосередження педагогічних зусиль на розв'язанні завдань формування управлінської культури у студентів економічного університету визначається також тим, що контекстний характер навчання у вищому навчальному закладі дає змогу сформувати управлінську компетентність, що не втрачатиме актуальності у подальшому житті та діяльності особистості, та відповідатиме вимогам майбутньої професійної діяльності.

Аналіз останніх публікацій та джерел. У процесі обґрунтування теоретичних засад формування управлінської культури майбутніх викладачів економіки в економічному університеті до уваги взято концептуальні ідеї, положення, викладені у наукових працях з проблем: теорії діяльності й розвитку особистості (Б. Ананьєв, Г. Балл, Л. Виготський, П. Гальперін, О. Леонтьєв, В. Мясищев, В. Моляко, А. Петровський, К. Платонов, С. Рубінштейн, Н. Тализіна); наукові ідеї про дослідження культури особистості на окремих етапах її соціалізації (К. Абульханова-Славська, І. Бех, А. Здравомислов, І. Зязюн, М. Каган), закони та принципи теорії соціального менеджменту (В. Афанасьєв, О. Берг, І. Блауберг, В. Бондар, Д. Гвішіані, О. Дайнеко, О. Лернер, В. Пікельна, Г. Попов, В. Садовський); ідеї науковців щодо проблем освітнього менеджменту (В. Бондар, Л. Даниленко, Г. Єльникова, Л. Калініна, Л. Карамушка, Ю. Конаржевський, В. Маслов, В. Пікельна, С. Подмазін, М. Поташник, І. Прокопенко, Т. Рогова, М. Сметанський, М. Сунцов, П. Третьяков, Є. Хриков, В. Якунін).

Виклад основного матеріалу. Специфіка навчального процесу полягає в опосередкованості впливу на студента, регулюванні умов його розвитку. Така діяльність викладача вимагає високого рівня управлінської компетентності, яка має прояв у його готовності вирішувати педагогічні завдання й здійснювати управління навчально-пізнавальним процесом.

Успішність педагогічної діяльності викладача визначається не лише його науковим багажем, а й у багатьох випадках його вміннями реалізовувати у навчальному процесі відповідні управлінські функції. Інтегративним стрижнем викладача-управлінця є його управлінська культура, що дозволяє особистості самоактуалізуватися та самореалізуватися у професійній діяльності.

Аналіз визначень управлінської діяльності вчителя, зроблений різними дослідниками, дає підстави стверджувати, що вона – це цілеспрямована і активна його взаємодія з суб'єктами навчального процесу, яка спрямована на гармонійний особистісний та професійний розвиток тих,

хто навчається, а також досягнення поставлених освітніх цілей у процесі реалізації вчителем управлінських функцій. Відповідно, головним завданням викладача в управлінні начальним процесом, на нашу думку, є оптимізація і підвищення ефективності навчання студентів. Успішність управління навчально-пізнавальною діяльністю студентів безпосередньо пов'язана з реалізацією ним відповідних управлінських функцій [5].

В економічній науці управлінську культуру розглядають як «сукупність знань, необхідних для реалізації функцій управління службовою діяльністю, вмінь грамотно використовувати положення науки управління під час здійсненні організаційних заходів та навичок виконання необхідних управлінських операцій» [6, с. 215].

У науковій літературі автори розглядають переважно управлінську культуру як професійну якість особистості державних службовців, менеджерів, керівників навчальних закладів та майбутнього вчителя як менеджера освіти. Її зміст пов'язують зі «свідомою діяльністю суспільних інститутів та окремих індивідів, що спрямована на регулювання стихійних та свідомих, об'єктивних та суб'єктивних начал, доцільне упорядкування суспільних відносин» [7, с. 502].

Узагальнення напрацювань учених дає змогу окреслити авторський підхід до розуміння поняття «управлінська культура майбутнього викладача» як інтегральної якісної характеристики особистості, яка включає в себе комплекс управлінсько-педагогічних компетенцій (управлінсько-педагогічні знання, вміння, ціннісні орієнтації, здібності і якості), тобто набута управлінсько-педагогічна компетентність. Управлінська культура виступає також мірою та способом творчої реалізації особистості викладача у процесі здійснення ним управлінських функцій [2].

Управлінська культура майбутнього викладача як його якісна характеристика має структурні компоненти (мотиваційно-цільовий, ціннісно-смисловий, когнітивний, діяльнісний, особистісно-творчий), які відтворюють основний зміст управлінсько-педагогічної діяльності, а також функціональні компоненти (світоглядна, аксіологічна, інформаційна нормативна, комунікативна, виховна, функція соціалізації та інтегративна функції), кожен з яких включає в себе певні знання та цінності, а також способи діяльності у розв'язанні педагогічних завдань. Структурні та функціональні компоненти утворюють цілісну систему управлінська культура майбутнього викладача [1].

Методика формування управлінської культури майбутніх викладачів економіки передбачала введення спецкурсу «Управлінська культура викладача» шляхом упровадження інтерактивних форм і методів навчання упродовж трьох етапів [3].

Проведене дослідження засвідчило, що на сучасному етапі розвитку суспільства ідея культурологічного підходу до підготовки майбутніх викладачів набуває особливої актуальності. Трансформація економічних, політичних і культурних моделей суспільства призводять до поступової зміни ідеалу освіти: з людини освіченої до людини культурної. Високий освітньо-культурний рівень, уміння швидко поновлювати й поповнювати знання є нині важливими вимогами до професіоналізму педагогічних кадрів.

За узагальненими результатами анкетування на констатувальному етапі дослідження виявлено, що 31,6% опитаних студентів характеризуються низьким рівнем сформованості управлінської культури, середній рівень притаманний 38,5% студентів, високий – 29,8% студентів. Дані формувального експерименту дали змогу зробити висновок про поглиблення уявлення студентів щодо змісту, цілей та результатів майбутньої управлінсько-педагогічної діяльності, сутності і змісту управлінської культури, її вплив на ефективність реалізації функцій управління навчанням підопічних [1].

Експериментальна перевірка засвідчила позитивну динаміку рівнів сформованості усіх компонентів управлінської культури в експериментальних групах порівняно з контрольними. Найбільш динамічними виявилися зміни в рівнях сформованості когнітивного, мотиваційно-цільового і особистісно-творчого компонентів.

Для визначення статистичної достовірності різниці між середнім значенням показників рівня сформованості управлінської культури студентів – майбутніх викладачів економіки в ексериментальних групах та контрольних групах обчислено t-критерій Стьюдента, який становить 7,99. При рівні значущості 0,01 і 124 ступеня свободи варіації табличне значення t-критерію дорівнює 2,66, тобто фактичне значення перевищує табличне. Можна зробити статистично обґрунтований висновок про те, що виявлені відмінності між середніми показниками сформованості управлінської культури майбутніх викладачів є статистично значущими.

Виявлено позитивні зміни рівнів сформованості управлінської культури майбутніх викладачів економіки, які відбулися під час формувального експерименту. Управлінська культура студентів – майбутніх викладачів сформована в основному на середньому (35,9%) і високому (45,4%) рівнях

Аналіз теорії і практики даної проблеми, а також проведений експеримент, дозволяє зробити висновок про те, що використання методичних рекомендацій, перевірених під час формувального експерименту, сприяє підвищенню рівня сформованості у майбутніх викладачів управлінської культури [1].

Формуванняуправлінської культури майбутніх викладачів економіки є цілеспрямованою і неперервною творчою діяльністю основного суб'єкта навчального процесу – викладача вищої школи. У підготовці майбутніх викладачів економіки ми *рекомендуємо*:

1) базові життєві цінності майбутніх викладачів бажано акцентувати на:

позитивне світосприйняття і толерантне відношення до інших людей незалежно від їх індивідуальних світоглядних і соціокультурних особливостей;

пріоритеті загальнолюдських цінностей, визнанні цінності і унікальності кожного студента, прийнятті й утвердженні цінностей професії;

емоційно-вольову сферу розвивати на основі позитивного мислення за допомогою вправ і тренінгів особистісного розвитку, самоконтролю й рефлексії, адекватної самооцінки;

2) професійно-педагогічний (змістовий) компонент підготовки можна удосконалити за рахунок:

запровадження розробленого нами спецкурсу «Управлінська культура викладача»;

додаткові спецкурси «Кар'єра викладача», «Імідж викладача»;

використання додаткової навчальної інформації, яка спрямована на формування управлінсько культури у студентів, до змісту дисциплін «Психологія діяльності та навчальний менеджмент» і «Методика викладання економіки». Таке удосконалення змісту навчання можливе за рахунок включення до змісту лекцій з зазначених вище дисциплін додаткової навчальної інформації. На основі проведеного нами дослідження можемо рекомендувати викладачам цих психолого-педагогічних дисциплін включити до плану лекційних і практичних занять питання про культурний сенс педагогічної діяльності, моральні та правові її засади; ціннісний та особистісно-творчий зміст управлінської культури, що істотним чином, на нашу думку, сприятиме прагненню майбутніх викладачів до постійного самовдосконалення;

3) використання ідей зарубіжного досвіду підготовки викладачів, зокрема:

просування та підвищення престижу професії «викладач вищої школи» як окремої професії;

формування позитивного іміджу та авторитету викладача серед студентів;

включення до програм психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів ідей про формування патріотизму та оволодіння цінностями громадянського суспільства;

запровадження в університеті інституту наставництва для полегшення адаптації та координування підготовки молодого викладача до професійної діяльності;

орієнтування студентів – майбутніх викладачів на оволодіння стратегією особистісного зростання та самовдосконалення, в основі якої покладена ідея створення портфелю викладача; на дослідницьку діяльність, розробку творчих проектів щодо покращання викладацької майстерності, розробка власних інформаційних та інноваційних продуктів та проектів;

запровадження у кожному вищому непедагогічному навчальному закладі Центрів професійного розвитку викладачів для підтримки якості навчання та викладання;

застосування методу спостереження студентами за роботою викладача в аудиторії (перегляд відеоматеріалу);

цілеспрямоване формування у студентів умінь критичного аналізу та мислення, умінь самооцінки, розвиток латерального мислення; виконання консультаційних функцій;

проведення SWOT – аналізу особистості студентів для оптимізації та полегшення процесу засвоєння знань;

удосконалити зміст педагогічної практики, яка слугує важливою умовою формування управлінсько культури [1, с. 189].

Педагогічна практика має надавати кожному студенту можливості для прояву вольової активності, формування лідерських якостей, професійних управлінських здібностей, які визначаються його вміннями долати професійні труднощі, що є важливим елементом у формуванні управлінської культури майбутніх викладачів.

Відповідно, ми б порадили студентам-практикантам під час проходження педагогічної практики (з власного досвіду викладання або в процесі спостереження за діяльністю вчителя) виявити та проаналізувати будь-яке педагогічне явище за таким алгоритмом: опис явища (де, коли воно відбувалося, його учасники, конкретні умови); аналіз причин його виникнення; характеристика закономірностей розвитку цього педагогічного явища на основі психолого-педагогічної теорії; визначення можливих шляхів його розв'язання або подолання.

З досвіду відомо, що діяльність студентів під час педпрактики відбувається більш успішно, з більшим інтересом, коли студенти одержують задоволення від спілкування зі школярами і вчителями. Тому під час педагогічної практики бажано, щоб студенти відстежували емоції, які вони переживають. Ми б порадили додати до звіту й аналізу студентами-практикантами завдання, яке полягає в аналізі власного емоційного стану, задоволення чи незадоволення результатами власної діяльності.

До такого завдання педагогічної практики як: «Відвідування та критичний аналіз навчальних занять», ми б порекомендували студентам-практикантам під час проходження педагогічної практики вести щоденник психолого-педагогічних спостережень [1, с. 186].

Розгляд цих питань у процесі психолого-педагогічної підготовки сприяє посиленню культурної спрямованості особистості майбутнього викладача-управлінця, відкриває перспективу його творчої самореалізації.

Дані рекомендації спрямовані на створення оптимальних умов і вибір ефективних форм і засобів для розкриття потенціалу кожного студента з метою його самореалізації у майбутній професійній діяльності.

Список літератури:

1. Александрова Н.М. Формування управлінської культури майбутніх викладачів економіки в економічному університеті. / Наталія Александрова. Дис. ... канд. пед. наук. Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. – Київ, 2015. – 280 с.
2. Александрова Н.М. Сутність та структура управлінської культури викладача / Наталія Александрова // Проблеми освіти : Наук. зб. / Ін–т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України : У 2 ч. – К.: [б. в.], 2013. – Вип. 77. – Ч. 1. – С. 114–119.
3. Александрова Н.М. Запровадження спецкурсу «Управлінська культура викладача» як чинника удосконалення процесу психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів економіки в економічному університеті // Народна освіта. – 2014. – Вип. 2(23) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=2452.
4. Александрова Н.М. Управлінська культура викладача як ознака його професіоналізму / Наталія Александрова // Актуальні проблеми педагогічної науки : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. заоч. конф. : (Миколаїв, 11–12 берез. 2013 р.) / Всеукр. Громад. об'єднання «Нова Освіта» – Миколаїв: [б. в.], 2013. – С. 9–11.

5. Александрова Н.М. Взаємозв'язок управлінської компетентності та управлінської культури викладача / Н.М. Александрова // Проблеми підготовки сучасного вчителя : зб. наук. пр. : У 2 ч. – Умань: УДПУ, 2012. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 138–144.
6. Фінансово-економічний словник / А.Г. Загородній, Г.Л. Вознюк. – К.: Знання, 2007. – 465 с.
7. Цвєтков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія / В. Цвєтков, В. Горбатенко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

Александрова Н.М., Сгадова В.В.
Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ЭКОНОМИКИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

Аннотация
В статье на основании анализа последних научных работ и публикаций по проблеме подготовки будущих преподавателей в непедагогических высших учебных заведениях обоснована актуальность и необходимость формирования управленческой культуры у студентов – будущих преподавателей экономики в процессе психолого-педагогической подготовки в экономическом университете. По результатам исследования предложены методические рекомендации по усовершенствованию содержания психолого-педагогической подготовки будущих преподавателей экономики в высших учебных заведениях экономического профиля. Рекомендации могут быть интегрированы в существующее содержание психолого-педагогической подготовки, не создавая дополнительных курсов и дисциплин.
Ключевые слова: управленческая культура преподавателя, формирование управленческой культуры преподавателя, экспериментальное исследование, психолого-педагогическая подготовка будущих преподавателей экономики, методические рекомендации.

Aleksandrova N.M., Sgadova V.V.
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

METHODICAL RECOMMENDATIONS ON IMPROVING PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PREPARATION OF FUTURE LECTURERS OF ECONOMICS AT ECONOMIC UNIVERSITY

Summary
In the article on the basis of the analysis of recent scientific studies on the problem of training future teachers in non-pedagogical higher educational institutions, the relevance and necessity of forming managerial culture in students – future teachers of economics in the process of psychological and pedagogical preparation in the economic university has been advocated. The content and essence of the lecturer's pedagogical activity are analyzed. According to the results of the research, the methodical recommendations for improving the content of psychological and pedagogical training of future teachers of economics in higher educational institutions of the economic profile are proposed. Recommendations can be integrated into the existing content of psychological and pedagogical training of future teachers of the economy without creating additional courses and disciplines.
Keywords: lecturer's managerial culture, cultivating managerial culture, experimental research, pedagogical and psychological preparation of future lecturers of economics, methodical recommendations.

УДК 378.091.3:[37.091.12:159-051

ЗАСТОСУВАННЯ ТРЕНІНГІВ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ В ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ФАХОВИХ ПСИХОЛОГІВ

Вінтюк Ю.В.
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті здійснено спробу розглянути особливості та хід застосування тренінгів особистісного розвитку в навчальній роботі зі студентами-психологами. Здійснений огляд наукових публікацій за обраною темою, в результаті з'ясовано тематику і підходи до використання тренінгів у навчальному процесі. Розглянуті особливості застосування тренінгів особистісного розвитку в процесі підготовки фахівців у ВНЗ. Висвітлена специфіка проведення тренінгових занять зі студентами-психологами. Зроблені висновки з проведеної роботи і намічені перспективи подальших досліджень у даному напрямку.
Ключові слова: компетентнісний підхід, формування професійної компетентності майбутніх психологів, формування конкурентоспроможності, тренінг особистісного розвитку.

Постановка проблеми. Підготовка фахівців у ВНЗ в сучасних умовах, із застосуванням компетентнісного підходу, вимагає переорієнтації навчального процесу, спрямованої на збільшення у ньому практичної компоненти. Це зумовлено, зокрема, тим, що в ході навчання майбутні фахівці повинні опанувати не тільки наявні теоретичні знання, але й практичні способи їхнього застосування, виходячи з вимог конкретної професійної діяльності. Сказане повною мірою стосується і підготовки майбутніх фахових психологів, оскільки, як свідчить наявний досвід педагогічної діяльності з їхньої підготовки, володіння теоретичними знаннями разом із найновішими практичними способами їхнього застосування дозволяє забезпечити студентам даної спеціальності належний рівень професійної компетентності. Звідси постає необхідність забезпечити їм належну підготовку до практичної діяльності за обраним фахом, у відповідності з вимогами сучасної освіти і запитами повсякденної практики. Вказана обставина зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета роботи: висвітлити особливості та хід застосування тренінгів особистісного розвитку в навчальній роботі зі студентами-психологами.

Завдання дослідження:

– здійснити огляд наукових публікацій за обраною темою; з’ясувати тематику і підходи до використання тренінгів у навчальному процесі;

– розглянути особливості застосування тренінгів особистісного розвитку в процесі підготовки фахівців у ВНЗ;

– висвітлити специфіку проведення тренінгових занять зі студентами-психологами;

– зробити висновки з проведеної роботи і намітити перспективи подальших досліджень у даному напрямку.

Дана робота є продовженням низки досліджень із формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів у вищій школі в сучасних умовах, які відображено у попередніх публікаціях (див., напр.: [1–5] та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці, що займаються розробкою проблеми підготовки фахівців у ВНЗ в сучасних умовах, доволі часто звертаються до розгляду різних аспектів застосування тренінгових технологій при пошуку можливостей її вирішення. З огляду на необхідність виконання поставлених у даній роботі завдань, передусім заслуговують уваги публікації: Л.Е. Орбан-Лембрик [9], де розглянуті загальні теоретичні питання застосування тренінгів; О.Я. Митник [8], А.С. Шапошнікової [22], в яких висвітлені питання застосування тренінгів у процесі підготовки конкурентоспроможних фахівців; Є.К. Клімова [7], Д.М. Рамендика [12], Ю.О. Святенко [13], Й.В. Шевцової [21], в яких розглянуто тренінгові технології особистісного зростання; В.Г. Пузікова [11], К. Фопеля [18], де висвітлено різні аспекти проведення тренінгів; Е.М. Семенової [14], Е.В. Сидоренко [15], в яких наведено конкретні тренінгові методики розвитку певних якостей особистості; К. Фопеля [17; 19; 20], де розглянуто питання сумісної взаємодії при організації і проведенні тренінгів; а також збірники методик різних авторів за ред. Н.Ю. Хряцової [10] та Л.Б. Шнейдер [16].

Як видно з наведеного переліку, в працях сучасних вчених розглянуто широке коло питань, що стосуються як теортетичних, так і практичних аспектів застосування тренінгів у процесі підготовки фахівців у ВНЗ в сучасних умовах; наведена у них інформація дозволяє отримати необхідну базу для проведення даного дослідження. Здійснений огляд літературних джерел за темою дослідження не наводиться, оскільки цього не дозволяє зробити обмежений обсяг даної публікації; одержані відомості використано в ході підготовки і проведення власного дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що різні аспекти проблеми застосування тренінгових технологій у процесі підготовки майбутніх фахівців у ВНЗ в сучасних умовах висвітлені достатньо повно, інформації про застосування тренінгів особистісного розвитку для підготовки майбутніх фахових психологів виявлено не багато. Зокрема, залишаються не з'ясованими як деякі теоретичні питання, так і способи та особливості практичного застосування тренінгів для вирішення завдань навчально-виховного процесу при підготовці майбутніх фахових психологів; що спонукає до проведення самостійного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для студентів, що навчаються у Національному університеті “Львівська політехніка” за спеціальністю “Психологія”, під час практичних за-

нять проводять тренінги різного спрямування, в ході викладання різних навчальних дисциплін. Це, передусім, тренінги розвитку професійно значущих якостей особистості: спілкування, емпатії, сенсетивності, безконфліктної взаємодії, креативності та ін. На четвертому році навчання вони вивчають спеціалізований курс "Основи тренінгової діяльності", де одержують необхідні теоретичні знання та підсумовують набутий попередній досвід.

Проведене дослідження полягало в узагальненні досвіду застосування тренінгів особистісного розвитку, які проводилися під час практичних занять із курсу "Психологія конкурентоспроможної особистості" [6], і були спрямовані на розвиток професійно важливих якостей, необхідних для здійснення успішної діяльності у ринкових умовах. Даний предмет викладався протягом двох останніх навчальних років студентам-магістрам 1-го року навчання в якості вибіркової дисципліни (в обсязі 16 год. лекційних і 32 год. практичних занять). Отже, в даному випадку означена проблема розглядається на конкретному прикладі, а саме з позицій специфіки викладання даного навчального курсу.

Викладання курсу "Психологія конкурентоспроможної особистості" передбачає виклад необхідного теоретичного матеріалу, що реалізується під час лекційних занять; за кожною з тем курсу заплановано проведення практичних занять, особливістю яких є застосування тренінгів для розвитку певних необхідних якостей. При розробці практичних занять із використанням тренінгів особистісного розвитку за основу було взято навчально-методичний посібник Ю.О. Святенка [13], проте вправи до кожної з тем були підібрані з різних джерел, а також розроблено нові, у відповідності до вимог тематики курсу, що викладався студентам. Зокрема, про доцільність використання такого підходу до організації занять автор зазначає: "Розвиток особистісно-професійних якостей практичного психолога, насамперед потребує достатньої кількості практичних та включення тренінгових засобів навчання у структуру різних курсів. Таким чином, застосування тренінгів особистісного зростання сприяє пізнанню та розвитку особистісного потенціалу студента-психолога як необхідної передумови становлення його професіоналізму та конкурентоспроможності" [13, с. 5]. Мета запропонованого автором тренінгу полягає в формуванні у студентів компетенцій, необхідних для мобілізації внутрішніх резервів психіки та особистісного зростання, вироблення навичок конструктивної взаємодії, рефлексії, роботи з клієнтами, сумісної взаємодії тощо.

Враховуючи те, що задіяні студенти навчалися разом не перший рік, і були вже достатньо обізнані як з теоретичними питаннями застосування тренінгів, так і практичними аспектами, традиційні вправи: "Знайомство", "Моє ім'я", "Хто Я?" та інші подібні їм не пропонувалися. Передусім вони висловили свої побажання щодо змісту і особливостей викладання курсу, а також того, що саме вони хотіли би набути в результаті його вивчення. Далі, після оголошення і розгляду розподілу ролей, принципів і умов проведення тренінгу, їм було запропоновано провести ритуал психологічного настроювання на продуктивну роботу (чого раніше їм не пропонували).

Оскільки перша лекція з даного курсу присв'ячена викладу сутності явища конкуренції, її видів та проявів, на практичних заняттях студентам були запропоновані відповідні вправи, щоб з'ясувати, наскільки вони обізнані з проявами даного явища у повсякденному житті та як ставляться до нього. Зокрема, запропоновані наступні вправи: "Моє ставлення до всеможливих змагань", "Що допомагає мені досягати бажаного у житті", "Що я вважаю успіхом у житті", "На що я здатний задля досягнення успіху", "Що мені необхідно для досягнення успіху в професії і у житті" та ін. Кожна з вправ мала своє призначення, певну структуру та визначену послідовність проведення, як приклад далі наведено одну з них.

Вправа «Моє ставлення до всеможливих змаганъ»

Мета: з'ясувати ставлення учасників до різноманітних змагань.

Інструкція: кожен по черзі повинен висловити своє ставлення до всеможливих змагань, які доводилося спостерігати (вболівати), або ж самому брати участь. Чи часто це траплялося? Наведіть приклади. Поясніть власне ставлення: чому це явище викликало інтерес, чи є ви вболівальником, чи маєте улюблену спортивну команду або ж якусь іншу групу. Якщо ставлення було байдужим чи негативним, поясніть чому.

Чи любите дивитися телепередачі, в яких відбуваються змагання між спортсменами, фахівцями або потенційними талантами: танцюристами, співаками, кухарями та ін. Чи впадаєте ви в азарт?

Чи хотіли би самі взяти участь у змаганнях? Яких саме?

Обговорення: як розподілилися думки у групі; які змагання учасники спостерігають найчастіше; як переважно ставляться до них; чи відвідують спортивні змагання; які змагання найчастіше дивляться по телебаченню; чи надають цим змаганням якесь значення; чи беруть присутні самі участь у якихось змаганнях.

Після обговорення викладач підбиває підсумки виконання вправи: відзначає позитивні моменти (зокрема, обговорення і спільної взаємодії), а також можливі недопрацювання (дає необхідні пояснення), після чого пропонує наступну вправу.

На подальших заняттях із даного курсу вивчалися теми, де розглядалися особливості підготовки особистості до подальшого самостійного життя: в сім'ї, в школі і у ВНЗ; особлива увага приділялася формуванню якостей особистості, що визначають її конкурентоспроможність. При цьому студентам пропонувалися відповідні вправи: "Моє виховання в сім'ї", "Моя підготовка до самостійного життя", "Мій улюблений предмет у школі", "Що мені дала школа", "Чим зумовлений мій професійний вибір", "Найнеобхідніші навчальні предмети у ВНЗ", "Мій улюблений викладач", "Наскільки я готовий до майбутньої професійної діяльності за обраним фахом" та ін.

Багато вправ було взято з різних джерел на дану тему, що вказані у переліку опрацьованої літератури, за умови що вони підходили до певної теми, інші доводилося розробляти само-

стійно. Так, при розгляді проблеми формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів студентам пропонувалися вправи наступного змісту.

Вправа «Що робить мене конкурентоспроможним фахівцем»

Мета: з'ясувати власні переваги, як фахівця з психології, які дозволять досягнути успіху в професійній діяльності.

Інструкція: наведіть міркування з приводу того, наскільки ви готові до здійснення професійної діяльності за обраним фахом. Що вивчили, освоїли, який досвід діяльності набули. Які маєте переваги перед одногрупинками (відвідували курси, навчалися дистанційно, опанували самостійно і т. д.). Наведіть ті переваги, завдяки яким сподіваєтеся отримати роботу за спеціальністю й успішно її виконувати. Чи маєте перспективний план професійного зростання?

Обговорення: що з освоєного за роки навчання у ВНЗ увійшло в список; що з того, чого не вивчали у ВНЗ, найчастіше траплялося у переліку; чи багато присутніх впевнені у власній конкурентоспроможності; на що вони розраховують; які інші позиції трапляються та які їхні причини.

З огляду на шанси подальшої успішної практичної професійної діяльності чималий інтерес для студентів становить тема "Особливості працевлаштування професійного психолога у ринкових умовах". Для її детального опрацювання на практичних заняттях студентам пропонувалися відповідні тренінгові вправи.

Вправа «Мої шанси на успіх у працевлаштуванні за спеціальністю»

Мета: з'ясувати думки учасників про ймовірність працевлаштування за спеціальністю, та чинники, що впливають на цей процес.

Інструкція: поміркуйте про власний досвід виконання діяльності за спеціальністю, або її пошуку, або про наміри її знайти. Що збільшує шанси на успіх, а що зменшує їх? Що необхідно зробити для здобуття бажаного, на яку допомогу можна розраховувати тощо.

Обговорення: чи багато з присутніх мають досвід практичної діяльності; чи робили спроби пошуку роботи за спеціальністю; чим пояснюють невдачі ті, кому не вдалося знайти роботу; що сприяло досягненню успіху у тих, кому це вдалося; що ще можна зробити для досягнення бажаного.

Нерідко в якості вправ студентам пропонувалося з'ясувати та пояснити сенс притчі, з психологічним наповненням і відповідної тематики. Зокрема, були запропоновані: "Жителі в місті", "Ведмідь у тісній клітці", "В руках долі", "Лотерейний квиток" [13] й ін. Для розвитку ефективності сумісної взаємодії пропонувалися вправи: "Адміністратор", "Катастрофа" [11], "Валіза" [12] та їм подібні, як підібрані з запропонованих у наведених джерелах, так і інші. У кінці кожного заняття, як правило, студентам пропонувалася вправа на рефлексію, після чого всі разом виконували ритуал прощання (що раніше їм теж не пропонувалося).

Таким чином організовані практичні заняття викликами чималу зацікавленість у студентів, вони охоче брали участь в обговореннях, нерідко висловлювали нестандартні погляди та підходи до розгляду певних ситуацій і вирішення вправ, ділилися наявним досвідом тощо. Про це свідчить і наступна обставина: хоча в умовах проведення тренінгу була передбачена можливість відмовитися від свого виступу (всі присутні брали участь в обговоренні по черзі), або від пояснення певних ситуацій чи висловлювань, проте протягом всього курсу нею ніхто не скористався. Тобто при обговоренні всеможливих життєвих ситуацій студенти виявили не лише достатню підготовленість, але й максимальну відвертість.

Після того, як технологія проведення занять була налагоджена і належним чином відпрацьована, спочатку найпідготовленішим студентам, а потім і всім іншим було запропоновано спробувати себе в ролі ведучого тренінгу (такого досвіду практично ніхто з присутніх не мав). Це було зумовлено необхідністю того, що кожен практичний психолог повинен вміти самостійно проводити всеможливі тренінги; тому студенти охоче скористалися з наданої нагоди. На практичних заняттях із декотрих тем курсу в якості тренінгів використовувалися сюжетні рольові та ділові ігри; проте інформація про цю частину дослідження потребує окремої публікації.

Ще одне питання потребує ретельного розгляду в даному викладі: за рахунок чого відбувається особистісне зростання в процесі тренінгових занять? Згідно з сучасними науковими уявленнями, особистість формується в діяльності. Які види діяльності – за тематикою тренінгів – задіяні? Передусім вони були наступні.

А) Навчальна та ігрова діяльність – у процесі вивчення певних тем за конкретним навчальним курсом обігруються різні ситуації, внаслідок чого формуються необхідні знання, вміння та навички. Всі вони входять у професійну підструктуру структури особистості тих, хто навчається.

Б) Спілкування, яке відбувається в процесі проведення тренінгів, має активний характер, професійне за спрямованістю і особистісне за рівнем. Сформовані в цьому процесі навички спілкування також формують відповідні якості особистості фахівця, які є професійно значущими і можуть бути використані у майбутній професійній діяльності.

В) Робота в команді, створення необхідних навчальних ситуацій під час тренінгу, їх спільне опрацювання, вироблення навичок міжособистісної взаємодії, також виробляють необхідні у подальшій фаховій діяльності практичного психолога навички.

Г) Набуття навичок аналізу ситуацій, яке відбувається в ході тренінгу, під керівництвом викладача, управління процесом проведення тренінгу, підбиття підсумків та здійснення узагальнень, також надає змогу виробляти необхідні у роботі практичного психолога вміння та навички.

Д) Проте найбільшу можливість для професійного зростання відкриває можливсть застосування набутого досвіду, як у повсякденному житті, так і у професійній діяльності. В процесі тренінгів фахівцеь не лише одержує інформацію про себе й інших, у різних ситуаціях, про всеможливі особистісні сильні сторони чи можливі вади; він має змогу аналізувати її і використовувати для особистісного і професійного самовдосконалення. Набуті зання і навички формують відповідні мотиви поведінки, які дозволяють за-

діювати нові прийоми, методи взаємодії, освнювати нові сфери діяльності, тобто максимально задіювати процес особистісного зростання шляхом розвитку власних переваг і подолання виявлених недоліків.

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні **висновки**:

1. Огляд наукових публікацій за обраною темою дозволив констатувати, що в працях науковців наявні всі необхідні напрацювання, які дозволяють належним чином теоретично обґрунтувати і адекватно застосовувати на практиці тренінгові технології особистісного розвитку в процесі підготовки студентів різних спеціальностей.

2. Застосування тренінгових технологій особистісного розвитку в процесі підготовки майбутніх фахових психологів дозволяє посилити практичну компоненту їхньої навчальної діяльності, активізувати процес формування необхідних практичних навичок, а також підсилити позитивну мотивацію до навчання та подолати певні труднощі, пов'язані з опануванням обраною професією.

3. Впровадження тренінгових технологій особистісного розвитку у процес підготовки майбутніх фахових психологів дозволяє підняти інтерес до пропонованих навчальних курсів і певних тем у студентів, зацікавити їх до подальшого самостійного професійного вдосконалення, має позитивний вплив на залучення їх до роботи над собою в ході освоєння практичної діяльності за обраним фахом, а також на процес формування їхньої професійної компетентності.

У майбутньому передбачено здійснити необхідне допрацювання технології застосування тренінгів у навчальній роботі зі студентами-психологами, враховуючи досвід її апробації, і рекомендувати до широкого впровадження у процес їхньої підготовки.

Список літератури:

1. Вінтюк Ю.В. Професійна компетентність майбутніх психологів: сутність і можливості формування / Ю.В. Вінтюк // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2016. – № 4. – С. 36-47.
2. Вінтюк Ю.В. Стан підготовки майбутніх психологів у ВНЗ України з позицій сучасних вимог / Ю.В. Вінтюк // Молодий вчений. – 2016. – № 12.1(40). – Ч. ІІІ. – С. 395-399.
3. Вінтюк Ю.В. Вплив глобалізаційних та інтеграційних процесів у суспільстві на зміст підготовки майбутніх психологів / Ю.В. Вінтюк // Молодий вчений. – 2017. – № 1(41). – Ч. ІІІ. – С. 372-376.
4. Вінтюк Ю.В. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх фахових психологів у ВНЗ / Ю.В. Вінтюк // Молодий вчений. – 2017. – № 3(43). – Ч. ІІ. – С. 245-249.
5. Вінтюк Ю.В. Концепція формування професійної компетентності майбутніх психологів у ВНЗ / Ю.В. Вінтюк // Молодий вчений. – 2017. – № 4(44). – Ч. ІІІ. – С. 351-355.
6. Вінтюк Ю.В. Розробка навчального спецкурсу «Психологія конкурентоспроможної особистості» / Ю.В. Вінтюк // Науковий вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Психологічні науки». – 2017. – № 1. – С. 39-50.
7. Климова Е.К. Психология успеха. Тренинг личностного и профессионального развития : учебно-методическое пособие / Е.К. Климова, О.А. Помазина, О.Н. Бакурова ; науч. ред. Е.К. Климова. – СПб.: Речь, 2013. – 160 с.
8. Митник О.Я. Професійна підготовка практичного психолога як конкурентоспроможного фахівця: методологічний аспект / О.Я. Митник // Професійна підготовка практичного психолога як конкурентоспроможного фахівця: теорія і практика: навчально-методичний посібник / за заг. ред. В.І. Бондаря, О.Я. Митника. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – С. 77-86.
9. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціально-психологічний тренінг / Л.Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2. Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – Чернівці: Книга XXI, 2010. – С. 399-405.
10. Психогимнастика в тренинге / Под ред. Н.Ю. Хрящевой. – СПб.: Речь; Институт Тренинга, 2006. – 256 с.
11. Пузиков В.Г. Технология ведення тренинга / В.Г. Пузиков. – СПб.: Издательство «Речь», 2007. – 224 с.
12. Рамендик Д.М. Тренинг личностного роста : Учебное пособие / Д.М. Рамендик. – М.: ФОРУМ ; ИНФА, 2007. – 176 с.
13. Святенко Ю.О. Тренінг особистісного зростання : навч.-метод, посіб. / Ю.О. Святенко. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. – 112 с.
14. Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога. Учебное пособие / Е.М. Семенова. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 224 с.
15. Сидоренко Е.В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е.В. Сидоренко. – СПб.: Речь, 2003. – 208 с.
16. Тренинг профессиональной идентичности: Руководство для преподавателей вузов и практикующих психологов / Автор-составитель Л.Б. Шнейдер. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2004. – 208 с.
17. Фопель К. Создание команды. Психологические игры и упражнения / К. Фопель ; Пер. с нем. – М.: Генезис, 2003. – 400 с.
18. Фопель К. Технология ведення тренинга. Теория и практика. / К. Фопель ; Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Генезис, 2005. – 267 с.
19. Фопель К. Психологические группы : Рабочие материалы для ведущего : Практическое пособие / К. Фопель ; Пер. с нем. 5-е изд., стер. – М.: Генезис, 2004. – 256 с.
20. Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения / К. Фопель ; Пер. с нем. – М.: Генезис, 2003. – 336 с. – (Все о психологической группе).
21. Шевцова Й.В. Тренинг личностного роста / Й.В. Шевцова. – СПб.: Речь, 2003. – 144 с.
22. Шапошнікова А.С. Засоби формування конкурентоспроможності практичного психолога в процесі навчання у ВНЗ / А.С. Шапошнікова // Професійна підготовка практичного психолога як Аннотацияконкурентоспроможного фахівця: теорія і практика: навчально-методичний посібник / за заг. ред. В.І. Бондаря, О.Я. Митника. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. – С. 138-156.

Винтюк Ю.В.
Национальный университет «Львовская политехника»

ПРИМЕНЕНИЕ ТРЕНИНГОВ ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ПСИХОЛОГОВ

Аннотация
В статье предпринята попытка рассмотреть особенности и порядок применения тренингов личностного развития в учебной работе со студентами-психологами. Проведён обзор научных публикаций по выбранной теме, в результате выяснена тематика и подходы к использованию тренингов в учебном процессе. Рассмотрены особенности применения тренингов личностного развития в процессе подготовки специалистов в ВУЗе. Освещена специфика проведения тренинговых занятий со студентами-психологами. Сделаны выводы из проведенной работы и намечены перспективы дальнейших исследований в данном направлении.
Ключевые слова: компетентностный подход, формирование профессиональной компетентности будущих психологов, формирование конкурентоспособности, тренинг личностного развития.

Vyntyuk Yu.V.
National University "Lviv Polytechnic"

APPLICATION OF TRAININGS OF PERSONAL DEVELOPMENT IN THE PREPARATION OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

Summary
In the article an attempt is made to consider the peculiarities and the course of the use of personal development trainings in educational work with students-psychologists. A review of scientific publications on the chosen topic was carried out, as a result, the topics and approaches to the use of trainings in the educational process were clarified. Peculiarities of the use of personal development training courses in the process of training specialists at higher educational institutions are considered. The specifics of conducting training sessions with psychologists are highlighted. The conclusions from the work are made as well as the outlined prospects for further research in this direction.
Keywords: competence approach, formation of professional competence of future psychologists, formation of competitiveness, training of personal development.

УДК 37.032.5:331.101.36

КОМП'ЮТЕРНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ ЯК ЗАСІБ ДЕМОНСТРАЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СФЕРИ

Григорчук Т.В.
Київський національний університет культури і мистецтв

У статті зосереджено увагу довкола питань, пов'язаних з місцем презентаційних умінь у процесі професійного становлення менеджера соціокультурної сфери. Виявлено основні цілі презентації в професійній діяльності менеджера. Розглянуто елементи забезпечення належної комунікативності комп'ютерної презентації. Запропоновано алгоритми планування презентацій. Висунуто рекомендації щодо забезпечення ефективності комп'ютерних презентацій.
Ключові слова: комп'ютерна презентація, моделі презентації, професійні уміння, соціокультурна сфера, особливості поведінки слухачів.

Постановка проблеми. Підготовка висококваліфікованого фахівця – це, вочевидь, найголовніше завдання процесу професійної підготовки. Особливо це стосується тих фахівців, які професійно діятимуть у соціальній сфері, де високий рівень комунікаційної компетентності часто є визначальним чинником професіоналізму. При цьому, процес професійного становлення бере початок ще задовго до того моменту, коли студенти розпочинають роботу над дипломним проектом і вже серйозно зайняті пошуком доброго місця роботи. Підвалини фаховості закладаються ще в школі, далі відбувається нагромадження знань і починають формуватися новоутворені професійно важливі якості. Тому часто ще в школі чи в навчальних закладах першого рівня акредитації в учнівському середовищі виділяються й лідери, організатори, координатори – особистості з яскраво вираженими якостями майбутніх менеджерів.

Навчання таких особистостей і подальший розвиток їхніх управлінських якостей має відповідати вимогам ринку праці, який у нашій країні, як відомо, не наділений рисами стабільності чи перспективного зростання. Тому тут виникає неминуче протиріччя між вимогами суспільства, що ставляться до майбутніх фахівців, потребами осіб, що навчаються та невідповідністю вмісту освітніх програм, який має вирішуватися за рахунок поєднання інформаційних форм навчання з активними формами і методами з включенням елементів проблемної, наукового пошуку, самостійною роботи [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчить практика, використання комп'ютерних презентацій у навчальному процесі вищих навчальних закладів здобуває все більшої популярності. Відповідно, самі презентації та їх вплив на фахове становлення студентів стають об'єктами ретельного вивчення. Зокрема, принципи розробки комп'ютерних презентацій активно розглядаються в працях О. Молєвої [2], І. Смірнова [3], В. Шевченка [4] та інших. Презентаційну компетентність активно розглядають такі дослідники як О. Овчарук [5] та І. Іванова [6]. Як важливий елемент професійного становлення комп'ютерна презентація розглядається в працях таких зарубіжних дослідників як Е. Пауел, Дж. Рубін [7], Г. Батікадос [8, с. 37-51] та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на значний інтерес дослідників до зазначеної наукової проблеми, не важко помітити невирішені аспекти. Зокрема – це чітке визнання цілей презентації як засобу міжособистісної комунікації комунікатора та респондентів цільової групи; елементи структури особистих якостей і презентаційних умінь автора (транслятора) презентації; основні помилки під час презентації; ефективна архітектура презентації, здатна забезпечити максимальну візуальну підтримку мовної комунікації; якими є критерії успішності презентації під час прилюдного виступу. Пошук відповідей на невирішені питання, дають нам змогу сформулювати цілі нашої статті.

Формулювання цілей статті. Ми дотримуємося позицій, що однією з важливих характеристик майбутнього менеджера є здатність представляти власні думки та результати роботи перед керівниками та підлеглими в найбільш дієвій та переконливій формі. Тому ми маємо на меті в даній статті вказати на ефективні шляхи для забезпечення формування презентаційних здібностей майбутніх менеджерів соціокультурної сфери. А найкращим інструментом для цього є комп'ютерна презентація, яка разом з вербальними та невербальними елементами комунікації сприяє досягненню поставленої мети [9].

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз науково-теоретичної літератури показав недостатню розробленість теми презентацій у вітчизняній педагогічній науці. З іншого боку досвід зарубіжних науковців і практиків у цій галузі, наш досвід підтвердили необхідність активізації зусиль щодо формування презентаційних умінь, де можливі реалізація та адаптація форм і методів навчання зарубіжних авторів.

Практика сьогодення показує, що студенти відомих бізнес шкіл та університетів володіють презентаційними уміннями на високому рівні, оскільки елементи проведення презентацій запроваджуються ще загальноосвітній школі. Уміння проведення презентацій розглядається як необхідна складова успіху в професії. Зокрема, у бізнес-школі Манчестерського університету в програму курсу включена річна практика в компанії, після завершення якої передбачається виконання двох презентацій: у компанії і в університеті. Метою такої презентації є пред-

ставлення звіту за результатами практики. Схожим чином організована практика студентів Гарварду, університету Берклі та інших.

Все вище вказане лише підсилює наші аргументи на користь більш активного використання можливостей презентацій для представлення виконаних завдань осіб, що навчаються як потужного педагогічного ресурсу щодо формування професійно-важливих якостей майбутніх менеджерів.

Сьогодні у західній науковій літературі презентація розглядається як процес комунікації, пов'язаний з представленням підготовленого повідомлення для аудиторій. Метою презентації є:

1) мотивування кого-небудь до розгляду якогось питання, ухвалення рішення та виконання дії;

2) переконання кого-небудь в реальності і потенційному успіху висунутої пропозиції:

3) інформування про що-небудь зацікавленої сторони [10].

Кожна презентація – це результат багатоаспектної роботи, що вимагає опанування багатьох умінь і компетенцій, більш того, кожна презентація індивідуальна.

Представимо класичну модель презентації, яка служить орієнтиром для здійснення роботи над кожним її етапом (рис. 1).

Даний спосіб навчання дозволяє найясніше побачити взаємозалежність між формуванням комунікативних умінь, рівнем володіння конкретним предметними знаннями та професійно-орієнтованим вмістом. Вагомою особливістю презентації є її інтерактивність, тобто процес презентації відбувається в режимі діалогу з учасниками, тому комунікативні вміння розглядаються як необхідний елемент серед професійно-важливих якостей майбутнього менеджера.

Вагомим чинником при формуванні презентаційних умінь є модель поведінки, яка служить індикатором сформованості певних особистісних якостей і презентаційних умінь. Найбільш значимими для студента-управлінця у соціокультурній сфері ми вважаємо такі якості, як упевненість, переконливість, комунікабельність, емпатія, уміння слухати і аналізувати, контролювати ситуацію і утримувати увагу аудиторії. На практичних заняттях з професійно-орієнтованих дисциплін включені блоки прийомів і методик, що сприяє формуванню умінь прилюдних виступів (міні-презентації за обраною темою дискусії, «акваріум», де студенти працюють в змінних парах та інші). Адекватна поведінкова модель є важливим критерієм успішності презентації. У зв'язку з цим ми визнали необхідним залучити до занять відеоматеріали, що демонструють поведінкові моделі. Після перегляду відеосюжету студентам пропонувалося оцінити адекватність поведінки промовця і виробити рекомендації щодо прийнятної поведінкової моделі.

У сучасному соціальному середовищі та й у бізнесових колах склався певний етикет, який наслідують учасники процесу комунікації. Відповідно, до планів занять можливе включення або загальної інформації з кроскультурної комунікації, або розгляд конкретних кейсів, що знайомлять студентів з контекстом міжкультурної комунікації. Це сприяє інформованості та створенню умов для комунікації та обговорення на занятті.

Поділяючи думку провідних педагогів у царині сучасного менеджменту ми вважаємо, що цілеспрямоване використання викладачем поведінкових елементів створює на занятті умовне професійне середовище, що вимагає особливих мовленнєвих навичок. Мова є засобом передачі інформації і вираження думок, тому опанування релевантних мовних і мовних моделей, використання автентичних матеріалів, поза сумнівом, впливають на ефективність презентації.

Значимим аспектом при підготовці до презентації вважається уникнення двозначності («і те й інше», «для всіх випадків»), фраз, що підсилюють заперечення («цілком не так», «ніяк неможливо»), приблизності («десь...», «приблизно...»), неточних цифр або величин («декілька», «близько...», «понад...»), групування предметів («речі», «предмети», «штуки»), ймовірності («часто», «періодично», «інколи»). Студенти мають пам'ятати про це і не використовувати зайвих для презентації елементів, особливо тих, що негативно відображається на її сприйнятті.

Добре підготовлена презентація неодмінно викликатиме увагу. Демонстрація уваги до предмету повідомлення може виражатися через підтримку особи, що виступає, вигуки, що дають змогу підтримати розмову і заохотити співбесідника до подальшого спілкування тощо. У соціальній ситуації, для того, щоб слухати ефективно, необхідно бути сенситивним до обговорюваних проблем і «ключів» соціальної взаємодії, які можуть бути виражені у вербальних і невербальних діях. Спостерігаючи за дією і реакцією, можна поліпшити уміння студентів слухати. Це уміння є важливим в ситуаціях здобуття інформації; оцінювання; демонстрації емпатії. Під час відповіді на питання: «Що заважає людям ефективно слухати?» – студенти вказують на такі чинники:

– зовнішній шум;
– особисте небажання слухати;
– неуважність;
– складність виступу (використання складних мовних структур);
– монотонність виступу.

Названі чинники є ключем для викладача. Проаналізувавши їх, стає можливим вносити зміни в процес підготовки до проведення презентації.

Уміння правильно зрозуміти суть питання і побудувати тактично вірно відповідь, передбачаючи очікувану реакцію партнера є дуже важливою професійною якістю менеджера і, відповідно, одним з важливих моментів при проведенні презентації. Для складання індивідуального тексту виступу студентам доцільно

Рис. 1. Класична модель презентації [11]

представляти список передбачуваних питань, відповіді на які повинні знайти віддзеркалення в тексті презентації, а також моделі і зразки відповідей із запропонованих моделей на базі вивченого матеріалу.

Поєднання релевантних мовних засобів, активності мови, акцентуації уваги на ключових моментах, виразності мови, риторичних питань (вербальний аспект) з невербальною поведінкою (жести, зоровий контакт, відвертість перед аудиторією, манера поведінки та стиль одягу) і структурованим тематичним вмістом створюють сприятливі умови для проведення успішної презентації.

Ключовими елементами презентації є визначення теми, формулювання мети презентації, визначення структури і складання плану. Бо очевидно, що з якою метою і для якої цільової аудиторії буде представлена презентація формуватиметься й зміст виступу. Мета, як відомо, сприяє належному формуванню завдань презентації, а ті своєю чергою допомагають вибудувати план. Сама ж структура презентації має передбачати:

– дотримання прийнятих правил орфографії, пунктуації, скорочень і правил оформлення тексту;
– відсутність фактичних помилок, достовірність представленої інформації;
– лаконічність тексту на слайді;
– завершеність (зміст кожної частини текстової інформації має логічно завершуватись);
– об'єднання семантично пов'язаних інформаційних елементів у групи, які цілісність;
– стислість і максимальна інформативність тексту;
– розташування інформації на слайді (переважно горизонтальне розташування інформації, зверху вниз по головній діагоналі;
– найбільш важлива інформація повинна розташовуватися в центрі екрану;
– якщо на слайді картинка, напис повинен розташовуватися під нею;
– бажано форматувати текст по ширині;
– не допускати «рваних» країв тексту);
– інформація повинна подаватися привабливо, оригінально.

Більшість студентів на заняттях з інформатики добре ознайомлюються з мультимедійними можливостями програм для створення презентацій. Мультимедійні ефекти поза сумнівом збагачують презентацію і підкреслюють рівень обізнаності студента, однак, як свідчить практика, студенти нерідко зловживають мультимедійними можливостями презентації, що ускладнює її сприйняття. Тому, ми вважаємо, що тут студентам слід забезпечити:

– використання тільки оптимізованих зображень (наприклад, зменшення з допомогою Microsoft Office Picture Manager, стиснення за допомогою панелі налаштування зображення Microsoft Office);
– відповідність зображень змісту;
– відповідність зображень вимогам цільових аудиторій;
– контраст зображення щодо фону;
– відсутність «зайвих» деталей на фотографії або картинці, яскравість і контрастність зображення, однаковий формат файлів);
– якість музичного ряду (ненав'язливість музики, відсутність сторонніх шумів);
– обґрунтованість і раціональність використання графічних об'єктів.

Працюючи над текстовим наповненням студенти мають представити у своїх презентаціях:

– легкість читання тексту на тлі слайда презентації (текст виразно видно на тлі слайда, використання контрастних кольорів для фону і тексту);
– використовувати кегль шрифту відповідає віковим особливостям цільової аудиторії і повинен бути не менше 24 пунктів;
– відношення товщини основних штрихів шрифту до їх висоти орієнтовно становить 1:5;
– найбільш зрозуміле відношення розміру шрифту до проміжків між літерами: від 1:0,375 до 1:0,75;
– використання шрифтів без зарубок (їх легше читати) і не більше 1-2-х варіантів шрифту;
– довжина рядка не більше 36 знаків;
– відстань між рядками усередині абзацу 1,5, а між абзаців – 2 інтервали;
– підкреслення використовується лише в гіперпосиланнях.

Не менш важливими елементами презентації є її дизайн та навігація. Працюючи над ними студентам слід передбачати:

– використання єдиного стилю оформлення;
– відповідність стилю оформлення презентації (графічного, звукового, анімаційного) змісту презентації;
– використання для фону слайда психологічно комфортних тонів;
– фон повинен бути елементом заднього (другого) плану: виділяти, відтіняти, підкреслювати інформацію, розміщену на слайді, але не затуляти її;
– використання не більше трьох кольорів на одному слайді (один для фону, другий для заголовків, третій для тексту);
– відповідність шаблону до представленої теми (в деяких випадках може бути нейтральним);
– доцільність використання анімаційних ефектів;
– працездатність елементів навігації;
– якість інтерфейсу;
– доцільність та раціональність використання навігації.

Загалом презентація не повинна бути монотонною і громіздкою (оптимально використовувати до 20 слайдів). На титульному слайді вказуються дані про автора (ПІБ, група), назва матеріалу, дата розробки. Можливий варіант використання колонтитулів. Інше розміщення даних автора припустимо у випадку, якщо воно заважає сприйняттю матеріалу на титулі. На останньому слайді вказується перелік використаних джерел, активні й точні посилання на всі графічні об'єкти. На завершальному слайді може ще раз вказуватися інформація про автора презентації.

Важливим моментом є й той, щоб презентація, яку представлятимуть студенти, мала в собі елементи науково-дослідної роботи. Дослідницький компонент презентації реалізовувався через огляд і аналіз інформації, а також через вирішення проблемних завдань і ухвалення рішень; збір і узагальнення основної інформації; підго-

товку тез виступу; використання наочних матеріалів: схем, таблиць, графіків і програмного забезпечення. Величезною перевагою в цьому контексті можна рахувати використання автентичних джерел інформації.

Враховуючи вищевикладене, ми розглядали роботу з кейсами в якості найбільш прийнятної форми навчальної взаємодії на занятті. На нашу думку, саме такий вид діяльності передбачає різноманітність прийомів навчання. Зокрема, студентам пропонувалася прочитати інформацію про певну компанію; після чого вони аналізували недоліки і сильні сторони стратегії компанії (SWOT analysis: S – strengths, W – weaknesses, O – opportunities, T – threat) і пропонували можливі варіанти вирішення проблеми. Потім студенти порівнювали свої рішення з рішеннями, прийнятими керівниками компанії; на підставі цього створювалися резюме і міні-презентації. Включення до практичних занять таких методик, як мозковий штурм, дебати, метод ділової гри тощо, дало змогу студентам ефективно працювати над сутнісним вмістом вибраної теми.

Важливим чинником в проведенні презентацій вважається дотримання часового регламенту. Уміння планувати виступ і висловлюватися чітко та зрозуміло по запропонованій темі в рамках встановленого часового регламенту можна вважати невід'ємною частиною процесу професійного становлення майбутнього менеджера. Час є також вагомим критерієм під час надання відповідей на поставлені запитання. Лаконічність має превалювати у всіх можливих моментах.

Під час оцінки сформованості презентаційних умінь нами була зроблена спроба визначити успішність прилюдного виступу за такими критеріями:

– уміння управляти аудиторією, привернути увагу і викликати інтерес;
– уміння підтримувати контакт (зоровий контакт, риторичні питання);
– уміння контролювати емоції та жести;
– релевантність мовних моделей;
– логічність викладу, структурованість презентації;
– уміння почути питання і дати вичерпну відповідь;
– стиль одягу.

Студенти мали можливість продемонструвати ці уміння під час підсумкового прилюдного виступу.

Варто вказати й на те, що надані нами бачення щодо проведення презентацій не повинні обмежуватися лише вищою школою. На нашу думку, запропоновані методи та підходи цілком плідно можуть бути реалізованими й загальноосвітніми навчальними закладами. При цьому й тематична спрямованість не обмежується лише навчальними дисциплінами економічно-управлінського циклу. Організація презентації буде доцільною при вивченні іноземних мов, історії біології та ще чималої кількості навчальних дисциплін. Творчий педагог з успіхом зможе використовувати розглянуті нами рішення.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином, можна дійти висновку, що успіх процесу формування презентаційних умінь як вагомої складової професійно-важливих якостей майбутніх менеджерів та й фахівців інших спеціальностей ґрунтується на цілісності навчання, інтегрованості підходів, адаптації прийомів і технологій сучасної педагогіки, а також орієнтованості студентів на успіх і їх прагненні відбутися в майбутній професійній діяльності. В найближчій перспективі кожен студент матиме змогу активно розвивати презентаційну компетентність і готувати якісні презентації за допомогою найбільш сучасних інформаційно-комунікаційних засобів. Почнуть активно використовуватися планшети, смартфони тощо. Очевидно, що такі технології сприятимуть комфорту підготовки презентацій та їх представлення для широких аудиторій. Разом із тим, особливості новітніх підходів формуватимуть нові напрями наукових досліджень.

Список літератури:

1. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учебник для вузов / И.А. Зимняя. – М.: Логос, 2004. – С. 53.
2. Молева О.В. Принципы создания электронных презентаций в среде PowerPoint XP для аудиторных занятий по астрономии // Электронний ресурс: www.astronet.ru.
3. Смирнов И.А. Использование мультимедийных презентаций в учебном процессе // Электронний ресурс: http://www.portal-slovo.ru.
4. Шевченко В.П. Мистецтво комп'ютерної презентації // Електронний ресурс: www.unicyb.kiev.ua.
5. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Під заг. ред. О.В. Овчарук. – К.: „К.І.С.", 2004. – 112 с.
6. Іванова І.В. Професіоналізація менеджменту: Монографія. – К.: Нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 695 с.
7. Powell Elizabeth A., Rubin James. A Note on Management Communication: Module Two. Electronic document: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=907760.
8. Baticados Glenn. An Analysis of Entrepreneurial Skills and Competencies of Students: The Case of a Philippine University. Journal of Global Business and Trade, Vol. 10, No. 1, May 2014.
9. Малетова М.И. К проблеме формирования презентационных умений студентов // Качество образования в сфере преподавания ин. яз. : проблемы, критерии и методы оценивания : материалы и тезисы науч.-практ. конф. / М.И. Малетова. – Ижевск: УдГУ, 2008. – С. 112–115.
10. Flowers J. Presentation Objectives / Jim Flowers. – [Electronic document]. Access regime: http://jcflowers1.iweb.bsu.edu/rlo/presobjectives.htm.
11. Brieger N. Comfort J. Language Reference for Business English. Grammar. Functions and Communication Skills. London: Prentice Hall International, 1996. P. 165.

Григорчук Т.В.
Киевский национальный университет культуры и искусств

КОМПЬЮТЕРНЯ ПРЕЗЕНТАЦИЯ КАК СРЕДСТВО ДЕМОНСТРАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УМЕНИЙ БУДУЩИХ МЕНЕДЖЕРОВ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ СФЕРЫ

Аннотация
В статье сосредоточено внимание вокруг вопросов, связанных с местом презентационных умений в процессе профессионального становления менеджера социокультурной сферы. Выявлены основные цели презентации в профессиональной деятельности менеджера. Рассмотрены элементы обеспечения надлежащей коммуникативности компьютерной презентации. Предложены алгоритмы планирования презентаций. Выдвинуто рекомендации по обеспечению эффективности компьютерных презентаций.
Ключевые слова: компьютерная презентация, модели презентации, профессиональные умения, социкультурная сфера, особенности поведения слушателей.

Hryhorchuk T.V.
Kiev National University of Culture and Arts

COMPUTER PRESENTATION AS A TOOL FOR DEMONSTRATION THE PROFESSIONAL SKILLS OF FUTURE SOCIO-CULTURAL SPHERE'S MANAGERS

Summary
The article focuses on issues related to the place of presentation skills in the process of the managers of the socio-cultural sphere professional development. The main objectives of the presentation in the professional activity of the manager are revealed. The elements of providing a proper communicative computer presentation are considered. The algorithms of presentation planning are proposed. Recommendations for ensuring the effectiveness of computer presentations are made.
Keywords: computer presentation, models of presentation, professional skills, socio-cultural sphere, behavior specifics of listeners.

УДК 378.015.31:52

ПРОФЕСІЙНИЙ ІМІДЖ ЯК ЧИННИК АКТИВІЗАЦІЇ САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМООСВІТИ ПЕДАГОГІВ

Дубровіна І.В.
Комунальний вищий навчальний заклад
Київської обласної ради «Академія неперервної освіти»
Горецька Н.В.
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Проаналізовано роль професійного іміджу як рушійної сили та джерела самовдосконалення та самоосвіти педагогів. Визначена потреба фахівців у самозміні й самовдосконаленні в контексті сформованого професійного іміджу. Розглянуто основні положення фахового удосконалення освітніх кадрів. Окреслено процес становлення педагогічної позиції спеціалістів через процес розвитку індивідуальної свідомості. Відповідно до удосконалення педагогічної позиції визначені ролі педагога у контексті створення професійного іміджу.
Ключові слова: імідж, професіонал, самовдосконалення, самоосвіта, професійна позиція, статус, ставлення.

Постановка проблеми. Професія вчителя – одна з небагатьох, які можна назвати вічними та постійно вдосконалюваними. Ніхто й ніщо не може замінити вчителя – особистість зі своїм неповторним учительським іміджем. Найсучасніша техніка, комп'ютери чи система «Інтернет» – лише його помічники та засоби навчання. З плином часу змінюється і статус учителя, його функціональні обов'язки, права і, власне, навіть учительський образ. Незмінною ж залишається потреба в учителеві, бо без нього малоймовірним уявляється шлях до прогресу, нормального людського життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психолого-педагогічні засади вітчизняної теорії професійного самовдосконалення та самоосвіти педагога через формування «педагогічного образу» (іміджу) були закладені у працях Б. Ананьєва, А. Арета, Д. Гришина, А. Кочетова, А. Макаренка, О. Леонтьєва, К.Платонова, С. Рубінштейна, Л. Рувинського, В. Сухомлинського, Ю. Самаріна, В. Селіванова, С. Елканова та ін. В останні десятиліття ряд вчених (О. Берак, В. Бедерханова, С. Будикова, С. Краснов, А. Маркова Е. Юдіна, Г. Цукерман та ін.) звертались до поняття «професійний імідж».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Професійний імідж – це образ професійної ролі, яка конструюється самим учителем та доповнюється індивідуальним іміджем у процесі взаємодії з учнями, колегами, адміністрацією й суспільством. Проблема формування образу педагога пов'язана з формуванням іміджу не лише конкретної особистості, а й іміджу професіонала взагалі. Звичайно, індивідуальний стиль учителя, його оригінальність та неповторність, а також яскраво виражений артистизм, як особистісна риса, є необхідною передумовою формування його професійного іміджу.

Мета статті – розглянути психолого-педагогічне явище «професійний імідж» як фактор активізації та стилювання розвитку самовдосконалення та самоосвіти учителів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рушійною силою і джерелом професійного самовдосконалення та самоосвіти педагога є потреба в самозміні й самовдосконаленні особистості як суб'єкта педагогічного пізнання спілкування і праці в контексті сформованого образу – іміджу.

Є. Самойлова наголошує, що зовнішність учителя – явище інтегральне, адже інтеграція – процес зближення і зв'язку поряд із процесами диференціації [1]. Учитель впливає на учнів комплексом взаємозв'язаних елементів зовнішності. Культура й техніка мовлення педагога, культура й техніка рухів, одяг та культура й техніка догляду за своїм тілом – все це складники зовнішності. Так, культура мовлення – це інтонація, голос, дикція, дихання, тембр, темп, логічне структурування мовлення, гнучкість мовлення та ін. Культура й техніка рухів – постава, хода, жести, пластика, міміка, пантоміміка. Культура й техніка догляду за зовнішнім виглядом – уміння доглядати за своїм волоссям, робити зачіску, добирати одяг та взуття, прикраси, аксесуари, парфуми. Це вміння доглядати за тілом (обличчям, руками, ногами). Тільки в поєднанні цих складових створюється зовнішність, яка усоблює вчителя. Прояв складників зовнішності носить диференційований, індивідуалізований характер. Особливе внутрішнє осяяння, що передається через погляд, жести, поставу, усмішку – все це робить учителя неповторним. Крім того, автор виокремлює основні компоненти внутрішнього іміджу вчителя, а саме: ерудицію, чарівливість, самобутність, імпровізацію, образність мовлення, пластику.

Як зазначає А. Макаренко, учитель повинен володіти мімікою, стримувати свій настрій, контролювати жести. Це досягається самовихованням, самоосвітою, самовдосконалення [2]. Учителю необхідно вчитися й не соромитися висловлювати своє ставлення, переживання, настрій щодо згадуваної події через жести, міміку, голос. Усі ці якості іміджу справляють величезний вплив на формування особистості вчителя, на його індивідуальний стиль, як сукупність своєрідних особистісних виявів освітянина як професіонала.

На формування професійного іміджу педагога-організатора впливає стиль педагогічної діяльності. Як зазначає А. Маркова, успіх професійної діяльності залежить від майстерності вчителя, від максимального й повного виявлення ним своїх можливостей і здібностей та від оптимального вибору кожним учителем способів і засобів своєї педагогічної діяльності, яка найбільш відповідає індивідуальним особливостям [3].

Вважаємо, що вагому роль у формуванні позитивного іміджу педагога відіграє професійна свідомість як складова його професійної підготовки. Професійна свідомість педагога відзначається поліфункціональністю. Багато вчених підкреслюють важливість і необхідність розвитку функцій професійної свідомості у фахівців.

С. Косарецький виокремлює три важливі функції свідомості педагога. Перша з них забезпечує ідеальну репрезентацію у свідомості вчителя позицій людей (учнів, їх батьків, колег, адміністрації та ін.), які залучені разом із ним до суспільних відношень. Друга дозволяє педагогу самому виступати представником цих відношень. Третя функція свідомості дає можливість учителю будувати власну діяльність завдяки її ідеальному образу [4]. Відповідно до загальних основ теорії свідомості, ми припускаємо, що з кожною із характеристик свідомості пов'язана її певна функція. До того ж педагогічній свідомості притаманні як загальні функції, властиві свідомості взагалі, так і специфічні, що характерні лише для вчителів.

Розглянемо функції свідомості відповідно до її основних характеристик, що подані С. Рубінштейном [5]. Сукупність знань про оточуючий світ, наголошує автор, ми отримуємо завдяки свідомості й таким її функціям, як розуміння, пізнання, організація знань про зовнішній світ, про педагогічну діяльність зокрема, а ще створення професійного образу. Тільки свідомість творить внутрішній план діяльності особистості. А внутрішній план професійної діяльності педагога утворює педагогічну свідомість. І в цьому допомагають досягти кінцевої мети функції моделювання педагогічної діяльності, планування, програмування, психолого-педагогічна діагностика, прогнозування, а ще контроль, обов'язкове оцінювання отриманих результатів і не менш важлива функція за попередні – педагогічна рефлексія.

Вчений вказував, що сьогодення потребує особливої уваги до питання про механізми формування професійної свідомості педагога [5].

Основами фахового удосконалення, на наш погляд, є наступні положення:

– формування педагогом своєї особистості як професіонала відбувається через адаптування власних індивідуально-неповторних особливостей до вимог педагогічної діяльності; постійне підвищення професійної компетентності);

– планомірна робота педагога над собою, орієнтована на вдосконалення своєї особистості шляхом формування загальних та специфічних умінь, навичок, якостей, компетентностей;

– розвиток самопотреби в свідомому здійсненні свого прогресивного особистісно-професійного саморозвитку;

– процес, зумовлений безперервним прогресивним ростом особистості педагога як учасника й організатора змісту сучасної освіти.

Процес розвитку індивідуальної педагогічної свідомості фахівця, в тому числі її функцій, не можливий без того специфічного оточення, в якому він перебуває. У ході формування цінностей вчителя відбувається трансформація суспільних цінностей в особистісні. Адже основною передумовою та умовою розвитку свідомості є позиція особистості, ставлення, власне бачення ситуації тощо.

Позиція – це сила, що об'єднує свідомість та особистість, – вважав С. Рубінштейн. Він дійшов висновку: не будь-яка особистість є позиційною, а для цього слід визначити якісний рівень розвитку особистості. На його думку, позиційно розвинена особистість – це максимально світоглядне визначення. Особливого значення психолог надавав системі стосунків людини [5].

Поняття «статус» описується як ієрархічна категорія в соціальній структурі, показник ступеня успішності та просування особистості суспільними сходинками. Статус надає опис поведінки людини, яка діє у системі складних соціальних відносин, в якій для неї визначене місце та спосіб дій, тип нормативної поведінки. Статусна система завжди має норми, що регулюють відносини та дії людей. Позицію науковці розглядають як найціннішу характеристику людини як особистості. У ній (позиції) виокремлюють дві складові [5]: внутрішню й зовнішню. Перша відображає сферу свідомості, цінностей, установок, відносин, орієнтацій. Друга перебуває в діяльності та поведінці.

За визначенням О. Юдіної, професійна позиція педагога – це цілісна психологічна освіта, яка включає конкретні настанови та орієнтації, систему особистісних відносин, оцінок внутрішнього та оточуючого досвіду, перспектив, а також особисті вимоги, що реалізуються (повністю чи частково) в обраній професії. Спосіб самовизначення вчителя, прийняття та реалізація особистої професійно-діяльнісної концепції виражає позиція. Позиція об'єднує три аспекти і всі вони виявляються через зовнішню психічну активність-діяльність: загальносоціальний, професійний та акмеолого-психологічний [6, с. 79-83].

В. Бедерханова розглядає професійну педагогічну позицію як інтегральну характеристику особистості педагога, що детермінується його свідомістю та визначає напрями його діяльності: самоосвіту, самовдосконалення, саморозвиток тощо [7].

Отже, як справедливо зауважує Г. Цукерман, професійна позиція педагога виражає його самооцінку, рівень професійних вимог, мотивування діяльності та розуміння свого призначення [8]. Професійна позиція педагога виступає спільним детермінантом його активності, творчості, поштовху самовдосоканлюваних процесів. Крім того, вона може служити чинником конгруентності у виконуваній професійній діяльності. А основу професійного іміджу мають бути закладені соціально вагомі цінності, а сфера обраної діяльності визнана ним у значенні життєво важливого пріоритету; практичні дії є втіленням сучасної професійної культури, кращих традицій та продуктивних інновацій сучасної психології та акмеології. При такій системі побудові професійного іміджу у педагога, вона здатна стимулювати найвищу продуктивність професійної діяльності вчителя – його самоосвітні та самовдоскогналювальні процеси.

А. Маркова [3] вказує, що професійна позиція виражає професійну самооцінку, рівень професійних вимог учителя, його ставлення до того місця в системі суспільних стосунків у школі, яке він займає, і до того, на яке претендує. У значенні професійно компетентної слід розгядати професійну позицію як організацію праці педагога,

яка гармонійно поєднує його знання та вміння, навички. Загальні професійної компетентності вчителя, поєднують в собі блоки професійної компонетності. Виокремлюють наступні блоки: *педагогічної діяльності, педагогічного спілкування, особистостість вчителя.*

Поняття іміджу-позиції охоплює практично всі грані діяльності вчителя. Воно близьке поняттю «роль», яку педагог виконує в залежності від тієї чи іншої педагогічної ситуації. *Відповідно позиції педагога розширюютсья у професійному іміджі він постає* психологом, індивідуальністю, майстром, новатором діагностом консультантом, вихователем, дослідником. Спільною умовою управління процесом професійного самовиховання педагога є оптимізація моментів засвоєння ним зовнішніх вимог та їх переводу у внутрішні підстави діяльності з активізації роботи над собою. Специфіка організації професійного самовиховання педагога полягає у забезпеченні процесу засвоєння ним пропонованого зразка дій із удосконалення особистості (педагогічного зразка процесу й еталону самовиховання) шляхом: надання інформації про конкретний зразок професійного самовиховання педагога; спонукання учителів наслідувати моральному взірцю; надання фахівцям допомоги у оволодінні засобами і способами професійного самовиховання.

Організація професійного іміджу педагога формує уявлення про форми, способи та засоби здійснення; пробудження потреби у професійному самовдосконаленні через самоосвітні процеси; водночас здійснює стимулювання професійної діяльності.

Систему самоуправління процесом професійного самовдосконалення та самоосвіти педагога правомірно подати у такий спосіб (див. таблицю 1).

Висновки. Отже, професійний імідж як чинник розвиту самовдосконалення та самоосвіти постійно стимулює педагога: наскільки він оволодів діями з вибору особистісно-значущих цілей і завдань професійної самозміни; планування, тобто вибору дій для досягнення поставлених цілей і завдань;оволодіння засобами і способами професійного самовиховання; самоконтролю, тобто порівняння досягнутих результатів з очікуваними; самокорекції, тобто здатності постійно бути гнучким та мобільним відповідно до сучасних вимог.

Таблиця 1

Самоуправління процесом професійного самовдосконалення та самоосвіти

№	Етапи самовдосконалення та самоосвіти	Форми самовдосконалення та самоосвіти	Способи й засоби самовдосконалення та самоосвіти
1.	Потреба в самовихованні	Самоспонукання	самооцінка; самокритика
2.	Прийом і опрацювання інформації	Самопізнання	самовипробовування; самоспостереження; самозобов'язання; самодослідження; самопрогнозування
3.	Прийняття рішення	Самопрограмування	самозобов'язання; особистий план роботи; програма самовиховання
4.	Реалізація програми самовиховання	Самоорганізація Самовплив	самопереконання; самонаказ; самонавіювання; самопримус; самосхвалення; самозаохочування; самоосуд
5.	Контроль	Самоінформування	самоспостереження; самоперевірка; самозвіт; самоаналіз; самооцінка

Список літератури:

1. Самойлова Є.Є. Артистизм і стильність учителя / Є.Є. Самойлова // Англійська мова і література. – 2010. –№ 22-23 (284-285) серпень. – С. 20-22.
2. Макаренко А.С. Твори в семи томах / А.С. Макаренко. – К., «Радянська школа», 1953-1955. – Т. 4. – 512 с.
3. Маркова А.К. Психология труда учителя: [пособ.] / Аэлита Капитоновна Маркова. – М.: Просвещение, 1993. – 142 с.
4. Косарецкий С.Г. Психологические условия развития профессионального сознания будущих педагогов : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогическая психология" / С. Г. Косарецкий. – М., 1999. – 20 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2004. – 720 с.
6. Юдина Е.Г. Профессиональное сознание педагога: опыт постановки проблемы в современном образовании / Елена Григорьевна Юдина // Психологическая наука и образование. – 2001. – № 1. – С. 89-101.
7. Бедерханова В.П. Становление личностно ориентированной позиции педагога: [монография] / Вера Петровна Бедерханова. – Краснодар, 2001. – 220 с.
8. Цукерман Г.А. Мы, взрослые и остальные люди: Семья и школа // Г.А. Цукерман, В.И. Слободчиков. – 1989. – № 11. – С. 18-20.

Дубровина И.В.
Коммунальное высшее учебное заведение
Киевского областного совета «Академия непрерывного образования»
Горецька Н.В.
Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ИМИДЖ КАК ФАКТОР АКТИВИЗАЦИИ САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ И САМООБРАЗОВАНИЯ ПЕДАГОГОВ

Аннотация
Проанализирована роль профессионального имиджа как движущей силы и источника самосовершенствования и самообразования педагогов. Определена потребность специалистов в самоизменению и самосовершенствовании в контексте сложившегося профессионального имиджа. Рассмотрены основные положения профессионального совершенствования образовательных кадров. Определены процесс становления педагогической позиции специалистов через процесс развития индивидуального сознания. Согласно процесу совершенствования педагогической позиции определены роли педагога в контексте создания профессионального имиджа.
Ключевые слова: имидж, профессионал, самосовершенствование, самообразование, профессиональная позиция, статус, отношение.

Dubrovina I.V.
Communal Higher Educational Institution of the
Kiev Regional Council "Academy of Continuing Education"
Goretzka N.V.
National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov

PROFESSIONAL IMAGE AS A FACTOR OF ACTIVATION OF THE TEACHERS' SELF-DEVELOPMENT AND SELF-EDUCATION

Summary
The role of professional image as a driving force and source of self-improvement and self-education of teachers is analyzed. The need of specialists for self-change and self-improvement in the context of the established professional image is defined. The main thesises of professional development of educational personnel are considered. The process of formation of pedagogical position of specialists through the process of development of individual consciousness is defined. According to the process of improving the pedagogical position, the roles of the teacher in the context of creating a professional image are defined.
Keywords: image, professional, self-improvement, self-education, professional position, status, attitude.

УДК 348.4

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ: УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ, БІЗНЕС-ПЛАНУВАННЯ

Журавська Н.С., Мульований Є.С., Запаско Г.В.
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Досліджено теоретичні питання з формування ефективної системи управління персоналом професійно-технічного навчального закладу та бізнес-планування діяльності загальноосвітнього навчального закладу. Розкриті твердження, що процес управління персоналом буде ефективним лише в тому випадку, коли наявна стратегія, а також взаємозв'язок між стратегією, політикою і системою управління персоналом; планування діяльності загальноосвітнього навчального закладу – це різнобічне узагальнене уявлення про головні пріоритети розвитку. Планування дає можливість колективу закладу вийти на більш високий рівень організації освітнього процесу, обґрунтувати хід безперервного розвитку. У зв'язку з цим формування ефективної системи управління та бізнес-планування є найбільш актуальним завданням сучасного управління навчальним закладом. Актуальність проблеми оновлення систем управління навчальними закладами безпосередньо пов'язана з реаліями життя, серед яких головними є: необхідність закладу освіти швидко пристосовуватись до зовнішніх змін і виживати; забезпечення оптимального функціонування навчального закладу; постійний пошук резервів оновлення та ідей розвитку.
Ключові слова: наукові дослідження, управління персоналом, бізнес-планування, стратегічний план, стимулювання персоналу.

Постановка проблеми. Стимулювання праці працівників навчальних закладів передбачає створення умов, за яких активна трудова діяльність дає певні, раніше зафіксовані результати, стає необхідною і достатньою умовою задоволення значних і соціально обумовлених потреб, формування мотивів до праці. Недостатнє залучення до участі у бізнес-плануванні закладу органів громадського самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних дослідників можна виділити праці Н. Кудрявцевої [4], Б. Мокіна [5], в яких акцентується увага на удосконаленні стимулювання і мотивації персоналу. Серед зарубіжних В.-Г. Беккер (V.-G. Becker), П. Друкер (P. Drucker), Дж. Кейнс (J. Keynes) [6], які пропонували ефективну систему управління конкурентоспроможністю персоналу навчального закладу. Різні аспекти професійної підготовки й підвищення кваліфікації керівних та педагогічних кадрів висвітлено в публікаціях Н. Бібік, Л. Білан, В. Ковальчука, Я. Рудика, П. Третякова, Г. Щокіна та ін. Загальні підходи до професійного становлення досліджували вітчизняні науковці (О. Витриховська, Н. Журавська, Л. Канішевська, Н. Лавриченко, І. Сопівник та ін.). Теоретико – методичними розробками з питань бізнес-планування діяльності навчального закладу займалися вітчизняні та зарубіжні вчені (Г. Єльникова, О. Жосан, С. Ніколаєнко, Г. Доран (G. Doran) та ін.).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Процес управління персоналом професійно-технічних навчальних закладів України буде ефективним лише в тому випадку, коли наявна стратегія, а також взаємозв'язок між стратегією, політикою і системою управління персоналом. Актуальність проблеми бізнес-планування діяльності загальноосвітнього навчального закладу пов'язана з реаліями життя, серед яких головними є: необхідність закладу освіти швидко пристосовуватись до зовнішніх змін і виживати; забезпечення оптимального функціонування навчального закладу; постійний пошук резервів оновлення та ідей розвитку.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є: обґрунтувати наукові дослідження: управління персоналом, бізнес-планування.

Виклад основного матеріалу. В економічній та управлінській літературі поняття «мотивація персоналу» трактується неоднаково, хоч більшість визначень багато в чому схожі. На думку одних авторів, мотивація – це свідоме прагнення до певного типу задоволення потреб, до успіху [3, с. 86–87]. Інші автори під мотивацією розуміють усе те, що активізує діяльність людини успіху [2, с. 21–27]. Для ще інших мотивація – це надія на успіх і побоювання невдачі [4, с. 48–50]. Автори підручників з основ менеджменту переважно визначають мотивацію як процес спонукання себе й інших до діяльності для досягнення особистих цілей і цілей організації. На нашу думку, мотив виступає спонукання до певної дії [5, с. 26–31].

Проведене дослідження дозволяє зупинити увагу на деяких принципових підходах до проблеми. Система мотивів і стимулів праці у професійно-технічних навчальних закладів України опирається на певну нормативно-правову базу. Працівники повинні знати, які вимоги ставляться перед ним, яка буде винагорода при їх отриманні і які санкції будуть застосовуватися у випадку невиконання вимог. Стимулювання праці ефективне тільки у тому випадку, коли органи управління уміють добиватися і підтримувати той рівень роботи, за який платять. Ціль стимулювання – не взагалі спонукати працювати, а зацікавити людину працювати краще, продуктивніше. Високий професіоналізм працівників навчальних закладів складається із спеціальних знань, умінь і навичок, із реалізації кращих особистих рис, у тому числі моральних, із найбільш повного використання їх професійно-творчого потенціалу.

Для анкетування з визначення громадської думки щодо напрямів підвищення ефективнос-

ті управління персоналом професійно-технічного навчального закладу нами застосувалась методика напіввідкритого тестування серед персоналу в сфері професійно-технічних навчальних закладів України як інструменту, а саме: 1. Головний чинник для утримання кращих працівників на службі в сфері професійно-технічних навчальних закладів: А) Перспективи кар'єрного розвитку. Б) Моральні винагороди. В) Матеріальні винагороди. Г) Ваш варіант.

2. Головною умовою професіоналізації і мотивації персоналу професійно-технічних навчальних закладів є гідна оцінка їх заслуг у процесі розвитку службової кар'єри: А) Так. Б) Ні. В) Ваш варіант.

3. Об'єктивна система оцінювання якостей і професійних досягнень персоналу професійно-технічних навчальних закладів забезпечує їх кар'єрне просування: А) Так. Б) Ні. В) Ваш варіант.

4. Ефективним методом стимулювання персоналу професійно-технічних навчальних закладів до роботи є інформування його про те, що чекає від нього керівництво установи: А) Так. Б) Ні. В) Ваш варіант.

5. Напрямами підвищення ефективності управління персоналом професійно-технічного навчального закладу є: А) Суспільний імідж і престиж та планове підвищення фахової підготовленості. Б) Прозора оплата праці та соціальна захищеність. В) Посадове просування та об'єктивна оцінка особистих професійних досягнень. Г) Матеріально-технічні, морально-психологічні умови для творчої діяльності в межах посадових повноважень. Д) Взаємодію кадрових служб з керівництвом професійно-технічного навчального закладу та почуття належності до професійного колективу, команди. Ж) Ваш варіант.

Тут великої ваги набуває компетентний підхід. Компетентність – це ступінь професійного досвіду, властивий кадрам в рамках конкретної посади [6, с. 38–43]. Компетентність працівника навчального закладу – певний рівень його інтелектуального, психологічного та функціонального стану, який відображає конкретні сфери професійної діяльності та зумовлює у своїй єдності якісну визначеність професіонала. Це також наявність глибоких фахових знань у певній галузі чи сфері діяльності, уміння аналізувати та прогнозувати розвиток ситуацій та використовувати здобуті на практиці знання щодо вирішення певних проблем, а також правомочність вирішувати їх.

У сучасній науковій літературі ґрунтовно відпрацьований функціональний підхід до управління [6, с. 38–43]. Основними принципами планування роботи загальноосвітнього навчального закладу є такі: цілепокладання, науковості, системного підходу, доцільності, наступності, колегіальності, інноваційності [3, с. 86–87]. Сучасні вимоги до бізнес-планування роботи загальноосвітнього навчального закладу відображені у розробленій відповідно до вимог Закону України «Про освіту», Інструкції з ведення ділової документації у загальноосвітніх навчальних закладах I-III ступенів, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України та Примірному статуті загальноосвітнього навчального закладу, затвердженому наказом Міністерства освіти і науки України [1, с. 7–17].

Для анкетування з визначення громадської думки щодо рекомендацій для успішного бізнес-планування роботи загальноосвітнього навчального закладу застосувалась методика напіввідкритого тестування серед викладачів загальноосвітнього навчального закладу України, а саме:

1. Умовами успішного бізнес-планування загальноосвітнього навчального закладу є: А) Належна підготовка учасників освітнього процесу. Б) Учасники освітнього процесу розглядаються керівництвом закладу як суб'єкт, а не об'єкт дій. В) Мобілізуючий погляд на учасників освітнього процесу з боку керівництва. Г) Стратегія розвитку персоналу. Д) Ваш варіант відповіді.

2. Відсутність бізнес-плану у загальноосвітнього навчального закладу призводить до: А) Неефективного розподілу обмежених за обсягом матеріальних і фінансових ресурсів. Б) Не сприяє концентрації зусиль всього персоналу на вирішенні найперспективніших завдань. В) Створення складностей для проведення ефективного контролю. Г) Ваш варіант відповіді.

3. Чи доцільно погоджувати бізнес-план з усіма учасниками освітнього процесу загальноосвітнього навчального закладу (учнями, батьками, працівниками, громадськими організаціями): А) Так. Б) Ні. В) Частково. Г) Ваш варіант відповіді.

4. Чи потрібно під час бізнес-планування особливу увагу приділяти тим аспектам роботи загальноосвітнього навчального закладу, які у попередньому навчальному році мали низькі показники: А) Так. Б) Ні. В) Частково. Г) Ваш варіант відповіді.

5. Чи важливо під час розроблення фінансового розділу перспективного бізнес-плану застосовувати динамічний підхід, що враховує інфляційні процеси: А) Так. Б) Ні. В) Частково. Г) Ваш варіант відповіді.

Висновки і пропозиції. Ефективність трудової діяльності залежить від мотивації. Брак однозначного взаємозв'язку між мотивацією і кінцевими результатами діяльності персоналу навчальних закладів зумовлений тим, що на результати праці впливає безліч інших чинників, як, наприклад, кваліфікація працівника, його професійні здібності та навички, правильне розуміння поставлених завдань, зовнішнє середовище тощо.

Зазначимо, що реалії сьогодення свідчать, що система управління у значній частині загальноосвітніх навчальних закладів має серйозні недоліки: система управління не повною мірою враховує особливості та потреби шкільного середовища. Структура перспективного плану не завжди співпадає зі структурою річного плану, що суттєво ускладнює й погіршує якість річного планування. Однією з причин такого стану бізнес-планування у загальноосвітніх навчальних закладах є недостатні вміння адміністрації організувати роботу колективу з планування своєї діяльності.

Список літератури:

1. Жосан О.Е. Планування інноваційної діяльності в загальноосвітньому навчальному закладі // Науково-методичний вісник КОІППО ім. В. Сухомлинського. – 2006. – № 1(42). – С. 208–217.
2. Журавська Н.С. Теорія і методика навчання / навчально-методичний посібник. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М. – 2016. – 784 с.
3. Ковальчук В.І. Соціально-психологічні чинники мотивації студентів до проектної діяльності / Василь Іванович Ковальчук // Діалог культур Україна – Греція: культурна політика XXI ст. в європейській ретроспективі. – 2016. – С. 86–87.
4. Кудрявцева Н. Особливості мотивації праці педагогічних працівників в сучасних умовах // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 1. – С. 48–50.
5. Мокін Б.І., Маримончик Ю.В. Методологічні основи матеріального стимулювання ефективної діяльності персоналу ВНЗ із підготовки науково-педагогічних кадрів та створення якісної наукової продукції // Вісник ВПІ. – 2004. – № 2. – С. 26–31.
6. Zhuravska N., Lychuk M. Methodology and Teaching Methods of the Study Course: Theory of Cooperation in Education / Edukacja – Technika – Informatyka . – Rzeszow. – 2017. – nr 3/21. – P. 38–43. – http://repozytorium.ur.edu.pl/bitstream/handle/item/3116/4%20zhuravska-methodology.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Журавская Н.С., Мульованый Е.С., Запаско Г.В.
Национальный университет биоресурсов
и природопользования Украины

НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: УПРАВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЛОМ, БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИЕ

Аннотация
Исследованы теоретические вопросы по формированию эффективной системы управления персоналом профессионально-технического учебного заведения и бизнес-планирования деятельности общеобразовательного учебного заведения. Раскрыты утверждения, что процесс управления персоналом будет эффективным только в том случае, когда имеется стратегия, а также взаимосвязь между стратегией, политикой и системой управления персоналом; планирование деятельности общеобразовательного учебного заведения – это разностороннее обобщенное представление о главных приоритетах развития. Планирование дает возможность коллективу учреждения выйти на более высокий уровень организации образовательного процесса, обосновать ход непрерывного развития. В связи с этим формирование эффективной системы управления и бизнес-планирования является наиболее актуальной задачей современного управления учебным заведением. Актуальность проблемы обновления систем управления учебными заведениями непосредственно связана с реалиями жизни, среди которых главными являются: необходимость учебного заведения быстро приспосабливаться к внешним изменениям и выживать; обеспечение оптимального функционирования учебного заведения; постоянный поиск резервов обновления и идей развития.
Ключевые слова: научные исследования, управление персоналом, бизнес-планирование, стратегический план, стимулирования персонала.

Zhuravskaya N.S., Mulovanyi E.S., Zapasko G.V.
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

SCIENTIFIC RESEARCH: PERSONNEL MANAGEMENT, BUSINESS PLANNING

Summary
Theoretical questions on the formation of an effective system of personnel management at a vocational-technical educational institution and business planning of the activity of a general educational institution are investigated. It is disclosed that the process of personnel management will be effective only if there is a strategy, as well as the relationship between strategy, policy and the personnel management system; the planning of the activity of a general educational institution is a comprehensive generalized idea of the main development priorities. Planning allows the staff of the institution to reach a higher level of organization of the educational process, to justify the course of continuous development. In this regard, the formation of an effective management system and business planning is the most urgent task of modern management of an educational institution. The urgency of the problem of updating the management systems of educational institutions is directly related to the realities of life, among which the main ones are: the need for the educational institution to adapt quickly to external changes and survive; ensuring the optimal functioning of the educational institution; a constant search for renewal reserves and ideas for development.
Keywords: scientific research, personnel management, business planning, strategic plan, personnel incentives.

УДК 331.363:004.4

ОСОБЕННОСТИ ПРОФИЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ И ПЕРЕПОДГОТОВКИ IT-ЭКСПЕРТОВ В СООТВЕТСТВИИ С АКТУАЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ НА РЫНКЕ ТРУДА

Зуев Д.О.
независимый консультант, США, Колорадо,
Кропачев А.В.
Bell Integrator, США, Колорадо
Усов А.Е.
ПАО СК «Росгосстрах», Россия, Москва
Мостовщиков Д.Н.
Bell Integrator, Россия, Москва

В статье рассмотрены необходимость, особенности и пути осуществления переподготовки IT-экспертов в соответствии с актуальными потребностями в IT-отрасли и на рынке труда. Установлено, что значительной проблемой, характерной именно для IT-специалистов, является то, что языки программирования, технологии и все области компьютинга в целом находятся в стадии постоянного и активного развития. Сделан вывод о существовании значительной потребности в постоянном развитии и совершенствовании знаний и навыков специалистов сферы IT в течении всей профессиональной карьеры. Констатировано, что самоподготовка, самообучение, он-лайн обучение и выполнение программ профессиональной сертификации уже сегодня позволяет таким специалистам получать новые и развивать имеющиеся навыки и знания. Это способствует получению успешной высокооплачиваемой работы и развитию карьеры в этой сфере.

Ключевые слова: IT; программирование; подготовка, переподготовка, самообучение, программы сертификации; информационно-коммуникационные технологии; облачные технологии; рынок труда.

Постановка проблемы. Одна из проблем, с которой сталкиваются специалисты, уже имеющие значительный стаж работы в IT-отрасли – с течением времени может возникать разрыв между знаниями, компетенциями и реальными потребностями отрасли и экономики в целом в высококвалифицированных специалистах IT-профиля. Большой проблемой, характерной именно для IT-специалистов, является то, что языки программирования, технологии и все области компьютинга в целом находятся в стадии активного развития, что требует как от молодого, так и от уже опытного специалиста постоянного повышения своей квалификации в течение всей своей профессиональной карьеры.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблемам формирования системы профессиональных компетенций специалиста в области вычислительной техники посвящено ряд исследований последних лет, в их числе труды И.Ю. Баженовой [1; 2], Н.С. Busловой [3], А.В. Катаева [4], М.А. Кузниченко [5], Ю.М. Мартынюк [6].

Вопросы подготовки программистов в соответствии с профессиональными стандартами рассмотрены в научных статьях [7; 8; 9] и др.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. В то же время вопросы повышения квалификации и компетенций уже работающих, в том числе имеющих значительный стаж работы, специалистов IT рассмотрены недостаточно в имеющейся на сегодняшний день научной литературе. В связи с этим можно упомянуть публикации Н.Л. Слугиной [10] и Л.Ю. Уразаевой [11]. В целом общее число публикаций, посвященных этой проблеме, очень незначительно и вопросы повышения квалификации, конкурентоспособности IT-специалистов персонала на рынке труда в современных условиях требуют дальнейшего научного освещения.

Формулирование целей статьи. Целью статьи является освещение особенностей профильной подготовки и переподготовки IT-экспертов в соответствии с актуальными потребностями на рынке труда.

Изложение основного материала. Глобализация современной экономики требует наличия на рынке труда специалистов, которые способны выполнять сложные задачи и быстро адаптироваться к меняющимся потребностям экономики. Необходимо обеспечить постоянную модернизацию квалификации работников.

Современные специалисты должны предоставлять услуги конкурентоспособного уровня и владеть самыми современными технологиями, а для этого они должны быть хорошо обучены и поддерживать высокий уровень квалификации в течении всего времени работы по специальности. При этом современные информационные технологии развиваются настолько быстро, что без специализированного дообучения и переподготовки довольно сложно оставаться компетентным и квалифицированным IT-специалистом сколько-нибудь продолжительное время.

В этой связи нельзя обойти вниманием ситуацию на рынке труда, поскольку он является главным заказчиком и дальнейшим местом трудоустройства специалистов сферы IT.

Например, по данным порталов трудоустройства (avito.ru, superjob.ru, rabota.ru, rosrabota.ru, careerist.ru) на сегодняшний день актуальны определенные требования к web-разработчикам. Это глубокие знания HTML, CSS, JavaScript, JQuery, HTML, CSS, PostgreSQL, MySQL, базовые знания серверных языков программирования; кросс-браузерная верстка; опыт работы

с системами контроля версий. Кроме того, есть и некоторые другие требования, а именно: понимание Agile-методологий разработки; опыт командной работы по методике SCRUM; владение техническим английским языком.

Требования рынка труда к профессиональной подготовке администраторов баз данных уже несколько другие: высшее техническое (желательно профильное) образование, владение английским языком, опыт работы с промышленными СУБД (MS SQL, ORACLE), опыт работы по специальности, практические навыки проектирования и оптимизации баз данных, знание языков запросов (SQL, PL / SQL, Transact-SQL), знание теории реляционных баз данных и архитектуры СУБД, опыт решения проблем производительности систем и т. д. Также для трудоустройства на лучшие вакансии важна сертификация в специализированных центрах (Microsoft, Oracle, Brainbench и т. д.). Сертификация является актуальной для IT-специалистов, поскольку способствует их профессиональному развитию и является одним из факторов успешного трудоустройства.

В целом требования к профессиям отрасли информационных технологий существенно отличаются. Например, среди текущих вакансий для инженеров-программистов, есть целый ряд востребованных сегодня на рынке труда профессий: программирование Flash; информационная безопасность; архитектор программного обеспечения; банковские IT-системы; разработка игр; базы данных: разработка и администрирование; Project Manager: разработка программного обеспечения; программирование 1С; серверные технологии; тестирование программ; программирование: C / C ++; программирование JAVA; разработка мобильных приложений; программирование .NET; программирование другое; дизайн (Web, UI, Flash, 3D); сетевые технологии; системное администрирование; веб-разработки.

Вакансии, представленные на упомянутых порталах по трудоустройству, часто содержат перечни основных и дополнительных требований к soft и hard skills претендентов, должностные обязанности, описание решаемых задач, условий работы. Главное внимание работодатели уделяют профессиональным знаниям и умениям, которые могут быть представлены обобщенно с указанием только основных технологий или конкретизированы с определенными библиотеками, фреймворками, средствами разработки и т. п. Soft skills уделяется значительно меньшее внимание, но во многих вакансиях отмечается, что претендент должен иметь коммуникативные навыки и опыт работы в команде, быть ответственным, целеустремленным, способным к обучению и др.

Наибольшим спросом на сегодняшний день на российском рынке труда пользуются такие технологии и языки разработки: HTML / CSS, JavaScript, JQuery, AJAX, PHP, MySQL. Среди других технологий выделим языки программирования (C #, ASP.Net, Python, Perl, C ++, Objective-C, Java), JS-библиотеки (Node.js, Backbone.js, Underscore.js, ReactJS), фреймворки (Twitter, Bootstrap, Symfony2, Kohana, Yii), СУБД (PostgreSQL, Oracle, NoSQL, MS SQL), CMS (Drupal, Wordpress, Joomla!). Встречаются и такие требования к профессиональным компетентностям, как: умение писать простой модульный код; способность понимать код, написанный другим разработчиком; понимание принципов разработки высоконагруженных систем; умение выполнять задачи в срок и др.

На собеседованиях с претендентами на трудоустройство может уделяться значительное внимание фундаментальным основам разработки программного обеспечения. Например, Т. Макдауэлл отмечает, что в крупных компаниях (Microsoft, Google, Amazon и др.) претендентам на должности часто предлагают вопросы, касающиеся структур данных, алгоритмов, теории вероятностей, рекурсии, сортировки, объектно-ориентированного подхода и др. [12, с. 46]. Итак, актуализация знаний по фундаментальным основам программирования также важна в процессе переподготовки и дообучения специалистов IT-профиля.

Информацию об актуальных тенденциях индустрии программного обеспечения можно получить также, анализируя рейтинги, которые составляются с учетом популярности технологий среди специалистов и IT-компаний. В частности, компания W3Techs осуществляет мониторинг технологий, использованных для разработки web-сайтов, функционирующих в глобальной сети. По данным компании по состоянию на 12.02.2018 г. наиболее распространенными среди серверных языков программирования является PHP (83,1%), ASP.NET (14,0%) и Java (2,4%); среди клиентских языков – JavaScript (94,9%) и Flash (5,3%); среди JavaScript библиотек – jQuery (73,2%), Bootstrap (16,7%) и Modernizr [13].

Ежемесячный рейтинг языков программирования, составленный с учетом численности квалифицированных инженеров-программистов, которые используют определенный язык, а также количества учебных курсов в мире, публикует компания Tiobe [14]. Языки, которые входят в этот перечень (Java, C ++, C #, PHP, JavaScript и др.), также востребованы и в российских IT-компаниях. Следовательно, эти данные можно использовать как один из ориентиров при определении направлений доподготовки и переобучения специалистов IT-отрасли.

Анализ запросов работодателей и рейтингов языков программирования, технологий разработки характеризует текущее состояние отрасли. В процессе повышения квалификации необходимо учитывать, что информационные технологии быстро меняются. Следовательно, целесообразно осуществлять систематический мониторинг этих источников информации с целью выявления новых отраслевых тенденций и определения целесообразности внесения корректив в индивидуальные программы переподготовки.

Итак, специалисты в области IT для повышения профессионализма должны постоянно разбираться во множестве новых технологий, знать новые методики решения тех или иных задач, которые могут возникнуть перед ними на профессиональном пути, всячески пополнять свои знания и умения. А для этого необходимо постоянно повышать свой профессиональный уровень. Один из путей этого – самоподготовка и постоянное повышение своего уровня в течение всей профессиональной карьеры.

Известно, что развитие самостоятельности происходит непрерывно, от начального уровня самостоятельности до высшего уровня – творческого.

Доступность большого количества электронных статей, книг, справочной литературы, электронных учебно-методических разработок, несомненно, расширяют творческий потенциал специалистов при условии, что они умеют творчески работать с полученной информацией.

Значительное место в самостоятельной работе принадлежит использованию дистанционных технологий, позволяющих максимально облегчить понимание и активное запоминание материала, привлекать к процессу обучения новые возможности восприятия мозга человека, в том числе эмоциональную память.

Использование дистанционных технологий при поддержке информационных ресурсов мировых электронных информационных сетей обеспечивает, прежде всего, приемлемую скорость обновления знаний. Это дает возможность существенно расширить возможности самообучения, снимая все географические и административные границы. Такие технологии способствуют обеспечению равного доступа к качественному обучению специалистов из разных стран и регионов.

Дистанционная форма обучения отличается от традиционной. Она не конкурирует с ней, а сосуществует, дополняя своими информационными средствами возможности офф-лайн обучения. Отличительными чертами дистанционного образования в рассматриваемой профессиональной сфере являются:

- возможность быстрого распространения имеющегося передового опыта через информационные технологии;
- возможность организации межрегионального и международного сотрудничества и наполнения информационного пространства дистанционными курсами с предоставлением быстрого доступа к информационным ресурсам всем желающим;
- возможность создания виртуального университета с доступом к библиотекам и сетям институтов;
- возможность проведения занятий для слушателей дистанционных курсов в удобное для них время, в удобном месте и темпе благодаря реализации принципа индивидуального подхода к обучению;
- возможность освоения ряда независимых учебных курсов и одновременное пользование источниками учебной информации;
- возможность получить новые знания теми категориями лиц, которые не имеют возможности сделать это традиционно распространенными способами;
- главным субъектом дистанционного образования является IT-специалист, который должен проявлять большую настойчивость в стремлении к знаниям, организованность, умение работать самостоятельно;
- возможность с помощью дистанционного образования предоставить образовательные услуги большому количеству людей при минимальных расходах, что обеспечивается эффективным использованием технических средств.

Применение он-лайн обучения значительно облегчает организацию самостоятельной работы специалистов, повышающих свою квалификацию. Дистанционный курс как бы принимает на себя значительную рутинную работу при освоении нового материала, при проверке и оценке знаний.

К основным преимуществам использования дистанционного курса в организации самостоятельной работы при подготовке IT-экспертов относятся: быстрое обновление и модификация учебного материала, динамическое обогащение его новым содержанием в соответствии с последними тенденциями в IT-отрасли; возможность интерактивного взаимодействия; экономия средств по сравнению с оффлайн-переобучением.

Чтобы повысить свою квалификацию или получить необходимые знания уже в процессе трудовой деятельности, современный специалист может также воспользоваться, например, популярными в настоящее время программами сертификации. На их основе IT-специалисты могут приобрести современные, востребованные на рынке труда, компетентности, которые ценятся работодателями, а также повысить уровень своего профессионального потенциала.

Известно, что сертифицированные специалисты в целом обладают знаниями более высокого уровня, которые подтверждены международным стандартом, что повышает их конкурентоспособность на рынке и уровень оплаты труда работодателем.

Профессиональная сертификация дает возможность IT-специалистам пройти обучение и получить официальное подтверждение своих знаний и умений в области новейших информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Общепризнанная система сертификации в настоящее время – это так называемая международная IT-сертификация, по правилам которой можно получить сертификат от самого вендора изготовителя того или иного продукта. Лидерами в этом направлении в течение уже многих лет являются компании-производители программного и аппаратного обеспечения, сетевого и телекоммуникационного оборудования (Microsoft, Google, HP, Cisco, Oracle, IBM и др.). Первая программа сертификации специалистов Certificated Novell Engineer (CNE) появилась благодаря фирме Novell в 1989 году [15].

Сертификат IT-специалиста – это документ, подтверждающий уровень его квалификации в определенной области компьютинга. В сертификате указаны фамилия, имя, отчество претендента, дата вручения, название специальности, подпись и печать организации, где выдан сертификат. Сама сертификация осуществляется по программам, например, IBM Certified Solution Advisor – Cloud Computing Architecture V2 или Oracle9iAS Web Administrator Certified Associate. Сертификация – это процесс подтверждения знаний и умений определенного уровня квалификации. Программы сертификации, которые разрабатываются производителями программного обеспечения, вендорами или организациями, – это перечень курсов и тестов, которые необходимо овладеть и пройти тестирование для получения сертификата относительно определен-

ного уровня квалификации. Для получения сертификата необходимо сдать один или несколько сертификационных экзаменов, в основном в форме тестирования. Наряду с электронными тестами (сертифицируются теоретические основы знаний) соискателю часто приходится сдавать лабораторный (практический) экзамен, позволяющий оценить уровень профессиональных компетенций специалиста.

Процесс сертификации содержит следующие этапы: разработка программы сертификации, прохождение сертификации в сертифицированном и авторизированном центре тестирования, присвоение соответствующего звания и вручение сертификата специалиста.

Программа сертификации, как правило, называется в соответствии с получаемой специальностью. Например, сертификат MCAD (Microsoft Certified Application Developer) подтверждает наличие у IT-специалиста знаний, умений и навыков использования технологий Microsoft для разработки и обслуживания программных компонентов, веб-клиентов и рабочих станций, а также серверных средств обработки данных на уровне отдела [16]. В программу сертификации могут быть включены: перечень курсов, перечень тестов, правила формирования трека и другие составляющие.

Трек – набор тестов в рамках одной и той же сертификации, достаточный для получения соответствующих званий. Существование треков обусловлено тем, что тесты в пределах одной программы имеют разный вес. Есть обязательные тесты, а есть тесты опциональные – на выбор (free elective – курс по выбору / факультативный; синоним: optional – опциональный) [17].

Квалификация Cisco Certified Design Professional, например, свидетель-ствует о профессиональном владении вопросами проектирования сетей. Дизайнер сетей CCDP может проецировать локальные и глобальные сети, сети доступа, используя модульную архитектуру и обеспечивая оптимальное соответствие проекта потребностям бизнеса и техническим требованиям [18].

Необходимость в организации единого информационного пространства любой современной организации с возможностью работы в ней как в офисе, так и вне его – современная мировая тенденция, реализованная с помощью облачных технологий. Во всем мире вырос спрос на реализацию облачной информационной инфраструктуры предприятий, организаций, учреждений [19; 20]. Интерес к облачным технологиям, является одним из вызовов для IT-специалистов. Повысить уровень знаний, расширить имеющийся набор навыков по использованию технологий облачных вычислений позволяет участие в специализированных тренингах и курсах. На основе внедрения облачных технологий открываются новые возможности для самообразования и повышения качества знаний и умений для специалистов компьютерных специальностей. Использование программ сертификации, о которых идет речь, предоставляет хорошие возможности повышения своей квалификации в этой сфере.

Для того чтобы помочь пользователю облачных вычислений достичь желаемого результата, необходимо обладать некоторым набором теоретических знаний и практических навыков. Приобретение навыков практического использования и применения облачных технологий оказывается зачастую невозможным для специалиста в области IT в силу ряда причин: финансовых, технических и т. д. Безусловно, некоторые вендоры предоставляют бесплатный доступ к своим облачным ресурсам. Среди таких, например, Google, Microsoft и др. В такой ситуации одним из реальных путей получения необходимых знаний и умений в области облачных технологий представляется использование программ сертификации, которые в настоящее время активно предлагают ведущие облачные поставщики, среди которых стоит отметить Microsoft, IBM, Google, VMware и др.

При этом экзамены, которые необходимо сдать, чтобы пройти сертификацию, проводятся, как правило, на платной основе. В такой ситуации специалистам компьютерных специальностей для повышения своей квалификации или для получения навыков работы с современными технологиями уместно предложить бесплатное онлайн-обучение в виртуальных академиях, например в академии MVA (Microsoft Virtual Academy) [21] и в Национальном открытом университете информационных технологий (ИНТУИТ) [22]. Повысить квалификацию в сфере IT с помощью онлайнового обучения предлагает и компания Cisco со своей программой «Сетевая академия Cisco» [23]. Выполнение задач программы Сетевой академии Cisco предоставляет возможность получить знания, необходимые для работы в сфере IT, сетей и телекоммуникаций. В программу включены материалы, доступные через онлайн-связь, электронные системы оценки знаний, практические лабораторные упражнения, а также курсы подготовки к получению профессиональных сертификатов Cisco, ценность которых признают многие организации, в том числе и те, которые работают на сетевом оборудовании других производителей.

Профессиональная сертификация дает возможность IT-специалистам пройти дообучение и получить официальное подтверждение своих компетенций в области новейших ИКТ. Программы сертификации и обучения в виртуальных академиях технологий компьютинга могут стать хорошей основой для развития карьеры в сфере ИКТ. Кроме знаний о современных информационных технологиях, такие специалисты получают дополнительные преимущества для дальнейшей профессиональной деятельности.

В актуальной сегодня области облачных вычислений остаются востребованными много квалификаций современных IT-специалистов. По-прежнему необходимо выполнение таких задач как: настройка систем, создание правил маршрутизации, настройки архивирования, управления политиками. Сегодня бизнес активно переходит на облачные сервисы. Переход от создания и поддержки локальной IT-инфраструктуры организаций к развертыванию в облаке, требует приобретения новых навыков, нужны, например, навыки работы с частными или общедоступными облаками. Это лишь один

из примеров – в отрасли IT изменения происходят постоянно и почти по всем направлениям.

Выводы. Таким образом, существует значительная потребность в постоянном развитии и совершенствовании знаний и навыков у специалистов сферы IT в течении всей профессиональной карьеры. Самоподготовка, самообучение, он-лайн обучение и выполнение программ профессиональной сертификации уже сегодня позволяет таким специалистам получать новые и развивать имеющиеся навыки и знания для получения успешной высокооплачиваемой работы и развития карьеры в этой сфере.

Перспективами дальнейших исследований в этом направлении является разработка конкретных направлений профессиональной подготовки и переподготовки специалистов в сфере информационных технологий, с учетом потребностей динамично меняющегося рынка компьютерных технологий и программного обеспечения.

Список литературы:

1. Баженова И.Ю. Современные подходы к формированию профессиональных компетенций в области применения языков программирования / И. Ю. Баженова // Современные информационные технологии и ИТ-образование. – 2015. – Т. 1. – № 11. – С. 130-134.
2. Баженова И.Ю. Современные подходы к формированию профессиональных компетенций в области дистанционного обучения информационным технологиям / Баженова И.Ю. // Современные информационные технологии и IT-образование. – 2016. – Т. 12. – № 3-1. – С. 48-54.
3. Буслова Н.С. Обучение программированию в процессе развития профессиональных компетенций студентов-информатиков // Буслова Н.С., Клименко Е.В. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2013. – № 9. – С. 36-37.
4. Катаев А.В. Формирование профессиональных компетенций в процессе обучения Web-программированию / Катаев А.В. // Инновационные технологии в науке и образовании. – 2016. – № 2(6). – С. 138-141.
5. Кузниченко М.А. Особенности формирования профессиональных компетенций студентов по специальности «программирование в компьютерных системах» / Кузниченко М.А. // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры : м-лы Всеросс. науч-метод. конференции. – Оренбург: ОГУ, 2017. – С. 3344-3347.
6. Мартынюк Ю.М. Моделирование процесса оценки сформированности профессиональных компетенций будущих программистов в курсе «основы программирования» / Мартынюк Ю.М., Ванькова В.С. // Обеспечение качества учебного процесса: традиции и инновации : м-лы XLII учебно-методической конференции ТГПУ им. Л.Н. Толстого. – Тула: ТГПУ им. Л.Н. Толстого. – 2015. – С. 142-144.
7. Лебедев С.А. Профессиональные стандарты программиста и руководителя разработки программного обеспечения / Лебедев С.А., Корнеев Д.Г., Овчинников П.Е., Павлова Е.В. и др. – М.: Московский государственный университет экономики, статистики и ин-форматики, 2015. – 163 с.
8. Мартынюк Ю.М. К вопросу о подготовке программистов в соответствии с профессиональным стандартом / Мартынюк Ю.М., Ванькова В.С., Даниленко С.В. // Проектирование и реализация образовательного процесса на основе ФГОС ВО : материалы XLIII учебно-методической конференции. – Тула: ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 2016. – С. 183-185.
9. Найханова Л.В. Построение компетентностной модели IT-специалиста на примере профессионального IT-стандарта программиста / Найханова Л.В., Бакланова Т.Ю. // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – № 11-1. – С. 56-60.
10. Слугина Н.Л. Повышение уровня подготовки специалистов в области Web-программирования с учетом потребностей рынка труда / Слугина Н.Л., Трофимов М.В. // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 3. – С. 224.
11. Уразаева Л.Ю. Открытые образовательные ресурсы для повышения квалификации программистов / Уразаева Л.Ю., Дацун Н.Н. // Электронное обучение в непрерывном образовании. – 2016. – № 1(3). – С. 1263-1271.
12. Макдауэлл Г.Л. Карьера программиста : как устроиться на работу в Google, Microsoft или другую ведущую IT-компанию : 150 тестовых заданий / Г. Лакман Макдауэлл. Пер. с англ. – М.; СПб.: Питер, 2012. – 411 с.
13. Technologies Overview [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://w3techs.com/technologies (дата обращения: 30.01.2018).
14. TIOBE Index for February 2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.tiobe.com/tiobe-index/ (дата обращения: 31.01.2018).
15. Keeping your CNE certification current [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.techrepublic.com/article/keeping-your-cne-certification-current/ (дата обращения: 01.02.2018).
16. Сертификация Microsoft [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.microsoft.com/ru-ru/learning/certification-overview.aspx (дата обращения: 02.02.2018).
17. О программах сертификации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.edu.kvazar-micro.com/education/about_educ/educ_cert_about.php (дата обращения: 03.02.2018).
18. CCDP [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.cisco.com/c/en/us/training-events/training-certifications/certifications/professional/ccdp.html (дата обращения: 04.02.2018).
19. Облачные вычисления (мировой рынок) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://goo.gl/H9YQ9q (дата обращения: 12.02.2018).
20. Обзор и оценка перспектив развития мирового и российского рынков ИТ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://habrahabr.ru/company/moex/blog/250463/ (дата обращения: 06.02.2018).
21. Бесплатные онлайн-курсы от экспертов Microsoft [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://mva.microsoft.com/ (дата обращения: 07.02.2018).
22. ИНТУИТ : Национальный открытый университет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.intuit.ru/ (дата обращения: 08.02.2018).
23. Cisco Networking Academy [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.netacad.com/ (дата обращения: 09.02.2018).

Zuev D.O.
Independent Consultant, USA, Colorado
Kropachev A.V.
Bell Integrator, США, USA, Colorado
Usov A.E.
PJSC IC «Rosgosstrakh», Russia, Moscow
Mostovshchikov D.N.
Bell Integrator, Russia, Moscow

THE FEATURES OF SPECIALIZED TRAINING AND RETRAINING OF IT EXPERTS IN ACCORDANCE WITH THE ACTUAL NEEDS IN LABOR MARKET

Summary
The paper reviewed the necessity, features and ways of IT experts retraining in accordance with the actual needs in the IT industry and in labor market. It was established, that a significant problem, typical for IT specialists, is that programming languages, technologies and all areas of computing as a whole are in a stage of constant and active development. It is concluded that there is a significant need for the constant development and improvement of the knowledge and skills of IT professionals throughout all their professional careers. It was stated that self-training, self-study, on-line training and the implementation of professional certification programs already today allows such specialists to receive new and develop existing skills and knowledge. This contributes obtaining a successful high-paying job and career development in this area.
Keywords: IT; programming; training, retraining, self-study, certification programs; information and communication technologies; cloud technologies; labor market.

УДК 796.01

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ У ПІДЛІТКІВ МОТИВАЦІЇ ДО СИСТЕМАТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ І СПОРТОМ

Іванченко Л.П., Пристинський В.М., Іванченко С.Г., Пристинська Т.М.
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті представлена методика формування в учнів загальноосвітніх навчальних закладів позитивної мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом. Розкриваються психолого-педагогічні умови її реалізації. Означені етапи розвитку мотивації та тривалість кожного з них. Викладена технологія розвитку самосвідомості учнів. Представлений аналіз видів рухової активності школярів та факторів, що на неї впливають.
Ключові слова: мотивація, методика, фізична культура, спорт, рухова активність.

Постановка проблеми. Протягом останніх років в Україні склалася тривожна ситуація в сфері фізичного виховання молоді, що позначилося погіршенням здоров'я та рівня фізичної підготовленості дітей та учнівської молоді. Це насамперед пов'язано з кризовим станом системи фізичного виховання населення, яка не відповідає сучасним вимогам та міжнародним стандартам. Основними причинами кризи, на наш погляд, є знецінення соціального престижу фізичної культури і спорту, здорового способу життя; бюрократизація процесу підготовки й перепідготовки кадрів у сфері фізичного виховання; недооцінка в навчально-виховних закладах освіти соціальної, оздоровчої і виховної цінності фізичної культури; залишковий принцип фінансування розвитку фізичної культури і спорту. А отже, досить низький рівень позитивної мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом, ведення здорового способу життя в учнів загальноосвітніх закладів, що спонукає науковців до розв'язання даної проблеми [1; 2; 3; 4; 6].

Вивчення особливостей формування мотивації учнів загальноосвітніх навчальних закладів до занять фізичною культурою і спортом сьогодні є актуальною проблемою. Результати досліджень в цій сфері мають як теоретичний інтерес (вивчення спортивних уподобань учнів, з'ясування факторів, які впливають на формування спортивних інтересів і свідомості школярів тощо), так і суто практичний (обґрунтування психолого-педагогічних механізмів впливу занять на формування мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом, ведення здорового способу життя) [5; 7; 8; 9; 10].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У зв'язку з цим зазначимо, що ще й досі недостатньо ґрунтовно розкрито психологічні й педагогічні механізми мотивації щодо сприйняття цінностей фізичної культури як чинника гармонійного розвитку особистості; не з'ясовано структурні елементи свідомого ставлення дітей та учнівської молоді до фізичної культури, спорту, здорового способу життя; практична педагогіка, теорія і методика фізичного виховання, на наш погляд, потребує наукового обґрунтування структурних компонентів розвитку позитивної мотивації, а також методики її формування на уроках фізичної культури, в умовах позакласної роботи, при виконанні домашніх завдань із фізичної культури, в умовах сімейного фізичного виховання.

Метою дослідження є визначення й експериментальна перевірка ефективності процесу формування у підлітків загальноосвітніх навчальних закладів позитивної мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом. У дослідженні брали участь 243 учні загальноосвітніх шкіл м. Слов'янська і Краматорська віком 11-17 років.

Виклад основного матеріалу. Для розв'язання цієї проблеми на основі багаторічних теоретичних та експериментальних досліджень нами була розроблена методика формування в учнів позитивної мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом.

У процесі розробки та наукового обґрунтування означеної методики ми спиралися на положення теорії "мотивованого диференційно-інтегрального системного підходу до психофізичного вдосконалення людини в нормі та патології", яку розробив В.Г. Григоренко [3, с. 15; 4, с. 11].

Основу авторської методики склала етапна систематизація таких її структурних компонентів, як: мета та завдання мотиваційного розвитку учнів; психологічні й педагогічні механізми сприйняття учнями різного віку фізичної культури і спорту; інформація про якісний стан психофізичного розвитку та стан здоров'я; репрезентація та сприйняття структурних компонентів фізичної культури і спорту (міжпредметні зв'язки); комплексні дидактичні засоби та методи впливу на формування позитивної мотивації.

Структурування компонентів означеної методики було представлено як етапи її практичної реалізації, а саме:

перший – підготовчо-мотиваційний етап фізичного виховання учнів;

другий – мотиваційно-пізнавальний етап фізичного виховання;

третій – мотивований рефлексійно-оцінний етап фізичного вдосконалення учнів.

Перший етап тривав півтора місяця (12 уроків фізичної культури та 18 навчально-тренувальних занять); другий – три місяці (24 уроки фізичної культури та 36 навчально-тренувальних занять); третій – один місяць (8 уроків фізичної культури та 12 навчально-тренувальних занять).

Протягом кожного етапу вирішувались конкретні завдання щодо фор-мування в учнів позитивної мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом з реалізацією наступних психолого-педагогічних умов розвитку мотивації, а саме:

– оцінка та свідоме уявлення учнями власних фізичних і психічних можливостей в сфері фізичної культури і спорту;

– орієнтація учнів на продуктивну й свідому діяльність в умовах уроків фізичної культури та спортивної підготовки;

– реалізація міжпредметних зв'язків з метою репрезентації рівня фізичної культури і спорту;

– формування позитивних психологічних установок у кожного учня щодо власних психофізичних можливостей, рівня рухової обдарованості;

– розвиток у кожного учня свідомого ставлення щодо виховних і розвивальних можливостей фізичної культури і спорту;

– систематичне підкріплення успішності рухової діяльності учнів стабільною динамікою покращення результатів;

– набуття учнями певного ступеня розвитку фізичних якостей, рухових навичок й умінь, навичок спілкування з однолітками та дорослими як основи позитивної "Я" концепції дитини;

– інтеграція мотивів до систематичних занять фізичною культурою і спортом в широкі соціальні мотиви підлітка;

– свідоме розуміння учнями причинності власних психофізичних досягнень, задоволення від рухової діяльності, сподівання у власні можливості.

Методика формування в учнів позитивної мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом включала також технологію розвитку самосвідомості. На наш погляд, це є вагомим аргументом, так як самосвідомість не фіксує особистість учня так би мовити в статичному стані, а відображає процес безперервного розвитку. У зв'язку з цим педагог, розуміючи психолого-педагогічні механізми формування уявлень про власні можливості учнів, значущість занять фізичними вправами, має можливість ефективно впливати на самосвідомість учнів і становлення їх особистості, виховувати віру у власні можливості. Це дає підставу розглядати фізичну культуру і спорт не тільки як фактор забезпечення свідомості дитини, а й як важливу детермінанту структури мотиваційного компоненту її особистості.

У процесі дослідження було встановлено, що підлітки не мають бути пасивними об'єктами впливу вчителя. Необхідно, щоб вони самі проявляли активність, спрямовану на оволодіння навчальним матеріалом. У зв'язку з цим перед учителем постає завдання щодо забезпечення високої навчальної активності учнів, а отже й позитивної мотивації (інтерес до занять фізичними вправами, цілеспрямованість учнів до розвитку вольових, психічних і фізичних якостей, задоволення від уроків фізичної культури). Важливо при цьому дотримуватись дидактичних принципів, які забезпечують не тільки успішне навчання, а й збереження та зміцнення здоров'я учнів.

Активність, яку проявляли учні під час уроків, ми поділяли на пізнавальну й рухову:

· пізнавальна активність пов'язана з проявом уваги, сприйняттям навчального матеріалу, осмислюванням інформації та її запам'ятовуванням і відтворенням;

· рухова активність пов'язана з безпосереднім виконанням фізичних вправ.

Під час прояву пізнавальної та рухові активності учнів нас цікавила насамперед психічна активність, що знаходить інтенсивне відображення в моторній активності підлітків.

Турбуючись про підвищення активності учнів на уроці, ми керували цим процесом, підпорядковуючи прояв активності педагогічним завданням, тобто стимулювали організовану активність учнів, створювали такі ситуації, щоб в учнів не було приводу й часу проявляти неорганізовану активність. Нами було встановлено, що чим більше місце займає пізнавальна активність, тим вищий рівень організації уроку. При незадовільній організації уроку понад 50% рухів та рухових дій, які здійснюються учнями, не збігається із завданнями уроку.

Для підвищення ефективності уроків нами було реалізовано методичну установку, яка полягала в тому, що організована рухова активність школярів визначає моторну щільність уроку фізичної культури, але при цьому досягнення високої моторної щільності не повинно бути самоціллю для вчителя. У зв'язку з цим, по-перше, необхідно виходити із завдань уроку, а саме з того, що підвищення рухової активності школярів не повинно впливати на їхню пізнавальну активність; по-друге, враховувати рівень фізичних можливостей (необхідність інтервалів відновлення після виконання серії фізичних вправ). Тому педагогічна щільність уроків знаходилася в межах 85-90%, а моторна – 55-60%.

Соціальна та біологічна сутність активності людини визначала й чинники, що впливають на навчальну активність школярів на уроці фізичної культури.

До соціальних чинників ми віднесли оцінку діяльності учня на уроці вчителем та однокласниками (81,7%); задоволеність учня уроками фізичної культури (83,4%); наявність в учня інтересу до фізичної культури (57,5%). До біологічних чинників було віднесено потребу в рухах (72,8%) та стимулювання моторно-вісцеральних і вісцеро-моторних рефлексів (65,7%).

Отже, ступінь активності учня на уроці визначається сукупністю цих факторів, однак провідними для різних учнів можуть бути й різні фактори. Це спонукало нас прояву індивідуального підходу в управлінні активністю школярів (аналіз чинників, які викликають пасивність одного учня або високу активність іншого).

Висновки і пропозиції. Таким чином, результати проведеного дослідження показали досить високий рівень ефективності авторської методики формування в підлітків мотивації до систематичних занять фізичною культурою і спортом. Так 79,7% хлопців і 67,4% дівчат експериментальної групи розпочали систематичні заняття фізичними вправами (контрольна група 34,8% і 23,5% відповідно, t=11,3; P<0,001); показник пропущених занять знизився в хлопців на 76,7%, у дівчат на 81,2% (контрольна група 37,3% і 29,6% відповідно; t=10,7; P<0,001); 84,7% хлопців і 78,9% дівчат обрали основними формами фізичного вдосконалювання уроки фізичної культури та спортивні секції (контрольна група 14,2% і 13,5% відповідно; t=12,6; P<0,001); показник інформованості щодо цінностей фізичної культури і спорту збільшився на 78,8% у хлопців і 81,4% у дівчат (контрольна група 33,8% і 29,7% відповідно; t=14,2; P<0,001); показник аргументації щодо позитивного впливу занять збільшився на 86,7% у хлопців і 83,9% у дівчат (контрольна група 17,2% і 16,4% відповідно; t=11,8; P<0,001); професійна привабливість діяльності учителя фі-

зичної культури зросла на 28,5% у хлопців і 18,9% у дівчат (контрольна група 4,2%, і 2,4% відповідно; t=13,6; P<0,001); 89,4% хлопців і 91,3% дівчат критично ставляться до рівня власного фізичного розвитку та прагнуть удосконалити конституцію тіла (контрольна група 33,5% і 27,8% відповідно; t=17,1; P<0,001); 77,5% хлопців і 73,4% дівчат позбулися шкідливих звичок (тютюнопаління, алкоголь тощо), а в контрольній групі цей показник становив 21,4% і 17,2% відповідно (t=13,5; P<0,001).

За показниками функціональної діагностики в експериментальних групах відбувся статично достовірний перерозподіл досліджуваних щодо стану здоров'я, а саме 67,8% хлопців і 59,7% дівчат віднесено до групи з «високим рівнем» (контрольна група 11,5% і 7,2% відповідно; t=10,4; P<0,001); 20,8% хлопців і 27,2% дівчат мають «середній рівень» (контрольна група 29,4% і 27,5% відповідно; t=12,8; P<0,001); 11,4% хлопців і 13,1% дівчат віднесено до групи з «низьким рівнем» (контрольна група 59,1% і 65,3% відповідно; t=15,8; P<0,001).

Відтак, формування домінуючих мотивів є досить ефективним чинником, що стимулює інтегральну фізичну й психічну діяльність підлітків в галузі фізичної культури і спорту.

Перспективу подальших досліджень в даному напрямі вбачаємо в дослідженні вікових закономірностей формування мотивації в школярів молодшої та старшої вікових груп на основі психолого-педагогічних механізмів свідомого сприйняття структурних компонентів фізичної культури і спорту, здорового способу життя.

Список літератури:

1. Вишневский В.А. Здоровьесбережение в школе (педагогические стратегии и технологии) / В.А. Вишневский. – М.: Теория и практика физической культуры, 2002. – 270 с.
2. Гаврильченко Л. Соціальна функція мотивації у системі фізкультурно-оздоровчої діяльності особистості: зб. наук. пр. : Педагогічні науки / Л. Гаврильченко. – Херсон, 2000. – С. 141-143.
3. Григоренко В.Г. Профессионально-педагогическая мотивация и технология ее формирования / В.Г. Григоренко. – Бердянск: Модем, 2003. – 148 с.
4. Григоренко В.Г. Теория дифференциально-интегральных оптимумов педагогических факторов в физической и социальной реабилитации человека / В.Г. Григоренко. – М.: изд-во ФСИ, 1993. – 170 с.
5. Інформаційно-комунікаційні технології фізкультурно-спортивної спрямованості в соціалізації учнівської молоді : навч.-метод. пос. за ред. О.А. Качана, В.М. Пристинського. – Слов'янськ: вид. Б.А. Маторіна, 2017. – 160 с.
6. Іванченко Л.П. Соціально-педагогічний підхід до формування у пі-длітків мотивації до занять фізичною культурою і спортом / Л.П. Іванченко // Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць. – Спецвип. 13. – Слов'янськ: ДДПУ, 2013. – С. 113-122.
7. Круцевич Т.Ю. Оцінка як один із факторів підвищення мотивації учнів до фізичної активності / Т.Ю. Круцевич //Фізичне виховання в школі. – 2003. – № 1. – С. 47-50.
8. Маркова А.К. Учебно-познавательные мотивы и пути их исследования / А.К. Маркова // Формирование учебной деятельности школьников. – М.: Просвещение, 1982. – С. 163-169.
9. Подласый И.П. Педагогика : учебник [для студ. пед. вузов] / И.П. Подласый. – М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 1999. – 576 с.
10. Столітенко Е.В. Виховання позитивного ставлення до фізичної культури учнів 5-7 класів / Е.В. Столітенко // Фізичне виховання в школі. – 2001. – № 3. – С. 40-45.

Иванченко Л.П., Пристинский В.Н., Иванченко С.Г., Пристинская Т.Н.
ГВУЗ «Донбасский государственный педагогический университет»

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ У ПОДРОСТКОВ МОТИВАЦИИ К СИСТЕМАТИЧЕСКИМ ЗАНЯТИЯМ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ И СПОРТОМ

Аннотация
В статье представлена методика формирования у школьников общеобразовательных школ позитивной мотивации к систематическим занятиям физической культурой и спортом. Раскрываются психолого-педагогические условия ее реализации. Обозначены этапы развития мотивации и продолжительность каждого из них. Изложена технология развития самосознания школьников. Представлен анализ видов активности школьников и факторов, которые на нее влияют.
Ключевые слова: мотивация, методика, физическая культура, спорт, двигательная активность.

Ivanchenko L.P., Prystynskyi V.M., Ivanchenko S.G., Prystynska T.M.
Donbass State Pedagogical University

METHODOLOGY OF FORMATION IN TEENAGERS OF MOTIVATION TO THE SYSTEMATIC ACTIVITIES OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS

Summary
In the article the technique of formation at schoolchildren of general schools of positive motivation to systematic employment by physical training and sports is presented. Psychological and pedagogical conditions for its realization are revealed. The stages of the development of motivation and the duration of each of them are indicated. The technology of development of self-consciousness of schoolboys is stated. An analysis of the types of activity of schoolchildren and the factors that influence it are presented.
Keywords: motivation, methods, physical culture, sport, sport activity.

УДК 378.147:614.253

ПРАКСЕОЛОГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ СЕСТЕР В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ХІМІКО-БІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН В МЕДИЧНОМУ КОЛЕДЖІ

Лукащук М.М., Лукащук І.М.
Рівненський базовий медичний коледж

У статті розглянуто поняття «праксеологія» та «праксеологічний підхід», коротко показано їх історіогенез. Розкрито розуміння професійної ідентичності медичної сестри. Визначено, що передбачає праксеологічна спрямованість формування професійної ідентичності майбутніх медичних сестер в процесі навчання хіміко-біологічних дисциплін. Зазначено праксеологічну спрямованість формування професійної ідентичності майбутніх медичних сестер. Вказано роль хіміко-біологічних дисциплін в формуванні професійної ідентичності майбутньої медичної сестри.
Ключові слова: праксеологія, праксеологічний підхід, професійна ідентичність, медичні сестри, хіміко-біологічні дисципліни, медичний коледж.

Постановка проблеми. Зростаюча роль медичної сестри в системі охорони здоров'я України з надання пацієнтам, сім'ям та суспільству кваліфікованих медичних послуг очевидна. Комплекс заходів, що виконує медична сестра є сутністю лікувального процесу, в основі якого взаємно пов'язані і взаємодоповнюючі його ланки – лікування та догляд. Нині основний тягар по догляду за хворими лягає на плечі медичної сестри. Крім цього її функціональні обов'язки передбачають спілкування з членами сім'ї хворого, з метою створення для нього спокійної моральної атмосфери, сприятливих побутових і гігієнічних умов, котрі сприятимуть швидкій реабілітації та одужанню. Вся діяльність медичної сестри переслідує основну мету – оздоровлення недужого, збереження та зміцнення його здоров'я.

Планомірні дії, що проводяться державою в системі охорони здоров'я направлені на модернізацію в тому числі медичної освіти з метою підготовки компетентної медичної сестри. Не останню роль в цьому процесі відіграє формування професійної ідентичності майбутніх медичних сестер, яка є обов'язковим і невід'ємним складником професіоналізму та водночас умовою його формування. Підтвердженням цьому є твердження О. Романишиної про те, що основою підготовки є формування в студентів готовності правильно й ефективно виконувати професійну діяльність, котра передбачає праксеологічну спрямованість формування професійної ідентичності майбутніх фахівців, що базується на основі праксеології та реалізації праксеологічного підходу [1, с. 282].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В Україні в найбільшій мірі праксеологія як наука інтегрована та досліджена в економічній галузі, проте наукові публікації останніх років вказують на підвищений інтерес науковців та педагогів-дослідників до її впровадження в інших сферах діяльності. Серед них в професійній педагогіці вирізняються дослідження І. Колеснікової, В. Поліщук, О. Романишиної, М. Сацкова та ін.

Що стосується вивчення проблематики формування професійної ідентичності, то аналіз наукових публікацій показав, що серед вітчизняних дослідників вона також є актуальною. Їй присвячені праці А. Борисюк, І. Дружиніної, Є. Єгорової, О. Кочкурової, А. Лукіянчук, Л. Романишиної, та ін. Незважаючи на достатню розробленість даної проблеми в галузі професійної педагогіки, тематика формування професійної ідентичності майбутньої медичної сестри представлена лише окремими публікаціями.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз науково-педагогічної літератури та результатів досліджень науковців засвідчують, що нині питання підготовки медичної сестри в Україні та світі є актуальним. На це вказує низка суперечностей, котрі назріли в медичній освіті: між зростаючими вимогами суспільства до якості надання медичних послуг й недостатньою фаховою компетентністю медичного персоналу; нагальною необхідністю підвищення рівня фахової компетентності випускників медичних коледжів і неможливістю її досягнення використовуючи традиційні освітні технології. Разом з цим праксеологічна спрямованість формування професійної ідентичності майбутньої медичної сестри в процесі навчання хіміко-біологічних дисциплін не знайшли належного відображення в проблематиці організації освітнього процесу медичного коледжу.

Тому **мета статті** полягає у розкритті потенціалу праксеологічного підходу у формуванні професійної ідентичності майбутніх медичних сестер. Дослідження даної проблеми породило завдання впровадження праксеологічного підходу в підготовку медичних сестер в медичному коледжі у процесі вивчення хіміко-біологічних дисциплін.

Основний зміст статті. Аналіз психолого-педагогічної спадщини показав, що термін «праксеологія» вперше використав Л. Бурдьє, а наукове використання ввели французький філософ А. Еспінас та український економіст-математик Є. Слуцький, які одними із перших розпочали розробку нової наукової дисципліни – праксеології [2]. Даючи визначення праксеології А. Еспінас вказує, шо це наука про сукупність практичних правил мистецтва і техніки, які розвиваються у зрілих суспільствах на певних етапах розвитку цивілізації. Автор вказує, що предметом її вивчення є фактори підвищення ефективності дій [3, с. 103]. Згодом засновник австрійської школи економіки Людвіг фон Мізес розширив зміст предмету вивчення праксеології як способу досягнення мети у певній діяльності [4].

Пізніше Тадеуш Котарбінський придав праксеології статус дисципліни визначивши основне її завдання, що лежить в площині опису техніки, елементів і форм раціональної діяльності [5].

Спираючись на довідникову літературу термін «праксеологія» походить від грецького *praxis* (дія, практика) або латинського *praxeus* (дія, діяння), що буквально розуміється як «знання про дії». Нам імпонує визначення даного терміну, що подає О. Романишина посилаючись на тлумачення А. Панаріна, вважаючи праксеологію «особливою галуззю знань, що спрямована на виявлення загальних тенденцій логіки діяльності, складова методології, що намагається теоретично узагальнити величезний досвід людства в результативній діяльності, визначає якісні характеристики діяльної особистості» [6, с. 56].

В процесі історичного розвитку педагогіки виникає поняття «педагогічна праксеологія», як результат стремління зв'язати педагогічну картину світу з потребами педагогічної діяльності. Встановити часові рамки народження даного поняття вкрай тяжко, адже педагогами-дослідниками вони конкретно не визначені, тому можна припустити, що обидва поняття з'явилися синхронно. За тлумаченням І. Колєснікової педагогічна праксеологія виступає в системі педагогічних знань як загальна теорія педагогічної діяльності. Як галузь науки, що є орієнтованою на практичні потреби, вона в першу чергу звернена до роботи педагога в її загальних, причетних до педагогічної діяльності проявах [7, с. 12]. З позиції педагогічної праксеології важливим є розуміння сутності праксеологічної спрямованості, в основу якої ми беремо підхід О. Романишиної. Науковець вважає, що праксеологічна спрямованість формування професійної ідентичності майбутнього фахівця передбачає, що студенти мають змогу визначити об'єктивні та суб'єктивні аспекти окремих дій, сформувати у своїй свідомості ідеальну постать фахівця, визначити особистісні цінності стосовно окресленого ідеалу та ідентифікувати, тобто, встановити відповідність свого рівня теоретичної та практичної підготовки до виконання оптимальних дій [6, с. 61]. Виходячи із зазначеного праксиологічна спрямованість процесу формування професійної ідентичності майбутніх медичних сестер характеризується тим, що під час вивчення хіміко-біологічних дисциплін, після засвоєння базового рівня компетенцій, студенти мають можливість коригувати власну освітню діяльність орієнтуючись на досягнутий рівень навчальних досягнень в порівнянні до відповідної моделі ідеальної медичної сестри.

Науковцями розроблені різні підходи до реалізації ефективної підготовки майбутніх фахівців, серед них праксеологічний. Його впровадження почалося у другій половині XX століття і спрямоване на вивчення людської діяльності з позицій оптимальності її здійснення. Зокрема В. Поліщук обґрунтовує його доцільність, акцентуючи увагу на тому, що він дає змогу виявити загальні закономірності й принципи раціональної фахової діяльності, шляхи й умови підвищення ефективності професійних дій та формує у студента вміння «бути практично успішним» [8, с. 149].

За твердженням І. Мельничук основу праксеологічного підходу складає загальна «програма дій», що систематизує діяльність викладача і студентів, тобто їхні праксеологічні відносини, і передбачає такі рівні аналізу: типологія професійних дій і побудови системи понятійно-категоріального апарату, які необхідно сформувати в майбутнього працівника; розробка ефективних нормативних систем діяльності викладача і студентів; аналіз історії розвитку професії з точки зору її доцільності й достойностей та критичний аналіз методів, що застосовуються в цій сфері, з метою вибору оптимальних методик підготовки майбутніх працівників високої кваліфікації [9]. Аналізуючи ці підходи акцентуємо увагу на тому, що діяльність та знання лежать в основі праксеологічного підходу, підтвердження якому знаходимо в умовиводах Н. Сацкова. Науковець вказує, що реалізація праксеологічного підходу базується на інтеграції знання і діяльності як специфічної форми активного людського ставлення до оточуючого середовища, змістом якої є певні зміни та перетворення, тобто вміння, цілевідповідність, дія [10, с. 203].

В тлумаченні терміну «праксеологічний підхід» варто усвідомлювати, що підхід – це теоретично обґрунтований практичний шлях реалізації тих чи інших принципів і комплексу заснованих на них ідей. Тому ми солідарні із визначенням праксеологічного підходу у педагогіці, що подає І. Коробова, яка розглядає його як найбільш загальні принципи і шляхи підвищення ефективності і корисності професійних дій, закономірності і умови доцільної і раціональної побудови діяльності педагога незалежно від його спеціалізації [11, с. 50].

Узагальнюючи викладене вважаємо, що реалізація праксеологічного підходу в умовах медичного коледжу стосується як роботи викладачів так і студентів, причому результат складається із інтеграції спільних зусиль, а його ефективність заснована на системному розподілі функцій при виконанні суспільно значимої діяльності, спрямованої на досягнення спільної мети. Викладачі зі своєї сторони цілеспрямовано удосконалюють професійну підготовку медичної сестри та навчально-пізнавальну діяльність студентів у напрямку формування професійної ідентичності.

Що стосується поняття «професійна ідентичність», то аналіз праць педагогів-дослідників показує, що його сутність розглядається на основі дефініцій «ідентичність» та «ідентифікація». Підходи науковців до розуміння професійної ідентичності є різносторонніми, серед яких нам імпонує трактування, що подає А. Лукіянчук, яке вона розглядає як динамічну систему, котра формується у процесі професійної освіти та активного розвитку професійної компетентності і впливає на ціннісно-смислову сферу й удосконалення професійної майстерності майбутнього фахівця [12].

В дисертаційному дослідженні О. Романишина подає інтегративне визначення даної дефініції, вважаючи професійну ідентичність сукупністю емоційно-поведінкових та когнітивних проявів особистості в процесі професійного розвитку та уявлень про власні професійні можливості, здібності, співвідношення вимог оточуючого середовища з реальною наявною можливістю відповідати цим вимогам [6, с. 86].

З позиції нашого дослідження варте уваги тлумачення, котре подане в монографії А. Бори-

сюк, в якій автор професійну ідентичність розуміє як інтегративне поняття, що об'єднує в собі компоненти особистісної та соціальної ідентичності, складову самосвідомості, результат професійного самовизначення, характеристику особистості з погляду її професійної взаємодії з навколишнім світом, що передбачає ставлення до себе як до професіонала, ставлення до професії, ставлення до професійної спільноти [13].

Існують й інші підходи до тлумачення даного поняття, проте хочемо акцентувати увагу на неузгодженості науковців та дослідників у питанні визначення періоду формування професійної ідентичності. Частина з них (О. Бодальов, А. Деркач, І. Кондаков, Г. Крайг, Л. Орбан та ін.) вважають, що формування професійної ідентичності проходить безпосередньо під час входження в професійну діяльність та є стійким узгодженням основних елементів професійного процесу. Підтвердженням цьому наявне у визначенні етапів формування професійної ідентичності Г. Крайгом:

1. самовизначення в конкретній професійній ситуації, пошук сенсу виконання певних професійних функцій;
2. самовизначення на конкретній професійній ділянці;
3. самовизначення в конкретній професійній спеціалізації;
4. галузеве самовизначення, обмеження проблемного поля своїх професійних інтересів [14, с. 258].

Низка вчених (Л. Матвеєва, У. Родигіна, Л. Романишина, Л. Шнейдер та ін.) представляють інший полюс думок підкреслюючи те, що професійна ідентичність формується в процесі навчання, а професійна освіта є одним із її джерел. За твердженням Л. Романишиної розвиток професійної ідентичності у вищому навчальному закладі формується в процесі оволодіння знаннями, практико-орієнтованою діяльністю, використанням активних методів роботи для освоєння професії, а також у введенні в навчальний процес циклу занять, які безпосередньо розвивають професійну ідентичність [15]. Зважаючи на це, ефективна спільна діяльність викладачів та студентів на шляху формування професійної ідентичності майбутніх медичних сестер з використанням праксеологічного підходу є планомірними скоординованими діями учасників освітнього процесу в праксеологічному середовищі. Ми вважаємо, що важливе місце в такому середовищі мають міжпредметні зв'язки хіміко-біологічних та спеціальних дисциплін. Беручи за основу ідеї праксеологічної спрямованості формування професійної ідентичності, що розкриті в дисертаційному дослідженні О. Романишиної [6] та власний досвід формування фахової компетентності медичних сестер в умовах реалізації міжпредметних зв'язків [16] визначаємо, що праксеологічна спрямованість формування професійної ідентичності майбутніх медичних сестер вирізняється:

– здатністю студентів до моніторингу та самооцінки рівня власної фахової компетентності;

– розуміння майбутніми медичними сестрами наявності або відсутності у них фахово значущих якостей, які притаманні моделі ідеальної медичної сестри;

– відчуття професійної ідентичності зі своєю майбутньою фаховою діяльністю медичної сестри;

– почуття задоволеності від надання якісних та ефективних медичних послуг.

Оскільки ключову роль в освітньому процесі, зокрема в формуванні хіміко-біологічної компетентності як фундаментальної складової фахової компетентності медичної сестри відіграє викладач, визначальною є організація його діяльності, котра направлена на:

– використання інформаційно-методичного забезпечення освітньої діяльності для вичерпного задоволення потреб студентів, в тому числі самостійної навчально-пізнавальної діяльності;

– створення праксеологічного середовища шляхом впровадження прогресивних освітніх технологій;

– поетапне формування професійної ідентичності шляхом впровадження фахово спрямованих ситуативних завдань, вирішення яких спонукає зародження у студентів внутрішніх мотивів пошуку способів їх вирішення;

– залучення всіх студентів до вибору оптимальних практичних дій, що направлені на досягнення прогнозованого рівня фахової компетентності;

– заохочення до вироблення спільного практичного способу оптимального вирішення хіміко-біологічних завдань, котрі максимально наближені до медичної теорії та практики, що сприяє професійній ідентифікації майбутньої медичної сестри;

– організацію та проведення самодіагностики та самооцінки студентів у пошуку ними оперативних прикладних хіміко-біологічних методів та прийомів вирішення проблем пов'язаних із фаховою діяльністю медичної сестри;

– систематичний моніторинг діяльності студентів з метою визначення рівня професійної ідентичності відповідно прогнозованої ідеальної моделі медичної сестри.

Ми вважаємо, що реалізація праксеологічного підходу формування професійної ідентичності майбутніх медичних сестер в процесі навчання хіміко-біологічних дисциплін в медичному коледжі має бути побудована на принципах наукової організації праці у поєднанні з іншими методологічними підходами, такими як аксіологічний, діяльнісний, компетентнісний, особистісний, системний, та ін., за активного впровадження інформаційно-комунікаційних технологій.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні **висновки**:

Утвердження компетентнісного підходу у підготовці медичних сестер вказує на необхідність підсилення професійної спрямованості до організації освітнього процесу. Як показав аналіз наукових досліджень та публікацій праксеологічна спрямованість формування професійної ідентичності майбутніх медичних сестер сприятиме оптимальному вибору ефективних технологій реалізації з можливістю задіяння оптимальних ресурсів.

Узагальнення напрацювань низки педагогів та дослідників дало можливість виявити шлях становлення професійної ідентичності майбутньої медичної сестри, котрий є результатом послідовної фахової ідентифікації та самоідентифікації, підвалини якої складають професійна орієнтація на медичний фах, професійний відбір, готовність до медсестринської діяльності, свідоме визнання себе членом медсестринської спільноти, фахова підготовка.

Роль хіміко-біологічних дисциплін у формуванні професійної ідентичності медичної сестри є фундаментальною, оскільки хіміко-біологічна компетентність є складовою фахової компетентності медичної сестри.

Перспективи подальших розвідок над дослідженням даної проблеми вбачаємо у визначенні та виборі компонентів професійної ідентичності майбутньої медичної сестри, котрі формуються у процесі вивчення хіміко-біологічних дисциплін.

Список літератури:

1. Романишина О.Я. Праксеологічна спрямованість формування професійної ідентичності майбутніх учителів [Текст] / О.Я. Романишина // Молодий вчений. – 2016. – № 10(37). – С. 282–285.
2. Праксеология // Мирный диалог разных логик. Диалогика. – Режим доступа: http://dialogika.info/prakseologiya/.
3. Espinas A. Les Origines de la Technologie / A. Espinas. – Paris: F. Alcan, 1897. – 295 p.
4. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: трактат по економической теории / Людвиг фон Мизес. – Челябинск: Социум, 2005. – 878 с.
5. Kotarbiński Tadeusz. Traktat o dobrej robocie. – Warshawa, 1965. – 222 s. Режим доступу: https://7promeniv.com.ua/images/MetodologichniPidhody/Tadeusz%20Kotarbinski.rar.
6. Романишина О.Я. Теоретичні і методичні основи формування професійної ідентичності майбутніх учителів засобами інформаційних технологій : дис. д-ра пед. наук : 13.00.04 / Романишина Оксана Ярославівна; Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2016. – 445 с.
7. Колесникова И.А. Педагогическая праксеология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / И.А. Колесникова, Е.В. Титова. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 256 с.
8. Поліщук В.А. Праксеологічний підхід як інноваційна основа вдосконалення професійної підготовки майбутніх соціальних працівників [Текст] / В.А. Поліщук // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І.В. Козубовська. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. – Вип. 32. – С. 148–150.
9. Мельничук І.М. Формування професійної компетентності соціальних працівників у процесі поєднання практичної роботи студентів та інтерактивного навчання / І.М. Мельничук // Вища освіта України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка». – Тематичний випуск № 3. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – 2009. – Додаток 4, том III (15). – С. 259–266.
10. Сацков Н.Я. Практический менеджмент. Методы и приемы деятельности руководителя / Николай Яковлевич Сацков. – Донецк: Сталкер, 1998. – 448 с.
11. Коробова І.В. Формування методичної компетентності майбутніх учителів фізики на засадах індивідуального підходу Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності: 13.00.02 – теорія та методика навчання (фізика). Режим доступу: http://www.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/%D0%94_26.053.06/KOROBOVA.pdf.
12. Лукіянчук А.М. Проблема ідентифікації у професійному становленні студентів вищого навчального закладу I-II рівнів акредитації педагогічного профілю // Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць. Випуск 3 / ред. кол. В.В. Олійник (гол. ред.) та ін. – К.: Міленіум, 2006. – С. 120–129. – Режим доступу: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/3/statti/2lukiyznchuk/lukiyanchuk.htm.
13. Борисюк А.С. Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз: Монографія / Алла Степанівна Борисюк. – Ч.: Книги-XXI, 2010. – 440 с.
14. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
15. Романишина Л.М. Професійна ідентичність фахівця: теоретичний аспект [Електронний ресурс] / Л.М. Романишина, В.О. Дундюк // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2010. – Вип. 1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2010_1_20.
16. Лукащук І.М. Формування фахової компетентності майбутніх медичних сестер у процесі вивчення хіміко-біологічних дисциплін : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Лукащук Ілля Миколайович. – Хмельницька гуманіт.-пед. академ. – Хмельницький, 2017. – 306 с.

Лукащук Н.Н., Лукащук И.Н.
Ровенский базовый медицинский колледж

ПРАКСЕОЛОГИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ БУДУЩИХ МЕДИЦИНСКИХ СЕСТЕР В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ХИМИКО-БИОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В МЕДИЦИНСКОМ КОЛЛЕДЖЕ

Аннотация
В статье рассмотрено понятие «праксеология» и «праксеологический подход», кратко показано их историогенез. Раскрыто понимание профессиональной идентичности медицинской сестры. Определено, что предполагает праксиологическая направленность формирования профессиональной идентичности будущих медицинских сестер в процессе обучения химико-биологических дисциплин. Указано праксеологическую направленность формирования профессиональной идентичности будущих медицинских сестер. Указано роль химико-биологических дисциплин в формировании профессиональной идентичности будущей медицинской сестры.

Ключевые слова: праксеология, праксеологический подход, профессиональная идентичность, медицинские сестры, химико-биологические дисциплины, медицинский колледж.

Lukashchuk M.M., Lukashchuk I.M.
Rivne State Basic Medical College

PRAXEOLOGICAL ORIENTATION OF PROFESSIONAL IDENTITY FORMATION OF FUTURE NURSES IN THE TEACHING PROCESS OF CHEMICAL AND BIOLOGICAL DISCIPLINES IN MEDICAL COLLEGE

Summary
The article deals with the concept of "praxeology" and "praxeological approach", it briefly shows their historical genesis. The understanding of the professional identity of a nurse is revealed. The article determines what is provided by praxeological orientation of professional identity formation of future nurses in the teaching process of chemical and biological disciplines. Praxeological orientation of professional identity formation of future nurses is pointed out. The role of chemical and biological disciplines in professional identity formation of future nurses is denoted.
Keywords: praxeology, praxeological approach, professional identity, nurses, chemical and biological disciplines, medical college.

УДК 371.134:371.311.4(045)

ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ВЧИТЕЛЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Мараховська Н.В.
Маріупольський державний університет

У статті професійну самореалізацію вчителя англійської мови в освітній діяльності визначено як процес досягнення професійного «акме» через удосконалення системи компетентностей (педагогічної, іншомовної комунікативної тощо) та постійний особистісний саморозвиток. Способом професійної самореалізації вчителя англійської мови обґрунтовано індивідуальну освітню траєкторію як стратегію й тактику розвитку власного педагогічного потенціалу вчителем англійської мови в освітній діяльності. Розглянуто особливості роботи за індивідуальною освітньою траєкторією в процесі післядипломної освіти вчителів англійської мови під час тренінгів професійного розвитку. Визначено етапи роботи за індивідуальною освітньою траєкторією, котрі актуалізують компоненти професійної самореалізації вчителя англійської мови: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, операційний та контрольно-корегувальний.
Ключові слова: професійна самореалізація, індивідуальна освітня траєкторія, вчитель англійської мови, освітня діяльність.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення відбувається переосмислення ролі системи освіти та власне педагога у навчанні та вихованні учнів. У Середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду до 2020 року наголошується на необхідності модернізації підготовки педагогічних кадрів та системи підвищення їх кваліфікації для забезпечення вимог суспільства до якості надання освітніх послуг, розвитку в молоді активної громадянської позиції [2]. З одного боку, акцент сучасної педагогічної освіти робиться на успішності, конкурентоспроможності вчителя. З іншого боку, актуалізуються питання розкриття особистісного потенціалу вчителя, розгортання його внутрішніх сил. Вирішенню проблеми амбівалентності сучасного педагога, на наш погляд, сприяють питання його професійної самореалізації, метою якої за словами Л. Рибалко, є самостійне прагнення до максимального розкриття внутрішнього потенціалу [3, с. 107].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях зарубіжних дослідників поняття «самореалізація вчителя» ототожнюється із самоактуалізацією, рефлексією (А. Бун, А.У. Додд, Ч.Р. Кобл, П.Б. Хауншелл та ін.). У вітчизняній психолого-педагогічній літературі поняття «самореалізація вчителя» розглядається як мета (В. Маралов), процес (Н. Бітянова, М. Недашківська), здатність (І. Іонова, І. Мироненко, Н. Самохіна), форма (Б. Ананьєв, Л. Виготський, Д. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Б. Теплов), результат (Р. Ішмухаметов, Л. Коростильова, Л. Мітіна) тощо. Узагальнення підходів до визначення сутності «самореалізація» дозволяє дійти висновку, що всі вони розкривають лише його певну ознаку. Тому особливий інтерес для нашого дослідження становлять ті визначення, котрі об'єднують зазначені вище ознаки. Вважаємо, що найбільш змістовне визначення професійної самореалізації вчителя пропонує Л. Рибалко. На думку вченої, цей феномен є цілеспрямованою, спеціально організованою діяльністю (самодіяльністю), механізмами котрої є розпредметнення педагогічного досвіду, трансформація (перероблення та набуття власного досвіду), опредметнення сутнісних сил у процесі професійно-педагогічної підготовки [3, с. 384].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на висвітлення в психолого-педагогічній літературі теоретичних та методологічних засад професійної самореалізації, необхідним є вивчення її особливостей у вчителів різних напрямів підготовки, а також зосередити увагу на методичних засадах професійної самореалізації, зокрема розробити організаційно-методичне забезпечення професійної самореалізації вчителя англійської мови в освітній діяльності.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є розкриття сутності самореалізації вчителя англійської мови; вивчення особливостей індивідуальної освітньої траєкторії як способу самореалізації вчителя англійської мови в освітній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнюючи погляди вчених щодо тлумачення поняття «професійна самореалізація» та враховуючи особливості професійної діяльності вчителя англійської мови, визначаємо його професійну самореалізацію як процес досягнення «акме» в професійній діяльності через удосконалення системи компетентностей (педагогічної, іншомовної комунікативної тощо) та постійний особистісний саморозвиток. У структурі професійної самореалізації виокремлюємо наступні компоненти: мотиваційно-ціннісний (професійні мотиви та ціннісні орієнтації), когнітивний (професійні знання), операційний (професійні вміння) та контрольно-корегувальний (рефлексія).

Вважаємо, що професійна самореалізація вчителя англійської мови відбувається не тільки в практичній діяльності під час проведення уроків та позакласних заходів, а й в освітній діяльності, на курсах підвищення кваліфікації тощо. У Законі України «Про вищу освіту» зазначається, що освітня діяльність – це діяльність закладів вищої освіти, що провадиться з метою забезпечення здобуття вищої, післядипломної освіти і задоволення інших освітніх потреб здобувачів вищої освіти та інших осіб [1]. Особливий інтерес для нашого дослідження становить вивчення питань професійної само-

реалізації вчителя англійської мови саме в системі післядипломної освіти, оскільки її метою, відповідно до ст. 60 зазначеного вище закону, є вдосконалення освіти та професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення та оновлення її професійних знань, умінь та навичок або отримання іншої професії, спеціальності на основі здобутого раніше освітнього рівня та практичного досвіду.

На наш погляд, ефективним способом професійної самореалізації вчителя англійської мови в освітній діяльності є *індивідуальна освітня траєкторія.* Посилаючись на Середньостроковий план пріоритетних дій Уряду до 2020 року, варто зауважити, що серед запланованих дій є визначення на основі Національної рамки кваліфікацій вимог до кваліфікацій педагогічних працівників, що дасть змогу планувати різні траєкторії освіти для отримання професійної кваліфікації, підвищення кваліфікаційного рівня, кар'єрного зростання. Ці освітні траєкторії є інструментом для вимірювання рівня фахової підготовки вчителя та планування його професійного розвитку [2]. У публікації ЮНЕСКО «Переомислення освіти» (Rethinking Education) 2015 р. зазначається, що учитель має допомагати учням, починаючи із з раннього дитинства вибудовувати освітні траєкторії, орієнтуватися в «лабіринті знань» [4]. Таким чином, конструювання вчителем англійської мови власної освітньої траєкторії уможливить навчання цьому учнів з метою підвищення ефективності освітнього процесу.

Визначаємо індивідуальну освітню траєкторію (ІОТ) як стратегію й тактику розвитку власного педагогічного потенціалу вчителем англійської мови в освітній діяльності.

Вважаємо за доцільне організовувати роботу вчителів англійської мови за ІОТ на курсах післядипломної освіти під час тренінгів професійного розвитку. Розглянемо етапи роботи за ІОТ. Так, на *першому етапі* відбуваються актуалізація спрямованості мотиваційно-ціннісної сфери вчителя на педагогічну діяльність. Відомо, що деякі вчителі англійської мови, особливо з невеликим досвідом викладання, усвідомлюють себе більше як суб'єкта іншомовної комунікативної діяльності, ніж педагогічної. У зв'язку із цим, пропонуємо учасникам тренінгу виявити власне ставлення до професії та себе як педагога під час виконання наступних завдань:

1. Read the statements below. Express agreement (answer "yes") or disagreement (say "no") with each statement.

· I am absolutely certain about my career choice.

· I am aware of my employment opportunities.

· If I can't achieve self-realization in my job, I have some extra employment options.

· I am aware of advantages and disadvantages of a teacher's job.

· I always read professional periodicals and special literature related to my job.

· I possess modern teaching skills and all the time work on their improving.

2. Examine the table below. Fill in the second column. Perhaps you relate to one end of the continuum more than the other. Justify.

3. What makes a teacher special? Write down the five things which, in your opinion, make a teacher special. The questionnaire conducted by Paul Bress and completed by 40 adult students of many different nationalities, and 20 experienced teachers revealed that students tended to stress the caring nature of the special teacher, while teachers focused on the ability to give individual attention. Do you agree with their views? Justify.

На *другому етапі* роботи за ІОТ вчитель англійської мови складає концепт (виражений в схематичній, знаковій, символічній, тезовій або іншій формі змістовий образ) тематичного напряму, пов'язаного із професійною діяльністю та який потребує вивчення. Відбувається актуалізація знань з даної теми, тому доцільним є створення карт пам'яті («майнд-меппінг»), які ґрунтуються на асоціативному підході і положенні сучасної науки про мозок, зокрема про те, що всі наші дії або стани – свідомо або несвідомо – починаються з картини або ідеї в мозку. Вчителів ознайомлюють із з конкретними правилами майнд-меппінгу, а саме:

1. Напишіть центральне поняття (ключове слово) на середині аркуша. намалюйте гілки, що виходять з нього. Гілки відповідають основним пунктам й, відповідно, підписуються вздовж великими літерами.

2. Додавайте великі й маленькі гілки, що співвідносяться з основними поняттями.

3. У карті пам'яті можна використовувати невеличкі діаграми, малюнки тощо. Якщо матеріал містить багато цифр, статистичних даних, складних деталей, запишіть це окремо у формі примітки на іншому аркуші.

4. Оформіть головні ідеї одним кольором, другорядні – іншим. Намалюйте стріли та лінії між спорідненими пунктами.

Таблиця 1

Teaching Attitudes

Traditional attitudes	My attitude	Student centred attitudes
I have all the information.		The syllabus, the exam, and the information are here for us to share.
It is my job to transmit knowledge to you.		I am not the fount of all knowledge.
I am responsible for your learning.		You are responsible for your learning.
It is my job to make sure that you work.		I am here to facilitate your learning by providing re-sources and support.
As the adult, and the profes-sional, I have the expertise to make the right judgements and decisions about your learning.		I trust that you want to learn and will take responsibility for your own learning.

Розроблено автором на основі опитувальника Д. Брандес та П. Джинніса [6]

5. Нанесіть на карту додаткові пункти, які виникають у процесі мислення/обговорення.

На *третьому етапі* здійснюється планування вчителем індивідуальної освітньої діяльності. Він виступає в ролі організатора, конструктора власної освіти: формулює цілі, відбирає тематику, припускає свої кінцеві освітні продукти і форми їх презентації, складає план роботи, відбирає засоби і способи діяльності, встановлює систему контролю і оцінки своєї діяльності.

На цьому етапі створюються індивідуальні програми навчання на позначений період. Ці програми є освітнім продуктом оргдіяльнісного типу, оскільки стимулюють й спрямовують реалізацію особистісного освітнього потенціалу. Програма складається і корегується в ході діяльності самим вчителем.

Четвертий етап є спрямованим на реалізацію вчителями англійської мови індивідуальної програми протягом певного періоду часу. Роль керівника зводиться до алгоритмізації індивідуальної діяльності вчителів, надання критеріїв аналізу роботи, рецензування, оцінювання тощо. На зазначеному етапі важливим є те, що вчителя англійської мови не працюють ізольовано, оскільки вважаємо, що професійна самореалізація досягається через співпрацю з іншими. Тому доречним є створення так званих груп взаємопідтримки («Support partners»), які передбачають надання один одному допомоги у виконанні індивідуальної навчальної програми, сумісний пошук інформації тощо. В групах застосовується вправа «Консультування». В трійках учасників ролі розподіляються таким чином: спостерігач, консультант та вчитель, що звернувся за консультацією. Учасники обмінюються ролями, щоб кожний спробував себе в усіх ролях. Консультант допомагає знайти вчителеві рішення, а спостерігач слідкує за діями консультанта: що спрацьовує, а що ні.

Також доречним при роботі за ІОТ є створення вчителями англійської мови різних видів портфоліо (адміністративного, навчального, професійного, репрезентативного) як пакета матеріалів (документів, творчих робіт, дидактичних матеріалів, довідкового матеріалу, збірників вправ, рекомендацій тощо), що демонструє професійний досвід вчителя.

Вважаємо доцільним на цьому етапі ведення щоденнику рефлексії. У визначенні його структури послуговуємося рекомендаціями К. Дея [5, с. 107]:

Section 1: What Have I Done? (a summary record) This is a curriculum vitae of the kind many teachers compile prior to job application: a summary list of achievements set out in a quantifiable way, a 'professional record'. It records what has been achieved, e.g. it might include keeping a running record of the activities you are involved in. This includes professional experiences and activities (relevant events, team meetings, development time with colleagues, meetings).

Section 2: Self-evaluation/Review of Critical Incidents and Key Learning Mo-ments (including role competences where appropriate). This involves the process of selecting and listing key examples of particular situations, events, roles, activities, competences which are of particular relevance to learning, achievement, growth, contributions to teacher's profession. It may require the informal assistance of a 'critical friend' or 'key colleague', and may involve theorizing about the practice.

Section 3: Application to Thinking and Practice. This involves written reflec-tion on now thinking and/or practice has changed as a result of the 'critical inci-dents' selected in Section 2; the recording of new understandings, knowledge, skills or concepts; and examples of these changes in practice. Additionally, it implies confrontation by self or others, as well as reflection, and the ability to evaluate.

Section 4: Decision-Making (goal setting). This involves action planning based upon the synthesis of experiences recorded in Sections 1-3. It is a form of development planning for personal, individual professional, teacher-practitioner and organization growth.

П'ятий етап присвячено демонстрації особистих освітніх продуктів та їх колективному обговоренню. Після закінчення роботи за індивідуальною освітньою траєкторією вчитель виставляє результати на презентацію в групі.

На шостому етапі вчитель оцінює ступінь досягнення загальної та індивідуальної мети. Він вказує, чи співпадає його самооцінка з оцінкою кервника чи групи експертів (з числа його колег – учасників тренінгу), в чому саме ця оцінка співпадає, а в чому ні, й робить висновки щодо подальшої пізнавально-творчої діяльності в обраній галузі. Наприклад, майбутнім учителям іноземної мови пропонується провести самоаналіз SWOT, сутність якого полягає у визначенні власних сильних (Strengths) та слабких (Weaknesses) сторін, котрі є внутрішніми факторами, а також можливостей (Opportunities) та загроз (Threats), котрі, в свою чергу, є зовнішніми факторами. Завершення роботи за індивідуальною освітньою траєкторією проводиться у формі «урочистої церемонії». Відзначають найактивніших учасників, підбивають підсумки. На цьому етапі доцільно застосовувати вправи «Сповідальна свічка» та «Я пишаюсь», мета яких – спрямувати вчителів на позитивну оцінку набутих професійно-педагогічних умінь та дотримання позиції суб'єкта педагогічної діяльності в майбутньому.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Таким чином, професійну самореалізацію майбутнього вчителя англійської мови в освітній діяльності визначено як процес досягнення професійного «акме» через удосконалення системи компетентностей (педагогічної, іншомовної комунікативної тощо) та постійний особистісний саморозвиток. З'ясовано, що організація роботи за індивідуальною освітньою траєкторією під час тренінгів професійного розвитку сприяє актуалізації компонентів професійної самореалізації майбутнього вчителя англійської мови: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, операційного та контрольно-корегувального. Перспективними напрямами подальших наукових розвідок є вивчення способів професійної самореалізації вчителя англійської мови в проектній діяльності.

Список літератури:

1. Про вищу освіту : Закон України від 4 липня 2002 р., редакція від 1 січня 2018 р. № 40-15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15.
2. Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік : розпорядження КМ від 3 квітня 2017 р. № 275-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80.
3. Рибалко Л.С. Методолого-теоретичні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя (акмеологічний аспект) : монографія / Л.С. Рибалко. – Запоріжжя: ЗДМУ, 2007. – 443 с.
4. Rethinking Education : Towards a global common good? [Електронний ресурс]. – UNESCO, 2015. – Режим доступу : http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002325/232555e.pdf.
5. Day Ch. Developing Teachers : The Challenges of Lifelong Learning / Ch. Day. – London: Routledge, 2002. – 264 p.
6. Brandes D. A Guide to Student-centred Learning / D. Brandes, P. Ginnis. – Cheltenham: Nelson Thornes, 1996. – 275 p.

Мараховская Н.В.
Мариупольский государственный университет

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ САМОРЕАЛИЗАЦИЯ УЧИТЕЛЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация
В статье профессиональная самореализация учителя английского языка в образовательной деятельности определена как процесс достижения профессионального «акме» через совершенствование системы компетенций (педагогической, иноязычной коммуникативной и т.д.) и постоянное личностное саморазвитие. Способом профессиональной самореализации учителя английского языка выступает индивидуальная образовательная траектория как стратегия и тактика развития учителем английского языка собственного педагогического потенциала в образовательной деятельности. Рассмотрены особенности работы по индивидуальной образовательной траектории в процессе последипломного образования учителей английского языка во время тренингов профессионального развития. Определены этапы работы по индивидуальной образовательной траектории, которые актуализируют компоненты профессиональной самореализации учителя английского языка: мотивационно-ценностный, когнитивный, операционный и контрольно-корректирующий.
Ключевые слова: профессиональная самореализация, индивидуальная образовательная траектория, учитель английского языка, образовательная деятельность.

Marakhovska N.V.
Mariupol State University

PROFESSIONAL SELF-REALIZATION OF AN ENGLISH LANGUAGE TEACHER IN EDUCATIONAL ACTIVITES

Summary
In the present article the professional self-realization of an English language teacher in educational activities has been defined as the process of achieving professional acme by improving the system of competencies (pedagogical, foreign language communicative, etc.) and constant personal self-development. The method of professional self-realization of an English language teacher is the individual educational trajectory as a strategy and tactics for developing teacher's pedagogical potential in educational activities. The peculiarities of the individual educational trajectory in the process of postgraduate education of English language teachers at the professional development training sessions have been considered. The stages of the individual educational trajectory which actualize the components of professional self-realization of an English language teacher (motivation and values, cognition, operation, control and correction) have been determined.
Keywords: professional self-realization, individual educational trajectory, English language teacher, educational activities.

УДК 372.881

СПЕЦИФІКА ВИКОРИСТАННЯ МЕДІА-ЗАСОБІВ У ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В ЮРИДИЧНОМУ ВУЗІ

Павліщева Я.О.
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

В статті досліджено вплив інформаційно-комунікативних технологій на вищу освіту в Україні в умовах євроінтеграції. Автор аналізує зміни у методах викладання іноземних мов в юридичному навчальному закладі, розкриваючи позитивні та негативні тенденції. Досліджуються основні медіа-засоби, що мають використовуватися та покращувати процес навчання студентів. Аналізується роль та місце викладача в процесі викладання іноземних мов в умовах широкого використання медіа-засобів. Також визначаються нові форми комунікації викладача та студентів.
Ключові слова: інформаційно-комунікативні технології, медіа-засоби, іноземна мова, юридичний навчальний заклад, інформатизація суспільства.

Постановка проблеми. Початок нового тисячоліття ознаменувався інтенсивним розвитком різноманітних інформаційно-комунікативних технологій. Масове використання Інтернету, широкий доступ до цифрових технологій та гаджетів, інтенсифікація та підвищення швидкості розповсюдження інформації спровокувало глобальну інформатизацію суспільства. Майже кожна сфера життєвої та виробничої діяльності людини наразі тісно пов'язана з використанням медійних та цифрових засобів. Освітня галузь також зазнала впливу інформаційно-комунікативних технологій у всьому світі, хоча в сучасній Україні це скоріше тривалий процес, ніж результат, і це призводить до певного протиріччя між нагальними потребами освітян та реальною швидкістю запровадження медіа-засобів. Залучання інформаційних технологій до навчального процесу стає необхідністю та запорукою його ефективності не тільки для технічних та природничих спеціальностей, а й для гуманітарних. Зокрема, викладання іноземних мов як в спеціалізованих навчальних закладах, так і непрофільних інститутах потребує від викладача та студента вільно орієнтуватися в інформаційному просторі, вміти швидко знаходити допоміжні навчальні матеріали так використовувати для цього необхідні медіа-засоби. Особливо актуальним це стало в умовах скорочення курсу іноземних мов в деяких непрофільних закладах, тенденції переходу до дистанційної форми навчання та самостійної роботи студентів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на те, що в Україні інформаційно-комунікативні технології все ще впроваджуються в системі вищої освіти, значна кількість вітчизняних педагогів вивчають ці новітні тенденції й наголошують на необхідності інтенсифікації цього процесу. Серед таких спеціалістів можна виділити П.Ф. Шпірко, Е.В. Суботіну, С.В. Лазаренко, В.В. Корж, П.І. Сердюкова. Однак зазначені науковці дають переважно лише загальну характеристику використання медіа-засобів у навчальному процесі.

Виділення невивчених раніше частин загальної проблеми. Хоча вони чітко виокремлюють і детально перераховують усі позитивні сторони запровадження інформаційно-комунікативних технологій у викладанні іноземних мов, однак не проаналізовані негативні наслідки та зміни, що можуть відбутися (і вже відбуваються) у вищій школі в результаті цього. Крім того, вивчення впливу медіа-засобів на викладання іноземних мов стосується переважно спеціалізованих закладів з профілюючою іноземною мовою. Однак непрофільні ВНЗ все ще залишаються поза увагою дослідників. Зокрема, майже невивченими є на даний момент особливості розвитку інформаційно-комунікативних технологій в юридичних закладах.

Мета статті. Цей аспект запровадження медіа-засобів в системі вищої освіти й постає метою даного дослідження, для реалізації якої ми висуваємо наступні завдання: 1) дати власну характеристику інформаційно-комунікативних технологій як таких, проаналізувати їх мету та призначення у ВНЗ; 2) виокремити їх позитивні та негативні сторони, наслідки та майбутні перспективи використання медіа-засобів; 3) вивчити специфіку використання інформаційно-комунікативних технологій у ВНЗ юридичного профілю, визначити співвідношення ролей викладача та студента у цьому процесі.

Викладення основного матеріалу. Вплив медіа-засобів (або інформаційно-комунікативних технологій) наприкінці XX – початку XXI століть на світову спільноту за інтенсивністю розвитку та масштабами можна порівняти з впливом на історію людства науково-технічного прогресу кінця XIX – початку XX сторіч. Суспільство другого тисячоліття стає тотально інформаційним, а сучасна прогресивна людина вже не мислить себе без різноманітних електронних засобів передачі інформації, якими вона користується щоденно як в побутових цілях, так і повсякденній праці. Інформація та швидкість її розповсюдження й отримання постає одним з найцінніших ресурсів суспільства XXI сторіччя. Більш того, ступінь ефективності та розвитку різноманітних професійних сфер майже повністю залежить від інтенсивності використання та оволодіння інноваційними інформаційно-комунікативними засобами. Таким чином, до інформаційно-комунікативних технологій відносяться засоби, що здатні у короткий термін доставляти або відправляти будь-яку інформацію за запитом користувача. Медіа-засоби характеризуються швидкістю роботи, доступністю у використанні, спроможністю

охопити практично усі сфери життєдіяльності людини, вони багатофункціональні та орієнтовані на різноманітні потреби, від побутових до професійних. Фізично вони втілені у численних цифрових гаджетах, таких як комп'ютер, телефон, телевізор, радіо; і реалізовують інформацію шляхом багатьох соціальних мереж, новинних порталів, спеціалізованих сайтів, форумів та чатів. Ефективність передачі інформації через медіа-засоби зумовлена тим, що вони спрямовані на різні рівні сприйняття людини – візуальний, слуховий, сенсорний (технології 3-D, 4-D тощо), а деякі з них навіть мають на меті впливати на підсвідому сферу.

Знайшли своє місце інформаційно-комунікативні технології й у галузі освіти. Вони стали важливою складовою та запорукою ефективного навчального процесу в учбових закладах України, й зараз на них покладається задача заохотити студентство до навчання як такого й не тільки в аудиторний час. Більш того, медіа-засоби змінюють сам формат навчання: мета їх застосування – насамперед зацікавити студентів вчитися самостійно. Завдяки медіа-засобам вони вчаться не тільки шукати необхідну інформацію, а й аналізувати її, систематизувати, знаходячи серед великого (але, нажаль, не завжди якісного) різноманіття матеріалів відповідні для навчання. Щодо іноземної мови, то і в спеціалізованих і в непрофільних закладах застосування медійного обладнання призначене у першу чергу розвивати комунікативні навички студентів, як усні, так і писемні, поліпшувати інтерактивну взаємодію студентів. Застосування такого глобального медіа-засобу, як Інтернет, стимулює комунікативний аспект вивчення іноземних мов та демонструє необхідність високої мовної компетенції, що можливо завдяки різноманітним міжнародним форумам та чатам, де зацікавлені можуть обговорювати свої професійні питання з іноземними колегами. Важливим завданням медіа-засобів у ВНЗ є також охоплення людей різного рівня підготовки та сприйняття: на це спрямовані різні види занять з використанням відео та аудіо-матеріалів, тобто ці засоби здатні реалізувати одну з найважливіших педагогічних задач – врахування індивідуальних властивостей студента.

Глобальною ж метою і результатом застосування інформаційно-комунікативних технологій у вищій освіті може стати зміна ціннісної орієнтації щодо навчання як такого, адже на даний момент вітчизняна освітня система має авторитарний характер, а навчання сприймається сучасним студентством скоріше як необхідність отримати диплом, аніж цікавий та важливий для особистісного розвитку процес. Саме тому головне призначення медіа-засобів у вищій школі – сформувати активну та самостійно мислячу особистість, мотивувати її до постійного навчання та пошуку нових знань, адже від цього напряму залежатиме професіоналізм та затребуваність як спеціаліста.

Інформатизація суспільства формує новий тип мислення та парадигму світосприйняття у молодого покоління, що в свою чергу трансформує систему освіти. Цей тип мислення спрямований на розширення або навіть стирання кордонів зумовлених територіальною чи національною належністю особи та більш глобальним сприйняттям світу. Однак з іншого боку, отримуючи необхідну інформацію з усього світу шляхом медійних засобів, людина може вести відокремлений спосіб життя, бути сконцентрованою на собі й не потребувати безпосереднього контакту з іншими людьми. Цей аспект треба враховувати педагогам при взаємодії з поколінням студентів XXI століття.

Хоча в Україні інформатизація сфери освіти лише в процесі розвитку, однак вже можна зробити деякі висновки щодо наслідків та перспектив залучення медійних технологій як базового компоненту прогресивної вищої школи. Інформаційно-комунікативні засоби впливають на організацію в цілому, форми, засоби й цілі навчання, а також дещо змінюють вимоги від викладачів та студентів. Позитивним наслідком інформатизації освіти стає широкий та швидкий доступ до різноманітної інформації, це також вирішує проблему з раритетними книжними виданнями, обмеженою кількістю паперових підручників або їх недоступність через велику вартість. Зокрема цей аспект є актуальним й для викладання іноземних мов у непрофільних ВНЗ. В умовах скорочення учбових аудиторних годин гострою стає проблема засвоєння навчальних матеріалів кожним студентом незалежно від рівня володіння іноземною мовою, який часто дуже різниться у рамках однієї групи, а викладач, в свою чергу фізично не встигає застосувати індивідуальний підхід. За допомогою ж медіа-засобів цю проблему можна вирішити шляхом консультацій студентів через будь-яку соціальну мережу, а також зорієнтувати їх на відповідні інтернет-ресурси по самостійному вивченню іноземних мов, серед великого розмаїття яких студент зможе обрати особисто для себе. Однак зменшення безпосереднього контакту з викладачем та спілкування переважно через медійні засоби вимагає від студентів більш свідомого та відповідального відношення до навчальної дисципліни, оскільки ступінь контролю викладача послаблюється. У негативному випадку це може призвести до того, що найслабші, менш самостійні та менш адаптовані до соціальної комунікації студенти виявляться поза зоною уваги та контролю викладача, а рівень знань знизиться.

Запровадження інформаційно-комунікативних технологій у сферу освіти також вимагає і розвиває навички самостійного, аналітичного мислення студентів, уміння систематизувати інформацію. Хоча велика кількість інформаційних ресурсів ускладнює пошук та вибір саме потрібного, якісного навчального матеріалу, тим не менш при певній практиці спочатку з керівництвом викладача, а потім вже самостійно у студента формується здібність розрізняти та вирізняти...

центруватися на одному, пріоритетному предметі. Саме тому викладач має стати опорою для студентів та правильно зорієнтувати їх пошуки в безмежному інтернет-просторі. Отже не тільки студент, а й викладач у першу чергу має сам вільно орієнтуватися і вміти належним чином використовувати ті можливості, що пропонують сучасні інформаційно-комунікативні технології.

У процесі викладання іноземних мов у ВНЗ завдяки медіа-засобам можуть реалізовуватися у повній мірі всі види навчальної діяльності, більш того ефективність викладання іноземних мов посилюється завдяки розвитку нових інформаційних технологій. Так, окрім академічних підручників та аудіо матеріалів, рекомендованих навчальною програмою, викладачі можуть використовувати відеоматеріали, організовувати для студентів онлайн-чати безпосередньо з носіями мови для поглиблення комунікативних навичок, що значно поліпшує та підвищує увагу студентів до вивчення іноземної мови. Також розвитку комунікативної компетенції сприяє залучання студентів до участі у міжнародних вебінарах та інтернет-конференціях.

Ще один важливий аспект, що можуть привнести інформаційно-комунікативні технології до вивчення іноземних мов та навчального процесу як такого, є креативність. Володіючи великими арсеналом медіа-засобів, використовуючи різноманітні графічні програми, програми по створенню відео та аудіо матеріалів, навіть найпростіших веб-сторінок, як викладачі, так і студенти у співпраці можуть розробляти власні проекти та презентації. Креативний аспект є важливою запорукою інтересу та бажання студента навчатися, а викладача – виступати вже не в ролі ментора, а творчого керівника та партнера у навчальному процесі.

Безсумнівно використання медіа-засобів у ВНЗ у сучасній Україні є необхідним та ефективним способом навчання та викладання. Однак останні реформи у сфері освіти зумовлюють специфіку та інтенсивність залучання інформаційно-комунікативних технологій в навчальному процесі. З одного боку, у більшості ВНЗ, зокрема юридичного спрямування, простежується тенденція щодо скорочення аудиторних годин й для профільних предметів, й для вивчення іноземної мови, більше часу виділяється на самостійну роботу студентів. З іншого боку, зростає актуальність вивчення іноземної мови та підвищення іншомовної компетенції студентів у зв'язку з глобалізацією та євроінтеграцією українського суспільства. Навчальна ж програма, рекомендована Міністерством освіти, виявляється не у змозі охопити ці нагальні потреби студентства та запропонувати адекватний рівень викладання іноземної мови. Особливо гострою ця проблема постає в юридичних навчальних закладах. Більш того, вона ускладнюється недостатнім технічним забезпеченням кафедр іноземних мов, де часом бракує відповідного комп'ютерного обладнання, відео та аудіо програвачів. Однак, враховуючи те, що майже кожна сучасна молода людина має персональний комп'ютер, ноутбук або планшет, проблему технічного забезпечення на занятті можна частково вирішити. Проблемним аспектом у викладанні іноземної мови в юридичному ВНЗ є й різний рівень знань студентів, з якими вони приходять зі школи, в той час, коли академічна навчальна програма є уніфікованою. Тож на викладача покладається відповідальність охопити всіх студентів й дати в рівній мірі знання, до того ж й враховуючи їх професійне спрямування. В таких умовах влучним рішенням цієї проблеми постає залучання додаткових, різнопланових навчальних матеріалів, які студенти могли б використовувати як на занятті з урахуванням програми, так і у позааудиторний час. Тому саме медіа-засоби надають швидкий доступ до необхідних джерел для ефективного вивчення іноземної мови. Такими корисними джерелами виявляються не тільки різноманітні сайти з іноземної мови, а й спеціалізовані програми саме для студентів-юристів, спрямовані як на вивчення права, так і на комунікацію з закордонними колегами. Також, використовуючи інформаційно-комунікативні технології, викладач може запропонувати студентам різні види роботи, надаючи посилання на відповідні відео та аудіо матеріали з інтернету. Оскільки ж час аудиторних занять досить обмежений, а самостійна робота студентів в пріоритеті, то викладач може її організовувати й спрямовувати. Контроль та оцінювання знань викладач здійснюватиме додатково також шляхом медіа-засобів, використовуючи певну соцмережу для спілкування та обміну інформацією зі студентами. Однак для більшості юридичних навчальних закладів на даний момент це є лише перспективами або у початковій стадії розвитку, те на що треба звернути пильну увагу Міністерству освіти та керівництву ВНЗ. Крім того, позитивні зміни мають статися не тільки на рівні технічного забезпечення кафедр, а й у характері взаємодії викладача та студента. Адже при наданні більшої самостійності студентові у навчанні й залучанні при цьому допоміжних медіа-засобів роль викладача щодо студента суттєво змінюється. Головним чином викладач перетворюється з авторитарної особи на старшого партнера, керівника, який задає напрям та корегує самостійний рух для бажаючих вчитися. Студент, у свою чергу, перестає бути пасивним та бездіяльним, очікуючи вказівок від ментора, і бере на себе відповідальність за своє навчання, займає активну позицію в процесі пізнання. Більш того, він не чекає коли до його свідомості донесуть «правильне» знання, а намагається самостійно та творчо шукати необхідну інформацію та концептуалізувати її. В умовах швидкого розвитку високих технологій та їх залучення до процесу навчання у ВНЗ викладач та студенти мають вступити між собою у співпрацю, творчий тандем й намагатися сумісно вирішувати когнітивні задачі, що стоять перед ними. Використання медіа-засобів вимагає як від студента, так і від викладача бути технологічно грамотною особистістю, швидко оволодівати новими технологіями та залучати їх до вивчення будь-якого предмету. У зв'язку з різноманіттям та широким доступом до джерел інформації завдяки інтернету роль викладача як транслятора, передавача знань трансформується у свого роду гіда та орієнтира для студентів. Останні ж, окрім направляючих, що задає викладач, можуть доповнювати навчальні матеріали інформацією зі своїх джерел, винайдених само-

стійно. В цьому й повинна проявлятися активна та творча співпраця між студентами безпосередньо та в їх взаємодії з викладачем. Таким чином, завдяки повсякденним контактам з медіа-засобами та електронними гаджетами процеси викладання та навчання стають багатовимірними й виходять за рамки аудиторії.

Висновки та пропозиції. Підбиваючи підсумки даного дослідження, можна виділити наступні основні моменти. Інформаційно-комунікативні технології стали невід'ємною частиною суспільства XXI століття й надалі розширюють свій вплив на всі важливі сфери життя, зокрема освіту. В сучасній Україні, на відміну від більшості західноєвропейських країн, впровадження медійних засобів та відповідного обладнання в процеси викладання навчальних дисциплін все ще триває. Використання інформаційно-комунікативних технологій є нагальною потребою у вищій школі в умовах євроінтеграції та орієнтації нашої держави на західноєвропейській світ. Розвиток освітньої сфери та її прогрес наразі неможливий без використання медіа-засобів викладачами та студентами, оскільки об'єм інформації зростає й важливою запорукою успішного навчання стає швидкість доступу до неї, а також можливість швидко обмінюватись та передавати її. Отже, різноманітні електронні пристрої, такі як комп'ютер, ноутбук, планшет, смартфон надають широкий доступ до різноманітних інформаційних джерел, важливих та цінних навчальних матеріалів, а також стають комунікативним посередником між студентами в їх співпраці між собою та з викладачами. Впровадження медіа-засобів до вищої школи призводить до її корінних змін: трансформуються форми й методи навчання, змінюється співвідношення ролей викладача та студента. Так, серед позитивних рис, що виникають внаслідок залучання інформаційно-комунікативних технологій до процесу навчання, можна виділити розвиток аналітичного мислення у студентів, їх самостійності та ініціативності, креативності, а також в умовах скорочення аудиторних годин (зокрема у викладанні іноземної мови у непрофільних навчальних закладах) можливість охопити індивідуально кожного студента з урахуванням його рівня знань. Негативними ж аспектами тут виявляються зменшення безпосереднього контакту та живої комунікації викладача та студента, а відповідно й контролю за успішністю студентів, що у разі менш самоорганізованих та соціально адаптованих осіб може призвести до зниження рівня знань. Для юридичних закладів на даний момент це особливо актуально, оскільки з одного боку, є тенденція до поступового скорочення годин з іноземної мови, а з іншого боку, до студентів та майбутніх випускників зростають вимоги щодо володіння іноземною мовою як важливої запоруки професійного розвитку. Міністерська ж навчальна програма не у змозі забезпечити студентам-юристам необхідний рівень знань з іноземної мови. Саме тому важливою стає можливість залучати до навчального процесу альтернативні, додаткові джерела інформації, доступ до яких можна отримати через різноманітні медіа-засоби. Велика відповідальність у цьому процесі відводиться викладачу, що має бути й сам технічно грамотною особистістю й вміти правильно організувати заняття з використанням медійного обладнання, має бути обізнаним щодо необхідних для навчання джерел інформації (спеціалізовані сайти, форуми, соцмережі). З іншого боку від студентів це вимагає бути активними, самостійними, вміти співпрацювати між собою та з викладачем, вміти шукати та підбирати відповідні навчальні матеріали. Більш того, в результаті цього має змінитися сама концепція навчання й перетворитися на творчий, самостійний та свідомий процес, що відбуватиметься хоча й з зусиллями, але за власним бажанням студента. Викладач же виступатиме у ролі провідника та орієнтира на цьому шляху.

Список літератури:

1. Ковальчук Л.О., П'ятничка Т.В. Засоби мультимедіа у навчанні іноземних мов студентів економічних спеціальностей // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. – Ніжин. – 2012. – Кн. 2. – С. 87–90.
2. Кузнецова О.Ю. Перспективи іншомовної освіти у вищих навчальних закладах в євро інтеграційному вимірі / О.Ю. Кузнецова // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – 2014. – Вип. 6. – С. 76–82.
3. Мантуленко В.В. К вопросу об использовании электронных медиа в учебно-воспитательном процессе // Вестник Учебно-методического совета Самарского государственного университета: Мониторинг качества образования. – Труды конференции 17 февраля 2006. – Самара: «Универс-групп», 2006. – С. 185–189.
4. Павліщева Я.О. Роль інформаційних технологій у викладанні іноземних мов у ВНЗ / Я.О. Павліщева // Комунікативна спрямованість вивчення мовних дисциплін у вищих навчальних закладах : матеріали міжвуз. наук.-практ. семінару (15 жовт. 2015 р.). – Харків, 2015. – С. 103–105.
5. Прилепская М.В. Мультимедиа в преподавании иностранного языка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document.
6. Шамсітдінов А. Використання сучасних засобів інформаційно-комунікативних технологій у процесі викладання іноземних мов у ВНЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://naub.oa.edu.ua. – 2015.
7. Tafani V. Teaching English Through Mass Media [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.learntechlib.org. – 2009.

Павлищева Я.А.
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

СПЕЦИФИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕДИА-СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В ЮРИДИЧЕСКОМ ВУЗЕ

Аннотация
В статье исследуется влияние информационно-коммуникативных технологий на высшее образование в Украине в условиях евроинтеграции. Автор анализирует изменения в методах преподавания иностранных языков в юридическом учебном заведении, раскрывая позитивные и негативные тенденции. Исследуются основные медиа-средства, которые должны использоваться и улучшать процесс обучения студентов. Анализируется роль и место преподавателя в процессе преподавания иностаранных языков в условиях широкого использования медиа-средств. Также определяются новые формы коммуникации преподавателя и студентов.
Ключевые слова: информационно-коммуникативные технологии, медиа-средства, иностарнный язык, юридическое учебное заведение, информатизация общества.

Pavlishcheva Ya.O.
Yaroslav the Wise National Law University

THE SPECIFIC OF USING THE MEDIA IN FOREIGN LANGUAGES STUDY AT LAW INSTITUTIONS

Summary
An article has examined the influence of informational-communicative technologies on the higher education in Ukraine. An author has analyzed main shifts in the methods of foreign languages teaching, discovering positive and negative trends. The article has revealed the major media equipment that is aimed to improve studying process. Teacher's role and place in conditions of the intense media use have been analyzed. The article has also defined the new forms of communication between teacher and students.
Keywords: informational-communicative technologies, the media, foreign languages, law institutions, informatization of society.

УДК 378.016:[373.3.015.31:502]

ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ» У МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Саєнко Ю.О.
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

У статті розкривається питання впровадження технології критичного мислення підчас вивчення навчальної дисципліни «Організація екологічного виховання в початковій школі» у майбутніх вчителів початкових класів. Формування екологічної компетентності передбачає розвиток екологічного мислення майбутнього вчителя початкових класів. Саме технологія критичного мислення надає викладачу та студентам таку можливість. Навчання орієнтоване на розвиток критичного мислення є нагальною методичною проблемою сучасної освіти. Технології розвитку критичного мислення дозволяє отримати позитивні результати у формуванні активної розумової діяльності студентів. Через те, що дана технологія дозволяє будувати навчальний процес на науково-обґрунтованих закономірності взаємодії особистості та інформації, технологія спрямована на розвиток навичок роботи з інформацією, умінь аналізувати та застосовувати дану інформацію.

Ключові слова: критичне мислення, технологія розвитку критичного мислення, майбутній вчитель початкових класів.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку освіти, в умовах широкомасштабних робіт з реформатизації української школи, зростають вимоги до якості екологічного супроводу навчання майбутніх вчителів початкової школи. Тому важливого значення набуває підготовка висококваліфікованих фахівців-викладачів, що володіють екологічними компетенціями. До педагогів вищих навчальних закладів пред'являються вимоги, що стосуються впровадження інноваційних методів навчання, які забезпечували б навчання і виховання студентів на екологічних принципах; підкреслюється необхідність формування у них критичного мислення під час освітнього процесу. Вивчаючи сучасні тенденції розвитку педагогічних технологіі ВНЗ, ми приходимо до висновку, що розумові операції краще розвиваються при введенні в методичний інструментарій прийомів розвитку критичного мислення.

Останнім часом проблемі розвитку критичного мислення присвячено велику кількість досліджень як у вітчизняній так і зарубіжній педагогіці та психології.

Викладачі кафедри початкової освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького працюють над проблемою формування екологічної компетентності майбутніх фахівців – вчителів початкових класів.

Формування екологічної компетентності передбачає розвиток екологомисленнєвої діяльності майбутнього вчителя початкових класів. Саме технологія критичного мислення надає викладачу та студентам таку можливість.

Впровадження навчання, орієнтованого на розвиток критичного мислення, є нагальною методичною проблемою сучасної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «критичне мислення» вперше ввів американський психолог Бенджамін Блум в методичній літературі у 1956 році, розуміючи під ним мислення вищого рівня. Зі США ідея розвитку критичного мислення розповсюджується по Європі. В різний час даною проблемою займалися Дж. Д'юї, М. Ліпман, Р. Джонсон, Д. Халперн, Ч. Темпл, К. Баханов, О. Пометун, О. Тягло, С. Терно, О. Чуба, О. Бриніф'є та ін.

Теоретичні засади критичного мислення висвітлені у працях Баханова К.О., Пометун О.І, Терно С.О., Тягло О.В., Удода О.А. Саме на їх теоретико-концептуальні засади методики розвитку критичного мислення ми спираємося, розв'язуючи цю проблему у своїй практичній діяльності.

Технологія «розвитоку критичного мислення» розроблена американськими педагогами К. Мередіт, Д. Огл, Д. Стіл, Ч. Темпл. Вона являє собою цілісну систему, яка формує навички роботи з інформацією. Мета даної технології: розвиток розумових навичок учнів, необхідних не тільки в навчанні, але й у звичайному житті. В основу її покладено ідеї і положення теорії Ж. Піаже про етапи розумового розвитку дитини; Л. Виготського про зону найближчого розвитку та про нерозривний зв'язок навчання і загального розвитку дитини; К. Поппера та Р. Пола про основи формування і розвитку критичного мислення; Е. Браун і І. Бек метакогнітівного вчення; цивільної та правової освіти та ін. Незаперечною заслугою активних розробників цієї технології, зокрема, Куртіс Мередіт, Чарльза Темпла і Джіні Стілл є те, що вони змогли «перекласти» положення даних теорій на практику, причому довели свою роботу до рівня педагогічної технології, виділивши етапи, методичні прийоми та критерії оцінки результату. Саме тому їх розробками може користуватися величезна кількість педагогів, досягаючи ефективних результатів у роботі.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Метою модернізації освіти України є створення нової школи, у якій буде приємно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, як це відбувається зараз, а й вміння застосовувати їх у житті. А це означатиме одне – нові вимоги до умов реалізації загальноосвітніх програм шкіл і основними умовами побудови уроку вважатимуться індивідуальність, варіативність та відкритості, де невід'ємною

складовою сучасного уроку є використання прийомів критичного мислення.

Мета цієї статті – впровадження технології критичного мислення підчас вивчення навчальної дисципліни «Організація екологічного виховання в початковій школі» у майбутніх вчителів початкових класів.

Виклад основного матеріалу. Технологія «Критичного мислення» є системою методичних прийомів, призначених для використання їх в різних освітніх галузях, видах і формах навчання. Вона дозволяє досягти таких результатів як вміння працювати з інформаційним потоком, який постійно оновлюється, вміння ясно та чітко висловлювати свої думки (усно чи письмово), впевнено та коректно по відношенню до оточуючих; вміння обґрунтовувати власну думку на основі осмислення різного досвіду, ідей та уявлень; вміння вирішувати проблеми; здатність самонавчання (академічна мобільність); вміння співпрацювати та працювати в групі; здатність вибудовувати конструктивні взаємини з іншими людьми. Під критичним мисленням у навчально-виховній діяльності розуміють сукупність якостей і умінь, що обумовлюють високий рівень дослідницької культури студента і вчителя, а також «оціночне та рефлексивне мислення», знання для якого є не кінцевою, а відправною точкою. Щодо аргументованого та логічного мислення, то воно базується на особистому досвіді і перевірених фактах.

Умова варіативності передбачає певну позицію викладача, що забезпечує самореалізацію кожного учня під час навчання. Умова відкритості обумовлює використання на уроці різноманітних видів спілкування: викладач-студент, студент-студент, студент-викладач і т. п. Вона передбачає і спільний пошук істини: вміння прийняти іншу точку зору та взаєморозуміння. Таким чином, виникла необхідність використовувати в своїй викладацькій діяльності нові прийоми і сучасні інноваційні технології.

Зараз актуальною є технологія «Розвитку критичного мислення». Через те, що дана технологія дозволяє будувати навчальний процес на науково-обґрунтованих закономірності взаємодії особистості та інформації, технологія спрямована на розвиток навичок роботи з інформацією, умінь аналізувати та застосовувати дану інформацію. Саме ці три прийоми є актуальними та активно використовуються на заняттях. Основу технології складає трифазової структура занять: виклик, осмислення, рефлексія. «Переклавши» на мову практики, ідеї технології критичного мислення на лекційних та семінарських заняттях звучать наступним чином: люди від природи допитливі, вони хочуть пізнавати світ, здатні розглядати серйозні питання і висувати оригінальні ідеї. Роль викладача – бути вдумливим помічником, стимулюючи студентів до пізнання і допомагаючи їм сформувати навички продуктивного мислення. Критичне мислення формується, передусім, в дискусії, письмових роботах і активній роботі зіздобувачами вищої освіти чи викладачем. З цими формами роботи студенти добре знайомі, їх необхідно тільки трохи змінити. Існує нерозривний зв'язок між розвитком розумових навичок і формуванням демократичної громадянської свідомості. Дані положення обґрунтовують засоби й методи, за допомогою яких розвивається критичне мислення.

Поняття «критичне мислення» дуже різнобічне і спеціалісти різних галузей освіти сприймають його по-різному. Відомий український дослідник С.Терно в статті «Критичне мислення – середньовічна відсталість?» демонструє відмінність між «вузьким» та «широким» тлумаченнями критичного мислення та характеризує різні підходи до висвітлення концепції критичного мислення серед американських дослідників М. Ліпмана, Д. Клустера, Р. Пауля та Д. Халперн [5].

На думку С. Терно, поняття «критичне мислення» в освітній діяльності зазнало суттєвих змін. Сьогодні це такий тип мислення, що передбачає практичне застосування наукового підходу до розв'язування життєвих, професійних, особистих проблем тощо; він вбирає у себе синтетичне і аналітичне, теоретичне і практичне, репродуктивне і продуктивне мислення [5, с. 301].

Критичне мислення як мислення вищого порядку розглядає психолог О.Чуба. Таке мислення спирається на інформацію, усвідомлене сприйняття власної інтелектуальної діяльності та діяльності інших, яке сприяє розвитку такої особистісної риси, як креативність, і формує творче мислення, а отже, творчу особистість [8].

Критичне мислення, таким чином, – не окрема навичка, а комплекс багатьох навичок і умінь, які формуються поступово, в ході розвитку і навчання студентів. Воно формується швидше, якщо студенти на заняттях не є пасивними слухачами, а постійно активно шукають інформацію, співвідносять те, що вони засвоїли з власним практичним досвідом, порівнюють отримані знання з іншими роботами в певній галузі та інших сферах знання (кажучи зрозумілою мовою, самостійно встановлюють внутрішньопредметні і міжпредметні зв'язки). Крім того, вони повинні навчитися (а викладач повинен допомогти їм у цьому) ставити під сумнів достовірність отриманої інформації, перевіряти логіку доказів, робити висновки, конструювати нові приклади для використання теоретичного знання, приймати рішення, вивчати причини та наслідки різних явищ і тощо.

Систематичне включення критичного мислення у навчальний процес має формувати особливий склад мислення і пізнавальної діяльності. Р. Пауел (США) запропонував розмежовувати критичне мислення у «вузькому» і «широкому» розумінні. Так, використання аналізу й аргументації, маючи на меті, перш за все, розвіяти чужу думку, служить прикладом критичного мислення у «вузькому» сенсі. І навпаки, людина, яка застосовує критичне мислення в «широкому» сенсі, не зосереджується на власній точці зору. Вона виходить з необхідності за власною ініціативою відчувати свої ідеї та уявлення найбільш сильними з можливих заперечень. Процес навчання – це процес пов'язування нового з уже відомим.

Критичне мислення – (давньогр. – «мистецтво аналізувати, судження») – це наукове мислення, суть якого полягає в ухваленні ретельно обміркованих та незалежних рішень. Технологія критичного мислення передбачає розвиток здатності думати, аналізувати, аргументувати, пере-

конувати, досліджувати проблеми та ситуації, розв'язувати проблемні запитання, усвідомлено мислити, аналітично дискутувати та правильно висловлювати свою думку, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, сумніватися (заперечувати та пропонувати інші варіанти), моделювати професійні ситуації, ухвалювати рішення.

Критичне мислення – це усвідомлений, самостійний, рефлексивний, цілеспрямований, обґрунтований, контрольований та самоорганізований процес.

Результат такої діяльності – вміння самостійно мислити, розв'язувати життєві та професійні задачі.

В умовах зростаючих вимог до якості освітнього процесу ми вважаємо, що вкрай важливою є проблема активізації аналітичної діяльності майбутніх вчителів початкових класів. На нашу думку, для розвитку критичного мислення у студентів необхідна така організація навчальної роботи, яка буде спрямована на стимулювання осмислення матеріалу та формування власних суджень і вироблення самостійних підходів до вирішення різних наукових проблем.

В ході впровадження технології критичного мислення в навчальний процес вважаємо доцільним використовувати стратегію «лекція-семінар». Така стратегія дозволить організувати більш активну роботу студентів з лекційним матеріалом: виділити та відрефлексувати найбільш значущі для них фрагменти лекції; піддати аналізу й оцінити наявні альтернативні погляди на обговорювану проблему.

Психолог і методолог Н. Г. Алексєєв виділяв наступний ланцюжок етапів здійснення рефлексії: «Зупинка → Фіксація → Об'єктивація → Відсторонення». Для запуску рефлексії необхідно припинення природного ходу будь-якого процесу (етап «повної зупинки»).

Тому лекцію доцільно розділити на блоки, що включають найбільш важливі проблемні ситуації. Викладачеві у ході лекції, після викладу проблемної ситуації, необхідно зупинитися і звернутися до аудиторії, щоб з'ясувати думки студентів щодо викладеної проблеми. Далі студенти коротко висловлюють свою думку або відому їм інформацію з обговорюваної проблеми. Лектор вислуховує думки студентів і пропонує обговорити їх в кінці лекції. Потім у зв'язку із зупинками підчас викладу матеріалу лекції необхідно передбачити час в кінці неї для того, щоб студенти повернулися до обговорення питань, що виникли, думок, і при цьому проаналізували текст лекції. Це дозволить їм в кінці лекції ще раз подумки повторити почутий матеріал і критично його осмислити. Цей етап пов'язаний з максимальним узагальненням її змісту і так званим «відстороненням» (останнім етапом рефлексії). Невипадково рефлексія (або стадія роздуму) – один з трьох компонентів базового технологічного алгоритму критичного мислення. Нам також здається, що при освоєнні студентами окремих проблем був би ефективним метод розробки індивідуальних проектів.

Зараз, наприклад, досить популярні та часто обговорюються фахівцями проблеми, пов'язані з підготовкою майбутніх вчителів початкових класів до екологічного виховання учнів. Ця проблема носить не тільки методолого-екологічний, а й загальногуманітарний сенс. Під час її вирішення було б дуже ефективно застосувати технології критичного мислення.

Спочатку майбутньому вчителю початкових класів пропонується викласти все, що він чув або читав з цієї теми і які використовував джерела інформації. При цьому головне – почути від нього, що він сам думає з певної проблеми і що хотів би про неї додатково дізнатися. Далі студенту рекомендують підбір матеріалів за темою, ретельно зважувати всі існуючі думки «за» і «проти» для того, щоб в результаті сформувати і обґрунтувати власний погляд на існуючу проблему.

Вважаємо, що подібний спосіб засвоєння матеріалу матиме велику цінність, оскільки він привчає студентів до самостійного пошуку інформації, її критичного аналізу й осмислення, що у підсумку дасть можливість студенту представити викладачеві своє власне незалежне судження про існуючу проблему і можливі шляхи її вирішення.

Ми зупинилися на технології розвитку критичного мислення, яка є актуальною для проведення семінарських та практичних занять для майбутніх вчителів початкової школи, це дозволяє отримати позитивні результати у формуванні активної розумової діяльності студентів. Дана технологія полягає у розвитку розумових навичок студентів, необхідних не тільки в навчальній діяльності, але і в подальшому житті (вміння приймати рішення, працювати з інформацією, аналізувати, а також використовувати набуті навички для проведенні уроків, використовуючи критичне мислення у початковій школі); реалізації компетентнісного підходу в навчанні й вихованні майбутніх фахівців. Особливістю даної педагогічної технології є те, що студент в процесі навчання сам конструює цей процес, виходячи з реальних і конкретних цілей, сам відстежує напрямки свого розвитку, сам визначає кінцевий результат.

Детальніше зупинимося на самій технології. Для того щоб дати студентам можливість активно одержувати знання, автори технології пропонують будувати урок за звичною схемою: «введення – основна частина – висновок». Подібна ж схема діє і при вирішенні проблем: «введення в проблему – підходи до її вирішення – рефлексія результату». В рамках технології критичного мислення дані етапи отримали дещо інші назви і функції.

Отже: ВИКЛИК – завдання якого: актуалізувати і проаналізувати наявні знання і уявлення з теми, що вивчається; пробудити інтерес до неї; активізувати студентів, дати їм можливість цілеспрямовано думати, висловлюючи свої думки власними словами; структурувати подальший процес вивчення матеріалу. ОСМИСЛЕННЯ – пошук стратегії вирішення поставленої проблеми та складання плану конкретної діяльності; теоретична і практична робота. Функціями цього етапу є отримання нової інформації; її осмислення; співвіднесення нової інформації з власними знаннями. Студенти навчаються свідомо будувати зв'язок між старими і новими знаннями, для того, щоб створити нове розуміння; підтримку активності, інтересу та інерції руху, створеної під час фази виклику. І наступний етап –РЕФЛЕКСІЯ: висловлювання нових ідей та інформації власними словами; цілісне осмислення та узагальнення отриманої інформації на основі

обміну думками між студентами один з одним чи викладачем; аналіз всього процесу вивчення матеріалу; вироблення власного ставлення до досліджуваного матеріалу та його повторна проблематизація (новий «виклик»). При такому підході відбувається не тільки більш глибоке засвоєння знань студентами, а й реалізується ідея пов'язування матеріалу (в рамках одного предмета, міжпредметних, теоретичного з практичним), його структурування самим студентом.

На практичних заняттях майбутні вчителі аналізують зміст Державного стандарту початкової загальноосвітньої школи, навчальні програми, підручники різних авторів, методичну літературу. Наявність методичної літератури, яка видана за попередньою редакцією Державного стандарту початкової школи, дає можливість аналізувати її, встановлювати відповідність чи невідповідність сучасному рівню освіти і визначати ступінь можливості тимчасово її використовувати, визначати запропоновані авторами види завдань, аналізувати їх та виокремлювати, на їхню думку, найефективніші.

Студенти вчаться працювати усвідомлено, самостійно, рефлексивно, ухвалювати професійні рішення. Розвитку критичних, творчих здібностей, вмінню аналізувати професійну діяльність сприяють завдання з розробки планів-конспектів традиційних і, особливо, нетрадиційних уроків з методичними коментарями та методичними висновками до них.

Розробляючи плани-конспекти уроків, студенти користуються надбаннями і досвідом вчителів-практиків: методичними розробками, спостереженнями на уроках, під час практики та вивченим педагогічним досвідом. Так розвивається вміння обробляти інформацію. Але знаючи особливості класу, в якому студенти проходять педагогічну практику, враховуючи зміст теми, знання психології та педагогіки, методичні особливості викладання предмета «Організація екологічного виховання в початковій школі», вони прагнуть розробити власний урок, який передбачає творчий підхід до пізнання.

З метою розвитку критичного мислення, вміння моделювати життєві та професійні ситуації, розв'язувати їх, студенти розробляють проблемні завдання, ігри, складають логічний ряд запитань, добирають або складають тематичні казки, оповідання без закінчень, з проблемними різноваріантними закінченнями. Важливою умовою для розвитку критичного мислення є створення проблемних ситуацій під час навчання. Потреба у критичному мисленні виникає тоді, коли трапляються складні ситуації вибору, які вимагають ретельного обмірковування та оцінювання. Характерною особливістю цього типу мислення є те, що процес міркування нестандартний, нешаблонний, відсутній готовий взірець розв'язку. До такого міркування звертаємося тоді, коли розробляємо елементи нестандартних ситуацій, нестандартних запитань, нестандартних рішень. Складання діагностичних тестів передбачає узагальнення знань з педагогіки і психології, знань змісту суміжних предметів (охорона здоров'я, природознавство). Такі завдання розвивають у студентів вміння аналізувати, узагальнювати, виокремлювати найсуттєвіше, а отже, логічно мислити. Одна із важливих ознак критичного мислення – постановка проблеми і визначення шляхів її розв'язання. Її розвитку сприяє розробка та презентація авторських планів-конспектів проведення уроків. Постановка проблеми – визначення мети заняття, розкриття її, а шлях розв'язання – це план-конспект. Знань, творчості, критичного мислення вимагає пошук методів і прийомів актуалізації рефлексивних прошарків свідомості учнів. Це уважний розгляд думок, їхніх підстав, а також висновків, що з цих думок випливають (Дж. Д'юї). Ефективним у цьому напрямку є перегляд та аналіз відеоуроків студентів-практикантів. Почергово (щоб всі мали змогу вправлятися) студенти-експерти критично аналізують проведення навчального заняття викладачем, визначаючи методичні плюси й мінуси, що сприяє розвитку не лише критичного мислення студентів, а й методичному зростанню майбутнього викладача.

На семінарських заняттях студенти складають структурно-логічні схеми вивчення теми, проводять методичну експертизу відповідей, критично використовують посібники, видані за попередньою редакцією Державного стандарту з вивчення інтегрованого предмета «Я у світі» (авторів О.О.Ліннік, А.М. Крамаренко). Студенти з методики викладання інтегрованого курсу «Я і Україна» виокремлюють лише інформацію, що стосується сучасного предмета «Організація екологічного виховання в початковій школі» і використовують її під час підготовки до семінарського заняття. Висунення гіпотез – це одне з ключових умінь у критичному розмірковуванні, оскільки наявність проблеми передбачає формулювання припущень щодо її розв'язання (гіпотеза щодо продуктивного результату уроку з використанням певних технологій, методів, прийомів, засобів, досягнення афективної мети уроку). Студенти вправляються у висуненні, формулюванні гіпотези у процесі написання курсової роботи.

Важливе завдання викладача – навчити студентів розвивати критичне мислення у школярів. На заняттях ми вправляємося у використанні методів та прийомів критичного мислення при розробці та проведенні майстер-класів, ділових ігор та пробних уроків. Критичне мислення передбачає систематичне створення для студентів ситуації вибору – це метод навчання, який забезпечує діалог у процесі розв'язання ситуації вибору: студенти постійно обґрунтовують свій вибір серед багатьох запропонованих варіантів.

За відсутності сучасних методичних посібників, іншої методичної літератури, розробка уроків до педагогічної практики є лабораторією справжньої співтворчості викладача-методиста і студентів, розвитку їх критичного мислення. Психологічно критичне мислення ґрунтується на прагненні до творчого пошуку, жаги до знань. Спостереження уроків з однієї і тієї ж теми в різних класах і у різних вчителів створюють можливості для глибокого їх аналізу та спроби розробити свій унікальний урок з визначеної теми. Студент фіксує значущі моменти інтелектуального пошуку, робить спробу зрозуміти їх сенс у розв'язанні задачі, оцінює використані освітні технології, виробляє орієнтири пошуку, передбачає наступні кроки.

Так крок за кроком відбувається розвиток критичного мислення студентів і оволодіння ними мистецтвом розвитку цієї навички у молодших школярів.

Висновки і пропозиції. Для підготовки педагогічних кадрів, що володіють навичками і вміннями критичного мислення були визначені теоретичні основи і рамки програми, які спираються на підходи й методи провідних наукових центрів, що працюють над питанням розвитку методики і технології критичного мислення: психологічного і педагогічного інструментарію процесу оцінювання пізнавальної діяльності, критичної практики і т.д. Проведене дослідження може бути корисним для застосування в підготовці педагогічних кадрів у педагогічних університетах Метою впровадження ефективної методики формування критичного мислення у майбутніх вчителів початкових класів ґрунтується на принципі диференціації, що передбачає використання на кожній стадії освітнього процесу відповідних форм і методів навчання, які відповідають основним цілям даного етапу навчання. Використання цих технологій на практиці доводить ефективність застосування на перших етапах навчання методики критичного мислення таких форм і методів навчання, що сприяють розвитку пізнавальної поведінкової діяльності студентів.

Постановка студентами самостійної мети, створює необхідний внутрішній мотив до процесу навчання. Тим самим (в ідеалі), у кожного здобувача вищої освіти створюється цілісне когнітивне поле, що поєднує всі наявні теоретичні знання, практичні відомості, навички і вміння. Існування цілісної структури знань істотно підвищує ефективність сприйняття нової інформації, рівень використання знань, інтерес до навчання, навички самостійного пошуку і обробки інформації. Майбутній вчитель початкових класів отримує, нарешті, «інструмент», що допомагає йому реалізувати на практиці принцип власної активності як суб'єкта навчання. Викладач, в свою чергу, отримує практичну можливість стати рівноправним партнером студенту в його становленні як особистості. Кожному з цих етапів притаманні власні методичні прийоми і техніки, спрямовані на виконання завдань певного етапу. Можливість комбінування технології має важливе значення і для самого викладача – він може вільно почуватися, працюючи за даною технологією, адаптуючи її відповідно до своїх уподобань, цілей та завдань. Комбінування прийомів допомагає досягти і кінцевої мети застосування технології критичного мислення – навчити майбутніх вчителів початкових класів застосовувати цю технологію самостійно, щоб вони мали змогу не боятись висловлювати власну думку та бути відповідальними громадянами, які із задоволенням вчитимуться впродовж усього життя.

Список літератури:

1. Інтерактивне навчання в сучасному освітньому процесі [Електронний ресурс] / М. Раковська. – Режим доступу: http://www.pdaa.edu.ua/np/pdf3/26.pdf.
2. Кроуфорд А., Саул В. Технології розвитку критичного мислення / А. Кроуфорд, В. Саул. – К.: Плеяди, 2006. – 220 с.
3. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.meduniv.lviv.ua/files/info/nats_strategia.pdf.
4. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: науково-методичний посібник / О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: А.С.К., 2004. – 192 с.
5. Терно С. Критичне мислення – середньовічна відсталість? / Наукові праці історичного факультету Запорізького національного университету, 2013. Вип. XXXVII. – С. 301-306.
6. Формування предметних компетентностей в учнів початкової школи: монографія / Н.М. Бібік, М.С. Вашуленко, В.О. Мартиненко. – К.: Педагогічна думка, 2014. – 346 с.
7. Чабайовська М.І., Гаєвська Г.М., Гавриленко Н.М. Педагогічні технології навчання української мови та літературного читання в початковій школі: навчально-методичний посібник / М. Чабайовська, Г. Гаєвська, Н. Гавриленко. – Т.: Мальва. – ОСО, 2015. – 187 с.
8. Чуба О. Формування критичного мислення як психологічно-педагогічна проблема сучасності // Педагогіка і психологія професійної освіти № 3, 2013. – С. 202-208.
9. Шишкіна Ю.О. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до екологічного виховання учнів в умовах ВНЗ // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету : [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки України: Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького; Ред. кол.: І.П. Аносов. – Мелітополь: Вид-во Мелітополь, 2010. – Випуск V. – С. 377-381 (Серія Педагогіка).
10. Шишкіна Ю.О. Професійна підготовка майбутнього вчителя початкових класів до екологічного виховання учнів// Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету: зб. наук. статей / Ред. кол.: І.П. Аносов (голов. ред.) та ін. – Мелітополь. – 2010. – Вип. 4. – 300 с.
11. Шишкіна Ю.О. Готовність майбутніх учителів початкових класів до екологічного виховання учнів// Науково-педагогічний журнал Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал / [ред. кол.: А.А. Сбруєва, М.О. Лазарєв, О.В. Михайліченко та ін.]. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2014. – № 4(38). – 472 с.

Саенко Ю.А.
Мелитопольский государственный педагогический университет
имени Богдана Хмельницкого

ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ИЗУЧЕНИЯ УЧЕБНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ «ОРГАНИЗАЦИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ» У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация
В статье раскрывается вопрос внедрения технологии критического мышления во время изучения учебной дисциплины «Организация экологического воспитания в начальной школе» у будущих учителей начальных классов. Формирование экологической компетентности предполагает развитие экологического мышления будущего учителя начальных классов. Именно технология критического мышления предоставляет преподавателю и студентам такую возможность. Обучение ориентировано на развитие критического мышления и является важной методической проблемой современного образования. Технология развития критического мышления позволяет получить положительные результаты в формировании активной умственной деятельности студентов. Так как данная технология позволяет строить учебный процесс на взаимодействия личности и информацией, технология направлена на развитие навыков работы с информацией, умений анализировать и применять данную информацию.
Ключевые слова: критическое мышление, технология развития критического мышления, будущий учитель начальных классов.

Saenko Ju.O.
Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

INTRODUCTION OF THE TECHNOLOGY FOR CRITICAL THINKING IN THE EDUCATIONAL DISCIPLINE «ORGANIZATION OF ECOLOGICAL EDUCATION IN THE PRIMARY SCHOOL» FOR FUTURE TEACHERS OF PRIMARY SCHOOL

Summary
The article reveals of the question of the introduction of the technology for critical thinking in the education discipline «Organization of ecological education in the Primary school» for future teachers of Primary school. The formation of ecological competence presupposes the development of the ecological thinking of the future teacher of primary school. The technology of critical thinking it is that provides for the teacher and students with this opportunity. Training is focused on the development of critical thinking and it is an important methodological problem of modern education. Technology development of critical thinking allows you to get positive results in the formation of active mental activity of students. Since this technology allows to build the learning process on personality interactions and information, the technology is aimed at developing skills in working with information, skills to analyze and apply this information.
Keywords: critical thinking, technology of development of critical thinking, future teacher of primary school.

УДК 37.091.64:004.08:811.111

ЕЛЕКТРОННИЙ ПІДРУЧНИК З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ – ВИМОГА НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Хомишак О.Б.
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

У статті висвітлено питання використання електронного підручника з англійської мови як основного засобу навчання у Новій українській школі. Досліджено можливості розробки електронних навчальних матеріалів за допомогою різних програмних засобів залежно від їх дидактичного призначення та особливостей функціонування. Встановлено ефективність комп'ютерної програми CourseLab для створення електронних підручників учителями англійської мови. Доведено, що авторські електронні посібники гарантуватимуть вчителям академічну свободу у виборі навчально-методичного забезпечення, а насиченість мультимедійними засобами сприятиме якнайкращому засвоєнню мовного та мовленнєвого матеріалів завдяки впливу на різні види пам'яті учнів (зорової, слухової та асоціативної). Запропоновано також інтегрування комп'ютерного тестування на основі програми-оболонки Hot Potatoes для тренування, перевірки і/або контролю навчальних досягнень учнів з англійської мови

Ключові слова: електронне навчання, англійська мова, електронний підручник, комп'ютерне тестування, Нова українська школа, CourseLab, Hot Potatoes.

Постановка проблеми. Освіта є запорукою національної безпеки, єдності, економічного зростання та засобом соціальної мобільності кожного громадянина. У XX столітті було популяризоване поняття "нова письменність", що передбачало набір базових умінь, які в англомовній літературі отримали назву трьох *R: Reading, wRiting, aRithmetic* (читання, писемне мовлення, лічба). Сучасні вимоги суспільства та нові технології передбачають нову писемність, що включає чотири *К*: *К*олаборація, *К*реативність, *К*омунікація та *К*ритичне мислення. З огляду на це перед Новою українською школою (НУШ) постає завдання формувати та розвивати вміння навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі. У проекті нового базового Закону «Про освіту» визначено, зокрема, 10 груп ключових компетентностей, яких кожен потребує для особистої реалізації, розвитку, активної громадянської позиції, соціальної інклюзії та працевлаштування, і які здатні забезпечити життєвий успіх молоді у суспільстві знань [3]. У цьому контексті невід'ємною складовою є спілкування англійською мовою (АМ), що передбачає уміння належно розуміти висловлене, усно і письмово висловлювати і тлумачити поняття, думки, почуття, факти та погляди (через слухання, говоріння, читання і писемне мовлення) у широкому діапазоні соціальних і культурних контекстів, уміння посередницької діяльності та міжкультурного спілкування [7, с. 12–13].

Концепцією НУШ визначено, що оновлення змісту й методик навчання молодших школярів та перехід української школи до реалізації компетентнісного підходу в освітньому процесі передбачає його переорієнтацію на результат освіти в діяльнісному вимірі, зміщення акценту з накопичування знань, умінь і навичок на формування й розвиток в учнів здатності практично діяти, застосовувати досвід навчальної діяльності для вирішення конкретних проблем. Окреслені орієнтири осучаснення освітнього процесу повинні знайти своє відображення в підручниках [5, с. 2]. Відтак сучасні реалії зумовлюють необхідність модернізації підходів до організації навчального процесу з АМ, оновлення навчально-методичних матеріалів і засобів навчання, використання адекватних форм та видів контролю відповідно до вимог часу та соціального замовлення суспільства.

Аналіз дослідженості проблеми. У методиці навчання АМ невпинно здійснюється пошук шляхів удосконалення системи навчання. Низка наукових праць доводить, що використання технічних засобів навчання (ТЗН) є одним із шляхів інтенсифікації навчального процесу за умов їх комплексного застосування (М. Ляховицький, І. Микало, Є. Полат). Наукові розвідки вчених (О. Андрєєв, П. Андронатій, Р. Гуревич, М. Кадемія, Ю. Жарких, Н. Майєр, Л. Морська, В. Стрельніков, В. Кухаренко та ін.) демонструють певні теоретико-методичні надбання у напрямі застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у навчанні іноземних мов на різних етапах. Однак питання розробки та створення власних електронних підручників за допомогою ІКТ у шкільній практиці не зовсім чітко окреслено у сучасних наукових доробках методистів. З огляду на це **метою** нашої публікації є вивчення та дослідження ефективного інструментарію для укладання вчителями авторських електронних навчальних посібників з англійської мови в умовах Нової української школи.

Виклад основного матеріалу. 11 січня 2018 року Міністерство освіти і науки видало рекомендації авторам підручників для перших класів НУШ, у яких зазначено: «З огляду на те, що Нова українська школа має ґрунтуватися на принципі дитиноцентризму і спрямована на нові підходи до навчання, конструктивних змін набуває і сама методика освітнього процесу, в основі якої передбачено принцип діяльнісного та проблемно-пошукового навчання» [6]. Відтак у 2018 році МОН планує почати розробляти мультимедійні електронні підручники.

Беручи це до уваги, гострою потребою НУШ є перепідготовка вчителя АМ, який часто використовує застарілі засоби навчання, будучи не зовсім компетентним у цифрових технологіях, на відміну від учня. Учителі переважно не вміють розв'язувати навчально-методичні завдання за допомогою ІКТ, працювати з великими інформаційними потоками, критично аналізувати та підбирати матеріал, працювати онлайн у навчальних, соціальних та наукових проектах, в команді тощо. Відтак постає проблема формування інформаційно-цифрової компетентності, яка є однією з ключових компетентностей НУШ і передбачає впевнене, а водночас критичне застосування ІКТ для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в публічному просторі та приватному спілкуванні. Інформаційна й медіа-грамотність, основи програмування, алгоритмічне мислення, роботи з базами даних, навички безпеки в Інтернеті та кібербезпеці, розуміння етики роботи з інформацією (авторське право, інтелектуальна власність тощо) [7, с. 13].

З огляду на це ми вважаємо, що раціональне інтегрування ІКТ у сферу ново шкільної англомовної освіти дозволить покращити ефективність навчального процесу. Одним із сучасних засобів навчання АМ та підвищення його результативності є електронні навчальні матеріали (ЕНМ) – електронні підручники, насичені мультимедійними засобами подання інформації, такими як анімація, комп'ютерна графіка, звуковий супровід тощо, мають якісне художнє оформлення, містять системи пошуку та управління вивченням навчального матеріалу, а також віртуальні лабораторні практикуми та комп'ютерні тренажери [2]. У Законі про освіту вказано, що електронний підручник (ЕП) функціонує як електронне навчальне видання із систематизованим викладом навчального матеріалу, і відповідає освітній програмі, містить цифрові об'єкти різних форматів та забезпечує інтерактивну взаємодію [3].

Відтак ми пропонуємо вчителям АМ створювати та структурувати ЕНМ та ЕП власноруч, наповнюючи різним контентом відповідно до шкільної програми та тематики, за допомогою таких інструментів:

CourseLab – програмне забезпечення для створення електронних посібників за шаблонними технологіями. Це потужний і водночас простий у використанні засіб для швидкого створення інтерактивних навчальних матеріалів. Матеріал посібника формують з окремих блоків – об'єктів. CourseLab містить бібліотеку стандартних об'єктів і шаблонів, яку можна поповнювати із різних джерел, у тому числі й створених користувачем. Доступ до об'єктів і шаблонів отримують через зручний інтуїтивний інтерфейс. Об'єктний підхід дає можливість додавати до посібника будь-яке мультимедійне наповнення (звук, відео, об'єкти Flash, Shockwave, Java). Програмне забезпечення CourseLab має засоби імпорту у навчальний матеріал презентацій формату Microsoft Power Point, а також містить убудовані засоби створення анімаційних об'єктів із можливостями синхронізації звукового супроводу, створення тестів і проведення тестувань рівня знань учнів. Під час створення посібника автор відбирає готові об'єкти із бібліотеки CourseLab і створює додаткові, користуючись шаблонами. Він розробляє сценарій багатооб'єктних взаємодій, послідовності появи об'єктів, їх розташування на сторінках посібника [4, с. 35].

З метою розробки та створення авторських ЕП або ЕНМ за допомогою CourseLab учителям необхідно завантажити, встановити програму та ознайомитися з принципом роботи за алгоритмом, запропонованим у відеоуроці на каналі YouTube (https://www.youtube.com/watch?v=GL2cHCpTlaw).

FlipPDF (http://www.flipbuilder.com) – програма, що дає можливість створення посібників на основі цифрової публікації, додавання відео та анімаційних елементів.

Storyjumper (https://www.storyjumper.com/) – це ресурс, який надає вчителям, а також усім любителям писати книги набір інструментів для створення ілюстрованих книжок з різними історіями для дітей. Під час створення можливо використовувати свої власні матеріали, а також матеріали розміщені на сайті. Користування ресурсом є безкоштовним.

Згідно з рекомендаціями МОН авторам навчально-методичного забезпечення з іноземних мов незалежно від авторських концепцій доцільно враховувати такі особливості змістового наповнення підручника: наявність яскравих ілюстрацій для моделювання ситуацій спілкування, семантизації лексичних одиниць, опори для виконання завдань з аудіювання чи усного мовлення тощо; забезпечення достатньої повторюваності іншомовного матеріалу, що полегшує поступове мимовільне запам'ятовування дітьми базової лексики і мовленнєвих структур, які є опорою під час формування первинних навичок спілкування; наявність достатньої кількості ігрових завдань, які мотивують молодших школярів до спілкування виучуваною іноземною мовою, та які умовно можна поділити на ситуативні, змагальні, ритмічні і художні; наявність ритміко-пісенного матеріалу, котрий сприяє формуванню фонематичного слуху та артикуляційно-вимовних навичок, тренуванню лінгвістичного та мовленнєвого матеріалу, що вивчується; наявність корисних і цікавих завдань, які є не лише мовними вправами, але створять для дітей ситуації для використання іноземної мови і дозволять їм підсвідомо працювати над її обробкою в той час, коли їхня свідомість зосереджується на якійсь дії (драматизації, міні-проекти, рольові ігри і т.п.). Підручник з іноземної мови сьогодні – основний, проте не єдиний компонент цілого комплексу сучасних засобів навчання. Формування комунікативної компетенції не можливе без застосування засобів для аудіювання, а в початковій школі ще й для розробки дрібної моторики руки, для з адіювання якомога більшої кількості аналізаторів (зорового, слухового, моторного, кінестетичного). Тому необхідне створення аудіокомпоненту із якісним аутентичним мовленням [5, с. 6–7].

На початковому етапі навчання для тренування, перевірки і/або контролю рівня сформованості англомовної комунікативної компетентності учнів вчителі можуть інтегрувати

комп'ютерні тестові завдання у розроблені ЕНМ. Загальновідомо, що тест – сукупність завдань, що мають специфічну організацію (одночасне охоплення всіх учнів, рівні умови виконання завдань, фіксований час для їх виконання, однозначність відповідей тощо) і таких, що дозволяють визначити основні параметри якісних і кількісних показників знань учнів на кожному етапі оволодіння іноземною мовою. У сучасній методиці розрізняють такі типи тестових завдань: тест багатоваріантний (*multiple choice test*) – вид тесту, що передбачає вибір правильної відповіді з ряду запропонованих варіантів; тест на підтвердження (або заперечення) (*true-false test*) – вид тесту, в якому учню необхідно визначити факт наявності або відсутності якої-небудь ознаки із запропонованих мовних чи мовленнєвих елементів; тест встановлення відповідності (*matching test*) – вид тесту, що базується на співвідношенні або об'єднанні за якоюсь ознакою запропонованих мовних і мовленнєвих одиниць (слів, синтагм, речень та ін.); клоуз-тест (*cloze-test*) – вид тесту, що передбачає відновлення або доповнення в тексті кожного *N*-ого пропущеного слова (тобто 5-го, 7-го, 13-го і т.д.) [8, с. 39–40].

Ми пропонуємо вчителям розробляти тестові завдання за допомогою ком'ютерних програм (*MyTest Test-W2*), зокрема *Hot Potatoes* – інструментальної програми-оболонки, що надає вчителю можливість самостійно створювати інтерактивні завдання, тести для контролю і самоконтролю учнів без знання мов програмування і залучення фахівців в сфері програмування. За допомогою програми можна створити 10 типів вправ і тестів з різних дисциплін з використанням текстової, графічної, аудіо- та відеоінформації.

Рис. 1. Загальний вигляд вікна Hot Potatoes [1, с. 28-51]

Учителі АМ можуть розробляти та створювати різні тестові завдання після ознайомлення із можливостями програми *Hot Potatoes*, принципом роботи та типами за алгоритмом, запропонованими у відеоуроці на каналі YouTube (https://www.youtube.com/watch?v=ivsjz4pakrY).

Разом з тим, учителі АМ повинні брати до уваги, що підручник для початкової школи має бути різнокольоровий і яскравий. Книжкова ілюстрація формує художній смак, фантазію, відчуття кольору, форми, гармонії, ритму, пропорції. Водночас необхідне врахування доречності вибору кольорів (дотримання умовних позначень кольорами, витримування від початку до кінця підручника умовні позначення кольорами), передбачення якості кольоровідповідності під час друку. Ілюстрації видання мають бути зі збалансованою кольоровою гамою, достатньо контрастні, і, за необхідності, супроводжуватися підписами, у тісному взаємозв'язку з текстовою інформацією, доповнювати, уточнювати або нести додаткову інформацію. Ілюстрації мають розташуватися на своєму місці, Слід уникати розривання тексту ілюстраціями. Зміст ілюстративного наповнення та його кількість необхідно добирати з урахуванням вимог освітньої програми та вікових можливостей учнів. У підручнику можуть бути представлені ілюстрації/фотографії, пов'язаних з оточенням учня; ілюстрацій (фотографій), що відображають наукові моделі дійсності (схеми), графіки, діаграми тощо. Важливо, щоб ілюстрації реалізовували виховну функцію (зокрема щодо формування естетичних, етичних норм). До ілюстративного оздоблення підручника належать умовні позначення, що мають бути лаконічними, зрозумілими, і вживатися по всьому тексту. Ілюстративна концепція дитячого видання повинна бути добре продуманою, креативною, а також новою й передовсім оригінальною. Малюнки у сучасній книзі для дитини повинні носити новаторський, нешаблонний характер, аби захопити школяра й певний час тримати його увагу. Звертаємо увагу на важливість читабельності підручника, зокрема, лінгвістичної. Розмір текстового наповнення видання має відповідати офіційно встановленим нормам (ДСанПіН). Мова підручника має відповідати віковому рівню учнів: вона має бути ясною і чіткою; нові терміни мають бути виділені, до них у тексті подано визначення або пояснення. Звертаємо увагу на ретельний відбір і обережне введення нових термінів і слів, уникнення довгих речень (не більше 10-15 слів у реченні) [5, с. 9–10].

Висновки. Відтак укладання та розроблення електронного підручника з АМ – одне із пріоритетних завдань НУШ. Створення оновленого навчального середовища, зорієнтованого на формування ключових компетентностей, зумовлює необхідність перебудови структури і змісту навчальних засобів відповідно до сучасних світових тенденцій в організації навчальної діяльності, спрямованої на діяльнісність, вмотивованість, ініціативність та самостійність учнів. Дотримання вищевказаних рекомендацій вчителями під час створення власних інтерактивних електронних підручників сприятиме реалізації концептуальних засад НУШ і підвищенню якості мовної освіти.

Перспективою подальших наукових досліджень залишаються такі проблеми, як удосконалення матеріально-технічної бази, оновлення, розробка та впровадження якісно нового навчально-методичного забезпечення середніх навчальних закладів, перепідготовка педагогічних кадрів до опанування новою методикою застосування ІКТ, зокрема ЕП в навчальному процесі з АМ.

Список літератури:

1. Андронатій П.І., Котяк В.В. Комп’ютерні технології в освітніх вимірюваннях: Навчально-методичний посібник. – Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2011. – 144 с.
2. Гуревич Р.С. Інформаційні технології навчання: інноваційний підхід: навчальний посібник / Р.С. Гуревич, М.Ю. Кадемія, Л.С. Шевченко; за ред. Гуревича Р.С. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2012. – 348 с.
3. Закон про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zakon.rada.gov.ua/go/2145-19.
4. Комп'ютерні технології в освіті : навч. посібн. / Ю.С. Жарких та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2012. – 239 с.
5. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПОТЕНЦІЙНИМ АВТОРАМ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ 1 КЛАСУ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/01/Lyst_mon_Metodychni-rekomendatsiyi_1kl.pdf.
6. Нова українська школа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.http://nus.org.ua/news/u-2018-rotsi-mon-pochne-rozroblyaty-elektronni-pidruchnykiv/.
7. Проект «Нова школа» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.https://osvita.ua/doc/files/news/520/52062/new-school.pdf.
8. Хомишак О. МЕТОДИКА ЗАСТОСУВАННЯ КОМП’ЮТЕРІВ У ВИКЛАДАННІ ІНОЗЕМНИХ МОВ: методичні рекомендації до лабораторних занять / Хомишак Оксана Богданівна. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. – 62 с.

Хомышак О.Б.
Дрогобычский государственный педагогический университет
имени Ивана Франко

ЭЛЕКТРОННЫЙ УЧЕБНИК С АНГИЙСКОГО ЯЗЫКА – ТРЕБОВАНИЯ НОВОЙ УКРАИНСКОЙ ШКОЛЫ

Аннотация
В статье проанализирована проблема использования электронного учебника для англоязычной образовательной роботы в новой украинской школе. Представлены программы CourseLab и Hot Potatoes для разработки и наполнения электронных пособий учителями. Очерчены особенности и функции электронного учебника для преподавателя английского языка. Доказана необходимость модернизации средств обучения английского языка в среднем учебном заведении соответственно современным тенденциям развития информационных технологий.

Ключевые слова: электронное обучение, английский язык, электронний учебник, компьютерное тестирование, Новая украинская школа, CourseLab, Hot Potatoes.

Khomyshak O.B.
Drohobych I. Franko State Pedagogical University

ENGLISH E-TEXTBOOK AS A DEMAND OF NEW UKRAINIAN SCHOOL

Summary
The problem of English e-textbook using in New Ukrainian school has been analyzed in the article. The actuality of the above mentioned issue has been revealed. The computer programs CourseLab and Hot Potatoes for creating and filling English e-textbooks have been studied and suggested to use with the aim of English teaching process improvement. As a result, teachers should enrich their teaching aids, methods and ways of English teaching and testing with the aid of information and communication technologies. Thus, the necessity of foreign language teaching aids modernization in the secondary educational institute according to new tendencies of information and communication technologies development has been proved.

Keywords: e-learning, English, e-textbook, New Ukrainian school, CourseLab, Hot Potatoes.

УДК 37.013

ФОРМУВАННЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН В УЧНІВСЬКОМУ КОЛЕКТИВІ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВА СТВОРЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНО БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Чорній М.М.
кандидат педагогічних наук, м. Тернопіль

Стаття присвячена дослідженню проблеми формування міжособистісних взаємин в учнівському колективі підлітків як умови створення психологічно безпечного середовища у школі. На основі вивчення психологічної та педагогічної літератури охарактеризовано компоненти структури міжособистісних взаємин в учнівському колективі підлітків. Обґрунтовано роль організації позитивних міжособистісних взаємин у створенні сприятливого клімату у класі і психологічно безпечного середовища в школі. Доведено необхідність цілеспрямованої підготовки майбутніх учителів до означеного виду діяльності. Виокремлено та проаналізовано аспекти готовності майбутніх учителів до формування міжособистісних взаємин в колективі підлітків. Визначено перспективи подальших наукових розробок проблеми психологічної безпеки учнів у сучасній школі.
Ключові слова: міжособистісні взаємини, учнівський колектив підлітків, психологічно безпечне освітнє середовище, готовність майбутніх учителів.

Постановка проблеми. Сьогодні учитель, акцентуючи увагу на виконання вимог навчальної програми, у більшості випадків залишає осторонь учня, його внутрішній світ, не через відсутність бажання, а через незнання психологічних особливостей учнів. Результатом поверхневого оцінювання психологічних особливостей учнів є домінування статусу об'єкта, що спричинює виникнення підвищеного негативізму школярів у ставленні до вчителя, формування в учнів неадекватної самооцінки, несприятливого психологічного клімату у класі та відсутності психологічно безпечного освітнього середовища. Особливо актуальною майже для кожного підлітка є проблема міжособистісних взаємин з ровесниками, ставлення до шкільного колективу, підвищена конфліктність.

Наше дослідження зумовлене пошуком шляхів, які б забезпечували успіх професійної діяльності майбутніх учителів в умовах особистісно орієнтованої освіти. Професійна діяльність педагога передбачає реалізацію готовності до створення сприятливої психологічної атмосфери в учнівському колективі, формування міжособистісних взаємин школярів, які сприяли б продуктивності навчально-виховного процесу. Оскільки професійна діяльність учителя – це процес взаємодії з вихованцями безпосередньо в учнівському колективі, доцільно розглянути площину, у якій будуються взаємини учасників навчально-виховного процесу. Соціальним простором для учнів є освітнє середовище, а процес взаємодії здійснюється безпосередньо у колективі школярів.

Динаміка особистісного становлення у шкільному віці визначається тим, наскільки успішно та соціально схвалено підліток реалізує власну активність у домінантних сферах своєї життєдіяльності, які притаманні для його віку, успішно взаємодіє з однолітками, іншими людьми. Тому виховання повинно спрямовуватися на те, щоб підлітки пізнали та зрозуміли цінності і норми, необхідні для соціального простору, соціальної взаємодії, визнали їх за власні і поводилися відповідно до них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням про положення особистості залежно від соціальних умов займались вітчизняні та зарубіжні вчені, визначаючи роль засобів соціалізації у процесі становлення особистісних якостей індивіда (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, А. Бойко, С. Гончаренко, Я. Коломінський, Г. Костюк, В. Оржеховська, О. Скрипченко, О. Соколова, В. Столін та ін.), вплив професійного здоров'я педагога на емоційне благополуччя учнів (В. Громовий, М. Новіцка, Г. Мешко, О. Тихомиров); досліджуючи проблеми психологічно безпечного освітнього середовища (І, Баєва, Н. Мерлякова, О. Обозова, М. Тарашкєвіч), створення відповідних умов щодо позитивного розвитку особистості (С. Колот, Н. Максимова, Д. Фельдштейн та ін.) та її ціннісних орієнтацій (А. Асмолов, Б. Братусь, Л. Бурлачук, А. Петровський, Ю. Максименко, І. Маноха, А. Москаленко, М. Рокіч, В. Столін, В. Татенко, Т. Титаренко, О. Фанталова).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на дослідження вітчизняними та зарубіжними вченими системи формування міжособистісних взаємин, детального аналізу потребує вплив міжособистісних взаємин, зокрема в учнівському колективі підлітків, на формування сприятливого психологічного клімату в класі та психологічно безпечного середовища у школі.

Мета нашого дослідження полягає в з'ясуванні значення міжособистісних взаємин в учнівському підлітковому колективі у формуванні сприятливої атмосфери для становлення та розкриття особистісного потенціалу учнів підліткового віку та створенні психологічно безпечного середовища у школі.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших дослідників "дитячого співтовариства, колективу" став С. Шацький. У його працях висвітлена проблематика про те, як привчити дітей жити разом, працюючи спільно, допомагаючи один одному, і дати їм відчути, що спільними зусиллями можна зробити значно більше, ніж кожний зокрема [9, с. 104].

Міжособистісні взаємини є одним із основних складників, котрі становлять основу структури учнівських колективів. Провідною детермінантою групових процесів у первинних колективах являються міжособистісні взаємини, опосередковані змістом групової діяльності та її суспільною значимістю. Згідно концепції, запропонованої В. М'ясищевим, відносини формуються у процесі взаємодії людини із зовнішнім світом і складають інтегральну систему вибіркових свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності і виражаються в діях, реакціях та переживаннях людини та відображають її основні потреби та інтереси [4, с. 15–38].

Поняття "міжособистісні" означає не лише, що об'єктом відносин виступає інша людина, а вказує на взаємну спрямованість стосунків. Беручи за основу твердження, що змістом взаємозв'язків між людьми у процесі спільної діяльності та спілкування є характер їх впливів та дій, потреби та інтереси, ми вживаємо термін міжособистісні взаємини, які виражають оцінку та переживання зв'язків іншими суб'єктами взаємодії, розвиваються і обумовлені віком, статтю, цінностями, на яких базується спілкування людей, та чинниками соціального впливу.

Учені відзначають, що міжособистісні стосунки охоплюють систему установок, ціннісних орієнтацій, очікувань, стереотипів, через які люди сприймають і оцінюють один одного. До структури міжособистісних стосунків автори відносять когнітивний, емоційний та інтеракційний компоненти [6, с. 423].

Міжособистісні стосунки в учнівському колективі в період підлітковості мають свою специфіку. Стосовно підліткового віку дискусії навколо провідних видів діяльності не завершені. Для підлітків провідним видом діяльності, в процесі якого у них розвиваються потреби, інтереси, формується науковий світогляд та переконання. залишається навчання [8, с. 288]. Разом з тим, у дитячій психології не наведено експериментальних доведень, що можна вважати один вид діяльності як провідний для розвитку особистості на кожному віковому етапі. Побутує думка, що розвиток особистості визначає діяльнісно-опосередкований тип взаємин.

Ми вважаємо, що підходи щодо визначення провідної діяльності для підліткового віку взаємопов'язані, вони є атрибутами здійснення діяльності, тому що вони суміжні, адже для підліткового етапу характерні діяльність, яка завжди спільна, одночасно з прагненням спілкування з однолітками.

Соціальним середовищем підлітка виступає переважно шкільний світ. У цьому віці втрачають свою актуальність стосунки з батьками, вчителями, провідне місце займають взаємини з однолітками. Чим гірші стосунки підлітка з дорослими, тим частіше він звертається до ровесників і більше від них залежить. Референтні групи займають важливе місце у становленні і особистісному самовизначенні підлітків. Ціннісні орієнтації визначають соціально-психологічне обличчя підлітків [5]. Для підлітків важливо не лише бути разом з однолітками, спілкуватися з ними, але й займати серед них сприятливе положення.

Група є єдиною площиною прояву підлітка, тому саме вона являється формувальною силою його особистості. Те, що отримує підліток від групи і те, що він може віддати групі, залежить від рівня розвитку групи, в якій він перебуває і від особливостей міжособистісних взаємин, які склались у ній. Характер міжособистісних взаємин в учнівському підлітковому колективі визначається особливостями вікової групи. Ступінь задоволеності взаєминами з однокласниками впливає на усвідомлення підлітками свого становища у системі ділових й особистих стосунків і є індикатором наявного мікроклімату у колективі.

Цілісна система відносин охоплює три взаємопов'язаних компоненти: ставлення людини до інших, до себе і до зовнішнього світу [4, с. 15–38]. З іншої точки зору, психолого-педагогічна структура міжособистісних взаємин складається із трьох взаємопов'язаних компонентів: когнітивного, мотиваційного і діяльнісного. Емоційно-мотиваційний компонент структури міжособистісних взаємин підлітків становлять почуття, емоції, потреби, мотиви підлітка. Мотиви розвиваються і формуються на основі потреб, найбільш важливими для підлітка, за ієрархією потреб А. Маслоу, є потреби, стосовно статусно-рольового визначення, визнання, спілкування, пов'язані із власним "Я", тобто потреби у самоствердженні. Потреби, трансформуючись у мотиви, детермінують поведінку підлітка, яка набуває етичної цінності за умови сформованості відповідних умінь та навичок у нього.

Когнітивний компонент передбачає формування знань про норми моралі, загальнолюдські цінності, етику взаємин між людьми. Від того, які ціннісні орієнтації сформувались у підлітка, якими принципами і нормами він керується у своїй діяльності, поведінці, значною мірою залежить його здатність до конструктивної взаємодії. Когнітивний компонент набуває моральної цінності у структурі міжособистісних взаємин підлітків за умови органічного злиття із почуттями особистості [2, с. 112–114].

Діяльнісний компонент є провідним у структурі міжособистісних взаємин, що охоплює рухи, дії, мову, вчинки, пов'язані із регуляцією діяльності суб'єктів і їх взаємодією, тобто, як вважають автори [3, с. 42], із конкретними вміннями і навичками поведінки і самокеруванням власною поведінкою.

Організація вчителем міжособистісних взаємин визначається рівнем його готовності до означеного аспекту професійної діяльності. Ми розглядаємо готовність, передусім, як професійну готовність, як суб'єктивний стан особистості, котра вважає себе здатною та підготовленою до виконання визначеної професійної діяльності й прагнення до її втілення.

У психолого-педагогічній літературі немає одностайності у визначенні поняття готовності до здійснення професійної діяльності. У педагогіці готовність до педагогічної діяльності визначається сукупністю професійно зумовлених вимог до вчителя або як високий рівень професіоналізму, творча активність На наш погляд, більш повно зміст і структурні компоненти та-

кої готовності представлені у працях М. Дяченка і Л. Кандибовича. Трактуючи готовність як складне психологічне утворення, вони виокремлюють у структурі її змісту такі компоненти: мотиваційний, орієнтаційний, операційний, вольовий і оцінювальний.

Цікавим є підхід Л. Кондрашової [2], котра морально-психологічну готовність визначає як важливий показник професійної надійності особистості. Цей вид являє собою багатомірну систему, що вміщує в стійкій єдності такі компоненти: мотиваційний (професійні установки, інтереси, прагнення займатися педагогічною роботою); орієнтаційний (ціннісно-професійні орієнтації, основою яких є професійна етика, професійно-педагогічні ідеали, погляди, принципи, переконання, готовність діяти відповідно до них); пізнавально-операційний (професійна спрямованість уваги, уявлень, сприймання, пам'яті педагогічне мислення, педагогічні здібності, знання, дії, операції і заходи, необхідні для успішного здійснення професійної діяльності); емоційно-вольовий (почуття, вольові процеси, що забезпечують успішний перебіг і результативність діяльності педагога; емоційний тонус, емоційна сприйнятливість, цілеспрямованість, самовладання, наполегливість, ініціативність, рішучість, самостійність, самокритичність, самоконтроль); психофізіологічний (властивості і здібності, які забезпечують учителю високу працездатність у виконанні професійних функцій: впевненість у своїх силах, прагнення наполегливо і до кінця доводити розпочату справу, здатність вільно керувати своєю поведінкою і поведінкою інших, професійна працездатність, активність і саморегулювання, урівноваженість і витримка); оцінювальний (самооцінка своєї професійної підготовки і відповідність процесу розв'язання професійних завдань оптимальним педагогічним зразкам).

Компонентами готовності доцільно розглядати ставлення до діяльності, мотиви, знання про предмет і способи діяльності, навички та вміння їх практичного втілення. Стосовно готовності до педагогічної праці ці компоненти можуть бути конкретизовані такими ознаками:

– емоційно-зацікавлене позитивне ставлення до суб'єкта (учня), об'єкта (педагогічного процесу) та способу діяльності (виховання та навчання);

– знання про структуру особистості, її вікові зміни, цілі та способи педагогічного впливу в процесі її формування й розвитку;

– педагогічні вміння щодо організації та здійсненні навчального і виховного впливу на особистість, яка формується;

– прагнення спілкуватися з дітьми, передавати їм свій досвід, знання відповідно до змісту і способів діяльності [7, с. 147–149].

На основі аналізу наукової літератури виокремлено такі компоненти готовності майбутніх учителів до формування міжособистісних взаємин в учнівському колективі підлітків: а) потребнісно-мотиваційний компонент для означення мотивів і ставлення до діяльності педагога, б) когнітивний компонент для відображення рівня знань про предмет, в) функціонально-технологічний компонент, що визначає володіння способами діяльності, навичками та вміннями їх практичного втілення.

Потребнісно-мотиваційний компонент готовності майбутніх учителів до формування міжособистісних взаємин в учнівському колективі підлітків виражає ставлення педагога до означеного аспекту професійної діяльності. Передумовою усієї діяльності, в тому числі педагогічної, служить потреба. Проте, потреба не може визначати конкретну спрямованість діяльності, а входить до її предмета. Потреба формується на підставі внутрішніх переконань особистості. Професійна мотивація, охоплює не лише усвідомлені і неусвідомлені дії, а й світогляд, переконання, ідеали, установки особистості, нахили, бажання, інтереси, потреби, ціннісні орієнтації, особистісний сенс, всі чинники, що спонукають і спрямовують професійну діяльність та оволодіння нею, є її основою.

Сформованість когнітивного компонента досліджуваної готовності майбутніх учителів характеризується аналітичними вміннями, що визначаються глибокими знаннями принципів, змісту та способів організації дитячого колективу, створення в ньому умов для емоційного комфорту та психологічного благополуччя учнів, знання вікових особливостей учнів і специфіки провідної діяльності для підлітків, знання особистісних функцій і актуалізація особистісного досвіду учнів. Когнітивний аспект передбачає вироблення прогностичних вмінь, здатність чітко формулювати педагогічні цілі та завдання, передбачати результат діяльності, рефлексивні вміння: здатність до самоаналізу і самооцінки усіх учасників педагогічної діяльності.

Володіння функціонально-технологічним компонентом готовності передбачає не лише теоретичне засвоєння знань, умінь та навичок, а необхідний особистий досвід учителя в реалізації досліджуваного явища у своїй професійній діяльності. Сформованість функціонально-технологічного компонента готовності вказує на те, що майбутній учитель засвоїв засоби і прийоми організації міжособистісних взаємин в учнівському колективі підлітків, а також вміє застосовувати їх на практиці. Формування міжособистісних взаємин пов'язане не тільки із засобами функціонального, методичного характеру, а й із залученням власної особистості, зумовлюючи цим, врахування психологічного стану педагога під час здійснення практичної діяльності.

Висновки і пропозиції. Отже, створення психологічно безпечного освітнього середовища можливе за умови формування міжособистісних взаємин в учнівському колективі підлітків, сприятливого психологічного клімату в ньому, забезпечення емоційного благополуччя школярів, їх захищеності. А це передбачає передусім готовність майбутніх учителів до організації міжособистісних взаємин в учнівському підлітковому колективі.

Детального вивчення потребують: шляхи формування сприятливої психологічної атмосфери на уроках, забезпечення емоційного благополуччя учнів у школі, організаційно-педагогічні умови формування психологічно безпечного освітнього середовища.

Список літератури:

1. Баева И.А. Тренинги психологической безопасности в школе / И.А. Баева. – СПб.: Речь, 2002. – 251 с.
2. Кондрашова Л.В. Морально-психологічна готовність студента до вчительської діяльності / Л.В. Кондрашова. – К.: Вища школа, 1987. – 56 с.
3. Кочетов А.И. Работа с трудными детьми: Кн. для учителя / А.И Кочетов, Н.И. Верцинская. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.
4. Мясищев В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека / В.Н. Мясищев // Психология отношений. Избранные психологические труды. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
5. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підруч. для студ. Вищ. навч. закл.: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – 574 с.
6. Скрипченко О.В. Загальна психологія: підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
7. Сластенин В.А. Педагогика творчества / В.А. Сластенин // Советская педагогика. – 1991. – № 1. – С. 147–149.
8. Фридман Л.М. Психологический справочник учителя / Л.М. Фридман, И.Ю. Кулагина. – М.: Просвещение, 1991. – 288 с.
9. Шацкий С.Т. / С.Т. Шацкий. Избранные педагогические сочинения.: В 2-х т. Т. 2. М.: Педагогика, 1980. – 414 с.
10. Taraszkiewicz M., Kordziński J. (2009), Bezpieczna i przyjazna szkoła, WSiP, Warszawa.

Чорний М.Н.
кандидат педагогических наук, г. Тернополь

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В УЧЕНИЧЕСКОМ КОЛЛЕКТИВЕ ПОДРОСТКОВ КАК УСЛОВИЕ СОЗДАНИЯ БЕЗОПАСНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Аннотация
Статья посвящена исследованию проблемы формирования межличностных взаимоотношений в ученическом коллективе подростков как условия создания безопасной среды в школе. На основании изучения психолого-педагогической литературы представлено характеристику компонентов структуры межличностных взаимоотношений в ученическом коллективе подростков. Обосновано роль развития положительных межличностных взаимоотношений в создании благоприятного климата в классе и безопасной образовательной среды. Выделены и проанализированы аспекты готовности будущих учителей к формированию межличностных взаимоотношений в ученическом коллективе подростков. Определены перспективы дальнейших научных исследований проблемы психологической безопасности учащихся в современной школе.
Ключевые слова: межличностные взаимоотношения, ученический коллектив подростков, безопасная образовательная среда, готовность, компоненты готовности.

Chorniy M.M.
Ph.D. in Pedagogy, Ternopil

ORGANIZATION OF INTERPERSONAL RELATIONS AMONG TEENAGERS WITHIN A SCHOOL FORM AS A PRECONDITION FOR CREATING A PSYCHOLOGICALLY SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Summary
The article investigates the problem of interpersonal relations among teenagers within a form as a precondition for creating a psychologically safe environment in a school. Structural components of interpersonal relations among teenagers in the form are characterized on the basis of analysis in psychological and educational literature. The paper substantiates the importance of a proper organization of interpersonal relations for establishing a pleasant climate in a class as well as developing a psychologically safe school environment. The author underlines the necessity for a purposeful and diligent training of future teachers for such activities. Readiness aspects of prospective teachers for shaping interpersonal relations between teenagers in a form are explored and described. A final section features the prospects for further research in psychological safety of pupils in a modern school.
Keywords: interpersonal relations, school form of teenagers, psychologically safe educational environment, readiness of future teachers.

УДК 378.016:811.133.1]:811.161.2-049.7

МІРА ЗАЛУЧЕННЯ РІДНОЇ МОВИ В ПРОЦЕСІ ОВОЛОДІННЯ ІНШОМОВНОЮ КОМУНІКАЦІЄЮ

Яцканич Н.М.
Ужгородський національний університет

В даній науковій публікації досліджується питання доцільності залучення рідної мови в процесі опанування іншомовною комунікацією. Встановлено застереження щодо використання виключно іноземного мовлення на практичних заняттях. Автор статті переконана, що тільки власний педагогічний досвід викладача, його рівень знань й володіння культурою мають безпосередній вплив на вибір допоміжної мови та визначення доречності її залучення в навчанні.
Ключові слова: іноземна мова (ІМ), іноземна мова (французька) (ІМФ), рідна мова (РМ), допоміжна мова (ДМ), іншомовна комунікація, навчальний процес, метод навчання.

Постановка проблеми. Впродовж всієї своєї історії встановлення процес навчання іноземній мові (французькій) (ІМФ) відчутно змінився як в різноманітті педагогічних підходів, так і у практичному його застосуванні. Безпосередніми чинниками такої еволюції слід вважати соціальні, політичні та економічні потреби сучасного суспільства.

Навчати ІМФ означає, насамперед, передавати власні знання з іноземної мови (ІМ), знайомити студентів різного віку та світогляду з культурою Франції, надавати їм можливість опановувати мову для практичного її застосування в майбутньому, адже саме вона є рушійною силою міжнародної співпраці. Ця беззаперечна істина породжує наступну: на заняттях з ІМФ розмовляють, пишуть, читають, слухають та взаємодіють французькою мовою. Саме вона знаходиться в центрі уваги під час навчання, в процесі якого слухачі набувають практичних навичок для досягнення попередньо визначеної мети вищевказаної дисципліни.

Та що ж відбувається, коли студенти недостатньо володіють ІМФ? Чи означає це, що викладач зобов'язаний систематично вдаватися до рідної мови (РМ), щоб розтлумачити іноземну? Або ж навпаки, чи буде доречним заборонити її вживання під час занять з ІМФ, для того щоб не «завантажувати» підсвідомість аудиторії порівняннями, властивими різним мовам? Отже, якою власне мовою слід навчати ІМФ? Наша наукова публікація має на меті дати обґрунтовану відповідь на дане проблемне питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість досліджень здійснювалась у цій галузі. Знаходимо низку публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених-методистів, які розглядали принцип опори на рідну мову в процесі навчання іноземній мові: Щерба Л.В., Бурлаков М.А., Лозова О.М., Виготський Л.С., Миролюбов О.О., Рахманов І.В., Панова Л.С., Рогова Г.В., Верещагіна Л.Н., Ніколаєва С.Ю., Берліц М., Фріз Ч., Ладо Р., Кастелотті В. та багато інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Метою даної наукової публікації є не лише дослідження питання доцільності встановлення зв'язку з рідною мовою, але й визначення міри її залучення в процесі опанування іншомовною комунікацією.

Формулювання цілей статті. Ми прагнемо розглянути методи викладання ІМ та їх вплив на навчання, зосередивши свою увагу на застереженнях щодо виключного використання іноземного мовлення на практичних заняттях з ІМФ.

Виклад основного матеріалу дослідження. В кінці XIX століття в процесі опанування ІМФ домінуючим вважався традиційний метод навчання ІМ (граматико-перекладацький). Переклад літературних творів, його основна складова, майже не акцентував уваги на усному мовленні та спілкуванні.

Вже з 1880-их років з'являється прямий підхід у вивченні ІМФ. Він, в свою чергу, визначав першочерговим практичне застосування ІМ, тобто живу комунікацію. Таким чином, залучення РМ на заняттях не схвалювалося, а використання виключно ІМ вважалося сприятливим для повного «занурення» у мовне середовище.

З середини XX століття з'являються нові підходи: дієвий, структуро-глобальний аудіовізуальний та комунікативний. Всі ці методи ґрунтувались на необхідності навчання усній комунікації, визначаючи домінуючу роль ІМ у навчальному процесі. Проте жоден з них не забороняв ані використання РМ, ані залучення будь-якої іншої допоміжної мови (ДМ), англійської чи німецької, для полегшення розуміння та задля сприяння взаємодії на практичних заняттях.

На сучасному етапі найефективнішим підходом для досягнення мети дисципліни ІМФ вважається навчання виключно іноземною мовою вже з початкового рівня. Наразі спробуємо з'ясувати доцільність та переваги такого педагогічного методу (в порівнянні з елементом залучення РМ), а згодом сформулюємо певні застереження даної практики у процесі оволодіння іншомовною комунікацією.

Прямий підхід у викладанні ІМФ вимагав, щоб навчання, не зважаючи на рівень знань слухачів, їх походження та вік, відбувалося виключно ІМ. Існувало чітке правило: «РМ на заняттях – це перепона на шляху до опанування ІМ» [11, с. 33]. Побутувала думка, що материнська мова, навіть, може продукувати численні помилки, які згодом важко відкоригувати, особливо, якщо вони стали звичними для студентства. Тут варто згадати про елемент взаємодії між двома мовами, яке матиме як позитивні наслідки (у випадку, коли дає змогу аудиторії зрозуміти чи сформувати власну думку, керуючись знаннями з РМ), так і негативні (від-

сутність еквівалентів, які могли б адекватно замінити іншомовні слова чи словосполучення), тобто, явище невідповідностей мовних реалій. [2, с. 68]. Адже останні можуть виявитися «фальшивими друзями» у процесі перекладу, невірними інтерпретаціями граматичних схем та структур і т.д. Погодьтеся, що такі «звички та знання з РМ» не завжди є доречними для їх застосування як в процесі навчання, так і під час іншомовного спілкування; від них студентам варто відокремлюватися, щоб мати змогу осягнути мовленнєві системи ІМ.

Однією з беззаперечних переваг використання виключно ІМ на практичних заняттях є процес формування «слуху» аудиторії. Це, на нашу думку, є домінуючим фактором для оволодіння іншомовним мовленням, оскільки дає змогу чітко зрозуміти, яким чином утворюються ті чи інші звуки, ритмічні групи, інтонація, явища зв’язку, назалізації. зчеплення, наголошення та вчить розпізнавати, а вже згодом – запам’ятовувати, слова, словосполучення та коротко передавати зміст. В процесі викладання будь-якої дисципліни скрізь відслідковується ефект відтворення, репродукції. Й зовсім не дивно, що студенти, які прагнуть оволодіти ІМ, «копіюють» вимову та модель мовлення викладача. Рецептивні форми оволодіння ІМ вважаються простішими, ніж репродуктивні, оскільки потребують менше розумових зусиль аудиторії [8, с. 4–6]. Це допомагає зафіксувати вже знайомі фонетичні та комунікативні шаблони ІМ, які з легкістю можна відтворити згодом в реальній ситуації.

Не зважаючи на всі позитивні фактори використання виключно ІМ на практичних заняттях, майже всі викладачі зустрічаються з багатьма трудноцами, які змушують їх дещо обмежувати таке ефективне «застосування». Перше, що одразу спадає на думку кожного практикуючого іноземного філолога, – це проблеми непорозуміння окремих явищ, які, безперечно, можуть виникнути під час навчання. Очевидним є той факт, що мовлення ІМ, яку студенти ще не достатньо досконало опанували, може викликати цілу низку питань, спровокувати невірні уявлення, а як наслідок – утворити прогалини у порозумінні. До речі, така ситуація може стати генератором стресу для аудиторії та призвести до втрати мотивації, необхідного елементу у досягненні успіху в процесі навчання ІМФ [5].

Звернемо увагу на наступний важливий момент, а саме – різні рівні знань та здібностей студентів до оволодіння ІМ. Погодьтеся, як правило, тільки певна частина аудиторії з невимушеною легкістю засвоює ті чи інші слова та словосполучення, вдаючись до усного мовлення (навіть якщо розуміє лише частково, про що достеменно йдеться). Елементом впливу може виявитися певний педагогічний підхід, який попередньо сформував невимушену реакцію на виключно іншомовне спілкування. Адже студент, який працював тільки за традиційним методом (граматика/переклад), ніколи не сприйматиме домінуючу роль ІМ, як той, що навчався за комунікативним підходом.

Й нарешті, досі скрізь присутньою є головна перепона на шляху безумовного верховенства ІМ на практичних заняттях. Без виключення всі педагоги стверджують, що це – завантаженість програми з навчальної дисципліни ІМФ та часові обмеження для її виконання. Коли ж викладання проводиться виключно ІМ, то це дещо подовжує процес, оскільки уповільнює мовлення, вимагає вдаватися до перефразувань власних висловлювань та частих повторень. Діючи таким чином, ми прагнемо, щоб кожен студент хоча б частково зрозумів те, що ми намагаємося донести до всієї аудиторії. Й насправді, задля пришвидшення ритму навчання, викладачі ІМ нерідко повинні звертатися до РМ або до будь-якої іншої ДМ, оскільки прагнуть вчасно завершити вивчення модулів та виконати навчальний план.

Сьогодні ціла низка педагогів та науковців цікавляться питанням «поверненням» РМ на заняття з ІМФ, адже вважають її не перепоною в навчанні, а засобом для його полегшення. «Часом виявляється досить цікаво встановлювати зв'язок з РМ студентів, щоб змусити їх проаналізувати функціонування ІМ. Таке порівняння синтаксичних систем дає змогу аудиторії віднайти спільні та відмінні риси між двома мовами» [11, с. 8]. Головною метою на даному етапі є сконцентруватися на адекватних перетвореннях, намагаючись уникнути невідповідностей, про які вже мова йшла попередньо [2, с. 68].

До речі, жоден викладач не заперечує доцільності залучення на заняттях з ІМФ мови жестів. Багато хто з нас неодноразово вдавався до пантоміми, щоб наголосити або ж натякнути на дещо важливе та цікаве. Паралінгвістичні засоби мови, хоч і не можуть вважатися повноцінною ДМ, залишаються чудовим засобом зв’язку, відомим у всьому світі, який використовується педагогами різних культур та національностей.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином, можемо зробити наступний висновок: виключно власний педагогічний досвід викладача, володіння тією чи іншою ІМ/культурою мають безпосередній вплив на вибір ДМ та її залучення на заняттях з ІМФ. Й у якій країні не відбувався б навчальний процес, якою б не була РМ аудиторії, її рівень володіння ІМ, важливо довіритися педагогу, який, без сумніву, зуміє визначити, чи варто вдаватися до ДМ, чи проводити заняття виключно ІМ.

Сподіваємося, що висновки даної наукової публікації будуть цікавими та корисними для науковців та викладачів-практиків сьогодення й послугують хорошим підґрунтям для подальших досліджень у цій галузі.

Список літератури:

1. Артёмов В. Психология обучения иностранным языкам. – М., 1969. – 464 с.
2. Бурлаков М.А. Обучение активному владению иноязычной лексикой в вузе. – Львов: Літопис, 1988. – 161 с.
3. Волкова Н.П. Педагогіка: навчальний посібник / Н.П. Волкова. – К.: Академ-видавництво, 2007. – 616 с.
4. Зазуліна Л.В. Педагогічні проекти : наук.-метод. посібник / Л.В. Зазуліна. – Кам’янець-Подільський: Абетка – НОВА, 2006. – 40 с.
5. Канюк С.С. Психологія мотивації: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2002. – С. 238–248.

6. Кузьмічев А.І. Педагогіка : підручник / А.І. Кузьмічев, В.Л. Омел'яненко. – К.: Знання-Прес, 2010. – 447 с.
7. Лозова О.М. Психологічні аспекти засвоєння іноземної мови: Навчально-методичний посібник. – К., 2010. – 143 с.
8. Панова Л. Основні етапи розвитку методики навчання іноземних мов у XIX–XX ст. – Ніжин, 1999. – 18 с.
9. Щерба Л.В. Мовна система і мовленнєва діяльність. М., 1974. – 384 с.
10. Щерба Л.В. О взаимоотношениях родного и иностранных языков // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 26–38.
11. Castelotti V., 2001, La langue maternelle en classe de langue étrangère, éditions CLE International.

Яцканич Н.М.
Ужгородский национальный университет

МЕРА ВОВЛЕЧЕНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ ОВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННОЙ КОММУНИКАЦИЕЙ

Аннотация
В данной научной публикации исследуется вопрос целесообразности вовлечения родного языка в процессе овладения иностранной коммуникацией. Указаны предупреждения относительно исключительного использования иностранной речи на практических занятиях. Автор статьи убеждена, что только личный опыт преподавателя, его уровень знаний, обладание культурой имеют непосредственное влияние на выбор вспомогательного языка и определение целесообразности использования такого в учёбе.
Ключевые слова: иностранный язык (ИЯ), иностранный язык (французский) (ИЯФ), родной язык (РЯ), вспомогательный язык (ВЯ), иностранная коммуникация, учебный процесс, метод обучения.

Yatskanych N.M.
Uzhhorod National University

THE EXTENT OF INVOLVING NATIVE LANGUAGE IN THE PROCESS OF FOREIGN COMMUNICATION ACQUISITION

Summary
In this scientific work, the importance of native language use in the process of learning foreign language communication is being explored. There is a kind of a barrier regarding the use of exclusively foreign language at practical classes. The author of the article is convinced that it depends on the teacher's experience, his knowledge and his cultural competence. These components have a direct influence on the choice of both languages involvement and the importance of their use during the classes.
Keywords: foreign language (FL), foreign language (French) (FL (French), native language (NL), auxiliary language (AL), foreign language communication, educational process, teaching method.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(7/8)

ПРИВАТНО-СПАДКОВЕ КАПІТАНСТВО НОВА ЛУЗИТАНІЯ ЯК ФОРПОСТ ПОРТУГАЛЬСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ БРАЗИЛІЇ

Кряжев П.В.
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

У статті розглянуто характерні риси політики португальської корони відносно колонізації Бразилії протягом першої половини XVI ст. В цьому контексті розкрито особливості початкової фази колонізації північно-східної Бразилії португальцями і створення приватно-спадкового капітанства Нова Лузитанія в 30-х рр. XVI ст. З'ясовано, що це капітанство набуло значення північно-східного форпоста колоніальної експансії португальців на території Бразилії, починаючи з 1532 р. Розкрита місія португальського капітана-донатарія Дуарті Коелью Перейри як власника його феодальної сеньйорії – капітанства Нова Лузитанія або Пернамбуку. Висвітлено особливості розвитку господарства Нової Лузитанії.
Ключові слова: Бразилія, колонізація, приватно-спадкове капітанство, капітан-донатарій, майорат, сесмарія.

Постановка проблеми. У вітчизняній історіографії практично не приділяється увага дослідженню проблем історичного минулого найбільшої країни Латинської Америки – Федеративної Республіки Бразилії, однієї з найбільших держав у світі. Вона займає п'яте місце на земній півкулі за територією і населенням. Станом на 2016 р. країна зайняла дев'яте місце у світі за обсягом ВВП. Ця країна є безумовним регіональним лідером в Латинській Америці за своїм економічним, демографічним і ресурсним потенціалом.

З огляду на постійно зростаючий економічний, політичний і демографічний потенціал цієї самобутньої країни західної півкулі, її активну участь в процесах глобалізації та континентальної інтеграції (МЕРКОСУР), постійно зростає науковий інтерес до вивчення історії становлення і розвитку Бразилії, зокрема як невід'ємної складової частини колишньої португальської колоніальної імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що в СРСР з'явилися ґрунтовні наукові розвідки з історії Бразилії [1–2; 4–7; 11–12]. Зокрема, наукові дослідження з латиноамериканістики почали проводитися за науковими програмами Інституту країн Латинської Америки, який продовжує своє функціонування в Москві. В сучасній російській історіографії з'явилися досить цікаві наукові праці з історії Бразилії [3; 8–10]. В українській історичній науці, на жаль, на даний час не існує жодної наукової історичної монографії або захищеної дисертації, присвяченої дослідженню різних аспектів історичного розвитку Бразилії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У вищезазначених наукових розвідках не досліджувалася проблема особливостей формування системи приватно-спадкових капітанств в колоніальній Бразилії протягом 30-40 рр. XVI ст. У зв'язку з цим, **метою статті** є розкриття особливостей початкової фази колонізації північно-східної Бразилії португальцями і створення приватно-спадкового капітанства Нова Лузитанія в 30-х рр. XVI ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Систематична колонізація Бразилії португальцями розпочалася у 1530 р. за наслідками першої військово-колонізаційної експедиції капітана-мора Мартіма Афонси де Соузи (1530–1532). Згаданому капітану король Португалії Жоао III (1521–1557) пожалував у якості винагороди на території Бразилії спадковий домініон – капітанство. У листі короля Жоао III від 28 вересня 1532 р., адресованому Мартіму Афонсі, повідомлялося про намір португальської корони демаркувати бразильське узбережжя від Пернамбуку до Ріо-де-ла-Плати на сектори або приватно-спадкові капітанства [14, с. 79]. У листі ці земельні пожалування, також, називаються терміном – «*doação*» (з португальської мови слово «doação» перекладається – «дарування»). Крім того, король у листі відмічає, що протяжність кожного окремого капітанства вздовж атлантичного узбережжя повинна, як правило, складати 50 ліг («ліга» – старопортугальська міра відстані, що дорівнювала 5.92 км).

Аналіз цього листа засвідчує, що португальська корона прийняла рішення передати справу колонізації Бразилії у приватні руки, шляхом пожалування у спадкове володіння португальським дворянам (фідальго) земельних секторів на території цієї новвідкритої землі. Документом, що засвідчував право власності фідальго на спадкове капітанство, була королівська жалувана грамота на дарування землі (*порт.* – «carta de doação») особі, яка в документації фігурує під позначенням – «капітан-донатарій» (*порт.* – «donatario», – людина, яка отримує що-небудь у дар).

Першим задокументованим прикладом подібного королівського пожалування можна назвати грамоту інфанта Енрікі від 1 листопада 1446 р., пожалувану капітану-донатарію Бартоломеу Перестрелі на спадкове володіння островом Порту-Санту в архіпелазі Мадейра [13, с. 10]. Ця грамота давала право згаданому капітану-донатарію заселяти цей острів та багато інших дозволів, а текож, королівський дозвіл на отримання прибутку від економічної експлуатації

острову. Грамота дозволяла Перестрелі у випадку його смерті передати управління островом у спадок старшому сину. Це була португальська середньовічна система майорату.

Донатарію належала як цивільна, так і кримінальна юрисдикція на острові від імені інфанта Енрікі, за виключенням винесення вироків, які передбачають смертну кару і відрубування кінцівок. Донатарій отримував десяту частину від всіх прибутків, які мав інфант Енрікі на цьому острові. Подібні привілеї донатрія фіксувалися у «форальній» грамоті або «форалі» (*порт.* – «foral», «foro», – привілей). Форал давав право донатарію жалувати великі земельні ділянки колоністам – *сесмарії* (земельні латифундії), але на умовах, що ця земля буде оброблятися і приносити прибуток протягом 5 років. Така система королівського пожалування спадкового володіння з відповідними правами (форалами) її отримувача – донатарія, і доручення йому права та обов'язку розподіляти землю на сесмарії, призначені колоністам, була запроваджена крім вищерозглянутого випадку, також, на Азорських островах і інших островах в Атлантичному океані, де намагалися закріпитися португальці. В Африці португальці вказану «донатарну» систему на той час не застосовували, обмежуючись створенням торговельних факторій на її берегах. Наскільки така система португальської колонізації була дієвою, свідчить економічний і господарський розвиток Азорських островів і архіпелагу Мадейри, де колонізації сприяла родюча земля і м'який клімат. Ці острови швидко заселялися, виникали села і містечка, яким жалувалися формальні привілеї, подібні до тих, що застосовувалися в континентальній Португалії. Серед сільськогосподарських культур починали процвітати виноробство і вирощування цукрової тростини. Розвивалося миловаріння, тваринництво і рибальство.

У випадку Бразилії рішення португальської корони щодо початку її систематичної колонізації шляхом пожалування спадкових капітанств донатаріям приймалося в умовах активності біля її берегів французьких корсарів, які були причетними до контрабанди дуже цінного червоного сандалового дерева пау-бразіл у напрямку Європи.

Португальські військово-інспекційні ескадри не могли повністю гарантувати збереження Бразилії у якості володіння португальської корони. Існувала постійна загроза щодо її фактичної втрати. Тому король Жоао III проявив твердий намір зберегти цю колонію під своїм скіпетром, передавши нелегку справу її колонізації в приватні руки. Це було пов'язано, на нашу думку, перш за все тією обставиною, що фінансові ресурси королівської скарбниці були обмеженими, витрачалися вони, головним чином, на організацію ескадр до Індії і облаштування в цій далекій землі заморського володіння. Тим більше, і людські ресурси Португалії на початку XVI ст. були замалими у порівнянні з людськими ресурсами Іспанії. Експедиція капітана-мора Мартіма Афонси де Соузи стала першою серйозною спробою початку колонізації окремої місцевості в Бразилії, але ця спроба була здійснена напередодні прийняття рішення королем щодо поділу її узбережжя на окремі сектори, про що саме і повідомляв Жоао III Мартіма Афонсу і доручив йому повертатися із Бразилії до Лісабону для отримання від капітана-мора всіх необхідних відомостей, необхідних для започаткування систематичної «масової» колонізації смуги бразильського узбережжя від Пернамбуку до Ріо-де-ла-Плати. Рішення португальської корони відносно започаткування систематичної колонізації узбережжя приймалося в умовах, коли у грудні 1531 р. за підтримки короля Франції Франциска I у напрямку Бразилії відправився військовий корабель «Pelerine», експедиція якого становила пряму загрозу для португальських володінь в Південній Америці.

Після повернення Мартіма Афонси де Соузи в Португалію король Жоао III офіційно оголосив про поділ бразильського узбережжя на спадкові сектори, які були пожалувані 15 капітанам-донатаріям дворянського походження. Всі вони отримали від короля жалувані грамоти на спадкове володіння капітанствами. Одним із найуспішніших таких королівських бенефіціарів був фідальго Дуарті Коелью Перейра (1485–1554). Він був одним із перших фідальго, отримавших подібну королівську грамоту.

Важливу роль у колонізації північного сходу Бразилії відіграло спадкове капітанство Нова Лузитанія або Пернамбуку, яке відповідно до жалуваної грамоти дарування від 10 березня 1534 р., належало вищезгадуваному капітану-донатарію. Його батьком був португальський мореплавець Гонсалу Коелью, причетний до командування першою розвідувальною експедицією до берегів Бразилії у 1501–1502 рр. До отримання спадкового володіння в Бразилії, Дуарті приймав участь в експедиції свого батька до берегів Бразилії, відвідував Індію і Африку. У 1516–1517 рр. був послом короля Португалії В Сіамі. Приймав участь у військовому патрулюванні північно-східних берегів Бразилії і узбережжя Африки з метою інспекції діяльності португальських торговельних факторій.

Відповідно до жалуваної грамоти дарування Дуарті Коелью отримав від короля Жоао III у спадкове володіння ділянку північно-східного узбережжя Бразилії протяжністю 60 ліг [15, с. 68–81]. Південні межі його капітанства, відповідно грамоті, проходили по річці Сан-Франсіску, а на півночі сягали південного берегу річки Санта-Круз, яка огинає острів Ітамарака [15, с. 69].

Землі Пернамбуку стали привабливими для португальців в контексті заснування тут укріплених торговельних факторій завдяки поширенню в цій місцевості лісів червоного сандалового дерева пау-бразіл. Однією з них була факторія «Marcos» (прикордонна факторія) на березі річки Ігарасу, що впадає в канал Санта-Круз, який огинає острів Ітамарака. До заснування вказаної факторії був причетний португальський капітан оборони узбережжя Крістовам Жакіш під час його першої військово-патрульної експедиції до берегів Бразилії у 1516 р. Під час другої експедиції Крістовам Жакіш заснував ще одну факторію, але вже на острові Ітамарака. Крім цих двох, існують відомості про заснування ще третьої факторії португальцем Перу Капіко на території мису Перкааурі в околицях сучасного бразильського міста Ресіфі. Невдовзі король наказав йому повернутися назад до Португалії.

Іншими словами, Дуарті Коелью було пожалуване королем феодальне спадкове володіння в Пернамбуку – місцевості, де вже була португальська присутність. Можна припустити, що Дуарті Коелью після прибуття в Пернамбуку, спочатку оселився в факторії Ігарасу, після чого прийняв рішення заснувати містечко Ігарасу поряд із факторією. Про цей факт свідчить давній португальський історик Вісенті ду Сальвадор, який зазначав у своєму історичному рукописі, що Дуарті Коелью прожив декілька років у факторії Ігарасу разом із дружиною. У них там народилися діти: Дуарті де Альбукеркі Коелью, Жоржі де Альбукеркі, донька Ігнес де Альбукеркі. Ще одна дитина померла [19].

Більшість дослідників погоджуються з індіанським походженням назви місцевості околиць мису Святого Августина. Зокрема, бразильський історик Ж.Ф.А. Праду вказує, що слово «пернамбуку» формується двома індіанськими словами: «пера» і «намбуку», що в перекладі позначає – «каміння з отвором» [18, с. 64].

Відносно часу прибуття Дуарті Коелью з колоністами в Пернамбуку, точна дата цієї експедиції залишається невідомою. Існують два листа Дуарті Коелью, адресовані королю Жоао III у 1546 і 1549 рр., які свідчать, що донатарій вже перебував на території Пернамбуку до моменту отримання жалуваної грамоти на володіння капітанством [17, с. 70–82]. У листі від 1546 р. Коелью називає своє капітанство «Новою Лузитанією». Аналіз обох листів засвідчує, що після прибуття в Пернамбуку капітана-донатарія, він ініціював заснування у капітанстві двох містечок на відстані 5 ліг один від одного (Ігарасу і Олінда), цукрові заводи (енженьо), будівництво військових арсеналів і верфі для виготовлення кораблів. Він, також, розпорядився започаткувати освоєння цілини, вкритої густими тропічними лісами. Всі ці кроки португальські колоністи здійснювали в умовах домінування на цій землі суворих індіанців племені каете. Зазначимо, що корона не вкладалася фінансово у всі ці заходи. Облаштування капітанства здійснювалося повністю за фінансовий рахунок капітана-донатарія.

Цікаво відмітити, що коли індіанці побачили великі каравели під командуванням Дуарті Коелью, що наближалися у напрямку Пернамбуку, вони вигукнули: «Ігуара асу!», що в перекладі з мови індіанців того часу означає – «великий корабель» [17, с. 83]. Тому місцевість, де мешкали вказані індіанці, донатарій став називати «Ігарасою». Таку ж назву отримало і містечко, яке було там згодом засноване. Незадовго до заснування цього містечка Коелью розгромив французів і індіанців петігуарес на березі річки Журуза (згодом отримала назву – «Санта-Круз»), які були союзниками французів. Дата перемоги над нами – 27 вересня, коли католицька церква відмічає пам'ять святих великомучеників Косме і Даміана. На честь цих святих донатарій розпорядився побудувати церкву в містечку Ігарасу. Ця подія, як свідчить жалувана грамота дарування, сталася у 1530 р. Після цієї перемоги Дуарті повернувся до Португалії просити дозволу короля організувати нову велику експедицію з метою остаточно закріпитися в Пернамбуку. Орієнтовно це могло відбутися у 1531 або 1532 р.

Керуючись датами появи жалуваної грамоти дарування і форальної грамоти (10 березня і 24 вересня 1534 р. відповідно), можна припустити, що вони були доставлені Дуарті Коелью в Пернамбуку у наступному році, оскільки, як свідчить форальна грамота камари містечка Олінди від 12 березня 1537 р., донатарій прийняв у володіння капітанство Пернамбуку 9 березня 1535 р. [17, с. 84].

Коли капітан-донатарій заснував містечку Ігарасу, він налагодив дружні стосунки з індіанцями племені табайарес, які погодилися долучитися до португальського гарнізону містечка. Щодо обставин, пов'язаних із заснуванням містечка Олінда, донатарій, перебуваючи на березі океану, був дуже зачарований красою цього краю. Існує свідчення, що він вигукнув: «Чарівне місце для заснування містечка!» (*порт.* – «O linda situação para se fundar uma villa!») [17, с. 95]. Саме від цього виразу і закріпилася назва цього містечка. Головою містечка Ігарасу капітан-донатарій призначив свого старого друга по плаванню в Індію Афонсу Гонсалвеша, який пізніше загинув разом з багатьма колоністами внаслідок атаки на містечко індіанців каете.

В цьому контексті слід відмітити, що містечка Ігарасу і Олінда постійно потерпали від атак ворожого індіанського племені каете. У відповідь союзні португальцям індіанці племені табайарес атакувалиініданців каете. Це полегшувало португальцям завдання щодо укріплення фортифікацій містечок. Вождь племені табайарес, якого звали Табіра, мав військовий талант, завдяки якому вдавалося приборкувати індіанців каете. Спільними зусиллями португальці з індіанцями табайарес відігнали ворогів у внутрішні дикі райони – «сертани». Це сприяло розширенню території для подальшої її колонізації.

У 1548 р., як свідчить історик Б.Г. Гама, населення містечка Ігарасу складало 99 колоністів, 30 африканських рабів, певна кількість союзних індіанців. Це в умовах, коли в ближніх сертанах перебувало близько 12 тисяч індіанців каете [17, с. 95]. Ворожі індіанці вирішили у 1548 р. взяти в осаду містечко Ігарасу. Колоністи в таких умовах, безумовно, не могли займатися господарством, постійно тримаючи оборону містечка. Вирощувати плантації місцевої рослини маніоки, також, не були здатні. Тому португальці відправляли у напрямку острова Ітамарака як сусіднього спадкового капітанства капітана-донатарія Перу Лопеша де Соузи свої човни по річці для доставки в Ігарасу продовольства і амуніції. Таким своєрідним було їхне осадне положення. Але річка була настільки вузькою, що ворожі індіанці могли її легко перекрити стовбурами дерев, що гальмувало постачання необхідної провізії в містечко Ігарасу. Осада тривала 30 днів, і коли індіанці каете зрозуміли марність своїх зусиль, прийняти рішення відступити. На відміну від Ігарасу, містечко Олінда перебувало в кращих стартових умовах для господарювання колоністів завдяки своїй близькості до океану.

Відмітимо, що поряд з приватною, фактично необмеженою, владою капітана-донатарія в капітанстві, функціонував королівський апарат чиновників – адміністраторів і фіскалів. Всі королівські чиновники в капітанстві були

в підпорядкуванні капітана-донатарія, але при цьому звітували королю. Серед чиновників, що прибули у капітанство для формування адміністративно-фіскального апарату, слід назвати королівського алмошаріфа (королівського скарбника) алмошаріфаду (королівського фіскального округу) Пернамбуку Вашку Фернандеша, якого призначив на цю посаду король Жоао III своїм наказом від 3 жовтня 1534 р. На жаль, в цілому, щодо компаньонів донатарія, які супроводжували його в експедиції до капітанства, даних дуже мало. Втрачено документ, який би висвітлив нам перелік чиновників, що керували капітанством у часи Дуарті Коелью.

Відомий факт, що правою рукою і компаньйоном капітана-донатарія в капітанстві був брат його дружини Жероніму де Альбукеркі. Жероніму багато прикладав зусиль у справі заселення і освоєння Пернамбуку. Як свідчить дослідник Ж.Ф. де А. Праду,, компаньон донатарія заохочував португальців вступати у брачні союзи з індіанками, наслідком чого почали з'являтися діти змішаної крові – мамелюки. Без цього португальці не були здатні активізувати колонізацію земель і забезпечувати розвиток господарства. Жероніму мав дітей мамелюків від доньки індіанського вождя. Його приклад наслідували і інші представники португальської знаті в Пернамбуку [18, с. 172].

Відносно проблем, пов'язаних із колонізацією, цікавими для нашого аналізу є дані, наведені у листах Дуарті Коелью королю Жоао III, вміщені у джерелах [16, с. 309–321; 17, с. 70–82]. Його листи засвідчують: наслідки інтенсивної вирубки лісів дерева пау-бразіл за ініціативи французьких контрабандистів, які доручали це робити союзним їм індіанцям; незаконну контрабанду пау-бразіл португальськими комерсантами, які заради швидкого власного збагачення ставили у ризиковане становище майбутнє капітанства; систему оподаткування, в умовах інсталяції якої у колонії надмірні податки могли перешкодити господарській ініціативі колоністів (Дуарті Коелью намагався тримати систему оподаткування в законних рамках, встановлених королівським форалом); безлад, що вчиняли розжалувані чини та різні кримінальні елементи; фінансові збитки та неврахування фіскальною політикою королівського казначейства скудності майна королівських васалів у капітанстві; протистояння португальських колоністів з індіанцями; необхідність захисту і оборони цукрових енженьо в капітастві, для чого існувала гостра потреба у постачанні зброї, пороху та іншої військової амуніції у капітанство, про що донатарій ходатайствував перед королем. При цьому капітан-донатарій прохав у короля будь-якої допомоги припинити цей безлад.

Португальська корона взяла за практику висилання із метрополії кримінальних злочинців у незаселені заморські колонії з метою скорочення і економії витрат на утримання в'язниць, що, безумовно, спричиняло дестабілізацію життя колоністів і, навіть, загрожувало існуванню самих капітанств. Король заохочував донатаріїв різноманітними привілеями за умови, якщо вони будуть сприяти відправці із метрополії засуджених або соціально небезпечних представників суспільства в їхні спадкові колоніальні володіння. Звертаючи свою увагу на цю проблему, Дуарті Коелью виражав занепокоєння фактами виникнення невдоволення і підозри серед індіанців по відношенню до португальських колоністів. Завдяки аналізу листів ми приходимо до висновку, що донатарію вдавалося приборкувати кримінал в капітанстві, жорстко переслідувати правопорушників, багато з яких тікали за межі капітанства у сусідні володіння інших капітанів-донатарій або в іспанські колонії, щоб уникнути португальського правосуддя. При цьому Дуарті Коелью примушував колоністів, у тому числі і розжалуваних, важко і наполегливо працювати. Завдяки суворості, жорсткості і наполегливості донатарія Нової Лузитанії вдалося утримати ситуацію в колонії під жорстким контролем, тим більше, це і забезпечило з самого початку сталий розвиток капітанства у порівнянні з іншими володіннями донатаріїв в Бразилії.

Висновки дослідження. Таким чином, нами у статті з'ясовано, що португальська стратегія колонізації Бразилії у 30-40 рр. XVI ст. передбачала інсталяцію на її прибережній смузі системи приватно-спадкових капітанств як автономних феодальних сеньйорій, які були пожалувані королем Португалії дворянам. В королівських жалуваних грамотах вказані дворяни називалися капатанами-донатаріями. Одним із найуспішніших у справі колонізації Бразилії був донатарій Дуарті Коелью Перейра, якому вдалося в північно-східній Бразилії створити власне капітанство Нова-Лузитанія. Цей автономний домініон досяг найбільшого розквіту у порівнянні з іншими приватно-спадковими капітанствами. Головним сектором господарства, що приносив найбільший прибуток його донатарію і португальській короні було культивування цукрової тростини та її переробка на заводах – енженьо.

Список літератури:

1. Антонов Ю.Н. Бразилия: армия и политика / Ю.Н. Антонов. – М.: Наука, 1973. – 256 с.
2. Глинкин А.Н. Новейшая история Бразилии (1939–1959) / А.Н. Глинкин. – М.: Издательство ИМО, 1961. – 403 с.
3. Давыдов В.М., Бобровников А.В. Роль восходящих гигантов в мировой экономике и политике (шансы Бразилии и Мексики в глобальном измерении) / В.М. Давыдов, А.В. Бобровников. – М.: ИЛА РАН, 2009. – 234 с.
4. Калмыков Н.П. Диктатура Варгаса и бразильский рабочий класс / Н.П. Калмыков. – М.: Наука, 1981. – 230 с.
5. Караваев А.П. Бразилия: прошлое и настоящее периферийного капитализма / А.П. Караваев. – М.: Прогресс, 1989. – 277 с.
6. Коваль Б.И. Бразилия вчера и сегодня / Б.И. Коваль. – М.: Наука, 1975. – 176 с.
7. Комиссаров Ю.Н. Русские источники по историографии Бразилии первой трети XIX в. / Ю.Н. Комиссаров. – Л.: Наука, 1977. – 168 с.
8. Мартынов Б.Ф. Бразилия – гигант в глобализирующемся мире / Б.Ф. Мартынов. – М.: Наука, 2008. – 320 с.
9. Мартынов Б.Ф. Золотой канцлер. Барон де Рио-Бранко – великий дипломат Латинской Америки / Б.Ф. Мартынов. – М.: ИЛА РАН, 2004. – 160 с.

10. Окунева Л.С. Бразилия: особенности демократического проекта. Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта / Л.С. Окунева. – М.: МГИМО, 2008. – 823 с.
11. Очерки истории Бразилии / За ред. В.И. Ермолаева. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1962. – 571 с.
12. Слёзкин Л.Ю. Земля Святого Креста. Открытие и завоевание Бразилии / Л.Ю. Слёзкин. – Л.: Наука, 1970. – 160 с.
13. Alguns documentos do archive nacional da Torre do Tombo acerca das navegasxes e conquistas portuguezas. – Lisboa: Imprensa Nacional, 1892. – 555 p.
14. Deus G.M. Memorias para historia da capitania de Sro Vicente, hoje chamada Sro Paulo / G.M. Deus. – Lisboa: Typografia da Academia, 1797. – 244 p.
15. Documentos historicos: Em 112 vol. – Rio de Janeiro: Augusto Porto & Co., 1929. – Vol. 13. – 500 p.
16. Historia da colonização portuguesa do Brasil: Em 3 vol. / P. Azevedo, A. Baião, C.M. Dias, J de Freitas, P. Merêa. – Porto: Litografia Nacional, 1924. – Vol. 3: A idade media brasileira. – 396 p.
17. Gama J.B.F. Memorias historicas da provincia de Pernambuco: Em 4 T. – Pernambuco: Na typographia de M.F. de Faria, 1844. – T. 1. – 302 p.
18. Prado J.F. A Pernambuco e as capitanias do Norte do Brasil (1530–1630): Em 3 T. – São Paulo, Rio de Janeiro, Recife, Porto Alegre: Companhia Editora Nacional, 1939. – T. 1. – 370 p.
19. Salvador F.V. Historia do Brasil. – Rio de Janeiro: Tyrographia de G. Leuzinger & Filhos, 1889. – 271 p.

Кряжев П.В.
Нежинский государственный университет имени Николая Гоголя

ЧАСТНО-НАСЛЕДСТВЕННОЕ КАПИТАНСТВО НОВАЯ ЛУЗИТАНИЯ КАК ФОРПОСТ ПОРТУГАЛЬСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ БРАЗИЛИИ

Аннотация
В статье расмотрены характерные особенности политики португальской короны относительно колонизации Бразилии на протяжении первой половины XVI в. В этом контексте раскрыты особенности начальной фазы колонизации северо-восточной Бразилии португальцами и создание частно-наследственного капитанства Новая Лузитания в 30-х гг. XVI в. Выяснено, что это капитанство приобрело значение северо-восточного форпоста колониальной экспансии португальцев на территории Бразилии, начиная з 1532 г. Раскрыта миссия португальского капитана-донатария Дуарти Коэлью Перейры как собственника его феодальной сеньории – капитанства Новая Лузитания или Пернамбуку. Освещены особенности развития хозяйства Новой Лузитании.
Ключевые слова: Бразилия, колонизация, частно-наследственное капитанство, капитан-донатарий, майорат, сесмария.

Kryazhev P.V.
Nizhyn State University named after Nikolai Gogol

THE PRIVATE, HEREDITARY CAPTAINCY NEW LUSITANIA AS THE OUTPOST OF PORTUGUESE COLONIZATION OF NORTHEASTEN BRAZIL

Summary
In the article we examined the characteristic particularities of portuguese crown politics relatively the colonization of Brazil during the first half of XVI century. We discovered the particularities of initial phase of colonization of northeastern Brazil by the portugueses and the creation of private, hereditary captaincy New Lusitania in the thirtieths years of XVI century. We found out that captaincy acquired meaning of the northeastern outpost of portuguese colonial expansion on the territory of Brazil since the beginning of 1532. The mission of the portuguese captain-donatario Duarte Coelho Pereira as owner his feudal seigniory (captaincy New Lusitania or Pernambuco) is discovered. The particularities of economical development of New Lusitania are lighted.
Keywords: Brazil, colonization, private, hereditary captaincy, captain-donatario, majorat, sesmaria.

УДК 94(477)«1941/1953»:378

ГЕОГРАФІЯ ДЕПОРТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ ДО ТРЕТЬОГО РЕЙХУ

Лук'яненко О.В.
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Стаття ілюструє процес вербовки на відправлення до Третього Рейху студентів педагогічного закладу Полтави у часи німецько-радянської війни 1941-1945 року. Застосування методу контент-аналізу дозволило проілюструвати залучення студентів вишу свого місця в окупаційній економіці та у визначити ряд їхніх проблем у пост-окупаційний час; виявити різні регіони депортації молоді. Розвідка написана у межах науково-дослідної роботи кафедри культурології ПНПУ імені В. Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII–XX століть».
Ключові слова: повсякдення, студенти, німецько-радянська війна, вища педагогічна школа, колабораціонізм, остарбайтери.

Постановка проблеми. У роки німецько-радянської війни народилася одна з найбільших проблем XX століття – проблема осіб, переміщених з рідних територій для вирішення економічних питань тоталітарних держав. Українське населення поповнило лави остарбайтерів – працівників зі Сходу, як мали компенсувати відтік робочої сили Німеччини до лав Вермахту. Їхня доля у полоні, а також по поверненню з Третього Рейху довгий час була частиною ідеологічної гри. З розвалом Радянського Союзу це питання поступово набуло іншого звучання. В голові досліджень стали питання психології та повсякдення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує значний масив літератури, присвяченої темі життя остарбайтерів. Науковці вивчають як загальні тенденції вербовки та життя примусових робітників (П. Полян «Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе» (Москва, 1996), так і специфічні риси буденння окремих соціальних груп (Сидоренко О.В. «Остарбайтери» з Полтавщини в австрійській землі Форарльберт в 1942–1945 рр. (Полтава, 2007).

Метою даного дослідження є аналіз долі полтавських студентів-остарбайтерів після евакуації педагогічного інституту міста до Тюмені.

Хронологічні межі статті охоплюють період серпня з 1941 (часу окупації Полтавщини) до 1953 року – часу, коли кількість автобіографічних згадок про трудове минуле в Німеччині у часи війни досягла нуля. **Географічні межі** публікації первинно пов'язані з Полтавщиною та обласним центром як «джерелом» набору робочої сили для Третього Рейху. Вторинно – з європейськими країнами, куди відправлялися завербовані студенти (в основному Австрія, Німеччина та Польща). У межах наших пошуків ми вдаємося до взаємодоповнюючих методів макро- та мікроісторичних студій. **Джерельну базу** становлять 1028 підшивок під загальною назвою «особова справа студента» Полтавського педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, які навчалися у закладі з 1943 по 1953 роки.

Виклад основного матеріалу. Звернемося до узагальнення інформації про те, скільки часу вихованці Полтавського педінституту провели у Німеччині і яким чином вони сприймали сам час примусових робіт. Ми не знаємо деталей життя 19% депортованих студентів, бо вони не залишили інформації про цей період. Найменший відрізок свого життя у депортації провела Марія Бражник. Дівчину етапували з Диканьки 10 травня 1943 р. А вже 15 числа вона втекла з робіт у польському Любліні (далася в знаки висока мотивація: «я стала на однім: залишитись на своїй рідній землі. ... повернулася в своє село, де вільно себе почувати в той час було теж неможливо [8]»). Інший малий термін – три місяці примусових робіт – відбула згадувана нами студентка природничого факультету Єфросинія Деркач, яка з невідомих нам причин була вигнана уже «під завісу війни» і перебувала там до звільнення навесні 1945 р. [4]. Ще 5 молодих людей були у неволі більше одного року: 1 рік 6 місяців [19]; троє – 1 рік 9 місяців [33], а студентка Ганна Бублій працювала 1 рік 10 місяців [18].

Майже 72% тих, про кого це відомо (40 осіб), були у статусі «східних робітників» від двох до трьох років. Інші 14% (8 студентів) прожили за межами України більше 3 років. Для 15 із них точні дати були не суттєві. І тому в наших обрахунках можлива похибка. Проте, суб'єктивне відчуття говорило депортованій молоді, що період «німецького рабства» був чітко вимірюваним цими періодом. Наприклад, для Варвари Терещенко – «2 роки в полі» [9], для Зінаїди Борисенко – «три роки на роботі» [13]. Тут одразу зауважимо різницю в оцінці події: полон і робота – примусове животіння та звична дійсність.

Для багатьох життя остарбайтера вимірювалося великими хронологічними відрізками: періодами у два (5 осіб, як Параска Радченко, «загнана з Хоролу у 1943–1945 рр.» [23]) чи три роки (2 особи, як Романко Ганна, «забрана у 1942 з Погребів Глобинського району в Німеччину до 1945» [42]). Унікальним є приклад Ольги Бендровської. Студентка мовно-літературного факультету з дивною байдужістю поставилася до факту забирання на роботу до Польщі, проте вказала час звільнення у 1945 р. [41]. З іншого боку, вона була непоодинокою у такому тлумаченні цієї події свого життя. Вербовка була психологічно дискомфортним фактом, який вочевидь намагалися забути. Проте повернення додому прирівнювалося до свята і мало б бути зафіксоване у пам'яті чітко і надовго. Підтвердженням нашої думки є історія Уляни Заліської. Вихованка учительського інституту вказала лише рік потрапляння до полону (1942).

Та далі відзначила: «визволила від іга фашизму восьмого квітня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року Червона армія» [10]. Зауважимо, що всю дату абітурієнтка у в автобіографії написала прописом як знакову. Всі інші дати та показники у її документах включно із датою народження, закінченням школи тощо були записані цифрами.

Інколи виміри включали лише місяць та рік (Олена Фоміч обмежила час відправки зі Старих Санжар 1942 роком та зафіксувала у пам'яті «квітень 1945» як момент звільнення з німецької фабрики [31]). В інших автобігорафіях ми маємо чітке відчуття плину часу, що вимірювалося днями, місяцями та роками, проведеними молодими людьми у трудових поневіряннях. Наприклад, студентка філфаку Галина Бублій з того ж населеного пункту уже чітко визначала: «вигнана до Німеччини 9 червня 1943», «звільнена з фабрики 24 квітня 1945 р.» [18].

Шестеро осіб (близько 11% від загального числа тих, котрі знали час неволі), провели там 2 роки 5 місяців [15]. Загалом кількість осіб у щомісячному розрізі майже однакова: по три особи провели у депортації 2 роки та 1 [40], 2 [14] й 3 місяці [35]. По 2 студенти жили поза Україною 2 роки та 4 [24], 6 [36], 9 [42] та 11 місяців [44]. По одній людині поневірялися 2 роки та 7 [11], 8 [30] та 10 місяців [37]. Певної нечіткості обрахункам додає той факт, що одні студенти зараховували до часу у полоні перебування у фільтраційних таборах (Ніна Яценко Ніна кінцем роботи у Німеччині вважала проходження перевірки 26 липня 1945 р. [39]). Інші рахували за перебування у полоні всі дні, допоки не ступали на землю рідного села (Віра Фесенко з природничого факультету закінчила облік каторги «20 липня 1945, коли нарешті повернулася» до с. Чернечий яр на Диканщині [38]). Найдовше з-поміж усіх студентів Полтавського педагогічного інституту в Рейхові провела згадувана нами Катерина Лобода – дівчина, очевидно, спочатку добровольцем, а згодом уже примусовим робітником прожила на чужині майже 3 роки і 5 місяців (з 19 жовтня 1941 р. по 11 березня 1945 р.) [5].

З'ясуємо просторові характеристики повсякдення депортованих студентів в екстремальних мовах війни. Дослідження у галузі свідчать, що трудові резерви зі Сходу відправляли до 17 країн Європи: Німеччини, а також до Австрії, Албанії, Бельгії, Болгарії, Голландії, Греції, Данії, Італії, Норвегії, Польщі, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Франції, Чехословаччини та Югославії, проводячи таким чином ротацію кваліфікованих кадрів у Третьому Рейхові [46, арк.84]. Автобіографічні записи полтавських студентів у 97% дають можливість визначити місце депортації. Лише 2 документи фіксують сам факт без просторових прив'язок. Студентка мовно-літературного факультету Марія Коваленко лаконічно констатувала: «була угнана, про що мою довідку» [25], а Олександр Майоров зауважив: «відпарвлений у фашистську неволю» [22]. З долею вірогідності можемо припустити, що вони потрапила до Німеччини, як і більшість. В іншому випадку відмінність мала б бути зафіксована у спогадах.

Близько 81% майбутніх учителів з Полтавщини опинилися у нацистській Німеччині (56 осіб). Зазвичай молодь просто зазначала місце перебування доволі узагальнено, як це зробила Ганна Кібальник: «із села Жуки вивезли до Німеччини» [21]. Лише 13 студентів вказали точні локації. Зауважимо, що в окремих випадках молодь писала назви міст, як вона їх чула. Цей факт додатково говорить про рівень освіти майбутніх учителів, які вже вивчали німецьку у виші перед війною і погано орієнтувалися у написанні слів навіть проживши тривалі терміни в німецькомовному середовищі. Для розв'язання таких суперечностей ми подаємо загальноприйняті в Україні назви цих населених пунктів, в дужках зазначаючи те, як вони звучали німецькою та у лапках те, як їх чули депортовані полтавці, якщо була наявна відмінність.

Отже, маємо таку наступні дані. На півдні країни опинилися четверо осіб (по двоє у землі Баден-Вюртемберг (м. Бухен (Buchen (Odenwald) (згодом – с. Шонвальд (Schönwald im Schwarzwald) [12] та м. Людвігсбург (Ludwigsburg) [26] та у Баварії (м. Ротенбург-об-дер-Таубер («Ротенбур» – Rothenburg ob der Tauber) [11] і м. Мюнхен (München) [27]. П'ятеро працювали у центрі: у землі Тюрингія (м. Песнек («Поснек» – Pößneck) [28], у землі Гессен (м. Вецлар («Венслар» – Wetzlar) [16], у земіл Саксонія-Ангальт (комуна Варенберг – Wahrenberg) [30] та двоє у Франкфурті-на-Майні (Frankfurt am Main [15; 24]). Троє студентів були депортовані на схід країни: один до м. Радеберг (Radeberg) у землі Саксонія [36] та до землі Бранденбург (м. Зенфтенберг («Зенфегенберг» – Senftenberg) [14]. Ще двоє відбували трудову повинність перед Рейхом на північному заході імперії у землі Нижня (м. Гільдесгайм (Hildesheim) [32], та комуна Ельбе («Ельба» – Elbe) [34].

Другою за кількістю засланих у неї вихованців пединституту була Польща – туди етапували 7 осіб (10% депортованих). Двоє позначили виключно країну [43]. Одна студентка була відправлена туди з Німеччини на тимчасові сільськогосподарські роботи (м. Райхенбах (сучасний польський Dzierżoniów (німецький Reichenbach im Eulengebirge) [12]. Інші 5 дали відомості про роботу у конкретних населених пунктах. Серед них перебували на півдні у Сілезькому воєводстві (м. Битом («Бойтен» – Bytom (німецьке Beuthen Oberschlesien) [7] та м. Катовіце (Katowice) [3]. Двоє жили на південному заході у Нижньосілезькому воєводстві у м. Вроцлав [7] (Wrocław, яке вони називали на німецький манер «Бреслау» – (Breslau) [20]. Й одна особа була відправлена на схід до м. Люблін (Lublin) [8].

На третьому місці за кількістю працюючих там студентів Полтавського пединституту була Австрія (7%). Із 5 студентів троє визначили лише країну [2], а двоє назвали конкретне місце. В одному випадку це була столиця м. Відень [6]. В іншому – поселення Würnitz («Вірніц» – сучасна ярмаркова комуна Harmannsdorf) округу Бецирк Корнойбург («Корнецбург» – Bezirk Korneuburg) [17]. В інших випадках вид занять опосередковано говорив про розселення у сільській місцевості країни [33].

З усього числа остарбайтерів одна особа опинилася у чеському місті Ліберец (Liberec, який Олександра Куцовол називла на німецький манер «Райхеберг» – Reichenberg [1]). Одна з депортованих студенток мандрувала до с. Раудніці (чеське Roudnice nad Labem (колишнє німецьке Raudnitz an der Elbe) на тимчасові польові роботи [12].

Список літератури:

1. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Ф. Особові справи студентів стаціонару. Опис. Випуск 1946 р. Педагогічний чотирьохрічній інститут. Мовно-літературний відділ. Укр віділ. стаціонар № 254-286. Справа. Куцовол Олександра Корнилівна. Арк. 2-2 зв.
2. Там само. Опис. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 363-397. Справа. Бірковська Марія Павлівна. Арк. 2.
3. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ. Стаціонар № 506-536. Справа. Миленька Ніна Володимирівна. Арк. 12.
4. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Природничий факультет. Стаціонар № 649-699. Справа. Деркач Єфросинія Йосипівна. Арк. 1.
5. Там само. Справа. Лобода Катерина Василівна. Арк. 2.
6. Там само. Справа. Путря Галина Костянтинівна. Арк. 2.
7. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Фізико-математичний факультет. Стаціонар № 602-624. Справа. Стеценко Грицько Данилович. Арк. 8.
8. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ. Стаціонар № 557-575. Справа. Бражник Марія Федорівна. Арк. 3.
9. Там само. Справа. Терещенко Варвара Юхимівна. Арк. 3 (5).
10. Там само. Опис. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 537-556. Справа. Заліська Уляна Дмитрівна. Арк. 3.
11. Там само. Справа. Корсун Тетяна Єгорівна. Арк. 2.
12. Там само. Справа. Лучко Гання Тимофіївна. Арк. 2.
13. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 7. Справа. Борисенко Зінаїда Пилипівна. Арк. 4.
14. Там само. Справа. Балкова Ніна Карпівна. Арк. 11.
15. Там само. Справа. Клименко Оксана Панасівна. Арк. 9.
16. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Природничий факультет. Стаціонар № 2. Справа. Залімська Марія Антонівна. Арк. 2.
17. Там само. Орлова Анастасія Василівна. Арк. 2.
18. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Стаціонар. Рос. відділ. Справа. Бублій Галина Василівна. Арк. 2.
19. Там само. Справа. Глаголєва Людмила Олексіївна. Арк. 3.
20. Там само. Справа. Кабачна Марфа Михайлівна. Арк. 11.
21. Там само. Справа. Кибальник Ганна Паньківна. Арк. 2.
22. Там само. Справа. Майоров Олександр Єлісейович. Арк. 2.
23. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар № 9. Справа. Радченко Параска Павлівна. Арк. 2.
24. Там само. Справа. Мороз Лідія Климівна. Арк. 5.
25. Там само. Справа. Коваленко Марія Миколаївна. Арк. 9.
26. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Стаціонар. Мовно-літературний факультет. ІІ курс. Укр. відділ. Група В. Справа. Перекупка Марія Федосіївна. Арк. 3.
27. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Природничо-географічний факультет. Стаціонар № 3. Справа. Бейдик Софія Василівна. Арк. 3.
28. Там само. Справа. Веприцька Ольга Петрівна. Арк. 2.
29. Там само. Справа. Климено Віра Костянтинівна. Арк. 2.
30. Там само. Справа. Писаренко Марія Семенівна. Арк. 5.
31. Там само. Справа. Фоміч Олена Олексіївна. Арк. 2.
32. Там само. Опис. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Стаціонар. Фізико-математичний факультет. ІІ курс. Учительський інститут 1947-48 н.р. Справа. Бровко Лілія Павлівна. Арк. 2.
33. Там само. Справа. Колодяжний Григорій Іванович. Арк. 2.
34. Там само. Справа. Капуста Валентина Іванівна. Арк. 3.
35. Там само. Справа. Тищенко Ганна Григорівна. Арк. 10.
36. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар. Справа. Гелевер Марія Семенівна. Арк. 2.
37. Там само. Справа. Назаренко Олександра Іванівна. Арк. 2.
38. Там само. Справа. Фесенко Віра Федосіївна. Арк. 2.
39. Там само. Справа. Яценко Ніна Тимівна. Арк. 2.
40. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Фізико-математичний факультет. Математичний відділ. Стаціонар. Справа. Зінченко Марія Михайлівна. Арк. 3.
41. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ. стаціонар. Справа. Бендровська Ольга Миколаївна. Арк. 3.
42. Там само. Справа. Романко Анна Михайлівна. Арк. 2.
43. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар. Справа. Шульна Ольга Сергіївна. Арк. 2.
44. Там само. Справа. Прикіпєлова Анастасія Степанівна. Арк. 1.
45. Там само. Опис. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Фізико-математичний відділ. Стаціонар. Справа. Верещака Марія Григорівна. Арк. 1.
46. Лахно В.І. Українські остарбайтери в Третьому Рейху та Радянському Союзі (1941–1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Полтава, 2012. 290 арк.

Лукьяненко А.В.
Полтавский национальный педагогический университет имени В.Г. Короленко

ГЕОГРАФИЯ ДЕПОРТАЦИИ СТУДЕНТОВ ПОЛТАВСКОГО ПЕДИНСТИТУТА НА ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ В ТРЕТИЙ РЕЙХ

Аннотация
Статья иллюстрирует процесс вербовки на отправку к Третьему Рейху студентов педагогического заведения Полтавы во времена немецко-советской войны 1941–1945 года. Применение метода контент-анализа позволило проиллюстрировать привлечения студентов вуза своего места в оккупационной экономике и в определить ряд их проблем в пост-оккупационный время; выявить различные регионы депортации молодежи. Разведка написана в рамках научно-исследовательской работы кафедры культурологии ПНПУ имени В.Г. Короленко «Региональные измерения повседневной культуры Украины XVIII–XX веков».
Ключевые слова: повседневность, студенты, немецко-советская война, высшая педагогическая школа, коллаборационизм, остарбайтеры.

Lukyanenko O.V.
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

GEOGRAPHY OF DEPORTATION OF STUDENTS OF POLTAVA PEDAGOGICAL INSTITUTE FOR THE FORCED WORKS IN THE THIRD REICH

Summary
The article illustrates the process of recruiting students of the Poltava pedagogical institution for the Third Reich in the days of the German-Soviet war of 1941–1945. The application of the content analysis method allowed to illustrate the attraction of students of the university to their place in the occupational economy and to identify a number of their problems in post-occupation time; identify the various regions of deportation of young people. The paper is written within the research work "Regional dimension of the everyday culture of Ukraine of XVIII–XX centuries" of the Department of Cultural Studies of PNPU.
Keywords: everyday life, students, German-Soviet war, higher pedagogical school, collaborationism, Ostarbeiters.

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 027.022:002.1-028.27

ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ФОНДІВ ДОКУМЕНТІВ ЯК НОВИЙ НАПРЯМ ІНФОРМАЦІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ КОРИСТУВАЧІВ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК

Колоскова Г.В.
Харківська державна академія культури

Проаналізовано особливості формування, зберігання, використання та розвитку електронних фондів і колекцій документів як нового напряму інформаційного обслуговування користувачів публічних бібліотек. Визначено роль і місце електронних фондів та колекцій документів в інформаційному просторі бібліотеки. Розгянуто перспективи подальшого створення, формування, використання, розвитку електронних фондів та колекцій публічними бібліотеками з метою задоволення інформаційних потреб реальних та віддалених користувачів.
Ключові слова: електронні фонди, електронні колекції, публічна бібліотека.

Постановка проблеми. Нині можна відзначити, що все більше сучасних користувачів, особливо молодшого віку, надають перевагу читанню електронних книг на персональних комп'ютерах, рідерах, смартфонах, планшетах. Саме тому вважаємо, що для більшості бібліотек, настав той час, коли крім традиційних фондів та форм роботи, спрямованих на задоволення інформаційних потреб читачів, необхідно починати створювати електронні фонди та колекції документів, а також застосовувати хмарні технології й сервіси у своїй діяльності. Створення, формування, використання електронних фондів і колекцій документів можна розглядати як новий та перспективний напрям роботи публічних бібліотек і важливе доповнення до традиційних інформаційних ресурсів підчас обслуговування реальних та віддалених користувачів, за умов переходу бібліотеки до моделі сучасного інформаційно-комунікаційного центру в традиційному та електронному середовищах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що формування, використання електронних фондів та колекцій документів у бібліотеках привертає увагу багатьох науковців. Теоретичні основи створення, використання, упорядкування фондів електронних документів вивчали українські та зарубіжні дослідники: А. Антопольський, О. Баркова, А. Земсков, Т. Майстрович, Ю. Нохрін, І. Павлуша, І. Резниченко, Ю. Столяров, С. Трифонов, Я. Шрайберг. Адаптуючись до нових викликів, бібліотеки стають одним із головних провідників до науково-значущої інформації в традиційній та електронній формах, незалежно від того, де вона знаходиться. На проблематику довготермінового зберігання авторитетних джерел, сприяння розвиткові міжкультурних комунікацій, вільного доступу до глобальних ресурсів, звертають увагу І. Антоненко, В. Горовий, І. Давидова, В. Ільганаєва, Л. Костенко, О. Онищенко, А. Соляник, Л. Філіпова, Т. Ярошенко, Т. Єременко, О. Лаврик, Т. Майстрович.

Важливими джерелами дослідження сучасних тенденцій та перспектив розвитку електронних форм бібліотек стали наукові напрацювання вітчизняних та зарубіжних учених: Г. Киричек, О. Кузьмінської, Б. Ленга, О. Луганського, І. Моргенштерна, Ч. Опенгейма, Г. Шемаєвої. Як зазначає М. Дворкіна, бібліотеки є важливим інститутом інформаційно-документаційного простору, до складу якого входить і електронний компонент. Він може складатися з електронних фондів та колекцій документів. І саме тому формування, використання, розвиток електронних колекцій документів у публічних бібліотеках можна розглядати як новий напрям інформаційного обслуговування реальних і віддалених користувачів.

Отже, **мета статті** – виявити основні етапи формування, використання та розвитку електронних фондів і колекцій документів як нового напряму інформаційного обслуговування користувачів публічних бібліотек. Визначити роль і місце електронних фондів та колекцій документів в інформаційному просторі бібліотеки. Проаналізувати сучасний стан та перспективи розвитку, запропонувати заходи щодо подальшого розвитку електронних фондів та коллекцій у публічних бібліотеках з метою задоволення інформаційних потреб реальних та віддалених користувачів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останнім часом під впливом інтенсивного розвитку цифрових технологій у публічних бібліотеках ближнього зарубіжжя активну позицію поряд із традиційними друкованими виданнями посідають видання електронні. Згідно з ДСТУ 7157:2010 «Видання електронні. Основні види та вихідні відомості», електронне видання – це електронний документ, що пройшов редакційно-видавниче опрацювання, має вихідні відомості та вихідні дані та призначений для розповсюджування в незмінному вигляді [2].

За словами Ю. Столярова, виникнення електронного документа істотно розширило можливості формування й використання бібліотечного фонду, якісно змінило технологію обслуговування користувачів, проте повністю зберегло сутність бібліотеки як документально-комунікаційної системи. Фонд електронних документів є не конку-

рентом звичайним книгам, а важливим доповненням до традиційного фонду документів [13].

Нині публічну бібліотеку можна розглядати як сучасний інформаційно-комунікаційний центр, інформаційний простір якого поділяється на дві частини. Перша – фонд традиційних документів, друга складається з електронного фонду та колекцій документів. Основні види електронних видань, які можуть входити до складу електронних фондів публічних бібліотек та бібліотек в мережі Інтернет, подані в таблиці 1.

Нині публічні бібліотеки не мають значних досягнень та високого рівня фінансування програм створення електронних бібліотек. Причиною того є неналежне фінансування, відсутність техніки, персоналу та інші фактори. І тому власні проекти бібліотек, спрямовані на створення електронних фондів та колекцій документів, можуть бути одним з варіантів отримання необхідного фінансування від держави або спонсорів.

Однак фінансування не єдина проблема. Перешкодою на шляху формування електронних фондів стає авторське право, зокрема відсутність у законодавстві чіткого визначення прав книгозбірень з приводу зберігання і надання можливості користуватися електронними версіями друкованих видань з науковою, освітянською і культурологічною метою в режимі онлайн. Закон про авторське право надає дозвіл сканування друкованих видань і репродукування з архівними цілями, проте можливість операцій обмежена. Тому нині бібліотекам необхідно отримувати від авторів ліцензію на зберігання, необмежений перегляд, завантаження і друкування матеріалів, що залежить від наявності коштів.

Досвід роботи книгозбірень зарубіжних країн свідчить: електронні книги вже стали важливою формою читання. Аналіз сайтів бібліотек ближнього зарубіжжя засвідчив, що наприклад, колективом фахівців Центральної міської бібліотеки м. Таллін, створена власна електронна бібліотека ELLU – це інформаційна система, призначена для зберігання та використання електронних видань. Е – бібліотека дозволяє користувачам читати книги з домашнього комп'ютера, планшета або смартфона. Е – бібліотека Over Drive Таллінської ЦБ пропонує користувачам читати чи слухати електронні книги російською, або англійською мовами. Е – книги видаються читачам на 21 день і далі автоматично повертаються до бібліотеки [10]. Також можна відзначити загальнодоступну Електронну бібліотеку Корпоративної мережі бібліотек м. Санкт-Петербург, доступ до якої надає своїм читачам Центральна Міська публічна бібліотека імені В.В. Маяковського [11]. Також, більшість російських публічних бібліотек надають користувачам безплатний доступ до великого контенту електронних видань видавництва «ЛітРес».

Саме тому спробуємо визначити основні етапи створення, формування, зберігання електронних фондів документів і колекцій публічних бібліотек, дослідити роль в обслуговуванні користувачів і інформаційному просторі бібліотеки за умов переходу бібліотеки до моделі інформаційно-комунікаційного центру в звичайному та електронному середовищах.

Фонд електронних копій документів можна розглядати як розподілену інформаційну систему, що забезпечує створення, зберігання, використання документів в електронному форматі і можливість мережевого доступу до них у державних публічних бібліотеках [13].

Електронні колекції та фонди бібліотеки формують за допомогою оцифрування документів, тому можна запропонувати такі моделі процесу організації оцифрування документів: аутсорсинг та самостійна робота бібліотеки з оцифрування документів.

Використання моделі аутсорсингу дозволить бібліотекам за необхідних витрат на оплату послуг сторонньої організації значно економити кошти, оскільки в цьому випадку немає необхідності купувати дороге обладнання й оплачувати навчання бібліотекарів. При самостійній роботі бібліотеки над оцифруванням документів – виникає потреба значних витрат на придбання обладнання та програмного забезпечення, навчання персоналу, але це надає бібліотекам наступні переваги: гарантовану легітимність електронних документів, оскільки сама бібліотека вирішує всі юридичні питання з правовласниками; повний контроль над матеріалами та їх обробленням; відсутність ризиків, пов'язаних із транспортуванням документів; швидку оцінку якості кінцевого продукту; відсутність будь-яких зобов'язань перед третьою стороною в разі виникнення суперечок [8].

З погляду створення, формування та використання електронних колекцій документів та організації доступу до них, а також нових форм інформаційного обслуговування користувачів заслуговує уваги досвід роботи колективу фахівців Архангельської Обласної Універсальної Наукової бібліотеки. Електронна бібліотека має такі

Таблиця 1

Основні види електронних видань [2]

№ з. п.	За ознаками	Види електронних видань
1.	За наявністю друкованого еквівалента	Електронний аналог (копія, версія) друкованого видання; самостійне електронне видання
2.	За природою основної інформації	Текстове (символьне); образотворче; звукове; програмний продукт; – мультимедійне
3.	За цільовим призначенням	Офіційне; суспільно-політичне; наукове; науково-популярне; популярне; виробничо-практичне; навчальне; літературно-художнє; релігійне; довідкове; видання для дозвілля; рекламне
4.	За технологією використовування	Локальне; мережне; комбінованого використовування
5.	За характером взаємодії з користувачем	Детерміноване; недетерміноване (інтерактивне)
6.	За періодичністю	Неперіодичне; періодичне; продовжуване
7.	За структурою	Однотомне, багатотомне; серійне

Таблиця 2

Структура фонду електронних документів Архангельської Обласної Універсальної Наукової бібліотеки ім. Н.А. Добролюбова [9]

№ з. п.	Назва електронної колекції	Зміст колекції електронних видань
1.	«Рідкісні книги про Архангельську губернію»	Електронні копії видань кінця XVIII - початку XX ст., рисв'ячені Архангельської губернії
2.	«Архангельська область»	Електронні копії видань, які відображають різні аспекти (географічний, соціально-економічний, суспільно-політичний та ін.), а також історії Архангельської області, охоплюють період с 1937 р і до нині.
3.	«Котлас: документи, матеріали, статистика»	Електронні копії документів, які зберігаються в Котлаському краєзнавчому музеї, а також документи з фонду Архангельської обласної наукової бібліотеки імені Н.А. Добролюбова.
4.	«Бібліографічні покажчики»	Краєзнавчі бібліографічні та біобібліографічні покажчики.
5.	«Сучасні літописці»	Краєзнавчі, біографічні та історичні дослідження поселень і територій Архангельської області сучасних авторів.
6.	«Північна бібліотека»	Колекція створена у 2006 році з метою збереження унікальних документів краєзнавчого фонду «Російська Північ». Її видання поширюють серед читачів інформацію з рукописних документів, рідкісних книг і карт, присвячених історії та культурі Архангельської Півночі, які створені, або вийшли друком у XVIII - початку XX століття невеликими тиражами і не мали перевидань. У серії входять різні за форматом видання: краєзнавчі бібліографічні покажчики та збірники - перевидання рідкісних документів краєзнавчого фонду.
7.	«Видання періоду Першої світової війни»	У колекції представлені видання, що вийшли друком у період Першої Світової війни (1914-1918) в Архангельську і губернії. За роки війни змінився економічний стан регіону, його соціальне та культурне життя. Архангельськ, почав війну тихим губернським містом, а перетворився в гігантський порт світового рівня. Розвиток залізничного, морського й річкового транспортного сполучення, виникнення нових видів промисловості в краї - усе це знайшло своє відображення в місцевій пресі.
8.	«Видання періоду Громадянської Війни та Інтервенції»	До колекції ввійшли документи різної тематики, видані в Архангельську та Архангельської губернії в період громадянської війни і інтервенції.
9.	«Архангельська книга періоду Другої світової війни»	Представлені видання, що вийшли друком у період Другої світової війни.
10.	«Арктика: історія освоєння»	Основа колекції - публікації, у яких подана інформація з Поморського мореплавання, освоєння й вивчення природи та ресурсів арктичних островів, Північного морського шляху та інше. Це щоденники полярних мандрівників, звіти експедицій XIX - початку XX ст.
11.	«Морські промисли російської Півночі»	Дослідження істориків, праці Арктичного інституту та журнали 30-их рр. XX ст. Основа колекції - це публікації, в яких подано описи рибальства і звіробійного промислів в акваторіях переважно Білого та Баренцового морів. Це книги і статті, які узагальнюють вітчизняний досвід науково-промислових досліджень кінця 1890-1900 р.р.
12.	«Історія ненецького народу в виданнях 18 – початку 20 ст.»	До колекції увійшли електронні копії книг, присвячені історії Ненецького народу, його побуту, промислам і віруванням, подорожні нотатки мандрівників.
13.	«Видання Архангельського Губернського статистичного комітету»	Представлені "Огляди Архангельської губернії кінця XIX - початку XX ст.", "Звіти про діяльність Архангельського губернського статистичного комітету" і "Пам'ятні книжки Архангельської губернії.
14.	«Андрій Миколайович Попов»	Андрій Миколайович Попов - видатний архангельський історик-краєзнавець, бібліограф і музеєзнавець, котрий зробив значний внесок у вивчення Російської Півночі, його книжкових і документальних багатств, знаходився біля витоків зародження і організації краєзнавчого руху, бібліотечної та музейної роботи в Архангельській області. У розділі представлені електронні копії найбільш цікавих видань, присвячені історії побуту, економіки і культури Архангельська і Архангельської області та бібліографічні.
15.	«Клімат Архангельської Губернії: спостереження та вивчення»	Подано електронні копії видань кінця XVIII - початку XX ст., присвячених клімату Архангельської губернії.
16.	Михайло Васильович Ломоносов	До колекції ввійшли копії документів кінця 19 - початку XX століття. Серед яких - біографії М. В. Ломоносова, опис батьківщини вченого, а також книги, присвячені ювілейним урочистостям і пам'ятним дням, що вийшли друком в Архангельську, Москві та Санкт-Петербурзі. До 300-річного ювілею Ломоносова в АОНБ імені Н.А. Добролюбова був створений сайт "Ломоносов - великий син Помор'я".
17.	«Михайло Костянтинович Сидоров: дослідник та меценат»	У розділі представлено електронні копії найбільш цікавих видань М.К. Сидорова, а також видання, що містить інформацію про нього.
18.	«Сибірцеви – родина архангельська»	Представлені праці членів родини Сибірцевих - талановитих і шанованих людей, учених-природознавців, істориків, богословів і педагогів, котрі залишили в другій половині 19 і початку XX століття помітний слід у науковому, суспільному й духовному житті Архангельська.
19.	Електронна колекція Антонієво-Сийського Монастиря	Колекція містить електронні копії рідкісних книг, присвячених історії Антонієво-Сийського монастиря, цінних монастирських книжкових зібрань і його головних пам'ятників, у яких наявна інформація про авторів представлених книг.

електронні колекції: «Электронная библиотека Русский Север», «Культурное наследие Архангельской области», «Электронная экологическая библиотека», «Ваш помощник Интернет», «Издания АОНБ имени Н.А. Добролюбова [9].

Електронна краєзнавча бібліотека «Русский Север» (ЕКБ) – це загальнодоступний інформаційний ресурс і комплексна інформаційна система збору та зберігання краєзнавчих документів у цифровому форматі. Вона містить: рідкісні документи: книги, періодичні видання, карти, праці сучасних авторів, бібліографічні видання, фото, аудіо, відеоматеріали.

Електронний фонд формується в результаті створення електронних копій друкованих документів із фондів АОНБ імені Н.А. Добролюбова і фондів інших бібліотек і організацій, придбання готових електронних копій та електронних документів, що відповідають профілю ЕКБ. Зі структурою фонду електронних документів Архангельської Обласної Універсальної Наукової бібліотеки можна ознайомитися, звернувшись до таблиці 2.

Власні електронні колекції зберігаються на сервері бібліотеки. Доступ користувачам надається в режимі онлайн.

Бібліотека надає доступ до колекцій електронних документів віддалених електронних бібліотечних систем, представлених в таблиці 3 [9].

Архангельська обласна наукова бібліотека імені Н.А. Добролюбова пропонує сучасну послугу – видачу електронних книг з колекції найбільшого інтернет-магазину «ЛітРес» на персональні пристрої користувачів (абонемент електронних книг). Процедура видачі електронних книг повністю відповідає законодавству про захист авторських прав та інтелектуальну власність. Електронні книги видаються терміном на три тижні. Термін видачі контролюється автоматично [9].

На мобільних пристроях читачам пропонується читати електронні книги на базі операційних систем Android та iOS з використанням спеціалізованого додатка «ЛітРес: бібліотека».

Висновки. Основними етапами створення електронних колекцій і фондів документів можна вважати такі: виявлення, дослідження інтересів та потреб користувачів бібліотеки відповідно до профілю діяльності; визначення критеріїв відбору документів до електронних фондів і колекцій; створення відповідного структурного підрозділу, який здійснюватиме оцифрування документів та формування електронних колекцій документів; наявність персоналу; оцифрування видань; формування фондів, заходи зі зберігання та використання електронних копій документів відповідно до чинних вимог законодавства; розроблення комплексу заходів з метою задоволення інформаційних потреб користувачів, прогнозування розвитку подальшої діяльності [8].

Аналіз бібліотечних сайтів ближнього зарубіжжя свідчить про те, що публічні бібліотеки тільки починають створювати власні електронні колекції та фонди. Власні краєзнавчі колекції електронних повнотекстових видань формують Обласні Універсальні Наукові бібліотеки та ЦБС публічних бібліотек для дорослих. Досвід роботи зарубіжних бібліотек доводить те, що нині електронний фонд документів це важлива частина інформаційного простору сучасної бібліотеки, саме тому вона може істотно доповнювати традиційні фонди бібліотек.

Отже, створення електронних колекцій документів – новий та перспективний напрям діяльності для більшості публічних бібліотек. Основними проблемами формування електронних фондів є: неналежне фінансування, відсутність техніки, персоналу, невизначеність у законодавстві прав книгозбірень щодо зберігання й надання можливості користуватися електронними версіями друкованих видань у наукових, освітянських і культурологічних цілях та інші фактори. Одним із варіантів вирішення означених проблем можуть бути власні проекти бібліотек зі створення електронних фондів та колекцій документів і відповідно до цього – отримання необхідного фінансування від держави або спонсорів. Другий – формування повнотекстових корпоративних електронних фондів і колекцій документів бібліотеками окремого регіону (області) й надання можливості онлайн-доступу реальним та віддаленим користувачам. Третій – навчання відповідних фахівців на курсах підвищення кваліфікації, або у вищих навчальних закладах.

Нині питання з формування електронних фондів публічних бібліотек є актуальним як для бібліотекознавців, так і для практиків бібліотечної справи. І саме тому в майбутньому, за належного фінансування, наявності технічного забезпечення та персоналу, можна вважати, що публічні бібліотеки матимуть можливість створювати власні колекції електронних видань, а також надавати доступ до віддалених електронних фондів, електронних бібліотечних систем та баз даних, і що це буде важливим доповненням до традиційного фонду документів. А видачу електронних видань і надання до них дистанційного доступу реальним та віддаленим користувачам можна буде вважати одним із головних елементів інформаційного обслуговування користувачів сучасної публічної бібліотеки.

Таблиця 3

Електронні бібліотечні системи, доступ до яких надається Архангельською Обласною Універсальною Науковою бібліотекою [9]

№ з. п.	Назва електронної бібліотечної системи	Зміст
1.	ЛітРес: Бібліотека	ЛітРес: бібліотека містить понад 60 тисяч найпопулярніших і читаних книжок.
2.	БібліоРосіка	Система, яка містить понад 19 тисяч видань з юриспруденції, психології, нанотехнологій, біоекології, педагогіки, архітектури, техніки та інших дисциплін: повнотекстових підручників, навчальних посібників, монографій і журналів в електронному вигляді.
3.	Наука Онлайн	Електронна колекція наукових журналів з предметів гуманітарного циклу, які видаються науково-дослідними інститутами Російської академії наук.

Список літератури:

1. Алешин Л.И. Облачные библиотеки // Научно-техническая информация. Сер. 1, Организация и методика информационной работы / Всероссийский институт научной и технической информации РАН. – 2012. – № 4. – С. 26–28 (ВИНИТИ).
2. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості : ДСТУ 7157:2010. – [Чинний від 1996-01-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2010. – 18 с. – (Національні стандарти України). – [Електронний ресурс].
3. Грибов В.Т., Левова Л.В. Информационные технологии для библиотек: время новых решений. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/ccf69df48f423f1244257c8b003d054d.
4. Земсков А.И., Шрайберг Я.Л. Электронная информация и электронные ресурсы. Публикации и документы, фонды и библиотеки. Москва: Фаир, 2007. – 528 с.
5. Книжная индустрия, № 8, 2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://aldebaran.ru/series/jurnal_knijnaya_industriya_2013/.
6. Ковязина Е.В. Библиотеки в облаках: практические аспекты. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gpntb.ru/ntb/ntb/2015/1/ntb_1_6_2015.pdf.
7. «Облачные» технологии в работе библиотек. Методические рекомендации для библиотечных специалистов. Псков 2016. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.calameo.com/books/00083198716f8fe019748.
8. Методические рекомендации по оцифровке библиотечных фондов областных государственных и муниципальных библиотек Свердловской области. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mkso.ru/data/File/dosug/rekomendacii%20po%20ocifrovke%20fondov%20bibliotek.pdf.
9. Сайт Архангельської Обласної Універсальної Наукової бібліотеки. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.aonb.ru/.
10. Сайт Центральної Міської бібліотеки м. Таллін. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://keskraamatukogu.ee/ru/%D0%B2%D1%8B%D0%B4%D0%B0%D1%87%D0%B0-%D0%B8%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B9/e-raamatukogu-ellu/.
11. Сайт Центральної Міської бібліотеки ім. В.В. Маяковського, м. Санкт-Петербург. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pl.spb.ru/.
12. Сайт бібліотеки ім. М.О. Нєкрасова, м. Москва. – [Електронний ресурс].
13. Столяров Ю.Н. Электронный библиотечный фонд / Ю.Н. Столяров. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rba.ru/content/activities/section/12/mag/mag05/3.php?papka=12&id_sec=11.
14. Столяров Ю.Н. Понятие «электронный фонд»: дискуссионные вопросы // Науч. и техн. б-ки. 2006. № 8. С. 80–89.
15. Электронные книги: скандинавская точка зрения. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://metod.library.karelia.ru/files/95.pdf.

Колоскова Г.В
Харьковская государственная академия культуры

ФОРМИРОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ КОЛЛЕКЦИЙ И ФОНДОВ ДОКУМЕНТОВ КАК НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ ПУБЛИЧНЫХ БИБЛИОТЕК

Аннотация
Проанализированы особенности формирования, хранения, использования, развития электронных фондов и коллекций документов как нового направления информационного обслуживания пользователей публичных библиотек. Определены роль и место электронных фондов и коллекций документов в информационном пространстве библиотеки. Рассмотрены перспективы дальнейшего формирования, хранения, развития электронных фондов и коллекций в публичных библиотеках с целью удовлетворения информационных потребностей реальных и удаленных пользователей.
Ключевые слова: электронные фонды, электронные коллекции, библиотека.

Koloskova G.V.
Kharkiv State Academy of Culture

FORMATION OF ELECTRONIC COLLECTIONS AND DOCUMENT FACILITIES AS A NEW DIRECTION OF INFORMATION SERVICE FOR USERS OF PUBLIC LIBRARIES

Summary
Features of formation, storage, use, development of electronic funds and collections of documents as a new direction of information service for users of public libraries are analyzed. The role and place of electronic funds and collections of documents in the information space of the library are determined. Prospects for the further formation, storage, development of electronic funds and collections in public libraries to meet the information needs of real and remote users are considered.
Keywords: electronic funds, electronic collections, cloud technologies, services, library.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

УДК 346.3:624(477)

ЗАСТОСУВАННЯ КОНТРАКТІВ FIDIC В УКРАЇНІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Коляда Т.А., Гвоздева Н.О.
Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. Бекетова

В статті охарактеризовано стан впровадження контрактів FIDIC в Україні. Виявлено проблеми, що впливають на впровадження контрактів і як наслідок, на розвиток будівельної галузі та на економіку держави в цілому. Досліджено класифікацію контрактів у залежності від обсягу зобов'язань. З'ясовано переваги та гарантії укладення єдиного контракту. Сформульовано пропозиції щодо перспектив застосування контрактів FIDIC в будівельній галузі України.

Ключові слова: контракти FIDIK, інженер-консультант, децентралізація Укравтодору, будівництво, реконструкція та ремонт автомобільних доріг.

Постановка проблеми. З метою ефективного інвестування інфрастуктурних проектів та створення конкурентного середовища в будівництві, існує потреба впровадження міжнародних стандартів. Фахівці наголошують, що саме імплементація контрактів FIDIC, що полягають у запровадженні незалежного контролю якості робіт та пошук взаєморозуміння з інвесторами, які готові вкладати кошти в розвиток українських інфраструктурних проектів, може стати приоритетним напрямком реформації даної галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням застосування контрактів FIDIC вже приділялась увага у публікаціях як зарубіжних так і вітчизняних фахівців. Так, завдяки доробку таких вчених як Кіндзерський Ю.В., Шахбазян К.С., Євтюкова К.С., та ін. [1–3] були досліджені питання инвестиційно-будівельного комплексу, організації проведення торгів на розміщення замовлень в будівництві. Велику роботу в галузі вдосконалення проведення торгів і контрактів провела й Міжнародна федерація інженерів-консультантів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В багатьох передових країнах світу, в тому числі країнах Євросоюзу, взаємовідносини між замовником і виконавцем робіт ґрунтуються на умовах контрактів FIDIC.

Так, з моменту здобуття Україною незалежності і до 2005 року у сфері будівництва було розроблено і затверджено ціле коло основних документів будівництва. Це державні будівельні норми, стандарти, нормативно-правові акти якими було закріплено основні принципи будівництва. Однак, цього недостатньо і проблем залишається чимало: відсутність чіткого і довгострокового планування будівництва інфраструктури, завишені витрати бюджетних коштів, відхилення від графіків будівництва об'єктів. Все це негативно впливає на розвиток будівельної сфери і на економіку держави в цілому. Отже, дане питання потребує детального вивчення і додаткового осмислення окремих його аспектів.

Мета статті. Метою статті є дослідження стану впровадження контрактів FIDIC в Україні та аналіз проблем, що перешкоджають їх використанню, а також сформулювання пропозицій щодо перспектив застосування вищезгаданих контрактів в будівельній галузі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як наголошують аналітики, сьогодні в Україні відбуваються тільки перші спроби впровадження контрактів FIDIC в Україні. Повною мірою використовувати контракти перешкоджають три основні проблеми – недосконаліcть законодавства, відсутність перекладів проформ (це відсутність перекладів стандартів FIDIC на українську мову і не розуміння з боку підрядників данніх положень) і непрофесійне їх сприйняття підрядниками.

Контракти FIDIC використовуються в будівельних проектах, особливо в тих, де задіяні міжнародні компанії. В залежності від обсягу зобов'язань підрядника розрізняють кілька різновидів єдиного контракту з умовними найменуваннями "під ключ", "під неповний ключ", "продукція в руки". При укладенні контракту "під ключ" підрядник повинен забезпечити позитивний результат випробувань об'єкта після завершення його будівництва. При укладенні контракту "продукція в руки" підрядник зобов'язаний крім завершення будівництва об'єкта передати замовнику технологічні документацію [2].

Перевагою контрактів FIDIC є укладення єдиного контракту – забезпечення єдиної відповідальності за кінцевий результат і виконання зобов'язань за контрактом. Серед недоліків зазвичай називають більш високу вартість, більш низьке використання національного науково-виробничого потенціалу. Крім того, підрядник не зацікавлений в пропозиції інноваційних технологій при будівництві об'єкта, технічних нововведень і удосконалень, істотно здорожують будівництво [4].

Оскільки правила FIDIC відомі у всьому світі і вони абсолютно прозорі, то для України істотно розширюються можливості залучення коштів міжнародних фінансових організацій для фінансування будівництва інфраструктурних об'єктів і глобальних днопоглиблювальних компаній, які б не ризикнули працювати в Україні без зрозумілих і прозорих стандартів складання контрактів. Відпрацьований

роками чіткий механізм дає гарантію, що гроші підуть на справу, а стандарти якості будуть дотримані.

Це ж приваблює і відомих міжнародних операторів інфраструктури, підрядників та будівельні компанії. Вже зараз зростаючий інтерес іноземних компаній до окремих проектів дорожнього будівництва в Україні пов'язують з тим, що ці контракти реалізуються на умовах FIDIC. Про це ж свідчить і те, що вперше на тендери по днопоглибленню в морпорту "Південний", в яких враховано умови FIDIC, було подано 5 компаній-лідерів ринку світового рівня.

Ще одним прогресивним кроком у напряму впровадження контрактів FIDIC, стало підписання 21 березня 2017 року підписання Меморандуму про співпрацю між Адміністрацією морських портів України, Міністерством інфраструктури України та Асоціацією інженерів-консультантів України для підвищення днопоглиблювальної та інженерної документації відповідно до вимог Міжнародної федерації інженерів-консультантів (FIDIC). Фахівці стверджують, що робота Адміністрації морських портів України за стандартами FIDIC, зокрема, з використанням положень Блакитної книги (Blue book, форма контракту для днопоглиблювальних і меліоративних робіт) і Червоної книги (Red book, форма контракту для будівельних та інженерних робіт) зробить більш простими і прозорими тендерні закупівлі Адміністрації морських портів України, а також створить чіткі правила роботи в Україні для міжнародних днопоглиблювальних та інженерних компаній.

Одним із актуальних напрямів в Україні сьогодні є будівництво, реконструкція та капітальний ремонт автомобільних доріг. У випадку фінансування таких робіт міжнародними фінансовими організаціями, такими як Світовий Банк, ЄБРР, ЄІБ, обов'язковою умовою є використання контрактів FIDIC. Головною умовою таких контрактів є залучення незалежних інженерів-консультантів для здійснення суворого контролю як за якістю так і за термінами виконання дорожньо-будівельних робіт.

За таким контрактами проведено реабілітацію ділянок автомобільних доріг М-03 Київ – Харків – Довжанський, М-06 Київ – Чоп; М – 07 Київ-Ковель – Ягодин. Зазначені ділянки автомобільних доріг мають високу якість та відповідають світовим стандартам.

В той же час, під час будівництва, реконструкції та ремонтів автомобільних доріг за кошти державного бюджету контроль якості здійснюється структурними підрозділами Укравтодору.

Необхідно зазначити, що переважна більшість дорожніх робіт, пов'язаних з виконанням поточних дрібних ремонтів та експлуатаційного утримання автомобільних доріг, що фінансуються з державного бюджету, здійснюється дочірніми підприємствами ПАТ «ДАК «Автомобільні дороги України». Засновником та власником 100% акцій зазначеної державної акціонерної компанії є держава в особі Укравтодору.

Таким чином, на цей час в сфері дорожнього господарства фактично створена система, яка поєднує в одній особі замовника і підрядника, що негативно позначається на якості виконання дорожніх робіт.

Але, найближчим часом, а саме на початку 2018 року очикується децентралізація Укравтодору, з 1 січня 2018 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо реформування системи управління дорогами загального користування» [5].

Також, сьогодні Міністерством інфраструктури ведеться робота з розробки нормативно-правових актів, які повністю дозволять імплементувати в національне законодавство принципи контрактів FIDIC.

Крім того, з метою імплементації основних положень контрактів FIDIC та запровадження незалежного контролю якості дорожніх робіт, в першу чергу під час будівництва та ремонтів автомобільних доріг прийнята Постанова Кабінету Міністрів України № 1065 від 28 грудня 2016 року «Про затвердження вимог щодо проведення контролю якості робіт з нового будівництва, реконструкції та капітального ремонту автомобільних доріг загального користування» [6].

Висновки і перспективи. Підсумовуючи, зазначимо, що в Україні на законодавчому рівні запроваджена європейська модель контролю якості дорожніх робіт яка передбачає кваліфікований, неупереджений і суворий контроль якості дорожніх робіт незалежним інженером-консультантом.

Застосування форм контрактів FIDIC в значній мірі зменшить бюрократичний тиск в сфері будівництва, дозволить ефективно управляти проектом за рахунок скорочення процедур розроблення проектної документації та внесення змін до неї, забезпечить ефективне використання коштів, стимулюватиме підрядні організації виконувати роботи у встановлені терміни.

Список літератури:

1. Кіндзерський Ю.В. Держжавна політика структурно-технологічної модернізації промисловості: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. – К., 2015.
2. Шахбазян К.С. Особливості трансферу технологій через укладання договорів на будівництво промислових об'єктів «під ключ» // Інноваційна політика та законодавство в Європейському Союзі та Україні: формування, досвід, напрямки наближення : матеріали XXIV Київського міжнародного симпозіумуз наукознавства та науково-технологічного прогнозування. – К., Фенікс, 2011. – С. 109–111.
3. Евтюкова К.С. Повышение эффективности выбора подрядчика на производство строительных и ремонтных работ: автореферат на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Санкт-Петербург, 2012.
4. Сальникова Л.В. Договоры в строительстве с комментариями – М.: Изд-во «Ось-89», 2006. – 368 с.
5. Про внесення змін до деяких законів України щодо реформування системи управління дорогами загального користування: закон України від 11.11.2016 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1764-19
6. Про затвердження вимог щодо проведення контролю якості робіт з нового будівництва, реконструкції та капітального ремонту автомобільних доріг загального користування : Постанова Кабінету Міністрів України № 1065 від 28 грудня 2016 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1065-2016-%D0%BF.

Коляда Т.А., Гвоздева Н.А.
Харьковский национальный университет городского хозяйства
имени А.Н. Бекетова

ПРИМЕНЕНИЕ КОНТРАКТОВ FIDIC В УКРАИНЕ: СОСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация
В статье характеризуется состояние внедрения контрактов FIDIC в Украине. Выявлены проблемы, влияющие на внедрение контрактов и как следствие на развитие строительной отрасли и на экономику государства в целом. Исследована классификация контрактов в зависимости от объема обязательств. Выявлены преимущества и гарантии заключения единого контракта. Сформулированы предложения относительно перспектив применения контрактов FIDIC в строительной отрасли Украины.
Ключевые слова: контракты FIDIK, инженер-консультант, децентрализация Укравтодора, строительство, реконструкция и ремонт автомобильних дорог.

Koliada T.A., Hvozdeva N.A
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

APPLICATION OF FIDIC CONTRACTS IN UKRAINE: STATE, ISSUES, PROSPECTS

Summary
The article describes the state of FIDIC contracts implementation in Ukraine. The paper reveals the problems affecting the application of contracts and, as a consequence, the development of the construction industry and the state economy as a whole. The classification of contracts has been analyzed depending on the volume of liabilities. The advantages and guarantees of concluding a single contract have been revealed. Proposals on the prospects for applying FIDIC contracts in the construction industry of Ukraine have been formulated.
Keywords: FIDIC contracts, consulting engineer, decentralization of Ukravtodor, construction, reconstruction and repair of highways.

УДК 343.8

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ

Кутєпов М.Ю.
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса
Національної академії правових наук України

У статті здійснено аналіз та розкрито норми чинного законодавства України та погляди науковців щодо основних засобів та заходів виправлення і ресоціалізації неповнолітніх осіб, які засуджені, як до відбування покарання в місцях позбавлення волі, так і до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Охарактеризовано основні завдання та умови успішного здійснення ресоціалізації неповнолітніх засуджених.
Ключові слова: неповнолітні, засуджені, ресоціалізація, десоціалізація, виправлення.

Постановка проблеми. Майбутнє кожної країни залежить від підростаючого покоління, тобто від дітей. Вочевидь, діти і підлітки належать до найменш захищеної та найбільш вразливої соціальної верстви населення, що пояснюється багатьма соціально-економічними, медичними, психологічними та психофізіологічними причинами [1, с. 178]. Відповідно, вони потребують спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту. Багато міжнародних нормативно-правових документів, мають своїм безпосереднім об'єктом права дітей (наприклад, «Декларація прав дитини» (1959 р.), Конвенція ООН «Про права дитини» (1989 р.)) та звертають увагу держав на нагальну необхідність надання допомоги дітям, їх захисту, забезпечення належних та здорових умов життя та своєчасне розв'язання їх проблем.

На жаль, процеси, які є поширеними в сучасному українському суспільстві, призводять до руйнування сприятливих умов для самостійного розвитку дитини, що нерідко призводить до відхилень у поведінці неповнолітнього, і як наслідок до вчинення злочинів.

Сучасний стан злочинності серед неповнолітніх заслуговує особливої уваги й зумовлює необхідність пошуку й використання державними інститутами та громадянським суспільством нових форм, методів і засобів для поступового зменшення злочинних проявів у дитячому середовищі за допомогою їх ресоціалізації.

Цей аспект є надзвичайно важливим, оскільки зростання підліткової злочинності неодмінно тягне за собою підвищення рівня дорослої злочинності, і що ще гірше, рецидивної.

Стан дослідження. Проблема ресоціалізації неповнолітніх правопорушників протягом багатьох років привертає увагу вітчизняних і зарубіжних науковців. Кримінально-правові аспекти ресоціалізації неповнолітніх осіб є наявними у дослідженнях Т. Бєлавіної, О. Бени, І. Башкатова, П. Вівчара, І. Парфановича, В. Кривуші, В. Лютого, Г. Радова, В. Синьова та інших.

Мета статті полягає в детальному аналізі процесу та особливостей ресоціалізації такої категорії осіб як неповнолітні засуджені.

Виклад основного матеріалу. Конституція України як основний закон нашої держави є базовим джерелом кримінально-виконавчого права і містить найбільш загальні положення, які підлягають конкретизації та розширенню в законах та інших нормативно-правових актах. Саме таким законом є Кримінально-виконавчий кодекс України, відповідно до статті 6 якого основною метою відбування покарання є виправлення і ресоціалізація засуджених [2].

Детальнішу увагу хотілося б одразу звернути на поняття «ресоціалізація». Законодавець визначає ресоціалізацію як «свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві» [2]. Ми б хотіли зазначити, що під ресоціалізацією слід розуміти не повернення правопорушника в суспільство таким, яким він був, з певною системою протиправних зв’язків, цінностей, орієнтацій, а відновлення старих і створення нових систем ціннісних орієнтацій, характеру поведінки, тобто вироблення готовності до самокерованої правослухняної поведінки [8, с. 230].

Що стосується ресоціалізації неповнолітніх засуджених, то під цим терміном, як правило, розуміють «тривалий процес, який має в своїй основі складний комплекс психолого-педагогічних, економічних, медичних, юридичних та організаційних заходів, спрямованих на формування у кожного засудженого спроможності і готовності до включення після відбуття покарання в звичайні умови життя суспільства».

Також, ми б хотіли нагадати, що процесу ресоціалізації передує процес десоціалізації. Десоціалізацію визначають, як втрату людиною наявних раніше норм і цінностей при потраплянні в складні життєві обставини або екстремальну ситуацію, до яких можна прирівняти і відбування покарання в місцях позбавлення волі, й які супроводжуються відторгненням від звичного соціального оточення. Треба зазначити, що ресоціалізації потребують не лише неповнолітні засуджені до позбавлення волі, хоча ресоціалізація таких осіб є більш складним і тривалим процесом, адже ізоляція має найбільш деструктивний вплив на засудженого.

Водночас, ресоціалізації потребують і особи, засуджені до покарань, не пов’язаних з позбавленням волі, і особи, відносно яких прийнято судом обвинувальні вироки та звільнено від покарань. Така ситуація обумовлена тим, що не по-

збувшись проблем, які спонукали їх до вчинення противоправних діянь, та за відсутності впливу відповідних заходів ресоціалізації такі особи, частіше за все, вчиняють повторні злочини. Саме тому, на сьогодні постала необхідність розглядати різні підходи до ресоціалізації всіх категорій засуджених неповнолітніх, до яких застосовано міри державного примусу [3, с. 151].

Сучасними умовами також продиктована необхідність завчасного проведення профілактики злочинності серед неповнолітніх, яка має здійснюватись саме за допомогою їхньої ресоціалізації, що передбачає використання комплексного підходу до вирішення цього питання, а саме:

1) безпосереднього впливу на саму особистість неповнолітнього та активного залучення його до реалізації цього процесу;

2) здійснення ряду необхідних заходів задля формування самокерованої законослухняної поведінки засудженого, його подальшої успішної реінтеграції в суспільство в якості його повноправного члена, розвитку і самореалізації як в інтересах суспільства, так і його самого;

3) об'єднання зусиль державних та громадських інституцій, а також найближчого оточення неповнолітніх злочинців [4].

Успіх процесу ресоціалізації неповнолітнього засудженого великою мірою залежатиме від його власного бажання повернутись до нормального життя в якості законослухняного громадянина, від усвідомлення своєї провини. Л. Шеховцова вважає, що усвідомлення провини та щире каяття слід вважати найважливішою передумовою ресоціалізації неповнолітніх правопорушників [5, с. 64].

Процес ресоціалізації відбувається шляхом застосування комплексу спеціальних засобів. Відповідно до ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Проте, практичне застосування цих засобів можливе лише після попереднього врахування виду покарання, особистості засудженого, особливостей його характеру та поведінки, ступеня суспільної небезпеки, мотивів скоєння злочину.

Позитивні зрушення у процесі ресоціалізації засуджених неповнолітніх залежать від певних обставин. Це можуть бути, наприклад, умови життя підлітка, місце проживання, рівень забезпеченості сім'ї та її соціальний статус у суспільстві тощо. Також, важливими чинниками є оточення неповнолітнього, сім'я та психологічний клімат в ній, друзі, товариші та стосунки з ними, працівники школи, соціальних служб та персонал органу пробації.

Однак, треба зазначити, що результати процесу ресоціалізації, у першу чергу, залежать від самого неповнолітнього, його особистісних рис, освіченості та інтелектуальних здібностей, моральності та етичності, фізичних даних. Велике значення у процесі ресоціалізації засуджених неповнолітніх відіграє усвідомлення ним власної провини за скоєний злочин [5, с. 65]. Оскільки неповнолітні, які усвідомлюють свою вину, відповідно усвідомлюють та визнають справедливість застосованого до них покарання.

Важливу роль у ресоціалізації засуджених неповнолітніх також відведено соціально-виховній роботі із засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Сутність індивідуальної соціально-виховної роботи полягає в перегляді антигромадських й антиморальних думок, тенденцій, схильностей та звичок і в одночасному формуванні нової поведінки, яка має відповідати суспільним й моральним вимогам. Основою формування необхідних етичних якостей є самосвідомість і самооцінка особи, якими визначаються характер та ступінь її активності в процесі виправлення.

Згідно з Основними поняттями і принципами пенітенціарної науки, розробленими міжнародним тюремним конгресом у Цинциннаті в 1872 р., виділяється VI розділ поняття «самосвідомість і самодіяльність злочинців», в якому зазначається: «Доля ув'язненого за весь період перебування у в'язниці повинна бути передана, в розумних межах, його власній ініціативі. Злочинець повинен бути поміщений в такі умови, в яких він міг би власними зусиллями постійно покращувати свій стан. Слід виділити, перш за все, особистий інтерес ув'язненого, який правильно прямує адміністрацією. У в'язниці, як і у вільному суспільстві, повинен існувати стимул щодо досягнення деяких особистих привілеїв, які збільшуються залежно від зусиль самих ув'язнених. Зацікавлюючи злочинців в їх праці і добрій поведінці, необхідно розвивати у них корисну мету і навпаки. Особистий інтерес, повною мірою, здійснить легко те, чого не здатні досягти найстрогіші покарання і найпильніший режим». Тому С. Чернета та О. Батюк наголошують на тому, що найважливішою умовою етичного виховання є уміння вихователів шляхом застосування різноманітних методів, засобів і прийомів викликати в засудженого щире прагнення стати гідним громадянином суспільства [6, с. 90].

Щодо пріоритетних завдань ресоціалізації неповнолітніх засуджених, то до них можна віднести:

- адаптацію до умов відбування покарання;
- формування середовища засуджених на основі моральних відносин;
- залучення засуджених до участі в самодіяльних організаціях;
- формування правильного ставлення до навчання і праці;
- відновлення, підтримання та розвиток соціально корисних зв'язків засуджених з родичами, навчальними та трудовими колективами;
- формування інтересу до законослухняного життя після звільнення.

Процес ресоціалізації неповнолітніх правопорушників включає в себе реорганізацію діяльності соціальних інститутів, яка передбачає:

- істотне звуження сфери діяльності спеціальних органів ранньої профілактики – інспекцій і комісій у справах неповнолітніх, правоохоронних органів;
- розробку і впровадження в широку практику інститутів освіти і охорони здоров'я корек-

ційно-реабілітаційних програм для неповнолітніх правопорушників;

- спеціалізовану роботу з сім'єю, яка виховує підлітка-правопорушника.

Неповнолітні, засуджені до покарань, пов'язаних з позбавленням волі, потрапляють у виховні колонії в період активної соціалізації, що істотно ускладнює соціальне дозрівання особистості, в зв'язку з цим період відбування покарання повинен підготувати їх до життя після звільнення і виконання прийнятих в суспільстві соціальних ролей.

Особливу увагу треба звернути на підвищення освітнього рівня, освоєння трудових професій, вироблення навичок правослухняної поведінки і спілкування з людьми, заняття суспільно корисною працею, підтримання здорового способу життя. Це можливо, тільки спираючись на принцип співпраці і спільної діяльності самого підлітка, і супроводжуючих його фахівців – вчителів загальноосвітньої школи виховної колонії, майстрів професійного училища, вихователів і психологів.

Необхідною умовою виправлення неповнолітніх засуджених є проведення комплексу виховних заходів, який включає в себе різноманітні засоби і методи впливу та спрямовані на соціальну реабілітацію підлітків. Це вимагає окремого підходу спільними зусиллями вчителів, спеціалістів професійного навчання, вихователів, психологів, соціальних педагогів на основі знання психофізіологічних особливостей підлітків і дозволяє створити необхідні умови для розумового, духовного, морального, психологічного та фізичного розвитку засуджених, формування у них мотивації для участі в суспільно корисній діяльності суспільства, забезпечуючи позитивну зміну світогляду засуджених.

В процесі ресоціалізації неповнолітніх засуджених у період відбування покарання пріоритетною є корекція поведінки з метою підвищення самооцінки, формування навичок адекватної поведінки в різних ситуаціях для надання адресної соціальної та психологічної допомоги, особливо в початковий період відбування покарання і безпосередньо перед звільненням. Основними напрямками корекційної роботи повинні бути:

- вивчення і превенція негативних факторів і явищ, що сприяють формуванню та розвитку деструктивної поведінки особистості;
- розвиток рівня довіри між персоналом і засудженими;
- надання психологічної допомоги та підтримки;
- залучення до здійснення ресоціалізації державних, громадських, релігійних установ і об'єднань.

Всі категорії неповнолітніх засуджених мають право брати участь у культурній і загальноосвітній діяльності, яка направлена на всесторонній розвиток людської особи і задоволення її культурних потреб. Процес професійної освіти і професійної підготовки засуджених, тоді, коли це витікає зі змісту покарання, більшою мірою підходить для виконання головної мети покарання – виправлення засудженого.

Необхідно звернути увагу, що Кримінально-виконавчий кодекс України, по-перше, закріплює принцип участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань, а, по-друге, прямо відносить до основних засобів виправлення неповнолітніх засуджених, разом з іншими, громадський вплив. Громадянські інституції здатні надати істотну допомогу у вирішенні наступних завдань: формуванні у осіб, засуджених до всіх без винятку покарань, поважного ставлення до людини, суспільства, праці, норм, правил і традицій людського гуртожитку, в стимулюванні їх правослухняної поведінки. Корисним буде також неформальне спілкування засуджених з однолітками, які відвідують виховні колонії від різних громадських організацій – студентами та волонтерами.

Ст. 149 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачає, що для надання допомоги адміністрації виховної колонії в організації навчально-виховного процесу і зміцненні матеріально-технічної бази колонії, здійснення громадського контролю та оцінки рівня дотримання прав людини, вирішення питань соціального захисту засуджених, трудового і побутового влаштування осіб, які звільняються, при виховних колоніях створюється піклувальна рада з представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій [2].

Відповідно до Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах, затвердженого постановою КМУ від 01 квітня 2004 р. № 429, основними завданнями останніх є: 1) надання допомоги спеціальним виховним установам з питань соціального захисту засуджених неповнолітніх осіб; 2) сприяння громадським організаціям, органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форми власності у вирішенні питань, пов’язаних з поліпшенням становища засуджених, дотриманням їхніх прав і законних інтересів; 3) здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу у виховних колоніях, зміцнення їх матеріально-технічної бази, вирішення питань трудового і побутового влаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання [7].

Висновки. Безперечно, бажаним результатом покарання злочинця, в тому числі і неповнолітнього, є його виправлення, вдала ресоціалізація. Ресоціалізація неповнолітніх має базуватись на індивідуальному підході до кожного неповнолітнього та передбачати адаптацію до умов відбування покарання або звільнення від відбування покарання, самовизначення неповнолітнього, корекцію середовища та особистості неповнолітнього, його реінтеграцію та реадаптацію. Потрібно усі можливі зусилля направити на розробку та впровадження програм по реабілітації та ресоціалізації неповнолітніх правопорушників, формувати у неповнолітнього мотивацію для роботи над собою та подолання своїх проблем, правильне ставлення до навчання та праці, а також інтерес до законослухняного життя після звільнення, самостійне та щире прагнення стати гідним громадянином суспільства, підтримувати та розвивати соціально корисні зв’язки з родичами, та найголовніше, сприяти остаточному розриву зв’язків з асоціальним злочинним середовищем.

Список літератури:

1. Кушнарьов С.В. Проблеми ресоціалізації неповнолітніх у контексті пенітенціарного процесу / С.В. Кушнарьов // Збірник наукових праць, випуск 16, книга 2. – 2012. – С. 177–187.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України, Кодекс від 11.07.2003 № 1129-IV [Електронний ресурс] // Офіц. веб-сайт Верховної Ради України. Законодавство України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1129-15.
3. Дипко С.С. Теоретичний концепт переходу від покарання до ресоціалізації засуджених неповнолітніх / С.С. Дипко // Теорія та практика державного управління, 2012. Вип. 3. – С. 151–156.
4. Дипко С.С. Механізм державного регулювання ресоціалізації засуджених неповнолітніх / С.С. Дипко // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2013. – Вип. 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_2_11.
5. Гарасимів Ю.В. Усвідомлення провини як умова успішної ресоціалізації умовно засудженого неповнолітнього / Ю.В. Гарасимів // Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки. – 2009. – Випуск 48. – С. 64–67.
6. Чернета С.Ю., Батюк О.В. Застосування до неповнолітніх основних засобів виправлення і ресоціалізації / С.Ю. Чернета, О.В. Батюк // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2011. – № 8. – С. 89–93.
7. Постанова КМУ Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах від 1 квітня 2004 р. № 429 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF.
8. Кутєпов М.Ю. Щодо деяких аспектів ресоціалізації засуджених / М.Ю. Кутєпов // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». – 2017. – № 4. – С. 228–231. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/4_2017/69.pdf.

Кутепов М.Ю.
Научно-исследовательский институт изучения проблем преступности
имени академика В.В. Сташиса
Национальной академии правовых наук Украины

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ОСУЖДЕННЫХ В УКРАИНЕ

Аннотация
В статье проведен анализ и раскрыты нормы действующего законодательства Украины и взгляды ученых относительно основных средств и мер исправления и ресоциализации несовершеннолетних лиц, которые осуждены, как к отбыванию наказания в местах лишения свободы, так и к наказаниям, не связанным с лишением свободы. Охарактеризованы основные задачи и условия успешного осуществления ресоциализации несовершеннолетних осужденных.
Ключевые слова: несовершеннолетние, осужденные, ресоциализация, десоциализация, исправление.

Kutiepov M.Y.
Academician Stashis Scientific Research Institute
for the Study of Crime Problems
National Ukrainian Academy of Law Sciences

SOME PROBLEMS OF RESOCIALIZATION OF CONVICTED JUVENILES IN UKRAINE

Summary
The current legislation of Ukraine and the views of scientists on the basic means and measures of correction and resocialization of juveniles who were convicted to serving termin a prison orpunishments, which not related to deprivation of liberty, were analyzed and disclosed.The main tasks and conditions for successful implementation of resocialization of juveniles convicts were described.
Keywords: juveniles, convicts, resocialisation, desocialization, correction.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

УДК 331.108+339.9

РОЛЬ ОРГАНУ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ У ВИРІШЕННІ ПРОБЛЕМ ПЛИННОСТІ КАДРІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ В УМОВАХ ЗРОСТАЮЧОЇ МІЖНАРОДНОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ МОЛОДІ

Бала Р.Д., Бала О.І., Тарнавський М.І., Наконечна В.І.
Національний університет «Львівська політехніка»

Досліджено особливості впливу органу управління персоналом на підприємствах на вирішення проблем плинності кадрів, що зумовлені посиленим зростанням міжнародної трудової міграції. Визначено особливості впливу на проблему плинності кадрів – категорії працівників молодь, так як саме вона становить найвищу частку в структурі плинності на вітчизняних підприємствах. Встановлено найтиповіші причини плинності кадрів. Визначено роль органу управління персоналом у їх вирішенні. Окремо досліджено плинність кадрів у призмі міжнародної трудової міграції молоді.
Ключові слова: орган управління персоналом, плинність кадрів, міжнародна трудова міграція молоді, причини плинності, пропозиції з мінімізації рівня плинності молодих кадрів.

Постановка проблеми. Поняття плинності кадрів на підприємствах є невід'ємним та невідворотним: працівники влаштовуються на роботу, працюють, прилаштовуються до умов праці або звільняються і шукають інші місця роботи.

Рух робочої сили – це природнє явище, спричинене як і потребами робочої сили у пошуках бажаної роботи, так і роботодавцями, які шукають кваліфікований персонал, за допомогою якого підприємство буде функціонувати і мати високі прибутки.

Плинність персоналу – це рух робочої сили, обумовлений незадоволеністю працівника робочим місцем або незадоволеністю організації конкретним працівником. Плинність може бути: внутрішньо організаційна – пов'язана з трудовими переміщеннями всередині організації; зовнішня – між організаціями, галузями і сферами економіки. Розрізняють природну і зайву плинність кадрів. Висока плинність кадрів – це негативне явище для підприємця і для трудового колективу: при частій зміні персоналу руйнуються зв'язки вже створеного трудового колективу, витрачається багато коштів на постійне навчання нових працівників і корпоративний клімат має несприятливе становище. Тому явище плинності кадрів – це процес, з яким на підприємстві потрібно боротися. Розглянемо проблеми плинності кадрів та сформуємо певну систему рекомендацій для усунення існуючих аналізованих проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми плинності кадрів досліджуються як з наукової точки зору, так і менеджерами-практиками з питань управління персоналом. Конкретного їх вирішення немає, так як для усіх окремих суб'єктів господарювання причини плинності можуть бути різними і, виходячи із цього, потрібно приймати відповідні рішення. Однак для полегшення та наукового обґрунтування управлінських рішень щодо зниження плинності, особливо серед молоді, керівникам доцільно використовувати знання отримані вченими та практиками. Так зокрема корисним буде дослідження причин плинності, їх наслідків, які досліджуються у роботах Балабанової Л.В., Васильченко В.С., Краснокутської Н.С. та ін. Інструменти оцінювання рівня плинності кадрів можна знайти у роботах Бутинця Ф.Ф., Сардак О.В., Грішнової О.А., Колот А.М.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Одним із невирішених питань плинності кадрів на підприємстві на теперішній час є відсутність досліджень спрощеного доступу до ринку праці зарубіжних країн для вітчизняної молоді. Власне це питання зумовило інтерес до вирішення такої проблеми шляхом встановлення ролі органу відповідального за управління персоналом щодо врегулювання рівня плинності кадрів серед працюючої молоді під впливом активізації міжнародної трудової міграції.

Мета статті. Головною метою статті є дослідження особливостей та міри впливу органу управління персоналом на вітчизняних підприємствах на проблему плинності молодих кадрів, що спричинена активним зростанням міжнародної трудової міграції, особливо серед випускників ВУЗів.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо конкретно підприємства, де плинність кадрів є неминучою та високою. Прикладами таких підприємств – є суб'єкти господарювання, в яких основною робочою силою є студенти або молодь без досвіду роботи, проте з бажанням працювати і поєднувати навчання. Такими підприємствами є кав'ярні, кафе швидкого харчування, піцерії, сезонні роботи, магазини в торгових центрах тощо. Робочий графік в таких місцях гнучкий, оскільки левова частка працівників – студенти, а робочий день є довгим, тому повна зміна на цілий робочий тиждень навряд чи зацікавила б таку категорію робочої сили. Тому в основному графік дозволяє поєднувати навчання з роботою. Але в таких місцях праці саме через категорію персоналу і управлінської ланки виникає висока плинність: або умови не підходять роботодавцю, або ж працівнику. Розглянемо низку проблем, які спричиняють цю плинність та наведемо рекомендації для їх усунення.

Перша проблема, котра і спричиняє плинність кадрів – це незахищеність самого персоналу. Дуже часто на роботах з великим потоком клієнтів і роботою з людьми виникають конфліктні ситуації з клієнтами, неетична поведінка клієнтів з працівниками кав'ярні, ресторану чи магазину(оскільки діє неофіційне правило «клієнт завжди правий»). Працівники сфери обслуговування піддаються моральному тиску, та зрештою під впливом стресу доходять висновку, що це місце праці значно погіршує їх працездатність, мотивацію до роботи чи бажання працювати в даній установі. З іншого боку, замість того, щоб свій персонал, за допомогою якого керівництво і отримує прибутки, захищати чи надавати якусь допомогу при неналежній поведінці з боку клієнта, то керівництво або працівники органу управління персоналом просто закривають очі на такі ситуації, бо «клієнт завжди правий». В таких випадках працівник розуміє, що в ньому в першу чергу як в особистості ніхто не зацікавлений і звільняється у пошуках кращих умов. Це величезна проблема компаній у сфері обслуговування – потрібно враховувати, що працівники – це індивіди зі своїми особливостями та потребами, які потребують в першу чергу захисту від своїх роботодавців. Часто спеціалісти органу правління персоналом таких підприємств просто не є компетентними у своїй роботі, а плинність кадрів в свою чергу породжує ще більшу проблему: пошук нового персоналу та його навчання. До того ж, якість роботи погіршується, бо чим частіше змінюється персонал, тим менш якісними є товари чи послуги тої чи іншої фірми. Працівнику потрібен час на засвоєння своїх робочих обов'язків та завдань. Паралельно з тим компанія втрачає велику кількість коштів на оновлення персоналу і навчання.

Рекомендацією до вирішення проблеми в першу чергу є створення органу управління персоналом із висококваліфікованих HR-спеціалістів, які будуть вивчати свій персонал як окремих особистостей, забезпечуватимуть їм певний захист їх прав і обов'язків, в першу чергу як особистостей, формування в компанії корпоративної культури в напрямку, що індивідуальність і особистість працівника завжди враховують, а для керівництва варто думати про своїх підлеглих не як про спосіб зароблених коштів, а як партнерів, котрі своєю працею збільшують капітал власників. Таким чином персонал сфери обслуговування буде почувати себе комфортно на робочому місці, розумітиме підтримку від свого фахівця органу правління персоналом або управлінця з питань роботи із персоналом – щодо того, яка конфліктна ситуація не буде невирішена, і на якому рівні відбуватиметься захист людських прав.

Другою проблемою, яка спричиняє високу плинність кадрів на підприємствах сфери обслуговування є досить складні та напружені умови роботи. Великий потік клієнтів, шум, напруженість, інтенсивне навантаження – все це підвищує рівень стресу для працівників. Тому відносно часто на такій роботі залишаються надовго лише стресостійкі працівники. Проте взагалі робота в сфері обслуговування – це синонім слова «стрес». На жаль, наш сучасний світ з усіма зручностями та полегшенням життя збільшив джерела і можливості виникнення стресових ситуацій. А як відомо стрес на робочому місці взагалі негативно впливає на роботу працівника, на його моральне та фізичне здоров'я. Наслідками стресу можуть бути нервовий зрив, втрата апетиту та часті хвороби тощо. Для роботи такі наслідки є дуже поганими, оскільки вони знижують бажання працювати, працездатність та будь-яку мотивацію до розвитку на робочому місці. Цей аспект дуже важливий для HR-спеціалістів при формуванні вимог до кандидата та формування його робочого місця і завдань.

Рекомендаціями щодо покращення або ж навіть вирішення цієї проблеми є в першу чергу дії HR-спеціалістів стосовно зниження стресу на підприємствах, які можуть виявлятися у наступних кроках: проведення різноманітних тренінгів по стрес-менеджменту (науці, яка вчить управляти стресом), організація корпоративних походів до фітнес-клубів або спортивних залів для релаксації працівників та покращення фізичного здоров'я; формування на підприємствах так званої «зони відпочинку», яка полягає у відчужені персоналу від галасу і шуму та певної перерви для відновлення сил. Такі види рекомендацій для усунення джерел стресу можуть забезпечити покращення умов праці, мотивацію працівників та збільшення стресостійкості.

Наступною проблемою плинності кадрів є нестійкий та несформований корпоративний клімат. Це пояснюється тим, що на підприємствах з низькою плинністю кадрів є чітко сформований трудовий колектив зі всіма психологічно-робочими зв'язками. На таких підприємствах в колективі панує своя робоча колективна атмосфера, працівники між собою знаходяться в дружніх зв'язках, оскільки тривалий час вони працюють разом і формується вже сталий корпоративний клімат в трудовому колективі. Варто зазначити, що сприятливий корпоративний клімат на підприємстві формує позитивну робочу атмосферу, в якій працівникам хочеться працювати, яка не формує несприятливі та негативні емоції. Єдність трудового колективу та сприятлива робоча атмосфера позитивно впливають на діяльність підприємства та його фінансові результати, оскільки здоровий робочий колектив – це запорука успішної фірми. Проте на підприємствах з високою плинністю кадрів поняття сталого колективу та сталої сприятливої атмосфери є практично неможливим. Коли з колективу, в якому вже сформовані трудові зв'язки вибуває одна робоча одиниця, відбувається певний стрес для працівників, вводиться новий працівник, якому потрібно певну частку часу для адаптації, для налагодження нових комунікацій між колегами, для формування нового корпоративного клімату. Проте, коли це не один працівник, а постійна часта зміна працівників один за другим – це не дає можливості створенню необхідного сталого внутрішньо корпоративного клімату. В свою чергу це може породжувати конфлікти на підприємстві, незлагодженість колективу, що негативно позначається на діяльності підприємства та його результатах. Знову ж таки, конфлікти спричиняють стреси. Вся система є взаємопов'язана, тому корпоративний клімат цілком прямо впливає на функціонування фірми в будь-якому підприємстві.

Рекомендаціями до вирішення проблеми стосовно корпоративного клімату та внутрішніх конфліктів є декілька. По-перше, для формування сприятливого клімату важливо мати на підприємстві креативного та кваліфікованого HR-спеціаліста органу управління персоналом, який в своїх навичках та вміннях має арсенал способів управління конфліктами, психологічні навички, активно моніторить сучасні методи управління персоналом і підбирає їх під конкретну особу та колектив. Варто зазначити, що кваліфікованому HR-спеціалісту необхідно вивчати особові справи своїх працівників, їх особисті якості та характеристики, які потрібні для індивідуального підходу до працівника, формування методів його мотивування тощо. Це важливо при формуванні загального корпоративного клімату, оскільки HR-спеціаліст обиратиме визначену під персонал стратегію об'єднання та згуртування колективу, вирахування ймовірності настання конфліктів (в колективі загалом чи окремими людьми). Система вивчення своїх працівників мотивує самого працівника: ним цікавляться, про нього турбуються, розуміють його індивідуальність – це просто необхідно для налагодження корпоративних умов роботи. По-друге, ефективною рекомендацією є аутсорсинг психологічних тренерів для корпоративного навчання колективу щодо поведінки в групі, щодо навичок в системі управління методиками стрес – менеджменту, проведення тімбілдингів та корпоративних ігор, неформальні знайомства тощо. Така методика дозволить згуртувати колектив, познайомити в неформальній обстановці між собою, сформувати спільну колективну атмосферу тощо. На психологічному рівні дружня робоча атмосфера сприяє гарному настрої, бажанню приходити на роботу, почувати себе комфортно серед колег. Такі позитивні наслідки рекомендацій впливатимуть і на позитивні результати діяльності працівників, високу продуктивність праці, бажання працювати на даному робочому місці, співпрацювати з колегами, працівники вмотивовані, працюють з наснагою, в таких умовах у працівників можуть виникати ідеї щодо удосконалення робочого процесу, мати креативні ідеї щодо обслуговування клієнтів тощо. Також тепла корпоративна атмосфера – запорука високої продуктивності праці, тому управлінцям та HR-менеджерам варто звертати особливу увагу на відносини між працівниками, а особливо в фірмах з високою плинністю кадрів така увага має бути ще пильнішою та ефективнішою. Новим працівникам потрібно допомагати входити в новий колектив, а також забезпечувати швидку адаптацію працівника до трудового колективу і навпаки.

Ще однією проблемою, котра виникає на підприємствах зі швидкою плинністю кадрів (особливо в Україні) – це незабезпеченість працівників соціальним пакетом. Саме така недостатність соціального захисту і спричиняє звільнення працівників у пошуках кращих умов. Оскільки працівники сфери обслуговування піддаються нервовому стресу, що негативно позначається на їх здоров'ї. А лікування відбувається за власний рахунок, в робочі дні в хворому стані люди виходять на роботу (бо лікарняні не враховуються), відпустки немає. Вся ця напружена річ не дає можливості працівникам надовго затримуватися на робочому місці. Яка б фірма не була, яка б сфера не була, а соціальний пакет, страхівки, оплачуваний лікарняний – це те, що необхідно кожному працівнику незалежно від професії і місця роботи.

Рекомендацією до вирішення цієї проблеми є обов'язкове впровадження соціального пакету, лікарняного та відпусток, які дають можливість працівнику працювати з чіткою думкою, що при хворобі – лікування оплатиться, що працівник має страхівку тощо. Таке вирішення проблеми забезпечить зменшенню плинності кадрів на підприємствах за рахунок впевненості у тому, що він соціально захищений.

Одною з найнебезпечніших проблем, яка не тільки викликає плинність кадрів, а й зменшує прибутки підприємства загалом – це негативний імідж фірми. Несприятливий образ – це в першу чергу ті неякісні умови для роботи працівників, які першочергово потрапляють в поле зору та зумовлюють неякісне надання послуг та знижують рівень трудового попиту на працю в таких підприємствах. Часто трапляється, що керівництво не слідкує за своїм персоналом, за його потребами, коли на підприємстві відсутній HR-менеджер, коли працівникам байдуже на діяльність компанії через несприятливі умови роботи тощо. Тоді існує негативний взаємовплив: працівники невмотивовані, управлінська ланка не дбає за персонал, як наслідок – підприємство надає неякісні послуги та продукцію, і як результат – клієнти незадоволені і більше користатися послугами чи купувати продукцію не будуть. Все це у сукупності зумовлює негативні відгуки як працівників про роботу, що відлякує майбутніх претендентів на роботу (отже, персонал набрати важко і буває хапаються за першого – ліпшого працівника), а також негативні відгуки про послуги або продукцію підприємства, що цілком прямо пропорційно впливає на прибуток підприємства. Це дуже комплексна і багатогранна проблема, яка потребує комплексного підходу.

Тому комплексною рекомендацією для вирішення цієї проблеми є: моніторинг позитивних і негативних відгуків працівників про умови праці, про роботу, можливість працівниками скласти список побажань щодо покращення і змін у своїй роботі, налагодження корпоративного клімату, інтеграція та аналіз промоніторених результатів і, як наслідок, формування нових покращених робочих умов з врахування всіх переваг та недоліків, котрі забезпечуватимуть покращення роботи працівників та їх мотивації (а отже, зниження частих звільнень і зменшення плинності кадрів). Паралельно з цим варто управлінській ланці делегувати повноваження щодо моніторингу відгуків клієнтів про продукцію або послуги, втручання в виробництво для відшукання недоліків та формування стратегії по покращенню якості послуг або товарів та способів їх продажу. Це забезпечить покращення іміджу фірми як на споживчому рівні так і на трудовому рівні.

І нарешті проблема, яка набула активного розвитку із прийняттям безвізового режиму. Власне ця проблема для вітчизняних підприємств є досить гострою у тому контексті, що працівники

отримують більш відкритий доступ до зарубіжних ринків праці. Все частіше спостерігаються факти того, що під час різноманітних робочих відряджень, особливо молоді працівники, все частіше налагоджують контакти із зарубіжними партнерами, та згодом, працевлаштовуються у останніх.

Варіантом вирішення цієї проблеми є перспективне кадрове зростання кваліфікованих фахівців та достойна оплата праці. Все ж – таки якщо забезпечити гідні та належні умови праці на внутрішньому ринку, працівник надасть перевагу вітчизняному підприємству, так як тут ще зіграє роль так званий соціально-психологічний чинник, згідно якого працівник почуватиметься краще близько до сім'ї.

Висновки і пропозиції. Отже, можна зробити висновок, що проблема плинності кадрів на підприємствах у сфері обслуговування є досить гострою та нагальною для вирішення. Нами наведено список проблем та рекомендацій щодо їх вирішення. Практичне застосування таких рекомендацій забезпечить зменшення плинності кадрів, а отже, покращення умов для роботи працівників та, як наслідок, покращення діяльності підприємств.

Список літератури:

1. Балабанова Л.В. Управління персоналом : підручник / Л.В. Балабанова, О.В. Сардак. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 468 с.
2. Писаревська Г.І. Розвиток ринку рекрутингових послуг в Україні / Г.І. Писаревська // Бізнес Інформ. – 2013. – № 10. – С. 227–232.
3. Коцалап С.О. Аналіз проблем плинності кадрів на підприємствах різних сфер діяльності / С.О. Коцалап, В.Ю. Уласевич // Энергосбережение. Энергетика. Энергоаудит. – 2013. – № 8. – С. 67–71.
4. Єлисєєва Н.А. Управління плинністю кадрів як однією з актуальних проблем служб з управління персоналом / Н.А. Єлисєєва // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. – Спец. вип. : у 3-х т. Т. 3 «Соціально-трудові відносини: теорія і практика». – К.: КНЕУ, 2010. – С. 101–105.

Бала Р.Д., Тарнавский М.И., Бала О.І., Наконечная В.И.
Национальный университет «Львовская политехника»

РОЛЬ ОРГАНА УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ ТЕКУЧЕСТИ КАДРОВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ В УСЛОВИЯХ РАСТУЩЕЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация
Исследованы особенности влияния органа управления персоналом на предприятиях на решение проблем текучести кадров, обусловленные усиленным ростом международной трудовой миграции. Определены особенности влияния на проблему текучести кадров – категории работников молодежь, так как именно она составляет самую высокую долю в структуре текучести на отечественных предприятиях. Установлено типичные причины текучести кадров. Определена роль органа управления персоналом в их решении. Отдельно исследовано текучесть кадров в призме международной трудовой миграции молодежи.

Ключевые слова: орган управления персоналом, текучесть кадров, международная трудовая миграция молодежи, причины текучести, предложения по минимизации уровня текучести молодых кадров.

Bala R.D., Bala O.I., Tarnavskyi M.I., Nakonechna V.I.
Lviv Polytechnic National University

ROLE OF DEPARTMENT OF PERSONNEL MANAGEMENT IN SOLVING PROBLEMS OF STAFF TURNOVER AT ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF INCREASING INTERNATIONAL LABOR MIGRATION OF YOUTH

Summary
In this article, authors investigated the peculiarities of the influence of department of personnel management at the enterprises on solving problems of personnel turnover that are caused by the growth of international labor migration. The authors also defined the peculiarities of impact of personnel turnover of youth workers because they represent a highest share in the structure of personnel turnover at national enterprises. The most common causes of staff turnover are found and the role of the personnel management department for their solving is determined. Beside this, the authors explored the staff turnover in the prism of the international labor migration of young people.

Keywords: personnel management, personnel turnover, international labor migration of young people, causes of fluidity, proposals for minimizing the level of fluidity of young staff.

УДК 658.15

ІНТЕГРАЛЬНА ОЦІНКА ФІНАНСОВОГО СТАНУ ПІДПРИЄМСТВА

Бержанір І.А., Вінницька О.А.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Гвоздєй Н.І.
Уманський національний університет садівництва

У статті охарактеризовано методику інтегральної оцінки фінансового стану суб'єктів господарювання з метою оперативної оцінки показників фінансового стану підприємств та виявлення резервів підвищення ефективності їх функціонування. Розглянуто класифікацію видів фінансового стану підприємства в залежності від значення інтегрального показника фінансового стану, а також типи фінансового стану підприємства. Проведено інтегральну оцінку фінансовго стану підприємства та визначено тип його фінансового стану за аналізований період.
Ключові слова: фінансовий стан, фінансові показники, інтегральна оцінка, рентабельність, коефіцієнт абсолютної ліквідності, коефіцієнт покриття, коефіцієнт фінансової незалежності.

Постановка проблеми. Фінансовий стан – це важлива характеристика підприємства, що відображає результати господарської діяльності та визначає його фінансову спроможність. Результати аналізу фінансового стану дозволяють формувати відповідну фінансову політику та розробляти заходи, спрямовані на підвищення ефективності використання фінансових ресурсів суб'єктів господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти діагностики фінансового стану підприємства досліджені у працях вітчизняних та зарубіжних вчених: М. Білик, І. Бланка, В. Забродського, М. Кизима, Г. Крамаренко, Л. Лахтіонової, Л. Лігоненко, В. Мец, Є. Мниха, О. Павловської, В. Савчука, В. Сопко, О. Терещенка, Е. Альтмана, В. Ковальова та інших вчених.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак, незважаючи на велику кількість публікацій з питань оцінки фінансового стану підприємств, не існує єдиного підходу щодо формування основних показників оцінки фінансового стану, методики їх обчислення та інтерпретація оцінювальних параметрів, які впливають на якість та достовірність розрахунку інтегральної оцінки фінансового стану суб'єктів господарювання.

Метою статті є дослідження сутності, завдань та комплексного аналізу фінансового стану підприємства і розробка пропозицій щодо його покращення.

Виклад основного матеріалу. Фінансовий стан підприємства, характеризується множиною певних фінансових показників, тому для співставлення та упорядкування окремих підприємств виникає необхідність агрегування усіх ознак множини до одного кількісного показника, яким є інтегральна оцінка. Одним із різновидів інтегральної оцінки є рейтингова оцінка, яка по суті є порівняльним аналізом одиниць досліджуваної сукупності.

Для оцінки фінансового стану підприємства існує нормативно-правове забезпечення, зокрема: Методика проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій № 81 від 27.06.97 [1]; Методика інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій № 22 від 23.02.98 [2]; Методичні рекомендації по аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій № 759/10/20-2117 від 27.01.98 р. [3].

Методика оцінки фінансового стану підприємства та розрахунок інтегральної оцінки передбачає реалізацію декількох етапів, а саме:
– визначення основних напрямів оцінки;
– вибір основних фінансових коефіцієнтів за кожним з аналітичних напрямів;
– розрахунок для кожного з коефіцієнтів нормативного значення;
– визначення вагомості окремих коефіцієнтів;
– формування узагальнюючих показників; розробку інтегральної оцінки фінансового стану підприємства [4].

Проведення діагностики за інтегральним показником фінансово-господарської діяльності дозволяє отримати досить вичерпну інформацію про фінансовий стан підприємства на даному етапі його розвитку та можливу динаміку у майбутньому. Інтегральна оцінка формується на основі опису досліджуваного об'єкта, який характеризується великою кількістю ознак, меншим числом інформативних показників. Агрегування ознак в одну інтегральну оцінку ґрунтується на так званій «теорії адитивної цінності», згідно з якою цінність цілого дорівнює сумі цінностей його складових [5].

Оскільки показники, що характеризують фінансовий стан мають різний вплив, тобто вони різновагові, то для побудови рейтингу необхідно використовувати формулу середньоарифметичної зваженої, яка передбачає надання кожному показнику певного рівня значимості:

$$I = \sum_{1}^{m} \mathrm{Si} \cdot wi$$

де: m – кількість фінансових показників рейтингової оцінки;

S_i – стандартизоване значення фінансового показника;

w_i – вага (значимості) фінансового коефіцієнта [6].

Фінансовий стан підприємства, насамперед, характеризується показниками фінансової стійкості, ліквідності і платоспроможності

та ефективності використання капіталу, тому інтегральна оцінка являє собою сумарне значення стандартизованих показників, що характеризують ці складові.

Стандартизація вибраних показників здійснюється шляхом ділення фактичних показників на стандартне значення, тобто:

$$Si = \frac{xi}{ai}$$

де: xi – фактичне значення фінансового показника;

ai – стандартне значення фінансового показника [6].

Таким чином, виходячи із визначеного механізму стандартизації формула буде мати такий вигляд:

$$I = \sum_{1}^{m} \frac{xi}{ai} \cdot wi$$

Система показників, що покладені в її основу та їх вага буде мати наступний вигляд (табл. 1).

Таким чином, із раніше розглянутої методики рейтингової оцінки, залишився тільки спосіб стандартизації показників.

Характеристика укрупнених типів фінансового стану підприємств в залежності від значення інтегрального показника наведена в табл. 2.

На нашу думку, доцільно давати оцінку як на основі складових інтегральної оцінки, так і на основі інтегрального показника, оскільки ці лінгвістичні характеристики доповнюють одна одну.

В сучасній економічній літературі виділяють 12 типів фінансового стану підприємств, параметри визначення та коротка характеристика яких показана в табл. 3.

Проведемо аналіз фінансового стану ТОВ „Новий світ-Агро” Уманського району Черкаської області на основі методики інтегральної оцінки фінансового стану (табл. 4).

На основі шкали визначення типу фінансового стану ТОВ „Новий світ-Агро” Уманського району Черкаської області складемо аналітичну табл. 4.

Таким чином, виходячи з даних табл. 4, можна стверджувати, що ТОВ „Новий світ-Агро” Уманського району Черкаської області протягом 2012–2016 рр. ефективно використовувало капітал. Протягом 2012–2014 рр. спостерігається нестача ліквідних коштів, що зумовило недостатній рівень платоспроможності підприємства, але в 2015–2016 рр. відбувається стабілізація фінансового стану.

Висновки. Таким чином, виходячи з проведеного дослідження, можна стверджувати, що універсальність та адекватність запропонованої моделі дозволяє покласти її в основу прогнозування фінансового стану підприємства, тому подальшої розробки потребує модель прогнозування фінансового стану підприємства.

Таблиця 1

Стандартні значення фінансових показників та їх вагові коефіцієнти після формалізації процесу формування інтегральної оцінки

Показник	wi	ai
Показники ефективності використання капіталу, Z		
Прибутковість поточних активів	6	0,1
Ефективність використання власного капіталу	2	0,06
Загальна рентабельність продукції	10	0,1
Рентабельність продажу за чистим прибутком	4	0,05
Коефіцієнт оборотності оборотних коштів	3	2,4
Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	3	5
Показники платоспроможності та ліквідності, Y		
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	2	0,2
Коефіцієнт покриття	2	0,7
Показники фінансової стійкості, X		
Коефіцієнт забезпеченості запасів власними оборотними коштами	2	0,1
Коефіцієнт фінансової незалежності	2	0,5

Таблиця 2

Класифікація видів фінансового стану підприємства в залежності від значення інтегрального показника фінансового стану

Значення I	Фінансовий стан	Характеристика
Менше 0	Незадовільний фінансовий стан	Характеризується збитковою діяльністю, низьким рівнем ліквідності та залежністю від зовнішніх джерел фінансування.
0–38	Задовільний фінансовий стан	Низький рівень ефективності використання капіталу, характерна нестабільна структура капіталу та недостатній рівень ліквідності.
39–60	Стабільний фінансовий стан	Високий рівень прибутковості та оборотності активів при низькій платоспроможності та фінансовій стійкості.
61–99	Впевнений фінансовий стан	Показники, що характеризують фінансовий стан, знаходяться на оптимальному рівні.
Більше 99	Куражний фінансовий стан	Характеризується надвисоким рівнем прибутковості та платоспроможності. Частіше за все підприємства недовгий проміжок часу перебувають в такому стані, оскільки такий стан є виснажливим і ресурсномістким.

Таблиця 3

Класифікація типів фінансового стану підприємства

Значення Z	Значення Y	Значення X	Тип фінансового стану	Пояснення до типу
Z<0	Y<2	X<0	1 тип фінансового стану	Фінансовий стан можна охарактеризувати, як близький до банкрутства. Даний тип характеризується збитковою діяльністю, низькою оборотністю активів та нестачею власних коштів для фінансування поточної діяльності підприємства.
Z<0	2<Y<4	X<0	2 тип фінансового стану	Стабільність цього типу залежить від зовнішніх джерел фінансування. Даному типу характерний низький рівень ефективності використання капіталу, ліквідності і платоспроможності.
Z<0	Y<4	0<X<4	3 тип фінансового стану	Даному типу характерний низький рівень ліквідності та фінансової стійкості, зумовлений неефективним використанням капіталу підприємства.
Z<0	Y>4	X>4	4 тип фінансового стану	Підприємство, рівень ліквідності якого знаходиться на нормативному рівні, але неефективне використання капіталу призводить до втрати фінансової незалежності.
0<Z<75	2<Y<4	X<0	5 тип фінансового стану	Підприємства, які ефективно використовують каптал, але диспропорція в структурі майна та/або капіталу призводить до втрати фінансової незалежності.
0<Z<75	Y<4	0<X<4	6 тип фінансового стану	Прибуткові підприємства, які залежать від зовнішніх джерел фінансування з низьким рівнем ліквідності та платоспроможності.
0<Z<75	2<Y<4	X>4	7 тип фінансового стану	Підприємства, які ефективно використовують капітал та мають достатній рівень фінансової стійкості, але не приділяють достатньої уваги рівню платоспроможності та ліквідності підприємства.
0<Z<75	Y>4	X>4	8 тип фінансового стану	Успішні підприємства з достатньо високим рівнем ефективності використання капіталу, оптимальною структурою фінансування поточної діяльності та високим рівнем ліквідності і платоспроможності.
Z>75	Y<4	X<0	9 тип фінансового стану	Амбіційні підприємства, основною метою яких є збільшення прибутковості капіталу, за рахунок цього вони можуть фактично безпроблемно отримувати кредити, але це призводить до виникнення залежності підприємства від зовнішніх джерел фінансування. При цьому рівень платоспроможності підприємств знаходиться за межами рекомендованого рівня.
Z>75	Y<4	0<X<4	10 тип фінансового стану	Підприємства з високим рівнем ефективності використання капіталу та недостатнім рівнем платоспроможності та фінансової стійкості.
Z>75	Y<4	X>4	11 тип фінансового стану	Стабільність фінансового стану забезпечується за рахунок високого рівня ефективності використання капіталу та оптимальною структурою капіталу, при цьому спостерігається недолік найбільш ліквідних коштів для забезпечення достатнього рівня ліквідності.
Z>75	Y>4	X>4	12 тип фінансового стану	Надвисокий рівень прибутковості підприємства, оптимальна структура капіталу і майна підприємства, але отримання надприбутків може носити тимчасовий характер.

Таблиця 4

Характеристика фінансового стану ТОВ „Новий світ-Агро" Уманського району Черкаської області

Рік	Z	Y	X	Тип фінансового стану	I	Фінансовий стан
2012	14,58	1,81	4,53	7 тип	20,92	Задовільний фінансовий стан
2013	21,0	3,90	13,59	7 тип	38,49	Задовільний фінансовий стан
2014	15,92	3,21	13,97	7 тип	33,10	Задовільний фінансовий стан
2015	33,36	8,62	18,87	8 тип	60,85	Стабільний фінансовий стан
2016	55,35	1,61	19,98	8 тип	76,94	Впевнений фінансовий стан

Таблиця 5

Інтегральна оцінка фінансового стану сільськогосподарських підприємств Уманського району Черкаської області

Показник	w_i	a_i	2012 р.		2013 р.		2014 р.		2015 р.		2016 р.	
			z, y, x	Si	z, y, x	Si	z, y, x	Si	z, y, x	Si	z, y, x	Si
Показники ефективності використання капіталу												
Прибутковість поточних активів	6	0,1	0,05	3,22	0,06	3,80	0,06	3,33	0,11	6,80	0,22	13,18
Ефективність використання власного капіталу	2	0,06	0,02	0,74	0,21	3,17	0,02	0,65	0,06	2,09	0,12	3,96
Загальна рентабельність продукції	10	0,1	0,02	2,12	0,01	1,06	0,04	4,01	0,11	10,61	0,16	16,12
Рентабельність продажу по чистому прибутку	4	0,05	0,02	1,35	0,01	0,74	0,03	2,24	0,07	5,94	0,12	9,67
Коефіцієнт оборотності оборотних коштів	3	2,4	3,18	3,98	6,85	8,56	1,96	2,45	1,91	2,39	1,91	2,39
Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	3	5	5,28	3,17	6,11	3,67	5,39	3,24	9,23	5,54	16,71	10,03
Z				**14,58**	**X**	**21,0**	**X**	**15,92**	**X**	**33,36**	**X**	**55,35**
Показники платоспроможності та ліквідності												
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	2	0,2	0,02	0,20	0,13	1,29	0,01	0,06	0,01	0,14	0,01	0,06
Коефіцієнт покриття	2	0,7	0,56	1,61	0,91	2,61	1,10	3,15	2,97	8,48	0,54	1,55
Y				**1,81**	**X**	**3,90**	**X**	**3,21**	**X**	**8,62**	**X**	**1,61**
Показники фінансової стійкості												
Коефіцієнт забезпеченості запасів власними оборотними коштами	2	0,1	0,09	1,77	0,51	10,20	0,53	10,54	0,77	15,33	0,82	16,34
Коефіцієнт фінансової незалежності	2	0,5	0,69	2,76	0,85	3,39	0,86	3,43	0,88	3,54	0,91	3,64
X				**4,53**	**X**	**13,59**	**X**	**13,97**	**X**	**18,87**	**X**	**19,98**
Інтегральний показник (I)				**20,92**	**X**	**38,49**	**X**	**33,10**	**X**	**60,85**	**X**	**76,94**

Список літератури:

1. Методика інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій № 22 від 23.02.98 [Електронний ресурс] / Рекомендації Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
2. Методика проведення поглибленого аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій № 81 від 27.06.97 [Електронний ресурс] / Рекомендації Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
3. Методичні рекомендації по аналізу фінансово-господарського стану підприємств та організацій від 27.01.98 р. № 759/10/20-2117 [Електронний ресурс] / Рекомендації Державної податкової адміністрації України. – Режим доступу: http://pro-u4ot.info/index.php.
4. Жидяк О.Т. Фінансовий стан та вдосконалення контролю за фінансовими показниками аграрного підприємства / О.Т. Жидяк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – № 11. – С. 192–199.
5. Москаленко В.П. Комплексна оцінка фінансового стану підприємства як основа для діагностики його банкрутства / В.П. Москаленко, О.Л. Пластун // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 6. – С. 180–191.
6. Вакульчик О.М. Інтегральна оцінка фінансоовго стану суб'єктів господарювання під час отриманння статусу уповноваженого економічного оператора / О.М. Вакульчик, О.О. Книшек, А.М. Петросян // Вісник АМСУ. – Серія: ,,Економіка". – 2014.– № 1(51). – С. 98–105.

Бержанир И.А., Винницкая О.А.
Уманский государственный педагогический университет
имени Павла Тычины
Гвоздей Н.И.
Уманский национальный университет садоводства

ИНТЕГРАЛЬНАЯ ОЦЕНКА ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация
В статье охарактеризованы методику интегральной оценки финансового состояния субъектов хозяйствования с целью оперативной оценки показателей финансового состояния предприятий и выявление резервов повышения эффективности их функционирования. Рассмотрена классификация видов финансового состояния предприятия в зависимости от значения интегрального показателя финансового состояния, а также типы финансового состояния предприятия. Проведено интегральную оценку финансовго состояния предприятия и определен тип его финансового состояния за анализируемый период.
Ключевые слова: финансовое состояние, финансовые показатели, интегральная оценка, рентабельность, коэффициент абсолютной ликвидности, коэффициент покрытия, коэффициент финансовой независимости.

Berzhanir I.A., Vinnytska O.A.
Uman State Pedagogical University named after P. Tychyna
Gvozdie N.I.
Uman National University of Horticulture

INTEGRAL ASSESSMENT OF THE FINANCIAL STATE OF AN ENTERPRISE

Summary
The article describes the method of an integrated assessment of the financial state of economic entities for the purpose of operative estimation of indicators of the financial state of enterprises and identification of reserves for increasing the efficiency of their functioning. The classification of types of the financial state of the enterprise depending on the value of the integral indicator of the financial state, as well as types of the financial state of the enterprise is considered. The integral assessment of the financial state of the enterprise and the type of its financial status for the analyzed period is carried out.
Keywords: financial state, financial indicators, integral assessment, profitability, absolute liquidity ratio, coverage ratio, coefficient of financial independence.

УДК 336.64

ОПТИМІЗАЦІЯ ГРОШОВИХ ПОТОКІВ ПІДПРИЄМСТВ ТА ЇХ ПРОГНОЗУВАННЯ

Голинський Ю.О., Луців Л.М., Шпаргала Д.М.
Львівський національний університет імені Івана Франка

Досліджено теоретичні питання сутності, значення та видів грошових потоків підприємств. Обґрунтовано, що поділ грошових потоків за видами операцій суб'єктів господарювання на грошові потоки від поточних, інвестиційних та фінансових операцій повинен залежати від обсягу даних операцій, а також від потреб в даній інформації користувачів. Визначено заходи щодо збільшення позитивного грошового потоку. Розглянуто підходи до прогнозування руху грошових коштів з метою ефективного управління грошовими потоками суб'єкта господарювання. Досліджені підходи до формування щомісячного платіжного календаря.
Ключові слова: грошові потоки, оптимізація, платіжний календар, планування, прогнозування.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день економіка України перебуває під впливом різноманітних кризових явищ, що, в свою чергу, негативно впливає на діяльність українських підприємств. Відстежується тенденція зменшення основних показників господарюючих суб'єктів. Відтак, на даний момент для оптимізації фінансових ресурсів організацій використовується велика кількість інструментів. Під оптимізацією розуміється процес вибору найкращого варіанту з можливих, визначення значень тих економічних показників, при яких досягається оптимум, тобто найкращий стан системи. Для того, щоб досягти оптимального стану, необхідно зробити акцент на досягнення найкращого результату при заданому рівні витрат, або ж на досягнення заданого результату при мінімальних ресурсних витратах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фінансовий менеджер компанії з метою оптимізації діяльності здійснює управління дебіторською та кредиторською заборгованістю, регулювання грошових потоків, а також працює з персоналом. На початку становлення економічної теорії велика увага приділялася питанню регулювання грошових коштів. Дж. М. Кейнс писав, що існує тимчасова затримка, яка утворюється між притоком і відтоком грошових коштів. Виходячи з цього, кожна фірма повинна мати вільні грошові кошти на розрахунковому рахунку. А. Сміт у своїй праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» відзначав цінність грошових коштів в русі. Дж. С. Мілль у своїй книзі «Принципи політичної економії» підкреслював, необхідність управління грошовими коштами і стверджував, що людям властиво мати запас готівки як резерв на випадок непередбачених обставин в майбутньому. За Ю. Брігхемом концепція управління грошовими потоками народилася зі старого «янкі», який брав у позику гроші, щоб купити товари, продавав їх, отримував гроші, віддавав частину цих грошей, виплачуючи банківські позики, а потім повторював заново цей цикл.

Управління грошовими потоками для України, в першу чергу, пов'язане з процесом фінансового планування, яке знайшло своє відображення в Звіті про рух грошових коштів. Цей документ призначений для перевірки узгодженості надходження і витрачання коштів, з метою забезпечення постійної і достатньої наявності коштів для виконання зобов'язань.

На сьогоднішній день в економічній літературі розрізняють багато підходів до поняття грошового потоку, розглянемо деякі з них.

І. О. Бланк вважає, що грошовий потік – це сукупність розподілених за окремими інтервалами розглянутого періоду часу надходжень і виплат грошових коштів, що генеруються господарською діяльністю і пов'язані з факторами часу, ризику і ліквідності [1; 2].

Р. Мертон розглядає грошовий потік як рух грошових коштів, яке супроводжується їх притоком і відтоком за певний період часу. Грошовий потік – це динамічний показник.

Дж. К. Ван Хорн порівнює підприємство з живим організмом, а рух грошових потоків з системою кровообігу живої істоти. На його думку, якщо система управління грошовими потоками працює безперервно і ефективно, то і підприємство буде фінансово здоровим і таким, що розвивається. Також автор стверджував, що рух грошових коштів фірми є безперервним процесом. Активи фірми є чистим використанням грошових коштів, а пасиви це, по суті, чисті джерела коштів. Обсяг грошових коштів коливається в часі в залежності від обсягу продажів, інкасації дебіторської заборгованості, капітальних витрат і фінансування.

Очевидно, що найбільш повне визначення у І. О. Бланка, оскільки в даному визначенні враховані фактори часу, ризику і ліквідності.

Крім того, проблематику грошових потоків досліджували Спільник І. [3], Золотарьова О. [4], Загородна О. [5], Серединська В. [5] та інші. Також досліджувались особливості управління грошовими потоками у державній сфері [6].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На законодавчому рівні поняття грошового потоку не закріплено, відтак існує необхідність наукової дискусій щодо визначення, сутності і складових цієї економічної категорії. Крім того, на сьогоднішній недостатня увага приділена практичним аспектам прогнозування руху грошових коштів суб'єктів господарювання.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження класифікації грошових потоків, визначення заходів щодо збільшення позитивного грошового потоку, а також наукове обґрунтування практичного використання можливостей прогнозування руху грошових коштів суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу. Термін «грошовий потік» прийшов до нас із зарубіжної еконо-

мічної літератури, в перекладі з англійської мови поняття «cash flow» позначає потік грошових коштів або потік касової готівки. Грошові потоки можна класифікувати за окремими ознаками. За видом діяльності – грошовий потік від операційної діяльності, грошовий потік від інвестиційної діяльності та грошовий потік від фінансової діяльності; за масштабом діяльності – грошовий потік по компанії в цілому та грошовий потік по центрам відповідальності компанії; за ступенем достатності рівня грошових коштів – надмірний грошовий потік та дефіцитний грошовий потік; за напрямом руху грошових коштів – позитивний грошовий потік та негативний грошовий потік; за тривалістю періоду – довгостроковий грошовий потік та короткостроковий грошовий потік; за формою грошових коштів – готівковий грошовий потік та безготівковий грошовий потік; за валютою – грошовий потік в іноземній валюті та грошовий потік в національній валюті; за методом оцінки в часі – ретроспективний грошовий потік, поточний грошовий потік та перспективний грошовий потік.

Всі надходження грошових коштів за певний період часу називають притоком, а всі виплати – відтоком. Всі притоки називають негативним потоком грошових коштів. Різницю між сумами відтоків і притоків називають чистим потоком грошових коштів. Будь-яка компанія в ході своєї діяльності повинна прагнути до збільшення чистого грошового потоку. Перш ніж приступити до оптимізації грошового потоку необхідно сформувати платіжний календар, мета якого полягає в структуруванні грошових коштів. Цей документ застосовують для визначення найбільш оптимального графіка грошових потоків, які, в свою чергу, забезпечують оплату всіх необхідних зобов'язань, знижують втрати грошових коштів і уникають касових розривів. Ведення платіжного календаря найбільш актуально для тих компаній, які співпрацюють з великою кількістю покупців і постачальників. Склавши графік платежів, організація забезпечує себе своєчасним отриманням всіх необхідних ресурсів для ведення повноцінної діяльності.

Наступним важливим напрямом оптимізації грошового потоку на підприємстві є облік і аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів. До внутрішніх факторів належать: стадія життєвого циклу організації, особливості виробництва і організації товарів, галузеві фактори, амортизаційна політика. До числа зовнішніх факторів відносять: кон'юнктура і тип ринку, доступність кредитних ресурсів, система оподатковування, можливість залучення джерел безоплатного фінансування.

У процесі своєї діяльності компанія може виявити як надлишок, так і нестачу коштів, що може спричинити негативні наслідки. Для того, щоб їх уникнути, фінансовим менеджерам необхідно збалансувати грошові потоки компанії. Для балансування грошових потоків використовується метод, який отримав свою назву «система пришвидшення-уповільнення платіжного обороту». Він полягає в залученні додаткових коштів, що призведе в свою чергу до збільшення вхідного грошового потоку і скорочення вихідного. У довгостроковому періоді будуть ефективні такі заходи по збільшенню позитивного грошового потоку:

- додатковий випуск акцій;
- залучення інвесторів;
- здача в оренду майна, що не використовується.

Для скорочення негативного грошового потоку необхідне зменшення кількості інвестиційних програм.

Регулювання грошових потоків забезпечує підвищення рівня фінансової і виробничої гнучкості організації, дозволяє підвищити обсяги продажів і оптимізувати витрати за рахунок можливостей маневрування грошовими ресурсами підприємства.

В умовах нестабільної економічної ситуації особливо актуально стежити за факторами, що визначають відмінності в сумах фінансового результату і грошових коштів. При цьому, для забезпечення еластичності управлінської системи, тобто її здатності швидко реагувати на зміни, що відбуваються, зосереджувати обмежені фінансові ресурси на життєво важливих, пріоритетних напрямках діяльності організації, більш актуальними стають результати не ретроспективного, а оперативного і прогнозного аналізу. Дані прогнозного аналізу грошових потоків організації дозволяють не просто контролювати, але й передбачити майбутню поточну ситуацію. Проведення прогнозного аналізу руху грошових коштів комерційної організації дозволяє підвищувати ефективність управлінських рішень для досягнення успішної діяльності підприємства.

В економічній літературі існує думка, що при певному методі обліку собівартості виробництва класифікувати грошові потоки за структурними та операційними об'єктами, тобто за конкретними роботами чи послугами [8, с. 48]. Однак така класифікація грошових потоків суб'єктів господарювання є громіздкою і надмірно розширеною при великому обсязі замовлень.

Очевидно, що класифікація грошових потоків організації з індивідуальним і одиничним виробництвом повинна будуватись відповідно до побажань управлінського персоналу – основних споживачів даних прогнозного аналізу грошових потоків. Як варіант, грошові потоки можуть бути згруповані за видами надходжень і виплат грошових коштів, за належністю до того чи іншого структурного підрозділу організації, за видами продукції, робіт, що виконуються, чи послуг, що надаються. Наприклад, в науково-дослідних і проектувальних організаціях можна виділити грошові потоки від науково-дослідницької діяльності і грошові потоки від проектувальної діяльності.

Поділ грошових потоків за видами операцій суб'єктів господарювання на грошові потоки від поточних, інвестиційних та фінансових операцій повинен залежати від обсягу даних операцій, а також від потреб в даній інформації користувачів. Статті руху грошових коштів, як і робочий план рахунків бухгалтерського обліку, повинні встановлюватися в кожному суб'єкті господарювання в індивідуальному порядку, відображаючи специфіку його діяльності.

Класифікація грошових потоків необхідна для визначення основних показників плану надходження і виплат грошових коштів суб'єкта господарювання, в якому відображаються результати прогнозного аналізу грошових потоків.

Прогнозування руху грошових коштів з метою ефективного управління грошовими потоками суб'єкта господарювання бажано, щоб було річним і щомісячним. Річний прогноз допоможе розробити стратегію і тактику діяльності організації на майбутній рік, а щомісячне прогнозування забезпечить оперативність управління грошовими потоками. Прогнозувати рух грошових коштів на більш довгострокову перспективу недоцільно у зв'язку з мінливоюприродою грошових потоків і умов їх формування, особливо в контексті сучасного нестабільного політичного та економічного стану держави [7].

Прогнозний аналіз грошових потоків суб'єкта господарювання про-водиться поетапно. На першому етапі прогнозного аналізу грошових потоків в організації складаються тематичні плани надходжень і виплат грошових коштів. Подібні щомісячні плани пропонує формувати І.О. Бланк [2, с. 517]. Прикладами тематичних планів надходжень і виплат грошових коштів можуть бути: план продажів, план інвестицій, план соціального розвитку, план податкових виплат, план поточного та капітального ремонтів і т. д.

На підставі показників тематичних планів надходжень і грошових виплат формуються показники річного плану надходжень і виплат грошових коштів. Річний план складається з розбивкою по місяцях, щоб враховувати сезонні коливання реалізації продукції.

Щомісяця суб'єкта господарювання формується план продажів на поточний місяць. При цьому він складається з урахуванням термінів погашення дебіторської заборгованості. Надходження грошових коштів в плані продажів рекомендується відображати по замовленням або по контрагентах, які повинні здійснити ці виплати, з метою врахування інкасації дебіторської заборгованості.

Щомісячний план грошових виплат підприємства також формується з урахуванням строків погашення кредиторської заборгованості. Так при обов'язку оплатити роботи або послуги субпідрядників впродовж двох місяців відповідно до умов договорів кредиторську заборгованість, що виникла, можна розглядати як безвідсотковий кредит терміном на два місяці. Однак подібні рішення про термін оплати кредиторської заборгованості повинні прийматися керівництвом виважено і обдумано на підставі даних прогнозного аналізу наявності грошових коштів за аналізований період.

Оцінка ліквідності інвестиційних і фінансових активів організації, що оформляється окремою управлінською звітністю необхідна в тому випадку, якщо організація активно здійснює інвестиційну та фінансову діяльність. В цьому випадку співробітникові планово-фінансової служби суб'єкта господарювання (чи просто відповідальній за це особі) необхідно експертною оцінкою, не виключаючи дані первинної та договірної документації, встановити ліквідність інвестиційних і фінансових активів організації. Оцінка ліквідності проводиться для того, щоб врахувати плановані надходження і вибуття грошових коштів, пов'язані з надходженням або вибуттям інвестиційних і фінансових активів організації. Особливу увагу при проведенні такої оцінки необхідно приділити грошовим еквівалентам суб'єкта господарювання.

На основі даних плану продажів на поточний місяць, плану грошових виплат підприємства і оцінки ліквідності фінансових і інвестиційних активів організації формується щомісячний платіжний календар організації. Він може бути складений зі щоденною, подекадною або, навіть, півмісячною розбивкою.

На підставі даних щомісячного платіжного календаря з метою оперативності прогнозного аналізу грошових потоків організації коригуються дані річного плану надходжень і виплат грошових коштів.

Уточнення методики прогнозного аналізу руху грошових коштів дозволяють враховувати потреби користувачів управлінської звітності та особливості діяльності суб'єктів господарювання при формуванні вихідної аналітичної інформації. Вони також дозволяють використовувати одночасно способи планування «зверху-вниз» і «знизу-верх», тобто основною часткою інформаційного забезпечення прогнозного аналізу грошових потоків є дані, що надаються відповідними структурними підрозділами організації. Застосування уточнень також враховує терміни погашення дебіторської та кредиторської заборгованості на етапі щомісячного планування, що підвищує оперативність і достовірність даних прогнозного аналізу грошових потоків суб'єктів господарювання. Застосування поряд з річним і щомісячним прогнозуванням грошових потоків оцінки впливу можливих до здійснення заходів впливу на рух грошових коштів суб'єкта господарювання підвищує ефективність управління грошовими потоками підприємства і розширює межі проведення прогнозного аналізу грошових потоків.

Висновки і пропозиції. Таким чином, можна зробити висновок, що регулювання грошових потоків є невід'ємним інструментом оптимізації діяльності підприємства. В умовах нестабільної економіки необхідно враховувати внутрішні та зовнішні чинники для правильної оптимізації грошових потоків. На практиці використання платіжних календарів є важливим інструментом для структурування грошових потоків. Регулювання грошових потоків необхідне для збалансованості обсягів грошових коштів, інакше кажучи, зростання чистого грошового потоку значною мірою сприяє подальшому розвитку підприємства і в свою чергу досягнення фінансового успіху.

Список літератури:

1. Бланк И.А. Управление денежными потоками. – 2-е изд., перераб. и доп. [Текст] / И.А. Бланк. – К.: Ника-Центр, 2007. – 752 с.
2. Бланк Ігор Олександрович. Фінансовий менеджмент : навчальний посібник / І.О. Бланк. – Київ: Ельга, 2008. – 723 с.
3. Спільник І.В. Аналіз грошових потоків підприємства за даними фінансової звітності підприємства: значимість, мета, завдання. Обліково-аналітичне та правове забезпечення інституційних секторів економіки України в умовах євроінтеграції та інноваційного розвитку: збірник наукових праць всеукр. наук.-практ. конф. (30 березня 2017 р., м. Тернопіль). Тернопіль: Крок, 2017. С. 138–140.

4. Золотарьова О. Ефективне управління рухом грошових потоків та його роль у забезпеченні фінансової стійкості промислового підприємства [Текст] / О. Золотарьова, А. Місюра, І. Копія // Економічний аналіз. – 2012 р. – Випуск 11. – Частина 2. – С. 240–245.
5. Загородна О., Серединська В. Оперативне управління грошовими потоками підприємства / О. Загородна, В. Серединська // Економічний аналіз. – 2012 р. – Випуск 10. – Частина 4. – С. 100–104.
6. Голинський Ю.О. Удосконалення касового планування грошових потоків органами Казначейства України / Ю.О. Голинський // Економічний часопис-XXI. – 2013. – № 9-10(2). – С. 51–54.
7. Конкурентоспроможність національної економіки: фіскальні важелі та стимули : кол. моногр. / [Ситник Н.С., Стасишин А.В., Ватаманюк-Зелінська У.З., Голинський Ю.О. та ін.]; під заг. ред. д.е.н. Ситник Н.С. – Львів: «Апріорі», 2017. – Ч. 2. – 350 с.

Голинский Ю.О., Луцив Л.М., Шпаргала Д.М.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ОПТИМИЗАЦИИ ДЕНЕЖНЫХ ПОТОКОВ ПРЕДПРИЯТИЯ И ИХ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ

Аннотация
Исследованы теоретические вопросы сущности, значения и видов денежных потоков предприятий. Обосновано, что разделение денежных потоков по видам операций предприятий на денежные потоки от текущих, инвестиционных и финансовых операций должно зависеть от объема данных операций, а также от потребностей в данной информации пользователей. Определены меры по увеличению положительного денежного потока. Рассмотрены подходы к прогнозированию движения денежных средств с целью эффективного управления денежными потоками предприятия. Исследованы подходы к формированию ежемесячного платежного календаря.
Ключевые слова: денежные потоки, оптимизация, платежный календарь, планирование, прогнозирование.

Holynskyy Y.O., Lutsiv L.M., Shpa rhala D.M.
Ivan Franko National University of Lviv

OPTIMIZING THE CASH FLOWS OF ENTERPRISES AND THEIR FORECASTS

Summary
Theoretical questions of the essence, role and types of cash flows of enterprises are investigated. It is substantiated that the cash flows by types of economic entities operations from current, investment and financial transactions should depend on the amount of these transactions, as well as on the needs of this information for users. Measures to increase positive cash flow are determined. Approaches to forecasting of cash flow for the purpose of effective management of cash flows of the enterprises are considered. The approaches to the formation of a monthly payment calendar are investigated.
Keywords: cash flows, optimization, payment calendar, planning, forecasting.

УДК 657

АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБЛІКУ ГРОШОВИХ КОШТІВ ТА ПОТОКІВ

Головко В.І., Безкоровайна О.О.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У роботі розглянуто теоретичні аспекти обліку грошових коштів та їх потоків. Описано основі нормативно-правові акти, які регулюють облік грошових коштів та їх потоків в Україні. Проведено порівняння основних положень національних нормативно-правових документів, які регулюють бухгалтерський облік грошових коштів та міжнародних стандартів бухгалтерського обліку і фінансової звітності. Проведено систематизацію нормативно-правової бази, що регулює бухгалтерський облік грошових коштів та їхніх потоків. Представлення нормативно-правової бази в вигляді піраміди з чотирьох рівнів.
Ключові слова: грошові кошти та їхні потоки, фінансова звітність, нормативне регулювання обліку грошових коштів, грошовий потік від операційної, фінансової та інвестиційної діяльності. Міжнародні стандарти, розрахункові операції, відповідність нормативно-правового регулювання.

Постановка проблеми. Якісна інформація є чи не єдиним джерелом та важелем урегулювання конфліктів, які часто загострюються, практично в усіх сферах суспільного життя. Її значення посилюється саме сьогодні, в умовах фінансово-економічної нестабільності, надзвичайного динамізму соціально-економічного розвитку суспільства. У системі інформаційного забезпечення учасників економічних відносин чільне місце посідає нормативно-правове регулювання забезпечення обліку фінансово-господарської діяльності підприємств. Найбільш гостро постають проблеми нормативного регулювання при відображенні обліку та звітності грошових потоків суб'єктів підприємницької діяльності. Чітка та визначена організація обліку та звітності грошових потоків є необхідною умовою ефективного управління підприємством. Отже, питання формування якісної обліково-аналітичної інформації про грошові кошти та їхні еквіваленти в умовах застосування МСФЗ та змін у нормативно-правовому забезпеченні обліку і звітності є актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями обліку та звітності грошових коштів займались такі вітчизняні та зарубіжні вчені-економісти як М.Т. Білуха, Ф.Ф. Бутинець, І.Д. Бенько, І.Д. Ватуля, Ю.А. Верига, С.Ф. Голов, М.Я. Дем'яненко, В.А. Дерій, І.В. Жиглей, З.В. Задорожний, Г.Г. Кірейцев, Я.Д. Крупка, З.М. Левченко, М.Р. Лучко, Я.В. Соколов, О.В. Соловйова, П.Я. Хомин, М.С. Пушкар, В.Г. Швець, О.В. Шевчук та інші. Однак постійні зміни в законодавстві сприяють виникненню нових проблемних аспектів в обліку грошових коштів. Серед існуючих облікових проблем стосовно руху та наявності грошових коштів потрібно виокремити: правильне відображення грошових коштів та їх потоків у фінансовій звітності; оптимізація надходжень і виплат готівки та формування інформаційної бази даних для аналізу отриманих і втрачених вигод від проведених заходів; повнота та своєчасність відображення в системі обліку руху грошових коштів; матеріально-технічне та організаційне забезпечення ведення обліку грошових коштів. Розглянемо більш детально актуальне питання – нормативно-правове регулювання бухгалтерського обліку грошових коштів та їх потоків.

Метою статті є вивчення та проведення систематизації нормативно-правової бази, що регулюють бухгалтерський облік грошових коштів та їх потоків. Виходячи з поставленої мети, можна сформулювати завдання: вивчення теоретичних аспектів обліку грошових коштів та їх потоків; на підставі узагальнених даних дослідження висунути рекомендації та пропозиції щодо обліку, аналізу і контролю.

Виклад основного матеріалу: Законність здійснення операцій з грошовими потоками регламентується чинним законодавством України і визначається на основі нормативно-правових документів. На наш погляд, рівні нормативного регулювання бухгалтерського обліку грошових потоків можна схематично представити як ієрархічну таблицю із 4 рівнів (див. рис. 1).

Перший рівень нормативного регулювання – це міжнародні нормативно-правові акти, зокрема Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 7 «Звіт про рух грошових коштів» в редакції від 01.01.2012 р. – визначає вимоги щодо надання інформації про минулі зміни грошових коштів суб'єкта господарювання та їх еквівалентів за допомогою звіту про рух грошових коштів, який розмежовує грошові потоки протягом періоду від операційної, інвестиційної та фінансової діяльності [8].

МСБО 21 «Вплив змін валютних курсів» і МСБО 29 «Фінансова звітність в умовах гіперінфляції», дія яких спрямована на регулювання операцій з грошовими коштами та їх еквівалентами. Відповідно до МСФЗ 29 «Фінансова звітність в умовах гіперінфляції» монетарні статті не переоцінюються, оскільки вони вже виражені в грошових одиницях, що діють на кінець звітного періоду. В МСБО 21 «Вплив змін валютних курсів» визначено порядок отримування фіксованої або визначеної кількості одиниць певної валюти. Відповідно до МСБО 21 «Вплив змін валютних курсів», на кінець кожного звітного періоду здійснюється перерахунок монетарних статей, які виражені в іноземній валюті. Курсові різниці, що виникають під час розрахунків за монетарними активами або перерахунку монетарних статей за чинними валютними курсами, які відрізняються від тих, за якими вони були у перерахунку під час первісного визнання протягом звітного періоду або у попередніх фінансових звітах, визначаються з прибутку чи збитку за період, в якому вони виникли.

І рівень - Міжнародні нормативно-правові акти		
МСБО 7 «Звіт про рух грошових коштів»	МСБО 21 «Вплив змін валютних курсів»	МСБО 29 «Фінансова звітність в умовах гіперінфляції»

ІІ рівень – Національні нормативно-правові документи					
Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність»	Закон України «Про банки та банківську діяльність»	Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій в сфері торгівлі, громадського харчування та послуг»	Податковий Кодекс	Закон України «Про Національний банк України»	Господарський Кодекс

ІІІ рівень – Підзаконні-нормативно правові акти		
НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності»	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 22 «Вплив інфляції»	Положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 21 «Вплив змін валютних курсів»

IV рівень – Інструкції, положення державного рівня				
Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій.	Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні	Інструкція №146 «Про порядок відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валюті»	Методичні рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності	Інструкція по інвентаризації основних засобів, нематеріальних активів, коштів і документів та розрахунків

Рис. 1. Система нормативно-правового регулювання бухгалтерського обліку грошових коштів та їх еквівалентів

Джерело: [1-14]

Другий рівень нормативного регулювання – Національні нормативно-правові акти, які складаються з чотирьох підрівнів.

Основним нормативним актом з бухгалтерського обліку є Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», який забезпечує одноманітність обліку майна, зобов'язань, господарських операцій, складання і надання користувачам необхідної достовірної інформації про майновий стан підприємств, їхні доходи і витрати. Він встановлює єдині правові і методологічні засади організації та ведення бухгалтерського обліку в Україні. Закон закріплює методологічні основи збирання, реєстрації й узагальнення інформації, що здійснюється шляхом суцільного, безперервного документування всіх господарських операцій [4].

Закон України «Про банки і банківську діяльність» регулює правове забезпечення стабільного розвитку і діяльності банків в Україні і створення належного конкурентного середовища на фінансовому ринку, забезпечення захисту законних інтересів вкладників і клієнтів банків, створення сприятливих умов для розвитку економіки України та підтримки вітчизняного товаровиробника [5].

Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій в сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» цей Закон визначає правові засади застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг. Дія його поширюється на усіх суб'єктів господарювання їх господарські одиниці та представників суб'єктів господарювання, які здійснюють розрахункові операції у готівковій та/або безготівковій формі [6].

Закон України «Про Національний банк України (далі – Національний банк) є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і принципи організації якого визначаються Конституцією України, цим Законом та іншими законами України.

Податковий кодекс України регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час адміністрування податків, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Господарський кодекс визначає основні засади господарювання в Україні і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Третій рівень – підзаконні-нормативно правові акти, який представлений НП(С)БО 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» визначаються зміст і форма звіту про рух грошових коштів та загальні вимоги розкриття його статей.

Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 22 «Вплив інфляції» визначає порядок коригування фінансової звітності, яка оприлюднюється, на вплив інфляції та загальні вимоги до розкриття інформації про неї у примітках до фінансової звітності.

Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 21 «Вплив змін валютних курсів» визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про операції в іноземних валютах та відображення показників статей фінан-

сової звітності господарських одиниць за межами України в грошовій одиниці України.

Четвертий рівень представлений Інструкцією про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій ця інструкція встановлює призначення і порядок ведення рахунків бухгалтерського обліку для узагальнення методом подвійного запису інформації про наявність і рух активів, капіталу, зобов'язань та факти фінансово-господарської діяльності підприємств, організацій та інших юридичних осіб (крім банків, бюджетних установ та підприємств, які відповідно до законодавства складають фінансову звітність за міжнародними стандартами фінансової звітності) незалежно від форм власності, організаційно-правових форм і видів діяльності, а також виділених на окремий баланс філій, відділень та інших відособлених підрозділів юридичних осіб (далі – підприємства). Ведення позабалансових рахунків здійснюється за простою системою (без застосування методу подвійного запису) [12].

Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні розроблено відповідно до Закону України "Про Національний банк України" і визначає порядок ведення касових операцій у національній валюті України юридичними особами (крім банків) та їх відокремленими підрозділами незалежно від організаційно-правової форми та форми власності (далі – підприємства), органами державної влади та органами місцевого самоврядування під час здійснення ними діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів чи іншої господарської діяльності (далі – установи), фізичними особами, які здійснюють підприємницьку діяльність (далі – фізичні особи – підприємці) (далі разом у тексті – суб'єкти господарювання), фізичними особами [9].

Інструкція №146 «Про порядок відкриття та використання рахунків у національній та іноземній валюті» регулює правовідносини, що виникають під час відкриття банками, їх відокремленими підрозділами, які здійснюють банківську діяльність від імені банку, та філіями іноземних банків в Україні (далі – банки) [13].

Висновки і пропозиції. Отже, основною проблемою нормативно правового забезпечення регулювання обліку грошових коштів та їх потоків є відсутність нормативних актів, що їх регулюють. Це призводить до викривлення інформації про монетарні активи в національній валюті. На сьогодні в Україні існує досить багато нормативно-правових актів, що регламентують облік грошових коштів та їх потоків. Проте для більш ефективної організації обліку необхідно здійснити гармонізацію українського законодавства відповідно до вимог МСФЗ. Чітка та визначена організація обліку та звітності грошових потоків є необхідною умовою ефективного управління підприємством. На достовірному обліку грошових потоків суб'єктів господарської діяльності базується державне регулювання грошово-кредитних відносин, адже саме він є механізмом запобігання фінансовим махінаціям та правопорушенням.

Список літератури:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К.: Україна, 1996. – 141 с. зі змінами та доповненнями.
2. Податковий кодекс №2755–XVIIвід 01.01.2018 р. зі змінами та доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
3. Господарський кодекс №436-XVвід 06.01.2018 р. зі змінами та доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
4. Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 р. №996–XIV зі змінами та доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
5. Закон України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 № 679-XIV зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
6. Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій в сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» від 19.07.2017 р. №226/95-ВР зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/265/95-вр.
7. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності», затверджене наказом Міністерства фінансів України від 07.02.2013 р. № 73 із наступними змінами та доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
8. Міжнародний стандарт бухгалтерського обліку 7 (МСБО 7) «Звіт про рух грошових коштів» в редакції від 01.01.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua.
9. Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, затверджене постановою Правління Нацбанку України від 29.12.2017 р. № 148 із наступними змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
10. План рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій затверджена наказом Міністерства фінансів України від 09.12.2011 № 1591 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
11. Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті від 21.01.2004 року за № 22 із наступними змінами та доповненнями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
12. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій затверджена наказом Міністерства фінансів України від 30.11.99 р. № 291 зі змінами та доповненнями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
13. Інструкція про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах, затверджена постановою правління НБУ від 12.11.2003 № 492 зі змінами та доповненнями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
14. Методичні рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності затверджені Наказом Мінфіну України від 29.11.2017 р. № 976. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.
15. Коблянська О.І. Фінансовий облік: навчальний посібник / Коблянська О.І. – 2-ге вид., виправ. і допов. – К.: Знання, 2007. – 471 с.

16. Гура Н., Кащенко О. Порядок заповнення звіту про рух грошових коштів прямим методом // Бухгалтерський облік і аудит. – 2011. – № 1. – С. 25–30.
17. Іваxів Ю. Фінансове звітування як система розкриття інформації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/PORTAL/Soc_.
18. Пархоменко В. Подання інформації про рух грошових коштів // Бухгалтерський облік і аудит. – 2010. – № 8. – С. 20–22.

Головко В.И., Безкоровайная Е.А.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

АНАЛИЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ УЧЕТА ДЕНЕЖНЫХ СРЕДСТВ И ПОТОКОВ

Аннотация
В работе рассмотрены теоретические аспекты учета денежных средств и их потоков. Описаны основе нормативно-правовые акты, регулирующие учет денежных средств и их потоков в Украину. Проведено сравнение основных положений национальных нормативно-правовых документов, регулирующих бухгалтерский учет денежных средств и международных стандартов бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Проведена систематизация нормативно-правовой базы, регулирующей бухгалтерский учет денежных средств и их потоков. Представление нормативно-правовой базы в виде пирамиды из четырех уровней.
Ключевые слова: денежные средства и их потоки, финансовая отчетность, нормативное регулирование учета денежных средств, денежный поток от операционной, финансовой и инвестиционной деятельности. Международные стандарты,розрахункови операции, соответствие нормативно-правового регулирования.

Golovko V.I., Bezkorovayna O.O.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ANALYSIS OF REGULATION ACCOUNTING CASH AND CASH FLOW

Summary
In this paper we describe the theoretical aspects of the accounting of cash and cash flows. Described on normative legal acts regulating accounting of cash and cash flows in Ukraine. A comparison of the main provisions of national regulatory documents governing the accounting of funds and international accounting standards and financial reporting. The systematization of the legal framework governing the accounting of cash and cash flows, and which is represented as a hierarchical pyramid of four levels.
Keywords: cash and cash flows, financial reporting, normative regulation of cash accounting, cash flow from operational, financial and investment activity, International standards,Settlement operations, compliance with regulatory and legal regulation.

УДК 336.64

ОЦІНКА ЗАПАСУ ФІНАНСОВОЇ МІЦНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Дем'яненко І.В., Петрик С.В.
Національний університет харчових технологій

Досліджено підходи щодо визначення економічної сутності категорії «запас фінансової міцності». Виявлено як постійні та змінні витрати впливають на даний показник. Проведено оцінку порогу рентабельності. Проаналізовано механізм дії операційного левериджу. Визначено вплив факторів, що обумовлюють зміну цих показників.
Ключові слова: запас фінансової міцності, поріг рентабельності, постійні витрати, змінні витрати, операційний левередж, точка беззбитковості.

Постановка проблеми. У кризових умовах розвитку економіки аграрні підприємства мають мобілізувати всі можливості щодо забезпечення міцності їх фінансової системи і утримання певного рівня прибутковості господарювання. Тому на перший план висувається проблема підвищення ефективності управління доходами і витратами підприємств, що є передумовою досягнення стабільних фінансових результатів і використання можливостей формування достатнього обсягу власних фінансових ресурсів для забезпечення розвитку виробничо-господарської діяльності на перспективу. У цьому контексті важливого значення набуває питання формування запасу фінансової міцності, що дозволить підвищити рівень захищеності сільськогосподарських підприємств і надасть можливість фінансового маневрування у складних економічних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значення оцінки запасу фінансової міцності та методика її проведення широко представлені у працях О.Я. Базілінської, М.Д. Білика, Л.А. Лахтіонової, Г.В. Савицької, Ю.М. Тютюнник, Ю.С. Цал-Цалко. Сучасна практика фінансового менеджменту у поєднанні із оцінкою запасу фінансової міцності потребує також ґрунтовних досліджень механізму операційного левериджу, основні складові якого розроблені І.О. Бланком, Ю.М. Воробйовим, В.В. Ковальовим, А.М. Поддєрьогіним.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Розробка дієвих механізмів підвищення запасу фінансової міцності і прибутковості аграрних підприємств на основі виявлення вузьких місць і невикористаних можливостей з урахуванням галузевих особливостей господарювання.

Мета статті. Головною метою роботи є проведення оцінки запасу фінансової міцності та дослідження особливостей використання операційного левериджу та порогу рентабельності у практиці господарювання аграрних підприємств.

Виклад основного матеріалу. Формування ринкових відносин в економіці, створення конкурентного середовища в країнах зумовлюють необхідність теоретичного обґрунтування та розробки практичного інструментарію забезпечення стабільного, сталого розвитку підприємницької діяльності. Підприємництво займає центральне місце в господарському комплексі будь-якої країни. Саме тут створюється національний дохід, а отже, від успіху здійснення підприємницької діяльності залежить соціально-економічний розвиток суспільства, ступінь задоволеності в матеріальних і духовних благах населення країни.

В сучасних ринкових умовах господарювання особливо гостро постає питання про розвиток підприємництва в Україні. Його становлення і розвиток свідчать про те, що проблема підприємницької діяльності досить багатогранна. Її економічні і правові основи знаходяться в стані формування та мають багато недоліків, тому визначення такого показника як запас фінансової міцності особливо важливий для більшості українських підприємств.

Запас фінансової міцності (Margin of safety) є одним з основних показників аналізу фінансового стану підприємства. Розрахунок запасу фінансової міцності дозволяє оцінити можливості додаткового зниження виручки від продажів в межах точки беззбитковості. Іншими словами, підвищення реального виробництва над порогом рентабельності є запас фінансової міцності фірми.

Бенджамін Грем (Benjamin Graham) і Девід Додд (David Dodd), засновники Value Investing (ціннісного інвестування, інвестування в вартість), ввели термін «запас фінансової міцності» у своїй книзі Security Analysis, опублікованій 1934 році. Термін також описаний в книзі The Intelligent Investor Бенжаміна Грема, вперше опублікованої в 1949 році. Грем сказав, що «запас фінансової міцності завжди залежить від ціни, сплаченої», одна на нашу думку запас фінансової міцності (ЗФМ) – це перевищення фактичної чистої виручки над безприбутковим обігом, її сума показує, до якої межі може впасти виручка, щоб не було збитку, або іншими словами – це прибуток, який отримує підприємство.

Щоб зрозуміти економічну сутність даного показника, давайте розглянемо графік на рис. 1.

На графіку ми можемо розглянути точку беззбитковості (перетин лінії виручки і лінії валових витрат), а також запас фінансової міцності (різниця між запланованим обсягом виробництва / продажів і точкою беззбитковості в будь-якій точці графіка, що перевищує точку беззбитковості). Економічний сенс запасу фінансової міцності полягає у виявленні: на скільки можна скоротити обсяг виручки, не отримуючи фінансовий результат у вигляді збитку.

Найчастіше, аналітики розраховують запас фінансової міцності в процентному, відносному вираженні, прагнучи знайти, наскільки можливе зниження обсягу продажів, що не досягає при цьому порогу рентабельності. Наочно це можна побачити на наведеному вище графіку запасу фінансової міцності (рис. 1).

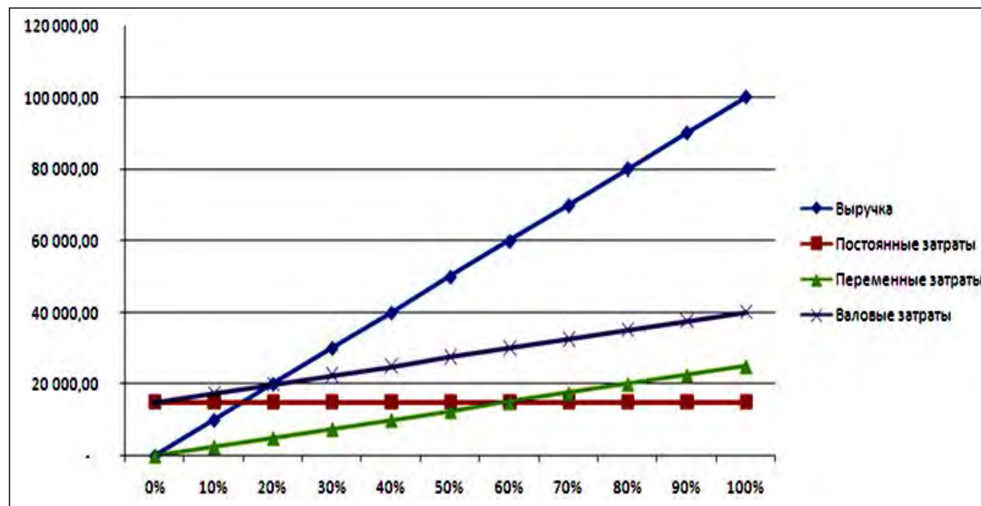

Рис. 1. Графік запасу фінансової міцності

Джерело: [2]

Найбільш швидко змінюється показник запасу фінансової міцності при незначному перевищенні порога рентабельності, найменш він змінюється при значно більшому обсязі виробництва і продажів, що вказує нам на стабільність виробництва, на його ефективність.

Також слід додати, що економісти не виділяють як такої норми, або нормативного значення для показника фінансової міцності, але при значенні 10% і більше (у відносному вираженні), виробництво вважається високорентабельним і фінансово-стійким, а більш високий показник ЗПМ вказує:

– на мінімальні ризики можливих втрат,

– на стабільність економічної ситуації на підприємстві,

– на мінімальну виручку, що дозволяє підприємству не отримати збитки, але також не дозволяє отримати прибуток – саме вона служить орієнтиром при визначенні наступних виробничих і фінансових витрат.

Взагалі при обчисленні цього показника з поточного обсягу реалізації продукції підприємства віднімається обсяг реалізації в точці беззбитковості, при цьому підсумкове співвідношення виражається у відсотках, і чим воно вище, тим нижче ризик втрат для підприємства, і тим воно стійкіше.

Запас фінансової міцності тісно пов'язаний з порогом рентабельності , оскільки визначенню ЗФМ підприємства передує розрахунок порогу його рентабельності (точки беззбитковості, «критичної» точки, «мертвої точки», точки окупності витрат – різні назви суто одного й того ж).

Поріг рентабельності являє собою таку виручку від реалізації, яка точнісінько покриває всі понесені витрати, тобто, підприємство уже не має збитків, але й не має прибутку. В цій точці маржинального доходу рівно вистачає на покриття постійних витрат, а прибуток при цьому дорівнює нулю. Якщо мова йде про реалізацію одного виду товару, то кількість його одиниць, виручка від яких дорівнює понесеним витратам, можна визначити простим співвідношенням постійних витрат до маржинального доходу одиниці даної продукції.

Слід відзначити, що значення порогу рентабельності і запасу фінансової міцності підприємства формуються під впливом комплексу чинників. Найбільш вагомим з них є операційний дохід, постійні і змінні витрати.

Визначається ЗФМ підприємства і за допомогою аналізу беззбитковості, під яким розуміється співвідношення витрат, обсягів виробництва і прибутку підприємства.

В його основі лежить ряд припущень:

– витрати бувають постійними, змінними та змішаними (наприклад, на електроенергію, транспорт або задіяне обладнання) – останні також доведеться ділити на змінні і постійні. При цьому зберігати постійні витрати на одному рівні можна буде лише тоді, коли обсяг виробництва буде обмежений;

– залежність обсягів реалізованої продукції і змінних витрат є лінійною (в реальності на все це впливає життєвий цикл продукту, що випускається, цін на купується сировину і матеріали, розмір зарплати і т.д.);

– асортимент продукції, що випускається не змінюється;

– обсяг виробництво дорівнює обсягу реалізації протягом всього прогнозованого періоду.

Таблиця 1

Значення змінних і постійних витрат при зміні об’єму виробництва (збуту)

Об’єм виробництва (збуту)	Змінні витрати		Постійні витрати	
	Сумарні	На одиницю продукції	Сумарні	На одиницю продукції
Зростає	Збільшуються	Незмінні	Незмінні	Зменшуються
Падає	Зменшуються	Незмінні	Незмінні	Збільшуються

Джерело: [3]

Розглядаючи табл. 1 можна сказати, що подібні залежності зазвичай спостерігаються в масовому виробництві, що має досить нетривалий виробничий цикл (сюди не входить авіація, суднобудування і виробництво ексклюзивної продукції).

При цьому чим нижче витрати, особливо постійні, тим сильніше ЗФМ росте. Зазвичай події розвиваються за трьома варіантами:

– збіг обсягу виробництва і обсягу реалізації – так звана точка беззбитковості;

– перевищення обсягом виробництва обсягу реалізації;

– перевищення обсягом реалізації обсягу виробництва.

У другому варіанті спостерігається надлишок продукції, зменшується прибуток підприємства і, природно, фінансова міцність [1, с. 175].

Прямою вказівкою на надлишок обсягу виробництва буде зростання обсягу готової продукції, непрямою – зростання запасу сировини та вихідних матеріалів, оскільки витрати на них підприємство несе вже в момент купівлі.

Різке збільшення запасів може передбачати подальше збільшення обсягу виробництва, що також повинно бути строго обґрунтовано економічно.

Так що, якщо виявляється приріст запасу, то він неодмінно вплине і на фінансову стійкість підприємства.

Тому для вимірювання показника фінансової міцності буде потрібно корекція показника виручки від реалізації на суму приросту товарно-матеріальних запасів протягом звітного періоду.

У третьому варіанті розмір прибутку і ЗФМ збільшується, якщо порівняти його зі стандартною ситуацією, наприклад, якщо береться передоплата за велику партію товару, яку не можна здійснити протягом поточного звітного періоду, однак продаж продукції, ще не виробленої, тобто фактично неіснуючій, зобов'язує підприємство виконати в майбутньому ряд певних вимог.

Все це змушує підприємство сильніше залежати від контрагентів, так що певна частка даного запасу виявиться примарною.

Фактична величина ЗФМ зменшується під впливом прихованої фінансової нестійкості, перша ознака якої – це різка зміна обсягу запасів.

Якщо при розрахунку ЗФМ різницю між фактичним і критичним обсягом, тобто обсягом випуску продукції підприємства в точці беззбитковості, розділити на величину фактичного обсягу і помножити на 100%, можна дізнатися той відсоток, на який може знизитися обсяг реалізації, щоб підприємство уникнуло збитку.

Взагалі розподіл операційних витрат підприємства на постійні й змінні є передумовою використання механізму операційного левериджу.

Російський дослідник В.В. Ковальов відзначає, що під операційним левериджем розуміється характеристика умовно-постійних витрат виробничого характеру (їх основа амортизаційні відрахування) у контексті загальної суми загальних витрат підприємства, що розглядається як фактор коливання його фінансових результатів, у якості якого обрано показник операційного прибутку [3, с. 325].

Відомо три основні міри операційного левериджу:

– питома вага постійних виробничих витрат у загальній сумі витрат, що тотожно співвідношенню постійних і змінних витрат;

– відношення темпу зміни прибутку до вирахування податків і відсотків до темпів зміни обсягів реалізації у натуральних одиницях;

– відношення чистого прибутку до постійних виробничих витрат.

Найбільш поширеним у вітчизняній практиці є використання коефіцієнту операційного левериджу, що визначається як відношення постійних витрат до загальної їх суми. При цьому, чим вищим є його значення, тим більш інтенсивно змінюється сума операційного прибутку по відношенню до темпів зміни обсягу реалізації продукції.

Інтерпретація результатів дії операційного левериджу базується на врахуванні ряду особливостей. Так, І.О. Бланк виділяє наступні:

1. Позитивний вплив операційного левериджу починає проявлятися лише після того, як підприємство подолало точку беззбитковості операційної діяльності.

2. Після подолання точки беззбитковості, чим вищим є коефіцієнт операційного левериджу, тим більшу силу впливу на приріст прибутку буде мати підприємство, яке нарощує обсяг реалізації продукції.

3. Найбільший позитивний вплив операційного левериджу досягається в зоні, яка максимально наближена до точки беззбитковості (після її подолання).

4. Механізм операційного левериджу має й зворотну спрямованість – при будь-якому зниженні обсягу реалізації продукції обсяг валового операційного прибутку буде зменшуватись більш високим темпом.

5. Ефект операційного левериджу стабільний тільки в короткостроковому періоді [1, с. 184].

Окрім цього, Ю.М. Воробйов додає, що зростання коефіцієнта операційного левериджу приводить до втрати гнучкості в управлінні операційними витратами, що підвищує фінансовий ризик, а в довгостроковому періоді може негативно вплинути на формування операційної прибутку підприємства [2, с. 284].

Взагалі сільське господарство нині переживає не найкращі часи, а докладний аналіз і виявлення проблемних питань є досить актуальним, тому слід розглянути основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств України за 2013–2016 рр., які наведені в табл. 2.

Аналізуючи дані табл. 2, можна сказати, що у 2016 році. спостерігається падіння майже по всіх показниках, окрім кількості найманих працівників, який зріс на 7,2 тис. осіб, однак у 2015 році спостерігається значне зростання, особливо чистого прибутку та рівня рентабельності операційної діяльності, а кількість підприємств, що одержали збиток у відсотках до загальної кількості підприємств скоротилася до 11,1% і у 2016 році зросла тільки на 0,6%, що є позитивним фактором і можна зробити висновок, що близько 88% сільськогосподарських підприємств отримують прибуток, тобто запас фінансової міцності для більшості аграрних підприємств на досить високому рівні, хоча рівень рентабельності операційної діяльності на кінець 2016 року становить тільки 32,7%.

Основним засобом виробництва для аграрних підприємств є земля, адже більшість сільськогосподарських підприємств займається саме вирощуванням сільськогосподарських рослин (рис. 2).

Таблиця 2

Основні показники діяльності сільськогосподарських підприємств

	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
Чистий прибуток (збиток), млн. грн.	14925,7	21413,4	101912,2	89330,8
Підприємства, які одержали чистий прибуток:				
у відсотках до загальної кількості	80,3	84,7	88,9	88,3
фінансовий результат, млн. грн.	26186,6	51668,0	127525,5	102230,4
Підприємства, які одержали чистий збиток:				
у відсотках до загальної кількості	19,7	15,3	11,1	11,7
фінансовий результат, млн. грн.	11260,9	30254,6	25613,3	12899,6
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	8,3	9,3	30,4	24,9
Рівень рентабельності операційної діяльності, %	11,7	21,4	43,0	32,7
Кількість найманих працівників, тис. осіб	579,8	528,9	500,9	507,7

Джерело: розроблено авторами за даними [4]

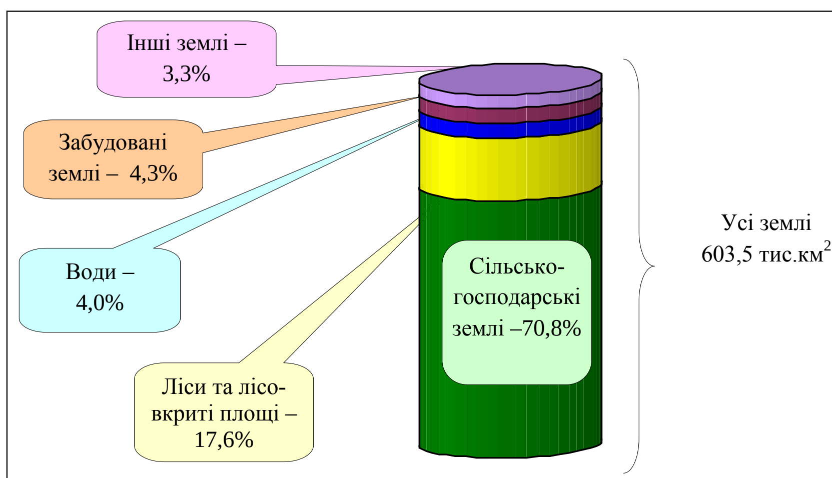

Рис. 2. Земельна площа України на 1 січня 2016 року

Джерело: розроблено авторами за даними [4]

Як видно з рис. 2 сільськогосподарські землі займають майже 71% від всієї площі України, на другому місті ліси і лісо вкриті площі – 17,6%, далі забудовані землі – 4,3%, вода – 4% і 3,3% – це інші землі.

Загалом можна сказали, що сільське господарство – це одна із основних галузей України і оцінка запасу фінансової міцності для даного сектора економіки є досить актуальним, адже на сьогодні аграрні підприємства потребують впровадження нових методів ефективного управління та розумного використання як фінансових, так і інших ресурсів виробництва.

Висновки і пропозиції. Слід відзначити, що аграрні підприємства з високим запасом фінансової міцності мають можливість оновлювати основні засоби, підвищувати рівень механізації і автоматизації праці, тобто збільшувати частку постійних витрат. Це сприятиме нарощенню прибутку сільськогосподарських підприємств. Але при цьому повинні бути використані всі можливості скорочення витрат на управління і збут продукції, щоб запобігти отриманню збитків.

Стосовно змінних витрат підприємства повинні застосовувати політику скорочення, оскільки їх зміна безпосередньо впливатиме на збільшення або зменшення прибутку. З іншого боку, актуальним для сільськогосподарських підприємств залишається достатнє фінансове забезпечення всіх фаз технологічного процесу для досягнення високого рівня урожайності культур або продуктивності тварин, що також обумовлюватиме результат господарювання.

Отже, раціональне управління постійними й змінними витратами є основою збільшення операційного прибутку підприємства, забезпечує формування певного запасу фінансової міцності й сприяє підвищенню рівня фінансової безпеки аграрних підприємств.

Список літератури:

1. Бланк І.О. Управління фінансами підприємств // І.О. Бланк, Г.В. Ситник. – К.: Нац. торг.-екон. ун-т, 2006. – 780 с.
2. Воробьев Ю.Н. Финансовый менеджмент: [Учебное пособие] // Ю.Н. Воробьев. – Симферополь: Таврия, 2007. – 632 с.
3. Ковалев В.В. Курс финансового менеджмента: [Учебник] // В.В. Ковалев. – М.: ТК Велби, 2008. – 448 с.
4. Державний комітет статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.

Демьяненко И.В., Петрик С.В.
Национальный университет пищевых технологий

ОЦЕНКА ЗАПАСА ФИНАНСОВОЙ ПРОЧНОСТИ АГРАРНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация
Исследуются подходы к определению экономической сущности категории «запас финансовой прочности». Выявлено как постоянные и переменные издержки влияют на данный показатель. Проведена оценка порога рентабельности. Проанализирован механизм действия операционного левериджа. Определено влияние факторов, обуславливающих изменение этих показателей.
Ключевые слова: запас финансовой прочности, порог рентабельности, постоянные затраты, переменные затраты, операционный леверидж, точка безубыточности.

Demyanenko I.V., Petryk S.V.
National University of Food Technology

APPRAISAL THE STOCK OF FINANCIAL STRENGTH OF AGRARIAN ENTERPRISES

Summary
The approaches to determining the economic essence of the category «stock of financial strength». Discovered as constant and variable costs affect this indicator. Estimated profitability threshold. The mechanism of operation of the operating leverage is analyzed. The influence of factors that determine the change of these indicators is determined.
Keywords: margin of financial strength, profitability threshold, fixed costs, variable costs, operating leverage, break-even point.

УДК 658.2

ПРОГНОЗНИЙ АНАЛІЗ ФІНАНСОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖІ БАНКРУТСТВА ПІДПРИЄМСТВА

Дорош Н.І., Лю Дж.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Розглянуто методику аналізу базових прогнозних фінансових показників підприємства та встановлено межі його банкрутства. Охарактеризовано основні методи обчислення прогнозних показників. Визначено динаміку доходів і витрат операційної діяльності та прогнозовано їх величини щодо досліджуваного підприємства. Проаналізовано ліквідність підприємства автономного енергопостачання за допомогою коефіцієнта поточної ліквідності. Визначено майбутню перспективу коефіцієнта поточної ліквідності.

Ключові слова: прогнозні показники, межі банкрутства, ліквідність, коефіцієнт поточної ліквідності, доходи і витрати операційної діяльності підприємства, модель Альтмана, модель Р. Таффлера.

Постановка проблеми. Виявлення несприятливих тенденцій в аналізі фінансових результатів діяльності підприємства та передбачення банкрутства посідають перше місце серед всіх економічних проблем в Україні в умовах фінансової кризи. У сучасних умовах під впливом фінансових кризових явищ, по-перше, підвищуються вимоги до якості обліково-аналітичних інформаційних систем; по-друге, відбувається процес пошуку та оптимізації сучасних моделей надання обліково-аналітичної інформації користувачам та методів і методик розкриття такої інформації. У процесі управління фінансовими потоками підприємства можливість банкрутства існує завжди, особливо в умовах нестабільності й за наявності високих ринкових ризиків [5, с. 267]. Як наслідок, аналіз прогнозних показників фінансових результатів є одним із методів діагностики та передбачення майбутніх тенденцій розвитку діяльності підприємства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями аналізу прогнозованих показників займались такі вчені-економісти як Г. Базаров, С. Бєляєв, Б. Коласс, Р. Манн, Е. Майєр, Х. Фольмут, Д. Хан, Б. Є. Грабовецький,

Г.О. Крамаренко, Є.В. Мних, П.Я. Попович, І.Ф. Прокопенко, Г.Г. Кірейцев, Л.А. Лахтіонова, М.Г. Чумаченко, М.Д. Білик, Ю.С. Цал-Цалко, І.О. Бланк, Н.І. Дорош, Н.В. Ковтун, В.І. Головко та інші; питаннями прогнозування ймовірності банкрутства - Е. Альтман, Дж. Аргенті, К. Беєрман, У. Бівер, Й. Гайдака, В. Ковальов, Р. Ліс, К. Спрінгейт, Д. Стос, Р. Таффлер та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Прогнозний аналіз фінансових результатів є першочерговим завданням у процесі вивчення і дослідження роботи підприємств. Він надає можливість спрогнозувати та правильно реагувати на зміни у фінансовому стані підприємства. Тож, від запровадження такого аналізу на підприємствах енергетичної галузі залежить їхня майбутня конкурентоспроможність на ринку.

В умовах фінансової кризи, недостатньою конкурентоспроможності підприємств виникає гостра необхідність прогнозного аналізу коефіцієнта поточної ліквідності в Україні. Між тим, підвищення якості аналітичної і облікової інформації може бути забезпечене МСФЗ, але перехід на МСФЗ ще не став фактором прискорення надходження інвестицій в економіку країни, а залишається потенційною умовою [4, с. 23]. Отже, визначення меж банкрутства підприємства є превентивною мірою визначення ефективності самого підприємства та шляхів покращення його стану.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження практичних аспектів прогнозного аналізу фінансових результатів, зокрема, показників ліквідності підприємства, визначення меж банкрутства підприємства та їх використання у практичній діяльності підприємств енергетичної галузі, а також зазначення можливих шляхів покращення фінансового стану підприємства за допомогою вищезазначених показників.

Виклад основного матеріалу. Згідно з ч. 2 ст. 209 Господарського кодексу України банкрутством вважається нездатність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів інакше як через застосування визначеної судом ліквідаційної процедури [1]. Суб'єкт підприємництва має стільки боргів перед кредиторами і зобов'язань перед бюджетом, що коли їхні вимоги будуть пред'явлені у визначені для цього строки, то майна суб'єкта – активів у ліквідній формі – не вистачить для їх задоволення [10, с. 346]. В умовах сьогодення інститут банкрутства є предметом регулювання держави, оскільки велика кількість підприємств-банкрутів має негативний вплив і на економіку держави в цілому [7, с. 692].

В процесі дослідження було використано наступні припущення, методи прогнозного аналізу та моделі аналізу ймовірності банкрутства. По-перше, методи обчислення прогнозних показників базуються на даних умовного підприємства в галузі автономного енергопостачання. По-друге, були застосовані такі методи аналізу майна, доходів та витрат операційної діяльності підприємства як аналіз трендів, графічний та табличний методи (табл. 1). З таблиці видно, що у 2018 р. можна очікувати збільшення майна підприємства до 45200 тис грн., що на 7247,9 тис. грн. більше, ніж у 2015 р. Зростання у 2019 р. складе 2199,9 тис. грн. порівняно з 2018 р., а у 2020 р. – 3800,2 тис. грн. порівняно з 2019. Це пов'язано зі збільшенням обсягів виробництва, яке обумовлено зростанням інвестицій. Доходи операційної діяльності ТОВ зростають, і додатково побудована лінія тренду показує зростання доходів опе-

Таблиця 1

Прогнозний аналіз майна, доходів операційної діяльності та витрат операційної діяльності ТОВ «Аналітик» на період з 2018 року до 2020 (у тис. грн)

Показники	Роки			Прогноз на		
	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Майно	13239,4	18494,7	37952,1	45200,2	47400,1	51200,3
Доходи операційної діяльності	24838	30317,6	67456,9	72100,1	75130,4	77898,5
Витрати операційної діяльності	20207,5	28578,4	63688,9	67835,2	71300,5	75623,3

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Величина прогнозних показників ТОВ «Аналітик» на 2018 рік

Показники	X1	X2	X3	X4	X5	Z
Розрахунок	Оборотний капітал до суми активів підприємства	Нерозподілений прибуток до суми активів підприємства	Прибуток до оподаткування до загальної вартості активів	Вартість власного капіталу до балансової вартості всіх зобов'язань	Обсяг продажів до загальної величини активів підприємства	Має бути > 3
Величина	0,95	0,08	0,09	0,16	1,74	3,385

Джерело: розроблено авторами

раційної діяльності підприємства наступних три роки з 24838 тис. грн. до 77898,5 тис. грн. Витрати операційної діяльності підприємства також кожного року зростають: у 2017 р. зросли в 2 рази в порівнянні з 2016 р., так само як і доходи операційної діяльності.

Побудована лінія тренду показує зростання витрат операційної діяльності підприємства на наступні три роки.

По-третє, в дослідженні прогнозування ймовірності банкрутства у якості базової застосовується двофакторна модель Альтмана. Вона є однією із найпростіших і наочних методик прогнозування ймовірності банкрутства [9, с. 99]. Аналітична "Модель Альтмана" представляє собою алгоритм інтегральної оцінки загрози банкрутства неплатоспроможного підприємства, заснований на комплексному обліку найважливіших показників, що допомагають виявити кризовий фінансовий стан підприємства [8]. Альтманом розроблена формула п'ятифакторної моделі, яка приймає наступний вигляд:

$$Z = 1{,}2X_1 + 1{,}4X_2 + 3{,}3X_3 + 0{,}6X_4 + X_5.$$

Оскільки Z>3, то ситуація на підприємстві стабільна, ризик неплатоспроможності невисокий, ймовірність банкрутства не велика.

По-четверте, для підтвердження достовірності отриманих результатів застосовано чотирифакторну прогнозну модель британського вченого Р. Таффлера: $Z = 0{,}53X_1 + 0{,}13X_2 + 0{,}18X_3 + 0{,}16X_4$. На думку Даниленка В.А., відмінності моделі Альтмана від моделі Таффлера полягають в різних інформаційних базах, що використовувалися для їх розробки (так, модель Таффлера побудована на основі даних підприємств Великобританії), а також кількості та змісту факторів, що приймались до уваги в ході аналізу [2]. Однак, не зважаючи на переваги даної моделі, існують і певні її недоліки. Наприклад, використання даної моделі не дозволяє оцінити об'єктивний результат у сучасних умовах України. Також існують певні суттєві зрушення економіки 50-х років минулого століття. Тож, використання моделі Альтмана потребує періодичне тестування на нових вибірках даних для того, щоб її результати були точнішими. Це сприятиме прийняттю правильних управлінських рішень.

Для підприємства, що аналізується, величина Z > 0,3, таким чином, ймовірність банкрутства ТОВ «Аналітик» на 2018 рік є невеликою.

Також прогнозування ймовірності банкрутства можна виконати на основі універсальної дискримінантної моделі:

$$Z = 1{,}5X_1 + 0{,}08X_2 + 10X_3 + 5X_4 + 0{,}3X_5 + 0{,}1X_6.$$

$$Z = 1{,}5 \times 0{,}82 + 0{,}08 \times 1{,}16 + 10 \times 0{,}08 + 5 \times 0{,}04 + 0{,}3 \times 0{,}11 + 0{,}1 \times 1{,}74 = 2{,}5.$$

Отже, оскільки величина Z > 2, то ТОВ «Аналітик» вважається фінансово стійким, і йому не загрожує банкрутство. Отримані дані також підтверджуються прогнозною величиною коефіцієнта поточної ліквідності, відображеного на графіку:

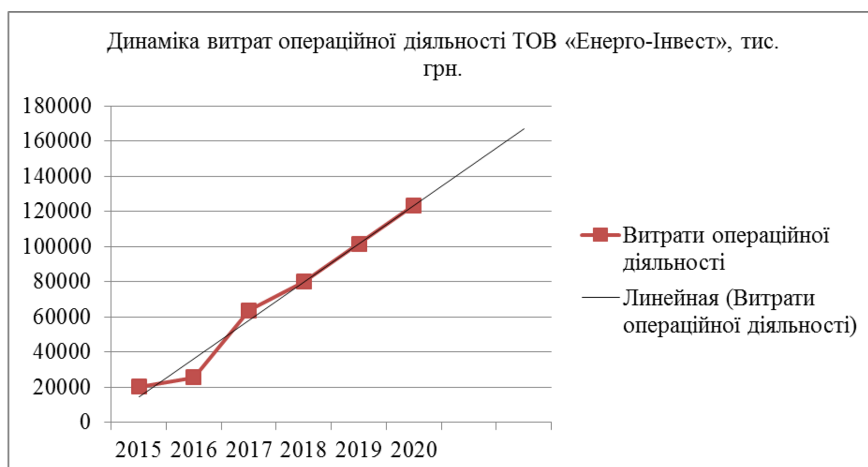

Рис. 1. Динаміка витрат операційної діяльності ТОВ «Аналітик»

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Прогнозні показники банкрутства ТОВ «Аналітик» на 2018 рік

Показники	X1	X2	X3	X4	Z
Розрахунок	Нерозподілений прибуток / Поточні зобов'язання	Оборотні активи / Сума зобов'язань	Поточні зобов'язання / Сума активів	Завжди дорівнює 1	Має бути > 0,3
Величина	0,12	1,11	0,86	1	0,5

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 4

Прогнозні показники банкрутства ТОВ «Аналітик» на 2018 рік

Показники	X1	X2	X3	X4	X5	X6	Z
Розрахунок	Чистий рух грошових коштів / Зобов'язання	Майно / Зобов'язання	Чистий прибуток / Майно	Чистий прибуток / (Дохід від реалізації)	Виробничі запаси / Дохід від реалізації)	Дохід від реалізації / Майно	Має бути > 2
Величина	0,82	1,16	0,08	0,04	0,11	1,74	2,5

Джерело: розроблено авторами

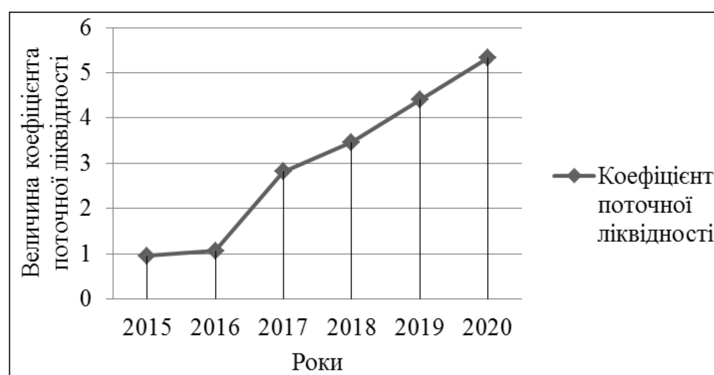

Рис. 2. Прогнозна величина коефіцієнта поточної ліквідності на період до 2020 року

Джерело: розроблено авторами

Коефіцієнт поточної ліквідності розраховується діленням оборотних активів підприємства на суму його поточних зобов'язань. У зарубіжній практиці орієнтовані величини зазначеного коефіцієнта диференційовані за галузями і підгалузями, що є дуже важливим для прийняття ефективних управлінських рішень [3, с. 308]. Коефіцієнт поточної ліквідності свідчить про достатність у підприємства коштів, які можуть використовуватися для погашення короткострокових (поточних) зобов'язань [6, с. 80]. Розрахований коефіцієнт поточної ліквідності щодо досліджуваного підприємства кожного року зростає, що є позитивною тенденцією для нього одночасно зі зростанням його доходів операційної діяльності, що обумовлено збільшенням обсягу реалізації продукції, додатковими інвестиціями, зростанням цін продажу.

Висновки та пропозиції. Система прогнозних показників сприяє правильному прийняттю рішень з метою підвищення ефективності діяльності та залучення інвестицій на підприємстві. Застосування методик аналізу прогнозних показників та визначення меж банкрутства дає можливість виявлення ймовірних змін, здатних покращити фінансовий стан підприємства. Напрямом подальшого дослідження може бути визначення механізмів впливу на інвестиційні процеси нових тенденцій формування аналітичної інформації із застосуванням аналізу прогнозних фінансових показників та визначення межі банкрутства.

Список літератури:

1. Господарський кодекс України: від 16.01.2003 № 436-IV/ Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15.
2. Даниленко В.А. Застосування моделей діагностики банкрутства для оцінки фінансової стійкості промислових підприємств України / А.В. Даниленко // Збірник наукових праць "Науковий вісник Академії муніципального управління", серія "ЕКОНОМІКА". – Випуск 7. – 2009 р. [Електронний ресурс].
3. Дорош Н.І. Аудит: Теорія та практика. – К.: Знання, 2006. – 495 с.
4. Загороднягородня А. Банкрутство підприємства: методика дослідження і причини його виникнення // Вінницький фінансово-економічний університет. – 2012. – № 1.
5. Кобець С.П., Власенко Н.С. Підхід до систематизації методів діагностики ймовірності настання банкрутства підприємства / Мукачівський державний університет. – 2017. – № 10. – С. 266–270.
6. Ковтун Н.В. Фінансовий аналіз: навч. посіб. / Н.В. Ковтун. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. – 527 с.
7. Кравченко О.О. Динаміка банкрутства підприємств та рівень безробіття // Молодий вчений. – 2017. – № 3(43). – С. 691–697.
8. Овдій Л.І., Некрасова Я.А. Оцінка інвестиційної привабливості підприємств за допомогою статистичних моделей / Л.І. Овдій, Я.А. Некрасова// Вісник Хмельницького національного університету №4. – 2009.
9. Островська Г. Аналіз практики використання зарубіжних методик (моделей) прогнозування ймовірності банкрутства підприємств / Г. Островська, О. Квасовський // Галицький економічний вісник. – 2011. – № 2(31). – С. 99–111.
10. Петрович Й.М. Економіка та фінанси підприємств: підручник / Й.М. Петрович, Л.М. Прокопишин-Рашкевич. – Львів, 2014. – 408 с.

Дорош Н.И., Лю Дж.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

ПРОГНОЗНЫЙ АНАЛИЗ ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ И ОПРЕДЕЛЕНИЕ ГРАНИЦ БАНКРОТСТВА ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация
Рассмотрены методики анализа базовых прогнозных финансовых показателей предприятия и установлены границы его банкротства. Охарактеризованы основные методы, с помощью которых могут быть вычислены прогнозные показатели. Определена динамика доходов и издержек операционной деятельности и прогнозируемые их значения. Проанализирована ликвидность предприятия автономного энергоснабжения с помощью коэффициента текущей ликвидности. Определена будущая перспектива коэффициента текущей ликвидности.
Ключевые слова: прогнозные показатели, границы банкротства, ликвидность, коэффициент текущей ликвидности, доходы и издержки операционной деятельности предприятия, модель Альтмана, модель Р. Таффлера.

Dorosh N.I., Liu Dzh.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ANALYSIS OF THE FORECASTED FINANCIAL RESULTS AND DEFINING THE LIMITS OF THE ENTERPRISE'S BANKRUPTCY

Summary
In this paper, we describe accounting methodology and the analysis of forecast indicators of simulated enterprise's activity and defining the limits of its bankruptcy. The paper describes main methods that help define the forecast indicators of the enterprise. The dynamics of income and operating costs of the company were analyzed and the value of these indicators was forecasted for the next 5 years. The company's liquidity for 2013-2015 was analyzed and compared using current liquidity ratio. The future prospects of the current liquidity ratio were determined.
Keywords: forecast indicators, limits of bankruptcy, liquidity, current ratio, income and operating costs of a company, R.J. Taffler's model, Altman's model.

УДК 658.56

КОРЕЛЯЦІЙНО-РЕГРЕСІЙНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ПРОДУКЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ ПЕРЕРОБНОЇ ГАЛУЗІ (НА ПРИКЛАДІ ПАТ «КОБЛЕВО»)

Дроник В.Г.
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Розглянуто роль системи якості у функціонуванні сучасних підприємств переробної галузі. Визначено основні причини зростання значення якості продукції. Досліджено ринок виготовлення винопродукції в Україні та виокремлено елементи гальмування його розвитку. Проведено кореляційно-регресійний аналіз параметрів, які впливають на систему якості та запропоновано методи покращення значимих факторів.
Ключові слова: виноробна галузь, якість продукції, кореляційно-регресійний аналіз, фактори впливу, модель управління якістю.

Постановка проблеми. Основна проблема розвитку будь-якої галузі полягає в тому, що більшість товаровиробників не приділяє належної уваги якості продукції. Останнім часом експерти неодноразово звертають увагу на погіршення якості більшої частини виробленої продукції [1-4]. В умовах реалізації Україною торгівельної політики, відповідно до правил Світової організації торгівлі, така тенденція ставить під загрозу конкурентоспроможність вітчизняних підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інноваційного розвитку виноробної галузі України досліджено в роботах таких науковців, як І. Агеєва, Д. Басюк, М. Бойко, О. Карташова, О. Нестеренко, В. Осипов та інші фахівці. Управлінням якістю продукції на підприємствах займалися вітчизняні й зарубіжні вчені, такі як: І.Л. Дибач, Ю.П. Адлер, Р.А. Бичківський, С.А. Варакута, А.Г. Гребінников, Ф. Йогансон, А.М. Кузьмін, Д. Крослид, В.А. Лапидус, В.Є. Момот, Ю.Е. Полозов, В.Н. Парсяк, А.К. Фейгенбаум та багато інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте недостатньо дослідженим залишилось питання щодо методів контролю й управління якістю продукції на підприємствах переробної галузі. Для ефективної організації управління якістю продукції необхідно, точно та однозначно визначити не тільки параметри управління, а й дослідити вплив факторів на результат діяльності товаровиробника, що виражатиметься рівнем загального менеджменту. Актуальність проблеми управління якістю та підвищення конкурентоспроможності продукції обумовлюють необхідність подальших глибоких досліджень у цьому напрямі.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз факторів впливу на систему управління якістю продукції підприємств переробної галузі та розробка регресійної багатофакторної моделі, яка б використовувалась як інструмент прогнозу та контролю результатів діяльності.

Виклад основного матеріалу. Зростаюче значення проблеми нарощування якості продукції є наслідком впровадження інновацій, конкурентних умов виробництва продукції. До них спонукають: ускладнення виробничих процесів, впровадження нових технологічних методів, природне підвищення вимог споживачів до якості товарів, зумовлене постійним урізноманітненням матеріальних і особистісних потреб. Все це примушує продуцентів підвищувати якість продукції і не відставати від вимог споживачів. Завдання ускладнюється тим, що вирішувати згадані проблеми необхідно у єдиному комплексі. Чим досконаліше організована координація і взаємозв'язок між окремими ланками проблем, тим вища технічна, економічна і соціальна ефективність менеджменту.

Виноградно-виноробна галузь в Україні завжди відігравала провідну роль в агропромисловому комплексі і впливала на рівень соціально-економічного розвитку регіонів. Про це свідчать, зокрема, відомості, наведені на діаграмі (рис. 1).

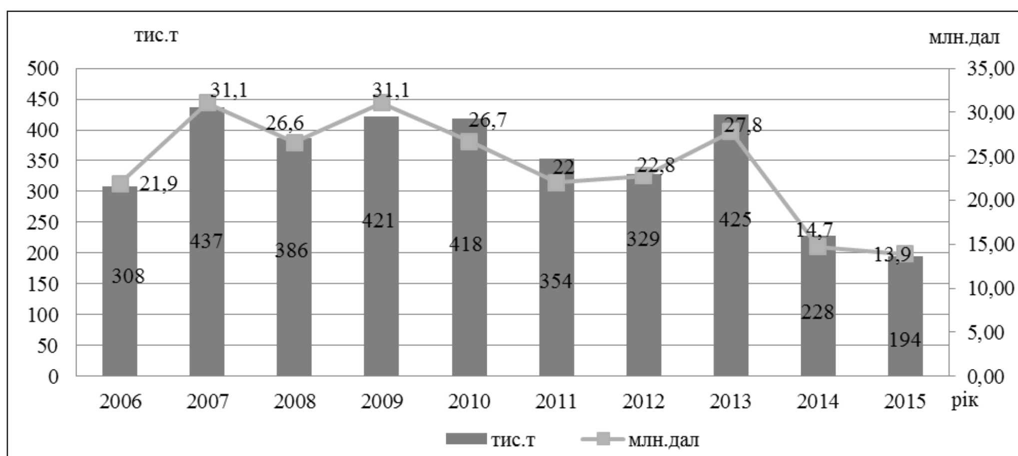

Рис. 1. Динаміка переробки винограду та виробництва виноматеріалів [5]

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

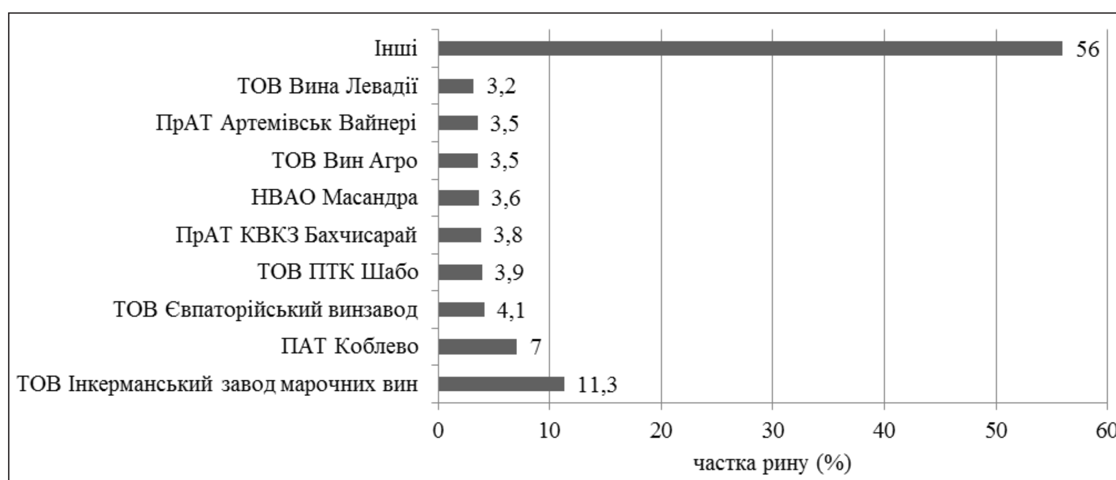

Рис. 2. Частка на ринку окремих підприємств у 2016 р., % [6]

На українському ринку присутні близько 40 виробників вина, основні потужності яких знаходяться на півдні країни. Конкуренція досить напружена, тому що вітчизняним виробникам весь час доводиться боротися з імпортними представниками (рис. 2).

За розрахунками науковців Інституту аграрної економіки [6], виробництво винограду є одним з найбільш рентабельних видів сільського господарства, що в середньому складає 71,5% (разом з виробництвом рису – 80,5%, проса – 66% та ріпаку – 57,2%). При цьому, рентабельність зазначених культур демонструє тенденцію зростання протягом останніх років (табл. 1).

Контроль якості продукції і процесів, а також заходи з менеджменту якістю є найважливішими компонентами загальної стратегії управління, на них сконцентрована увага усього персоналу. Розглянемо модель оптимальної монетизації системи управління якістю на підприємстві. Найбільш показовим коефіцієнтом ефективного управління виробництвом та підприємством загалом є фінансовий результат на кінець року. Чистий прибуток – це відображення якості всього менеджменту (у тому числі і якості виробництва, що виражається у якості продукції). Тобто ми використаємо схему:

$$\text{Фінансовий результат} = f(Я_п, Я_в, Я_у)$$

де $Я_п$ – якість продукції, $Я_в$ – якість виробництва, $Я_у$ – якість управління підприємством

Визначимо фактори, які можна вважати впливовими, при ідентифікації рівня управління якістю підприємства. Головним показником діяльності будь-якого комерційного суб'єкта господарювання є його отриманий прибуток. В коефіцієнтному вираженні – це рентабельність. Саме даний показник вказує на суттєвість діяльності будь-якого підприємства взагалі, не беручи до уваги окремі види його діяльності. Саме рентабельність відображає справність менеджменту підприємства. В нашому випадку залежною змінною виступатиме рентабельність виробництва (R_{prod}), як діяльності, яка напряму залежить від якості управління нею. Експериментальними даними для побудови багатофакторної регресійної моделі було обрано:

– коефіцієнт зносу основних засобів (R_{Dfa}). У процесі використання всі види основних фондів зношуються, втрачають початкові якості й працездатність. Поступово вони стають непридатними для подальшого використання і підлягають ремонту, модернізації та заміні. Робота на зношених фондах призводить до зниження якості виробництва та, як наслідок, до появи браку. Перевищення показника у 50% свідчить про необхідність термінової модернізації фондів;

– частка запасів в активах підприємства (F). Питома вага запасів відображає стан логістики підприємства. Якщо частки запасів – висока спостерігається їхнє нагромадження, що, в своє чергу, підвищує витрати на складування, зберігання та переміщення, а у разі збігання терміну експлуатації – ліквідація. Для виноробної галузі у запасах перебувають як плоди винограду, так і готові виноматеріали, що швидко псуються. Тому значення в 20-25% найбільш оптимальне для таких підприємств;

– коефіцієнт оборотності запасів ($R_{turnover}$). Ефективна політика управління запасами означає, що поточний рівень виробничих запасів, незавершеного виробництва, готової продукції та іншого забезпечує безперебійність процесу

Таблиця 1

Виробництво винограду за категоріями виробників [6]

Вид виробника	Валовий збір			Зібрана площа			Урожайність	
	тис. т	2015/2014		тис. га	2015/2014		ц з 1 га	(+, –) до 2014 р.
		+, –	у %		+, –	у %		
Господарства всіх категорій	376,1	-59,5	86,3	41,6	-2,6	94,1	90,4	-8,2
Сільськогосподарські підприємства	196,0	-45,0	81,3	28,9	-2,7	91,5	67,8	-8,6
Малі підприємства	180,1	-14,5	92,5	12,7	0,1	100,8	142,3	-11,9

виробництва і збуту товарів і послуг, але при цьому мінімальний обсяг фінансових ресурсів відволікається на фінансування запасів;

– коефіцієнт фінансової стабільності (*Rfs*). Задля визначення впливу якості корпоративного менеджменту на якість виробництва було обрано даний коефіцієнт. Нормативне значення показника знаходиться в межах 0,67-1,5. Будь-яке управлінське рішення впливатиме на результат діяльності компанії. Наша задача – дослідити як суб'єктивні рішення корелюватимуть з технічними об'єктивними показниками якості. Розглянемо зведену таблицю окреслених показників для Публічного Акціонерного Товариства (ПАТ) «Коблево», що охарактеризує діючу систему управління якістю (табл. 2).

Як бачимо, загальний висновок до розрахунків: рентабельність виробництва за останні шість років значно зросла, що свідчить про ефективне управління підприємством; коефіцієнт зносу основних засобів має незадовільне значення, оскільки половина обладнання потребує заміни або значної модернізації.

Таблиця 2

Вихідні дані моделі [7]

Рік	R_{prod}	R_{Dfa}	F	$R_{turnover}$	Rfs
2004	0,091	0,312	0,312	1,933	1,100
2005	0,158	0,339	0,253	1,910	0,991
2006	0,094	0,328	0,196	2,294	0,877
2007	0,011	0,530	0,173	2,328	0,939
2008	0,099	0,545	0,172	2,274	0,886
2009	0,040	0,487	0,188	3,188	0,817
2010	0,011	0,540	0,273	3,086	0,662
2011	0,071	0,595	0,298	1,916	0,734
2012	0,036	0,649	0,348	2,059	0,789
2013	0,039	0,661	0,392	1,634	0,821
2014	0,061	0,527	0,376	1,903	0,565
2015	0,101	0,507	0,508	1,717	0,690
2016	0,152	0,570	0,572	1,672	1,351
Середнє	0,074	0,507	0,312	2,147	0,863

Частка запасів збільшувалась останні чотири роки, але на підприємстві ПАТ «Коблево» не спостерігається значне затоварення, що свідчить про адекватну систему управління запасами і як наслідок – якісні напівфабрикати для виробництва винопродукції; оборотність запасів прийнятна для даного виробництва; показник фінансової стабільності на збалансованому рівні, тому можна говорити про раціональний менеджмент корпоративного управління.

Задля дослідження факторів, обраних для побудови моделі, проведемо кореляційний аналіз, результати якого представлені в табл. 3.

Фактори не корелюють між собою, а тому не має взаємовиключних показників. Залишаємо всі чотири експериментальні змінні. За допомогою Пакету Аналізу Excel будуємо багатофакторну регресійну модель (табл. 4).

Таблиця 4

Регресійна статистика

Показник	Значення
Множинний R	0,8064
R-квадрат	0,6503
Нормований R-квадрат	0,4755
Стандартна похибка	0,0344
Спостереження	13

Спостерігається висока тіснота зв'язку факторів та результату – 80,64%. В той час, фактори визначають результат на 65%, тобто вони є значимими. Звичайно, на чистий прибуток впливає безліч факторів, але в нашому випадку на більшу половину прибутку впливають фактори, які характеризують якість виробництва, що наштовхує на висновок необхідності залучення системи якості до загального формування стратегії діяльності підприємства. Фактичний критерій Фішера становить 3,72. Табличне значення становить 3,63. Тобто модель значима і на її основі можна робити висновки.

Отже, досліджувані фактори представлено в моделі у вигляді наступних змінних:

y – результативний фактор – рентабельність виробництва;

x_1 – коефіцієнт зносу основних засобів;

x_2 – частка запасів в активах підприємства;

x_3 – коефіцієнт оборотності запасів;

x_4 – коефіцієнт фінансової стабільності.

Загальний вигляд рівняння:

$$y = a + k_1x_1 + k_2x_2 + k_3x_3 - k_4x_4, \quad (1)$$

де а – вільний член; $x_{1\text{-}4}$ – фактори рівняння; $k_{1\text{-}4}$ – коефіцієнти при змінних.

Після аналізу моделі рівняння набуває вигляду:

$$y = 0,155 - 0,197x_1 + 0,087x_2 - 0,033x_3 + 0,072x_4 \quad (2)$$

Отже, існує прямо пропорційний зв'язок між часткою запасів в активах, фінансовою стабільністю компанії та її рентабельності. Це пояснюється тим, що рентабельність виробництва являє собою високу кількість проданої готової продукції, а отже і великим замовленням і як наслідок, прогресія у кількості запасів. При цьому, рентабельність забезпечується низькою часткою зношених основних фондів та збільшенням періоду оборотності запасів, що зменшує фінансовий період.

Загальна модель управління якістю для виробництв виноробної галузі на прикладі ПАТ «Коблево» набуває вигляду:

Таблиця 3

Кореляційний аналіз вихідних даних

	Rprod	RDfa	F	Rturnover	Rfs
Rprod	1				
RDfa	-0,44632	1			
F	0,352641	0,329159	1		
Rturnover	-0,52171	-0,10703	-0,63591	1	
Rfs	0,57562	-0,2722	0,19449	-0,26797	*1*

$$R_{prod} = 0,155 - 0,197\ R_{Dfa} + 0,087\ F - 0,033\ R_{turnover} + 0,072\ Rfs$$

Перевіримо модель, застосувавши її до іншого підприємства виноробної галузі. На прикладі ПрАТ «Одесавинпром».

$$R_{prod} = 0,155 - 0,197*0,85 + 0,087*0,45 - 0,033*2,55 + 0,072*(0,18) = 0,0445$$

Розрахункове значення показника рентабельності виробництва дорівнює 0,0447. Це дозволяє стверджувати про точність розробленої моделі. Результати моделі дозволяють згенерувати вірне рішення по управлінню системою якості на підприємстві, а саме впливовими факторами, аби забезпечити необхідний рівень прибутковості за інших рівних умов.

Висновки і пропозиції. На якість продукції впливає значна кількість факторів, які діють як самостійно, так і у взаємозв'язку між і собою, як на окремих етапах життєвого циклу продукції, так і на кількох. Пропозиція надано на базі досліджуваної моделі факторів впливу, тому результат матиме суттєвий вплив на розвиток менеджменту якості та діяльність підприємства загалом. Однією з головних умов підвищення ефективності відтворювальних процесів є оптимальність термінів експлуатації основних фондів, і передусім активної їх частини, відповідно до первинного технологічного призначення. Розширити відтворення основних фондів можна за допомогою таких заходів [8]: технічного переозброєння діючого підприємства; реконструкції виробництва; розширення виробничих потужностей підприємства; нового будівництва технологічно завершених виробничих потужностей та підрозділів підприємства.

Основними шляхами прискорення оборотності запасів підприємства є: рівномірне завезення товарно-матеріальних цінностей (застосування моделей управління запасами); формування запасів необхідних цінностей у межах можливого мінімуму для постійного забезпечення безперервності процесу виробництва; недопущення придбання непотрібних і реалізації надлишкових матеріалів.

Щодо впливу показника фінансової стабільності – то це, безперечно, питання стратегічного напрямку управління підприємством. Задля забезпечення фінансової стабільності підприємство має використовувати всі важелі впливу, не тільки якість готової продукції, а й якість загального менеджменту компанії. Фінансово стійкий суб'єкт господарювання має можливість вчасно оновлювати основні фонди, впроваджувати нові технології, інвестувати кошти у інноваційні перетворення, повністю задовольняти свої потреби у товарно-матеріальних запасах відповідно до потреб виробництва, у встановлені строки розраховуватися за кредитними зобов'язаннями при прийнятному співвідношенні власного і позикового капіталу. Саме такі завдання слід виконувати підприємствам задля забезпечення свого сталого розвитку.

Список літератури:

1. Труш Ю.Л. Обґрунтування основних шляхів підвищення управління якістю продукції / Ю.Л. Труш // Формування ринкових відносин в Україні. Економічні проблеми розвитку галузей та видів економічної діяльності. – 2010. – № 8. – С. 91–94.
2. Лисицин В.Д., Лисенко О.І., Вовк Ю.С. Роль «ощадливого виробництва» в діяльності підприємства // Problems of a systemic approach to the economy enterprises. – 2009. – Т. 1. – № 9.
3. Калашнік І.І. Контроль та управління якістю продукції на промислових підприємствах // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. – № 1. – С. 53–57.
4. Парсяк В.Н. Управління якістю освітніх послуг: Монографія / В.Н. Парсяк, І.Л. Дибач, К.В. Парсяк; за ред. В.Н. Парсяка. – Миколаїв: видавець Торубара В.В., 2014. – 296 с.
5. Переробка винограду та виробництво виноматеріалів у 2015 році [Електронний ресурс] / Експрес-випуск Державної служби статистики. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua.
6. Економіка АПК. Міжнародний науково-виробничий журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://eapk.org.ua.
7. Інформаційний портал Smida [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.smida.gov.ua.
8. Садовська І.Б. Бухгалтерський облік: навчальний посібник для вищої школи / Луцьк. нац. техн. ун-т. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 688 с.

Дроник В.Г.
Национальный университет кораблестроения имени адмирала Макарова

КОРРЕЛЯЦИОННО-РЕГРЕССИОННЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ПРОДУКЦИИ ПРЕДПРИЯТИЙ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ (НА ПРИМЕРЕ ПАО «КОБЛЕВО»)

Аннотация
Рассмотрена роль системы качества в функционировании современных предприятий перерабатывающей отрасли. Определены основные причины роста значения качества продукции. Исследован рынок изготовления винопродукции в Украине и выделены элементы торможения его развития. Проведен корреляционно-регрессионный анализ параметров, влияющих на систему качества, и предложены методы улучшения значимых факторов.
Ключевые слова: винодельческая отрасль, качество продукции, корреляционно-регрессионный анализ, факторы влияния, модель управления качеством.

Dronyk V.G.
Admiral Makarov National University of Shipbuilding

CORRELATION-REGRESSION ANALYSIS OF THE PRODUCT QUALITY MANAGEMENT SYSTEM OF PROCESSING INDUSTRY ENTERPRISES (THE EXAMPLE OF PJSC «KOBLEVO»)

Summary
The role of the quality system in the functioning of modern enterprises of the processing industry is considered. The main reasons for increasing the value of product quality are determined. The market of wine production in Ukraine is investigated and elements of inhibition of its development are identified. The correlation-regression analysis of the parameters influencing the quality system is conducted and the methods of significant factors improvement are proposed.
Keywords: wine-making industry, product quality, correlation-regression analysis, impact factors, quality management model.

УДК 336.146

ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ КАЗНАЧЕЙСЬКОГО ВИКОНАННЯ ВИДАТКОВОЇ ЧАСТИНИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ

Дубик В.Я., Омелян Н.І.
Львівський національний університет імені Івана Франка

Розглянуто проблеми казначейського обслуговування державного бюджету України за видатками та пошуку шляхів їх вирішення. Визначені принципи казначейського виконання видаткової частини бюджету. Проаналізовані позитивні зміни, пов'язані з прийняттям окремих нормативних актів. Також виявлено потенціал підвищення якості казначейського обслуговування державного бюджету за видатками.
Ключові слова: казначейство, Державна казначейська служба України (ДКСУ), бюджет, видатки, казначейське виконання бюджетів за видатками.

Постановка проблеми. Для забезпечення ефективного використання бюджетних ресурсів держави, спрямованого на створення «економіки зростання», існує об'єктивна необхідність формування комплексного уніфікованого системного підходу до управління процесом виконання бюджетів усіх рівнів па основі стандартизованих процесів і процедур. Такий підхід покликаний забезпечити єдність принципів при розробці організаційно-методичного інструментарію казначейської системи, забезпечити результативну взаємодію фінансових органів різних рівнів в процесі виконання бюджетів, а також дозволити якісно і координовано управляти коштами бюджетів усіх рівнів.

Однак реалії сьогоднішнього дня демонструють нам казначейську систему, в якій контрольні повноваження в ході касового виконання бюджетів за видатками супроводжуються низкою проблемних моментів. Зокрема, неготовність розпорядників та одержувачів коштів державного бюджету до електронної взаємодії з територіальними органами казначейства; проблеми, що виникають при обміні інформацією між управліннями ДКСУ внаслідок ненадійності технології проходження інформації в ході санкціонування видатків державного бюджету; неврегульованість питання щодо реалізації проведення видатків, що пов'язані з військовими діями і містять державну таємницю та ін.

Таким чином, необхідність теоретичного та практичного вирішення зазначених дискусійних проблем визначили актуальність обраної теми статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання казначейського об-слуговування виконання державного та місцевих бюджетів висвітлювали у своїх працях Л. Дейкало [2], Е. Курганська [3], Л. Литвиненко [4], М. Огданський [5], Л. Паскаренко [6] та ін. Дослідники зазначають низку проблемних питань казначейського обслуговування державних та місцевих бюджетів, зокрема, недотримання принципу єдності каси, недосконалість існуючої матеріально-технічної бази та єдиної автоматизованої інформаційної системи. Застосування казначейської форми обслуговування державного бюджету України покладає велику відповідальність на органи ДКСУ та зумовлює необхідність наукових пошуків у сфері бюджетного процесу.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вітчизняні науковці розробляють шляхи та методи найбільш ефективного обслуговування сфери державних та місцевих фінансів з урахуванням вимог чинного нормативно-правового поля, механізмів регулювання діяльності органів державної влади і суб'єктів господарювання, сучасної фінансової та економічної ситуації. Поряд з тим, актуальними залишаються питання удосконалення механізму системи виконання бюджетів за видатками та оперативного управління державними фінансами.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є дослідження існуючих проблем казначейського обслуговування державного бюджету за видатками, пошуки шляхів їх вирішення, а також способів підвищення якості казначейського обслуговування в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Казначейське обслуговування бюджетів за видатками здійснюється через особові рахунки бюджетних установ за допомогою виконання відповідним казначейським органом належним чином укладеного і затвердженого бюджетного розпису. Складені на цій основі ліміти бюджетних зобов'язань (обсяги бюджетних повноважень) доводяться до головних розпорядників бюджетних коштів (ГРБК), які потім розподіляють їх по підвідомчим бюджетним установам: розпорядникам бюджетних коштів (РБК) і одержувачам бюджетних коштів (ОБК).

Структурно видаткові операції в рамках казначейської системи виконання бюджетів складаються з двох елементів:
- санкціонування видаткових операцій;
- їх реалізація (фінансування).

Основними етапами санкціонування при виконанні видатків бюджетів є:
- складання і затвердження бюджетного розпису;
- затвердження і доведення повідомлень про бюджетні асигнування до розпорядників та одержувачів бюджетних коштів, а також затвердження кошторисів доходів і видатків розпорядникам бюджетних коштів та бюджетним установам;
- затвердження і доведення повідомлень про ліміти бюджетних зобов'язань до розпорядників та одержувачів бюджетних коштів;
- прийняття грошових зобов'язань одержувачами бюджетних коштів;
- підтвердження і перевірка виконання грошових зобов'язань.

Саме фінансування видатків державного бюджету є послідовно здійснюваним процесом і включає:

· дозвіл на здійснення платежу;

· власне його проведення.

Схема проходження бюджетних коштів при здійсненні платежу при казначейському виконанні бюджетів полягає в списуванні з рахунку казначейства відповідної суми грошових коштів безпосередньо на розрахункові рахунки постачальників товарів і послуг, минаючи процедуру зарахування на рахунки головних розпорядників, розпорядників та одержувачів бюджетних коштів.

Облік фінансування при виконанні бюджету за видатками ведеться в розрізі особових рахунків, відкритих для кожного головного розпорядника, розпорядника і одержувача коштів відповідного бюджету в єдиному обліковому регістрі казначейства. На відкритих особових рахунках відображаються обсяги бюджетних коштів, якими має право мати у своєму розпорядженні власники особових рахунків в процесі реалізації процедур санкціонування та фінансування видатків бюджету. Бюджетна установа має право розпорядитися коштами, зарахованими на його особовий рахунок, тільки в тому розмірі, який відображений на особовому рахунку бюджетної установи.

Основними принципами казначейського виконання бюджетів за видатками є такі [1]:

· принцип єдності каси, при якому всі кошти бюджету, незалежно від проведених з ними операцій (з моменту надходження доходів бюджету до моменту розрахунку з постачальником товарів і послуг), знаходяться на єдиному казначейському рахунку (ЄКР), і фінансування здійснюється з цього єдиного рахунку;

· принцип підвідомчості, що означає те, що будь-яка казначейська операція в частині джерел фінансування дефіциту бюджету повинна бути узгоджена з головним розпорядником бюджетних коштів безпосередньо або з використанням ієрархії підвідомчій мережі;

· принцип єдності казначейської методології і бюджетної класифікації, що полягає в необхідності уніфікації методологічних принципів, правил, вимог і процедур щодо касового виконання бюджетів всіх рівнів і забезпеченні порівнянності даних реєстрів звітності за рахунок єдності правил класифікації бюджетних асигнувань;

· принцип «кредитного обороту» за видатковими рахунках казначейських органів, що показує неможливість для них здійснювати операції на суми, що перевищують залишки їх коштів по рахунках, відкритим в органах казначейства, так і для бюджетних установ – не допущення перевищення фінансування їх витрат по відношенню до залишків коштів па особових рахунках і до лімітів бюджетних зобов'язань;

· принцип транспарентності фінансових потоків, який реалізується при забезпеченні максимального доступу до даних про виконання бюджетів, з боку як відповідних органів влади та місцевого самоврядування, гак і органів державного фінансового контролю, засобів масової інформації, неурядових організацій та інших зацікавлених осіб.

Варто відзначити, що реалізація принципу функціонування єдиного казначейського рахунку дозволила забезпечити керованість і підконтрольність державних фінансових ресурсів і їх централізацію на рівні ДКСУ.

Поряд з цим, значним досягненням реалізації даного принципу є централізація на рівні ДКСУ не тільки доходів державного бюджету, а й невикористаних одержувачами залишків бюджетних коштів, що зберігаються на їх особових рахунках.

В результаті залишки коштів державного бюджету па рівні управлінь мінімізовані практично до суми, необхідної для здійснення одержувачами коштів державного бюджету касових видатків протягом одного чи двох днів. Тим самим у Кабінету Міністрів України з'явилася можливість ефективного управління коштами державного бюджету, створено передумови для використання тимчасово вільних коштів і виключена необхідність в короткострокових запозиченнях па покриття касового розриву, а отже, скоротилися витрати па обслуговування державного боргу, що особливо актуально в сучасних умовах функціонування державних фінансів в Україні.

Раніше діяла так звана «реєстрова» модель фінансування витрат за рахунок коштів державного бюджету, що складається з таких етапів:

· доведення реєстрів на фінансування бюджетних витрат до територіальних управлінь казначейства і виділення їм відповідних асигнувань;

· інформування розпорядників та одержувачів бюджетних коштів, що знаходяться па території зони обслуговування управлінням казначейства, про обсяги виділення асигнувань;

· асигнування виділених коштів розпорядниками до підвідомчих одержувачів та їх інформування про це;

· надання розпорядникам та одержувачам бюджетних коштів необхідних документів для здійснення касових видатків в обслуговуючий орган казначейства і проведення ним (після необхідних контрольних заходів) оплати санкціонованих платежів від імені вищезгаданих бюджетних установ.

На відміну від раніше існуючої практики, ліміти бюджетних зобов'язань (ЛБЗ) і обсяги фінансування (ОФ) доводяться до розпорядників та одержувачів бюджетних коштів через органи казначейства відповідно до видаткових розкладів. Касові видатки здійснюються на підставі заявок одержувачів бюджетних коштів під конкретний вид витрат.

Набрання чинності нових правил і процедур дозволило вирішити такі завдання, які стоять перед органами казначейства:

· встановлення документообігу, за допомогою якого через систему казначейства реалізуються публічні повноваження головних розпорядників та розпорядників коштів державного бюджету при виконанні ними своєї частини державного бюджету за розподілом і доведення лімітів бюджетних зобов'язань і обсягів фінансування до підвідомчих розпорядників та одержувачів коштів;

· контроль над лімітами бюджетних зобов'язань, що доводяться до одержувачів коштів державного бюджету в суворій відповідності з принципом підвідомчості;

· надання головним розпорядникам та розпорядникам коштів державного бюджету гнучкого інструментарію для оперативного, а отже, і більш ефективного управління лімітами бюджетних зобов'язань і обсягами фінансування, включаючи можливість їх перерозподілу між нижчестоячими розпорядниками та одержувачами;

· забезпечення контролю за повноваженнями одержувачів бюджетних коштів при здійсненні ними витрат на підставі первинного документа, що надається органам казначейства відповідним розпорядником вищого рівня, при цьому даний документ вводиться в відповідну базу даних однин раз, що виключає виникнення помилок і спотворень в процесі його обробки в системі казначейства;

· створення умов для вдосконалення технологічних процедур щодо обслуговування та виконання державного бюджету органами казначейства, що досягається, в тому числі шляхом забезпечення контролю на етапі введення в систему лімітів бюджетних зобов'язань, обсягів бюджетних асигнувань та обсягів фінансування певним розпорядником, а також тим, що органи казначейства здійснюють касові видатки не в межах виконання окремих реєстрів, як це робилося раніше, а в межах залишку грошових коштів на особовому рахунку одержувача на момент проведення операції;

· пришвидшення доведення інформації про ліміти бюджетних зобов'язань і обсяги фінансування до розпорядників та одержувачів коштів державного бюджету;

· надання одержувачам бюджетних коштів такого механізму використання бюджетних коштів, який дозволяє витрачати їх у міру реального виникнення санкціонованих зобов'язань (за принципом «під потребу»);

· синхронізація лімітів бюджетних зобов'язань та обсягів фінансування при їх введенні в інформаційну систему, тобто обсяги фінансування не будуть на особовому рахунку одержувача «очікувати» адекватних лімітів бюджетних зобов'язань, а будуть доводитись одночасно;

· створення розпорядникам та одержувачам бюджетних коштів умов для впровадження процедур фінансового планування, що дозволить значно ефективніше управляти коштами державного бюджету [7].

Реалізація даного порядку також розширила можливість оперативного виконання державного бюджету, так як ліміти бюджетних зобов'язань встановлюються розпорядникам та одержувачам бюджетних коштів в цілому на бюджетний рік, одержувачі (розпорядники) отримали можливість самостійно приймати рішення щодо обсягів фінансування, не прив'язуючись до конкретних термінів, але в межах виділених річних лімітів бюджетних зобов'язань.

Разом з цим, необхідно відзначити, що в процесі реалізації нових правил та процедур, працівники Державної казначейської служби України зіткнулися з цілою низкою труднощів в сфері процедурних та інформаційних аспектів роботи.

Варто виділити основні з них:

· недотримання часових обмежень, встановлених для здійснення інформаційного обміну між центральним апаратом ДКСУ і підвідомчими управліннями через недостатність якість інформаційних технологій як наслідок слабкої матеріальної бази багатьох відділень;

· проблеми, що виникають при обміні інформацією між управліннями ДКСУ внаслідок ненадійності технології проходження інформації в ході санкціонування витрат державного бюджету;

· необхідність залучення кадрового складу окремих відділів управлінь казначейства до виконання непрофільної роботи з подолання програмних складнощів, пов'язаних з непроходженням, блокуванням або втратою інформації, що надходить;

· відсутність механізмів верифікації своєчасності надання інформації іншими управліннями казначейства, в разі її відсутності або затримки, особливо в умовах великого потоку проведення видатків;

· неготовність розпорядників та одержувачів коштів державного бюджету до електронної взаємодії з територіальними органами казначейства;

· неврегульованість питання щодо реалізації проведення видатків, що пов’язані з військовими діями і містять державну таємницю [7].

Іноді підтвердження доставки одержувачам бюджетних коштів плану видатків затягується на 3 і більше днів. При такому режимі інформаційного обміну відбувається віддалення нових процедур від стратегії розвитку бюджетного процесу і концептуальних положень, викладених в ній.

Механізм зворотного зв'язку по верифікації доставки відомостей відповідно до документообігом, базується на відправці повідомлень та квитанцій і, на жаль, розірваний у часі. Цей факт робить негативний вплив на повноту і своєчасність обміну інформацією, особливо в умовах постійного зростання видаткових операцій, що проводяться на рівні управління.

Вищевказані проблеми ускладнюють процес виконання державного бюджету і знижують ефективність функціонування казначейської системи його виконання.

Ефективним заходом оптимізації процедури касового обслуговування виконання державного бюджету має стати повноцінне та повномасштабне запровадження єдиного порядку електронного документообігу з головними розпорядниками, розпорядниками та одержувачами коштів державного бюджету.

Для досягнення ефективного функціонування казначейської системи, на нашу думку необхідно застосування критеріїв оцінки забезпечення максимально повного і своєчасного задоволення потреб держави та операторів бюджетних ресурсів за допомогою раціоналізації організаційної, методологічної, технічної складової процесу управління бюджетними потоками в ході касового обслуговування виконання бюджету (рис. 1).

У зв'язку з цим створення єдиного інформаційного простору для органів ДКСУ, що працює в режимі «on-line», дозволило б:

· оперативно відслідковувати виконання зобов'язань на різних стадіях процесу виконання бюджету;

· мати точну інформацію для прогнозу грошових коштів, необхідних для здійснення видатків за часовими періодами;

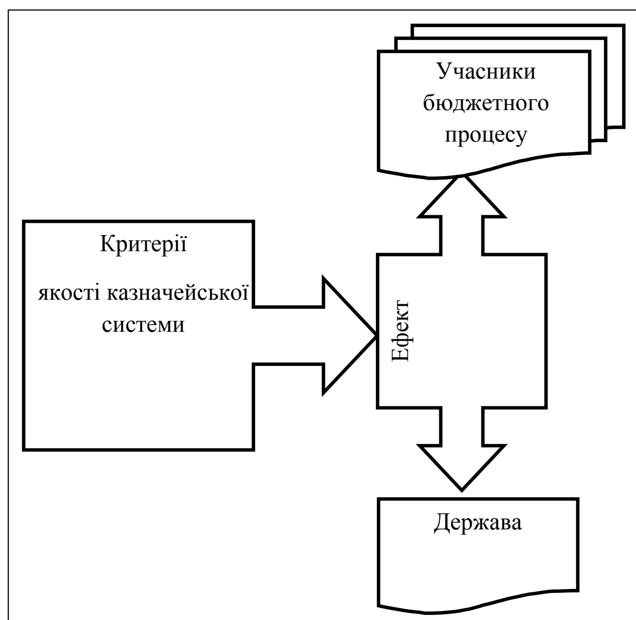

Рис. 1. Вплив якості казначейської системи обслуговування бюджетів на учасників бюджетного процесу та державу в цілому

Джерело: розроблено авторами за даними [8]

· поліпшити стан планування державних фінансів;

· звузити можливість недотримання часових лімітів санкціонування витрат державного бюджету;

· забезпечити максимальну прозорість і оптимізувати систему контролю за процесом виконання державного бюджету за видатками.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, незважаючи на зазначені проблемні моменти, казначейська система виконання бюджетів за видатками має потенціал розвитку, а впровадження запропонованих заходів сприятиме підвищення її якості.

Очевидно, щоб максимально раціоналізувати на практиці процедуру виконання державного бюджету будуть потрібні значні спільні зусилля фахівців не тільки ДКСУ, а й більшості департаментів Міністерства фінансів України, а також головних розпорядників бюджетних коштів.

Однак в разі успішного функціонування системи виконання державного бюджету на основі сучасних принципів, алгоритмів і схем, досить перспективною може виявитися ідея поширення його методів і механізмів на виконання і місцевих бюджетів.

Список літератури:

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/page.
2. Дейкало Л.Є. Взаємодія органів казначейства України з розпоряд-никами бюджетних коштів державного бюджету, шляхи вдосконалення / Л.Є. Дейкало, А.Ю. Чубак // Ефективна економіка. – 2015. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua.
3. Курганська Е. Шляхи адаптації системи казначейства до світових стандартів / Е. Курганська // Науковий вісник [Одеського національного економічного університету]. – 2016. – № 2. – С. 100–112. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nv_2016_2_10.
4. Литвиненко Л. Модернізація системи бухгалтерського обліку в держав-ному секторі як складова програми економічних реформ / Л. Литвиненко // Казна України. – 2011. – № 3. – С. 16–18.
5. Огданський М. Країні потрібна сучасна, динамічна система моніторингу виконання бюджетів / М. Огданський // Казна України. – 2011. – № 2. – С. 40–43.
6. Паскаренко Л. Застосування органами казначейства заходів впливу за порушення бюджетного законодавства / Л. Паскаренко // Казна України. – 2015. – № 6. – С. 15–19.
7. Голинський Ю.О., Шиманська І.О. Проблеми та шляхи вдосконалення казначейського обслуговування державного та місцевих бюджетів України / Ю.О. Голинський, І.О. Шиманська // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. Випуск №12/2017. Ч. 2. – Ужгород, 2017. – С. 169–172.
8. Скоропад І.С. Шляхи вдосконалення казначейського обслуговування місцевих бюджетів за видатками / І.С. Скоропад, І.В. Макалюк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – № 21.3. – С. 257–263.

Дубык В.Я., Омелян Н.И.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА КАЗНАЧЕЙСКОГО ИСПОЛНЕНИЯ РАСХОДНОЙ ЧАСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА УКРАИНЫ

Аннотация
Рассмотрены проблемы казначейского обслуживания государственного бюджета Украины по расходам и поиска путей их решения. Определены принципы казначейского исполнения расходной части бюджета. Проанализированы положительные изменения, связанные с принятием отдельных нормативных актов. Также выявлено потенциал повышения качества казначейского обслуживания государственного бюджета по расходам.

Ключевые слова: казначейство, Государственная казначейская служба Украины (ГКСУ), бюджет, расходы, казначейское исполнение бюджетов по расходам.

Dubyk V.Ya, Omelyan N.I.
Ivan Franko National University of Lviv

INCREASING THE QUALITY OF EXECUTION OF THE STATE BUDGET OF UKRAINE EXPENDITURES BY STATE TREASURY SERVICE

Summary
The problems of treasury service of the state budget of Ukraine on expenses and the search for ways of their solution are considered. The principles of treasury execution of the expenditure part of the budget are determined. Positive changes associated with the adoption of certain regulations are analyzed. Also, the potential of improving the quality of treasury service of the state budget by expenditures has been revealed.
Keywords: Treasury, State Treasury Service of Ukraine (STSU), budget, expenditures, treasury execution of budgets expenditures.

УДК 336.2:336.5

АНАЛІЗ ДОХОДІВ ТА ВИДАТКІВ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ

Західна О.Р., Петик Л.О., Щур-Живко О.С.
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття містить аналіз доходів та видатків Державного бюджету України. Розглянуто структуру та динаміку основних надходжень та видатків Державного бюджету за останні чотири роки. Висвітлено сутність поняття «державний бюджет». Визначено основні проблеми утворення та використання бюджетних коштів. Обґрунтовано необхідність підвищення ефективності управління коштами державного бюджету та запропоновано основні шляхи їх оптимізації.
Ключові слова: бюджет, видатки, державний бюджет, доходи, фінансові ресурси.

Постановка проблеми. В сучасних економічних реаліях, являючись матеріальною базою існування держави, формою реалізації її функцій, основою благополуччя народу та інструментом втілення соціально-економічної політики, проблеми бюджету, формування достатнього обсягу його доходів і забезпечення їх ефективного використання потребують особливої уваги.

В умовах складної економічної ситуації в Україні, викликаної низкою проблем, зокрема: політичною нестабільністю, загрозою територіальній цілісності та суверенітету країни, недосконалістю законодавства та ін., Державний бюджет зберігає свою важливу роль. Тому, що якісне та ефективне його виконання як основного централізованого фонду коштів є невід'ємним фактором забезпечення не лише поточної економічної стабільності, але потенційного розвитку держави в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням дослідження особливостей формування та використання бюджетних коштів присвячені наукові праці: І.Ф. Комарницький, Ю.І. Турянський, Н.І. Богомолова, В.В. Зимовець, Т.С. Набока, Ю.Д. Радіонов, Р.Й. Бачо, Е.Й. Іллар, Є.Й. Бачо, Т.Е. Городецька, А.С. Поровай, Н.З. Дуда, Г.Г. Цегелик та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значний науковий доробок в цьому напрямку, на сьогодні актуальним завданням є побудова ефективного механізму виконання державного бюджету.

Мета статті. Аналіз доходів та видатків Державного бюджету України, визначення основних проблем, недоліків та пропозицій щодо оптимізації та підвищення ефективності процесу формування та використання фінансових ресурсів держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державний бюджет займає провідне місце в бюджетній системі України, оскільки відноситься до тієї сфери суспільного життя, що безпосередньо стосується інтересів всіх і кожного. Він являє собою надзвичайно складне соціально-економічне явище та є головною ланкою фінансової системи держави. Забезпечуючи не тільки акумулювання коштів, необхідних для фінансування держави, використовується не тільки для часткового перерозподілу доходів з метою підтримання сприятливого соціального становища в країні, та й активно впливає на економічні, соціальні, національні, регіональні процеси в суспільстві і впровадження вищими органами влади відповідної національної стратегії розвитку, спрямованої на зміцнення державної безпеки [1].

Державний бюджет – це централізований фонд грошових ресурсів, що знаходиться в розпорядженні уряду для фінансування державного апарату, збройних сил, виконання соціально-економічних функцій. Бюджет служить також одним з найсуттєвіший важелів державного регулювання економіки, впливу на господарську кон'юнктуру, вжиття антикризових заходів та являє собою річний план державних видатків і джерел їх фінансового покриття.

Видатки бюджету показують напрямки і цілі бюджетних асигнувань і визначаються характером досить різноманітних функцій держави, які узагальнено об'єднують, як правило, у три великі групи: політичні, економічні та соціальні функції. Державні доходи становлять фінансову базу її функціонування, їх, як правило, класифікують за джерелами надходження коштів у бюджет. Цим політична, економічна і соціальна діяльність держави вже передбачає державні доходи як об'єктивну необхідність і закономірну реальність [4].

Від величини та динаміки доходів державного бюджету залежить рівень забезпеченості держави ресурсами для виконання покладених на неї завдань. Для того щоб визначити цей рівень дослідимо динаміку співвідношення дохідної і видаткової частини Державного бюджету України за 2014–2017 рр. (рис. 1).

Відповідно до проведених розрахунків доходи зведеного бюджету України за 2014–2017рр. збільшилися на 560,72 млрд. грн. (122,95%) – видатки на 533,63 млрд. грн. (102,01%). Перевищення видатків зведеного бюджету над його доходами спостерігалося протягом всього досліджуваного періоду. Відхилення між дохідною і видатковою частинами Державного бюджету України зросло з 30,9 млрд. грн. у 2015 році до 83,69 млрд. грн. у 2017 році та перевищує граничний обсяг встановлений Законом про Державний бюджет України на 2017 рік на 7,92%, що свідчить про неефективну політику формування та використання доходів бюджету протягом останніх трьох років.

Для покращення ситуації органам державного управління у своїй діяльності потрібно прагнути до збалансованого розподілу видатків і доходів. Для того, щоб досягти цього необхідно мати чітко налагоджену систему управління бюджетом, яка змогла б забезпечити ефективне використання бюджетних ресурсів. Посилити відповідальність суб'єктів господарювання, а саме особисту майнову і кримінальну відповідальність, за дотриманням

вимог законодавства, своєчасність і повноту розрахунків з бюджетом.

Значне місце в системі доходів держави велика роль відводиться централізованому бюджету. Як система економічних розподільчих відносин він охоплює все суспільство, на відміну від інших фінансових ланок, які мають вужчі рамки. Це пов'язано з тим, що централізований бюджет має забезпечувати існування держави, її економічний та соціальний розвиток. Державний бюджет показує бюджетний потенціал, який фактично спроможна сформувати країна, і виступає вихідною базою для розробки поточної фінансової політики [6].

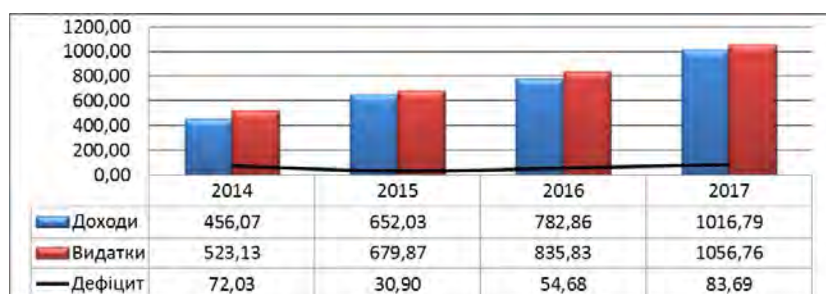

Рис. 1. Динаміка доходів і видатків Державного бюджету України, млрд. грн.

Джерело: розроблено автором за даними [2]

З метою визначення шляхів збільшення та раціонального використання дохідної бази державного бюджету проведемо аналіз його доходів. Як бачимо з табл. 1, основною часткою доходів Державного бюджету України протягом всього досліджуваного періоду залишаються податкові надходження які становлять близько 80% усіх доходів. Протягом останніх чотирьох років спостерігається позитивна тенденція до їх зростання. Загальна сума податкових надходжень у 2017 р. порівняно з 2014 р. зросла на 346,97 млрд. грн. (123,84%), причому надходження від непрямих податків майже втричі перевищують надходження від прямих податків.

Найбільше значення при формуванні надходжень до бюджету у 2017 р., як і в попередні роки, мають: податок на додану вартість (ПДВ) з імпортних та українських товарів, робіт і послуг, податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток, рента за користування надрами та акцизи з нафтопродуктів, алкоголю і цигарок.

ПДВ з імпорту – найбільша стаття доходів у бюджеті. Так, з ввезених на територію України товарів в цьому році вдалося отримати 250,53 млрд. грн., що на 37,83 млрд. грн. більше, ніж було заплановано та на 69,08 млрд. грн. – ніж

Таблиця 1

Доходи державного бюджету, млрд. грн.

	2014	2015	2016	2017
Податкові надходження	**280,18**	**409,42**	**503,88**	**627,15**
Податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості	52,59	79,84	114,15	141,95
Податок та збір на доходи фізичних осіб	12,65	45,06	59,81	75,03
Податок на прибуток підприємств	39,94	34,78	54,34	66,91
Рентна плата та плата за використання інших природних ресурсів	19,04	39,8	44,09	48,66
Внутрішні податки на товари та послуги	183,97	241,56	325,63	422,27
ПДВ з вироблених в Україні товарів	81,24	108,09	139,49	180,17
ПДВ з ввезених на територію України товарів	107,29	138,76	181,45	250,53
Акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції)	28,09	38,78	55,12	66,3
Акцизний податок з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції)	16,86	24,33	35,01	41,99
Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції	12,61	40,3	20,37	24,54
Збори на паливно-енергетичні ресурси	5,99	7,25	0,28	-0,01
Інші податки та збори	**5,99**	**0,67**	**-0,65**	**-10,95**
Неподаткові надходження	68,36	120,01	103,64	128,4
Доходи від власності та підприємницької діяльності	28,47	71,08	51,59	71,55
Адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності	5,31	15,01	8,03	10,44
Інші неподаткові надходження	12,5	7,51	9,94	10,88
Власні надходження бюджетних установ	22,08	26,41	34,08	35,53
Доходи від операцій з капіталом	**0,89**	**0,17**	**0,19**	**0,29**
Надходження від продажу основного капіталу	0,03	0,03	0,04	0,04
Надходження від реалізації державних запасів товарів	0,84	0,1	0,12	0,18
Кошти від продажу землі і нематеріальних активів	0,02	0,03	0,04	0,07
Від Європейського Союзу, урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ	5,38	1,8	4,11	1,61
Цільові фонди	**0,16**	**0,16**	**0,29**	**28,85**
Офіційні трансферти	**2,12**	**3,14**	**4,17**	**5,97**

Джерело: розроблено атором за даними [2]

надійшло до бюджету у 2016 році. З вироблених товарів, робіт і послуг в Україні до бюджету надійшло 180,17 млрд. грн. ПДВ – на 40,68 млрд. грн. більше, порівняно з бюджетом 2016 року.

Також відбулось зростання доходів від вироблених в Україні і імпортованих підакцизних товарів. Як відомо, в 2016 році значно зросли акцизи на цигарки та алкоголь, що дозволило забезпечити надходження до бюджету в розмірі 90,12 млрд. грн. Від продажу підакцизних товарів, вироблених в Україні (алкоголь, цигарки, нафтопродукти) в цьому році зібрано на 11,19 млрд. грн., більше ніж в попередньому. Від імпортованих підакцизних товарів – на 6,98 млрд. грн. Проте таке зростання сягнуло нижчого рівня ніж було заплановано в бюджеті на 2017 рік.

Податку на доходи фізичних осіб зібрано 75,03 млрд. грн, податку на прибуток підприємств – 66,91 млрд. грн. Це відповідно на 15,22 млрд. грн. і 12,57 млрд. грн. більше від надходжень в 2016 році.

Другу (16,24%) та третю (0,75%) за розміром частку становлять відповідно неподаткові надходження та офіційні трансферти. Головним наповнювачем бюджету в розділі неподаткових надходжень в 2017 році є Національний банк, який перерахував 44,38 млрд. грн. Це на 4,18 млрд. грн. більше, ніж в 2016 році. Крім того, 10,44 млрд. грн. становлять надходження до бюджету від наданих адміністративних послуг, судового збору та доходів від некомерційної господарської діяльності.

В той же час різко зменшилась допомога Україні від країн Європейського союзу, урядів інших держав та міжнародних фінансових організацій (на 60,89%). В 2016 р. така допомога надійшла в розмірі 4,11 млрд грн, а в 2017 р. – лише 1,61 млрд. грн.

Цільові фонди, за розміром частки надходжень в бюджет, посідають четверте місце. Найбільшою статтею яких є надходження до фонду забезпечення оборони і безпеки держави. В 2017 році зросли на 29,67 млрд. грн. в порівнянні з попереднім роком та сягнули рекордного показника. Забезпечення надходжень в цей фонд відбулось в основному за рахунок конфіскованих коштів та коштів, отриманих від реалізації майна, конфіскованого за рішенням суду за вчинення корупційного правопорушення.

Незважаючи на стабільне збільшення дохідної частини бюджету присутня також тенденція до зростання структурного (нециклічного) бюджетного дефіциту, який характеризується нарощуванням державних витрат швидшими темпами, ніж зростають доходи бюджету. Такий дефіцит виникає внаслідок дискреційної фіскальної політики, тобто такої, яка проводиться невідповідно до правил, а на власний розсуд влади. Також характерною ознакою дискретної фіскальної політики є внутрішня структурна мінливість витрат держави, особливо за статтями «економічна діяльність» та «соціальний захист та соціальне забезпечення» (рис. 2). При веденні такого виду фіскальної політики органами державної влади зростають ризики для фінансової стабільності, особливо у періоди загострення економічної та політичної ситуації в країні [3].

Для того щоб не допустити ускладнення бюджетної ситуації уряду слід переглянути і скоротити непершочергові видатки.

Розглянемо найвагоміші статті видатків державного бюджету в розрізі функціональної класифікації (рис. 2).

З рис. 2 видно, що найбільшу частку в загальній сумі видатків державного бюджету складають міжбюджетні трансферти (48%), сума яких щорічно зростає. Таке зростання частково можна пояснити щорічним зростанням кількості бюджетів, які мають взаємовідносини з державним бюджетом, у зв'язку із утворенням об'єднаних територіальних громад відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

Найбільших змін у загальній структурі видатків зазнали видатки на економічну діяльність. Їх сума зменшилась на 5,72 млрд. грн. у 2016 р., після чого уже в 2017 р. спостерігаємо стрімке зростання на 21,3 млрд. грн. Що свідчить як про збільшення обсягів державних інвестицій (субвенцій), так і про зростання субсидій та допомог на покриття збитків підприємств окремих секторів економіки, зокрема сільського господарства та вугільної галузі.

Зважаючи на те, що економічна діяльність є одним з найважливіших напрямів, від ефек-

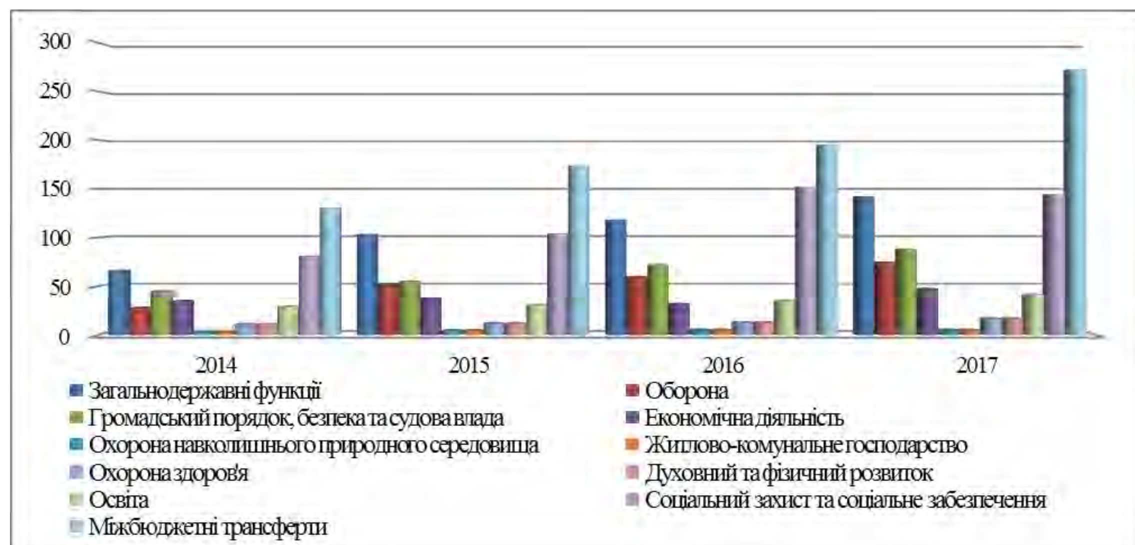

Рис. 2. Динаміка видатків державного бюджету, млрд. грн.

Джерело: розроблено автором за даними [2]

тивності роботи якого безпосередньо залежить фінансування всіх інших функціональних розділів, обсяг його забезпечення вважаємо і досі низьким. На сьогоднішній день видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення значно перевищують видатки на економічну діяльність, що, на нашу думку, і є причиною гальмування економічного розвитку країни.

Соціальний захист та соціальне забезпечення за нинішніх складних економічних та політичних умов потребує значного зменшення частки у структурі видатків бюджету, для того щоб забезпечити перехід від бюджетної моделі "проїдання" до моделі інвестиційного розвитку. Питома вага видатків державного бюджету, що спрямовується на фінансування соціальної сфери, у 2017 р. склала близько 37,1% (210,25 млрд. грн.) та є найнижчою за останні чотири роки. Причому таке зниження почало відбуватись лише в останній рік: видатки соціального спрямування знизились на 7,48 млрд. грн.

Оскільки, на сьогодні, соціальний сектор і досі зберігає риси радянської системи, такі як максимальне охоплення населення соціальною допомогою, велика кількість платежів при дуже малому їх розмірі, незначний зв'язок між платежами й потребами, відсутність прив’язки державного фінансування до послуг, що надаються, великий обсяг необґрунтованих видатків. Як наслідок, соціальний сектор України потерпає від трьох недоліків. Поперше, соціальні видатки в цілому занадто великі для країни з таким рівнем економічного розвитку як Україна. Зокрема, Україна має найвищу в світі частку державних пенсійних видатків до ВВП – близько 18 відсотків, що майже вдвічі більше, ніж у Європейському Союзі. По-друге, соціальні послуги не дуже ефективні, й населення вельми незадоволене обсягом і якістю послуг, що надаються. По-третє, соціальна допомога більшою частиною надається людям, які не дуже її потребують, тоді як ті, хто насправді потерпають, належної соціальної підтримки не одержують [5].

Про неефективність державної політики щодо населення України свідчить і той факт, що за даними ПРООН, майже чверть населення України (24,5%) перебуває за межею бідності, кожна третя (32,6%) сім'я з дітьми є бідною і кожен п’ятий (20%) працюючий є бідним [8].

Житлово-комунальна система “з’їдає” кошти, енергію, ресурси, але не спроможна надати якісні послуги. Видатки на її функціонування мають не значну, проте стійку, тенденцію до зростання. Тому вона вимагає не "точкових" ремонтів, а негайного системного реформування. Необхідно ліквідувати монополії в комунальному секторі. Чесна і прозора конкуренція серед надавачів житлово-комунальних послуг може створити вибір, а населення отримає якісні послуги за помірну ціну. Потрібно упорядкувати тарифну політику, яка була б прозорою і зрозумілою для споживачів, коли тарифи на житлово-комунальні залежать від якості. Запровадження енергозберігаючих систем дасть можливість істотно економити кошти [5].

Функціонування силових структур є принциповою основою реалізації політики національної безпеки, а тому є цілком виправданою необхідність збільшення частки видатків на оборону у загальній структурі. Так протягом досліджуваного періоду загальна сума зростання видатків на оборону склала 46,99 млрд. грн., що можна охарактеризувати необхідністю фінансування невідкладних потреб на оборону і безпеку держави, у тому числі пов’язану з проведенням антитерористичної операції. Сюди можна віднести фінансування програм, спрямованих на модернізацію військової техніки, на збільшення кількості військовослужбовців та переозброєння армії в цілому.

Також, на нашу думку, необхідно зменшити частку видатків на загальнодержавні функції. Якщо проаналізувати склад даного функціонального напряму, то найбільшу частку мають видатки на: вищі органи державного управління, органи місцевої влади та місцевого самоврядування.

На тисячу населення у нас майже вдвічі більше чиновників, ніж у будь-якій країні Європейського Союзу. Зменшення видаткової частини на утримання державного апарату, шляхом скорочення значного штатного розкладу та запровадженням електронного уряду, дозволить не лише пришвидшити процедуру прийняття рішень та подолати бюрократичні процеси, які породжують корупцію, а й значно заощадити бюджетні кошти.

Висновки з даного дослідження і перспективи. У результаті проведеного аналізу стає очевидним, що залучення та розподіл бюджетних коштів в Україні здійснюється неефективно та має низку проблем. До основних відносимо: відсутність чіткої стратегії щодо складання бюджету та контролю за реалізацією бюджетних програм, недосконалість фіскальної політики, застарілість підходів до фінансування, що спричиняє великий обсяг необґрунтованих видатків.

Важливою передумовою фінансової стабілізації економіки є бездефіцитність державного бюджету країни. В умовах фінансової кризи першочерговим кроком у будь-якій країні є збалансування її головного кошторису. Для компенсації зростаючих видатків виникає необхідність збільшити доходи бюджету. Це можливо реалізувати за допомогою функціонування раціонально структурованої податкової системи, яка має ґрунтуватися на об'єктивно необхідних обсягах фінансового забезпечення загальнодержавних функцій і завдань [7]. Також необхідно приділяти увагу найменш розвинутим статтям доходів, таким як доходи від операцій з капіталом, цільові фонди, збільшення яких дозволить зменшити навантаження та залежність державного бюджету, наприклад, від податкових надходжень.

При цьому, при здійсненні видатків перш за все, потрібно виходити з величини отриманих доходів та розподіляти їх таким чином, щоб отримати максимальний ефект та забезпечити пропорційність темпів зростання дохідної та видаткової частин державного бюджету України. Велику увагу також потрібно приділити необхідності посилення контролю за рухом коштів та відповідальності за неефективне використання бюджетних ресурсів.

Доцільність здійснення тих чи інших видатків потрібно розглядати ще на стадії планування бюджету, враховуючи реальні економічні показники та кризовий стан економіки, тоді бюджетний дефіцит буде виправданий, а в перспективі – зменшений.

Список літератури:

1. Бюджетна система: підруч. / за ред. С.І. Юрія, В.Г. Дем'янишина, О.П. Кириленко. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 624 с.
2. Державна казначейська служба України. Звітність про виконання бюджетів [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу: http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=146477.
3. Зимовець В.В. Державна фінансова політика економічного розвитку / В.В. Зимовець; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 356 с.
4. Комарницький І.Ф. Економічна теорія: курс лекцій / І.Ф. Комарницький. – Чернівці: Рута, 2006. – 334 с.
5. Набока Т.С. Управління видатками бюджету та напрямки його вдосконалення в Україні : дис. канд. ек. наук : 08.00.08 / Т.С. Набока. – Київ, 2015. – 349 с.
6. Основи економічної теорії: Підручник / А.А. Чухно, П.С. Єщенко, Г.Н. Климко та ін.; За ред. А.А. Чухна. – К.: Вища шк., 2001. – 606 с.
7. Турянський Ю.І. Податки як джерело формування бюджетних надходжень держави / Ю.І. Турянський // НАУКОВИЙ ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЛІСОТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ : збірник науково-технічних праць. – Львів: РВВ НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.18. – 428 с.
8. Цілі розвитку тисячоліття // ПРООН. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/2015%20MDGs%20Ukraine%20 infographics%20ukr.pdf.

Захидна О.Р., Петык Л.О., Щур-Жывко О.С.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

АНАЛИЗ ДОХОДОВ И РАСХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА УКРАИНЫ

Аннотация
Статья содержит анализ доходов и расходов Государственного бюджета Украины. Рассмотрена структура и динамика основных доходов и расходов Государственного бюджета за последние четыре года. Раскрыта сущность понятия «государственный бюджет». Определены основные проблемы образования и использования бюджетных средств. Обоснована необходимость повышения эффективности управления средствами государственного бюджета и предложены основные пути их оптимизации.
Ключевые слова: бюджет, расходы, государственный бюджет, доходы, финансовые ресурсы.

Zakhidna O.R., Petyk L.O., Shchur-Zhyvko O.S.
Ivan Franko National University of Lviv

ANALYSIS OF REVENUES AND EXPENDITURES OF THE STATE BUDGET OF UKRAINE

Summary
The article contains an analysis of the revenues and expenditures of the state budget of the Ukraine. The structure and dynamics of the main revenues and expenditures of the state budget for the last four years have been considered. The essence of the concept of "state budget" is exposed. The main problems of mobilization and use of budget funds are determined. The necessity of improving the efficiency of management of the state budget funds are substantiated and the main ways of their optimization are proposed.
Keywords: budget, expenditures, state budget, revenues, financial resources.

УДК 621.396.737(055.3)

ОБЛІКОВО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Іващенко Г.А.
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

В науковій статті досліджено визначення поняття «обліково-аналітичне забезпечення процесу управління підприємством». Визначено складові механізму обліково-аналітичного забезпечення. Сформовано вимоги до формування інформаційної системи обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки. Під час забезпечення економічної безпеки слід ураховувати зміну потреб користувачів обліково-аналітичної інформації, необхідно визначати напрями вдосконалення традиційної системи обліку з урахуванням впливу змін зовнішнього середовища на економічну безпеку соціальної системи.
Ключові слова: обліково-аналітичне забезпечення, бухгалтерський облік, облікова інформація, аналіз даних, економічна безпека, інформаційні ризики.

Постановка проблеми. В умовах складно прогнозованої зміни зовнішніх і внутрішніх умов здійснення господарської діяльності існує висока ймовірність виникнення загроз, реалізація яких може призвести до появи ознак кризового стану, а надалі і банкрутства значної частини вітчизняних підприємств. Наявність значної кількості загроз для стійкого та ефективного функціонування кожного підприємства потребує удосконалення існуючих та розроблення нових механізмів гарантування економічної безпеки на мікрорівні. Відповідно до високого рівня невизначеності умов функціонування, найбільш важливими сьогодні залишаються проблеми інформаційного забезпечення управління економічною безпекою підприємства. Основою інформаційного забезпечення повинно стати обліково-аналітичне забезпечення, яке передбачатиме формування обліково-аналітичної інформації після збору та обробки зовнішньої та внутрішньої інформації, а надалі – розроблення на її основі тактичних та стратегічних завдань в управлінні економічною безпекою підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичному розробленню питань, які пов'язані з підтримкою достатнього рівня економічної безпеки на всіх рівнях управління, належну увагу приділяли О. Ареф'єва, В. Білоус, Н. Вавдіюк, І. Бінько, В. Геєць, З. Герасимчук, Т. Кузенко, М. Єрмошенко, Т. Ковальчук, Я. Жаліло, О. Кузьмін, А. Кірієнко, Б. Кравченко, Л. Мельник, І. Михасюк, Г. Пастернак-Таранушенко, В. Мунтіян, Н. Нижник, С. Шкарлет, С. Покропивний, А. Ревенко, О. Терещенко, В. Шлемко, В. Ярочкін [1–10].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що значний внесок у дослідження проблеми обліково-аналітичного забезпечення процесу управління зробили такі вчені: Ф. Бутинець, М. Чумаченко, Я. Крупка, Г. Кірейцев, Л. Гнилицька, М. Пушкар, О. Гудзинський, М. Дем'яненко, П. Саблук, В. Самочкін [1–10] та інші. Віддаючи належне науковому та практичному значенню робіт згаданих учених, зазначимо, що у вітчизняній і зарубіжній літературі, на жаль, дотепер не знайшли відповідного відображення деякі важливі аспекти здійснення обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємства.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення понятійно-категоріального апарату обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основою обліково-аналітичного забезпечення є інформація, яка використовується для оцінювання та аналізу економічних явищ і процесів під час прийняття рішень в області розвитку та управління. Управління економічною безпекою підприємства – це безперервний процес забезпечення інформацією про ймовірність виникнення і розвитку проблем, загроз і ризиків шляхом подальшого її опрацювання для прийняття управлінських рішень відповідно до ситуації. Обліково-аналітична інформація повинна відповідати таким вимогам:

своєчасно, точно і достовірно відображають зовнішню і внутрішню інформацію всіх господарських операцій підприємства;

виявити, ідентифікувати і відстежувати розвиток внутрішніх і зовнішніх викликів, ризиків і загроз;

надавати інформацію про безпеку поточного рівня економічної безпеки для розрахунку найбільш важливих якісних і кількісних показників;

формувати інформаційну базу для прийняття рішень в управлінні економічною безпекою;

боротися з промисловим шпигунством і витоком конфіденційної інформації [2].

Основні функції управління можуть виконуватися тільки тоді, коли існує якісне обліково-аналітичне забезпечення. Ці функції визначаються взаємопов'язаними елементами: бухгалтерський облік і звітність, регулювання і контроль, аналіз і планування, що являють собою процес безперервних, взаємопов'язаних дій, які утворюють замкнутий процес управління.

Якість обліково-аналітичного забезпечення менеджменту підприємства визначає не тільки ефективність поточних управлінських рішень, але й доцільність і обґрунтованість прийнятих стратегічних планів на довгострокову перспективу. При цьому традиційний бухгалтерський облік не дає можливості відстежити інформацію із потрібним ступенем деталізації: в аспекті структурних підрозділів підприємства, сегментів діяльності, груп і видів продукції [2]. Система обліково-аналітичного забезпечення, яка повно і об'єктивно відображає поточну економічну ситуацію, необхідна для динамічного розвитку підприємства, прийняття ефективних управлін-

ських рішень і досягнення довгострокових цілей діяльності суб'єкта господарювання. Головними вимогами до інформації цієї системи є: оперативність, реалістичність, комплексність і змістовність. Надійність обліково-аналітичного забезпечення сприятиме прийняттю менеджерами ефективних управлінських рішень, що відповідають сучасним умовам ринкової економіки.

Обліково-аналітичну інформацію, яка використовується для управління підприємством, класифікують за рядом ознак. Так, щодо суб'єкта господарювання інформацію можна поділити на внутрішню і зовнішню. Внутрішня інформація є даними господарського обліку – оперативного, статистичного і бухгалтерського. Зовнішню інформацію отримують з найрізноманітніших джерел: нормативно-правових документів, засобів масової інформації, статистичних збірників, спеціальних видань та ін. З точки зору конкретного завдання, для вирішення якого використовується інформація, вона поділяється на основну і допоміжну.

Ще одним критерієм класифікації інформації виступає періодичність її подання. Відокремлюють регулярну (періодичну) інформацію і епізодичну. Терміни і формат подання регулярної інформації регламентуються внутрішніми документами підприємств. Епізодична (спеціальна) інформація збирається і подається у міру мірі необхідності, виходячи з управлінських завдань, що вирішуються на конкретний момент часу менеджментом організації.

Залежно від ступеня оброблення та узагальнення виокремлюють первинну інформацію і вторинну або зведену. Останні дві отримують завдяки переробленню і узагальненню первинних даних. Результатом функціонування відповідної системи забезпечення є обліково-аналітична інформація. Для формування методологічних основ обліково-аналітичного забезпечення економічної безпеки підприємства, перш за все, необхідно з'ясувати сутність поняття "обліково-аналітичне забезпечення". Слід зазначити, що підходи до інтерпретації цього поняття в економічній літературі різняться дуже істотно.

За словами В. Вольської, обліково-аналітичне забезпечення є поєднання збирання, підготовки, реєстрації та зведення облікової інформації підприємств, яке ґрунтується на юридично встановлену систему обліку, і зроблений на основі глибинної інформації аналіз з використанням певних методів і прийомів [2].

Інтерпретація терміну Т. Безродної полягає у такому: процес підготовки обліково-аналітичної інформації, забезпечення її якості та кількості. Термін "забезпечення", вважає автор, означає виконання процесу надходження обліково-аналітичної інформації в системі управління [1].

Інше визначення обліково-аналітичного забезпечення можна знайти у Р. Юзва: сукупність облікових і аналітичних процесів, об'єднаних у обліково-аналітичну систему та призначених для задоволення інформаційних потреб користувачів у результаті перетворення первинної інформації в узагальнену відповідно до визначених цілей, а також нормативно-правового, технічного, організаційного, програмного, математичного, технічного й ергономічного забезпечень [3].

Т. Камінська доказує необхідність розуміти під поняттям, яке досліджується, систему збирання, оброблення, узагальнення, аналізу та подання фінансової інформації, забезпечення її кількості та якості для управління господарською діяльністю [7].

Визначення поняття «обліково-аналітичне забезпечення процесу управління підприємством» різними авторами представлено в табл. 1.1. Спираючись на думку вказаних фахівців, можна стверджувати, що обліково-аналітичне забезпечення управління суб'єктами господарювання характеризується як система (під системою розуміють сукупність значної кількості взаємопов'язаних елементів, які утворюють певну цілісність [4]).

Це пояснюється тим, що обліково-аналітичне забезпечення управління суб'єктами господарювання має ознаки, властиві системі: наявність зав'язків (у тому числі зворотних), розділення на частини, наявність упорядкованих елементів, цілеспрямованість, збереження певної стійкості у заданих межах під впливом зовнішніх чинників та багато аспектність.

Обліково-аналітичне забезпечення управління економічною безпекою підприємства визначається декількома факторами, серед яких слід зазначити: правову форму діяльності, галузеву специфіку організації, обсяг і ступінь диверсифікації фінансово-господарської діяльності та інші об'єктивні і суб'єктивні чинники.

Обліково-аналітична система для управління економічної безпеки вирішує такі завдання:

облік господарських операцій за цільовими направленнями з додаванням нефінансових показників;

аналіз діяльності підприємства за всіма напрямами;

контроль використання матеріальних і нематеріальних ресурсів, правильне відображення всіх бізнес-операцій на етапах планування, обліку і достовірності аналітичних даних;

планування діяльності підприємства, в тому числі господарських операцій, в аспекті видів діяльності: операційної, інвестиційної, фінансової, податкової з визначенням центрів відповідальності;

формування аналітичних бюджетів у якості джерел накопичення планової, облікової та аналітичної інформації [8].

Механізм обліково-аналітичного забезпечення повинен включати в себе збирання інформації, методи її узагальнення та аналізу, а також технології її надання користувачам для оцінювання рівня економічної безпеки власного підприємства або його партнерів чи конкурентів, чия діяльність може вплинути на безпеку.

Детально розглянувши питання обліково-аналітичного забезпечення, можна зробити висновок, що обліково-аналітичне забезпечення системи економічної безпеки підприємства складається з: надання точної інформації про доступні ресурси; інформаційної підтримки прийняття рішень суб'єктами безпеки; надання інформації про рівень агресивності навколишнього середовища; моніторингу економічної безпеки підприємства; виявлення та ідентифікації виникнення і розвитку ключових внутрішніх і зовнішніх за-

Таблиця 1.1

Визначення поняття «обліково-аналітичне забезпечення процесу управління підприємством» різними авторами

Автор	Зміст поняття «обліково-аналітичне забезпечення процесу управління підприємством»
1	2
М. А. Вахрушина	Збирання, оброблення і передача фінансової та нефінансової інформації, яка використовується менеджерами для планування і контролю за ходом діяльності ввірених їм підрозділів, вимірювання та оцінювання отриманих результатів
М. І. Кутер	Взаємозв'язок оперативного, бухгалтерського (фінансового та управлінського) і статистичного обліків за рахунок спільності методології обліку в усьому господарстві держави, а також показників прогнозування, обліку та звітності
Я. В. Соколов	Результат інтерпретації користувачем даних, наведених у бухгалтерській звітності, що обумовлено рядом суто суб'єктивних чинників: наприклад, особистим сприйняттям користувача стану справ на підприємстві до читання бухгалтерської звітності і після її аналізу
В. В. Ковальов	Сукупність інформаційних ресурсів і способів їх організації, необхідних і придатних для реалізації аналітичних процедур, що забезпечують фінансову сторону діяльності компанії
Т. П. Карпова	Процес збирання вихідних даних від джерел формування первинних аналітичних даних із подальшою процедурою оброблення сформованих аналітичних даних і використанням отриманої аналітичної інформації в оцінюванні і контролі за виробничою діяльністю
М. З. Пізенгольц	Інтегрована система, що містить питання як безпосередньо бухгалтерського обліку, так і планування, контролю, аналізу роботи підприємства з метою прийняття управлінських рішень щодо вдосконалення виробництва, зниження витрат і підвищення фінансових результатів діяльності підприємства
І. Н. Багата	Система даних різних видів обліку (фінансового, управлінського, стратегічного) й інших позаоблікових відомостей
В. А. Чернов	Сукупність внутрішніх і зовнішніх потоків прямого і зворотного інформаційного зв'язку економічного об'єкта, методів засобів, фахівців, що беруть участь у процесі оброблення інформації і виробленні управлінських рішень
Л. І. Хоружий	Сукупність послідовних дій по формуванню і становленню оптимальних варіантів розвитку організації
Г. В. Савицька	Сукупність інформаційного (планові, облікові та позаоблікові джерела) і методичного забезпечення (методи і методики аналізу) діяльності організації

гроз і ризиків; узгодження економічних інтересів підприємства.

Ефективне функціонування економічної безпеки залежить насамперед від здатності отримати і використовувати за призначенням надійної інформації про зміну внутрішньої і зовнішньої середовища конкретного суб'єкта. Таким чином, забезпечення інформаційних потреб користувачів як суб'єктів економічної безпеки – це головне завдання обліково-аналітичних систем.

Обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки є комплексною системою, що складається з трьох взаємопов'язаних підсистем, існуючих в єдиному інформаційному просторі: бухгалтерський облік, аналіз і спеціальне програмне забезпечення. Результатом взаємодії цих підсистем є те, що система обліково-аналітичного забезпечення набуває нових властивостей, які відрізняються від властивостей кожної з її складових.

Говорячи про загальну інформаційну систему управління, обліково-аналітичне забезпечення економічної безпеки набуває властивостей стратегічних інформаційних систем, які разом з внутрішніми вимогами для задоволення інформаційних потреб враховуються вимоги навколишнього середовища. Таким чином, застосування бухгалтерських та аналітичних даних у якості інформаційної бази для забезпечення економічної безпеки актуалізує проблему їх формування, використання і зберігання [5].

Треба звернути увагу на те, що формування інформаційної системи обліково-аналітичного забезпечення характеризується специфічними вимогами, пов'язаними з оцінкою надійності та безпеки. Таким чином, фахівець з економічної безпеки повинен спочатку оцінити надійність облікових даних, отриманих із зовнішніх джерел або відповідних економічних служб підприємства. В основі цього механізму оцінювання знаходяться спеціальні методи і прийоми для отримання альтернативних даних, які використовуються спеціалістами з питань безпеки, в тому числі найбільш широко для перевірки достовірності отриманої бухгалтерської інформації застосовуються метод довірчих відносин, метод конфіденційного спостереження, метод особистого пошуку [9].

Висновки і пропозиції. Таким чином, увага має бути зосереджена на підвищенні надійності даних бухгалтерського обліку для зниження інформаційних ризиків і пошуку напрямів збігів інформаційних інтересів певних груп користувачів обліково-аналітичних даних. Як свідчить практика, це означає, що треба переглянути класичні думки про якісні властивості облікової інформації, яку в системі економічної безпеки слід розглядати як джерело підвищення конкурентних переваг підприємства, інструмент координації соціальних відносин, в основі яких інтереси і потреби, а також загрозу економічній безпеці підприємства. До важливих характеристик загально облікової інформацію можна віднести її цілісність, конфіденційність, адекватність.

Під час забезпечення економічної безпеки слід ураховувати зміну потреб користувачів обліково-аналітичної інформації, необхідно визначати напрями вдосконалення традиційної системи обліку з урахуванням впливу змін зовнішнього середовища на діяльність підприємства.

Список літератури:

1. Грунин О.А. Экономическая безопасность организации / О.А. Грунин, С.О. Грунин. – СПб.; М.; Х.; Мн.: Питер, 2002. – 160 с.
2. Зубок М.І. Безпека підприємницької діяльності: Нормативно-правові документи комерційного підприємства, банку / М.І. Зубок, Р.М. Зубок. – К.: Істина. – 2004. – 144 с.
3. Іващенко О.В. Фінансово-економічна безпека підприємства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vonu_econ_2013_18_1(1)_33.pdf.
4. Кокнаєва М.О. Концептуальні основи управління фінансово-економічною безпекою підприємств торгівлі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/2011/v2i3/319.pdf.
5. Мойсеєнко І.П. Управління фінансово-економічною безпекою підприємства: навч. посібник. – Львів, 2011. – 380 с.
6. Отенко І.П. Економічна безпека підприємства: навчальний посібник / І.П. Отенко, Г.А. Іващенко, Д.К. Воронков. Харків: Вид. ХНЕУ, 2012. – 252 с.
7. Отенко І.П. Аналіз та оцінка стратегічного потенціалу підприємства / І.П. Отенко, Л.М. Малярець, Г.А. Іващенко. Наукове видання. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2007. – 348 с.
8. Столбов В.Ф. Особливості управління системою фінансово-економічної безпеки будівельних підприємств / В. Ф. Столбов, Г. М. Шаповал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.kname.edu.ua/35404/1/103-108%20Столбов%20ВФ.pdf.
9. Трухан О.Л. Наукова інтерпретація функцій стратегічного управління підприємствами / О.Л. Трухан // Вісник Хмельницького національного університету / Економічні науки. – 2010. – № 1. – Т. 2. – С. 29–35.
10. Худолій Л.М. Складові економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності / Л.М. Худолій // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/index.php.

Иващенко А.А.
Харьковский национальный экономический университет
имени Семена Кузнеца

УЧЕТНО-АНАЛИТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация
В научной статье исследовано определение понятия «учетно-аналитическое обеспечение процесса управления предприятием». Определены составляющие механизма учетно-аналитического обеспечения. Сформированы требования к формированию информационной системы учетно-аналитического обеспечения экономической безопасности. При обеспечении экономической безопасности следует учитывать изменение потребностей пользователей учетно-аналитической информации, необходимо определять направления совершенствования традиционной системы учета с учетом влияния изменений внешней среды на экономическую безопасность социальной системы.
Ключевые слова: учетно-аналитическое обеспечение, бухгалтерский учет, учетная информация, анализ данных, экономическая безопасность, информационные риски.

Ivashchenko G.A.
Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics

ACCOUNTING AND ANALYTICAL SECURITY OF ECONOMIC SAFETY

Summary
In the scientific article the definition of the concept of "accounting and analytical support of enterprise management process" is investigated. The components of the accounting and analytical support mechanism are determined. Requirements for the formation of an information system for accounting and analytical support of economic security have been formed. In the course of providing economic security, account should be taken of changes in the needs of users of accounting and analytical information, it is necessary to determine the direction of improving the traditional accounting system, taking into account the impact of changes in the environment on the economic security of the social system.
Keywords: accounting and analytical support, accounting, accounting information, data analysis, economic security, information risks.

УДК 005(591.3+936.3)(045)

ІННОВАЦІЙНИЙ ПРОЕКТ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Лозовський О.М., Іванцова І.В.
Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

У статті розглянуто теоретичні аспекти формування системи управління інноваційними проектами в сучасних умовах. Визначені основні фази життєвого циклу інноваційного проекту. Досліджено процес впровадження системи стратегічного управління інноваційною діяльністю господарюючих суб'єктів вітчизняних підприємств.
Ключові слова: проект, інноваційний проект, управління інноваційною діяльністю, процес здійснення інновацій, класифікація інноваційних проектів.

Постановка проблеми. Ефективний розвиток підприємства у ринковому середовищі можливий лише за умов постійного вдосконалення його діяльності, підтримання здобутих і формування нових конкурентних переваг. Визначення сфер і напрямів інноваційної діяльності, обґрунтування і вибір інноваційних проектів – у сучасних умовах має стати одним з пріоритетних напрямків розвитку кожного підприємства.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченням питання процесу управління інноваційними проектами займались такі відомі вчені як: М.Ю. Агібалова, В.М. Бабаєв, А.В. Гриньов, В.Д. Данчук, В.Й. Жежуха, М.В. Жук, Ю.С. Лемешко, В.А. Месечка, А.В. Плоска, О.Ф. Присяжнюк, О.П. Савіцька, Т.Й. Товт, Р.А. Фатхутдинов та інші.

Метою даного дослідження є визначення основних аспектів процесу управління інноваційними проектами на підприємстві.

Основні результати дослідження. В загальному розумінні проект – це тимчасова діяльність, спеціально спланована для формування унікальних неповторних умов. Тобто послідовність взаємозалежних подій пов'язаних з впровадження інновацій для створення цінності, яка визначається гармонізованою вигодою для всіх зацікавлених сторін, завдяки унікальної властивості продукту проекту, що реалізується в рамках досягнення місії соціально-економічної системи та за умов невизначеності, встановлених обмежень щодо часу, ресурсів та наявних особливостей експлуатації продукту проекту.

Поняття «інноваційний проект» може розглядатись як [2, с. 103]:

– форма цільового управління інноваційною діяльністю – складна система взаємообумовлених і взаємопов'язаних за ресурсами, термінами і виконавцями заходів, спрямованих на досягнення конкретних цілей на пріоритетних напрямках розвитку науки і техніки;

– процес здійснення інновацій – це сукупність виконуваних у визначеній послідовності наукових, технологічних, виробничих, організаційних, фінансових і комерційних заходів, що приводять до інновацій.

Інноваційний проект – це поділ основних робіт проекту (визначених під час опису змісту) на дрібніші, більш керовані з метою: удосконалення точності оцінок вартості, часу та ресурсів; визначення основи для контролю виконання; удосконалення розподілу відповідальності. В законі України «Про інноваційну діяльність» наводиться таке тлумачення, інноваційний проект – це комплект документів, що визначає процедуру і комплекс усіх необхідних заходів (зокрема інвестиційних) щодо створення і реалізації інноваційного продукту і (або) інноваційної продукції. До основних елементів інноваційного проекту відносяться:

– однозначно сформульовані цілі і завдання, що відображають основне призначення проекту;

– комплекс проектних заходів щодо вирішення інноваційної проблеми і реалізації поставлених цілей;

– організація виконання проектних заходів, тобто ув'язування їх з ресурсами і виконавцями для досягнення цілей проекту в обмежений період часу й у рамках заданої вартості і якості;

– основні показники проекту, у тому числі показники, що характеризують його ефективність.

Інноваційні проекти можуть формуватися як у складі науково-технічних програм, реалізуючи завдання окремих напрямків програми, так і самостійно, вирішуючи конкретну проблему на пріоритетних напрямках розвитку науки і техніки [22].

Для створення нового проекту на підприємстві необхідно визначити напрямок роботи, враховуючи специфіку та особливості діяльності підприємства. При формуванні ідеї інноваційного проекту слід спочатку детально описати такі основні складові проекту, як вид інновації, відношенням до вже наявних систем, масштаб та терміном реалізації табл. 1.

При виборі проекту відповідно до даної класифікації слід враховувати, як власні ресурси підприємства так і можливість отримати додаткові, для успішної реалізації інноваційного проекту. Для реалізації проекту також можна використовувати залучені кошти, як у вигляді інвестицій так і у вигляді кредитів, за таких умов необхідно ретельно дослідити прибутковість даного проекту, чи покриє вона розмір злучених коштів, сприяє досягненню мети функціонування підприємства.

Будь-який проект у процесі власної реалізації проходить різні стадії, які в сукупнос-

Таблиця 1

Класифікація інноваційних проектів [3, с. 62]

Класифікаційна ознака	Види
За рівнем рішення	Державні; регіональні; підприємства, що приймаються на рівні організації
За типом інновації	Новий товар; нова послуга; новий метод виробництва; новий метод управління; новий ринок; нове джерело сировини.
Відношення до наявних систем	Підривний інноваційний проект, що пропонує абсолютно нову систему, передбачає відмову від існуючих моделей, має на меті завоювання існуючих або абсолютно нових ринків; підтримуючий інноваційний проект, метою якого є удосконалення існуючих систем, підвищення їх якості.
За масштабом	Малий проект; середній проект; мегапроект.
За термінами реалізації	Короткострокові (швидкісні) (до 1 року); середньострокові (від 1 року до 5 років); довгострокові (понад 5 років).
За ступенем завершеності	Закінчені; проміжні.
За призначенням	Власні потреби підприємства, сумісне використання в цілях кооперації, продаж на ринку.
Відповідно до форми реалізації	Замовлення, вільний ринок, через посередника, франчайзинг.

ті отримали назву життєвого циклу проекту. Для реалізації різних функцій управління проектом необхідні дії, які в подальшому матимуть назву процеси управління проектами. Фази життєвого циклу інвестиційного проекту можуть бути розширені так і об'єднані в залежності від обраної методики класифікації. Ми розділяємо точку зору тих науковців які дотримуються 4-х ступеневої моделі: О.О. Міцури та О.М. Олефіренка (рис. 1).

Формально фази проекту включають стадії. В свою чергу проект складається з етапів, а етапи включають певні види робіт.

Початкова фаза або концепція – це безпосередньо сам процес створення концепції проекту, який включає збір початкових даних, аналіз теперішнього стану та проведення попередніх досліджень. До цієї фази включають визначення: цілі, завдань, результатів, основних вимог до проекту. А також характеристику обмежень, критерії оцінки ефективності, рівень ризику, оточення проекту, потенційних учасників, необхідний час на реалізаю, ресурси, кошти та ін. При формуванні концепції інноваційного проекту доцільним є проведення порівняльного аналізу альтернативних варіантів створення проекту та врахування пропозицій, щодо вдосконалення обраного напряму робіт. В кінці цієї стадії слід провести випробування або експертизу наявної ідеї, затвердити концепцію і отримати схвалення та дозвіл на наступну фазу створення проекту.

Фаза розробки включає підготовку основних компонентів проекту і приготування його до реалізації, а також процес пошуку рішень з досягнення кінцевої мети проекту і формування взаємопов'язаного за часом, ресурсами і виконавцями комплексу завдань і заходів реалізації мети проекту. Наступні складові елементи даного етапу включають: [1, с. 101]:

– порівняльний аналіз різних варіантів досягнення цілей проекту;

– конкурсний добір потенційних виконавців проекту;

– установлення ділових контактів, установлення вимог замовника і власника проекту, ключових учасників;

– розвиток концепції та основний зміст проекту: кінцеві результати, стандарти якості, структура проекту, основні роботи, необхідні ресурси, структурне планування, у т. ч. декомпозиція проекту, календарні плани, збільшені графіки, кошторис і бюджет проекту, потреба в ресурсах, розподіл позовів;

– план реалізації інноваційного проекту;

– організація проведення торгів, укладання субконтрактів;

– організація виконання базових проектів і дослідно-конструкторських робіт за проектом, подання проекту, отримання ухвали на продовження робіт.

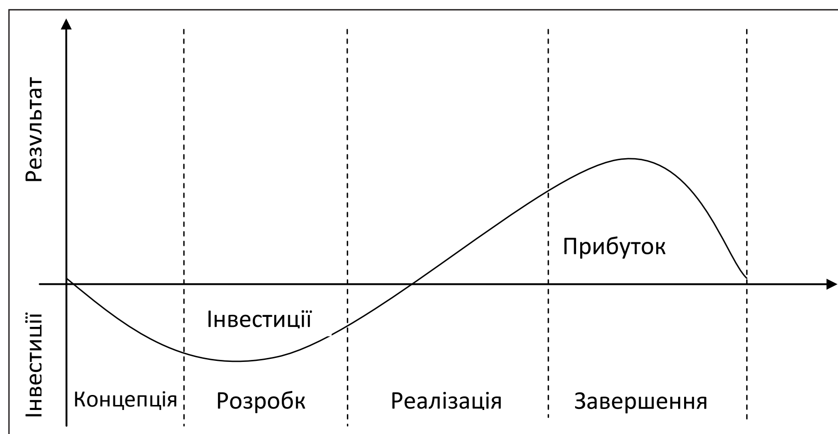

Рис. 1. Фази життєвого циклу інноваційного проекту [3, с. 56]

Ще однією важливою фазою є реалізація проекту, підчас якої відбувається введення в дію окремих елементів проекту та початок окупності вкладених інвестицій. На цій стадії відбувається процес виконання основних робіт з досягнення основних цілей проекту. Дана стадія являється найбільш ризиковою. На цій стадії, як правило, проводиться коригування проектної документації, тривалість її залежить від складності проекту та умов його реалізації. Основними завданнями при реалізації проекту, повинні бути такі складові:

– організація проведення торгів і укладання контрактів;

– уведення в дію системи управління проектом;

– організація виконання робіт;

– уведення в дію засобів і способів комунікації учасників проекту;

– уведення в дію системи мотивації і стимулювання команди проекту;

– детальне проектування і технічна специфікація;

– оперативне планування робіт;

– установлення системи інформаційного контролю за ходом робіт;

– організація і управління матеріально-технічним забезпеченням робіт;

– виконання робіт, передбачених проектом, у т. ч. виконання будівельно-монтажних і пусконалагоджувальних робіт;

– керівництво, координація робіт, узгодження темпів, моніторинг прогресу, прогноз стану, оперативний контроль, регулювання основних показників проекту;

– розв'язання проблем, що виникли, і задач.

Останньою виступає фаза завершення проекту – у якій досягаються кінцеві цілі проекту, підбиття підсумків вирішення конфліктів і закриття проекту. До основоного варто віднести [5, с. 8]:

– планування процесу завершення;

– експлуатаційне випробування продукту;

– підготовка кадрів для експлуатації відповідного об'єкта;

– підготовка документації;

– здавання об'єкта замовнику;

– уведення в експлуатацію;

– оцінка результатів проекту і підведення підсумків;

– підготовка підсумкових документів;

– закриття робіт і проектів;

– вирішення конфліктних ситуацій;

– реалізація ресурсів, що залишилися;

– накопичення фактичних і дослідних даних для подальших проектів;

– розформування команди проекту.

Розглядаючи інноваційний проект за елементами організації, можна виділити в ньому дві частини: органи управління формуванням і реалізацією проекту й учасники інноваційного проекту [6, с. 52].

Вибір методу планування і контролю особливо важливий при колективних дослідницьких проектах. Тільки склавши план, чітко розподіливши між учасниками проекту роботи та витрати часу на кожну частину роботи і на весь обсяг робіт, проекту можна забезпечити успішне виконання.

Головне в плануванні робіт з інноваційного проекту – безперервне підтримання стратегії проекту з урахуванням змін, що відбуваються на шляху до досягнення цілей. У проекті планується предметна область (результати проекту, їх характеристики і комплекс робіт), вартість, час виконання всього проекту та його окремих етапів, якість, витрати, ризики, обсяг поставок [3, с. 74].

Для реалізації інноваційних проектів необхідні фахівці, що займаються різними організаційно-економічними аспектами нововведень – інноваційні менеджери. Інноваційні менеджери повинні мати науково-технічний та економіко-психологічний потенціал, інженерно-економічні знання, якості традиційного менеджера і вченого-дослідника, бути кваліфікованими економістами, здатними оцінити ефективність нововведень.

Одним із найважливіших аспектів розробки інноваційного проекту є визначення обсягу коштів для його реалізації і оптимізація джерел і термінів їх надходження, від чого значною мірою залежить швидкість виведення нового товару на ринок, а отже – його комерційний успіх. Однак не кожна підприємницька структура має достатньо власних коштів для цього, що зумовлює пошук інших джерел надходження інвестицій – довготермінових вкладень капіталу з метою отримання прибутку.

Джерелами інвестування інноваційних проектів можуть бути [4, с. 230]:

– власні фінансові кошти організації та її внутрішньогосподарські резерви;

– позикові фінансові кошти;

– залучені фінансові кошти від продажу акцій або одержані у вигляді пайових та інших внесків членів трудових колективів, громадян, юридичних осіб;

– кошти, що перебувають у централізованому володінні об'єднань підприємств;

– кошти позабюджетних фондів;

– кошти Державного бюджету; кошти іноземних інвесторів.

Проекти, пов'язані з просуванням готового інноваційного продукту, – найбільш привабливі для інвестицій. Більш ризикованими проектами є проекти, орієнтовані на просування нової технології. Для таких проектів складніше розробити маркетингову концепцію. Найбільші проблеми з фінансуванням виникають за проектами з незавершеною стадією НДР і незавершеною стадією пошукових досліджень. При проведенні пошукових досліджень можливі негативні результати, що може бути наслідком неправильного напряму досліджень, помилкової постановки завдання, помилок у розрахунках, а також ситуація, коли дослідження не завершено у встановлені терміни. Ризик інноваційних проектів враховує імовірнісний характер очікуваного результату в умовах невизначеності.

Оцінка ризику є частиною будь-яких підприємницьких рішень, у тому числі і пов'язаних з інноваційними проектами. Інноваційні проекти залежать від капіталовкладень в окремі галузі, підприємства, виробництва.

Управління ризиками інноваційних проектів припускає рішення наступних завдань: виявлення ризиків; оцінку ризиків (частоту виникнення, масштаби і наслідки ризиків); вплив на потенційні ризики; контроль ризиків [2, с. 100].

Висновки та пропозиції. Таким чином, для управління інноваційним проектом необхідно приймати відповідні управлінські рішення пов'язані з визначенням цілей, організаційної структури, плануванням заходів і контролем за ходом їх виконання, направлених на реалізацію інноваційної ідеї. Основою управління інноваційними проектами мають бути передові науково-технічні досягнення та досвід реалізацій аналогічних чи подібних проектів в тій чи іншій сфері господарювання.

Список літератури:

1. Бабчинська О.І. Характеристика основних особливостей впровадження інноваційних проектів на вітчизняних підприємствах / О.І. Бабчинська, О.О. Кашина // Вісник ХНУ, 2014. – № 2. – Т. 1. – С. 99–102.
2. Василевська А. Управління проектами підприємства із використанням інформаційних технологій / А. Василевська // Вісник КНТЕУ. – № 1, 2015. – С. 99–105.
3. Гриньов А.В. Управління інноваційним розвитком підприємств у глобальному середовищі : монографія / А.В. Гриньов, Т.В. Деділова. – Х.: Вид-во ХНАДУ, 2008. – 148 с.
4. Жежуха В.Й. Стимулювання інноваційної діяльності: європейський досвід / В.Й. Жежуха // Логістика. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2014. – С. 229–236.
5. Кудей О.С. Інноваційний розвиток підприємства: принципи оцінювання і регулювання / О.С. Кудей // Управління розвитком. – 2012. – № 15. – С. 9–10.
6. Лозовський О.М. Особливості використання системного підходу в управлінні проектами на підприємстві / О.М. Лозовський, О.О. Кашина // Вісник ХНУ, 2014. – № 3. – Т. 2. – С. 51–54.

Лозовский А.Н., Иванцова И.В.
Винницкий торгово-экономический институт
Киевского национального торгово-экономического университета

ИННОВАЦИОНИЙ ПРОЕКТ КАК ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация
В статье рассмотрены теоретические аспекты формирования системы управления инновационными проектами в современных условиях. Определены основные фазы жизненного цикла инновационного проекта. Исследован процесс внедрения системы стратегического управления инновационной деятельностью хозяйствующих субъектов отечественных компаний.
Ключевые слова: проект, инновационный проект, управление инновационной деятельностью, процесс осуществления инноваций, классификация инновационных проектов.

Lozovsky A.N., Ivantsova I.V.
Vinnytsia Institute of Trade and Economics of
Kyiv National University of Trade and Economics

INNOVATION PROJECT AS PRIORITY DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF A MODERN ENTERPRISE

Summary
In the article theoretical aspects of formation of a control system of innovative projects in modern conditions are considered. The main phases of the life cycle of the innovation project are determined. The process of introduction of a strategic management system for innovative activities of economic entities of domestic companies was studied.
Keywords: project, innovative project, innovation management, innovation implementation process, classification of innovative projects.

УДК 368

СТРАХОВИЙ РИНОК УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Матвєєв В.В., Гайдаржийська О.М., Отрошко В.П.
Національний авіаційний університет

У статті розглянуто сутність страхового ринку та проаналізовано його сучасний стан. Досліджено динаміку кількості страхових компаній та основні показники діяльності страховиків. На основі аналізу показано ключові проблеми діяльності страхового ринку та негативні чинники, що стримують його розвиток. Сформульовано пріоритетні напрями розвитку вітчизняного ринку страхових послуг.
Ключові слова: страхування, страховий ринок, страховик, страхові компанії, страховий договір, страхові премії, страхові виплати.

Постановка проблеми. Зважаючи на складні умови в політичній та економічній сфері країни особливе місце набуває питання щодо забезпечення захисту учасників господарської діяльності від потенційних загроз та негативних факторів. З метою уникнення ризику або його мінімізації у світовій практиці застосовують страхування як змогу відшкодування економічних збитків завданих стихійними лихами, промисловими аваріями, катастрофами, захист інтересів фізичних та юридичних осіб при настанні несприятливих та непередбачених подій тощо. На сьогодні страхування є одним зі стратегічних секторів економіки, адже воно сприяє акумулюванню заощаджень у вигляді страхових премій і перетворенню їх в інвестиції. Страхування виконує не лише компенсаційну функцію, але й сприяє розв'язанню значної кількості макроекономічних завдань держави. Таким чином можна стверджувати, що основою досягнення соціальної злагоди, високого рівня життя населення та стабільності народногосподарського відтворювального процесу є досконала система страхового захисту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням питання сучасного стану страхового ринку, сутності та ролі страхування, перспектив подальшого розвитку присвячені праці відомих вітчизняних науковців В.Д. Базилевич, В.Д. Бігдаш, Н.М. Внукова, Л.В. Временко, О.О. Гаманкова, О.М. Залєтов, О.Д. Заруба, М.С. Клапків, В.Й. Плиса, О.В. Козьменко, А.А. Циганов, С.С. Осадець, Т.А. Ротова, О.Ф. Філонюк, Я.П. Шумелда та цілий ряд інших вчених, які плідно працюють над вирішенням економічних, фінансових та державно-управлінських проблем страхового ринку. Однак досі лишається актуальним дослідження практичних та теоретичних основ ефективного формування страхового ринку, вивчення нових тенденцій та перспективних напрямів розвитку.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Інтенсивність процесів, що відбуваються в економіці України, породжують низку нових проблем, від вирішення яких залежить стабільність та дієвість страхового ринку. Незважаючи на широке коло наукових досліджень, питання планування та перспектив розвитку українського ринку страхових послуг потребує подальшого вивчення. Особливої уваги потребує комплексний аналіз операційної та фінансово-інвестиційної діяльності з урахуванням різних факторів зовнішнього і внутрішнього ризикового середовища. Також, існує необхідність подальшого дослідження в таких аспектах як прогнозування та моделювання фінансово-економічних процесів. Сучасний розвиток економіки вимагає постійного та систематичного дослідження тенденцій розвитку страхового ринку, виявлення позитивних і негативних змін у його функціонуванні та окреслення перспективних напрямів подальшого ефективного розвитку.

Мета статті. Головною метою дослідження є вивчення теоретичних аспектів визначення страхового ринку та його аналіз в сучасних умовах, відокремлення основних проблем його розвитку, визначення шляхів покращення та підвищення ефективності функціонування.

Виклад основного матеріалу. Ринок страхових послуг є однією із складових фінансової інфраструктури, який взаємодіє з виробничою сферою, ринком капіталу, фондовим ринком і таке інше. Розглядаючи досвід країн розвиненої економіки, страхування забезпечує суб'єктам господарської діяльності страховий захист їхніх інтересів від фінансових ризиків, фізичним особам захист майнових інтересів, відповідно.

Існують численні погляди на сутність страхового ринку, але в економічній літературі немає однозначного трактування щодо даного поняття (табл. 1).

Без функціонування потужного ринку страхових послуг неможливе створення ефективної системи захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб, забезпечення економічної безпеки держави. Крім того, страхування є важливим джерелом акумулювання коштів для подальшого їх використання задля компенсації збитків, спричинених внаслідок страхових подій, а також захищає бізнес від фінансових ризиків та забезпечує соціальну підтримку.

Беручи до уваги трактування «страхового ринку» українськими та закордонними вченими, було виявлено, що усі погляди можна згрупувати наступним чином (рис. 1).

Головними функціями страхового ринку є акумуляція та розподіл страхового фонду з метою страхового захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб. Учасники страхового ринку відіграють важливу роль в його формуванні та розвитку. Ними можуть бути страховики, страхувальники, застраховані, вигодонабувачі, посередники, а також асоціації страховиків.

Діяльність кожного суб'єкта ринкових відносин пов'язана з ризиком, який необхідно попереджувати, зменшувати та фінансувати, на що і спрямована діяльність ринку страхових послуг, який через страхові організації шляхом використання особливих механізмів забезпечує процес безперервного суспільного відтворення [8, с. 177].

Таблиця 1

Підходи щодо тлумачення сутності поняття «страховий ринок»

Автор	Сутність підходу до трактування
С.С. Осадець	«... сфера економічних відносин, у процесі яких формуються попит і пропозиція на страхові послуги та здійснюється акт їх купівлі-продажу»
Я.П. Шумелда	«... економічні відносини в межах певної території, в процесі котрих формуються попит, пропозиція і ціна на страхові продукти, укладаються договори страхування та виконуються зобов'язання згідно з ними»
В.Д. Базилевич	«... частина фінансового ринку, де об'єктом купівлі-продажу виступає страховий захист, формується попит і пропозиція на нього»
О.О. Гаманкова	«... є складовою як фінансового ринку (ринку грошей і ринку капіталів – оскільки на цих ринках страхові компанії розміщують свої капітали, використовуючи певні фінансові інструменти), так і ринку фінансових послуг, оскільки страхові компанії як фінансові посередники залучають кошти страхувальників, продаючи страхові послуги»
О.М. Залєтов	«... сукупність фінансово-економічних відносин, завдяки яким перерозподіляється частина національного доходу та сукупного суспільного продукту шляхом особливого методу утворення страхового фонду грошових ресурсів»
В.Й. Плиса	«... форма організації грошових відносин з формування та розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту суспільства»
О.В. Козьменко	«... сукупність інститутів і механізмів по створенню, купівлі-продажу і споживанню страхових послуг»

Джерело: розроблено авторами за даними [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]

Сьогодні страховий ринок України розвивається та інтегрується у світовий ринок. Порівняно з європейськими країнами в Україні страхові послуги мають менший попит, особливо у галузі майнового та окремих видів особистого страхування, що зумовлене як низькою довірою до страховиків так і низьким рівнем обізнаності у сфері страхуванння. Також слід зазначити, що спостерігається відсутність професійної підготовки страховиків та недосконаліть чинного законодавства, державного регулювання та контролю страхової діяльності.

Ринок страхових послуг є другим за рівнем капіталізації серед інших небанківських фінансових ринків. Загальна кількість страхових компаній станом на 2017 р. становила 296, у тому числі СК "life" – 34 компанії, СК "non-life" – 262 компанії, (станом на 2016 р. – 323 компанії, у тому числі СК "life" – 43 компанії, СК "non-life" – 280 компаній). Кількість страхових компаній має тенденцію до зменшення, так за 2017 рік порівняно з 2016 р., кількість компаній зменшилася на 27 СК (табл. 2) [9].

Стан страхового ринку, рівень його інтеграції та затребуваність характеризуються обсягами страхових премій і страхових виплат. Вагомого значення у визначенні стабільності ринку набуває рівень капіталізації страховиків, тобто обсяг власних коштів і страхових резервів тощо (табл. 3).

У порівнянні з 2016 роком на 6 546,9 млн. грн. (26,4%) збільшився обсяг надходжень валових страхових премій, обсяг чистих страхових премій збільшився на 1 202,5 млн. грн. (6,1%). Збільшення валових страхових премій відбулося майже по всім видам страхування, а саме: страхування фінансових ризиків (збільшення валових страхових платежів на 1 458,0 млн. грн. (58,6%)); страхування майна (збільшення валових страхових платежів на 988,8 млн. грн. (35,2%)); страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ (збільшення валових страхових платежів на 970,8 млн. грн. (57,3%)); автострахування (КАСКО, ОСЦПВ, "Зелена картка") (збільшення валових страхових платежів на 921,7 млн. грн. (13,6%)); страхування відповідальності перед третіми особами (збільшення валових страхових

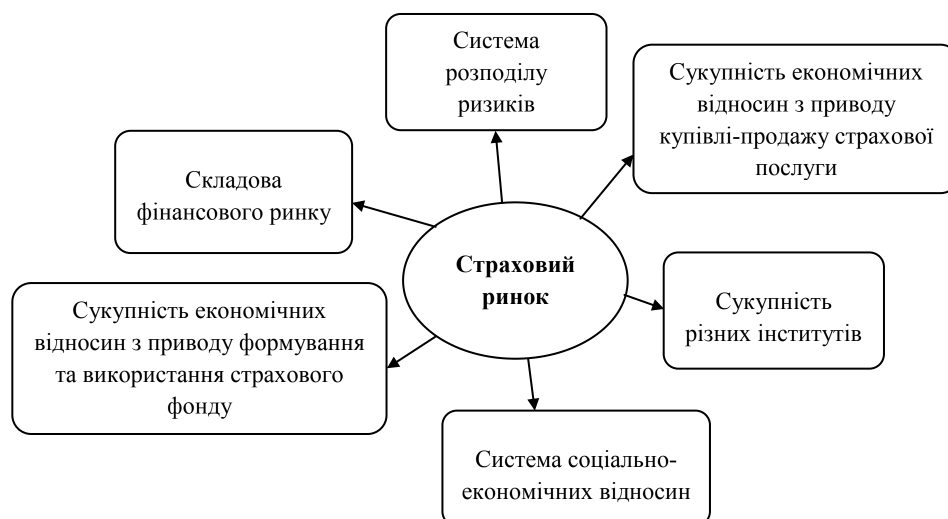

Рис. 1. Підходи до сутності поняття «страховий ринок»

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Кількість страхових компаній в Україні, 2013–2017 рр.

	Роки					Відхилення, %	
Загальна кількість СК	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2013	2017/2016
СК "life"	411	389	368	323	296	-27,98	-8,36
СК "non-life"	62	58	50	43	34	-45,16	-20,93

Джерело: розроблено авторами за даними [9]

Таблиця 3

Основні показники діяльності страхового ринку та його динаміка

	2016	2017	Темпи приросту 2017/2016	
			млн. грн.	%
Кількість договорів страхування, укладених протягом звітного періоду, тис. одиниць				
Кількість договорів, крім договорів з обов'язкового страхування від нещасних випадків на транспорті, у тому числі:	29 337,0	53 060,0	-	23 723,0
- зі страхувальниками – фізичними особами	27 195,5	49 820,5	-	22 625,0
Кількість договорів з обов'язкового особистого страхування від нещасних випадків на транспорті	103 114,1	83 284,3	-	-19 829,8
Страхова діяльність, млн. грн.				
Валові страхові премії	24 844,2	31 391,1	6 546,9	26,4
Валові страхові виплати	6 271,3	7 375,1	1 103,8	17,6
Рівень валових виплат, %	25,2%	23,5%	-	-
Чисті страхові премії	19 588,4	20 790,9	1 202,5	6,1
Чисті страхові виплати	6 046,3	7 157,4	1 111,1	18,4
Рівень чистих виплат, %	30,9%	34,4%	-	-
Перестрахування, млн. грн.				
Сплачено на перестрахування, у тому числі:	8 460,6	13 261,9	4 801,3	56,7
- перестраховикам-резидентам	5 255,8	10 600,1	5 344,3	101,7
- перестраховикам-нерезидентам	3 204,8	2 661,8	-543,0	-16,9
Виплати, компенсовані перестраховиками, у тому числі:	984,6	854,5	-130,1	-13,2
- перестраховиками-резидентами	225,1	217,7	-7,4	-3,3
- перестраховиками-нерезидентами	759,5	636,8	-122,7	-16,2
Отримані страхові премії від перестрахувальників-нерезидентів	26,6	23,7	-2,9	-10,9
Виплати, компенсовані перестрахувальникам- нерезидентам	9,0	12,3	3,30	36,7
Страхові резерви, млн. грн.				
Обсяг сформованих страхових резервів	19 477,1	21 804,8	2 327,7	12,0
- технічні резерви	11 980,8	13 752,9	1 772,1	14,8
- резерви зі страхування життя	7 496,3	8 051,9	555,6	7,4
Активи страховиків та статутний капітал, млн. грн.				
Загальні активи страховиків (згідно з формою 1 (П(С)БО 2))	55 377,2	56 813,8	1 436,6	2,6
Активи, визначені ст. 31 Закону України «Про страхування» для представлення коштів страхових резервів	34 302,2	35 350,6	1 048,4	3,1
Обсяг сплачених статутних капіталів	12 627,9	12 928,7	300,8	2,4

Джерело: [9]

платежів на 694,8 млн. грн. (54,6%)); страхування вантажів та багажу (збільшення валових страхових платежів на 635,0 млн. грн. (22,6%)); медичне страхування (збільшення валових страхових платежів на 362,3 млн. грн. (20,2%)); страхування від нещасних випадків (збільшення валових страхових платежів на 309,6 млн. грн. (51,9%)); авіаційне страхування (збільшення валових страхових платежів на 226,3 млн. грн. (55,6%)).

Питома вага чистих страхових премій у валових страхових преміях за 2017 рік становила 66,2%, що на 12,6 в.п. менше в порівнянні 2016 роком.

Протягом аналізованого періоду збільшилась кількість укладених договорів страхування на 3 893,2 тис. одиниць (або на 2,9%), при цьому на 23 752,4 тис. одиниць (або на 107,4%) зросла кількість договорів з добровільного страхування, в тому числі збільшилась кількість укладених договорів страхування від нещасних випадків на 16 698,7 тис. одиниць (або в 2 рази), кількість укладених договір страхування фінансових ризиків зросла на 2 942,5 тис. одиниць (або на 114,8%). Кількість укладених договорів з обов'язкового страхування зменшилась на 19 658,7 тис. одиниць (або на 18,0%) за рахунок зменшення кількості договорів страхування від нещасних випадків на транспорті на 19 829,8 тис. одиниць (19,2%).

Обсяг валових страхових виплат/відшкодування у порівнянні з 2016 роком збільшився на 1 103,8 млн. грн. (17,6%), обсяг чистих страхових виплат збільшився на 1 111,1 млн. грн. (18,4%). Зростання обсягів валових страхових виплат за 2017 рік мало місце у більшості основних системоутворюючих видах страхування. Найбільше збільшення валових страхових виплат відбулося з таких видів страхування: автострахуван-

ня (збільшення валових страхових виплат на 826,9 млн. грн. (29,7%)), страхування фінансових ризиків (збільшення валових страхових виплат на 611,2 млн. грн. (94,5%)), медичне страхування (збільшення валових страхових виплат на 248,6 млн. грн. (26,2%)). Водночас, зменшилися валові страхові виплати зі страхування кредитів на 569,4 млн. грн. (84,6%) та страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ на 12,7 млн. грн. (22,4%).

Рівень валових виплат у порівнянні з аналогічним періодом 2016 року зменшився на 1,7 в.п. та становив 23,5%. Рівень чистих страхових виплат станом на 2017 рік становив 34,4%, що більше на 3,5 в.п. у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року.

Високий рівень валових та чистих страхових виплат спостерігається з медичного страхування – 55,5% та 59,1%, за видами добровільного особистого страхування – 38,0% та 41,6%, за видами недержавного обов'язкового страхування – 36,4% та 36,7% (з обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів – 46,2% та 46,1%) відповідно.

Операції вихідного перестрахування за 2017 рік у порівнянні з аналогічним періодом 2016 року збільшилися з 8 460,6 млн. грн. до 13 261,9 млн. грн. за рахунок збільшення на 5 344,3 млн. грн. (101,7%) перестрахування в середині країни. При цьому, операції з перестрахування із страховиками-нерезидентами зменшились на 543,0 млн. грн. (16,9%).

Страхові резерви станом на 2017 рік зросли на 2 327,7 млн. грн. (12,0%) у порівнянні з 2016 роком, при цьому технічні резерви зросли на 1 772,1 млн. грн. (14,8%), а резерви зі страхування життя зросли на 555,6 млн. грн. (7,4%).

У порівнянні з 2016 роком збільшились такі показники, як загальні активи страховиків на 1 436,6 млн. грн. (2,6%); активи, визначені ст. 31 Закону України «Про страхування» для представлення коштів страхових резервів – 1 048,4 млн. грн. (3,1%) та обсяг сплачених статутних капіталів – 300,8 млн. грн. (2,4%) [9].

Хоча кількісні показники мають тенденцію до зростання, все ж функціональні й інституційні характеристики страхового ринку України в цілому не відповідають реальним потребам економіки та прагненням світових страхових ринків, що обумовлює його уповільнений розвиток у глобальному процесі формування світової фінансової системи.

Водночас стримують розвиток страхового ринку низка наступних проблем, які необхідно вирішити для конкурентоспроможного функціонування:

– несприятлива політична та економічна ситуація в країні;

– недосконала нормативно-правова база;

– недостатність фінансового забезпечення населення;

– відсутність довіри населення до страхових компаній та низький рівень володіння інформацією про стан і можливості страхового ринку;

– низький рівень забезпеченості страхових вкладень;

– низький рівень капіталізації страховиків;

– низький рівень забезпечення відповідальності за великі застраховані ризики;

– перестрахування частини великих ризиків за кордоном;

– необґрунтований виток грошових коштів з України;

– відсутність достатньої кількості кваліфікованих фахівців у даній галузі;

– знецінення національної валюти;

– неможливість здійснення довгострокових видів страхування;

– неефективне регулювання страхової діяльності з боку держави;

– відсутність чіткої стратегії розвитку страхового ринку;

– роль і місце страхування не відповідають завданням, які стоять перед Україною в сучасних умовах формування ринкової економіки;

– сучасний стан страхового ринку не повною мірою відповідає тенденціям розвитку світового страхового ринку.

Отже, задля подолання зазначених проблем та ефективного функціонування страхового ринку Україні варто вжити такі заходи:

– застосування новітніх технологій та впровадження інновацій у страховій діяльності;

– вдосконалення законодавчої бази;

– впровадження міжнародних стандартів ведення страхової діяльності;

– визначення надійної та ефективної стратегії розвитку страхового ринку України;

– проведення просвітницьких заходів населення з метою популяризації страхових послуг.

Узагальнюючи вищезазначене можна стверджувати, що страховий ринок України перебуває на етапі розвитку та інтеграції у світовий простір. Незважаючи на певні здобутки він характеризується недоліками, наявність яких показує перспективи розвитку і, таким чином, потенціал для України.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дає змогу зробити наступні висновки:

– незважаючи на різні погляди вчених щодо визначення страхового ринку, їх можна згрупувати таким чином: складова фінансового ринку; сукупність економічних відносин з приводу формування та використання страхового фонду; система соціально-економічних відносин; сукупність різних інститутів; сукупність економічних відносин з приводу купівлі-продажу страхової послуги; система розподілу ризиків;

– ринок страхових послуг є другим за рівнем капіталізації серед інших небанківських фінансових ринків. Стан страхового ринку, рівень його інтеграції та затребуваність характеризуються обсягами страхових премій і страхових виплат. Вагомого значення у визначенні стабільності ринку набуває рівень капіталізації страховиків, тобто обсяг власних коштів і страхових резервів тощо;

– хоча кількісні показники мають тенденцію до зростання, все ж функціональні й інституційні характеристики страхового ринку України в цілому не відповідають реальним потребам економіки та прагненням світових страхових ринків, що обумовлює його уповільнений розвиток у глобальному процесі формування світової фінансової системи.

Таким чином, можна стверджувати, що дослідження питання розвитку страхового ринку та аналіз його сучасного стану є не лише актуальним, а і потребує подальших досліджень.

Список літератури:

1. Осадець С.С. Страхові послуги: [підручник] / С.С. Осадець, Т.М. Арюх, О.О. Гаманкова. – К.: КНЕУ, 2007. – 464 с.
2. Шахов В.В. Страхование / В.В. Шахов. – М.: Анкил, 2002. – 248 с.
3. Базилевич В.Д. Страхова справа : навчальний посібник / В.Д. Базилевич, К. Базилевич. – Вид. 3-тє, перер. і доп. – К.: Знання, 2003. – 250 с.
4. Гаманкова О.О. Ринок страхових послуг України: теорія, методологія, практика: монографія / О.О. Гаманкова. – К.: КНЕУ, 2009. – 283 с.
5. Залєтов О.М. Страхування: навчальний посібник / О.М. Залєтов. – К.: Між. Агенція "BeeZone", 2003. – 304 с.
6. Плиса В.Й. Страхування : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.Й. Плиса. – К.: Каравела, 2005. – 391 с.
7. Козьменко О.В. Нові вектори розвитку страхового ринку України : монографія / О.В. Козьменко, С.М. Козьменко, Т.А. Васильєва ; керівник авт. проекту д. е. н., проф. О.В. Козьменко. – Суми: Університетська книга, 2012. – 316 с.
8. Шірінян Л. Фінансова надійність і фінансова стійкість страховиків / Л. Шірінян // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 9. – С. 173–178.
9. Офіційний сайт Національної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nfp.gov.ua/.
10. Рудь І. Аналіз страхового ринку України / І. Рудь // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – Вип. 10. – С. 856–859.
11. Журавка О.С. Страхова культура як один із чинників впливу на розвиток страхування / О.С. Журавка, С.Г. Лопатченко // Ефективна економіка. – 2015. – № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4102&p=3.

Матвеев В.В., Гайдаржийская О.Н., Отрошко В.П.
Национальный авиационный университет

СТРАХОВОЙ РЫНОК УКРАИНЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация
В статье рассмотрено сущность страхового рынка и проанализировано его современное состояние. Исследована динамика количества страховых компаний и основные показатели деятельности страховщиков. На основе анализа показано ключевые проблемы деятельности страхового рынка и негативные факторы, сдерживающие его развитие. Сформулированы приоритетные направления развития отечественного рынка страховых услуг.
Ключевые слова: страхование, страховой рынок, страховщик, страховые компании, страховой договор, страховые премии, страховые выплаты.

Matvieiev V.V., Gaydarzhiyskaya O.M., Otroshko V.P.
National Aviation University

INSURANCE MARKET OF UKRAINE: MODERN STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Summary
The article discusses the concept of the insurance market and analyzes its current state. The dynamics of the number of insurance companies and the main indicators of the activity of insurers are researched. Based on the analysis, the key problems of the insurance market activity and the negative factors hindering its development are shown. The priority directions of development of the domestic market of insurance services are formulated.
Keywords: insurance, insurance market, insurer, insurance companies, insurance contract, insurance premiums, insurance payments.

УДК 316.61

ДАУНШИФТИНГ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗАЛУЧЕННЯ КАДРІВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Мішина С.В., Мішин О.Ю.
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Проаналізовано сучасні підходи до визначення поняття «дауншифтинг». Запропоновано уточнене визначення поняття «дауншифтинг» як поєднання соціального та професійного явищ. Систематизовано причини дауншифтингу. Визначено види дауншифтерів, які можуть бути потенційними соціальними працівниками. Обґрунтовано переваги і недоліки дауншифтингу як джерела залучення персоналу в сфері соціальної роботи та соціального забезпечення. Запропоновано науково-теоретичний підхід щодо залучення дауншифтерів до роботи в установах і організаціях сфери соціального забезпечення та соціальних послуг.
Ключові слова: дауншифтинг, персонал, соціальне забезпечення, соціальна робота, соціальні послуги.

Постановка проблеми. Сьогодні все більше успішних людей, які мають значні статки, втрачають інтерес до своєї професії, бізнесу. Причини різні: кар'єрні кризи, брак вільного часу, сумління, професійне вигорання, бажання зробити щось корисне для людства, небажання займатися діяльністю, що не є суспільно корисною. Люди, які в корені хочуть змінити свою професіональну діяльність, відмовляються від успішного бізнесу і кар'єрного зростання – це дауншифтери. Саме вони часто хочуть бути корисними людству, тому їх доцільно залучати до соціальної роботи і як меценатів, і як соціальних працівників. Саме тому сьогодні актуальними є питання вивчення дауншифтингу як соціального і професійного явищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В літературі дауншифтинг знайшов відображення у працях таких вчених, як: О. Гавалешко, В. Пасніченко, Т. Кривко [1], Дж. Дрейк [2], А. Максименко, Р. Теслюк [3], И. Мирошниченко [4], Я. Овечкіна [5], А. Етціоні [6], К. Гамільтон та Е. Мейл [7], М. Нельсон [8], Дж. Шор [9].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питання дауншифтингу знайшли доволі детальне відображення як в економічних науках (вивчення причин відтоку кадрів та запобігання цьому процесу), так і в соціології (вивчення відмови від кар'єри як соціального явища). Проте, невирішеними залишаються питання використання дауншифтингу в якості джерела залучення кадрів для виконання соціальної роботи та надання соціальних послуг, що і обумовило мету дослідження.

Мета статті. Метою дослідження є уточнення науково-теоретичних засад залучення дауншифтерів до роботи в сфері соціального забезпечення та соціальних послуг.

Для досягнення мети були поставлені і вирішені такі завдання:

розглянути сутність та існуючі підходи до визначення поняття «дауншифтинг»;

уточнити визначення та сутність дауншифтингу як соціального та професійного явищ;

обґрунтувати причини виникнення дауншифтингу;

розглянути переваги і недоліки дауншифтингу як джерела залучення кадрів в установах і організаціях соціальної сфери;

сформувати науково-теоретичне забезпечення залучення дауншифтерів до виконання соціальної роботи та соціальних послуг.

Виклад основного матеріалу. Дауншифтинг найбільш розповсюджений в США та країнах Європи. В Україні також все частіше зустрічаються випадки дауншифтингу. В класичному варіанті більшість професійних дауншифтерів – це професіонали, що досягли професійної вершини, чи так званої «скляної стелі» і вирішили звільнитися від професійного чи бізнесового тягаря. Термін «дауншифтинг» вперше було вжито в 1994 році американським вченим Джеральдом Селентом. Зараз в літературних джерелах відсутнє єдине трактування дауншифтингу. Перелік підходів до визначення поняття «дауншифтинг» наведено в табл. 1.

Під дауншифтингом розуміють крайню форму протидії негативному впливу активної професійної діяльності на життя людини, спрощення життя, відмову від матеріальних благ. У праці [8] під дауншифтингом запропоновано розуміти стиль життя. Це визначення відображує сутність поняття, проте пояснює дауншифтинг як суто постійне явище. Дж. Дрейк [2] під дауншифтингом розуміє стратегію відмови від високооплачуваної роботи. Слід зазначити, що відмова від кар'єри може відбуватися імпульсивно, а не зважено з прорахуванням варіантів, наслідків відмови і розробкою стратегії зміни життя. Найбільш численною є група визначень, пов'язаних з розумінням дауншифтингу як змін в професійній діяльності та житті людей. Як на нашу думку, таке розуміння дауншифтингу найбільш точно відображує сутність поняття.

У джерелах [2; 3; 4; 7–9] розглядається лише професійний аспект дауншифтингу і зовсім не приділяється увага соціальному аспекту цього поняття. Соціальний аспект пов'язаний зі зміною світогляду та системи цінностей, які змінюють відношення людини до роботи, професії, кар'єри.

Як на нашу думку, визначення дауншифтингу має включати риси як його професійної, так і соціальної складових (рис. 1).

Як на думку авторів, не можливим є обособлене існування соціального і професійного дауншифтингу. Оскільки соціальний дауншифтинг є частіше за все причиною професійного дауншифтингу.

Дауншифтинг є доволі розповсюдженим явищем в бізнес-середовищі, яке має певні причини. Як на нашу думку, причини дауншифтингу можна об'єднати в групи:

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Таблиця 1

Визначення поняття «дауншифтинг»

Автор, джерело	Визначення	Сутнісна характеристика
М. Нельсон [8, с. 142]	Стиль життя людей, які прагнуть до простоти, щоб вирватися з режиму «щурячих перегонів» за матеріальними благами і скоротити «стрес та викликаний ним психологічний дискомфорт»	Стиль життя
К. Гамільтон, Е. Мейл [7, с. 43]	Добровільні, довгострокові зміни у житті людини, засновані на зменшенні значущості доходів	Зміни в житті, роботі
А. Етціоні [6, с. 623]	Процес зміни культури споживання, духовна революція, у тому числі у вигляді відмови від економічних благ, відходу від матеріалістичних цінностей; стиль життя, заснований на балансі життєвих і духовних потреб	
Дж. Шор [9, с. 76]	Зміна роботи на таку, яка зменшує кількість доходу	
А. Максименко Р. Теслюк [3, с. 105]	Різновид соціально-територіальної мобільності, що передбачає зміну місця і характеру основної зайнятості особи, зменшення пов'язаного з цим рівня доходів, трансформацію способу і якості життя	
І. Мірошниченко [4]	Перехід з високооплачуваної, але пов'язаної зі значним стресом, навантаженнями, які забирають весь вільний час, роботи на більш спокійну, хоча й нижче оплачувану порівняно з попередньою роботу, а також відмова від предметів розкоші та кар'єрних перспектив у майбутньому	
Дж. Дрейк [2]	Стратегія добровільної відмови від високооплачуваної, але такої що потребує більших зусиль, напруженої діяльності, яка відбирає весь вільний час з метою вивільнення часу і сил на отримання насолоди від життя	Стратегія відмови

Джерело: систематизовано авторами

1) причини соціального характеру: зміна системи цінностей; визнання згубного впливу професії чи бізнесу на суспільні інтереси, бажання приносити користь суспільству;

2) причини психологічного характеру: незадоволеність працею, незадоволеність життям, емоційна напруга;

3) причини професійного характеру: відсутність мотивації до праці, втрата прагнення до примноження капіталу; професійне вигорання; кар'єрні кризи, прагнення до професійної незалежності

4) причини фізіологічного характеру: хронічна втома, погіршення здоров'я, загострення хронічних захворювань;

5) причини особистісного характеру: брак часу на родину, прагнення до збалансованого стилю життя, зміна місця проживання, брак часу на розвиток власних здібностей, прагнення займатися улюбленою справою, бажання займатися туризмом.

Прояви дауншифтингу можуть бути самими різними, що і обумовлює необхідність розробки багатокритеріальної класифікації дауншифтингу.

Так, О. Гавалешко, В. Пасніченко та Т. Кривко [1, с. 47] злежно від особливостей прояву дауншифтингу виділяють такі види дуншифтерів:

фрілансери, тобто дауншифтери, як які працюють вдома, знаходять замовлення по Інтернету і не підкоряються правилам будь-якої організації;

«класичні» дауншифтери – люди, які досягли високого соціального статусу, проте в певний момент вирішили змінити свої пріоритети;

«псевдо-дауншифтери» – працівники, які змінюють професійну сферу, починаючи кар'єру з нуля;

вимушені дауншифтери – люди, які втративши високооплачувану роботу, шукають альтернативні шляхи для існування.

За ступенем активності Я. Овечкіна [5] виділяє активний і пасивний дауншифтинг. В рамках пасивного дауншифтингу у джерелі [5] виділено і приділено особливу увагу розгляду глибокого дауншифтингу.

За тривалістю у джерелі [1] виділяється постійний та тимчасовий дауншифтинг. Як на думку авторів, до ознак класифікації дауншифтингу слід додати таку як середовище виникнення. За середовищем виникнення слід виділити віртуальний і реальний дауншифтинг.

З метою залучення дауншифтерів до роботи в соціальній сфері авторами розроблено науково-теоретичний підхід, що полягає у здійсненні таких дій:

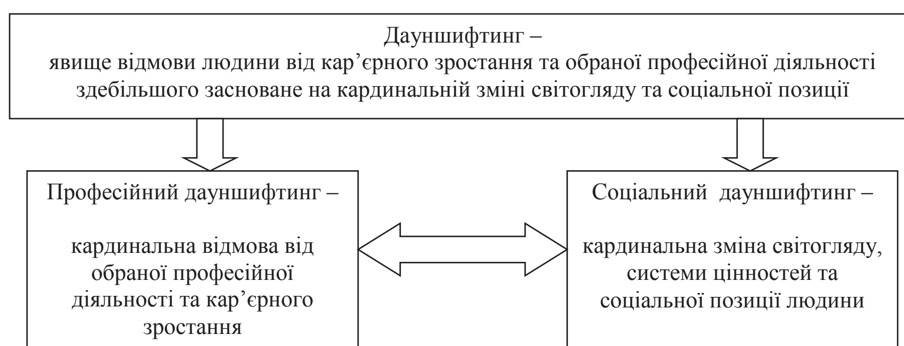

Рис. 1. Визначення дауншифтингу: професійний та соціальний аспекти

Джерело: розроблено авторами

1) обов'язковий моніторинг бізнес-новин з метою отримання інформації про появу дауншифтерів, які є відомими і успішними бізнесменами;

2) застосування соціальної реклами, персональних переговорів, чи розробки цікавих соціальних проектів для залучення дауншифтерів до соціальної роботи;

3) оцінка системи цінностей, життєвих пріоритетів, позицій дауншифтерів з метою вибору виду соціальної роботи найбільш прийнятного для того чи іншого дауншифтера;

4) переконання дауншифтерів у їх власній корисності для суспільства як соціальних працівників, меценатів;

5) проведення для дауншифтерів адаптаційних тренінгів, застосування наставництва для професійної адаптації дауншифтерів, як соціальних працівників;

6) оцінка якості роботи дауншифтера на посаді соціального працівника врахування його очікувань і побажань.

Соціальна сфера є специфічною сферою діяльності, як правило, такою, що має некомерційну мету функціонування і вимагає відповідної орієнтації дауншифтерів на роботу з людьми. Можливості залучення різних видів дауншифтерів до роботи в сфері соціального забезпечення (табл. 2).

Коли у людини змінюється система цінностей, погляди на життя, погляди на справедливість, душевну гармонію, вона прагне себе змінити на краще, слугувати людству, не займатися тими видами діяльності, які не йдуть на користь людству. Саме такі люди і є потенціальними соціальними працівниками. Дауншифтинг як джерело залучення кадрів для закриття вакансій, пов'язаних з роботою в соціальній сфері має як переваги, так і недоліки (табл. 3).

Як видно з табл. 3 використання праці дауншифтерів для виконання соціальної роботи має як переваги, так і недоліки. Проте, очевидною є користь роботи дауншифтерів в якості соціальних працівників в управліннях соціального захисту, соціальних службах, в якості менеджерів із соціальної роботи на підприємствах, установах і організаціях.

Залежно від рівня кваліфікації та професійної сфери, в якій в минулому були задіяні дауншифтери, вони можуть обіймати в соціальній сфері певні посади.

Серед посад, які можуть бути зайняті дауншифтерами і потребують управлінських навичок, як на нашу думку, такі: «Директор центру ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів», «Директор центру реабілітації інвалідів»,

Таблиця 2

Аналіз можливостей залучення дауншифтерів до роботи в соціальній сфері

Ознака класифікації	**Види дауншифтерів**	**Характер зміни діяльності**	**Можливості роботи в соціальній сфері**
1. Особливості прояву зміни діяльності	Фрілансери	Люди, які працюють вдома (часто в Інтернеті)	Не прагнуть до роботи в соціальній сфері
	«Класичні дауншифтери»	Люди, що досягли високого статусу і відмовилися від нього із-за зміни світоглядів	Найбільш ймовірна можливість роботи в соціальній сфері
	«Псевдо-дауншифтери»	Працівники, що змінюють професію, і починають все з нуля в іншій сфері діяльності	Можливість залучення до роботи, якщо нова сфера діяльності співпадає з соціальною
	Вимушені дауншифтери	Люди, які втратили роботу і вимушені шукати нову	Тимчасове залучення до отримання бажаної роботи
За ступенем активності	Активні дауншифтери	Люди, поведінка яких заснована на певній ідеології, наприклад, «зеленій економіці» (зміщення акцентів з економічних на соціальні цінності)	Найбільш прийнятний вид дауншифтерів для залучення до соціальної роботи
	Пасивні дауншифтери	Люди, орієнтовані виключно на власні внутрішні цінності і потреби, з повною відмовою від суспільних цінностей	Дауншифтери такого типу не можуть бути залучені до роботи в соціальній сфері, оскільки орієнтовані лише на власні інтереси
За тривалістю	Постійні дауншифтери	Працівники, які ніколи не мають наміру повертатися до попередньої діяльності	Висока ймовірність залучення дауншифтерів до роботи в соціальній сфері
	Тимчасові дауншифтери	Працівники, які на певний час відмовляються від кар'єри заради усунення проблем, конфліктів, зняття втоми	Залучення дауншифтерів цього типу до роботи в соціальній сфері майже не можливе
За середовищем	Реальні дауншифтери	Персонал, що в реальному світі змінює життя, кар'єру	Можливе залучення, але залежно від цілей дауншифтера і майбутніх планів
	Віртуальні дауншифтери	Люди, що змінюють свій світогляд і діяльність у віртуальному світі	Відсутність бажання працювати в соціальній сфері
За характером прояву	Глибинні дауншифтери	Люди, які кардинально змінюють свій стиль життя, світогляд, відмовляються від кар'єри	Висока ймовірність залучення до роботи в соціальній сфері
	Поверхові (легкі) дауншифтери	Працівники, що переходять на неповний робочий день, гнучкий графік роботи	Можливе, але мало ймовірне залучення до соціальної роботи за певних обставин у час, вільний від роботи

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Переваги і недоліки дауншифтингу як джерела залучення персоналу для роботи в соціальній сфері

Переваги дауншифтингу	Недоліки дауншифтингу
1) дауншифтерами є часто забезпечені люди, які готові стати меценатами; 2) у дауншифтерів часто перше місце займають соціальні цінності; 3) дауншифтери хочуть бути корисними людству; 4) дауншифтери не вимагають високої заробітної плати, часто можуть працювати на добровільній основі; 5) дауншифтери співчувають і завжди намагаються допомогти соціально незахищеним верствам населення; 6) високий рівень освіти дауншифтерів	1) дауншифтери не мають досвіду соціальної роботи; 2) на практиці очікування дауншифтерів можуть не виправдитися; 3) дауншифтери можуть розчаруватися і покинути соціальну роботу; 4) для пошуку і залучення дауншифтерів до соціальної роботи необхідні додаткові кошти

Джерело: розроблено авторами

«Директор центру соціально-психологічної реабілітації дітей», «Директор центру підвищення кваліфікації працівників», «Директор центру соціально-психологічної допомоги», «Завідувач психолого-медико-педагогічної консультації», «Завідувач пункту логопедичного», «Начальник навчально-тренувального центру», «Начальник управління соціального захисту».

Існують і посади, які можуть бути зайняті дауншифтерами, проте вимагають спеціальної освіти або перепідготовки. В їх числі: «Вихователь-методист», «Вчитель-дефектолог», «Вчитель-логопед», «Експерт з умов праці», «Головний профконсультант», «Інспектор праці (правовий),» «Інструктор з праці», «Інструктор слухового кабінету», «Консультант психолого-медико-педагогічної консультації», «Методист позашкільного закладу», «Педагог соціальний», «Перекладач-дактилолог», «Перекладач-дактилолог навчальних закладів», «Практичний психолог», «Профконсультант», «Асистент вихователя соціального по роботі з дітьми-інвалідами», «Асистент вчителя-дефектолога», «Асистент вчителя-логопеда», «Вихователь», «Інструктор з трудової адаптації», «Інструктор-методист у справах глухих», «Майстер виробничого навчання (спеціалізовані заклади)», «Методист (з професійної реабілітації)», «Фахівець з інтерв'ювання», «Фахівець з фізичної реабілітації», «Фахівець із питань медичного обслуговування стаціонарних установ соціального обслуговування», «Фахівець із спеціалізованого обслуговування», «Черговий з режиму (у спеціальних та спеціалізованих закладах, центрах, школах, училищах, притулках тощо)», «Випробувач протезно-ортопедичних виробів», «Евакуатор», «Спеціаліст з організації служб соціальної допомоги», «Спеціаліст з надання субсидій», «Спеціаліст з організації забезпечення інваліді автотранспортом», «Державний соціальний інспектор», «Спеціаліст з технічного нагляду за ремонтом об'єктів соціального призначення», «Спеціаліст із пільг та соціальних питань», «Фахівець з найму робочої сили», «Спеціаліст із прийому громадян», «Спеціаліст із прийому громадян», «Спеціаліст із організації роботи стаціонарних установ соціального обслуговування», «Спеціаліст із субсидій», «Спеціаліст із трудового та побутового обслуговування інвалідів».

Отже, перелік посад, які можуть займати дауншифтери, доволі значний. Тому існує велика ймовірність підбору для дауншифтерів посади, яка б відповідала в найбільшій мірі їх кваліфікації та освіті. На нашу думку, дауншифтери, які згодні зайнятися соціальною роботою, незалежно від кваліфікації можуть фінансувати соціальні проекти та успішно виконувати професійні функції соціального працівника в Територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян.

Висновки і пропозиції. Отже, наукова новизна даного дослідження полягає в:

1) уточненні визначення поняття "дауншифтинг" за рахунок поєднання соціального і професійного аспектів відмови від кар'єри;

2) уточненні науково-теоретичного підходу до використання дауншифтингу як джерела формування кадрів в сфері соціальної роботи та соціального забезпечення, що дозволить залучати висококваліфіковані кадри та благодійні внески для надання соціальних послуг та розвитку соціальної сфери.

Перспективою подальших наукових досліджень у даному напрямі є формування інформаційно-аналітичного забезпечення, необхідного для залучення дауншифтерів до роботи в сфері соціальних послуг

Список літератури:

1. Гавалешко О.М. Акмеологія з основами психології кар'єри: навча-льно-методичний посібник / О.М. Гавалешко, В.В. Пасніченко, Т.А. Кривко. – Чернівці: Рута, 2004. – 84 с.
2. Дрейк Дж. Дауншифтинг / Дж. Дрейк. – М.: Добрая книга, 2007. – 224 с.
3. Максименко А.О. Дауншифтинг як міграційне явище: український контекст / А.О. Максименко, Р.Т. Теслюк // Психологія і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 102–106.
4. Мирошниченко И. Что такое дауншифтинг и апшифтинг [Электронный ресурс] / И. Мирошниченко. – Режим доступа : http://shkolazhizni.ru/ archive/0/n-5067/.
5. Овечкина Я.В. Дауншифтинг как проявление социального ретритизма / Я.В. Овечкина // Соціально-экономические явления и процессы. – 2013. – № 8(054). – С. 168–172.
6. Etzioni A. Voluntary Simplicity: Characterization, select psychological implications, and societal consequences / A. Etzioni // Journal of Economic Psychology. – 1998. – № 19. – P. 619–643.
7. Hamilton C. Downshifting in Australia. A sea-change in the pursuit of happiness [Electronic resource] / C. Hamilton, E. Mail // The Australia Institute. – 2003. – № 50. – P. 43. Mode of access: https://www.tai.org.au/ documents/ downloads/DP50.pdf.

8. Nelson M.R. Downshifting Consumer – Upshifting Citizen? An Examination of a Local Freecycle Community / M.R. Nelson, H.J. Paek, M.A. Rademacher // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 2007. – P. 141–156.
9. Schor J.B. Voluntary Downshifting in the 1990 s / J.B. Schor // Power, Employment, and Accumulation: Social Structures in Economic Theory and Practice. – NY, 2003. – P. 66–79.

Мишина С.В., Мишин А.Ю.
Харьковский национальный экономический университет
имени Семена Кузнеца

ДАУНШИФТИНГ КАК ИСТОЧНИК ПРИВЛЕЧЕНИЯ КАДРОВ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ И СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Аннотация
Проанализированы современные подходы к определению понятия "дауншифтинг". Предложено уточненное определение дауншифтинга как сочетания социального и профессионального явлений. Систематизированы причины дауншифтинга. Определены виды дауншифтеров, которые могут быть потенциальными социальными работниками. Обоснованы преимущества и недостатки дауншифтинга как источника привлечения персонала в сфере социальной работы и социального обеспечения. Предложен научно-теоретический подход к привлечению дауншифтеров к работе в учреждениях и организациях сферы социального обеспечения и социальных услуг.
Ключевые слова: дауншифтинг, персонал, социальное обеспечение, социальная работа, социальные услуги.

Mishyna S.V., Mishyn O.Yu.
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

DOWNSHIFTING AS A SOURCE OF STAFF'S ATTRACTION IN THE SPHERE OF SOCIAL WORK AND SOCIAL WELFARE

Summary
Modern approaches to the definition of the concept of "downshifting" are analyzed. The refined definition of downshifting as a combination of social and professional phenomena is proposed. The reasons of downshifting are systematized. Types of downshifters, which can be potential social workers, are defined. The advantages and disadvantages of downshifting as a source of personnel involvement in social work and social welfare are substantiated. The scientific and theoretical approach to attracting downshifters to work in institutions and organizations in the sphere of social welfare and social services is proposed.
Keywords: downshifting, staff, social welfare, social work, social services.

УДК 336.14

ВПЛИВ БЮДЖЕТНОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ НА МІСЦЕВІ БЮДЖЕТИ

Петик Л.О., Західна О.Р., Дзебас А.В.
Львівський національний університет імені Івана Франка

Досліджено вплив реформи бюджетної децентралізації на місцеві бюджети. Проаналізовано результати бюджетної децентралізації за 2014–2017 роки. Проведено оцінку державної підтримки розвитку громад та розбудову інфраструктури. Досліджено окремі показники моніторингу фінансового спроможності ОТГ. Окреслено напрямки підвищення ефективності реалізації реформи бюджетної децентралізації.
Ключові слова: бюджетна децентралізація, місцевий бюджет, об'єднана територіальна громада, місцеві податки і збори, власні доходи місцевих бюджетів.

Постановка проблеми. Реформа бюджетної децентралізації в Україні спрямована на врегулювання міжбюджетних відносин, підвищення фінансової самостійності та розширення дохідної бази місцевих бюджетів, формування фінансово спроможних територіальних громад. Це, у свою чергу, потребує оновлення інструментів впливу бюджетної політики на розвиток регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання децентралізації, зокрема бюджетної, висвітлюютьсяу працях багатьох провідних вітчизняних науковців-фінансистів, а саме в роботах В. Опаріна, Ю. Пасічника, В. Федосова, І. Чугунова, І. Луніної, які неодноразово наголошували на важливості та необхідності започаткування такої реформи, яка б сприяла підвищенню ефективності місцевого самоврядування для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри великий інтерес науковців до питань реформи децентралізації в Україні, постійні зміни та реформи в цьому напрямку вимагають продовження досліджень та обґрунтування нового погляду на питання формування спроможних місцевих бюджетів.

Формулювання цілей статті. Завданням роботи є дослідження впливу реформи бюджетної децентралізації в Україні на доходи місцевих бюджетів та на формування фінансово спроможних територіальних громад.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефективне функціонування органів місцевого самоврядування і виконання усіх покладених на них завдань та функцій матимуть місце лише тоді, коли у їх розпорядженні буде наявний достатній обсяг фінансових ресурсів. варто відзначити, що місцем концентрації фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування, а отже, фінансовою основою їх діяльності є саме місцевий бюджет [6].

Проведення структурних реформ дасть змогу досягти стійкого економічного ефекту за умови гармонізації їхніх пріоритетів і етапів із реформою місцевого самоврядування та територіальної організації влади.

Напрям проведення реформи місцевого самоврядування було визначено у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [3], затвердженої Кабінетом Міністрів 1 квітня 2014 року. Метою Концепції є визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад [3].

У Концепції передбачається розв'язання проблем місцевого самоврядування. Основними завданнями реформи є:

– забезпечення доступності та якості публічних послуг;

– досягнення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади;

– визначення обґрунтованої територіальної основи для діяльності органів місцевого самоврядування та органіввиконавчої влади з метою забезпечення доступності та належної якості публічних послуг, що надаються такими органами;

– створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для забезпечення виконання органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень [3].

Реформа децентралізації – одна з небагатьох реформ в Україні, яка має свій план, стратегію, чітку концепцію. Її особливістю є те, що в контексті децентралізації одночасно проводиться декілька реформ у сфері державного управління: реформа територіальної організації влади; реформа місцевого самоврядування та реформа регіональної політики. Цим вона відрізняється від аналогічних реформ, проведених в інших європейських країнах. Також реформа в Україні вирізняється досить високою швидкістю [4].

Першим вагомим інструментом втілення реформи став ухвалений у лютому 2015 року Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [2]. Місцеві громади отримали можливість напрацювати перспективні плани формування спроможних територіальних громад та швидко пройти процес об'єднання.

Фінансова децентралізація почалася шляхом ухвалення змін до Бюджетного та Податкового кодексів щодо передавання на місця додаткових бюджетних повноважень та стабільних джерел доходів для їх реалізації. За три роки реформи місцеві бюджети зросли на 100 млрд грн. (рис. 1).

З реалізацією окремих кроків бюджетно-податкової децентралізації також було розширено фінансову самостійність місцевих бюджетів

через: встановлення єдиних нормативів відрахувань від загальнодержавних податків; відміну системи індикативного планування Міністерством фінансів України показників місцевих бюджетів; формування єдиного кошика доходів загального фонду та розширення джерела його наповнення; формування та введення в дію системи вирівнювання податкової спроможності території тощо [8].

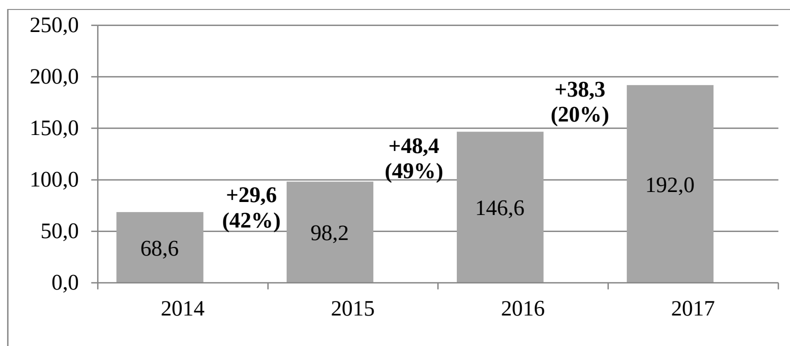

Рис. 1. Динаміка власних доходів місцевих бюджетів протягом 2014–2017 рр., млрд. грн.

Джерело: [7]

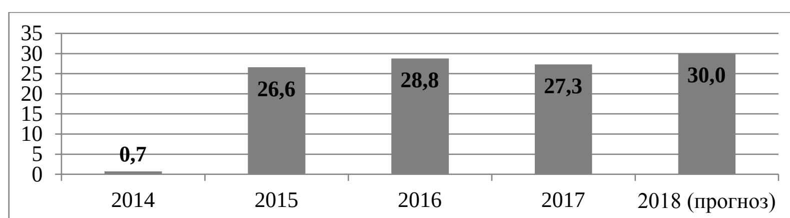

Рис. 2. Частка місцевих податків і зборів у власних доходах місцевих бюджетів (загальний фонд) протягом 2014–2018 рр., %

Джерело: [7]

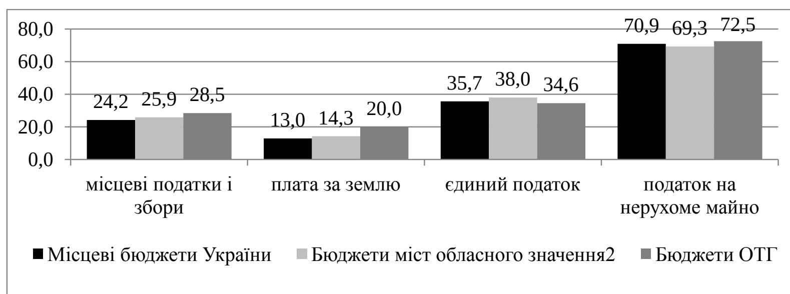

Рис. 3. Темп зростання місцевих податків та зборів місцевих бюджетів у 2017 р. порівняно з 2016 р. (за рівнями бюджетів), %

Джерело: [7]

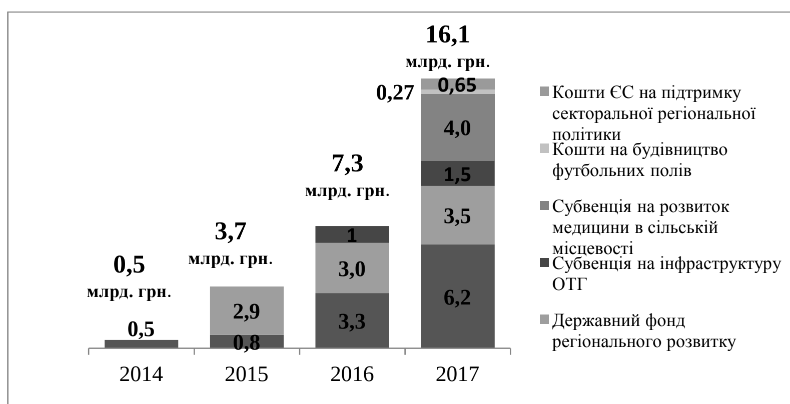

Рис. 4. Динаміка державної підтримки на розвиток громад та розбудову інфраструктури протягом 2014–2017 рр., млрд. грн.

Джерело: [7]

Основним джерелом надходжень до місцевих бюджетів є податкові доходи, які визначаються як передбачені податковим законодавством України загальнодержавні та місцеві податки, збори й інші податкові платежі. В процесі реформи місцевого самоврядування відбулося розширення дохідної бази місцевих бюджетів в результаті перерозподілу загальнодержавних податків та зборів та запровадження нових податкових платежів (рис. 2). Состерігається також і зростання місцевих податків та зборів місцевих бюджетів (рис. 3).

Держава підтримує громади, надаючи додаткові фінансові інструменти. Державна допомога громадам у 2017 році – це субвенція для розвитку інфраструктури ОТГ – 1,5 млрд грн, Державний фонд регіонального розвитку – 3,5 млрд грн, субвенція на соціально-економічний розвиток – 4 млрд грн. (рис.4).

Ще один інструмент державної підтримки місцевих громад – Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР). У 2016 році за його кошти було реалізовано 498 проектів. У 2017 році уряд затвердив 767 проектів регіонального розвитку майже на 3,4 млрд грн. З них до кінця 2017 року 531 об'єкт буде зданий в експлуатацію [5].

Сьогодні громади мають можливість працювати ефективно, довгостроково планувати і реалізовувати проекти, які покращують якість інфраструктури. Важливим є питання ефективного використання коштів. Адже кошти йдуть під відповідальність та повноваження. Зростання залишків на казначейських рахунках або на банківських депозитах свідчить про те, що кошти не матеріалізуються у новій якості життя людей. 1 січня 2016 року залишки на казначейських рахунках місцевих бюджетів становили 32 млрд грн, на 1 січня 2017 року – 55 млрд грн. Станом на 1 січня 2018 року на депозитах – понад 14 млрд грн. Це кошти громад, які слід використати на делеговані державою повноваження, у першу чергу – на розбудову інфраструктури (рис. 5).

Реформа децентралізації вийшла на такий етап, коли кількісні показники повинні конвертуватися у нову якість. Основним завданням реформи на сучасному етапі є її секторальне просування – в освіті, медицині, земельних відносинах і т.д. [5].

Важливою складовою стратегічної перспективи реформи є розробка інструментів оцінки дієвості кожної громади та області у просуванні децентралізації та запровадження основних параметрів ефективності та спроможності ОТГ.

Мінрегіон запровадив фінансовий моніторинг спроможності ОТГ. Одним із основних показників є обсяги власних ресурсів у бюджеті громади на одного мешканця (рис. 6).

Цей показник дозволяє бачити перспективу доходів завдяки обліку землі, нерухомості, акцизного податку і вказує на ефективність управлінських рішень на місцях.

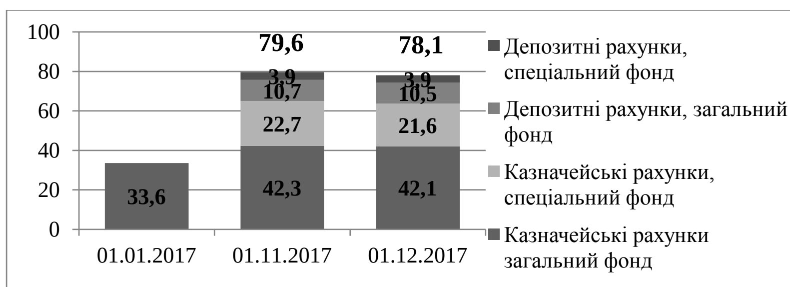

Рис. 5. Залишки коштів місцевих бюджетів України, млрд. грн.

Джерело: [7]

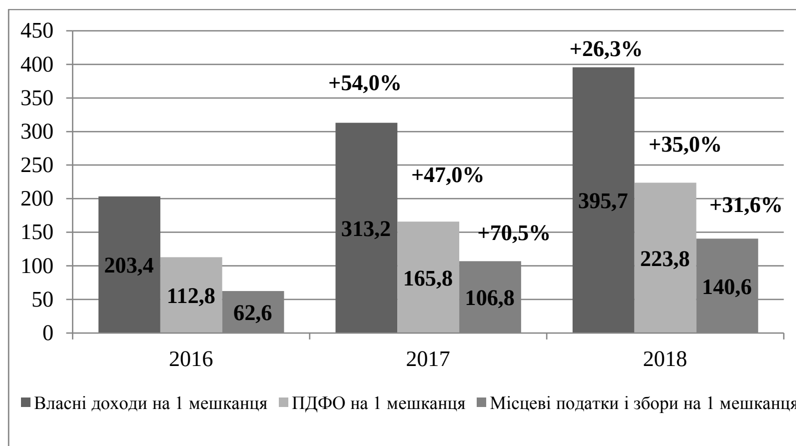

Рис. 6. Динаміка доходів загального фонду місцевих бюджетів у розрахунку на 1 мешканця за січень 2016–2018 рр., % та грн.

Джерело: [7]

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Подальша реалізація реформи бюджетної децентралізації та забезпечення ефективності механізму бюджетного регулювання соціально-економічного розвитку потребує розширення прав місцевих органів влади, зміцнення їх бюджетної самостійності та визначення відповідальності. Першочерговими кроками на нинішньому етапі мають стати, зокрема: внесення змін до Конституції України, передусім у частині децентралізації влади, тобто децентралізації повноважень органів виконавчої влади та передачі їх органам місцевого самоврядування. Їх суть полягає у чіткому розмежуванні повноважень органів місцевого самоврядування та держави, забезпеченні передачі функцій виконавчої влади від місцевих адміністрацій виконавчим органам рад відповідного рівня, забезпечення повноважень органів місцевого самоврядування фінансовими ресурсами шляхом їх участі в загальнодержавних податках та компенсації їх витрат, якщо вони виникли внаслідок рішень органів державної влади.

Одним із ключових завдань є формування моделі розподілу повноважень за рівнями бюджетів (місцевий, субрегіональний, регіональний) за принципом субсидіарності і закріплення згідно повноважень фінансових джерел, що потребує визначення чіткого переліку власних та закріплених повноважень та законодавче їх закріплення шляхом внесення змін до статті 86 Бюджетного кодексу України.

У зв'язку із можливістю збільшення фінансування розширених повноважень органів місцевого самоврядування за рахунок скорочення дотацій вирівнювання, враховуючи дотаційність більшості навіть обласних бюджетів, необхідним є встановлення чітких щорічних параметрів витрат місцевих бюджетів та створення механізму перевірки місцевими державними адміністраціями дотримання місцевими бюджетами даних вимог. Не менш важливим є питання визначення чітких принципів надання місцевим бюджетам субвенцій та інших цільових виплат.

Для забезпечення ефективності управління бюджетними коштами необхідно удосконалити процедуру фінансування програм та проектів регіонального розвитку.

І, насамкінець, забезпечення системності та узгодженості нормативно-правового забезпечення бюджетного процесу в Україні. Адже загальна ефективність системи фінансового вирівнювання та бюджетного регулювання визначається насамперед збалансованою системою нормативно-правового забезпечення бюджетного процесу. Формування ефективної бюджетної політики та дієвої моделі управління державними фінансами є запорукою стабілізації динаміки соціально-економічного розвитку та забезпечення реалізації державних функцій.

Список літератури:

1. Закон України від 17 червня 2014 року № 1508-VII «Про співробітництво територіальних громад» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1508-18.
2. Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII «Про добровільне об'єднання територіальних громад» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/go/157-19.
3. Розпорядження КМУ від 1 квітня 2014 р. № 333-р «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80/print.

4. Децентралізація в Україні: досягнення, надії і побоювання. http:/www.international-alert.org/ukraine.
5. Зубко Г. ГРОМАДна реформа: що дала децентралізація / Генадій Зубко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.epravda.com.ua/columns/2017/08/4/627740/.
6. Кульчицький М.І. Тенденції та проблеми формування доходів місцевих бюджетів в Україні / Кульчицький М.І., Пазовська Л.Е. // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2017. – № 3(08). – С. 296–301.
7. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 січня 2018 року / Офіційний сайт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minregion.gov.ua/.
8. Раделицький Ю. Проблеми наповнення місцевих бюджетів в Україні в контексті фінансової децентралізації / Юрій Раделицький // Світ фінансів. – 2017. – № 2(51). – С. 29–41.

Петык Л.О., Захидна О.Р., Дзебас А.В.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ВЛИЯНИЕ БЮДЖЕТНОЙ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ В УКРАИНЕ НА МЕСТНЫЕ БЮДЖЕТЫ

Аннотация
Исследовано влияние реформы бюджетной децентрализации на местные бюджеты. Проанализированы результаты бюджетной децентрализации за 2014–2017 годы. Проведена оценка государственной поддержки развития общин и инфраструктуры. Исследованы отдельные показатели мониторинга финансовой способности ОТГ. Определены направления повышения эффективности реализации реформы бюджетной децентрализации.
Ключевые слова: бюджетная децентрализация, местный бюджет, объединенная территориальная община, местные налоги и сборы, собственные доходы местных бюджетов.

Petyk L.O., Zahidna O.R., Dzebas A.V.
Ivan Franko National University of Lviv

INFLUENCE OF BUDGET DECENTRALIZATION ON LOCAL BUDGET IN UKRAINE

Summary
The effect of fiscal decentralization reform on local budgets is researched. The results of budget decentralization for 2014-2017 years are analyzed. An assessment of state support for community development and infrastructure development has been conducted. The separate indicators of monitoring of financial capability of UTC (united territorial community) are investigated. The directions of increasing the efficiency of realization of budget decentralization reform implementation are identified.
Keywords: budget decentralization, local budget, united territorial community, local taxes and fees, own revenues of local budgetary incomes.

УДК 330.341.1

ДО ПИТАННЯ СУТНОСТІ ІННОВАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Петренко І.П., Ярошенко С.С., Орел В.С.
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті поглиблено теоретичні засади розуміння сутності інноваційного процесу в контексті його реалізації на підприємстві. У ході вивчення праць вітчизняних та зарубіжних вчених виявлено, що вони мають розрізнені погляди при визначенні інноваційного процесу, які містять важливі елементи даного явища, однак при цьому не враховують певних його аспектів водночас. Аналіз наукової літератури, звернення до філософського трактування категорій «інновація» та «процес» дали змогу сформулювати власне визначення інноваційного процесу саме на підприємстві. Воно враховує зв'язок даного поняття із господарською діяльністю компанії, а визнання його кінцевим результатом створення інноваційної продукції дозволяє дає змогу ідентифікувати його як певний бізнес-процес на підприємстві.
Ключові слова: інновація, інноваційний процес, підприємство, господарська діяльність, інноваційна продукція.

Постановка проблеми. Сьогодні у світі під впливом активізації глобалізаційних процесів в економічній, політичній та соціально-культурній сферах, масового проникнення інформаційних технологій у повсякденне життя суспільства, а також появи необхідності швидкої адаптації світової економіки до стрімких змін у рівні розвитку продуктивних сил спостерігається підвищений інтерес до питання розробки та впровадження інновацій.

Для підприємств інновації виступають передумовою формування стійкої та конкурентоспроможної позиції на світовому ринку, а також інструментом протистояння сучасним викликам суспільного розвитку. Розуміння значимості інноваційного процесу для компаній усіх рівнів та форм власності обумовлює важливість усвідомлення основних змістовних характеристик даного економічного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади сутності інноваційного процесу, а також практичні аспекти його реалізації у своїх працях досліджували відомі іноземні та українські вчені: Б. Санто, Б. Твісс, Б. Андрушків, А. Тофанчук, С. Тульчинська, П. Завлин, К. Ковтуненко, І. Воловельська, А. Коренной, О. Кузьмін, Ю. Буренніков, В. Кудряшов, О. Загородна, В. Серединська, Т. Майорова, С. Мальцева, А. Дзюбіна та ін. Вони містили узагальнення наукової думки стосовно визначення інноваційного процесу, його етапів, особливостей перебігу в різних країнах та у різний період розвитку національних економік.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, за наявності значної кількості наукових праць, присвячених визначенню змісту інноваційного процесу, окремі питання щодо його економічної природи є не повною мірою висвітленими. Зокрема, відсутність єдності у визначенні сутності інноваційного процесу ускладнило розуміння його змісту в контексті функціонування підприємства. Переважна більшість науковців зосереджують свою увагу на вивченні інноваційного процесу на макрорівні, інші ж переходять відразу до характеристики особливостей його реалізації на конкретному підприємстві чи у певній сфері господарської діяльності. З метою поглиблення рівня наукового розуміння сутності інноваційного процесу на рівні підприємства для подальшого формування підходів до його ефективної реалізації було прийнято рішення обрати дану тему дослідження.

Метою статті є поглиблення теоретичних засад інноваційного процесу в контексті його реалізації на рівні підприємства. Досягнення поставленої мети обумовило необхідність вирішення таких завдань: здійснити аналіз та порівняльну характеристику підходів зарубіжних та вітчизняних вчених до визначення сутності інноваційного процесу, визначити його ключові характеристики, запропонувати власне визначення інноваційного процесу на підприємстві, виходячи із філософського трактування категорій «процес» та «інновація» з урахуванням сфери та кінцевої мети його реалізації.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі невід'ємною складовою розвитку суспільства є створення та впровадження інновацій. Їх поява тісно пов'язана з таким явищем, як інноваційний процес. Насамперед, проаналізуємо, як зарубіжні науковці визначали дане поняття (див. табл. 1).

Як бачимо, серед іноземних дослідників немає єдності стосовно того, що ж таке «інноваційний процес». Більше того, кожне із запропонованих визначень не враховує того чи іншого аспекту цього суспільного явища. Дана проблема спостерігається і у вітчизняній науковій літературі (див. табл. 2):

Аби виправити недоліки проаналізованих підходів до розуміння поняття інноваційного процесу та адаптувати його до рівня підприємства, пропонуємо звернутись до філософського трактування категорій «інновація» та «процес».

Так, інновація (лат. Inovatio, англ. Innovation – нововведення) – це явище культури, якого не було на попередніх стадіях її розвитку, але яке з'явилося на даній стадії і отримало в ній визнання («соціалізувалося»), закріпилося (зафіксоване) в знаковій формі і (або) в діяльності за допомогою зміни способів, механізмів, результатів, змістів самої цієї діяльності [15]. Тобто, з філософської точки зору інновація – щось нове, що зафіксовано у формі теоретичних знань.

Процес – категорія філософського дискурсу, що характеризує сукупність необоротних, взаємопов'язаних, тривалих змін, як спонтанних, так і керованих, як самоорганізованих, так і організованих, результатом яких є якась новація або нововведення (нові морфологічні форми організмів, нові різновиди, соціальні, наукові, культурні та ін. інновації) [15]. Дане визначення

Таблиця 1

Порівняльна характеристика визначень поняття «інноваційний процес» зарубіжними науковцями

№ з.п.	Визначення	Авторський коментар
1	2	3
1	Це постійний і безперервний потік перетворення конкретних технічних, технологічних, організаційно-управлінських, соціальних і інших ідей на основі наукових розробок в нові технології або окремі її складові частини і інші заходи, доведення їх до використання безпосередньо у виробництві з метою отримання якісної продукції [1, с. 166]	Ми вважаємо, що інноваційний процес не можна називати постійним та безперервним, бо він має свій початок – зародження ідей та результат – інновацію. Крім того, він може і не здійснюватися в процесі виробництва.
2	Це перетворення наукового знання, наукових ідей, винаходів у фізичну реальність (нововведення), яка змінює суспільство. В основі інноваційного процесу лежить створення, впровадження і поширення інновацій, необхідними властивостями яких є науково-технічна новизна, їх практичне застосування і комерційна реалізованість з метою задоволення нових суспільних потреб [2, с. 25]	Дане визначення досить повно відображає суть інноваційного процесу, але не враховує зв'язок інноваційного та виробничого процесів, крім того не враховано наявність етапів інноваційного процесу.
3	Це застосування або впровадження нової технології або методу для того, щоб зробити щось, що допомагає організації залишатися конкурентоспроможною та відповідати вимогам клієнтів [3]	Ми вважаємо, що дане визначення не повністю розкриває поняття інноваційного процесу, а саме етап розробки інновацій.
4	Це структурована стратегія дій до моменту впровадження інновацій, що здійснюється групою розробників інновації [4]	В даному визначені інноваційний процес визначається як стратегія дій, що на нашу думку звужує дане поняття і не враховує результат інноваційного процесу.
5	Це комплекс послідовних робіт від отримання теоретичного знання до використання товару, створеного на основі нового знання, споживачем; послідовний ланцюг подій, у ході яких інновація «визріває» від ідеї до конкретного продукту, технології або послуги і поширюється при практичному використанні. Він не завершується фактом реалізації інноваційного продукту або технології на практиці, оскільки при практичному використанні інновація продовжує досліджуватися, вдосконалюватися, набувати нових споживчих властивостей [5, с. 17]	На нашу думку, дане визначення є суперечливим, тому що в першій частині стверджується, що процес триває від отримання теоретичного знання до використання товару, створеного на основі нового знання. Далі автор зазначає, що цей процес не завершується фактом реалізації інноваційного продукту. Також автор намагається максимально повністю розкрити поняття і при цьому повторює одне і те саме.
6	Це паралельно-послідовне здійснення науково-дослідницької, науково-технічної, виробничої діяльності; етапи життєвого циклу нововведення від виникнення ідеї до її розробки та впровадження [6, с. 17]	В даному випадку автор не вказує, хото саме є суб'єктом такої діяльності, а також уникає визначення її кінцевої мети.

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Порівняльна характеристика визначень поняття «інноваційний процес» вітчизняними науковцями*

№ з.п.	Визначення	Авторський коментар
1	2	3
1	Це життєвий цикл інновації, що включає час від зародження ідеї, створення і поширення нововведення до його використання [7, с. 24]	В даному визначенні поняття «інноваційний процес» та «життєвий цикл» ототожнюються. На нашу думку, дане трактування не розкриває зв'язку інноваційного та виробничого процесів.
2	Це комплексний соціокультурний процес, що розвивається по об'єктивним, законам, тісно взаємозалежний з історією і традиціям соціально-економічних систем, і одночасно, кардинально перетворює їх структуру [8]	Автори розглядають поняття досить широко та не акцентують увагу на суті інноваційного процесу як такого, що відображає процес розробки та впровадження інновацій.
3	Це процес перетворення наукового знання на інновацію, у результаті якого впродовж низки подій інновація визріває від ідеї до реального продукту, технології чи послуги і поширюється внаслідок практичного використання [9, с. 90]	На нашу думку, не варто для визначення певного поняття (інноваційний процес) застосовувати слово, яке уже міститься у його назві (процес), бо це не дає змогу розкрити його зміст відокремлено. Також доцільно додати, що інноваційний процес супроводжує виробничий.
5	Це перетворення наукових знань в інновації – послідовний ланцюг етапів, в ході яких інновації втілюються, починаючи від ідеї до конкретних продуктів, технологій або послуг і розповсюджуються при практичному використанні [10]	На нашу думку, дане визначення не має чітко визначеної мети інноваційного процесу.
6	Це застосування або впровадження нової технології або методу для того, щоб зробити щось, що допомагає організації залишатися конкурентоспроможною та відповідати вимогам клієнтів [11, с. 7]	Ми вважаємо, що дане визначення не повністю розкриває поняття інноваційного процесу, а саме етап розробки інновацій.

(Закінчення таблиці 2)

7	Це процес якісного оновлення або перетворення елементів системи, що веде до появи нововведення [12, с. 44]	Дане визначення є неповним, тому що воно не охоплює створення абсолютно нового продукту, а також повторює недолік визначення з п. 3. Крім того, не розкривається така складова інноваційного процесу, як послідовність.
8	Це комплекс послідовних робіт від отримання теоретичного знання до використання товару, створеного на основі нового знання, споживачем; послідовний ланцюг подій, у ході яких інновація «визріває» від ідеї до конкретного продукту, технології або послуги і поширюється при практичному використанні. Він не завершується фактом реалізації інноваційного продукту або технології на практиці, оскільки при практичному використанні інновація продовжує досліджуватися, вдосконалюватися, набувати нових споживчих властивостей [13, с. 30]	На нашу думку, дане визначення є суперечливим, тому що в першій частині стверджується, що процес триває від отримання теоретичного знання до використання товару, створеного на основі нового знання. Далі автор зазначає, що цей процес не завершується фактом реалізації інноваційного продукту. Також автор намагається максимально повністю розкрити поняття і при цьому повторює одне і те саме.
9	Це складна мережа комунікативних зв'язків різного рівня, всередині та між організаціями, що об'єднують різні функції на підприємстві і з'єднують його з науково-технічним співробітництвом і ринком [14, с. 6]	Інноваційний процес зводиться до сукупності комунікаційних зв'язків. Вважаємо, що таке звужування поняття є некоректним, тому що крім комунікаційних зв'язків існують й інші зв'язки (наприклад, виробничі).
10	Це сукупність заходів з розробки (придбання) і реалізації інновацій [15]	Дане визначення є максимально стислим і тому не охоплює всі аспекти інноваційного процесу.
11	Це сукупність основного процесу (від появи інноваційної ідеї до її практичної реалізації) і супутнього (забезпечення основного процесу фінансовими, матеріальними, трудовими, інформаційними ресурсами тощо), які спрямовані на досягнення кінцевого результату – отримання інноваційного продукту [16]	Автор розділяє інноваційний процес на 2 складові – основний та супутній процес. На нашу думку, такий поділ є недоречним, тому що всі фактори є важливими для забезпечення нормального функціонування інноваційного процесу.

Джерело: розроблено авторами самостійно

підтверджує факт того, що результатом процесу є певна інновація. Тобто два дані поняття є одночасно досить широкими (тому що охоплюють всі сфери суспільного життя) і при цьому тісно пов'язаними між собою.

Відсутність єдності серед вітчизняних та зарубіжних науковців до трактування досліджуваного поняття обумовлена складною природою власне явища інноваційного процесу, оскільки його перебіг відбувається в усіх сферах суспільного буття. Дане твердження дає нам змогу зробити висновок про те, що

не можна сформувати універсальне визначення інноваційного процесу, яке буде придатне для всіх сфер життя. Тому в контексті даного дослідження ми звужуємо визначення до сфери економіки.

Також проведений аналіз надав можливість сформувати тезу про те, що визначення поняття буде варіюватися в залежності від рівня суб'єкта, який задіяний в інноваційному процесі. У даній статті ним є підприємство. Слід чітко розуміти, що інноваційний процес в такому разі буде супроводжувати господарську діяльність даного суб'єкта загалом, а тому необхідно розглянути структуру господарської діяльності підприємства (див. рис. 1).

Явище господарської діяльності є досить розгалуженим і охоплює дві зовсім різні складові. Найбільш важливою є звичайна діяльність, тому саме її ми будемо розглядати надалі. Звичайна діяльність, у свою чергу, має три елементи. Очевидно, що даний суб'єкт зацікавлений у реалізації інновацій саме у ході своєї операційної діяльності (питання фінансових та інвестиційних

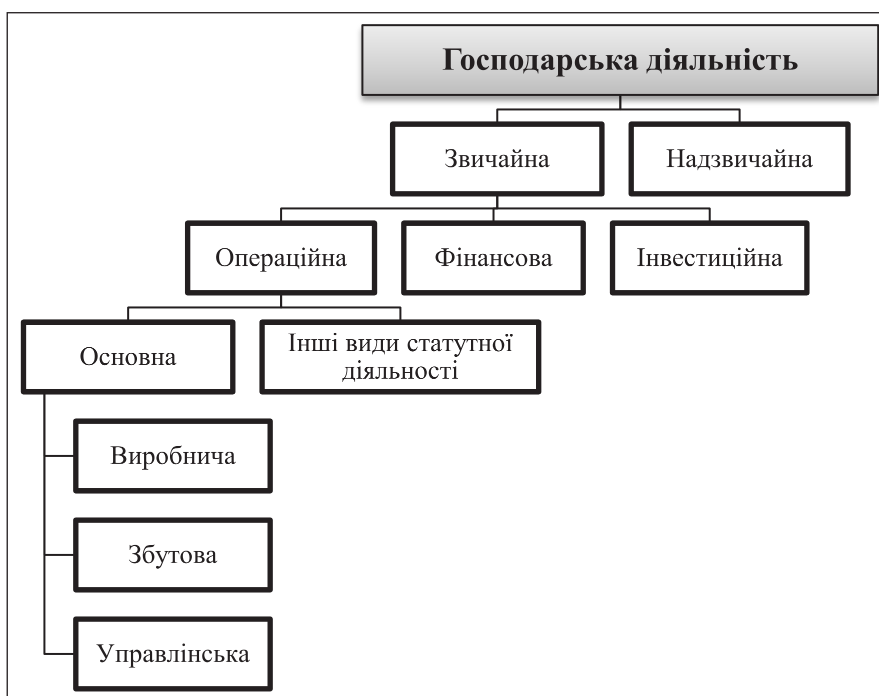

Рис. 1. Структура господарської діяльності підприємства

Джерело: [16, с. 34]

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

інновацій стосуються тих суб'єктів, для яких така діяльність є професійною), причому тієї, що є для нього основною.

Враховуючи, що саме виробнича діяльність в кінцевому результаті призводить до створення товарів чи послуг, реалізація яких дозволяє досягти ключової цілі діяльності будь-якого підприємства (отримання прибутку та зростання вартості компанії), то очевидно, що інноваційний процес має бути присутнім, насамперед, під час реалізації виробничої діяльності.

Тісний зв'язок між виробничою діяльністю та інноваційним процесом на підприємстві зумовлений також тим фактом, що результатом обох є певна продукція. Відповідно до Статті 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» інноваційна продукція – це нові конкурентоздатні товари чи послуги, що відповідають вимогам, встановленим законодавством [17].

Отже, викладене вище дало змогу запропонувати наступне визначення: ***інноваційний процес підприємства*** *– це сукупність послідовних, взаємопов'язаних етапів реалізації інновацій від зародження ідеї до її комерційної реалізації, які супроводжують господарську діяльність підприємства та кінцевим результатом яких є створення інноваційного продукту*.

Дане визначення, окрім того, що охоплює ключові характеристики природи інноваційного процесу, також дає змогу розглядати останній як один із бізнес-процесів підприємства.

Бізнес-процес - це сукупність послідовних пов'язаних бізнес-операцій, яким управляє, так званий, «власник» – (посадова особа, яка відповідальна за його хід і результати), використовуючи входи (сировину, матеріали, інформацію і т.п.), за допомогою ресурсів, які є у його розпорядженні (персоналу, устаткування, технології, інфраструктури і т.п.) перетворює їх у виходи (готову продукцію, інформацію, документацію і т.п.) – результати бізнес-процесу, які використовують споживачі. [18, с. 125]. Оскільки в результаті реалізації інноваційного процесу створюються інноваційні товари чи послуги, необхідні компанії для досягнення цілі свого функціонування, його можна вважати бізнес-процесом.

Висновки і пропозиції. Отже, у даній науковій роботі було систематизовано та проаналізовано трактування поняття «інноваційний процес», що були запропоновані вітчизняними та зарубіжними авторами. Відсутність єдності серед українських та іноземних науковців у поглядах на зміст досліджуваного поняття обумовлена тим, що інноваційний процес є явищем складним через те, що він реалізується у різних сферах життя суспільства, еволюціонує разом із ним, а також залучає велику кількість суб'єктів. Тому було зроблено висновок, що неможливо сформулювати універсальне та перманентне визначення даного поняття. Натомість більш раціональним є підхід, коли зміст інвестиційного процесу визначається сферою його реалізації, суб'єктом, який його ініціював, а також метою здійснення та очікуваним результатом.

Зазначене вище дало змогу запропонувати уточнене визначення інноваційного процесу в рамках підприємства та дало змогу ідентифікувати його як один із видів бізнес-процесу, оскільки його кінцевим результатом є виготовлення і реалізація певної інноваційної продукції (принципово нових для компанії, галузі чи країни товарів та послуг). Даний висновок розширює розуміння інноваційного процесу та розширює можливості менеджменту компанії до управління ним.

Наразі найбільш поширеними підходами до управління інноваційним процесом на підприємстві є функціональний, процесний, проектний, які попри свої певні переваги, не позбавлені недоліків. Розуміння природи інноваційного процесу та його кінцевої мети дозволять чітко виокремити у подальшому його етапи, а також розглянути можливості застосування нових підходів до управління інноваційним процесом підприємства, зокрема, тих, що придатні для менеджменту бізнес-процесів (наприклад, IDEF3, PDCA, моделювання та управління на основі CASE-технологій тощо). Останнє може бути об'єктом подальших досліджень.

Список літератури:

1. Санто Б. Инновация как средство экономического развития / Санто Б. – М.: Прогресс, 1990. – 384 с.
2. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями / Б. Твисс. – М.: Экономика, 1989. – 271 с.
3. Process innovation [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://searchcio.techtarget.com/definition/process-innovation.
4. The Innovation Process: Definition, Models, Tips [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://www.cleverism.com/innovation-process-definition-models-tips/.
5. Завлин П.Н. Основы инновационного менеджмента: Теория и практика / под. Ред. П.Н. Завлина. – М.: ОАО «НПО Издательство «Экономика», 2000. – 475 с.
6. Арутюнова Д.В. Инновационный менеджмент: учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2014. – 152 с.
7. Андрушків Б.М. Інноваційна діяльність підприємств та організацій як метод стабілізації економіки регіонів України / Б.М. Андрушків, Н.Б. Кирич, О.Б. Погайдак // Вісник економічної науки України. – 2009. – № 1. – С. 23–25.
8. Тофанчук А.Т. Соціально-економічні особливості інноваційного процесу [Електронний ресурс] / А.Т. Тофанчук, М.В. Колесник. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: http://ecobio.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/download/458/446.
9. Тульчинська С.О. Функціонування організаційно-економічного механізму інноваційного процесу / С.О. Тульчинська // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1. – С. 89–95.
10. Ковтуненко К.В. Інноваційний процес та інноваційна діяльність як рушійна сила формування інтелектуального капіталу промислового підприємства [Електронний ресурс] / К.В. Ковтуненко // Економіка. Управління. Інновації. Електронне наукове фахове видання. – 2013. – № 1(9). – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/eui /2013_1/pdf/13kkvkpp.pdf.
11. Воловельська І.В. Вибір оптимальної інноваційної стратегії підприємств залізничного транспорту: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04/ Воловельська Ірина Валеріївна; Укр. держ. акад з. трансп. – Х., 2008. – 20 с.

12. Коренной А.А. Курс инновационного менеджмента: [учеб. пособие] / А.А. Коренной, В.И. Карпов. – К.: НИИ статистики, 1997. – 334 с.
13. Кузьмін О.Є. Інвестиційна та інноваційна діяльність: монографія / Кузьмін О.Є., Князь С.В., Тувакова Н.В., Кузнєцова А.Я.; за наук. ред. проф., д-ра екон. наук А.Є. Кузьміна. – Львів: ЛБІ НБУ, 2003. – 233 с.
14. Буренніков Ю.Ю. Управління інноваційною діяльністю промислових підприємств (на прикладі машинобудування): Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04 / Буренніков Юрій Юрійович; Хмельниц. нац. ун-т. – Хмельницький, 2009. – 20 с.
15. Электронная энциклопедия Академик [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://dic.academic.ru.
16. Кудряшов В.П. Курс фінансів [Електронний ресурс] / В.П. Кудряшов. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://pidruchniki.com/1584072013932/finansi/kurs_finansiv.
17. Закон України «Про інноваційну діяльність» [Електронний ресурс]. – 2002. – Режим доступу до ресурсу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15.
18. Загородна О., Серединська В. Бізнес-процеси підприємства: сутність та класифікація / О. Загородна, В. Серединська // Актуальні проблеми теорії та практики бухгалтерського обліку, аудиту аналізу й оподаткування в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. 14 грудня 2016 р. (ПДАТУ, м. Кам'янець-Подільський) – Тернопіль: Крок, 2016. – 247 с. – С. 125–128.

Петренко И.П., Ярошенко С.С., Орел В.С.
Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана

К ВОПРОСУ СУЩНОСТИ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЦЕССА

Аннотация
В статье углублены теоретические основы понимания сущности инновационного процесса в контексте его реализации на предприятии. В ходе изучение трудов отечественных и зарубежных ученых выявлено, что они имеют разрозненные взгляды при определении инновационного процесса, которые при этом содержат важные элементы данного явления, однако не учитывают определенных его аспектов одновременно. Анализ Научной литературы, Обращение к философской трактовке категорий «инновация» и «процесс» позволили сформулировать собственное определение инновационного процесса именно на предприятии. Оно учитывает связь данного понятия с хозяйственной деятельностью компании, а опредиление его конечным результатом создание инновационной продукции позволяет идентифицировать его как один из бизнес-процессов на предприятии.
Ключевые слова: инновация, инновационный процесс, предприятие, хозяйственная деятельность, инновационная продукция.

Petrenko I.P., Yaroshenko S.S., Orel S.S.
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

TO THE QUESTION OF INNOVATION PROCESS ESSENCE

Summary
In the article the theoretical basis for understanding of the essence of innovation process in the context of its implementation at the enterprise is deepened. During the study of Ukrainian and foreign scientists' works it was revealed that they have separate views on innovation process determining, which at the same time contain important elements of this phenomenon, but do not take into account its certain aspects simultaneously. The scientific literature analysis, the appeal to philosophical interpretation of the categories "innovation" and "process" allowed us to formulate our own definition of the innovation process at the enterprise. It takes into account the relation of this concept to the economic activities of the company, and determination that its end result is creation of innovative products makes it possible to identify it as one of the business processes in enterprise.
Keywords: innovation, innovation process, enterprise, economic activity, innovative products.

УДК 658.155

УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРИБУТКОМ ЯК УМОВА ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ

Попович Д.В., Славчаник О.Р.
Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті досліджено сутність прибутку як економічної категорії, його значення у фінансово-господарській діяльності підприємства. Розглянуто роль прибутку у розвитку підприємства в сучасних ринкових умовах. Проведений аналіз різних підходів щодо управління прибутком. Запропоновано структурну схему управління прибутком підприємства. Виявлено необхідні умови ефективного управління і вдосконалення процесу управління прибутком підприємства.
Ключові слова: прибуток, формування прибутку, управління прибутком, підприємство, управління прибутком підприємства, система управління прибутком, функції системи управління прибутком.

Постановка проблеми. Вирішальну роль у стійкому розвитку та функціонуванні будь-якого підприємства відіграє його прибутковість. Прибуток є головною метою підприємницької діяльності та головним критерієм оцінки ефективності діяльності, а також виступає основним захисним механізмом підприємства від загрози банкрутства. В умовах високої конкуренції забезпечення ефективного управління прибутком є важливою ланкою в процесі діяльності підприємства. Для отримання позитивної динаміки прибутковості підприємства необхідна побудова ефективної системи управління прибутком. Так, постає проблема виявлення усіх переваг системи управління прибутком як основи ефективного функціонування підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування, ефективного використання та управління прибутком відображені в численній кількості робіт зарубіжних та вітчизняних вчених-економістів. Зазначеній проблематиці присвятили свої роботи: І. Балабанов, І. Бланк, М. Білик, Є. Брігхем, В. Геєць, Дж. Джуран, А. Дайле, С. Дорогунцов, П. Друкер, П. Єгоров, І. Кац, А. Ковальова, Г. Крамаренко, Л. Костирко, М. Коробова, Ю. Лисенко, Л. Лігоненко, С. Підкропивний, В. Стасюк та ін. Проте деякі аспекти системи управління прибутком потребують подальшого теоретичного обґрунтування та спеціальних наукових досліджень.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасних умовах трансформаційної економіки відбуваються зміни, що впливають на підходи до управління прибутком підприємств. Ці зміни відображають нову роль прибутку у діяльності суб'єктів господарювання. Для ефективного управління підприємством у цілому та таким важливим показником як прибуток, зокрема, необхідне удосконалення існуючих, а також розробка нових інструментів управління, що відповідають сучасним економічним умовам діяльності українських підприємств.

Мета статті. Метою роботи є дослідження впливу системи управління прибутком на ефективне функціонування підприємства, дослідження теоретичних і практичних основ формування прибутку підприємства та розробка шляхів щодо підвищення ефективності процесу управління прибутком підприємства в умовах фінансово-економічної кризи.

Виклад основного матеріалу. В сучасних кризових економічних умовах господарювання в Україні зростає роль суб'єктів господарювання як первинної ланки економіки. Ефективне функціонування підприємств значно впливає як на добробут власників, споживачів, так і на економічну ситуацію в країні шляхом наповнення державного бюджету сплатою податків, зборів та обов'язкових платежів. Тому, управління підприємством потребує раціонального і економічно обґрунтованого підходу до планування своєї господарської діяльності, визначення фінансової і виробничої політики, аналізу та оцінки прибутковості, а також запровадження ефективної виробничої, маркетингової та фінансової діяльності. Величина отриманого прибутку підприємством має дуже важливе значення в його діяльності, оскільки вона впливає на формування фінансових ресурсів, збільшення ринкової вартості підприємства, ефективність виробничої діяльності та на економічний розвиток держави. Саме можливість отримання прибутку націлює підприємство на здійснення нововведень, що стимулює надходження інвестицій, збільшує загальний випуск продукції і забезпечує зайнятість. При цьому, нововведення сприяють економічному зростанню, а сама націленість на отримання прибутку лежить в основі більшості нововведень. Отже, прибуток відіграє значну роль у розвитку підприємства, забезпечує інтереси його власників та персоналу, а також держави, що зумовлює необхідність дослідження питань ефективного управління розподілом та використанням прибутку підприємств.

Світова фінансова криза та тяжкі реалії сьогоднішньої української економічної ситуації впливають на формування деструктивних змін в багатьох галузях національного господарства та зниження прибутковості діяльності суб'єктів господарювання. Система управління значною частиною вітчизняних підприємств налічує багато недоліків, таких як: управління, яке базується лише на поточних цілях та досягненні максимальних кінцевих результатів в короткотерміновому періоді, відсутність елементів стратегічного управління, зокрема при розподілі та використанні прибутку, відсутність планування та системи прогнозування, а також нехтування недопустимо низькими показниками платоспроможності та високими фінансовими ризиками діяльності, що призводять до збитковості [5].

За даними Державного комітету статистики України за січень-вересень 2017 р. 31% підприємств працювали збитково, а сума чистого збитку становила 72205,2 млн. грн. [3]. Виходячи з цього, вдосконалення наразі існуючих інструментів управління прибутком підприємства до тих, які б відповідали сучасним економічним умовам та, які б враховували тактичні та стратегічні аспекти управління, є актуальним.

Загалом під управлінням прибутком підприємства розуміють побудову системи управління, що враховує тактичні та стратегічні аспекти управління, спрямована на підвищення кінцевих результатів діяльності суб'єкта господарювання, яку розглядають як сутність взаємопов'язаних елементів, кожний з яких відіграє певну роль, спільна дія котрих забезпечує досягнення механізму отримання прибутку. Таким чином, система управління прибутком повинна бути логічно пов'язана із загальною системою управління підприємством, тому що прийняття управлінських рішень у всіх сферах діяльності підприємства прямо або опосередковано буде впливати на рівень прибутку, який, надає нові можливості і джерела фінансування для розвитку підприємства. Це дозволить, в свою чергу, збільшити не лише доходи підприємства, а і доходи його власників і працівників.

На величину прибутку впливає сукупність багатьох факторів, які необхідно враховувати в процесі управління. Ці фактори умовно поділяють на дві великі групи: зовнішні (тобто ті, які не залежать від підприємства) та внутрішні (ті, на які підприємство може впливати) [6].

До зовнішніх належать фактори, пов'язані із загальною економічною ситуацією, що склалася в країні, з рівнем інфляції, специфікою окремих товарних ринків, з кон'юнктурою ринку, цінами на виробничі ресурси, з конкуренцією, що склалася на ринку, з впливом природних, географічних, транспортних і технічних умов на виробництво і реалізацію продукції тощо.

Внутрішні фактори є безпосереднім об'єктом впливу з боку управлінської системи підприємства. До них відносять: обсяги реалізації продукції, її собівартість, ціни, якість продукції тощо. Необхідність ефективного управління прибутком завдяки правильно сформованій системі управління ним пов'язана з роллю, яку він відіграє в розвитку підприємства та забезпеченні інтересів його власників.

Отже, управління прибутком – це процес розроблення і прийняття рішень з питань формування, розподілу і використання прибутку на підприємстві з метою забезпечення максимізації добробуту власників підприємства в поточному та перспективному періодах. До основних завдань управління прибутком можна віднести [2]:

– оцінювання прибутковості виробничої і комерційної діяльності підприємства;

– визначення підприємницького ризику;

– забезпечення максимізації розміру прибутку в межах можливостей ре-сурсного потенціалу підприємства та обмежень ринкової кон'юнктури;

– забезпечення оптимальної пропорційності між рівнем прибутку та допустимим рівнем ризику;

– забезпечення виплати високого рівня доходу власникам підприємства;

– забезпечення формування достатнього обсягу фінансових ресурсів за рахунок прибутку відповідно до завдань розвитку підприємства в довгостроковому періоді;

– забезпечення постійного зростання ринкової вартості підприємства;

– виявлення резервів збільшення прибутку за рахунок виробничої діяльності, інвестиційних і фінансових операцій;

– зміцнення конкурентних позицій підприємства за рахунок підвищення ефективності розподілу і використання прибутку.

Система управління прибутком підприємства є сукупністю конкретних методик, технологій, способів та прийомів обґрунтування управлінських фінансових рішень стосовно формування затрат та доходів підприємства, а також форм їх виконання з метою забезпечення прийнятного рівня рентабельності фінансово-господарської діяльності конкретного підприємства [4].

Незважаючи на різноманітні підходи, вчені виділяють шість обов'язкових (загальноприйнятих) складових елементів системи управління прибутком підприємства: політика підприємства стосовно управління прибутком, концепція управління прибутком, принципи управління прибутком, механізм управління прибутком, інформаційна система, методи аналізу та планування прибутку (рис. 1).

Рис. 1. Складові елементи системи управління прибутком підприємства

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

До складу основних функцій системи управління прибутком належать [3]:

– розроблення цілеспрямованої комплексної політики управління прибутком;

– формування ефективних інформаційних систем, які забезпечують обґрунтування альтернативних варіантів управлінських рішень щодо формування, розподілу та використання прибутку підприємства;

– проведення аналізу формування, розподілу і використання прибутку;

– здійснення планування процесу формування, розподілу і використання прибутку;

– розроблення ефективної стимулюючої системи щодо формування прибутку та його ефективного використання;

– здійснення ефективного контролю за реалізацією прийнятих рішень у галузі формування і використання прибутку.

На сьогодні сформульовано основні принципи формування системи управління прибутком, а саме [6]:

1. Принцип інтеграції із загальною системою управління підприємством. Передбачає узгодженість цілей системи управління прибутком і стратегічних цілей розвитку підприємства, адже процес управління прибутком охоплює всі аспекти діяльності підприємства та є результатом його фінансово-господарської діяльності.

2. Принцип безперервності, що пояснюється необхідністю постійного функціонування системи управління прибутком, оскільки діяльність підприємств має безперервний характер.

3. Принцип системності, тому що метою розроблення управлінських рішень з питань управління прибутком підприємства є досягнення найбільшого економічного ефекту при існуючих ресурсних обмеженнях.

4. Принцип комплексності. Він забезпечує високу результативність формування та використання прибутку підприємством загалом.

5. Принцип динамічності управління, що вимагає швидке пристосування системи управління прибутком до постійних змін зовнішнього й внутрішнього середовища.

6. Принцип варіативності підходів до розробки окремих управлінських рішень. Полягає в розробленні та аналізі альтернативних сценаріїв розвитку господарської діяльності підприємства та прийняття на їх основі управлінських рішень стосовно управління прибутком.

7. Принцип орієнтації на стратегічні цілі розвитку підприємства.

Отже, ефективна система управління прибутком сприяє стабільному функціонуванню та розвитку підприємства через: підвищення рівня добробуту власників підприємства; забезпечення приросту ринкової вартості підприємства; підвищення його інвестиційної привабливості; здійснення розподілу прибутку відповідно до стратегії розвитку підприємства; забезпечення ефективного впливу на трудову активність працівників, що здійснюється шляхом участі працівників у розподілі прибутку; підвищення рівня платоспроможності підприємства; зменшення ризиків діяльності; реалізацію соціального розвитку підприємства; поповнення фінансових ресурсів підприємства тощо.

Висновки і пропозиції. Система управління прибутком має бути органічно інтегрована із загальною системою управління підприємством, оскільки прийняття управлінських рішень у будь-якій сфері діяльності підприємства прямо або опосередковано впливає на рівень прибутку, який, у свою чергу, є основним джерелом фінансування розвитку підприємства та зростання доходів його власників і працівників.

Ефективна система управління прибутком підприємства дозволяє в повному обсязі реалізувати намічені цілі та завдання, сприяє стійкому розвитку підприємства та забезпечує його ефективну діяльність.

Відсутність єдиного методичного підходу щодо формування системи управління прибутком з ціллю ефективного функціонування підприємства стає важливим аспектом подальшого дослідження.

Список літератури:

1. Гаватюк Л.С. Прибутковість українських підприємств: реалії сьогодення / Л.С. Гаватюк, Н.В. Дармограй, Г.М. Хімійчук // Молодий вчений. – 2016. – № 1(28). – С. 40–43.
2. Гладка Л.І. Управління прибутком в сучасних умовах / Л.І. Гладка, М.О. Домащенко, М.В. Ковальова // Економіка і регіон : Наук. Вісник Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка. – 2012. – № 1(32). – С. 195–198.
3. Інформація з офіційного сайту Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/.
4. Пігуль Н.Г. Управління прибутком підприємства [Текст] / Н.Г. Пігуль // Проблеми і перспективи розвитку. – 2010. – № 28. – С. 125–132.
5. Прибутковість підприємства як основний показник його діяльності [Елекронний ресурс]. – Режим доступу: http://econf.at.ua/publ/konferencija2016.
6. Ткаченко Є.Ю. Сучасні підходи до управління прибутком промис-лового підприємства [Текст] / Є.Ю. Ткаченко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2015. – № 47. – С. 270–276.

Попович Д.В., Славчаник О.Р.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРИБЫЛЬЮ КАК УСЛОВИЕ ЭФФЕКТИВНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация
В статье исследована сущность прибыли как экономической категории, ее значение в финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Рассмотрена роль прибыли в развитии предприятия в современных рыночных условиях. Проведенный анализ различных подходов к управлению прибылью. Предложена структурная схема управления прибылью предприятия. Выявлено необходимые условия эффективного управления и совершенствования процесса управления прибылью предприятия.

Ключевые слова: прибыль, формирование прибыли, управление прибылью, предприятие, управление прибылью предприятия, система управления прибылью, функции системы управления прибылью.

Popovych D.V., Slavchanyk. O.R.
Ivan Franko National University of Lviv

IMPROVING THE PROFITABLE MANAGEMENT SYSTEM AS A CONDITION F EFFECTIVE FUNCTIONING OF ENTERPRISES

Summary
The article examines the essence of profit as an economic category, its im-portance in the financial and economic activities of the enterprise. The role of profit in the development of the enterprise in the current market conditions is considered. The analysis of different approaches to profit management is carried out. The structural scheme of enterprise profit management is offered. The necessary conditions for the effective management and improvement of the enterprise profit management process are revealed.
Keywords: profit, profit generation, profit management, enterprise, enterprise profit management, profit management system, functions of profit management system.

УДК 338

РЕКЛАМА ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОКРАЩЕННЯ ФІНАНСОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ КОМПАНІЇ

Смолінська С.Д., Моргун С.І.
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена проблемі планування рекламної кампанії на підприємствах. Досліджено вплив стимулювання попиту на товари і послуги на зростання обсягів реалізації продукції, а відтак – на збільшення прибутковості підприємств. Визначено позитивні і негативні сторони реклами та вплив її на формування іміджу компанії. Запропоновані заходи стимулювання продажу товарів за допомогою реклами та наведено шляхи визначення ефективності проведених заходів.

Ключові слова: реклама, рекламна кампанія, імідж фірми, фінансові результати, прибуток, збитковість.

Постановка проблеми. У результаті загострення конкуренції та виходу вітчизняних підприємств на нові ринки виникає потреба пошуку ефективних способів виживання серед потужних компаній і забезпечення розвитку. На жаль, досі вітчизняний виробник слабо представлений на внутрішньому і закордонному ринках. Продукція багатьох українських підприємств залишається маловідомою для споживачів, що є бар'єром для успішної діяльності суб'єктів господарювання. Тому за умов насиченого ринку і зростаючої конкуренції необхідною умовою забезпечення зростання обсягів продаж, підвищення прибутковості вітчизняних підприємств та завоювання лідерських позицій на ринку є вміння підтримувати зв'язок із споживачем та гнучко реагувати на його вимоги, а також формувати попит. Досягти цього можливо за допомогою застосування на підприємстві ефективної маркетингової політики, зокрема використання рекламної кампанії як важливого інструменту поширення інформації про товар (послуги).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням питань реклами як засобу просування товару на ринку та підвищення ефективності її застосування підприємствами займалися такі вчені, як Н.Н. Овчиннікова, М.М. Єрмоленко, Л.В. Балабанова, Т.І. Лук'янець та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для покращення фінансового стану підприємств необхідно важливо підтримувати попит на продукцію. Значну роль у збереженні та зміцненні позицій фірми на ринку відіграє реклама. Реклама продукції й діяльності підприємства – невід'ємна складова комплексу маркетингових заходів, своєрідний інформаційний вихід на споживача. За правильної організації реклама сприяє швидкій безперебійній реалізації виробленої продукції та зростанню доходів фірми.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування доцільності проведення рекламної кампанії на підприємстві як дієвого інструменту покращення фінансових результатів та формування іміджу фірми.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку підприємницької діяльності для вітчизняних суб'єктів господарювання вкрай важливо залишатися конкурентоспроможними та приносити високі доходи своїм власникам. Основним шляхом максимізації прибутків є отримання грошових коштів від реалізації продукції.

Для того щоб вести успішний бізнес, вже недостатньо просто пропонувати найкращий товар за найдоступнішою ціною. Щоб забезпечити постійне зростання прибутків необхідно формувати попит на товар, доносити до потенційного споживача інформацію про переваги продукції конкретного виробника. Саме на це має бути націлена робота усіх працівників фірми. За таких умов для забезпечення раціональної організації як виробничої, так і збутової діяльності підприємства важливим є формування маркетингової стратегії та налагодження ефективних комунікацій із споживачем [6].

Більшість українських виробників є недостатньо відомими для споживачів України, якісним характеристикам товарів українських виробників часто не довіряють, і, відповідно, в деяких галузях споживачі віддають перевагу не вітчизняним, а закордонним товарам.

За таких умова саме рекламні заходи здатні краще інформувати потенційних покупців про переваги того чи іншого товару чи послуги саме від українських виробників. Дійсно, реклама оточує нас звідусіль і ми можемо спостерігати достатньо велику кількість реклами вітчизняних товарів, проте питання в тому, чи якісна ця реклама, чи дозволить вона просунути товар не лише на ринку України, але й вийти за межі нашої країни і чи зможе існуюча рекламна кампанія українських брендів зробити їх лідерами на міжнародному ринку.

Реклама – це неперсоніфікована мистецька форма передавання оплачуваної рекламодавцем інформації з використанням спеціальних носіїв, яка спрямована на інформування, нагадування та переконання наявних і/або потенційних споживачів щодо сприйняття організації, її товарів, послуг чи ідей.

Мета проведення рекламних кампаній може бути найрізноманітнішою і вона залежать від цілей маркетингу (рис. 1).

Визначивши рекламні цілі, компанія приступає до планування рекламного бюджету для кожного товару.

Одним з найбільш складних і неоднозначних питань у стратегічному плануванні рекламної діяльності є проблема встановлення розміру бюджету. Як правило, кожному замовнику хочеться заощадити, а рекламне агентство спра-

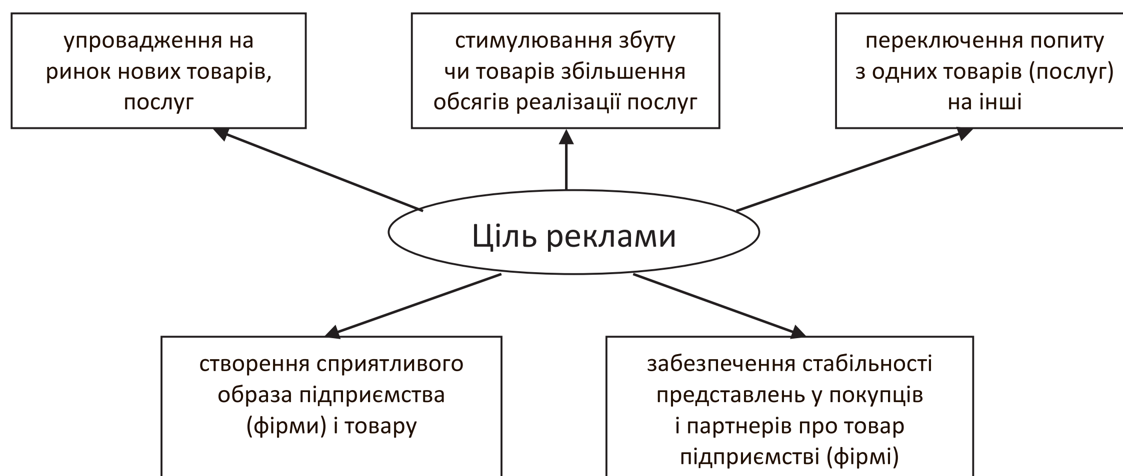

Рис. 1. Ціль реклами

ведливо вважає, що не можна отримати якісний продукт, не вклавши певну кількість грошових коштів. Крім цього бюджетування рекламної діяльності націлене і на виявлення найбільш ефективних і доцільних напрямів використання фінансових коштів, а також впровадження системи контролю за діяльністю компанії з використання технічних засобів, інформаційних технологій і персоналу.

Протягом останнього десятиліття спостерігається зростання значення рекламної кампанії, яка допомагає як зарубіжним, так і вітчизняним виробникам створювати нові унікальні бренди, будувати позитивний імідж компанії, формуючи при цьому стійкі конкурентні переваги своїх торгових марок у свідомості покупців.

На сьогодні реклама перетворилася на невід'ємну частину не лише економічного, але й соціального життя населення. Сучасна реклама спрямована на створення умов для сприйняття покупцем рекламного звернення, прийняття рішення про купівлю товару і забезпечення постійного процесу купівлі. Виходячи з цього, відомий американський фахівець А. Політцу сформулювати два основні закони реклами (рис. 2) [9].

Реклама слугує найбільшим інформативним каналом про нові і досконалі товари. Як відомо, однією із найважливішим умов ефективної підприємницької діяльності є створення нових конкурентоспроможних товарів, які відповідатимуть потребам споживачів. Цей процес вимагає цілеспрямованих рекламних зусиль як у сфері виробництва, так і у сфері торгівлі. Саме реклама виводить нові товари та послуги на ринок та формує нові потреби. Якщо виробника позбавити такого ефективного зв'язку, яким є реклама, то у нього знакає стимул вкладати гроші у вдосконалення старої та створення нової продукції. Як наслідок, зникає прагнення розвиватися та конкурувати [5].

Часто, недооцінюючи вплив рекламної кампанії, підприємства заради економії ресурсів значно скорочують витрати на рекламну діяльність. Проте це вважається помилковим рішенням, і підтвердженням цього є успішна діяльність на світовому ринку таких добре відомих компаній як Nike, RedBull, Snickers тощо. Їхнього успіху було досягнуто саме завдяки креативній та не схожій на інші рекламні кампанії.

Так, наприклад, рекламна кампанія Nike своїм мотивуючим гаслом: «Не обов'язково бути від народження успішним, ми є успішними, поки намагаємося розвиватися і працювати над собою, поки ставимо свої особисті рекорди. Просто зроби це!», демонструє, що варто ризикувати, відкривати для себе щось нове, пробувати те, чого ми завжди хотіли. Така рекламна кампанія найкраще створює зв'язок із споживачем, і показує, що одяг та аксесуари саме бренду Nike дозволяють покупцю почуватися впевненішими у собі, у своїх власних силах і добиватися хороших результатів [7].

Snickers є одним із найулюбленіших шоколадних батончиків на світовому ринку. Але і у даному випадку успіху було досягнуто завдяки розробці власних маркетингових матеріалів.

Для розробки рекламної кампанії було поставлено основні цілі, а саме:

1) завадити зниженню обсягів продаж;
2) досягти щорічного зростання проданої продукції як мінімум на 5%;
3) збільшити рівень домашнього споживання.

В основу реклами Snickers була покладена ідея щодо позбавлення хлопців від голоду, який вибиває їх із колії. Snickers – шоколадний батончик, який допомагає відновити своє «я».

Основні закони реклами (за А.Політцом)

Закон 1. Реклама стимулює продаж доброго товару і прискорює провал поганого. Вона показує, яких якостей товар не має, і допомагає споживачу в цьому швидко розібратися.

Закон 2. Реклама, що вказує на ту характерну ознаку товару, яка присутня в товарі в незначній кількості й яку сам споживач не може визначити, допомагає встановити, що дана ознака практично відсутня, і цим сприяє прискоренню провалу товару.

Рис. 2. Основні закони реклами

Як наслідок, вихід рекламного ролика Snickers на телебачення стало причиною зростання загальних продаж Snickers на ринку на 8% [8].

Останнім часом сфера маркетингу активно розвивається і в нашій країні. Відкриваються установи, що навчають мистецтву реклами, а рівень якості самої реклами з кожним роком зростає, тим самим стаючи надійним джерелом інформування споживачів про широкий асортимент товарів і послуг.

Прикладом може слугувати українська корпорація Roshen, яка почала рекламувати торгову марку одразу після її створення. На певному етапі свого існування основною метою стало підвищення національної свідомості та пробудження відчуття належності до України у співвітчизників. Так з'явилася загальнонаціональна іміджева програма «Roshen. Україна від краю до краю. Українці від серця до серця». Стартувала національна промоакція, яка мала слоган «Збери свою Україну». Імідж програми зростав за рахунок нестандартних призів, які спонукали споживачів до придбання продукції. Творчий відділ Bates Ukraine створив для корпорації серію роликів, які демонструють єдність народу.

Щоб домогтися максимального охоплення цільової аудиторії, задіяли всі загальнонаціональні телевізійні канали, оскільки ТБ – це наймасовіший засіб поширення інформації. Головний герой ролика – водій, якому дорогою відкриваються чудові краєвиди України. Зйомки ролику відбувались у Карпатах, Києві та Запоріжжі. Основою стала пісня «Я іду до дому» групи Океан Ельзи, яка набула широкої популярності. Цей трек став свого роду гімном корпорації Roshen. Після акції було проведено дослідження про те, як вплинула комунікація на бренд Roshen. Результати – підвищення знання марки. Споживач почав асоціювати Roshen, як українського виробника кондитерських виробів. Обсяги продажів цукерок у коробках збільшилися. Таким чином, цілі іміджевої стратегії було досягнуто.

Не зважаючи на позитивні зрушення в проведенні маркетингової діяльності на вітчизняних та зарубіжних підприємствах, сучасний медіа простір заповнений різноманітною рекламою, але далеко не вся вона приносить очікуваний ефект.

Здавалося б, усе просто – чим більше грошей, тим більше реклами. Реклама створює певний імідж, образ у свідомості споживачів. Іноді пробуджує цікавість – треба спробувати, треба покуштувати. Найефективнішим цей засіб є у випадку, коли необхідно представити новий продукт споживачам, познайомити їх із новим виглядом продукту, нагадати про його існування.

Особливістю реклами є те, що вона діє на підсвідомість аудиторії. При виборі продукту споживачі передусім згадують про торгову марку, яка була найбільше представлена у процесі рекламної кампанії. Реклама створює певний образ у свідомості споживача, викликає певні асоціації. Цей образ повинен чітко асоціюватися з торговою маркою, що рекламується. Якщо, переглядаючи рекламний ролик, споживач впізнає рекламовану торгову марку, навіть якщо вона не названа, це свідчить про майстерність, з якою проводиться рекламна кампанія, на індивідуальність та креативність реклами. Іноді виникає протилежна ситуація. Ринок переповнений висохудожньою рекламою, яку з цікавістю споглядає аудиторія, проте торгова марка, що рекламувалась, не запам'ятовується. Це істотно знижує ефективність реклами.

Ефективність реклами – серйозна проблема. Безумовно, необхідно зважено відноситися до процесу планування рекламної кампанії, до медіа планування та вибору рекламних носіїв і місць розміщення реклами, до можливості гарантійного обслуговування та відстеження результативності кампанії. Проте існують випадки коли навіть бездоганно спланована і проведена рекламна кампанія виявляється абсолютно неефективною. І, як наслідок, зроблені абияк рекламні сюжети можуть не тільки відбити потенційних клієнтів і стати причиною фінансових збитків компанії, а й спровокувати чималий скандал.

Одним з прикладів неефективності проведення рекламної кампанії є йогурт «Скелетон» від Danone. Рекламний слоган «Подбайте діти про свої скелети», а також черепи і кістки, намальовані на нових кисломолочних продуктах під назвою «скелетон», за задумом компанії Danone, повинні були привести в захват.

Однак особливого інтересу до «страшних» йогуртів і сирків отримати не вдалося, навіть гірше: такої упаковки злякалися батьки цільової аудиторії.

Ще одним прикладом невдалої рекламної стратегії стала реклама відомого європейського виробника товарів для дітей «Gerber». Фірма почала продавати дитяче харчування в Африці, і вони використовували ті ж упаковки, як у США, з усміхненою дитиною на етикетці. Пізніше фірма дізналася, що в Африці, на етикетках малюють вміст, так як багато людей не вміють читати [7].

Для того, щоб рекламна кампанія була ефективною і сприяла підприємству займати лідерські позиції на ринку, вона повинна бути легкою для запам'ятовування, стосуватися кожного споживача без винятку, показувати всі свої переваги від придбання саме цього товару, робити покупця щасливішим, успішнішим та задовольняти його потреби.

Висновки і пропозиції. В умовах зростання конкуренції на світовому та вітчизняному ринку велику роль у збереженні і зміцненні позицій фірми відіграє реклама.

Для підприємницьких структур кінцевою метою реклами є забезпечення попиту на товари або послуги, представлені на ринку, шляхом залучення до їх споживання максимально можливої кількості потенційних споживачів.

Варто відмітити, що реклама може мати як позитивні, так і негативні сторони для підприємства. Позитивним аспектом рекламної кампанії є те, що вона слугує найбільшим інформаційним джерелом про товари і послуги для споживачів, слугує засобом контролю над якістю виробів та сприяє збільшенню та підтриманню попиту.

Крім цього, за умови ефективності реклами, вона сприяє зростанню обсягів реалізації і тим самим дозволяє збільшити фінансові надходження

Список літератури:

1. Закон України «Про рекламу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua.
2. Гаркавенко С.С. Маркетинг : підручник / С.С. Гаркавенко. – К.: Лібра, 2002.
3. Вплив реклами на просування споживчих товарів в умовах сучасного ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.bumib.edu.ua/sites/default/files/visnyk/13_4.pdf.
4. Вплив маркетингової діяльності підприємства на економічну ефективність його функціонування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nuph.edu.ua.pdf.
5. Влияние рекламной компании на лидерские позиции предприятия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://conference.spkneu.org/2015.
6. Індекси споживчих цін на товари та послуги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua.
7. Найбільш провальні салогани відомих брендів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cikavi-faktu.pp.ua.html.
8. Реклама в комплексі просування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://sites.google.com/site/marketingdistance.
9. Смерть гігантів: провальні проекти від відомих брендів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://navkolonas.com/archives.
10. Ты – не ты, когда ты голоден. Глобальная кампания от Snickers [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sostav.ua/columns/2011/07.

Смолинска С.Д., Моргун С.И.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

РЕКЛАМА КАК ИНСТРУМЕНТ УЛУЧШЕНИЯ ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ И ФОРМИРОВАНИЕ ИМИДЖА КОМПАНИИ

Аннотация
Статья посвящена проблеме планирования рекламной кампании на предприятиях. Исследовано влияние стимулирования спроса на товары и услуги на рост объемов реализации продукции, а следовательно – увеличение прибыльности предприятий. Определены положительные и отрицательные стороны рекламы и влияние ее на формирование имиджа компании. Предложенные меры стимулирования продажи товаров с помощью рекламы и приведены пути определения эффективности проводимых мероприятий.
Ключевые слова: реклама, рекламная кампания, имидж фирмы, финансовые результаты, прибыль, убыточность.

Smolinska S.D., Morgun S.I.
Ivan Franko National University of Lviv

ADVERTISING AS AN INSTRUMENT FOR IMPROVING FINANCIAL RESULTS AND FORMING THE COMPANY'S IMAGE

Summary
The article is sanctified to the problem of planning of advertisement campaign on enterprises. Influence of stimulation of demand is investigational on goods and services on the increase of volumes of realization of products, and consequently – on the increase of profitability of enterprises. Positive and negative parties of advertisement and influence of her are certain on forming of image of company. Offer events of stimulation of sale of commodities by means of advertisement and ways over of determination of efficiency of the conducted events are brought.
Keywords: advertisement, advertisement campaign, image of firm, financial results, profit, unprofitableness.

УДК 005.92

УПРАВЛІННЯ ЖИТТЄВИМ ЦИКЛОМ ТА РЕЖИМОМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОПЕРАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ПІДПРИЄМСТВА

Терлецька Н.М., Голинська Б.Я.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті досліджено особливості функціонування операційної системи суб'єкта господарювання; встановлена залежність цілей та стратегій суб'єкта господарювання від стадії його життєвого циклу; з'ясована залежність впливу стадії життєвого циклу підприємства на вибір його операційної стратегії, а також обґрунтовано напрями удосконалення режиму функціонування операційної системи підприємства з урахуванням специфічних особливостей управління життєвим циклом.

Ключові слова: операційна система, циклічність організаційного розвитку, режим функціонування операційної системи, операційні ресурси, операційна стратегія.

Постановка проблеми. У сучасних умовах господарювання діяльність вітчизняних підприємств потребує розробки та застосування на практиці досконалих організаційно-економічних механізмів, нових форм та методів організації виробництва, які здатні забезпечити суттєве підвищення його ефективності. Враховуючи те, що сучасна економіка належить до економіки нового типу, яку називають інформаційною економікою, саме тому продуктивність та конкурентоспроможність суб'єктів господарювання залежить від здатності генерувати та ефективно використовувати наявну інформацію. Виробництво продукції чи послуг здійснюють операційні підрозділи операційної системи підприємства. Тому операційна система організації являє собою повну систему виробничої (операційної) діяльності підприємства.

Життєвий цикл операційної системи підприємства детермінований етапами життєвого циклу продукції, яку воно виготовляє. Якщо життєвий цикл операційної системи підприємства не збігатиметься з життєвим циклом продукції, то воно може втратити конкурентні позиції на ринку. Оптимальність режиму функціонування операційної системи суб'єкта господарювання забезпечується розробкою та реалізацією його операційної стратегії, органічно поєднаної з генеральною стратегією підприємства. Проблема життєвого циклу та режиму функціонування операційної системи має принципово важливе значення при доборі засобів та методів операційного менеджменту. З огляду на викладене вище, актуальність теми дослідження не потребує додаткової аргументації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження вказаної проблеми знайшло своє відображення у наукових працях зарубіжних учених, таких як: М. Альберт, Е. Бауман, Е. Бафф, Г. Гантт, Е. Демінг, Г. Емерсон, М. Мескон, Ф. Тейлор, Г. Форд, М. Хаммер, Ф. Хедоурі, Г. Черч. Проблему управління життєвим циклом операційної системи організації у своїх працях досліджували вітчизняні науковці, серед яких: С. Бай, П. Бєлінський, І. Гевко, В. Герасимчук, В. Гриньова, Г. Капінос, Г. Коваленко, М. Макаренко, Н. Микитенко, О. Михайловська, Т. Омельяненко, Й. Петрович, Т. Плоткін, О. Сумець, О. Трут, О. Туровець, І. Школа та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Теорія життєвого циклу дозволяє проаналізувати можливі сценарії розвитку підприємства, діагностувати та ефективно вирішити проблеми, що виникають протягом усього періоду його розвитку, а також оцінити діяльність підприємства в цілому. Вона була створена для прогнозування змін, очікуваних на підприємстві, що перебуває на певній стадії свого еволюціонування. Життєвий цикл підприємства, аналогічно живому організму, у своєму розвитку проходить певні етапи, кожному з яких властиві характерні особливості. Існують певні розбіжності щодо кількості стадій життєвого циклу підприємства, їх назв і характеристик. На сьогодні існує ряд концепцій, які описують життєвий цикл підприємства і передбачають проходження організацією у своєму розвитку від трьох до десяти стадій. Разом з тим, головна ідея концепції життєвого циклу розвитку системи полягає в тому, що у сучасних організаціях можна виділити низку послідовних етапів їхньої еволюції, кожен з яких має свої специфічні риси і вимагає відповідних методів управління.

Життєві цикли підприємств, як правило, не збігаються з економічними циклами, життєвими циклами продукції, життєвими циклами технологій і вимагають ретельних досліджень. Тому необхідно ототожнювати розглянуті періоди життєвого циклу підприємства з діяльністю цілком сформованих фірм, що працюють під опікою великих компаній і тих, що займаються інноваційною діяльністю. Такі підприємства пов'язані з розробкою і впровадженням нових ідей, продукції і відстеженням нових товарів материнських компаній на різних циклах життя продуктів.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у необхідності обґрунтування напрямів удосконалення режиму функціонування операційної системи підприємства з урахуванням специфічних особливостей управління життєвим циклом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Операційна система підприємства являє собою відкриту, складну, динамічну, самостійну систему, органічне поєднання елементів і зв'язків якої забезпечує задоволення потреб споживачів у товарах і послугах. Її структура відображає зв'язки між елементами, а також внутрішню будову.

Операційна система суб'єкта господарювання складається з переробної підсистеми, підсистем забезпечення та управління. У сукупності переробної та забезпечувальної підсистем, а також підсистеми

управління операційна система підприємства виступає як єдине ціле – система, керована операційним менеджментом. Разом з тим кожна з підсистем є самостійним об'єктом операційного менеджменту з властивими йому вимогами та умовами. Урахування специфіки названих підсистем є передумовою ефективного функціонування та розвитку операційної системи підприємства [1].

Протягом своєї життєдіяльності суб'єкт господарювання проходить певні етапи, починаючи від заснування до ліквідації, кожен з яких характеризується певною системою цілей та завдань, особливостями формування ресурсного потенціалу, досягнутими результатами функціонування. Такий процес у теорії управління визначається як «життєвий цикл підприємства».

Життєвий цикл операційної системи суб'єкта господарювання являє собою сукупність етапів, які проходить його операційна система протягом усього періоду свого функціонування. Цикл охоплює весь загальний період часу від початку створення і діяльності до природного припинення її існування або відродження на якісно новій основі, з оновленою та модернізованою продукцією або послугами [3].

На кожному етапі життєвого циклу операційної системи конкретизується операційна стратегія підприємства у відповідності до мети його виробничо-господарської діяльності. Цей процес складається з таких етапів:

I етап – проектування та створення операційної системи;

II етап – запуск функціонування операційної системи та вихід на проектну потужність;

III етап – стабільне функціонування операційної системи в нормативному режимі;

IV етап – здійснення перетворень та відновлення стабільного функціонування на якісно новому рівні.

У досягненні стратегічних операційних цілей суб'єкта господарювання та забезпеченні його конкурентоспроможності важливе значення має оперативне управління операційною діяльністю. Оперативне управління операційною діяльністю є частиною загальної системи операційного менеджменту підприємства, спрямованої на вирішення комплексу завдань у короткостроковому періоді (квартал, місяць, декада, тиждень, доба, зміна), пов'язаних у часі та просторі контролем, обліком та регулюванням проведення визначених робіт. Завданням оперативного управління є постійне забезпечення стійкості функціонування операційної системи суб'єкта господарювання з метою ефективного досягнення його місії та стратегічних цілей розвитку [2].

Основними завданнями оперативного управління виробництвом продукції суб'єкта господарювання є:

- чіткий розподіл робіт на короткі проміжки часу;
- організація генерування, опрацювання та аналізування інформації про хід виробничого процесу;
- здійснення регламентації операційного процесу діяльності цехів та дільниць подетально та за вузлами, а робочих місць – подетально та пооопераційно;
- своєчасне ухвалення рішень та організація роботи із запобігання відхилень у виробничому процесі та швидкого його відновлення у випадку їхнього виявлення;
- застосування сучасних інформаційних технологій з метою підготовки та ухвалення альтернативних ефективних управлінських рішень.

Операційна стратегія суб'єкта господарювання являє собою підсистему корпоративної стратегії, представленої у вигляді довгострокової програми конкретних дій зі створення та реалізації продукції підприємства. Вона передбачає використання та розвиток наявних виробничих потужностей з метою досягнення стратегічної конкурентної переваги.

У нинішніх умовах господарювання переважна більшість вітчизняних підприємств, з огляду на поглиблення соціально-економічної кризи та зниження купівельної спроможності населення України, використовує операційну стратегію, яка має назву «стратегія використання існуючого виробничого потенціалу». Основними характеристиками вказаної стратегії є: виробництво продукції на діючому виробництві, періодична модернізація виробництва, технічне переобладнання виробництва, реконструкція виробництва, зниження матеріало- фондо-, праце- та енергомісткості виробництва, оптимальне використання наявних виробничих потужностей.

Аналіз наукових досліджень з окресленої проблематики довів доцільність врахування у практичній діяльності концепції «життєвого циклу підприємства». Вказана концепція передбачає необхідність формування та обґрунтування стратегії діяльності залежно від стадії життєвого

Таблиця 1

Залежність цілей та стратегій суб'єкта господарювання від стадії його життєвого циклу

Стадії життєвого циклу	Цілі та стратегії суб'єкта господарювання
Створення	Виживання, формування передумов подальшого розвитку суб'єкта господарювання, обрання перспективних напрямів діяльності, забезпечення беззбитковості діяльності та мінімального прибутку
Зростання	Прискорене зростання обсягів продажу та прибутку, самофінансування, диверсифікація діяльності
«Стійка» зрілість	Збалансоване зростання, диверсифікація діяльності, формування портфелю капіталовкладень, формування іміджу та ділової репутації
«Паразитична» зрілість	Збереження позицій, забезпечення середньої норми доходу; розвиток напрямів діяльності, не пов'язаних з основною діяльністю суб'єкта господарювання
Занепад	Ліквідація або пошук додаткових імпульсів у процесі функціонування суб'єкта господарювання шляхом реорганізації чи переорієнтації діяльності

Джерело: [7]

циклу підприємства. У науковій літературі існують різні підходи авторів до визначення стратегій підприємств та їх взаємозв'язку зі стадіями життєвого циклу підприємства [1; 2; 3]:

· «прискорене зростання» (на стадії «народження», «дитинство», «юність»);

· «обмежене зростання» (на стадії «рання зрілість»);

· «збереження позиції» (на стадії «кінцева зрілість»);

· «збереження діяльності» (на стадії «старіння»).

У сучасних умовах господарювання вітчизняні підприємства в основному орієнтуються на застосування стратегії «збереження позиції», яка орієнтується на забезпечення стабільного становища фірми на ринку, зміцнення її ринкових позицій. Дана стратегія відповідає стадії життєвого циклу підприємства, який має назву «кінцевої (або стійкої) зрілості». Факторами вибору і формування стратегії, що є одночасно і факторами життєвого циклу підприємства є ринкові позиції, стадія життєвого циклу товару, фінансове становище, сильні та слабкі сторони, конкурентні переваги підприємства. Як правило, стратегію наступу можуть собі дозволити підприємства на стадії «стійкої» зрілості або підприємства на стадії «зростання» з потужним ринковим та фінансовим потенціалом.

Висновки і пропозиції. Викладене вище дає підстави стверджувати про те, що операційний менеджмент підприємства спрямований на забезпечення результативності функціонування його операційної системи. Оцінка результатів є вихідним пунктом проведення дослідження з виявлення та виміру резервів підвищення ефективності виробництва та якості виконаної роботи. Резерви являють собою можливість більш ефективного використання ресурсів суб'єкта господарювання.

Відповідно до організаційно-управлінської структури виробництва внутрішні резерви можуть формуватися під впливом рішень вищої ланки керівництва – топ-менеджерів фірми, середньої ланки керівництва – цехів, нижчої ланки керівництва – дільниць. Отже, в механізмі пошуку резервів доцільно виокремити етапи аналізу внутрішніх резервів, що відповідають рівневі прийнятих управлінських рішень. Так, наприклад, на етапі аналізу підприємства резервами є питання загального планування, асортиментної політики, визначення інвестиційних напрямків, ціноутворення та розподілу прибутку. Середня керівна ланка вирішує конкретні виробничі завдання. Це означає, що резерви залежать від ухвалених управлінських рішень та спрямовані на організацію оперативного планування виробничого процесу, дотримання технологічного режиму, стимулювання росту якості праці. До резервів цехів, дільниць, робочих місць слід віднести, у першу чергу, зростання продуктивності праці та заощадження матеріальних ресурсів.

Комплекс заходів щодо скорочення витрат необхідно здійснювати не лише у межах власного підприємства, але й працювати у вказаному напрямку з постачальниками та дистриб'юторами. З метою зниження витрат суб'єкта господарювання можна запропонувати до застосовування такі заходи:

· раціоналізацію методів праці та організацію технологічного процесу (підвищення продуктивності праці, коефіцієнта використання активів, ефективності основних видів діяльності тощо);

· вилучення із виробничого процесу та передання іншим підприємствам-підрядникам операцій із високими витратами;

· інвестування коштів у ресурсозберігаючі технології (автоматизація, робототехніка, гнучкі виробничі системи, комп'ютерний контроль);

· удосконалення етапів технологічного процесу, що мають найвищі витрати, якщо інвестиції у нове обладнання уже здійснено;

· визначення оптимальних обсягів виробництва (з урахуванням попиту на продукцію, сезонних коливань завантаженості виробничих потужностей);

· здійснення моніторингу накладних та інших постійних витрат;

· вивчення, аналіз та імітація продукції, розробок і будь-яких дій конкурентів, що уможливлюють зниження витрат підприємства.

Отже, успішна діяльність суб'єкта господарювання у значній мірі залежить не лише від обґрунтованості операційної стратегії, оптимальності виробничої програми, раціональності організації виробничої інфраструктури, але й від цілеспрямованої взаємодії структурних підрозділів і своєчасного маневрування операційними ресурсами, що забезпечують ефективний режим функціонування операційної системи підприємства у відповідності з її життєвим циклом.

Список літератури:

1. Бай С.І. Операційний менеджмент: підруч. / С.І. Бай, Ю.В. Гайдай, Н.В.Микитенко. – К.: КНТЕУ, 2012. – 280 с.
2. Гриньова В.М. Операційна діяльність сучасних підприємств машинобудування: монографія / В.М. Гриньова, М.Ю. Явдак. – Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2016. – 220 с.
3. Капінос Г.І. Операційний менеджмент / Г.І. Капінос, І.В. Бабій. – К.: ЦУЛ, 2013. – 352 с.
4. Никифорчин М.Д. Суть та основні поняття операційної ефективності в діяльності підприємства / М.Д. Никифорчин // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Херсон, 2013. – Вип. 3. – С. 88–92.
5. Осокіна А.В. Теоретико-прикладні аспекти управління операційною ефективністю підприємства / А.В.Осокіна, Ю.М. Чичкан-Хліповка // Чернігівський науковий часопис. Серія 1, Економіка і управління. – № 1(6), 2015. – С. 46–56.
6. Скворцов І.Б. Планування обсягів виробництва продукції на промисловому підприємстві з врахуванням її життєвого циклу / І.Б. Скворцов, І.О. Гудзь, Л.Р. Швед // Науковий вісник НГУ. – 2013. – № 6(138). – С. 132–137.
7. Скібіцький О.М. Антикризовий менеджмент: навч. посіб. / О.М. Скібіцький. – К.: ЦУЛ, 2009. – 568 с.

Терлецкая Н.М., Голинская Б.Я.
Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

УПРАВЛЕНИЕ ЖИЗНЕННЫМ ЦИКЛОМ И РЕЖИМОМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОПЕРАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация
В статье исследованы особенности функционирования операционной системы хозяйствующего субъекта; установлена зависимость целей и стратегий хозяйствующего субъекта от стадии его жизненного цикла; определена зависимость влияния стадии жизненного цикла предприятия на выбор его операционной стратегии, а также обоснованы направления усовершенствования режима функционирования операционной системы предприятия с учетом специфических особенностей управления жизненным циклом.
Ключевые слова: операционная система, цикличность организационного развития, режим функционирования операционной системы, операционные ресурсы, операционная стратегия.

Terletska N.M., Holyns'ka B.Ya.
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

MANAGEMENT OF LIFECYCLE AND MODE OF FUNCTIONING OF AN OPERATING SYSTEM OF THE ENTERPRISE

Summary
In article features of functioning of an operating system of the subject of managing are researched; the dependence of the purposes and the strategy of the subject of managing on a stage of its lifecycle is established; the dependence of influence of a stage of enterprise lifecycle at choice of its operating strategy is determined, and also the directions of enhancement of the mode of functioning of an operating system of the entity taking into account specific features of management of lifecycle are proved.
Keywords: operating system, cyclical development of the organization, mode of functioning of an operating system, operating resources, operating strategy.

УДК 336.2

СПРОЩЕНА СИСТЕМА ОПОДАТКУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ АГРЕСИВНОГО ПОДАТКОВОГО ПЛАНУВАННЯ

Ткачик Л.П., Бешко О.Я.
Львівський національний університет імені Івана Франка

Спрощена система оподаткування є невід'ємним елементом податкової системи та вагомим інструментом стимулювання малого бізнесу в Україні. У статті проаналізовано інформацію щодо масштабів застосування спрощеної системи оподаткування в Україні та обгрунтовано необхідність її функціонування для розвитку малого бізнесу. Розкрито схеми зловживань з метою ухилення від оподаткування за допомогою ССО. Надано рекомендації щодо підвищення ефективності функціонування спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності.
Ключові слова: спрощена система оподаткування, агресивне податкове планування, єдиний податок, суб'єкти малого підприємництва, фізична особа-підприємець, юридична особа.

Постановка проблеми. Стан економіки будь-якої країни залежить від ефективності діяльності малого підприємництва. Податки, які платить малий бізнес, становлять значну частку в доходах державного та місцевих бюджетів, він розширює спектр товарів та послуг, які пропонуються споживачам, підтримує високий рівень конкуренції тощо. Податкове стимулювання суб'єктів малого підприємництва, зокрема шляхом застосування спрощеної системи оподаткування, звітності та обліку, є одним з ключових чинників, що забезпечує його стабільний розвиток. В той же час нестабільність умов господарювання у перехідний період, прагнення до поповнення бюджету, недотримання принципу економічної обґрунтованості податкових реформ призвели до надмірного податкового навантаження на підприємців. На тлі посиленої конкурентної боротьби та складних умов для підприємництва в Україні зростає інтерес до застосування методів податкового планування, яке багато підприємницьких структур розглядають як додатковий засіб підвищення конкурентоспроможності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретико-методологічні основи оподаткування суб'єктів малого бізнесу досліджували багато вітчизняних науковців, зокрема: В. Андрущенко, Н. Костіна, Н. Судомир, В. Кміть, О. Фурсін, М. Ляшко, Т. Острікова, І. Ковова Т. Чернякова, Л. Жолудь, О. Майстренко та інші, які аналізували діючу податкову систему та можливості подальшого її реформування. Особливості організації та застосування спрощеної системи оподаткування, напрями її вдосконалення розглядали в наукових працях багато вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема: Д. Дема, В. Кміть, А. Крисоватий, Н. Ніпорко, М. Судимира, М. Фурсіна, М. Куц, О. Чепець, В. Юрчук та ін.

Виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Зловживання в спрощеній системі оподаткування часто ставлять під сумнів доцільність існування тих чи інших спрощених механізмів обліку та звітності. Проте необхідність функціонування такої системи є безумовною, адже завдяки їй має можливість розвиватися малий бізнес. Саме тому потребують детального дослідження проблеми розвитку та реформування спрощеної системи оподаткування.

Мета статті. Обґрунтування необхідності функціонування та доцільності реформування вітчизняної спрощеної системи оподаткування, а також дослідження існуючих схем зловживання в даній системі оподаткування з метою її удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спрощену систему оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємництва запроваджено в Україні в 1999 р. з метою сприяння розвитку малого бізнесу. Плюсів і мінусів даної системи можна виділити багато. Питання спрощеної системи оподаткування є одним з найважливіших для держави та суб'єктів малого підприємництва, оскільки у зовнішньоекономічному просторі необхідно забезпечити стабільний економічний розвиток малого підприємництва як одного з основних елементів у ринковій системі. Спрощена система оподаткування значно легша з точки зору ведення бухгалтерського обліку, хоча має низку обмежень. Зокрема існує список дозволених для цієї системи оподаткування видів діяльності, обмеження допустимого обсягу доходу і кількості найманих працівників [5].

Спрощена система оподаткування проявляється у сплаті єдиного податку. Єдиний податок – це місцевий податок, який сплачують фізичні особи – підприємці та юридичні особи, які перебувають на спрощеній системі оподаткування. Цей податок передбачає також спрощений облік доходів і витрат, а також заміщає собою сплату і розрахунок певної кількості обов'язкових податків і зборів, які сплачуються в Україні (п. 297.1 ПКУ), зокрема: податок на прибуток підприємств; податок на доходи фізичних осіб у частині доходів (об'єкта оподаткування), отриманих у результаті господарської діяльності платника єдиного податку першої-третьої груп (фізичної особи); податок на додану вартість з операцій із постачання товарів, робіт та послуг, місце постачання яких розташоване на митній території України (крім платників третьої групи за ставкою 3%, а також платників четвертої групи); податок на майно в частині земельного податку (крім земельного податку за земельні ділянки, що не використовуються платниками першої-третьої груп у господарській діяльності та платниками єдиного податку четвертої групи для ведення сільськогосподарського товаровиробництва); рентної плати за спеціальне

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Таблиця 1

Групи платників єдиного податку в Україні

Група платників єдиного податку	ОПФ	Річний дохід, грн	Дозволена кількість працівників	Ставка	База нарахування
1 група	ФОП	300 000	0	1%	Прожитковий мінімум для працездатних осіб
2 група	ФОП	1 500 000	≤ 10	20%	Мінімальна заробітна плата
3 група	ФОП, юрид. особа	5 000 000	Не обмежено	3% + ПДВ; 5%	Дохід
4 група	ФОП, юрид. особа	Частка с/г товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік ≥ 75%	Не обмежено	Залежить від категорії (типу) земель, їх розташування	Нормативна грошова оцінка одного га сільськогосподарських угідь

Джерело: розроблено автором за даними [6]

використання води платниками єдиного податку четвертої групи. Водночас платники єдиного податку на загальних підставах є платниками таких податків, платежів та зборів, як екологічний податок, рентна плата (у частині плати за спеціальне використання води, плати за користування надрами, спеціальне використання лісових ресурсів, користування радіочастотним ресурсом України) [6].

В Україні є 4 групи платників єдиного податку, яких класифікують на основі відповідних критеріїв (п. 4 ст. 291 ПКУ) (табл. 1).

Окрім наведених в таблиці характеристик, потрібно враховувати й інші критерії. Зокрема існують види діяльності, що не дають права обрати спрощену систему оподаткування, а також обмеження щодо визначення річного доходу та кількості працівників. Наприклад, при розрахунку загальної кількості осіб, які перебувають у трудових відносинах з платником єдиного податку – фізичною особою, не враховуються наймані працівники, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю і пологами та у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею передбаченого законодавством віку, а також працівники, призвані на військову службу під час мобілізації, на особливий період. Водночас платники єдиного податку – юридичні особи виконують функції податкового агента у разі нарахування (виплати, надання) оподатковуваних ПДФО доходів на користь фізичних осіб, які перебувають з ними в трудових або цивільно-правових відносинах.

З часу впровадження спрощена система оподаткування зазнала багато реформ, метою яких було підвищення її ефективності та спрощення податкової роботи суб'єктів малого підприємництва. Тим не менш, сплата податків досі залишається проблемним питанням у діяльності малого та середнього бізнесу. Згідно з результатами національного опитування, проведеного за підтримки програми USAID ЛЕВ, перешкоди, що стосуються оподаткування, є третіми в рейтингу за важливістю для бізнесу. Так, у 2016 році високі ставки податків перешкоджали зростанню 35% опитаних МСП. Ця частка дещо зросла порівняно із 2015 роком, коли високі ставки податків називали перешкодою 31% респондентів. Вага такої перешкоди, як обтяжливість податкового адміністрування та бухгалтерського обліку, майже не змінилась: 26% МСП повідомляли про цю проблему у 2015 році та 27% МСП повідомляють про неї у 2016 році. Проблема як розміру, так і адміністрування податків, більш актуальна для юридичних осіб, ніж для фізичних осіб – підприємців. Високі ставки податків перешкоджають розвитку 38% юридичних осіб порівняно із 29% ФОП, а складність в адмініструванні податків і веденні бухгалтерського обліку є бар'єром для розвитку 29% підприємств – юридичних осіб порівняно із 22% ФОП. Що більший розмір підприємства, то більш проблематичним для нього є адміністрування податків та бухгалтерський облік [2]. Порівняння даних перешкод у відсотковому співвідношенні наведено на рисунку 1.

Згідно з результатами опитування, єдиний податок у 2016 році сплачували 48,1% підприємств, тоді як 51,9% оподатковувалися на загальних умовах. Ці показники були такими ж і у 2015 році. Суб'єктами ССО є, насамперед, фізичні особи – підприємці (у групі ФОПів 83,3% спрощенців, тоді як серед юридичних осіб – 34,2%). Серед опитаних МСП майже половина (47,3%) є платниками III групи, 29,2% – II групи та 6,3% – I групи. Ще 17,2% опитаних належать до IV групи платників єдиного податку.

Загалом, на сплату податків у 2016 році МСП витратили в середньому 24,9% доходу (виторгу). У попередньому році відповідний показник становив 27,3%. Витрати підприємств у формі податків зростають з розміром підприємств: так, мікропідприємства на сплату податків витрачають у середньому 22,3% річного виторгу, малі – 31,5% та середні – 29,2%. Так само, частка платежів у вигляді податків пов'язана з організаційно-правовою формою МСП: фізичні особи – підприємці повідомляють про показник на рівні 16,0%, тоді як підприємці юридичні особи – на рівні 28,9% [2].

Сьогодні спрощена система – один з основних інструментів агресивного планування та ухилення від сплати податків. Це відбувається шляхом порушення митних правил та контрабанди з одного боку та через «фірми–одноденки» чи ФОП, що суттєво занижують суми виручки, з іншого.

Найчастіше проблеми виникають з адмініструванням податків саме у більших за розміром підприємств. Так, останні значно частіше повідомляють про нестабільність та складність норм податкового законодавства, часті зміни форм податкової звітності, велику кількість звітних

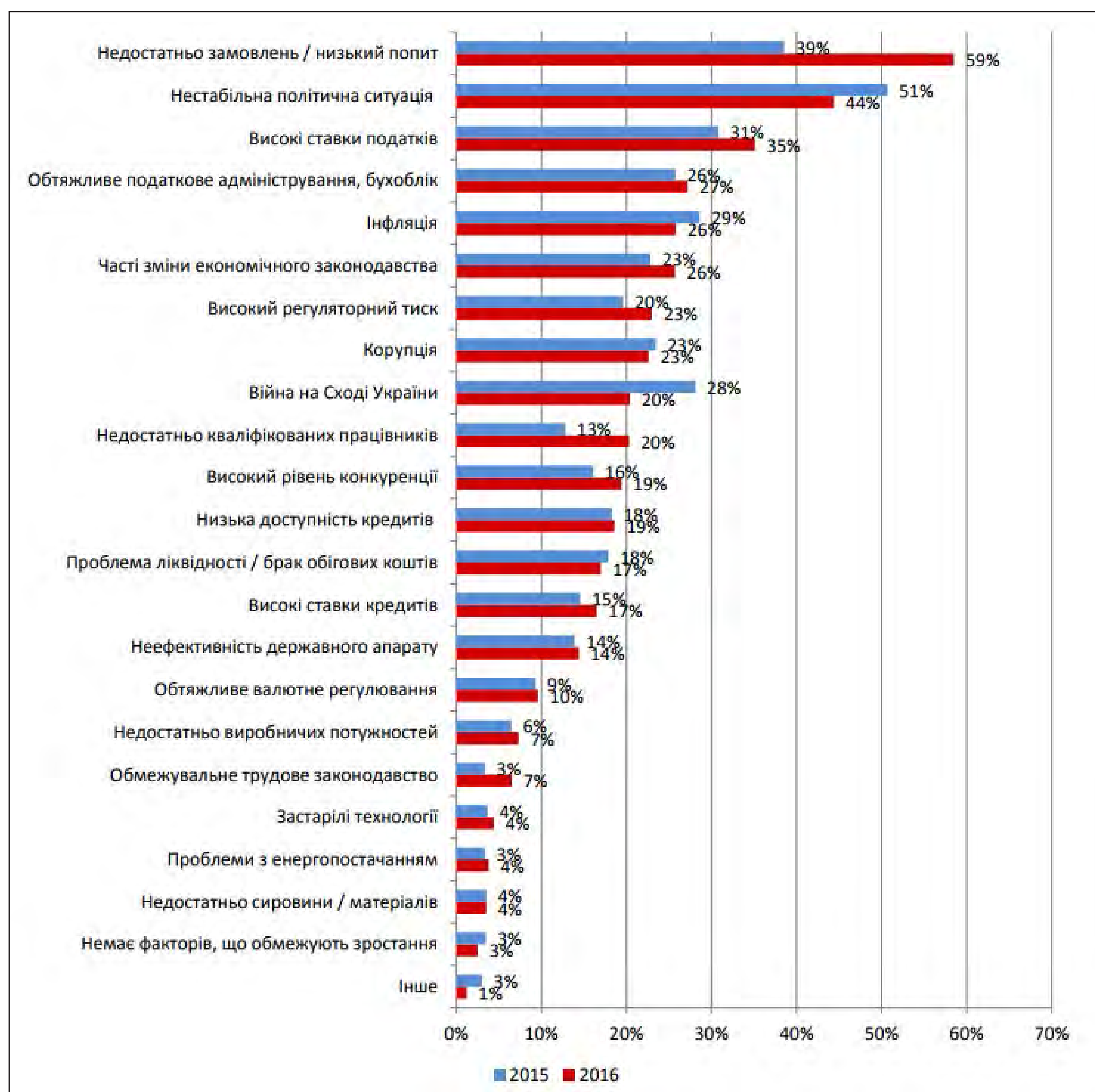

Рис. 1. Перешкоди, що обмежували зростання МСП в 2016 р., %
(сума відсотків є більшою, ніж 100%, оскільки респонденти мали можливість вибирати декілька відповідей)

Джерело: [2]

документів, обтяжливі перевірки та значні витрати часу на спілкування з контролюючими органами. Зазначені перешкоди мають місце і для мікропідприємств. Однак, порівняно з малими та середніми підприємствами мікропідприємства частіше стикаються з проблемою залежності від бажань податкових інспекторів, необхідності домовлятися, підтримувати неформальні стосунки з працівниками ДФС тощо.

Поширеною є думка, що «в тіні» перебуває малий бізнес, оскільки його важче контролювати через відсутність повноцінного обліку, тоді як великі компанії здійснюють діяльність більш прозоро. Це правило актуальне для розвинених країн. Натомість в Україні значно ширші можливості для тіньової діяльності має саме великий капітал, який вибудовує схеми агресивного податкового планування на основі зловживання спрощеною системою оподаткування.

Агресивне податкове планування розширює межі того, що дозволено законом. Законне податкове планування використовує дозволені законом методи зменшення податку. Агресивне податкове планування може мати безліч форм. Його наслідки включають в себе подвійні відрахування (наприклад, однакові витрати вираховуються як у резидента, так і в нерезидента) та подвійне «недооподаткування» (наприклад, дохід, який не оподатковується у нерезидента звільнено від сплати в державі резидента). Як зазначено в «OECD Economics Department Working Papers No. 1355», транснаціональні корпорації намагаються здійснювати міжнародне агресивне податкове планування шляхом переведення прибутку до країн з нижчими податковими ставками, використання розбіжностей між різними системами оподаткування, а також пільгового оподаткування окремих видів діяльності або доходу для зменшення податкового тягаря [1].

Ця тема є особливо актуальною сьогодні, під час дискусій про перегляд системи, яка вже є звичною для бізнесу. Ліквідувати спрощену систему є нераціонально, адже вона дає захист малим підприємцям від зловживань чиновників і дозволяє їм забезпечувати себе та родину з мінімальними бюрократичними процедурами. Більше того, малі підприємства не здатні конкурувати з великим бізнесом на загальних засадах. Тому необхідно удосконалювати механізм застосування спрощеної системи оподаткування.

Щодо способів ухилення від сплати податків за допомогою ССО, то існує кілька варіантів:

1. використання спрощеної системи юридичними особами для переведення коштів у готівку;

2. оформлення відносин з ФОП цивільно-правовими договорами замість оформлення офісних робітників;

3. продаж товарів через «спрощенців» із заниженням задекларованого річного доходу;

4. формальне подрібнення бізнесу.

Спосіб 1. Переважно при цьому використовуються псевдо-ФОП на 3-й групі єдиного податку (ЄП), що сплачують 5% податок з обороту (без ПДВ). Вартість отримання готівки за допомогою такої схеми становить від 7% до 9%. Для більш-менш великих фірм вона неприйнятна, бо трансакційні видатки не дозволяють масштабувати її. Але подібні методи застосовують у малому бізнесі. Економічно привабливою може виявитися тимчасова схема, за якою юридична особа отримує послуги від ФОП другої групи протягом одного кварталу. Така схема не має негативних наслідків для юридичної особи, а для ФОП це призводить до необхідності з наступного кварталу обрати загальну систему оподаткування. Така схема має певні обмеження, але її вартість не перевищує 4-5%. Іншою можливою «схемою» є виведення прибутку та/або фонду заробітної плати юридичних осіб з використанням 2 групи через посередництво ФОП на загальній системі (яким ФОП 2 групи можуть надавати послуги). Перевагою такої схеми є те, що не доводиться сплачувати навіть 5% податок. Недоотримані бюджетом та соціальними фондами надходження можуть сягати до 0,7 млрд грн у випадку заниження прибутку, і, відповідно, до 1,4 млрд у випадку виплати зарплат [3].

Спосіб 2. Цей вид мінімізації, як і попередній, може стосуватися виключно ФОП 3-ї групи, без найманих працівників, що надають послуги з використанням власного «людського капіталу» – професійні, адміністративні, а також у сфері інформаційних технологій. При цьому вони сплачують єдиний податок у розмірі 5% та мінімальний єдиний соціальний внесок (ЄСВ), замість 18% податку на доходи фізичних осіб (ПДФО), 1,5% військового податку та 22% ЄСВ, нарахованих на всю суму, включно з податками. Проте для невеликих доходів та низькокваліфікованих працівників (та й узагалі абсолютної більшості найманих працівників, окрім тих, що займаються розумовою працею) така схема оплати ускладнена тим, що доводиться реєструватися в якості підприємця та регулярно здавати звітність. На це більшість працівників іде неохоче. І хоча з цього правила є виключення, але, як свідчить аналіз статистичних даних по задекларованих оборотах ФОП, істотні суми податку отримано за видами діяльності, що відносяться саме до висококваліфікованих послуг розумової праці.

Спосіб 3. Підприємство, що використовує загальну систему оподаткування, продає продукцію ФОП, що використовує ССО. При цьому ціна продукції в документах занижується, а різницю ФОП передає представникам підприємства готівкою. Це дозволяє підприємству занизити виручку, і відповідно зменшити зобов'язання зі сплати ПДВ та податку на прибуток. Підприємство також отримує необліковану готівку, яку можна використати, зокрема, для неофіційної виплати зарплати працівникам (з ухиленням від сплати ПДФО та ЄСВ) та дивідендів, а також для фінансування виробничих витрат, сплати хабарів тощо. Однак, такі зловживання в 1-й групі ССО є незначними. Натомість доволі суттєвими є зловживання в 2-й групі, хоча і вони не перевищують 10% від загальних доходів цієї групи (якщо не брати до уваги заниження доходів з метою не потрапити під критерій обов'язкового застосування РРО). Сумарно заниження доходів складає 52 млрд грн, але тільки 18-20 млрд грн мають фіскальне значення, бо є перевищенням верхнього дозволеного законом порогу, після якого відповідні підприємці мали б перейти на 3-тю групу ССО зі сплатою податку в розмірі 5% від доходу або на загальну систему при перевищенні 5 млн грн на рік. Відтак, потенційні втрати бюджету складають близько 1-1,5 млрд грн.

Спосіб 4. Здійснюється, наприклад, шляхом реєстрації продавців у закладах роздрібної торгівлі та закладах харчування як ФОП, що використовують ССО.

За даними служби статистики частка малих підприємств в Україні становила 95% у 2016 р., проте, зважаючи на наявність вище зазначених схем, залишається відкритим питання, скільки з них є фіктивними [3].

Існують також дрібні схеми, здебільшого з використанням ССО, якими зловживає переважно малий та середній бізнес, і масштаби цих зловживань сягають мільярдів гривень. Це не дивно, зважаючи на те, що загалом, за даними офіційної статистики, сумарний оборот СПД на ССО складає 7,1% від сумарного обороту усіх СПД, і навіть із корекцією на приховування оборотів – 8,2%, розмір уникнення податків у малому бізнесі (на спрощеній системі) співвідноситься до розмірів такого уникнення в решті економіки приблизно в такій же пропорції. Утім, кількох мільярдів гривень цілком достатньо, аби зробити відповідні порушення помітними.

У таблиці 2 подані результати дослідження Інституту соціально-економічної трансформації щодо фіскального ефекту від ухилення від оподаткування в системі ССО.

Як бачимо з таблиці 2, найбільше втрат бюджет зазнає через співпрацю суб'єктів малого підприємництва з ФОП за цивільно-правовими договорами (ЦПД), замість оформлення трудових відносин. Виявлення прихованих трудових відносин, що є вкрай складним процесом, може принести до бюджету та Пенсійного фонду додаткові 2,5–5 млрд грн – якщо припустити, що усі ці відносини буде переведено саме у вигляд офіційної роботи за наймом. Проте, слід зазначити,

Таблиця 2

Порівняльний аналіз фіскального ефекту схем ухилення від оподаткування в Україні за допомогою ССО

Схема	Податки (платежі), яких вона дозволяє уникати	Приблизні обсяги (млрд грн на рік)	Приблизні втрати бюджету (млрд грн на рік)
«Обнал» через ФОП	ПП+ПДВ+ЄСВ+ПДФО	3-7	0.7-3
ФОП замість найму	ЄСВ+ПДФО	10	2,5−5
Заниження виручки	ЄП	18-20	1−1.5
Загалом втрати по ССО			**4.2−9.5**

Джерело: [3]

що контроль за критеріями фактичної зайнятості за наймом, на противагу постачанню послуг, може бути легко знівельований, оскільки коли «працівник» не прив'язаний до робочого місця технологічно, існує маса способів його обійти з відносно невисокими втратами для організації бізнесу. Тож, ефект від такого контролю буде хіба що маржинальним (на формальну роботу за наймом перейдуть ті, хто за якимись виробничими вимогами не зможе відповідати критеріям) і не виправдає вартість контролю. Також такий контроль відкриває широке поле для зловживань з боку перевіряючих органів.

Тому, на сучасному етапі, завданням держави є реформувати податкову систему таким чином, щоб зберегти можливість для малих підприємств користуватися спрощеною системою, виключивши можливість для великих підприємств зловживати нею. Для цього необхідні заходи з попередження зловживань у спрощеній системі оподаткування з метою приховування доходів через подрібнення. Зокрема щодо використання кількома суб'єктами ССО одного торгового приміщення, спільного користування сайтами і торговими марками. Також необхідними є заходи, які дозволять уникнути безподаткового ввезення фізичними особами товарів в Україну через поштові відправлення або перевезення. Йдеться про тих фізичних осіб, які перетворили власні закупівлі у комерційну торгівлю. Необхідно провести аналітичне дослідження, яке дозволить вирахувати та обґрунтувати річну суму таких посилок і перевезень до певного розміру.

Одним з пріорітетів сьогодні залишається і фіскалізація готівкових розрахунків через використання реєстраторів розрахункових операцій (РРО), яка набуває дедалі більшої популярності у багатьох частинах світу. Новітні технічні можливості, такі як використання Інтернету для відстеження операцій в режимі онлайн, не тільки спрощують контроль, але й потенційно можуть полегшувати і здешевлювати користування РРО, зокрема через використання «фіскальної хмари», яка уможливлює перетворення будь-яких комп'ютерів та смартфонів на «віртуальні» РРО. У зв'язку з цим необхідно повністю чи частково фіскалізувати розрахунки дрібного бізнесу в Україні, в тому числі і того, який використовує спрощену систему оподаткування та звітності. Для цього необхідний цілий комплекс заходів, які б заохочували бізнес добровільно використовувати РРО. Вартість придбання та використання касових апаратів потрібно зменшити усіма можливими способами – і організаційними, і технічними. Це може бути запровадження онлайн-сервісу – електронної книги доходів платника єдиного податку, перехід від традиційних РРО до цифрових – смартфонів і планшетів. Інші стимули – проведення лотерей за чеками, забезпечення прав споживачів тільки на підставі фіскального чеку, преміювання споживачів за виявлення незареєстрованих у базі ДФС чеків [4].

Висновки. Податкова реформа в Україні має бути спрямована на удосконалення спрощеної системи оподаткування та унеможливлення зловживань, а не на її фактичну ліквідацію. Необхідно встановити баланс між додатковими обмеженнями для платників єдиного податку і новими можливостями для тих із них, які дійсно є малим бізнесом. У подальшому, зменшення так званої «пільговості» спрощеної системи по відношенню до загальної має відбуватися не через погіршення умов та звуження сфери використання ССО, а шляхом лібералізації та спрощення саме загальної системи, що у свою чергу може суттєво знизити рівень зловживань в оподаткування за допомогою ССО та унеможливить застосування агресивного податкового планування.

Список літератури:

1. Esa Johansson. Tax planning by multinational firms: Firm-level evidence from a cross-country database [Електронний ресурс] / Esa Johansson // OECD Economics Department Working Papers No. 1355. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/9ea89b4d-en.pdf?expires=1516561764&id=id&accname=guest&checksum=87A1E0F0D5689DE863EAB1DC69735E8B.
2. Аналітичний звіт: національний та регіональний виміри. Щорічна оцінка ділового клімату в Україні: 2016 рік [Електронний ресурс] // Програма USAID «Лідерство в економічному врядуванні» (USAID ЛЕВ). – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ier.com.ua/files/Projects/2015/LEV/ABCA2016(full_report).pdf.
3. Дубровський В. Порівняльний аналіз фіскального ефекту від застосування інструментів ухилення/уникнення оподаткування в Україні [Електронний ресурс] / В. Дубровський, В. Черкашин // Інститут соціально-економічної трансформації. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://iset-ua.org/ua/doslidzhennya/item/111-porivnialnyi-analiz-fiskalnoho-efektu-skhem.
4. Дубровський В. Як зменшити можливості для ухилення від сплати подат-ків при імпорті та продажі товарів, зокрема через зловживання спрощеною системою оподаткування? [Електронний ресурс] / В. Дубровський, В. Черкашин, О. Гетман // Інститут соціально-економічної трансформації. – 2017. – Режим доступу

до ресурсу: http://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/Yak-zmenshyty-mozhlyvosti-dlya-uhylennya-vid-splaty-podatkiv-pry-importi-ta-prodazhi-tovariv-zokrema-cherez-zlovzhyvannya-sproschenoyu-systemoyu-opodatkuvannya.pdf.
5. Піріжок С.Є. Переваги та недоліки спрощеної системи оподаткування суб'єктів малого бізнесу: обліковий вимір / С.Є. Піріжок, Л.Г. Олійник // Проблеми теорії таметодології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2015. – № 3. – С. 240–256.
6. Податковий кодекс [Електронний ресурс] // № 2146-VIII від 07.09.2017 – Режим доступу до ресурсу: http://sfs.gov.ua/nk/.
7. Філиппова С.В. Вибір системи оподаткування та організація податкового обліку суб'єктами малого підприємництва – юридичними особами на засадах альтернативності [Текст] : монографія / С.В. Філиппова, М.О. Ананська. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2013. – 120 с.

Ткачык Л.П., Бешко О.Я.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

УПРОЩЕННАЯ СИСТЕМА НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ АГРЕССИВНОГО НАЛОГОВОГО ПЛАНИРОВАНИЯ

Аннотация
Упрощенная система налогообложения является неотъемлемым элементом налоговой системы и весомым инструментом стимулирования малого бизнеса в Украине. В статье проанализирована информация о масштабах применения упрощенной системы налогообложения в Украине и обосновано необходимость ее функционирования для развития малого бизнеса. Раскрыто схемы злоупотреблений с целью уклонения от налогообложения с помощью УСН. Предоставлено рекомендации по повышению эффективности функционирования упрощенной системы налогообложения, учета и отчетности.
Ключевые слова: упрощенная система налогообложения, агрессивное налоговое планирование, единый налог, субъекты малого предпринимательства, физическое лицо-предприниматель, юридическое лицо.

Tkachyk L.P., Beshko O.Y.
Lviv National University named after Ivan Franko

SIMPLIFIED TAX SYSTEM AS THE AGGRESSIVE TAX PLANNING INSTRUMENT

Summary
Simplified tax system is an inherent part of the tax system and a powerful tool for stimulating small business in Ukraine. The article analyzes the scope of the simplified taxation system in Ukraine and justifies its necessity for the development of small business. Schemes for tax evasion through the simplified taxation are disclosed. Recommendations for the efficiency improvement of the simplified tax system, accounting and reporting are provided.
Keywords: simplified tax system, aggressive tax planning, single tax, small business entities, individual entrepreneur, legal entity.

УДК 332

ІНВЕСТИЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ НА РИНКУ ЗЕРНА

Уланчук В.С., Жарун О.В.
Уманський національний університет садівництва

Розкрито економічну сутність ринку зерна та організаційно-економічні засади його розвитку в сучасних умовах. Узагальнено теоретичні основи інвестиційного забезпечення як засобу ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств на ринку зерна. Проаналізовано сучасний стан та тенденції розвитку вітчизняного зерновиробництва. Охарактеризовано основні напрями та джерела інвестиційного забезпечення процесу функціонування сільськогосподарських підприємств на ринку зерна. Здійснено оцінювання результативності процесу функціонування цих підприємств.
Ключові слова: інвестиції, ринок зерна, сільськогосподарські підприємства, ефективність.

Постановка проблеми. У сучасних умовах зернове господарство України розвивається нестабільно, спостерігаються суттєві коливання врожайності сільськогосподарських культур, відчутною є різниця між валовими зборами зерна передових і відстаючих сільськогосподарських підприємств. До основних проблем його функціонування відносять недостатнє інвестиційне забезпечення. Сільськогосподарські підприємства для стабільного розвитку зерновиробництва, покращення якості зерна, оновлення матеріально-технічної бази, підвищення рівня агротехнологій, впровадження інновацій тощо потребують інвестицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішення проблем щодо виробництва та реалізації зерна й питань розвитку зернового ринку у різних історичних періодах є науковим доробком відомих вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких А.І. Алтухов, В.Г. Андрійчук, І.О. Бистрова, В.І. Бойко, Б.В. Буркинський, Л.В. Забуранна, Ю.С. Земський, Г.М. Калетнік, А.М. Карпенко, І.Г. Кириленко, Л.Є. Купинець, М.Г. Лобас, С.В. Майстро, П.Т. Саблук, О.М. Саковська, І.В. Свиноус, В.П. Ситник, Л.М. Худолій, М.Г. Хірамагомедова, В.М. Ціхановська, С.М. Чмирь, О.Г. Шпикуляк, О.М. Шпичак та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак в умовах аграрних перетворень проблема пошуку способів покращення інвестиційного забезпечення сільськогосподарських підприємств і підвищення на цій основі ефективності їхнього функціонування на ринку зерна залишається ще недостатньо розкритою. Актуальність і практична значимість розв'язання проблеми інвестиційного забезпечення ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств на ринку зерна зумовили назву та визначили мету наукового дослідження.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є наукове обґрунтування та розробка теоретико-методичних засад і практичних рекомендацій щодо інвестиційного забезпечення ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств на ринку зерна.

Виклад основного матеріалу. Обсяг виробництва зерна є основним показником, що характеризує діяльність господарств, від нього залежить рівень собівартості, сума прибутку, рівень рентабельності, фінансовий стан підприємств, їх платоспроможність та інші економічні показники ефективності господарювання.

Одним із лідерів у виробництві і реалізації зерна у Вінницькій області є Тиврівський район, де зернова галузь є провідною для абсолютної більшості сільськогосподарських підприємств (табл. 1).

Аналіз наведених даних показує, що на Тиврівський район припадає близько 3% зерна, виробленого у Вінницькій області. За 2012-2016 рр., незважаючи на значні коливання, простежується чітка тенденція до підвищення обсягів виробництва зернових культур як у Бершадському районі, так і в цілому по області. У 2016 році в усіх категоріях господарств Вінниччини намолочено 5563,5 тис. тонн зерна, що більше на 53,5% проти відповідної дати минулого року. Це пов'язано із збільшенням виробництва зерна майже у всіх районах Вінницької області.

Розвиток зернового господарства в сільськогосподарських підприємствах Тиврівського району носить достатньо стабільний характер. Про це можна стверджувати, насамперед, за посівними площами під зерновими і зернобобовими культурами в цілому (табл. 2).

Таблиця 1

Частка зерна Тиврівського району у загальному обсязі виробництва зерна у Вінницькій області у 2012-2016 рр.

Показники	Роки					2016 р. у % до 2012 р.
	2012	2013	2014	2015	2016	
Виробництво зерна у Вінницькій області, тис. ц	36247,1	48522,9	50631,0	37682,6	55635,3	153,5
Виробництво зерна в Тиврівському районі, тис. ц	1147,8	1465,2	1413,5	1179,8	1668,6	145,4
Частка зерна Тиврівського району, %	3,2	3,0	2,8	3,1	3,0	93,8

Таблиця 2

Посівна площа зернових і зернобобових культур за усіма категоріями господарств Тиврівського району Вінницької області у 2012-2016 рр., га

Господарства	Роки					2016 р. у % до 2012 р.
	2012	2013	2014	2015	2016	
Усі категорії господарств, в т. ч.	26710	26232	22986	23241	24651	92,3
сільськогосподарські підприємства	23121	22499	19961	19931	20887	90,3
фермерські господарства	3589	3733	3025	3310	3764	104,9

Таблиця 3

Динаміка урожайності зернових і зернобобових культур у провідних сільськогосподарських підприємствах Тиврівського району Вінницької області у 2012-2016 рр., ц з га

Підприємства	Роки					2016 р. у % до 2012 р.
	2012	2013	2014	2015	2016	
Філія "Стояни» ТОВ «АгроІнвестУкраїна"	54,3	64,6	60,0	57,8	72,3	133,1
ТОВ "ПоділляЛатІнвест"	62,7	74,9	68,3	64,5	77,9	124,2
ПП "Віта"	38,3	42,7	55,6	54,2	62,4	162,9
ТОВ "Агро-Буг"	46,2	44,0	67,3	57,9	85,0	183,9
ТОВ "Агро-Еталон"	45,8	56,1	57,3	41,9	57,6	125,8
ТОВ "Красне-АгроІнвест"	67,8	74,9	76,6	50,8	67,8	100

Таблиця 4

Динаміка виробництва зернових і зернобобових культур у провідних сільськогосподарських підприємствах Тиврівського району Вінницької області у 2012-2016 рр., ц

Підприємства	Роки					2016 р. у % до 2012 р.
	2012	2013	2014	2015	2016	
Філія "Стояни» ТОВ «АгроІнвест-Україна"	334558	460345	360834	312577	446554	133,5
ТОВ "ПоділляЛат-Інвест"	348451	433313	347845	267065	281498	80,8
ПП "Віта"	40132	56001	70422	61842	81186	202,3
ТОВ "Агро-Буг"	66098	78636	89100	91651	140942	213,2
ТОВ "Агро-Еталон"	77971	112215	118651	72359	104214	133,7
ТОВ "Красне-АгроІнвест"	49715	91111	71849	58288	80692	162,3

Зернові вирощуються практично в усіх господарствах Тиврівського району. Однак, основна частина посівів зосереджена в 6-ти сільськогосподарських підприємствах – Філія "Стояни" ТОВ "АгроІнвестУкраїна" (с. В. Вулига), ТОВ "ПоділляЛатІнвест" (смт Тиврів), ПП "Віта" (с. Дзвониха), ТОВ "Агро-Буг" (с. Яришівка), ТОВ "Агро-Еталон" (с. Тростянець), ТОВ "Красне-АгроІнвест" (с. Красне).

Пріоритет по займаній площі зернових і зернобобових культур належить сільськогосподарському підприємству Філія "Стояни" ТОВ "АгроІнвестУкраїна", його посіви в 2016 р. становили 6187 га. Посівна площа зернових в ТОВ "ПоділляЛатІнвест" та ТОВ "Агро-Еталон" поступається за розмірами і становить 3615 та 1808 га відповідно. На частку цих 3-х підприємств у 2016 р. припадало майже 50% загальної посівної площі зернових і зернобобових Бершадського району, ПП "Віта", ТОВ "Агро-Буг", ТОВ "Красне-АгроІнвест" належить більше, ніж 16%.

Сприятливі кліматичні і грунтові умови для виробництва зернових культур та озимої пшениці зокрема за наявності нових високоврожайних сортів дозволяють підприємствам одержувати досить високі врожаї (табл. 3).

Як бачимо з табл. 3, за період, який аналізується, спостерігається тенденція до підвищення урожайності зернових і зернобобових культур майже у всіх вище вказаних сільськогосподарських підприємствах Тиврівського району Вінницької області.

У 2016 р. порівняно з 2012 р. майже вдвічі зросла врожайність в ПП "Віта", ТОВ "Агро-Буг". Найвищі показники урожайності зернових і зернобобових культур в цілому за досліджуваний період спостерігались у Філія "Стояни" ТОВ "АгроІнвестУкраїна", ТОВ "Красне-АгроІнвест" та в ТОВ "ПоділляЛатІнвест", найнижчі – у ТОВ "Агро-Еталон". Обсяги виробництва зерна на досліджуваних підприємствах Тиврівського району у динаміці характеризують дані, наведені в таблиці 4.

Дослідження показують, що валовий збір зерна у провідних сільськогосподарських підприємствах Тиврівського району за 2012-2016 рр. збільшився, крім підприємства ТОВ " Поділля-Лат-Інвест", де виробництво зерна зменшилося на 19,2%. При цьому значний приріст зернових забезпечили такі сільськогосподарські підприємства, як ПП "Віта" (на 2,3%), ТОВ "Красне-АгроІнвест" (на 62,3%). ТОВ "Агро-Буг" (на 13,2%) (рис. 1).

У досліджуваних сільськогосподарських підприємствах Тиврівського району більшою мірою приріст валових зборів відбувається за рахунок підвищення врожайності. Висока урожайність зернових і зернобобових культур пояснюється запровадженням інтенсивної технології вирощування зернових, своєчасним проведенням усіх технологічних операцій тощо.

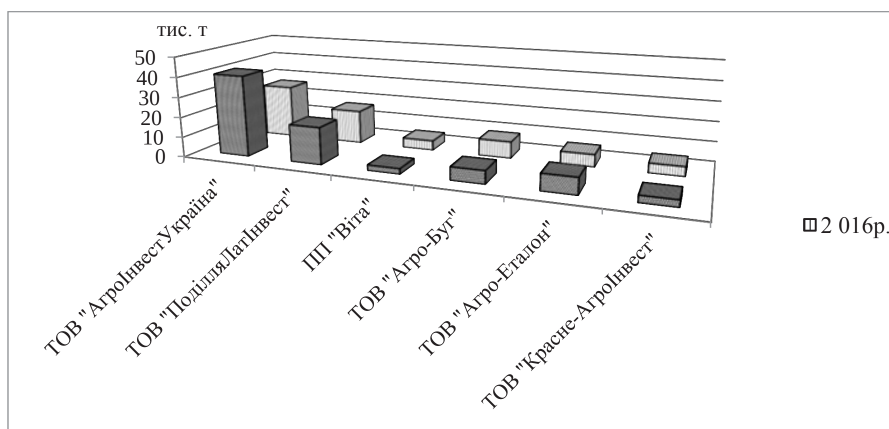

Рис. 1. Виробництво зерна в провідних сільськогосподарських підприємствах Тиврівського району Вінницької області у 2012 та 2016 рр., тис. т

Як показує досвід провідних зерновиробничих підприємств Бершадського району, кращими агрономічними строками проведення сівби є 5-15 вересня. Основний обробіток ґрунту – безплужний, поверхневий, на глибину – 10-12 см. Передпосівний обробіток ґрунту виконувався комбінованими агрегатами, які дозволяють загорнути насіння на ущільнене ложе та чітко задану глибину.

Розміщення зернових культур в освоєних сівозмінах, які дозволяють ефективніше використовувати ґрунтові умови, є дуже важливим, адже кожен різновид ґрунтів містить неоднакову кількість поживних речовин, має різну щільність, водо- і повітропроникність. При цьому, як підкреслює М.М. Караман, схема сівозміни повинна складатися з таким розрахунком, щоб для кожної культури був обґрунтований найкращий попередник [3, с. 51]. Спільну із ним думку висловлює і Л.В. Забуранна, яка зазначає, що кращими попередниками для озимої пшениці – основної зернової культури району – є чорний пар, люцерна, горох, кукурудза на зелений корм і силос. Аналіз різних ґрунтових умов переконує, що у сівозміні продуктивність більшості культур на 30-50% вища, ніж у беззмінних посівах. Чергування культур у сівозміні поліпшує фітосанітарний стан посівів і забезпечує високу врожайність. Зокрема приріст урожайності різних сортів озимої пшениці з використанням 3-пільної сівозміни становитиме в середньому 7 центнерів з одного гектара [2, с. 60].

Для того, щоб виконувати сільськогосподарські роботи в кращі технологічні строки, господарства мають бути забезпечені технічними засобами і, насамперед, тракторами і зернозбиральними комбайнами (табл. 5).

Дані табл. 5 показують, що наявність основних видів техніки в районі у 2016 р. порівняно з 2012 р. збільшилась на 10,7%, в тому числі тракторів – на 7,9%, зернозбиральних комбайнів – на 22,9%. Збільшення зернозбиральних комбайнів призвело до меншого навантаження збиральних площ зернових на 1 комбайн, що в свою чергу зменшило втрату зерна при збиранні. Забезпечення сільськогосподарських підприємств технікою дало можливість своєчасно виконати всі технологічні операції і як результат – покращило врожайність зернових і зернобобових культур, що є одним з факторів ефективного функціонування цих підприємств.

В останні роки з-за недосконалості механізму ринкових відносин відбулося погіршення діяльності аграрного сектора економіки, в тому числі виробництва зерна. Зниження рівня сільськогосподарського виробництва було обумовлено нестачею матеріальних ресурсів, погіршенням стану матеріально-технічної та технологічної бази, диспаритетом цін, а також відсутністю підтримки держави, що призвело до погіршення фінансового стану та банкрутства багатьох підприємств. У зв'язку з цим в зернових господарствах виникла нагальна проблема – домогтися підвищення і стабілізації сільськогосподарського виробництва шляхом інвестування.

Інтенсивне господарювання сільськогосподарських виробників нині уможливлюється за рахунок збільшення обсягу (кількості) та якості інвестицій (табл. 6).

Дані табл. 6 показують, що за останні роки інвестиції, спрямовані в діяльність сільськогосподарських підприємств Вінницької області, помітно збільшуються. Однак зростання показників, що використовуються для оцінки збільшення капітальних інвестицій, є досить нестійким.

Протягом 2011-2012 років сума грошових вкладень сільськогосподарських підприємств на одиницю показників, вказаних у табл. 2.11, зростала. У 2013 році простежувався їхній спад, що пов'язано, насамперед, із зменшенням обсягу інвестицій.

Однак завдяки їх збільшенню у 2014 та 2015 роках, показники інтенсивності капітальних інвестицій знову зросли, крім суми інвестицій на 1 грн прибутку, яка порівняно з попередніми роками суттєво знизилася.

Серед районів Вінницької області провідне місце за обсягами інвестицій посідає Тиврівський район, який володіє унікальним комплексом

Таблиця 5

Забезпеченість тракторами і зернозбиральними комбайнами у сільськогосподарських підприємствах Тиврівського району Вінницької області у 2012-2016 рр.

Показники	Роки					2016 до 2012 р, %
	2012	2013	2014	2015	2016	
Кількість основних видів техніки:	375	407	402	405	415	110,7
трактори, шт.	305	316	317	320	329	107,9
зернозбиральні комбайни, шт.	70	91	85	85	86	122,9

Таблиця 6

Деякі економічні показники та показники інтенсивності капітальних інвестицій сільськогосподарських підприємств Вінницької області за 2010-2015 рр.

Показник	Роки					2015 до 2011 р, %
	2011	2012	2013	2014	2015	
Капітальні інвестиції, тис. грн.	1397052	143929	1269591	1528062	2143245	153,4
Кількість діючих сільськогосподарських підприємств, од.	2354	2584	2606	2592	2453	104,2
Інвестиції на одне сільськогосподарське підприємство, тис. грн.	593,5	555,3	487,2	589,5	873,7	147,2
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	1823,3	1828,5	1825,0	1831,3	1838,2	100,8
Інвестиції на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.	766,2	784,8	695,7	834,4	1165,9	152,2
Чисельність працівників, зайнятих у сільському господарстві, тис. осіб	41,8	43,3	38,5	42	39,8	95,2
Інвестиції на одного працівника, зайнятого в сільському господарстві, грн.	33422,3	33139,2	32976,4	36382,4	53850,4	161,1
Валова продукція сільського господарства сільськогосподарських підприємств, млн грн.	8142,9	7764,6	10620,6	12319,9	10940,3	134,4
Інвестиції на 1 грн валової продукції сільського господарства сільськогосподарських підприємств, грн.	0,172	0,185	0,119	0,124	0,196	114,0
Прибуток в сільськогосподарських підприємствах, млн грн.	1101,8	855,5	541,5	1531,7	3850,1	349,4
Інвестиції на 1 грн прибутку сільськогосподарських підприємств, грн	1,27	1,68	2,34	0,99	0,56	44,1

Таблиця 7

Капітальні інвестиції провідних зерновиробничих сільськогосподарських підприємств Тиврівського району за 2012-2016 рр., тис. грн.

Найменування підприємств	Роки					2016 р. до 2012 р., %
	2012	2013	2014	2015	2016	
ТОВ "ПоділляЛат-Інвест"	3996	6882	5190	3510	2804	70,2
ПП "Віта"	1760	2529	2066	6343	8707	494,7
ТОВ "Агро-Буг"	1245	2045	2131	5880	884	71,0
ТОВ "Агро-Еталон"	31984	5184	1807	2640	9977	31,2
ТОВ "Красне-АгроІнвест"	591	240	1443	4495	8357	14,1р.
Всього	39576	16880	12637	22868	30729	77,7

природних та економічних умов для розвитку зернового господарства, виробництва конкурентоспроможного зерна. Серед усієї сукупності господарств району інвестиційну привабливість та відповідний потенціал мають найбільші за розміром сільськогосподарські підприємства. Розглянемо обсяг надходжень капітальних інвестицій на прикладі провідних зерновиробничих сільськогосподарських підприємств Тиврівського району Вінницької області за останні 7 років (табл. 7).

Як бачимо з даних табл. 7, протягом останніх років відбулися істотні зміни у здатності провідних зерновиробничих сільськогосподарських підприємств Тиврівського району залучати інвестиційні ресурси. За результатами 2016 року загальний обсяг капітальних інвестицій за даними цих підприємств склав 30729 тис. грн., що майже у 3 рази менше, ніж у 2012 році. Максимальний приріст капітальних інвестицій спостерігається у 2016 році в ТОВ "Агро-Еталон" у сумі 9977 тис. грн., з них 5463 тис. грн. інвестицій було направлено на нові будівлі, споруди, об'єкти незавершеного будівництва, 296 тис. грн. – в основний капітал, 1378 тис. грн. – на існуючі будівлі, споруди, 334 тис. грн. – на довгострокові біологічні активи тваринництва і 2854 тис. грн. – інвестиції в інші необоротні матеріальні активи. За даними аналізу також можна переконатися, що протягом останніх років основні вкладення провідних зерновиробничих сільськогосподарських підприємств району здійснювалися в матеріальні активи.

Висновки і пропозиції. У найближчій перспективі більшості господарствам Тиврівського району для вирішення проблеми підвищення якості зерна не буде вистачати внутрішніх резервів розвитку зернового господарства. Природний фактор і надалі відіграватиме домінуючу роль в формуванні якості зерна, але без технічного оновлення зношеного парку сільськогосподарських машин, сучасного технологічного устаткування, забезпечення добривами та засобами захисту рослин не варто сподіватися на істотні зрушення в його поліпшенні в майбутньому. Занепокоєння викликає повна відсутність державної підтримки, зокрема, бюджетних асигнувань як джерела фінансування інвестицій.

Список літератури:

1. Гринчук Т.П. Сучасний рівень виробництва зерна у господарствах Вінницької області. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. Вип. № 3. [Електронний ресурс]. URL: http://www.global-national.in.ua.
2. Забуранна Л.В. Економічна ефективність виробництва зерна та шляхи її підвищення в сільськогосподарських підприємствах. Економіка АПК. 2016. № 3. С. 55–60.
3. Караман М.М. Економічна ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах Автономної Республіки Крим: монографія. Сімферополь: ПП «Підприємство Фенікс», 2013. 109 с.

Уланчук В.С., Жарун Е.В.
Уманский национальный университет садоводства

ИНВЕСТИЦИОННЫЙ ПРОЦЕСС ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА РЫНКЕ ЗЕРНА

Аннотация
Раскрыта экономическая сущность рынка зерна и организационно-экономические основы его развития в современных условиях. Обобщены теоретические основы инвестиционного обеспечения как средства эффективного функционирования сельскохозяйственных предприятий на рынке зерна. Проанализировано современное состояние и тенденции развития отечественного зернопроизводства. Охарактеризованы основные направления и источники инвестиционного обеспечения процесса функционирования сельскохозяйственных предприятий на рынке зерна. Осуществлена оценка результативности процесса функционирования этих предприятий.
Ключевые слова: инвестиции, рынок зерна, сельскохозяйственные предприятия, эффективность.

Ulanchuk V.S., Zharun E.V.
Uman National University of Horticulture

INVESTMENT PROCESS OF FARMING AGRICULTURAL ENTERPRISES ON THE MARKET OF GRAIN

Summary
The economic essence of the grain market and the organizational and economic foundations of its development in the modern conditions are revealed. The theoretical foundations of investment support as a means of effective functioning of agricultural enterprises in the grain market are generalized. The present state and trends of development of domestic grain production are analyzed. The main directions and sources of investment support for the functioning of agricultural enterprises in the grain market are described. An assessment of the effectiveness of the operation of these enterprises has been carried out.
Keywords: investment, grain market, agricultural enterprises, efficiency.

UDC 658.7

IMPLEMENTACJA TECHNOLOGII RFID I CRM W OBIEKTACH UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ NA PRZYKŁADZIE AQUAPARKU W KUTNIE

Shkrobot M.
Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute
Rogaczewski R.
State University of Applied Sciences in Konin, Poland
Kuras Błażej
Secondary School Complex No 4 in Kutno-Azory, Poland

The article considers the directions of improving the functioning of public facilities based on the use of RFID and CRM technology. The implementation significantly increases the level of satisfaction of consumers with services. Increase in the efficiency of using the infrastructure of the water park is substantiated. The directions of improving the functioning of logistical flows of information and relations with clients of the water park are considered. The level of loyalty of visitors to the water park is increased due to the client-oriented system of interconnection.
Keywords: innovative technologies, automated RFID and CRM systems, customer interaction, management.

Problem statement. Rozwyj gospodarczy świata, procesy internacjonalizacji i globalizacji przedsiębiorstw niosą ze sobą konieczność dostarczania klientom wyrobyw i usług na najwyższym poziomie i o coraz większym stopniu złożoności. Istnieje konieczność tworzenia coraz bardziej rozbudowanych struktur w zakresie zarządzania, organizacji, zaopatrzenia, magazynowania, dystrybucji czy też w zakresie logistycznej obsługi klienta. Rywnież w zakresie zarządzania usługami są duże potrzeby wprowadzania znaczących udogodnień uwzględniających postęp technologiczny.

Actual scientific researches and issues analysis. Rozpatrzenia problemyw wdrażania technologii informacyjnych w działalności i w procesy zarządzania przedsiębiorstwami, w tym i ich strategicznym potencjałem, poświęcone są prace naukowe dużej ilości zarywno zagranicznych, jak i krajowych autoryw, wśryd ktyrych należy wyryżnić P. Adamczewskiego, J. Będkowskiego, P. Cyplika, J. Maciejewskiej in. Należy zauważyć, że większość autoryw nie rozważa zalety i wady istniejących nowoczesnych technologii informacyjnych, cechy i specyfikę ich wdrażania w działalności przedsiębiorstw użyteczności publicznej i w proces zarządzania strategicznym potencjałem przedsiębiorstwa, nie prowadzi organizację i porywnaj problemyw wdrażania technologii informatycznych w działalności przedsiębiorstw w ogyle, a w proces zarządzania jego strategicznym potencjałem, nie posiada sposobyw rozwiązania tych problemyw w praktyce.

Selection of previously unsolved parts of the whole problem. Realizacja wyżej wymienionych procesyw nie może obyć się bez istnienia systemyw komputerowych o rozmaitej funkcjonalności, jak i urządzeń, aplikacji towarzyszących oraz ryżnych technologii. Jedną z takich technologii jest RFID, ktyra wykorzystuje dwa rodzaje urządzeń nadawczo-odbiorczych i znacznikyw. Kolejną kwestią, istotną z punktu widzenia obsługi klienta np. w obiektach sportowo-rekreacyjnych, jest wdrożenie odpowiednich procedur i narzędzi istotnych w zarządzaniu kontaktami z klientami (określana mianem CRM).

Formulation of the purposes of the article. Celem niniejszych rozważań jest analiza procesu wdrożenia nowoczesnych rozwiązań w zarządzaniu relacjami z klientami z wykorzystaniem systemu automatycznej identyfikacji danych w kutnowskim obiekcie rekreacyjno-sportowym. W opracowaniu wykorzystano dane żrydłowe przedsiębiorstwa oferującego tego typu rozwiązania.

Presentation of basic material of the research.

1. Systemy automatycznej identyfikacji danych RFID

W zarządzaniu łańcuchem dostaw wykorzystywany jest szeroki zakres technologii określanych wspylnym mianem Auto-ID, stosowanych do automatycznego identyfikowania obiektyw, osyb i lokalizacji [11]. Technologia w zakresie automatycznej identyfikacji danych w początkowej fazie jej kształtowania znalazła zastosowanie najpierw w wojskowości. Następnie rozwyj jej objął swoim działaniem rywnież wiele aspektyw funkcjonowania wspyłczesnego człowieka, począwszy od nauki, po pracę i zdrowie, a skończywszy na rekreacji i wypoczynku.

Bez wątpienia elektroniczna wymiana danych (EDI) stała się fundamentem dla rozwoju systemyw opartych na technologii RFID. Wdrażanie i stosowanie EDI w przedsiębiorstwach lub pomiędzy nimi jako sposobu wymiany danych w postaci elektronicznej powinno przebiegać w postaci uporządkowanej i odpowiedniej do dalszego przetwarzania. Umożliwia to eliminację konieczności wielokrotnej transformacji danych, przyspiesza i zwiększa dokładność przepływu informacji oraz wycofuje z użycia papier jako nośnik informacji, a więc przemawiają tutaj względy ekologiczne i ekonomiczne. Niezwykle istotnym jest w przypadku ryżnych systemyw komputerowych tworzenie takich aplikacji komputerowych, ktyre pozwolą na ich integrację i wymianę danych. Rezultatem tego jest wymiana danych w takiej formie, ktyra pozwala na poprawienie dostępności informacji logistycznej w łańcuchu dostaw, zwiększenie zakresu i poprawa dokładności uzyskiwanych danych oraz optymalizację kwestii związanych z pracochłonnością procesyw.

Rozwyj i upowszechnianie stosowania koncepcji EDI przyczynił się do zmiany procesu przejścia z dotychczas powszechnie stosowanych dokumentyw w

postaci papierowej na dokumenty w postaci elektronicznej. Poważne utrudnienia w sprawnym przechodzeniu na ten rodzaj dokumentacji wynikają z dużej ilości stosowanych standardyw zapisu i przekazywania informacji. Ryżnice w stosowanych standardach występują wewnątrz organizacji, pomiędzy nimi, w danej branży, a także na rynku. System EDI oraz zastosowane w nim kody kreskowe i wysokowyspecjalizowane systemy zarządzania stanowią najważniejsze determinanty wpływające na poprawę standardu obsługi klienta [2, s. 501–502].

Automatyczna identyfikacja i technika przetwarzania danych służy do automatycznej identyfikacji i gromadzenia danych. Technologie takie jak RFID są obecnie wykorzystywane w całej branży logistycznej [10, s. 1654]. System identyfikacji danych RFID, powstał na kanwie systemu EDI, jest systemem identyfikacji pozwalającym bezdotykowo skanować towary na odległość bez konieczności precyzyjnego ustawienia skanowanego obiektu w odpowiedniej pozycji względem urządzenia skanującego. Technologia ta ma możliwość wysyłania przez urządzenie nadawczo-odbiorcze sygnaływ radiowych do czujnikyw zlokalizowanych na ryżnych przedmiotach, ktyre emitują do urządzenia nadawczego informacje zwarte w „pamięci" danego czujnika [12, s. 103–105]. W skład systemu wchodzi znacznik RFID (określany mianem transpondera, etykiety czy tagu RFID) oraz czytnik RFID z anteną. Typowy znacznik RFID to mikrochip połączony z anteną i umiejscowiony na nośniku. Zasadniczą funkcją czytnika jest wychwycenie fali radiowych, ich odpowiednie przetworzenie i odczytanie określonych danych, ktyre czytnik może przesłać do odbiornika i zostaną one wykorzystane stosownie do potrzeb. Poniżej przedstawiono ogylny schemat działania technologii RFID (rys. 1):

Czujnik ruchu wykrywa poruszający się obiekt i przekazuje tą informację do czytnika RFID, ktyry to komunikuje się z tagiem celem odczytania danych. Po analizie i zweryfikowaniu prawidłowości danych oprogramowanie pośredniczące (middleware) przekazuje je do systemu.

System ten wykorzystuje elektroniczny kod produktu, ktyry obejmuje standardy identyfikacyjne oparte na technologii radiowej w powiązaniu ze standardami przesyłu danych przez Internet [8, s. 77]. Wprowadzenie technologii RFID znacznie zwiększa efektywność w zarządzaniu procesami produkcji, logistyki czy przepływem osyb i towaryw. Szacuje się, iż w przyszłości system RFID może ostatecznie zastąpić kod kreskowy i przejąć miano najważniejszej technologii wymiany danych w dziedzinie logistyki i zarządzania łańcuchem dostaw. Podstawową przewagą RFID nad kodami kreskowymi jest przede wszystkim większy zasięg i zastosowanie metody odczytu, ktyra nie wymaga tego, aby urządzenie było widoczne [3]. Do ważniejszych zalet tego rozwiązania zaliczyć należy [2, s. 502–503]:

– możliwość masowego skanowania wielu pozycji w jednym czasie, co przyspiesza czas rejestracji i kontroli,

– bezpieczeństwo przeładunku i przesunięcia towaryw,

– możliwość długotrwałej identyfikacji opakowań wielokrotnego użytku,

– zabezpieczenie przed kradzieżami i piractwem,

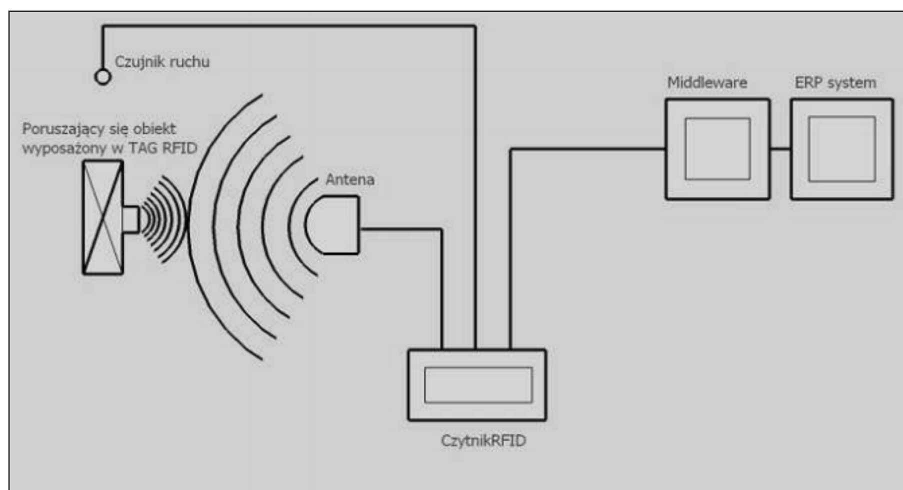
– kontrolę jakościową i ilościową w łańcuchu dostaw,

– badanie preferencji zakupowych klientyw, ktyre dają możliwość tworzenia profili zakupowych i nawiązywanie z nimi kontaktu,

– możliwość skanowania całościowego zawartości magazynu dzięki czemu zredukowaniu może ulec czasochłonność,

– możliwość wielokrotnego użytkowania oraz duża trwałość komponentyw elektronicznych, ktyre używane są chociażby w opakowaniach wielokrotnego użytku.

Wdrożenie tej technologii, w szczegylności w zaawansowanych wersjach identyfikujących obiekt i wskazujących na jego położenie w przestrzeni nastręcza wiele trudności. Aby sprostać tym trudnościom stworzone zostały systemy RTLS, określane systemami lokalizacji czasu rzeczywistego. Pozwalają one na bieżące określanie położenia obiektu (przedmiotu lub też człowieka) w przestrzeni np. hali produkcyjnej czy magazynu [5]. Implementacja systemu RFID wpływa na zwiększenie efektywności zarządzania logistyczną obsługą klienta w łańcuchu dostaw. Wzrastająca skala wykorzystania tego rozwiązania w

Rys. 1. Schemat działania RFID

Żrydło: [14]

ECR[1] wpływa na obniżenie kosztyw. Przesłanie tejże koncepcji pozwala na osiąganie następujących celyw: efektywnej obsługi konsumenta (ECR) czy wspyłpracy w zakresie prognozowania popytu i polityki uzupełnień zapasyw (CPFR) [11]. Przemysł RFID może okazać się pomocny dla przedsiębiorstw, ktyre chcą zwiększyć ilość przesyłanych danych oraz promować wydajność i zaoszczędzić na kosztach, na co zwrycono już wcześniej uwagę [10, s. 1655].

2. Wybrane aspekty zarządzania relacjami z klientem – CRM

Rozwyj gospodarki światowej wymusił nieustanną konkurencję pomiędzy przedsiębiorstwami oraz rywalizację zorientowaną na klienta. Zdobycie i utrzymanie lojalnego i w pełni zadowolonego klienta to problem niemalże wszystkich wspyłczesnych przedsiębiorstw. Proces ten jest coraz bardziej wymagający i niesie ze sobą konieczność większego dostępu do informacji w zakresie usług lub produktu. Coraz mniejsza przewidywalność oczekiwań klienta pociąga ze sobą trudności prognozowania zapotrzebowania na określone produkty, co w rezultacie może mieć istotny wpływ w osiąganiu przewagi konkurencyjnej. Sytuacja ta stała się bodźcem do stworzenia nowego narzędzia informatycznego, ktyre posiadałoby zdolność zbierania, zapisywania i przetwarzania ważnych informacji o kliencie. Kluczowe stało się zatem poznanie indywidualnych oczekiwań klienta i kontrolowanie efektywności spełnienia tych oczekiwań w procesie sprzedaży. Obecnie dostępne systemy informatyczne, określane często mianem zintegrowanych systemyw informatycznych, umożliwiają przetwarzanie danych i wspomagają podejmowanie decyzji w ramach działania logistycznej obsługi klienta, logistyki marketingowej oraz pozwalają na ich sprzęganie i integrację z systemami w zakresie planowania produkcji, procesu wytwarzania dybr oraz zaopatrzenia.

Długoterminowe relacje z klientem oparte są na zadowoleniu klienta z tytułu dokonanego zakupu i ściśle związane z jego oczekiwaniami. Są więc składową jego potrzeb, obietnic sprzedawcy, opinii innych posiadaczy produktu lub usługi czy też informacji na ich temat. Rozwiązaniem spełniającym powyższe postulaty mogą być systemy CRM, ktyre stanowią fundament strategicznego zarządzania relacjami z klientami [9]. System CRM należy postrzegać jako zespył skoordynowanych procesyw i technologii, ktyrych celem jest zarządzanie relacjami z potencjalnymi i aktualnymi klientami oraz partnerami biznesowymi wykorzystując marketing, sprzedaż i usługi niezależnie od kanału komunikacji.

Założenia praktyczne CRM to przede wszystkim podejście systemowe do działania marketingowego, strategia kontaktu z klientem oraz aplikacja informatyczna. Zasada funkcjonowania systemu CRM opiera się na interakcji z klientem umożliwiając jednocześnie tworzenie jak najlepszych relacji, ktyre będą odczuwane przez nabywcyw [9].

Obecnie stosowane rozwiązania, znane pod nazwą CRM, zastąpiły wcześniej stosowane systemy automatyzujące sprzedaż (SFA – Sales Force Automation). Istotną cechą oprogramowania klasy CRM jest szeroki obszar jego zastosowania w wielu dziedzinach działalności gospodarczej. System ten stał się pewną filozofią w działaniach rynkowych. Podstawą tej filozofii jest przekonanie, iż utrzymanie dotychczasowych klientyw jest lepsze niż pozyskanie nowych, a tym samym zwiększanie udziału w rynku. Związane jest to oczywiście z podejściem typowo ekonomicznym.

Zarządzanie relacjami z klientami to strategia biznesowa, ktyra polega na budowaniu lojalności klientyw wobec przedsiębiorstwa poprzez rozwijanie długoterminowych związkyw przy wykorzystaniu najnowszych osiągnięć technologii przetwarzania informacji [6, s. 173].

Nadrzędnym celem tego systemu jest odejście od tradycyjnego modelu biznesu, ktyre skupia się tylko na organizacji. CRM to pomysł na to, jak przedsiębiorstwo chce wyjść naprzeciw swoim klientom i wspierane jest trafnymi inwestycjami w kapitał ludzki, technologię i procesy biznesowe [13]. Zarządzanie relacjami z klientami ma na celu wzmacnianie więzi poprzez solidne kontakty międzyludzkie oraz wypełnienie zobowiązań przy wykorzystaniu odpowiednich zasobyw. Natomiast rozwiązania technologiczne należy traktować jako katalizator umożliwiający wypełnianie tych zadań [3, s. 299].

Nie ulega wątpliwości, iż prawidłowe funkcjonowanie tego systemu wpływa w znaczący sposyb na wzrost zadowolenia klienta oraz na jego lojalność w stosunku do przedsiębiorstwa. Stosowanie tego typu rozwiązań systemowych pozwala na przechowywanie i przetwarzanie informacji o klientach. Co więcej, rejestrowane są w nich wszelkie informacje w zakresie sprzedaży, braku zainteresowania ze strony klienta oraz działania konkurencji. Tak zgromadzona wiedza pozwala na analizę i ocenę akcji promocyjnych, czy też reklamowych i w przypadku braku satysfakcjonujących wynikyw pozwala na podjęcie środkyw zaradczych lub pomaga w poznaniu przyczyn sukcesu. Znając preferencje klientyw można podjąć działania mające na celu prognozowanie sprzedaży nowych produktyw, a tym samym indywidualnie opracować ogylne warunki sprzedaży.

System CRM umożliwia rywnież wygenerowanie zgodnej z preferencjami i oczekiwaniami klienta oferty cenowej oraz przygotowanie dokładnej i precyzyjnej informacji produktowej. Takie działania pozwalają na optymalizację czasu związanego z czynnościami administracyjnymi z 35% do ok. 15% [4]. Skuteczność systemyw CRM nie może być zagwarantowana, jeżeli nie będzie zachodziła możliwość wspyłpracy z innymi systemami i aplikacjami. Zazwyczaj systemy klasy CRM stanowią uzupełnienie systemu ERP i w połączeniu z systemem SCM tworzą generację ERPII.

Fundamentem do stworzenia wspyłczesnych systemyw jest stworzenie jednolitej platformy technologicznej we wszystkich stosowanych w przedsiębiorstwie aplikacjach oraz wypracowanie odpowiednich procedur organizacyjnych sterujących budową jednolitego systemu informatycznego. Implementacja systemu CRM jest dość kłopotliwa i kosztowna. Problematyczne we wdrażaniu takiego rozwiązania może być nastawienie ludzi, a dokładniej mywiąc ich strach przed nowością, innowacyjnością i wszelkimi zmianami. Wdrożenie tego systemu należy poprzedzić dogłębną analizą ze

[1] Łańcuch dostaw zorientowany na klienta

względu na koszty i złożoność procesyw. W myśl analizy Pareto 20% działań przynosi 80% dochodyw i to właśnie je należy postrzegać jako priorytet. Implementacja nowych elementyw w strukturę organizacji musi łączyć się ze zmianami kultury organizacyjnej, czyli zmianą mentalności pracownikyw.

3. Implementacja systemu CRM i technologii RFID w obiekcie Aquapark Kutno

Aquapark w Kutnie uważany jest za najnowocześniejszy obiekt tego typu w Polsce. Analizowany obiekt posiada obecnie oprogramowanie gliwickiej firmy o nazwie Palatyn. Jest to oprogramowanie, ktyre dedykowane jest dla obiektyw tego typu i modyfikowane pod indywidualne potrzeby klienta. Poprawne funkcjonowanie tego typu obiektyw nie byłoby możliwe bez zastosowania odpowiedniego systemu komputerowego, jak i urządzeń wykorzystujących technologię RFID. System ten jest systemem wielosektorowym, ktyry wspiera obsługę obiektyw sportowych i rekreacyjnych w zakresie planowania i sprzedaży usług oraz kontroli ruchu i rozliczeń klienta.

Istotne jest zatem zwrycenie uwagi na przebieg tego procesu w poszczegylnych jego etapach. Wejście klienta do obiektu uruchamia szereg czynności wspomaganych przez ten system obsługi klienta. Początek stanowi punkt kasowo-obsługowo-informacyjny, ktyrego pracownicy po zalogowaniu się mogą dokonywać obsługę klienta. System przetwarzania transakcji działa w czasie rzeczywistym, dzięki czemu informacja jest przetwarzana zaraz po jej wprowadzaniu lub importowaniu z bazy danych. Jednocześnie wynik jest eksportowany i w niej zapisywany. W rezultacie zasoby bazy danych są zmieniane na bieżąco bez opyźnień [7, s. 110]. Osoby odwiedzające obiekt otrzymują paski naręczne wykonane z tworzywa sztucznego, ktyre zawierają zatopione znaczniki, dzięki temu zapewniona jest możliwość otwierania bramek w obiekcie.

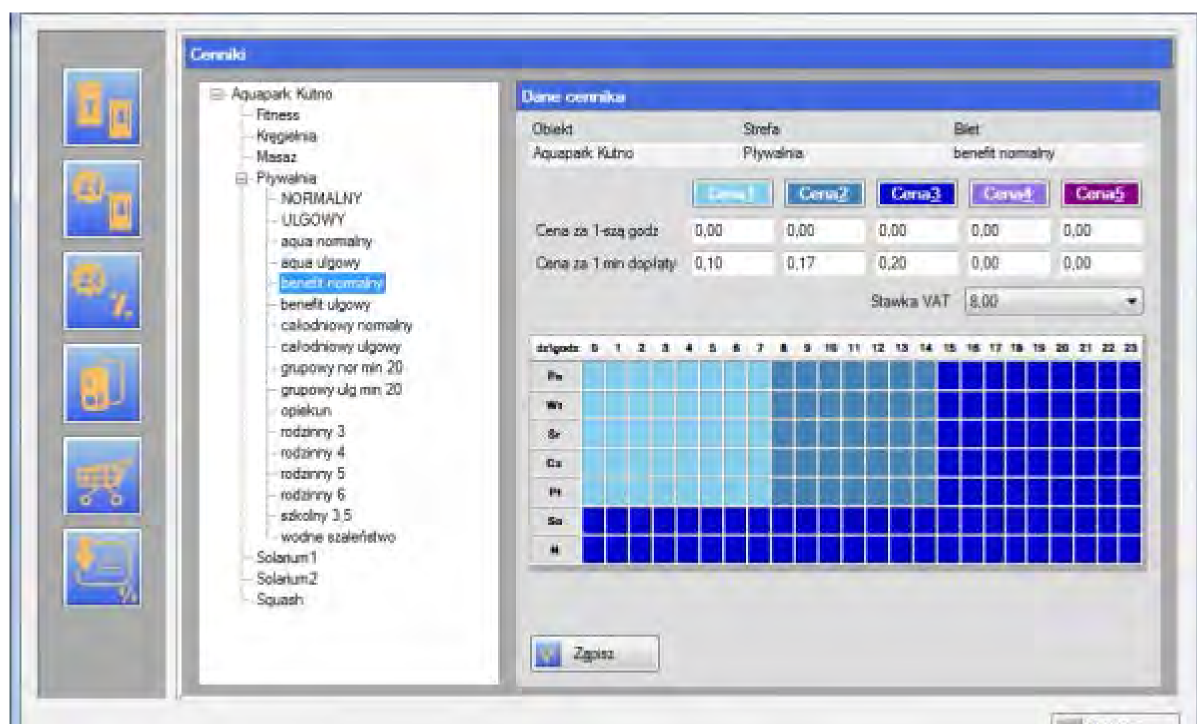
Z chwilą przejścia przez bramkę rozpoczyna się rejestracja czasu pobytu w strefie basenowej. Czytniki wejścia / wyjścia mogą w zależności od potrzeb wykorzystywać technologię RFID, Barcode lub Bluetooth (rys. 2).

Rys. 2. Czytnik kontroli przejścia

Źrydło: [15]

Kutnowski obiekt posiada ryżne wielkości opłat za pobyt. Zryżnicowana płatność dotyczy strefy basenyw i strefy saun. W glywnej strefie basenyw umieszczona jest tablica informacyjna LED, na ktyrej dzięki wdrożonemu modułowi statystycznemu systemu nadawane są aktualne komunikaty w zakresie aktualnej liczby osyb znajdujących się na terenie obiektu, czy też liczby odwiedzających ogyłem od początki istnienia obiektu [15]. Wdrożony system Palatyn jest systemem komputerowym o

Rys. 3. Czytnik kontroli przejścia

Źrydło: [15]

szerokiej gamie funkcjonalności służącym do obsługi obiektyw sportowych i rekreacyjnych. Wspomaga planowanie i sprzedaż usług, służy do kontroli i rozliczania klientyw (rys. 3).

Wspomniany system posiada dwa gływne elementy, a mianowicie:

- oprogramowanie (system komputerowy i oprogramowanie zarządzające),
- urządzenia do sterowania ruchem klienta i barierami ograniczającymi dostęp osyb nieuprawnionych lub naruszających zasady korzystania z obiektu.

W zakresie wymienionych wyżej filaryw należy wspomnieć o planowaniu i wdrażaniu realizacji zajęć na obiekcie, obsłudze rezerwacji zajęć dla klientyw indywidualnych i grupowych, obsłudze sprzedaży zajęć klientyw incydentalnych i stałych, obsłudze sprzedaży dla klientyw indywidualnych i grupowych, przygotowaniu i obsłudze cennikyw, przygotowaniu rozliczenia pobytu klienta z uwzględnieniem zmiennych taryf w zależności od strefy przebywania czy też obsługiwanie kartotek grup klientyw z kontrolowaniem spłat należności. W ramach tego systemu realizowane są rywnież złożone funkcje kontrolne weryfikujące aktywność operatora w systemie oraz sterowanie pracą wyposażenia takich elementyw obiektu, jak łyżka, kabiny solarium czy też zjeżdżalnie wodne i elektrozamki szafek. Modułowość tego systemu sprawia, iż zachodzi możliwość wspyłpracy z systemami finansowo-księgowymi typu Symfonia, Altkom czy Matrix [15].

Sposyb zarządzania relacjami z klientem w ramach tego systemu należy uznać za jedno z najnowocześniejszych. Wszystko to za sprawą jego ciągłego rozwijania, unowocześniania i dostosowywania do zmieniających się wymagań i preferencji klienta. Warto zwrycić uwagę, iż oferowany przez gliwicką firmę system Palatyn obsługuje dwa najczęściej spotykane schematy planowania usług w obiektach sportowo-rekreacyjnych. Zaliczyć należy do nich [15]:

- ruch ciągły, w ktyrym klient korzysta z obiektu rekreacyjno-sportowego w dowolnie wybranym przez siebie przedziale czasowym. Opłata za tą usługę jest najczęściej wprost proporcjonalna do czasu korzystania i uwzględnia zmiany taryf cenowych,
- ruch zmianowy, ktyry oznacza, że klient uczestnicy w odbywających się zajęciach zorganizowanych, ktyrych rozpoczęcie się i zakończenie ma miejsce w określonej porze. Opłata za tą usługę jest zazwyczaj zryczałtowania i zależna od rodzaju świadczonej usługi.

Obsługa ww. schematyw może się odbywać jednocześnie za przyczyną elastyczności systemu.

Szczegylnie istotna jest rywnież organizacja pracy obiektu i realizacja sprzedaży usług. Elementarną zasadą programowania usług w systemie gliwickiej firmy jest przede wszystkim tworzenie planu zajęć, podział przestrzeni na strefy oraz tworzenie odrębnych zajęć [15].

Plan zajęć (rys. 4) traktować należy jako uporządkowany czasowo zbiyr zajęć z jakich klient może korzystać. Plany najczęściej posiadają określony czas rozpoczęcia i zakończenia, oraz dostosowane są do pory roku czy też rodzaju aktywności.

Podział strefowy jest podziałem obiektu sportowo-rekreacyjnego o znaczeniu usługowym bądź fizycznym (miejsce, w ktyry odbywają się wszelakie zajęcia na obiekcie). Przykładowe strefy obejmują basen, brodzik, siłownię czy saunę i są sparametryzowane wartościami takimi jak maksymalna liczba osyb w danej strefie oraz sposyb naliczania za czas korzystania z danej usługi. Wielkość opłaty zależna jest od wyposażenia, w tym standardu i rodzaju zajęć zdefiniowanego dla danej strefy.

Rys. 4. Czytnik kontroli przejścia

Żrydło: [15]

Sprzedaż usług przy wykorzystaniu systemu Palatyn realizowany jest na dwa sposoby:

– wejścia jednorazowe dla pojedynczych osyb lub grup korzystających z zajęć w ruchu ciągłym lub zmianowym,

– oraz wejścia abonamentowe, w ktyrych uczestniczą pojedyncze osoby lub grupy uczestniczące w organizowanych zajęciach regularnie w określonych terminach.

Wdrożenie wyżej wymienionych narzędzi w kutnowskim obiekcie pozytywnie wpłynęło na optymalizację realizowanych usług oraz spełniło oczekiwania klientyw.

Conclusions and Recommendations. Rozwyj i złożoność rynku usług przyczyniła się do tego, iż nie jest obecnie możliwe prowadzenie logistycznej obsługi klienta na właściwym poziomie bez wdrożenia odpowiedniego systemu informatycznego i nowoczesnych narzędzi zarządzania logistyką. Na rynku dostępnych jest wiele przedsiębiorstw, ktyre proponują ryżnorakie rozwiązania do zastosowania w obiektach rekreacyjno-sportowych. Ważna jest także elastyczność w podejściu do potrzeb i oczekiwań klienta. Sprostanie takim potrzebom wymaga zaprojektowania odpowiedniego rozwiązania do bieżących wymagań rynku i przedsiębiorstwa. Zastosowanie systemu gliwickiej firmy o nazwie Palatyn w Aquaparku w Kutnie zostało indywidualnie dostosowane do potrzeb tego obiektu i gwarantuje obsługę klienta na najwyższym poziomie. Wdrożenie narzędzi CRM i technologii RFID przyczyniło się do efektywności funkcjonowania analizowanego obiektu sportowo-rekreacyjnego.

References:

1. Adamczewski P. (2000). Obszary CRM „Logistyka, a jakość". 4/2000.
2. Będkowski J., Kramarz M. (2006). Logistyka stosowana metody, techniki, analizy. Część II. Katowice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
3. Brunett K. (2002). Relacje z kluczowymi klientami. Krakyw: Oficyna Ekonomiczna.
4. Cegielska-Zaremba A. (2000). Systemy Relationship Management Information. 6-7/200.
5. Cyplik P., Patecki A. (2011). LogForum 2011, nr 3, art. 1.
6. Deszczyński B., Deszczyński P. (2004). Customer Relationship Management konsekwencją globalizacji. Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej. Nr 44. Poznań.
7. Fajfer P., Koliński A., Andrzejczyk P. (2015). Logistyka w jednostkach gospodarczych. Poznań: Biblioteka Logistyka.
8. Korzeniowski A., Skrzypek M., Szyszka G. (2010). Opakowania w systemach logistycznych. Wyd. III. Poznań.
9. Maciejewski J. (2012). Customer Relationship Management – Strategia biznesowa i technologia informatyczna. W: Wspyłczesne Problemy Zarządzania. Zeszyty Naukowe Wydziału Informatycznych Technik Zarządzania. Nr 1/2012.
10. Rusek D., Pniewski R. (2016). Nowoczesne technologie IT stosowane w logistyce. W: Autobusy. 12/2016.
11. Rutkowski K. (2003). Technologia RFID w zarządzaniu łańcuchem dostaw. W: Gospodarka Materiałowa i Logistyka. Nr 11-12/2003.
12. Szulc R., Kobylański A. (2014). E-biznes. Olsztyn: wyd. UWM.
13. Zachara M. (2001). Strategia CRM – pomysł na biznes czy system informatyczny. Modern Marketing. Nr 10.
14. www.hadatap.pl, 10.06.2017.
15. www.palatyn.com.pl, 28.06.2017.

Шкробот М.В.
Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського
Рогачевський Р.
Державна Вища Професійна Школа в Коніні, Польща
Курас Блажей
Об'єднання шкіл №4 ім. Зігмунда Баліцького в Кутнє, Польща

ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ RFID I CRM В ГРОМАДСЬКИХ УСТАНОВАХ НА ПРИКЛАДІ АКВАПАРКУ В КУТНЄ

Анотація
У статті розглянуті напрями вдосконалення функціонування громадських установ на основі використання технології RFID I CRM. Імплементація яких значно підвищує рівень задоволення споживачів послугами. Обґрунтовані рішення підвищення ефективності використання інфраструктури аквапарку. Розглянуті напрями вдосконалення функціонування логістичних потоків інформації та зв'язків з клієнтами аквапарку. Підвищено рівень лояльності відвідувачів аквапарку за рахунок клієнтоорієнтованої системи взаємозв'язку.

Ключові слова: інноваційні технології, автоматизовані системи RFID і CRM, взаємодія з клієнтом, управління.

Шкробот М.В.
Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского
Рогачевский Р.
Государственная высшая профессиональна школа в Конине, Польша
Курас Блажей
Объединение школ №4 имени Зигмунда Балицкого в Кутне, Польша

ВНЕДРЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ RFID И CRM В ОБЩЕСТВЕННЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ НА ПРИМЕРЕ АКВАПАРКА В КУТНЕ

Аннотация
В статье рассмотрены направления совершенствования функционирования общественных учреждений на основе использования технологии RFID и CRM. Имплементация которых, значительно повышает уровень удовлетворения потребителей услугами. Обосновано повышение эффективности использования инфраструктуры аквапарка. Рассмотрены направления совершенствования функционирования логистических потоков информации и связей с клиентами аквапарка. Повышен уровень лояльности посетителей аквапарка за счет клиенто-ориентированной системы взаимосвязи.
Ключевые слова: инновационные технологии, автоматизированные системы RFID и CRM, взаимодействие с клиентом, управление.

НАШІ АВТОРИ

1. **Абрамчук Ольга Миколаївна** – кандидат біологічних наук, доцент кафедри фізіології людини і тварин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
2. **Александрова Наталія Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов та міжкультурної комунікації Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
3. **Бала Ольга Іванівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва Національного університету «Львівська політехніка»
4. **Бала Ростислав Дмитрович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри зовнішньоекономічної та митної діяльності Національного університету «Львівська політехніка»
5. **Безкоровайна Олена Олександрівна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка
6. **Бержанір Інна Анатоліївна** – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фінансів, обліку та економічної безпеки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
7. **Бешко Оксана Ярославівна** – студент Львівського національного університету імені Івана Франка
8. **Білокур Дарина Олександрівна** – аспірантка кафедри біології людини та тварин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
9. **Блоха Ярослав Євгенійович** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, заступник декана історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
10. **Бондарчук Віктор Олексійович** – кандидат мистецтвознавства, доцент, Національна музична академія України імені П.І. Чайковського
11. **Бугаєвський Костянтин Анатолійович** – кандидат медичних наук, доцент кафедри фізичної реабілітації та здоров'я Інституту здоров'я, спорту і туризму Класичного приватного університету
12. **Бурий Андрій Романович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
13. **Висоцька Роксолана Романівна** – викладач кафедри іноземних мов Національного університету «Львівська політехніка»
14. **Вінієвський Міколай** – доктор психологічних наук, Національний університет Варшави
15. **Вінницька Оксана Анатоліївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, обліку та економічної безпеки Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
16. **Вінтюк Юрій Володимирович** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»
17. **Гайдаржийська Ольга Миколаївна** – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри фінансів, обліку і аудиту Національного авіаційного університету
18. **Гвоздева Наталія Олександрівна** – магістр Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова
19. **Гвоздєй Наталія Іванівна** – кандидат економічних наук, старший викладач фінансів, банківської справи та страхування Уманського національного університету садівництва
20. **Глиняна О.А.** – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри біобезпеки і здоров’я людини Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
21. **Голинська Богдана Яремівна** – магістр Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
22. **Голинський Юрій Олегович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри державних та місцевих фінансів Львівського національного університету імені Івана Франка
23. **Головко Віктор Іванович** – кандидат економічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
24. **Гончарова Марія Андріївна** – студент Національного університету Варшави
25. **Горецька Наталія Володимирівна** – магістрант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
26. **Горобець Володимир Петрович** – викладач Київського національного університету культури і мистецтв
27. **Грачова Інна Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології, перекладу та мовної комунікації Національної академії національної гвардії України
28. **Грачова Тетяна Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української філології Маріупольського державного університету
29. **Григорчук Тарас Васильович** – кандидат педагогічних наук, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв
30. **Дем’яненко Інна Вікторівна** – кандидат економічних наук, доцент, Національний університет харчових технологій

31. **Дзебас Андрій Віталійович** – магістрант факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
32. **Дорофєєва Вероніка Юріївна** – кандидат мистецтвознавства, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв
33. **Дорош Ніна Іванівна** – доктор економічних наук, професор кафедри обліку та аудиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
34. **Дроник Вікторія Григорівна** – магістрант Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова
35. **Дубик Вікторія Яківна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри державних та місцевих фінансів Львівського національного університету імені Івана Франка
36. **Дубровіна Ірина Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри філологічних, суспільно-гуманітарних та мистецьких дисциплін Комунального вищого навчального закладу Київської обласної ради «Академія неперервної освіти»
37. **Жарун Олена Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності Уманського національного університету садівництва
38. **Журавська Ніна Станіславівна** – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри методики навчання та управління навчальними закладами Національного університету біоресурсів і природокористування України
39. **Закус Ігор Миронович** – Заслужений артист України, доцент кафедри інструментального мистецтва Київського національного університету культури і мистецтв
40. **Запаско Ганна Володимирівна** – магістр Національного університету біоресурсів і природокористування України
41. **Західна Оксана Романівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри державних та місцевих фінансів Львівського національного університету імені Івана Франка
42. **Зуев Денис Олегович** – независимый консультант, США, Колорадо, ведущий архитектор сетей и облачных вычислений
43. **Іваницька Тетяна Анатоліївна** – асистент кафедри пропедевтики внутрішньої медицини з доглядом за хворими, загальної практики (сімейної медицини) Вищого державного навчального закладу України «Українська медична стоматологічна академія»
44. **Іваницький Ігор Валерійович** – кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри сімейної медицини та терапії Вищого державного навчального закладу України «Українська медична стоматологічна академія»
45. **Іванцова Ірина Вікторівна** – студент Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
46. **Іванченко Леонід Петрович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теоретичних, методичних основ фізичного виховання і реабілітації ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
47. **Іванченко Світлана Григорівна** – старший викладач кафедри теоретичних, методичних основ фізичного виховання і реабілітації ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
48. **Іващенко Ганна Анатоліївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародного бізнесу та економічного аналізу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
49. **Ілечко Марина Петрівна** – здобувач кафедри історії музики та музичної етнографії Одеської національної музичної академії імені А.В. Нежданової, концертмейстер кафедри музичного мистецтва Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
50. **Каблова Тетяна Борисівна** – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри академічного та естрадного вокалу Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка
51. **Казанцева Катерина Анатоліївна** – асистент кафедри туристичного та готельного бізнесу Національного університету харчових технологій
52. **Колоскова Галина Валеріївна** – аспірант Харківської державної академії культури
53. **Коляда Тетяна Анатоліївна** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова
54. **Кононенко Володимир Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри романо-германської філології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
55. **Кочурка Сергій Олександрович** – викладач фізичного виховання Чернівецького вищого комерційного училища Київського національного торговельно-економічного університету
56. **Краєвська Тетяна Сергіївна** – студентка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
57. **Кримець Григорій Володимирович** – кандидат технічних наук, асистент кафедри технології неорганічних речовин та загальної хімічної технології Київського політехнічного інституту імені Ігоря Сікорського

58. **Кропачев Артемий Васильевич** – руководитель департамента решений автоматизации Bell Integrator, США, Колорадо
59. **Кряжев Павло Володимирович** – кандидат педагогічних наук, старший викладач Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
60. **Курас Блажей** – магістр, викладач, Об'єднання шкіл №4 ім. Зігмунда Баліцького в Кутнє, Польща
61. **Кутєпов Максим Юрійович** – кандидат юридичних наук, науковий співробітник відділу дослідження проблем кримінального та кримінально–виконавчого права Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України
62. **Ланіна Тетяна Олександрівна** – старший викладач кафедри академічного та естрадного вокалу Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка
63. **Лозовський Олександр Миколайович** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та адміністрування Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
64. **Лук'яненко Олександр Вікторович** – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
65. **Лукащук Ілля Миколайович** – кандидат педагогічних наук, викладач хімії Рівненського базового медичного коледжу
66. **Лукащук Микола Миколайович** – кандидат педагогічних наук, викладач хімії Рівненського базового медичного коледжу
67. **Луців Лідія Миронівна** – старший викладач кафедри державних та місцевих фінансів Львівського національного університету імені Івана Франка
68. **Лю Дж.** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка
69. **Мандич Тамара Михайлівна** – студентка факультету філології та журналістики Херсонського державного університету
70. **Мараховська Наталя Владиславівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри італійської філології Маріупольського державного університету
71. **Марценюк Герольд Петрович** – кандидат мистецтвознавства, доктор філософії, доцент, професор кафедри академічного хорового та інструментального мистецтва Київського національного університету культури і мистецтв
72. **Матвєєв В'ячеслав Васильович** – кандидат економічних наук, професор, професор кафедри фінансів, обліку і аудиту Національного авіаційного університету
73. **Мельничук Ірина Вікторівна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української філології Маріупольського державного університету
74. **Мішин Віктор Юрійович** – асистент кафедри філософії мистецтв, аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка
75. **Мішин Олександр Юрійович** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного бізнесу та економічного аналізу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
76. **Мішина Світлана Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та соціальних наук Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
77. **Моргун Соломія Іванівна** – студент факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
78. **Моренко Алевтина Григорівна** – доктор біологічних наук, професор, завідувач кафедри фізіології людини і тварин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
79. **Мостовщиков Дмитрий Николаевич** – руководитель отдела решений системной инсталляции Bell Integrator, г. Москва, Россия
80. **Мульований Євгеній Сергійович** – магістр Національного університету біоресурсів і природокористування України
81. **Наконечна Віта Ігорівна** – магістр Національного університету «Львівська політехніка»
82. **Омелян Наталія Ігорівна** – магістр Львівського національного університету імені Івана Франка
83. **Орел Вікторія Сергіївна** – студент Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
84. **Отрошко Вікторія Петрівна** – студентка Національного авіаційного університету
85. **Павліщева Яна Олександрівна** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри іноземних мов №3 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
86. **Павлович Ольга Сергіївна** – кандидат біологічних наук, завідувач лабораторією електроміографії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
87. **Павлюченко Пелагея Григорівна** – народна артистка України, професор, професор кафедри народнопісенного і хорового мистецтва Київського національного університету культури і мистецтв
88. **Паламарчук Катерина Миколаївна** – кандидат мистецтвознавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

89. **Пасенко Марина Володимирівна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
90. **Перегончук Наталія Василівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
91. **Петик Любов Орестівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри державних та місцевих фінансів Львівського національного університету імені Івана Франка
92. **Петренко Ірина Павлівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри інвестиційної діяльності Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
93. **Петрик Світлана Віталіївна** – студентка Національного університету харчових технологій
94. **Поліщук Ростислав Миколайович** – кандидат філософських наук, викладач кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського
95. **Попович Дарія Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка
96. **Пристинська Тетяна Миколаївна** – старший викладач кафедри здоров'я людини і фізичного виховання, співробітник Науково-дослідної лабораторії взаємодії духовного й фізичного виховання дітей та учнівської молоді ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
97. **Пристинський Володимир Миколайович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теоретичних, методичних основ фізичного виховання і реабілітації, завідувач Науково-дослідної лабораторії взаємодії духовного й фізичного виховання дітей та учнівської молоді ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
98. **Протас Андрій Ярославович** – магістр Національного університету харчових технологій
99. **Рогачевський Роберт** – Phd, доцент, Державна Вища Професійна Школа в Коніні, Польща
100. **Руда Наталя Вікторівна** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоеллiністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
101. **Румянцева Світлана Віталіївна** – старший викладач кафедри академічного та естрадного вокалу Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка
102. **Саєнко Юлія Олександрівна** – асистент кафедри початкової освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
103. **Сгадова Валентина Василівна** – кандидат педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
104. **Скопцова Олена Михайлівна** – доцент кафедри народно-хорового мистецтва та фольклору Київського національного університету культури і мистецтв
105. **Славчаник Олена Русланівна** – магістр Львівського національного університету імені Івана Франка
106. **Смолінська Софія Дмитрівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри державних та місцевих фінансів факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка
107. **Сологуб Юрій Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туристичного та готельного бізнесу Національного університету харчових технологій
108. **Стоян Володимир Антонович** – доктор фізико-математичних наук, професор, професор кафедри моделювання складних систем Київського національного університету імені Тараса Шевченка
109. **Тарнавський Михайло Іванович** – аспірант кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва Національного університету «Львівська політехніка»
110. **Терлецька Наталія Михайлівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії, менеджменту і адміністрування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
111. **Тесліцький Юрій Петрович** – викладач фізичного виховання Чернівецького вищого комерційного училища Київського національного торговельно-економічного університету
112. **Ткачик Леся Петрівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, грошового обігу і кредиту Львівського національного університету імені Івана Франка
113. **Уланчук Володимир Семенович** – доктор економічних наук, професор кафедри обліку і оподаткування Уманського національного університету садівництва
114. **Усов Алексей Евгеньевич** – технический архитектор ПАО СК «Росгосстрах», г. Москва, Россия
115. **Филиппова Ольга Николаевна** – член Ассоциации искусствоведов, г. Москва, Россия
116. **Хомишак Оксана Богданівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри порівняльної педагогіки та методики викладання іноземних мов Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
117. **Хондока Тетяна Анатоліївна** – студентка Київського політехнічного інституту імені Ігоря Сікорського

118. **Хорошилова Юлія Олексіївна** – старший викладач мовного відділу Національної академії національної гвардії України

119. **Чорній Мирослава Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, м. Тернопіль

120. **Шейко Віталій Ілліч** – доктор біологічних наук, професор, професор кафедри біології людини та тварин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

121. **Шкробот Маріна Володимирівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Київського політехнічного інституту імені Ігоря Сікорського

122. **Шпаргала Дмитро Михайлович** – магістрант Львівського національного університету імені Івана Франка

123. **Щур-Живко Оксана Степанівна** – магістрант факультету управління фінансами та бізнесу Львівського національного університету імені Івана Франка

124. **Юрченко Ігор Валерійович** – викладач кафедри спортивних дисциплін, ігор і туризму Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

125. **Юрченко Мстислав Сергійович** – кандидат мистецтвознавства, професор, професор кафедри академічного хорового та інструментального мистецтва Київського національного університету культури і мистецтв

126. **Ярошенко Сергій Сергійович** – студент Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

127. **Яцканич Надія Михайлівна** – старший викладач кафедри міжнародних комунікацій Ужгородського національного університету

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакція наукового журналу
пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам, молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам опублікувати свої статті за різними науковими напрямами

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

1. Заповнити **електронну форму реєстрації**, обов'язкову для публікації.
2. Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvcheny.in.ua **статтю** та **квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті** (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть **науковий розділ журналу**, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.
3. Редакція рецензує вашу статтю протягом 2–3 днів. *Статті студентів публікуються за наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.*
4. Якщо стаття успішно пройшла рецензування,ми відправляємо вам лист з інформацією: **«Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації»**.
5. Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):

– **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;

– **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, яким присвячується стаття;

– **формулювання цілей статті** (постановка завдання);

– **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки з даного дослідження і перспективи** подальшого розвитку в цьому напрямку.

Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:

– відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.

– автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);

Прізвище та ініціали автора(-ів), місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада – трьома мовами (українською, російською, англійською);

Назва статті – трьома мовами (українською, російською, англійською);

Анотації (мінімум 5 речень) та ключові слова (мінімум 5 слів) – трьома мовами (українською, російською, англійською);

Текст статті може бути українською, російською, англійською, німецькою, польською або французькою мовами;

Список літератури.

Формат статті	А4, орієнтація – книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (*Arial* і *Courier New* для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифта табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноски та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

Науковий журнал

«Молодий вчений»

№ 2 (54) лютий, 2018 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: В. Удовиченко

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73005 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»
тел.: +38 (0552) 399 530
info@molodyvcheny.in.ua
www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 28.02.2018 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 41,15. Тираж 100 прим.
Зам. 0218–63.

Видавництво «Молодий вчений»
Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, буд. 46-а
Телефон: +38 (0552) 39-95-30
E-mail: info@molodyvcheny.in.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 5761 від 09.11.2017 р.